

Cover Page

Universiteit Leiden

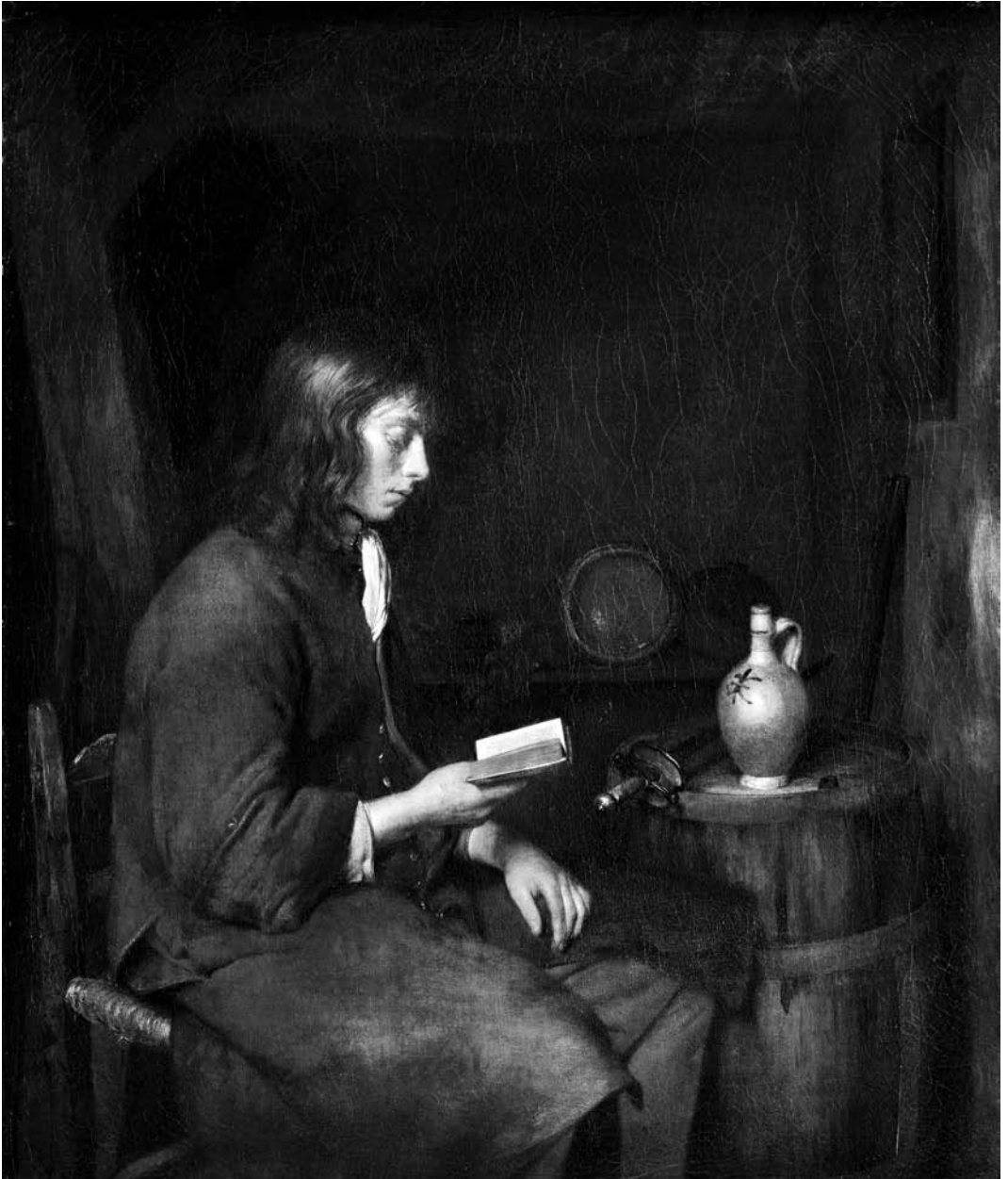
The handle <http://hdl.handle.net/1887/18668> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Sloos, Louis Philippe

Title: Gewapend met kennis : 500 jaar militaire boekcultuur in Nederland

Issue Date: 2012-04-03

GEWAPEND MET KENNIS

1. Gerard ter Borch (1617/1618-1681),
een lezende militair. Doek, circa 1677.

GEWAPEND MET KENNIS
500 jaar militaire boekcultuur
in Nederland

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. P.F. van der Heijden,
volgens het besluit van Colleges voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 3 april 2012
klokke 15.00 uur

door

Louis Philippe Sloos

geboren te Rotterdam
in 1972

Promotiecommissie

Prof. dr. P.G. Hoftijzer, promotor

Dr. B.P.M. Dongelmans

Prof. dr. J. Duindam

Prof. dr. W. Klinkert (Universiteit van Amsterdam)

Dr. O. van Nimwegen (Universiteit Utrecht)

Prof. dr. A. van der Weel

No man's personal experiences can be
so valuable as the compared and collated
experiences of many men.

*Colonel F. Maurice, Royal Artillery, professor of military art and history,
the Royal Staff College.*

Aan mijn ouders en Annet

Inhoud

Gebruikte afkortingen en verkort aangehaalde literatuur	15
Chronologie	17
Woord vooraf	23
Inleiding	25
<i>Gewapend met kennis [25] Buskruit versus boekdrukkunst [25]</i>	
<i>Italië als bakermat van de militaire publicistiek [27] De Nederlandse Opstand en de militaire publicistiek [30] Militair onderwijs [36] Het militaire periodiek [38] Militaire boekcultuur [42] Historiografie [48]</i>	

Deel I Het erfgoed

1 Van schoolboekerij tot veldbibliotheek	53
<i>Militaire bibliotheken in Nederland tijdens het Ancien Régime</i>	
1 Boeken in de ransel	53
2 De bibliotheek van de 'Genie- en schermerschool' aan de Universiteit Leiden, 1600	55
3 De eerste vakliteratuur voor militair-bibliothecarissen	56
4 De eerste korpsbibliotheken	59
2 De geestelijke uitrusting van de Nederlandse militair uit vervlogen eeuwen	73
<i>Het (oudste) historisch boekbezit van Defensie</i>	
1 Informatie uit de tijd van de Bezetting als bron over het boekbezit van Defensie	73
1.1 Het boekbezit van Defensie in 1940	74
<i>De collecties [74]</i>	
1.2 De lotgevallen van de boeken in de residentie tijdens de oorlogsjaren	75
1.3 De oorlog bezoekt het Legermuseum	77

1.4	Centralisatie van een groot deel van het boekbezit van Defensie in Breda	80
2	Historisch boekbezit van Defensie bij het Legermuseum	82
2.1	De vorming van de kern van de boekencollectie van het Legermuseum, 1913-1974	83
	<i>De historische bibliotheek van het ministerie van Defensie</i> [88] <i>Oude en vorstelijke boeken voor een nieuwe instelling</i> [90] <i>De bibliotheken van het Depot van Oorlog 1806-1810/1813 en het Archief van Oorlog 1814-1841</i> [94] <i>De bibliotheek van het Departement van den Grootmeester der Artillerie, 1814-1841</i> [97] <i>Militaire vakkennis van vader op zoon. De vakbibliotheek van het militaire geslacht De Veye (de Burine) 1700-1850</i> [103] <i>De verzameling militaire literatuur van het Koninklijk Huis in het Legermuseum</i> [106] <i>De bibliotheek van de Hogere Krijgsschool</i> [108]	
3	Historisch boekbezit van Defensie, vooral van vóór 1801, bij de A-status verzamelingen van de Koninklijke Landmacht, ressorterend onder het Legermuseum	110
3.1	Het Nederlands Cavaleriemuseum in Amersfoort	110
3.2	Het Nederlands Artilleriemuseum in 't Harde	113
3.3	Het Geniemuseum in Vught	115
4	De bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie in Breda	116
5	Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie van het Ministerie van Defensie in Den Haag	121
5.1	Instituut voor Militaire Geschiedenis	121
5.2	Instituut voor Maritieme Historie	121
6	De bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine in Den Helder	124
7	De bibliotheek van het Koloniaal-Militair Invalidenhuis Bronbeek/Museum Bronbeek in Arnhem	125

Deel II 1: Studies

Oorlog: een beroep en zaak van het leger, de vloot én burgers

3	De eerste beschrijving van de Nederlandse artillerie	131
	<i>De Haagse graveur/prentuitgever Hendrik Hondius als krijgskundig auteur</i>	
1	Een geliefde bron voor militair-historici	131
2	Het auteurschap van Hondius	132
3	Hendrik Hondius	134
4	Van bus- en bosschietarij tot artillerie: Hondius als auteur van het militaire handboek	137
5	In hofkringen	141
6	Hondius en de 'kraak' van de Kloosterkerk	143
7	Maurits als patroon van Hondius	145

4	‘Un excellent livre’	147
	<i>Johannes Janssonius’ uitgave van een belangrijk artillerieboek uit Litouwen (Amsterdam, 1650)</i>	
1	Militaire klassiekers uit de Nederlandse Republiek	147
2	Casimir Siemienowicz	147
3	Siemienowicz in Amsterdam	151
4	Amsterdam anno 1650	152
5	Van Frankfurt tot Londen	153
6	<i>Grand art d’artillerie</i> (1650)	153
7	<i>Vollkommene Geschütz-Feuerwerck und Büchsenmeisteren-Kunst</i> (1676)	155
8	<i>The great art of artillery</i> (1729)	157
9	De waardering van het boek	159
5	‘Nouwkuerig in de Figuur Gebragt’	163
	<i>Een curieuze militaire platenatlas uit 1771 en opvallende ‘usances’ in de uitgeverij</i>	
1	Tekst volgt beeld	163
2	Opnieuw veel infanterie en aandacht voor exercitie	164
3	Richard en zijn atlas	164
4	De atlas en het reglement	166
5	Naar goed voorbeeld van het ‘guarnisoen van ’s Graavenhaage’	168
6	Militaire verlustiging	171
	<i>Boeken met stadhouderlijke allure van de Garde van Holland te Voet</i>	
1	Bibliofiel hoogstandje	171
2	Stamboeken en belangrijke vergelijkbare (gedrukte) bronnen	172
3	‘Cette redoutable infanterie du Prince d’Orange’: de Garde van Holland te Voet	174
4	Boeken met stadhouderlijke allure van de Garde van Holland te Voet	177
5	Vorm en functie van Richards handschrift	179
7	Argeloze lezers van toen én nu	181
	<i>Een ghostwriter van Frederik de Grote in Nederland en de verspreiding van canards van de militaire klassieker Mes rêveries van Maurice de Saxe</i>	
1	<i>Canards</i>	181
2	De auteur van de <i>Rêveries</i>	183
3	De <i>Rêveries</i> zelf	184
4	De eerste druk: <i>La Haye</i> 1756	194
5	Van pocketeditie tot een kleurenitgave	198
6	Philadelphia, 1775	200

8	'Krygt men Oorlog, dan is allman in de wêêr!'	203
	<i>De Rotterdamse uitvinder-auteur Cornelis Redelykheid (1728-1788)</i> <i>en de 'verdediging' van Nederland</i>	
1	De 'militair' Redelykheid	203
2	'Zynde van kindsbeen af tot heden toe by het zelve Handwerk opgebragt'	204
3	Van adviseur tot auteur: <i>Verhandeling over de metselary in vestingwerken, ...</i>	205
4	Redelykheid en de verdediging van Nederland	210
5	Vervolg en afsluiting van de affaire schulpkalk versus steenkalk	211
6	Het rolpaard	213
7	'Van den Turk doodgeschoten'	214

Deel II 2: Studies

*Oorlog: een professie en zaak van vakmensen van
de Nederlandse Land- en Zeemacht*

9	'Die Wissenschaft eine Waffe, Die Waffe eine Wissenschaft!'	219
	<i>Militaire professionalisering en het ontstaan van de gespecialiseerde militaire uitgeverij-boekhandel De Gebroeders van Cleef, 's-Gravenhage en Amsterdam, 1806-1960</i>	
1	Nederland in Europa	219
2	De gespecialiseerde militaire uitgeverij-boekhandel in de achttiende eeuw	220
3	Een Pruis en zijn nageslacht in Den Haag. Het Haagse boekverkopersgeslacht Van Cleef 1739-1806	222
4	'Wordt geacordeerd het uitsluitend Octrooi'	228
5	Letterlijk en figuurlijk geprivilegieerd	233
6	Den Haag als toneel van de militaire professionalisering en de specialisatie van de firma Van Cleef	233
6.1	Militair Den Haag in de nadagen van het Ancien Régime	234
6.2	Bataafse Republiek (1795-1806)	235
6.3	Koninkrijk Holland en inlijvingsperiode (1810-1813)	237
10	Militaire publicistiek in de negentiende eeuw	245
	<i>Een overzicht aan de hand van het militair uitgavenfonds van De Gebroeders van Cleef, 1806-1960</i>	
1	Het succes van de militaire uitgeverij-boekhandel in de negentiende eeuw nader toegelicht	245
2	Reglementen	246
2.1	De KMA als uitgever en het ontstaan van de Inrichting tot het uitgeven van Boekwerken voor het Leger	253
3	Studieboeken en vakliteratuur	356
4	Militaire geschiedenis en folklore	262

5	Stemmen uit het veld	263
6	Te land, ter zee en in de lucht	265
7	De auteurs	266
8	Oorlogslast	268
8.1	Inrichting Uitgeven van Boekenwerken voor het Leger	269
11	‘Tot bevordering van hun duurzaam geluk’	271
	<i>Zedenkundige boeken voor het Nederlandse leger in de negentiende eeuw</i>	
1	Het leger als zedenmeester?	271
2	De doelgroep	272
3	Zedelijk-religieuze boeken voor militairen	273
4	Inhoud, presentatie en receptievorm van het zedelijk-religieuze boek	276
5	Enkele voorbeelden van zedelijk-religieuze boeken	278
6	Het militair-zedenkundige boek	280
7	Inhoud, presentatie en receptievorm van het militair-zedenkundige boek	285
8	Enkele voorbeelden van militair-zedenkundige boeken	286
9	Het zedelijk gehalte van het Nederlandse leger versus dat van de afzwaaiende dienstplichtige	287
10	Uitgevers en drukkers	297
11	Militaire verbruiksboeken bij uitstek	298
12	Een beter functionerend leger en een rein geweten	298
12	De bibliotheek van de Nederlandse militair in de negentiende eeuw	301
	<i>Een bijdrage aan haar geschiedenis</i>	
1	Terug in de boeken van een boekverkoper	301
2	Boedelbeschrijvingen versus klantenboeken	302
3	Generaal pardon	303
4	Van reglement tot stad- en dorpbeschrijver	305
5	De kapitein als boekenkoper	306
6	De technische wapens	308
7	Het verstrekken van gratis boeken	310
8	(Militaire) leesgezelschappen, leesbibliotheken en bibliotheken	311
9	Een ander pak, hetzelfde boek	313
13	Een soldatenkoning en zijn boeken	317
	<i>De bibliotheek van Lodewijk Napoleon</i>	
1	Reconstructie van een bibliotheek	317
2	‘Ce qui est grand est toujours beau’: het hofceremonieel van Napoleons keizerrijk	317
2.1	‘Een schijn van post’: Bilderdijk of Flament bibliothecaris	320

2.2	De bibliotheek tot de intrek in het Paleis op de Dam in Amsterdam	321
3	'Extra droog Rijnsch of Riga's wagenschot': de bibliotheek in het Paleis op de Dam	322
3.1	Een analyse van de bibliotheekcatalogus	324
4	'Cadres de bibliothèque avec des tablettes en bois peint': de bibliotheek op Het Loo	328
5	'Emporté par la reine': het lot van de boeken in de periode 1810-heden	329
6	De 'valuable library of the late Louis Bonaparte': Lodewijk en het boek	331
7	Een koning met liefde voor het boek	332
14	Van hier tot Kota Radja	335
	<i>Militaire bibliotheken in het Nederlandse leger in de negentiende eeuw</i>	
1	Ontstaan van het militair-bibliotheekwezen	335
2	Succes en formalisering van de korpsbibliotheek	336
3	Kritiek op het stelsel van militaire bibliotheken	339
4	Uitzonderingen op de regel	344
5	Reglementering militaire bibliotheken	345
6	Assortiment	349
7	Van Kota Radja tot Djokdjakarta: de situatie in Oost-Indië	351
8	'Waarvoor menig Luitenant in het Nederlandsche leger de muts zou afnemen.' De situatie in West-Indië	352
9	De situatie in andere Europese landen	353
9.1	Verenigd Koninkrijk	353
9.2	Frankrijk	354
9.3	Pruisen	355
9.4	Oostenrijk	356
9.5	Rusland	356
10	Kantinebibliotheken	357
10.1	Beperkingen van de kantinebibliotheek	361
11	Een vroege start	362
15	<i>Esprit de corps</i> en militaire folklore	365
	<i>Het vermakelijke militaire boek uit de negentiende en het begin van de twintigste eeuw aan de hand van het illustratiewerk van de officier en tekenaar Willem Constantijn Staring (1847-1916)</i>	
1	Kunstenaar-illustrator	365
2	<i>Esprit de corps</i> en militaire folklore	366
3	De vuurproef	369
4	<i>De Stokvischorders</i>	370
5	De Gele Rijders	376
6	Het uniformboek van De Gebroeders van Cleef	380
7	Een groot illustrator in het klein	384
8	Het nuttige met het aangename verenigd	389

16 Slotbeschouwing

391

Inleiding [391] *Het erfgoed* [392] *De casestudies* [395] *Een nieuw terrein voor boekhistorici 'Militaire boekcultuur'* [398]

Deel III Nawerk

Noten 403

Addenda bij de afzonderlijke hoofdstukken 445

2 Lijst van boeken met ex libris van leden van het geslacht 445

De Veye (de Burine) aangetroffen in de historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie, in chronologische volgorde

2.1 Militairen van het geslacht De Veye (de Burine) 452

5 Analytisch-bibliografische beschrijvingen van de behandelde werken van J. Richard 454

12 Voorlopige bibliografie van het zedenkundige boek voor het Nederlandse leger, 1815-1900 459

14.1 Fondsen voor het militair onderwijs bij de korpsen in het Nederlandse leger, 1844-1845 467

14.2 Korpsen in het Nederlandse leger anno 1826 468

14.3 Militaire bibliotheken in Oost-Indië anno 1886 470

14.4 Legerbibliotheken in het Verenigd Koninkrijk 1867-1876 471

14.5 Bezit van en belangstelling voor de garnizoensbibliotheek van Canterbury, opgemaakt op 31 december 1865 472

15 Titelcatalogus van genoemde militaire werken met illustraties van W.C. Staring aanwezig in de bibliotheek van het Legermuseum 473

Bronnen 477

Instellingen [477] *Gedrukte bronnen* [480] *Bibliografieën en catalogi van boeken* [483]

Literatuur 487

Contemporaine literatuur [487] *Secundaire literatuur* [492]

Illustratieverantwoording 509

Register 511

Over de auteur 539

Gebruikte afkortingen en verkort aangehaalde literatuur

ad.	Addendum
arch.	Archief
AVC	Archief-Van Cleef
BWN	<i>Biografisch woordenboek van Nederland</i>
Cf./cf.	Vergelijk
cit.	Citaat
DTB	Doop-, trouw- en begraafboeken
ev.	en verder
f.	Folium/folia
GAR	Gemeentearchief Rotterdam
HKS	Hogere Krijgsschool, Den Haag
IMG	Instituut voor Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht, Den Haag
IMH	Instituut voor Maritieme Historie van de Koninklijke Marine, Den Haag
Instituut, het inv.nr(s).	Instituut voor de Koninklijke Kwekelingen, Den Haag inventarisnummer(s)
IUB	Inrichting Uitgeven van Boekwerken voor het Leger
KHA	Koninklijk Huisarchief, Den Haag
KMA	Koninklijke Militaire Academie, Breda
KMS	Koninklijke Militaire School, Honselersdijk
KNIL	Koninklijk Nederlands Indisch Leger
KRA	Korps Rijdende Artillerie
LM	Legermuseum, Delft
MM	Museum Meermanno, Den Haag
MS	<i>Militaire spectator</i>
NIMH	Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag
NL-HaNA	Nationaal Archief, Den Haag
NNBW	<i>Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek</i>
NOT	Notarieel Archief
RM	<i>Recueil Militair</i>
SBOD	School Breda van den Opbouwdienst
UVA	Universiteitsbibliotheek Amsterdam
v.	verso
VPTL	<i>Voorschrift voor de Uitoefening van de Politiek-Politioneele Taak van het Leger</i>

Chronologie

Deze chronologie geeft een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen op het gebied van zowel het geschreven als het gedrukte militaire boek die voorkomen in dit boek en van belang zijn geweest voor de Nederlandse militaire (boek)geschiedenis.

vierde eeuw v.Chr. De Chinees Sun-Tzu schrijft het oudst bekende filosofische werk over oorlog.

1472 In Verona verschijnt *De re militari* van Roberto Valturio (circa 1413-1483), het eerste gedrukte militaire boek.

1473 In Utrecht verschijnt het tweede gedrukte militaire boek, *De re militari* van Publius Flavius Vegetius Renatus (vierde eeuw n.Chr.).

1574 De uitgaven van het werk van Tacitus die Justus Lipsius (1547-1606) sinds 1574 verzorgt, en zijn *Politcorum sive civilis doctrinæ libri sex* (1589), beter bekend als de *Politica*, alsmede zijn studie van het Romeinse krijgswezen *De militia Romana* uit 1596, alle uitgegeven door Christoffel Plantijn in Antwerpen, kunnen in verband worden gebracht met het krijgswezen en de oorlog in de Lage Landen.

1579 In Antwerpen geeft Christoffel Plantijn, vermoedelijk door Willem van Oranje daartoe overgehaald, een vestingbouwkunde-boek uit van een Italiaanse militaire ingenieur in Nederlandse dienst, Marco Aurelio da Pasino (1510-1584), getiteld: *Discours sur plusieurs poincts de l'architecture de guerre concernant les fortifications tant anciennes que modernes*. Dit boek staat aan het begin van de Nederlandse militaire publicistiek.

1580 Onder de titel *Poincten ende articulen by syne Hoocht geordonneert met deliberatie en advijse vanden Prince van Orangien Lieutenant generael, ende de Staten Generaal dezer Nederlanden tot Antwerpen vergadert zijnde, ende belast scherpelyck onderhouden te worden tusschen den Steden ende Ruyteren ende voetknechten, binnen de selve Landen garnizoen houdende, tot meerderen dienst* verschijnt bij Christoffel Plantijn in Antwerpen het eerste gedrukte Nederlandse militaire reglement.

1590 Op last van de Staten-Generaal wordt de eerste zogeheten artikelbrief gedrukt, een belangrijke verzameling disciplinaire regels of krijgsartikelen. Deze uitgave wordt herzien in 1705 en blijft tot 1799 in gebruik.

- 1594 Eerste druk van *De sterctenbouwing* (Leiden) van Simon Stevin (1548-1620). Het eerste Nederlandse vestingbouwkunde-boek.
- 1600 Aan de Leidse universiteit ontstaat een 'Genie- en schermerschool' die de eerste militaire vakbibliotheek huisvest.
- 1607 Eerste druk van *Wapenhandlinghe van roers mysquetten ende spiessen ...*, het eerste Nederlandse infanterie-exercitieboek, door Jacob De Gheyn (1565-1629), met als geestelijk vader Johann VII der Mittlere Graf von Nassau-Siegen (1561-1623).
- 1624 Eerste druk van de eerste beschrijving van de Nederlandse artillerie, *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der forticatie, de artillerie, munition, ...*, samengesteld en uitgegeven door Hendrik Hondius (1573-1650) in Den Haag.
- 1637 Met het werk *Syntagma de studio militari ...* van de beroemde Franse bibliograaf Gabriel Naudé (1600-1653) wordt de militaire bibliografie geïntroduceerd.
- 1669 Vanaf dit jaar tot in 1795 is het landdrukkersgeslacht Scheltus in Den Haag verantwoordelijk voor het drukken van officiële publicaties van de Republiek, waaronder vele militaire uitgaven.
- 1688 Henderik van Buren, 'drillmeester' van de stad Utrecht en luitenant van een regiment 'ten dienste der Vereenichde Nederlanden', schrijft dat van militairen vanaf de rang van korporaal moet worden verlangd dat ze kunnen lezen en schrijven.
- 1705 Herziening van de artikelbrief uit 1590, waarna deze tot 1799 in gebruik blijft.
- 1724 Het eerste zogeheten officiersboekje, een naam- en ranglijst van officieren van het leger, ziet het licht.
- 1755 In het toenmaals Pruisische Silezië verschijnt onder de naam *Kriegsbibliothek oder gesammelte Beiträge zur Kriegswissenschaft* het eerste militaire tijdschrift in Europa.
- 1756 Bij Pieter Gosse in Den Haag verschijnt de eerste druk van de militaire klassieker *Mes rêveries* van Maurice de Saxe (1696-1750).
- 1767 De 'Bibliothèque Militaire' in Maastricht wordt vermeld, het is de oudst bekende Nederlandse militaire genootschapsbibliotheek.
- 1788 Na het gevecht te Vreeswijk bij Utrecht blijven op het strijdtoneel 188 volle ransels van militairen van het Staatse leger achter. Hierin worden boeken van de militairen aangetroffen. Ook worden boeken van het regiment gevonden.
- 1789 De eerste officiële, van overheidswege bekostigde militaire scholen voor artillerie- en genieofficieren in Nederland openen hun deuren.
- 1792 Het eerste Nederlandse militaire periodiek, *Magazyn van militaire wetenschappen*, verschijnt.
- 1795 De Duitse geleerde Johann Friedrich Hennert (1733-1813) stelt voor dat alle stedelijke overheden een boekerij oprichten waar onderricht in de krijgskunst gegeven kan worden.

- 1800 Het invloedrijke *Militairisches Taschenbuch zum Gebrauch im Felde* van de hand van de Pruisische militaire denker en legerhervormer Gerhard von Scharnhorst (1755-1813) verschijnt in het Nederlands.
- 1806 Onder de titel *Manuel journalier des sous-officiers et soldats* of *Dagelijksch handboek voor de onderofficieren en soldaten* (Den Haag) verschijnt in Nederland het eerste boek dat zich expliciet richt tot het niveau van soldaat.
- 1814 De firma Gebroeders van Cleef wordt aangesteld als drukker en uitgever van alle militaire publicaties op last of vanwege het Ministerie van Oorlog.
- 1815 Met het werkje *Pligten van den soldaat, korporaal, fourier, sergeant en sergeant-majoor, ...* verschijnt een van de eerste zedekundige boeken voor militairen, een nieuw genre dat gedurende de gehele negentiende eeuw bloeit en voortkomt uit de sociale problemen in het leger als gevolg van de invoering van de dienstplicht.
- 1815 Het *Recueil militaire*, een uitgave met daarin alle wetten, besluiten en orders betreffende het leger, begint zijn bestaan. Vanaf 1915 tot 1923 luidt de titel ervan *Legerorders*.
- 1821 Commissaris-generaal van Oorlog, A.C.J.G. graaf d'Aubremé (1773-1835) legt door zijn besluit, waarna officieren tijd wordt gegeven om te studeren en te lezen, de basis voor een bloeiend militair-bibliotheekwezen.
- 1825 De bibliotheek van het Ministerie van Oorlog wordt opgericht.
- 1828 Opening Koninklijke Militaire Academie, Breda (KMA).
- 1832 Postume eerste druk van *Vom Kriege* van de Duitse generaal Carl von Clausewitz (1780-1831), samen met *Précis de l'art de la guerre, ...* (Parijs 1838) van generaal baron Henri Antoine de Jomini (1779-1869) het meest invloedrijke militair-strategische werk van de negentiende eeuw.
- 1832 De *Militaire spectator*, het eerste succesvolle en bovendien het oudste nog bestaande Nederlandse tijdschrift, gaat van start.
- 1839 Het octrooi van De Gebroeders van Cleef op het drukken en uitgeven van alle militaire publicaties op last of vanwege het Ministerie van Oorlog loopt af en wordt niet verlengd.
- 1840 De KMA begint rond deze tijd met het uitgeven van boeken.
- 1846 De KMA geeft de eerste Nederlandse vertaling uit van *Vom Kriege* van Carl von Clausewitz.
- 1849 Jhr. J.W. van Sypesteijn (1816-1866) neemt het initiatief tot de publicatie van een lange reeks Nederlandse korpsgeschiedenissen, die onder zijn leiding zal verschijnen. Deze vindt zijn oorsprong in een combinatie van chauvinisme en de wens om het *esprit de corps* onder militairen te bevorderen.
- 1850 Rond de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw worden de eerste kantines in het Nederlandse leger opgericht. Het aantal militaire kantines breidt zich vervolgens snel uit. Deze instellingen dragen door de daar aanwezige lectuur voor soldaten in belangrijke mate bij aan de democratisering van het boek in het leger.
- 1851 Ontstaan van de militaire huishoudelijke school, waar militair L(ager) O(nderwijs) werd gegeven. Met dit onderwijs werd een belangrijke bijdrage geleverd aan de alfabetisering van soldaten.

- 1893 De viering van het honderdjarig jubileum van het Korps Rijdende Artillerie. Dit jubileum wordt gemarkeerd door de uitgave van dertien kapitale boeken in folio van N.J.A.P.H. van Es (1847-1921) die verschijnen tussen 1893 en 1913. Deze in de Nederlandse art-nouveaustijl uitgevoerde boeken met een bibliofiel karakter vormen het hoogtepunt onder de zogeheten vermakelijke militaire boeken die in de negentiende eeuw het licht zien en kunnen worden gerekend tot de allermooiste uitgaven die ooit in Nederland en misschien zelfs wel internationaal op militair gebied zijn verschenen.
- 1918 Tussen dit jaar en 1924 worden de uitgeversactiviteiten van de KMA ondergebracht bij de Inrichting tot het uitgeven van Boekwerken voor het Leger van de KMA.
- 1928 Het *Voorschrift voor de Uitoefening van de Politiek-Politioneerle Taak van het Leger* (VPTL) verschijnt, het eerste officiële guerrillahandboek voor het Nederlandse leger.
- 1929 Kolonel-titulaire Frederic Adolphe Hofer (1850-1938) schenkt zijn collectie, waarin zich veel boeken bevinden, in bruikleen aan het in 1913 door hemzelf opgerichte Nederlandsch Legermuseum. Hij legt hiermee de basis voor de grootste militair-historische bibliotheek van Nederland.
- 1933 Aan de KMA verschijnt de eerste druk van het *Handboek voor den soldaat*, beter bekend als het 'Handboek soldaat'.
- 1940-1943 De eindverantwoordelijkheid voor het beheer van het boekbezit van Defensie komt in handen van een in de voormalige KMA te Breda gestationeerde *Beauftragte des Chefs der Heeresarchiv*/[later] *Heeresbüchereien*. Het merendeel van de militaire bibliotheken wordt bovendien ondergebracht in Breda.
- 1944 De Duitse bezetter voert het merendeel van de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine (KIM) te Den Helder af naar Duitsland. De boeken zullen nooit meer terugkomen.
- 1944 Het Kasteel De Doorwerth waarin voor de oorlog het Legermuseum is gehuisvest, komt in de vuurlinie te liggen. Het kasteel en onder andere 15.000 boeken uit de museumcollectie gaan verloren.
- 1944 Na de bevrijding van Breda blijken de boeken van de KMA en ook de andere aldaar ondergebrachte militaire bibliotheken vrijwel ongeschonden.
- 1945 Als gevolg van het zogenoemde vergissingsbombardement op Den Haag gaat de belangrijke bibliotheek van het Krijgsgeschiedkundig Archief van de Generale Staf verloren.
- 1945 Het Ministerie van Oorlog zet onmiddellijk na de oorlog de Inrichting Uitgeven van Boeken voor het Leger (IUB) op.
- 1953 Het Ministerie van Oorlog komt voor het eerst met een (voorlopig) voorschrift voor *Beheer en verantwoording van boekenwerken bij de onderdelen der Koninklijke Landmacht*.
- 1958 J.G. Schönau (1903-1964), hoofd van het Centraal Bureau Militair-Wetenschappelijk Bibliotheekwezen, wekt voor het eerst in Nederland belangstelling voor de boeken van vóór 1801 van het Ministerie van Oorlog en de Hogere Krijgsschool.

- 1968 De historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie wordt ondergebracht bij het Legermuseum op de locatie in Delft.
- 1974 Het Legermuseum in Leiden verwerft de belangrijke collectie militaire boeken van het koninklijk huis.
- 1984 Het Legermuseum verhuist in zijn geheel naar het Armamentarium in Delft en zodoende ontstaat de huidige geïntegreerde boekencollectie. Door deze fysieke samenvoeging ontstaat de grootste militair-historische boekencollectie van Nederland.
- 1991 Martin van Creveld publiceert *Technology and war from 2000 B.C. to the present* en stelt daarin dat 'the spread of printing was critical to the rise of military bureaucracy and of modern armed forces'.
- 1994 De KMA-bibliotheek krijgt een eigen onderkomen in het gerestaureerde Huis van Brecht, het oudste woonhuis van Breda daterend uit het begin van de zestiende eeuw. Op deze locatie kunnen de boeken materieel beter worden beheerd en behouden.
- 2001 Defensie in Nederland richt zich na '9/11', net als met name in de Verenigde Staten, op *counter-insurgency*.
- 2006 *Papa muis gaat op uitzending* verschijnt, het is een van de eerste Defensie-publicaties, inclusief een knuffeldier, voor kinderen van uitgezonden militairen.
- 2006 De Amerikaanse *counter-insurgency* doctrine haalt de non-fictie bestsellerlijst in de Verenigde Staten.
- 2011 Van honderden publicaties van het Ministerie van Defensie worden nog 'hardcopy's' gebruikt. Van veel publicaties is echter zowel een digitale versie als een hardcopy beschikbaar, waaruit blijkt dat het gedrukte boek nog altijd waarde heeft als tekstdrager. In het algemeen is binnen Defensie de behoefte aan kennis en informatie ten opzichte van de voorgaande periode toegenomen.

Woord vooraf

Nadat ik tijdens mijn studie geschiedenis aan de Universiteit Leiden in de jaren negentig aan dezelfde universiteit ook boekwetenschap ben gaan studeren, heb ik daar vanuit mijn interesse voor het militaire bedrijf, net als bij geschiedenis, ook deels een militair-historische invulling aan gegeven. Een van de werkcolleges die ik volgde bij boekwetenschap ging over opvoedkundige boeken en gedragsboeken uit de negentiende eeuw. Ik slaagde erin, zowel tot mijn eigen verbazing als die van mijn docent, de bevroren Berry Dongelmans van de Opleiding Nederlands, om te komen tot een veelbelovend onderzoeksvoorstel. Ik stelde voor een onderzoeksnota te schrijven over negentiende-eeuwse zedenkundige boeken voor het Nederlandse leger. Het was voor mij een eyeopener dat ook een geschiedenis geschreven kon worden over het zedenkundige boek in het leger en dit onderwerp bleek al snel het topje van een ijsberg aan onderzoeksmogelijkheden te zijn. Achteraf gezien heeft tijdens voornoemd werkcollege de omslag plaatsgevonden van mijn algemene interesse voor het militair-historische boek, naar een meer wetenschappelijke belangstelling voor het militaire boek als communicatiemiddel binnen de krijgsmacht.

De afgelopen jaren heb ik bij vele instellingen onderzoek verricht. De medewerkers van de volgende instellingen wil ik met name bedanken voor hun medewerking: Genie Museum, Vught, Instituut Defensie Leergangen, Rijswijk, Koninklijk Huisarchief, Den Haag, Koninklijk Instituut voor de Marine, Den Helder, Koninklijk Tehuis voor Oud-Militairen en Museum Bronbeek, Arnhem, Koninklijke Militaire Academie (KMA), Breda, Legermuseum, Delft, Museum Meermanno, Den Haag, Nederlands Artillerie Museum, 't Harde, Nederlands Cavaleriemuseum, Amersfoort, met name oud-reserve majoor der cavalerie E.-J. Vinkhuijzen, Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Den Haag, Nederlandse Defensie Academie (NLDA), Breda, Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Universiteitsbibliotheek Utrecht. In het bijzonder wil ik de NLDA en de KMA bedanken in de personen van mr. Coen Terpstra respectievelijk drs. Jack de Graaf voor de immer prettige samenwerking en hun niet aflatende bereidheid de wetenschap te dienen.

Mijn onderzoek heeft de afgelopen jaren geleid tot vele publicaties over tal van aspecten van militaire boekcultuur in Nederland. Ik wil hier graag ieder-

een bedanken die mij daarbij voorzien heeft van commentaar, en zodoende een positieve bijdrage heeft geleverd aan mijn gedachtenontwikkeling. Ik heb er bij het schrijven van dit proefschrift mijn voordeel mee kunnen doen.

Voor de finale versie heb ik baat gehad bij de opbouwende commentaren van de leden van de promotiecommissie in de personen van dr. B.P.M. Dongelmans, prof. dr. J. Duindam, prof. dr. W. Klinkert, dr. O. van Nimwegen en prof. dr. A. van der Weel, waarvoor ik hen zeer erkentelijk ben.

Uitgeverij Vantilt wil ik graag bedanken voor de mogelijkheid die mij geboden is deze studie uit te geven, en voor het financieel mede mogelijk maken daarvan de J.E. Jurriaanse Stichting, de Stichting Fonds voor de Geld- en Effectenhandel, de Stichting dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, het Frederik Muller Fonds, een anonieme gever, en in het bijzonder mevrouw Isa de la Fontaine Verwey-le Grand.

Tot slot wil ik ook mijn ouders dankzeggen. Doordat zij onvoorwaardelijk kosten noch moeite hebben gespaard om mijn studie mogelijk te maken, hebben zij een solide basis voor dit proefschrift gelegd. Ook de belangrijke plaats die thuis werd en wordt ingenomen door geschiedenis en boeken is van grote invloed op mij geweest. Het schrijven van dit proefschrift moest in concurrentie plaatsvinden met de verplichtingen die een fulltimebaan nu eenmaal stelt en was daarmee geen gemakkelijke exercitie. Vooral mijn levensgezellin Annet, die altijd heeft geloofd in dit proefschrift en immer bereid was om mijn twijfels en overtuigingen aan te horen, stimuleerde mij, positief ingesteld als zij is, dit werk te voltooien.

Louis Ph. Sloos

Inleiding

Gewapend met kennis

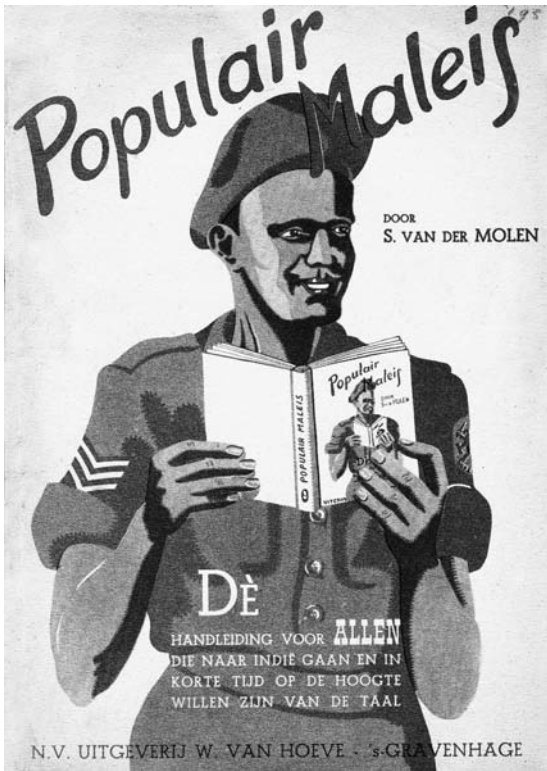
In 2006 gaf het Nederlandse Ministerie van Defensie het boekje *Papa muis gaat op uitzending* uit. Dergelijke publicaties, bestemd voor kinderen van uitgezonden militairen,¹ vormen het nieuwste genre in de militaire literatuur. Het eerste militaire boek verscheen echter al in 1472 in Italië.² Met 'militaire boeken' worden hier gedrukte teksten met een zuiver militaire inhoud bedoeld. Militairen gebruiken natuurlijk ook boeken over tal van andere onderwerpen die met hun vak te maken hebben³ en daarnaast lezen zij boeken uit interesse en plezier. Het is daarom goed om onderscheid te maken tussen enerzijds de zuiver militaire boeken en anderzijds de overige boeken die door militairen gebruikt en gelezen werden.⁴ Overigens werden militaire boeken omgekeerd ook door burgers gelezen. Vooral in periodes waarin conflicten plaatsvonden waar de krijgsmacht bij betrokken was en die grote invloed hadden op bevolking en samenleving, zoals tijdens de Tachtigjarige Oorlog, het Rampjaar en de Belgische Opstand, leefde de belangstelling voor militaire literatuur op. Auteurs en uitgevers speelden natuurlijk in op de variatie in belangstelling.⁵ Vooral in de zeventiende en achttiende eeuw werden zij hierbij niet zelden een handje geholpen door de vorst of de overheid, die hun uitgaven financieel ondersteunden.⁶ Boeken speelden immers ook een rol in de propaganda en om de eigen daden te heroïseren.

De militair van nu kan ondanks zijn hightech uitrusting en in weerwil van de opmars van de digitale communicatiemedia nog altijd niet zonder boeken. Het boek is in een moderne organisatie als de krijgsmacht nog springlevend. Van honderden verschillende publicaties van het Ministerie van Defensie blijken nog 'hardcopy's' te worden gebruikt.⁷ Het is vooral interessant om te zien dat van veel publicaties zowel een digitale versie als een hardcopy beschikbaar is, waaruit blijkt dat het gedrukte boek nog altijd waarde heeft als tekstdrager. Door de grote activiteit van de Nederlandse krijgsmacht in het kader van de internationale strijd tegen het terrorisme na '9/11', de aanslag op het World Trade Center in New York op 11 september 2001, is de behoefte aan kennis en informatie ten opzichte van de achterliggende periode toege-

nomen. Een behoefte die ook is toegenomen door de verandering van conventionele naar non-conventionele oorlogvoering, en in het bijzonder door het toegenomen belang van *counter-insurgency* (COIN). Het antwoord hierop wordt vooral gevormd door doctrines, theoretische handboeken die analyseren hoe de oorlog gevoerd moet worden.⁸

Hierbij is overigens een duidelijke parallel te zien met de Nederlandse militaire aanwezigheid en strijd in het voormalige Nederlands-Indië vanaf 1816.⁹ (Afb. 2) De Nederlandse strijdmacht in Indië van 1816-1830 en het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL), opgericht in 1830, of liever gezegd officieren van beide legers, hebben ruim honderd jaar lang gewerkt aan een doctrine om de ongeregelde oorlogvoering waarmee zij werden geconfronteerd tegemoet te treden. Toen in 1928 het *Voorschrift voor de Uitoefening van de Politiek-Politieke Taak van het Leger* (VPTL) verscheen werd pas officieel voorzien in een geïntegreerde visie op de taakuitoefening van het KNIL.¹⁰ Het KNIL had tot die tijd alleen de beschikking over aanwijzingen, wenken, handreikingen, en dergelijke, die waren geschreven door officieren, en geen officiële status hadden. Een vroeg voorbeeld hiervan dateert uit 1829, toen de gepensioneerd majoor van het KNIL, Petro Ferdinandus Vermeulen Krieger (1782-1865) het handboek *Oost-Indische oorlogen, of listen, hinderlagen en verdedigingswijze der inlandsche volkeren, waargenomen in de onderscheidene oorlogen op de Moluksche eilanden, Cheribonsche, Bantamsche en Malakkasche landen, in de jaren 1817, 1818, 1819 en 1820* publiceerde over koloniale oorlogvoering.¹¹ Het verbaasde hem toen ook al dat er na twee eeuwen militaire activiteit van Nederland in de Indonesische archipel nog altijd geen handboek over dat onderwerp bestond. Vermeulen Krieger moest zijn boek nota bene voor eigen rekening uitgeven. Het was echter regel dat bij elke oorlog in Indië pas de tweede of derde expeditie de vijand uiteindelijk wist te bedwingen, waardoor het niet meeviel om tot een doctrine te komen. Het KNIL was voortdurend genooddakt doortastend en ook improviserend te werk te gaan, vallend en opstaand en voortdurend struikelend.¹² Pas toen het aantal verschillende vormen van Indisch militair optreden terugliep kon een doctrine worden geschreven. Na de pacificatie van de gehele archipel zou grootschalig verzet zich voortaan waarschijnlijk alleen nog maar in de vorm van guerrilla uiten. Op die vorm van verzet had het KNIL echter inmiddels greep gekregen.¹³

Vandaag de dag zijn COIN-doctrinevormingen zelfs onder burgers populair. Zo haalde de *US Army/Marine Corps Counterinsurgency Field Manual* (FM 3-24) uit 2006 opvallend genoeg de non-fictie bestsellerlijst in de Verenigde Staten.¹⁴ Hiermee hangt samen dat de militair steeds vaker geacht wordt tevens diplomatieke taken uit te voeren en te werken aan stabilisatie en wederopbouw, hetgeen weer leidt tot nieuwe ethische vragen en dilemma's. Deze nieuwe taken staan immers op gespannen voet met de traditionele taak van de krijgsmacht als geweldsinstrument van de staat.¹⁵

2. S. van der Molen, *Populair Maleis*. Uitgebreid met Maleis voor militairen (9e dr.; Den Haag, Uitgeverij W. van Hoeve, 1948), vooromslag.

Buskruit versus boekdrukkunst

Het is gezien de onafgebroken aanwezigheid van het gedrukte boek in het krijgswezen, vanaf de introductie van de boekdrukkunst tot op de dag van vandaag, opvallend dat het buskruit en de boekdrukkunst, die door Francis Bacon (1561-1626) samen met het kompas werden beschouwd als de belangrijkste uitvindingen van de nieuwe tijd,¹⁶ nauwelijks in hun onderlinge samenhang worden bestudeerd. Aan het verband tussen de uitvinding van het buskruit en het krijgswezen is bijvoorbeeld veel meer aandacht besteed. Dat is in zekere zin logisch, maar als 'spiegel van de samenleving' reflecteert het boek tal van ontwikkelingen, inclusief de ontwikkelingen in de oorlogvoering. Technisch gezien is het buskruit relevanter voor de artillerie dan wat dan ook. Desondanks is voor de ontwikkeling van de artillerie en de versterkingskunst de uitvinding van de boekdrukkunst, of beter gezegd het gedrukte artillerie- en fortificatieboek, vanaf het einde van de vijftiende eeuw van cruciaal belang geweest voor de ontwikkeling en verspreiding van militaire kennis en informatie. Hetzelfde geldt voor vele ontwikkelingen binnen het krijgswezen in het algemeen.

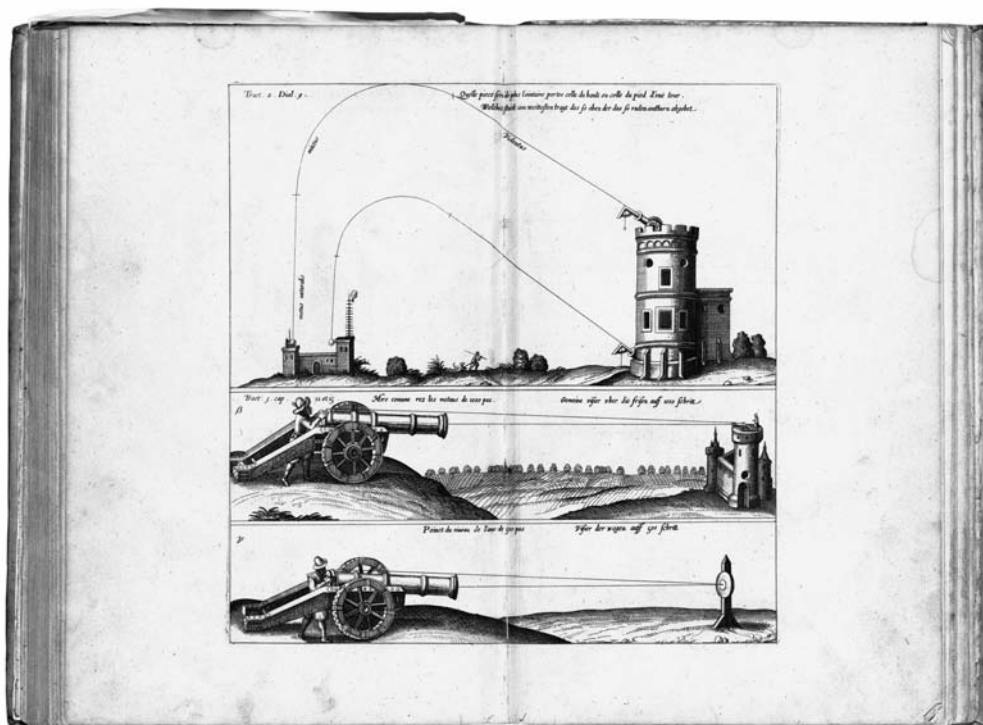
De militaire publicistiek ontstond eind vijftiende eeuw rondom de veranderingen in de krijgskunde, in het bijzonder de wedloop op het gebied van de

artillerie enerzijds en de versterkingskunst anderzijds, die tot ver in de achttiende eeuw het vakgebied domineerde. In vele belangrijke werken die hieruit voortvloeiden, bevindt kennis op krijgskundig gebied zich in haar oervorm. Deze kennis wordt nu veelal alleen nog geassocieerd met de namen van de auteurs, hun geschriften zelf zijn in de vergetelheid geraakt. De belangrijke rol van de boekdrukkunst geldt natuurlijk voor vele ontwikkelingen op uiteenlopende terreinen, maar in vergelijking met bijvoorbeeld de bestudering van de Reformatie, het humanisme en de wetenschappelijke revolutie,¹⁷ wordt, voor het onderzoek naar de geschiedenis van het krijgswezen, de geschiedenis en betekenis van het militaire boek nauwelijks in beschouwing genomen.

Er is wat dit betreft sprake van een ambivalente houding. Terwijl ook internationaal vooraanstaande wetenschappers het belang van de boekdrukkunst voor de krijgskunde onderschrijven, zij het vaak en passant, doet bijna niemand vervolgens iets met die opvatting. De militaire boekgeschiedenis wordt op haar best gepresenteerd als een vorm van *military thought*, waarbij de boeken als informatiedragers alsnog op de achtergrond blijven. Dit heeft uiteraard ook te maken met het isolement waarin de beoefening van de boekwetenschap, die hieronder nog uitgebreid aan bod zal komen, nog altijd verkeert.

De term *military thought* is gebruikt door onder anderen Martin van Creveld,¹⁸ een van de bekendste auteurs op het gebied van militaire geschiedenis van dit moment, die in zijn studies over techniek en oorlog relatief veel aandacht besteedt aan de grote betekenis van de uitvinding van de boekdrukkunst voor het krijgswezen. Hij stelt in *Technology and war from 2000 B.C. to the present* (1991) dat 'the spread of printing was critical to the rise of military bureaucracy and of modern armed forces'.¹⁹ Volgens Van Creveld is oorlogvoering altijd bovenal een praktische bezigheid geweest. Daardoor is de behoefte aan theorie laat onderkend en nog geenszins algemeen geaccepteerd.²⁰ Bovendien bestonden er gedurende de gehele nieuwe tijd tegenstanders van boekenkennis. Uit de kritiek van militairen op theorievorming blijkt echter dat deze vooral gekant waren tegen algehele vervanging van kennis in het hoofd door kennis in boeken. Maar zo'n vervanging is uiteraard nooit de bedoeling van auteurs en voorvechters van theoretische krijgskundige kennis geweest.²¹ Napoleon schreef weliswaar 'Aimez les details, ils ne sont pas sans gloire, leur seule connaissance conduit à la victoire', maar hij zal de laatste zijn geweest die zich tegen praktische kennis zou keren. Voor de periode van 2000 v.Chr. tot ongeveer 1500 geeft Van Creveld vervolgens de volgende, op zich plausibele verklaringen voor zijn stelling dat militairen het vak in de praktijk leerden: 1. De aandacht ging vooral uit naar fysieke training en wapenbeheersing en er bestond geen gespecialiseerde opleiding voor de hogere rangen; 2. Studieboeken waren vanwege hun handschriftelijke vervaardiging schaars en kostbaar. Deze bestonden uiteraard wel, en van sommige boeken is bekend dat deze waren geschreven, en in sommige gevallen ook werden gelezen door bevelvoerders.²² Het oudst bekende filosofische werk over oorlog, geschreven

3. Ballistische studie. Plaat in: Diego Ufano, *Artillerie, c'est a dire: vraye instruction de l'artillerie et de toutes ses appartenances....* (Zutphen, Andries Jansz van Aelst, 1621).

door de Chinees Sun-Tzu dateert uit de vierde eeuw v.Chr. En als er ooit een geleerde in de militaire zin was, dan was het wel Julius Caesar (circa 100-44 v.Chr.).²³ Hij was de auteur van onder andere *De bello Gallico* over de verovering van Gallië (circa 58 v.Chr. tot 50 v.Chr.), een klassiek militair werk. Maar ook verschillende vorsten beschikten over belangstelling voor militaire literatuur. De Franse koning Karel de Kale (823-877) had in de jaren dertig van de negende eeuw een exemplaar van het klassieke militaire handboek van Vegetius in zijn bezit, de Byzantijnse keizer Constantijn (VII) Porphyrogennitus (905-955) legde een encyclopedische verzameling van strategische en vestingbouwkundige teksten aan, en de Engelse koning Hendrik II (1133-1189) en zijn zoon de kruisvaarder Richard Leeuwenhart (1157-1199) voerden Vegetius zelfs mee op hun veldtochten.²⁴

Het was de boekdrukkunst die het mogelijk maakte om de opleiding van alle officieren op dit soort werken te baseren. In de vroegmoderne tijd bestond de schaarste en kostbaarheid van militaire studieboeken daardoor niet langer, aldus Van Creveld. Hij schrijft terecht dat tegen het einde van de zestiende eeuw de mogelijkheid bestond om moderne edities te lezen van zowel originele teksten als vertalingen, of beide, van klassieke militaire schrijvers als Thucydides, Xenophon, Polybius, Caesar, Livius, Onasander, Polynaëus, Frontinus en Vegetius. Na de val van Constantinopel in 1453 werden bovendien handschriften van

Byzantijnse militaire klassiekers naar het Westen geëxporteerd en aldaar in druk uitgegeven.

Eind vijftiende eeuw ontstond voorts een groeiende stroom militaire literatuur en, in mindere mate, marineliteratuur geschreven in de moderne Europese talen, aanvankelijk alleen in het Italiaans, maar later ook in het Duits, Frans, Nederlands, Spaans, Engels en Zweeds. De nieuwe militaire literatuur in de moderne talen bevatte van begin af aan veel nieuwe kennis. In de tweede helft van de zestiende eeuw hadden nieuwe ontwikkelingen in de vestingbouw bijvoorbeeld al op grote schaal ingang gevonden, in de woorden van Simon Pepper en Nicholas Adams omdat 'By then, the proven success of new fortifications and the exposition of their virtues in the burgeoning technical literature, a product of the new print culture, had created a climate of opinion that made the bastion the standard against which alternative forms were judged, and generally found wanting.'²⁵

Al in een vroeg stadium, dat wil zeggen in de zestiende eeuw, begonnen ook handzame militaire werken te verschijnen. (Afb. 4) Het boek werd letterlijk een onderdeel van de uitrusting van de militair.²⁶ Dit heeft specifieke historische termen opgeleverd als *aide-mémoire*²⁷ (*de l'officier*, etc.), *carnet* (*de l'officier*, etc.), *Felddienst-Reglement*, *Feldtaschenbuch*, *livret* (*de l'officier*, etc.), *pocketgunner*, *Sattelbuch*, sjakobijbel, *Taschenbuch*, *Taschenartillerist*, veldzakboekje, et cetera.²⁸ Ook de twintigste-eeuwse paperbacks of pocketboeken, die bij het grote publiek vooral bekend zijn in de vorm van Penguin uitgaven, werden pas na massaproductie voor de krijgsmacht een groot succes. Het verschijnsel pocketboek was kort voor de Tweede Wereldoorlog tot ontwikkeling gekomen, om tijdens de oorlog echt door te breken, toen er in totaal 123 miljoen exemplaren van zogenoemde *Armed Service Editions* werden geproduceerd en verspreid onder de troepen.²⁹ Daarmee was de paperback een feit. Het meegeven van boeken aan militairen is sinds de Tweede Wereldoorlog in de Verenigde Staten een traditie. Op 22 februari 2003, tijdens de Irakoerlog of Derde Golfoorlog, berichtte het dagblad *Trouw* onder de kop 'Boeken voor de boys': 'Amerikaanse soldaten krijgen gratis boeken mee, een traditie die nog stamt uit de Tweede Wereldoorlog. Critici spreken van oorlogspropaganda, de uitgever van troostrijke ontspanning. Maar dan wel in de vorm van Shakespeare's "Henry v" en het eeuwenoude werk van de Chinese generaal Sun Tzu.'³⁰ Volgens de Amerikaanse uitgever Andrew Carroll moest de soldaat anno 2003, ondanks de aanwezigheid van een internetcafé, een videotheek en allerlei vormen van vertier, zijn eigen boeken uit zijn bekpakking kunnen trekken.

Italië als bakermat van de militaire publicistiek

Van de oudste gedrukte militaire werken, daterend uit de vijftiende en zestiende eeuw, zijn de meeste in Italië uitgegeven, hebben een Italiaanse auteur, werden oorspronkelijk in Italië geschreven of ontstonden (mede) onder Itali-

aanse invloeden.³¹ Tussen 1492-1570 verschenen volgens een schatting van de Engelse historicus J.R. Hale in Italië 89 compleet nieuwe werken op militair gebied, vergeleken met 81 in Engeland, 77 in Frankrijk en 70 in Spanje. Hier van kwamen er overigens maar liefst 67 uit Venetië.³² Tussen 1524-1624 is alleen al in Venetië een aantal boeken op vestingbouwkundig gebied gedrukt dat bijna even groot is als het aantal werken op dit gebied dat toen in de rest van Europa werd gedrukt!³³

De Italiaanse militaire literatuur vond ook zijn weg naar andere landen en bleek bovendien lang bruikbaar. Het Italiaanse zwaartepunt is ook aanwezig in het vroegmoderne boekbezit van de Oranje-Nassaus, die gezien de militaire functies van de stadhouders veel militaire literatuur bezaten.³⁴ De rubriek 'Militares' in de catalogus van hun boeken, die in 1686 door Anthonie de Smets, de bibliothecaris van stadhouder Willem III, onder toezicht van Constantijn Huygens, is samengesteld,³⁵ bevat maar een relatief klein aantal Nederlandse gedrukte militaire werken. Er staan veel meer klassieke en moderne krijgskundige werken in uit tal van andere landen: Duitsland, Engeland, Frankrijk, Italië, Portugal en Spanje.³⁶ In totaal telt de rubriek 160 gedrukte boeken. Maar liefst vijftig werken ervan (31%) zijn Italiaans. Het gaat daarbij bovendien om zuiver Italiaanse werken, dat wil zeggen: oorspronkelijk Italiaans, en in de meeste gevallen ook gedrukt in de Italiaanse taal. Het aantal Italiaanse werken zou nog hoger kunnen liggen, als in Italië gedrukte werken van niet-Italiaanse auteurs en werken die voor het eerst in Italië zijn uitgegeven, zoals klassieke tekstuitgaven, worden meegeteld. De Franse werken komen op de tweede plaats met een aantal van 37 (23%). Als de achttien klassieke werken buiten beschouwing worden gelaten komen de zeventien Nederlandse werken op de derde plaats, terwijl de Spaanse werken, met zestien exemplaren, de vierde plaats innemen.

De introductie van de boekdrukkunst in Italië wordt in of kort voor 1465 gesitueerd. De eerste drukker in Italië, Konrad Sweinheim, die samenwerkte met Arnold Pannartz uit Keulen, stamde uit Mainz.³⁷ In laatstgenoemde stad was in de jaren rond of vlak na 1450 door Johannes Gensfleisch, beter bekend als Gutenberg (circa 1397-1468), de boekdrukkunst uitgevonden. Het vroegst gedateerde drukwerk – de Gutenbergbijbel draagt geen jaartal – betreft werken met een militaire connotatie, de zogenoemde Turkenkalender en Turkenbul, uit 1455 respectievelijk 1456. Het eerste betrof een waarschuwing tegen het gevaar van de Turken naar aanleiding van de verovering van Byzantium. De Turkenbul of *Bulla Turcorum* was een oproep van paus Calixtus III (1378-1458) aan de christelijke vorsten van Europa tot een nieuwe kruistocht, niet meer naar het Heilige Land, maar naar de Europese grenzen van het Ottomaanse Rijk om daar de Turken terug te drijven. Vervolgens vond de boekdrukkunst ook nog door 'oorlog' haar verspreiding. De stad Mainz werd namelijk in 1462 ingenomen door de troepen van Adolf II (1423-1475), graaf van Nassau-Wiesbaden-Idstein, een gebeurtenis waarbij honderden mensen het leven lieten en vele anderen moesten vluchten, waaronder ook letterzet-

ters die het vak bij Gutenberg hadden geleerd. Of Sweinheym en Pannartz zich ook onder deze vluchtelingen bevonden is niet bekend. Zeker is wel dat zij rond die tijd Mainz hebben verlaten. Hun succes in Italië is waarschijnlijk te danken aan de Duitse kardinaal Nicholas van Cusa (1401-1464). Hij introduceerde in een benedictijnenklooster te Subiaco, waar het merendeel van de monniken Duits was, de boekdrukkunst. In dit stadje op ongeveer tachtig kilometer van Rome werden tussen 1465 en 1467 vier boeken geproduceerd. In 1466 verhuisden Sweinheym en Pannartz naar Rome alwaar zij hun activiteiten in 1467 voortzetten en tot in 1473 48 boeken drukten.³⁸

Andere drukkers introduceerden de boekdrukkunst in Venetië (1469) en in Foligno, nabij Trevi (1470). Hierna volgde een snelle verspreiding over heel Italië; in 1471 werden drukkerijen geopend in Ferrara, Florence, Milaan, Bologna, Napels, Perugia, in 1472 in Padua, Mantua, Parma, Verona, en het jaar daarop in Brescia en Pavia.

Tussen 1462-1471 verspreidden drukkers zich ook over Duitsland, de Nederlanden, Frankrijk en Spanje, maar circa 1480 kwam het zwaartepunt van de boekdrukkunst in Italië te liggen. Omstreeks 1500 telde Europa circa 250 plaatsen waar boeken gedrukt werden. Italië was toen goed voor bijna tachtig plaatsen en de Lage Landen voor ongeveer vijftien.

De verklaring voor het succes van het gedrukte krijgskundige boek in Italië vanaf het einde van de vijftiende eeuw voor wat betreft de inhoud, moet vooral gezocht worden in de vele oorlogen en oorlogjes die het land ook toen teisterden en de oude krijgskundige cultuur die het kende. Francesco Guicciardini (1483-1540) geeft in zijn boek *Storia d'Italia* (1561) een indringend beeld van het oorlogsgeweld waaraan de Italianen waren blootgesteld. Zijn boek is in wezen een beschrijving van de aanloop tot de invasie van Italië door de Franse koning Karel VIII in 1494 en de gevolgen die dat tot 1534 voor het hele land zou hebben.³⁹ Vooral het beleg en de plundering van Rome in 1527 hadden indruk gemaakt op Guicciardini en zijn tijdgenoten. Volgens Guicciardini beleefde Italië rond 1490 een hoogtepunt wat betreft vooruitgang, interne stabiliteit en het ontbreken van buitenlandse dreiging, een situatie die sinds de val van het Romeinse Rijk, toen duizend jaar geleden, niet meer was voorgekomen. Dit was te danken aan het Verdrag van Lodi (1454). In circa 1450 waren de Italiaanse steden tot het inzicht gekomen dat alleen een machtsevenwicht een einde kon maken aan de voortdurende onderlinge conflicten. Daarom sloten zij in 1454 op initiatief van Cosimo de' Medici de Oude (1389-1464) van Florence de vrede van Lodi. Dit verdrag leidde inderdaad gedurende één generatie tot betrekkelijke rust tussen de machten in Italië. Maar juist de man die Nicolò Machiavelli (1469-1527) beschouwde als de ideale vorst, Cesare Borgia (1475-1507), stortte Italië weer in een oorlog. De onderliggende oorzaak hiervan was vooral de aloude interne verdeeldheid. Deze oorlog werd een strijd van een schaal en karakter die het land lang niet had aanschouwd. In 1494 trok de Franse koning Karel VIII met een leger van 40.000 man over de Alpen om de Italianen te verrassen met een volledig nieuwe manier van oorlogvoering. Aan zo'n

overmacht was Italië niet gewend, en al helemaal niet aan de grote slachtpartijen zonder genade waarmee de invasie gepaard ging. Voor de Italianen was het gebruikelijk om te onderhandelen in oorlogssituaties en diplomatie speelde daarbij een belangrijke rol.⁴⁰ Het invasieleger was tactisch in het voordeel door de manier waarop van de artillerie gebruik werd gemaakt. Terwijl de Italianen de nieuw uitgevonden vuurwapens met name inzetten bij belegeringen, beschikte Karel VIII tevens over lichte veldartillerie, die te velde kon worden ingezet.

De invasie van Karel VIII leidde in Italië vervolgens tot een stroom van gedrukte militaire literatuur. De militair-historicus Charles Oman schrijft wat dit betreft treffend over de Italianen: 'Hence came the awful surprise ... when the Swiss and the French came over the Alps, with their disgusting habit of storming towns by escalade and massacring the garrisons. ... But skill might perhaps triumph over the brute force of the transalpine barbarian.'⁴¹ De 'skill' of militaire vakkundigheid waar Oman het over heeft wordt echter overschaduwd doordat de invasie van Italië door Karel VIII door militair-historici als het belangrijkste omslagpunt in de krijgskunde naar de moderne oorlogvoering wordt gezien, waardoor vooral aandacht is voor de manier waarop de invasie werd uitgevoerd. Krijgsgebeurtenissen worden door militair-historici nog steeds gebruikt als belangrijke ijkpunten bij het vaststellen van nieuwe militaire ontwikkelingen. De krijgskunde die wordt toegepast tijdens veldslagen, belegeringen en dergelijke, krijgt door deze onderzoeksmethode soms onterecht een revolutionair karakter. Voorafgaande en gelijktijdige ontwikkelingen elders worden immers niet altijd meegewogen. Deze staan soms alleen maar op papier en zijn nog weinig of in het geheel niet toegepast. Door daarvan geen kennis te nemen wordt de geleidelijkheid van een ontwikkeling en het evolutionaire karakter ervan uit het oog verloren. Zo ging het ook bij de invasie van Italië door Karel VIII ten eerste bepaald niet om een beslissende oorlog, en het is dus onjuist om alleen aandacht te besteden aan de manier waarop de invasie werd uitgevoerd. De oorlogen die in het jaar 1494 werden ontketend maakten deel uit van een ingewikkeld Europees conflict dat voortduurde tot 1559, waarbij alle belangrijke staten van West-Europa (Frankrijk, Spanje, het Heilige Roomse Rijk, Engeland, Schotland, de Republiek Venetië, de Pauselijke Staten en de meeste Italiaanse stadsstaten), alsmede het Ottomaanse Rijk betrokken zijn geweest. Ten tweede waren er krijgskundig gezien grote regionale verschillen. Italië was immers een staatkundige lappendeken, waardoor het zelfs kon voorkomen dat Fransen en Italianen als coalitietroepen gezamenlijk tegen Italiaanse legers vochten. De latere Franse maarschalk Blaise de Monluc (circa 1500-1577) beschrijft in zijn militaire memoires hoe hij als Frans militair zij aan zij vocht met Italianen en door hen werd gecommandeerd. Hij spreekt bovendien regelmatig zijn grote bewondering uit voor Italiaanse militairen.⁴² Een derde factor was dat de vele krijgskundige boeken die vanaf het einde van de vijftiende eeuw in Italië verschenen het resultaat waren van het feit dat de oorlogen die zich daar toen afspeelden een katalysator

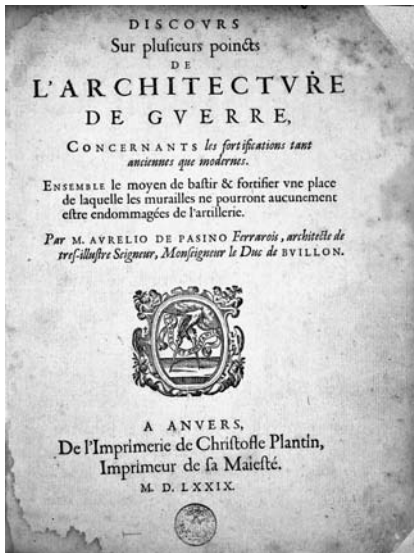

5. Willem van Oranje (1533-1584).
Gravure van Christoffel I van
Sichem (1546-1624).

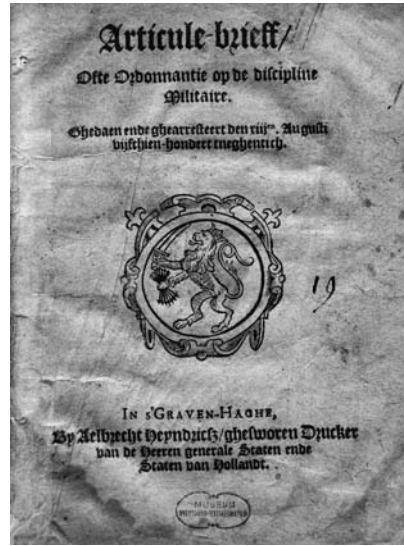

vormden voor de krijgskunde. De Italianen beschikten niet alleen over de nieuwe kunst van het drukken, op krijgskundig gebied konden zij voortbouwen op een rijke erfenis uit de late Middeleeuwen.

De Italianen bouwden vanaf het laatste kwart van de dertiende eeuw tot en met het einde van de vijftiende eeuw een groot corpus handschriftelijke militaire werken van eigen bodem op.⁴³ Een bekend voorbeeld hiervan is de persoonlijke *De re militari* van Leonardo da Vinci (1452-1519), onderdeel van zijn *Codex Atlanticus*. Da Vinci kopieerde voor zijn *De re militari* tussen 1483 en 1487 afbeeldingen en tekst uit de in 1472 in druk verschenen *De re militari* van zijn tijdgenoot, de ingenieur Roberto Valturio (circa 1413-1483).⁴⁴ Laatstgenoemde droeg zijn boek op aan zijn patroon Sigismondo Malatesta (1417-1468), heer van Rimini. De familie Malatesta was een van de belangrijkste representanten van de Italiaanse krijgskundige cultuur uit de late Middeleeuwen. Sigismondo verwierf veel roem doordat hij als *condottiere* zij aan zij vocht met de heerser van Milaan, Francesco Sforza (1401-1466), voor wie Da Vinci werkte.⁴⁵ Italiaanse krijgsheren begonnen tegen het einde van de veertiende eeuw de rol van buitenlandse *condottieri* over te nemen. Dit is belangrijk, omdat zodoende een weg werd gebaad voor een Italiaanse krijgskunde. De Italiaanse *condottieri* kwamen uit praktisch het gehele land. Hetzelfde geldt voor de auteurs van de krijgskundige werken die tussen 1492-1570 in Italië verschenen.⁴⁶ De laatste echte *condottiere* was Giovanni de' Medici (1498-1528), bijgenaamd Giovanni delle Bande Nere, die afstamde van de twee machtigste families in Italië. Van zijn moederskant stamde hij af van de Sforza's. Vooral dit soort *condottieri* van de leidende families droeg zijn steentje bij aan de krijgskunde. Tijdens de Itali-

7. Marco Aurelio da Pasino (1510-1584), *Discours sur plusieurs poincts de l'architecture de guerre concernants les fortifications tant anciennes que modernes* (Antwerpen, Christoffel Plantijn, 1579), titelpagina.

9. *Article-briefff, ofte ordonnantie op de discipline militaire. Ghedaen ende gearresteert den xiiij. augusti vijftienhondert neghentich* (Den Haag, Aelbrecht Hendricksz, 1590), titelpagina.

aanse Renaissance bestond een uitstekend klimaat voor de professionalisering van bepaalde takken van het krijgswezen.⁴⁷ Er ontstond daardoor een nieuw tijdperk in de militaire theorie. Deze professionalisering hield zoals gezegd vooral verband met de uitvinding van het buskruit, waardoor behoefte ontstond aan specifieke verhandelingen over artillerie en vestingbouw, en sprake was van een voortdurende wedloop tussen de innovaties op deze twee gebieden. (Afb. 3 en 5) In de literatuur ontstond geleidelijk een driedeling in militaire studies, bestaande uit instructieboeken, onderzoekswerken en abstracte syntheses, zoals die van Machiavelli.⁴⁸ Met deze ontwikkelingen werd een belangrijke basis gelegd voor de militaire professie. Een van de kenmerken daarvan is namelijk dat de militair dient te beschikken over kennis, kunde en technische vaardigheden teneinde een bepaalde taak of opdracht te kunnen uitvoeren.⁴⁹ Later meer hierover.

Het feit dat niet het klassieke werk van Publius Flavius Vegetius Renatus (vierde eeuw n. Chr.) als eerste militaire boek in druk verscheen, maar juist Valturio's synthese van oudere en eigentijdse kennis, is veelzeggend. Het laat zien dat de Italiaanse krijgskunde actief met nieuwe ontwikkelingen bezig was en beschikte over nieuwe werken. Er werd overigens in lang niet alle gevallen geleund op klassieke werken. Het werk van Vegetius, in 1473 te Utrecht als tweede militaire boek gedrukt, had overal kunnen verschijnen, want dat was immers al een wijdverspreid handschrift. Er zijn ten minste 232 manuscripten, daterend van de negende tot en met de tiende eeuw, van overgeleverd.

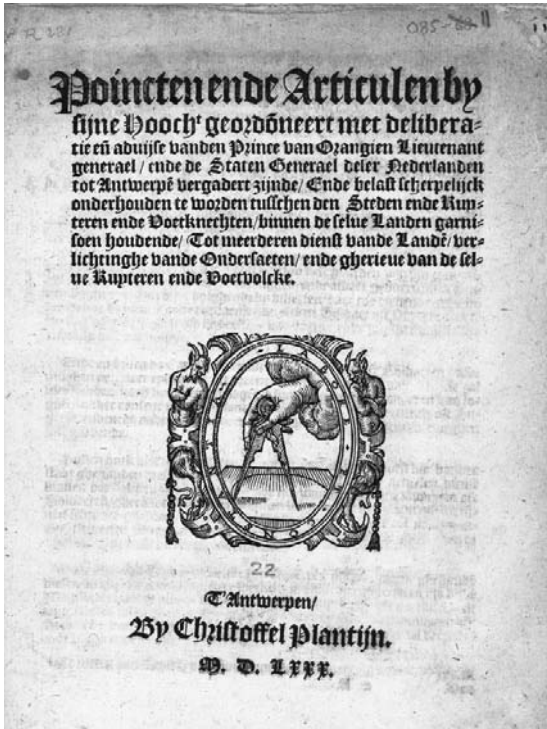
6. Prins Maurits (1567-1625). Plaat in: Philippe Fleming, *Oostende vermaerde, gheweldighe, lanckduyrighe, ende bloedighe belegheringhe, bestorminghe ende stoute aenvallen:...* (Den Haag, Aert Meuris, 1621).

Daarmee was het met het werk van Cicero, Ovidius en Vergilius een van de populairste klassieke teksten.⁵⁰ De militaire publicistiek heeft zich vervolgens in Italië verder ontwikkeld en heeft uiteindelijk, militair-historisch gezien, eindeloos veel meer invloed gehad dan de invasie van Karel VIII in Italië.

De Nederlandse Opstand en de militaire publicistiek

In de Nederlandse Republiek ontstaat de militaire publicistiek aan het einde van de zestiende eeuw in het kader van de Nederlandse Opstand.⁵¹ De zeer vroege uitgave van het klassieke werk over de oorlogvoering van Vegetius in Utrecht in 1473 past daarom niet in een traditie zoals die in Italië bestond. Wel kan worden gesteld dat het ontstaan van de militaire publicistiek in de Nederlanden zich onder vergelijkbare omstandigheden voordeed als in Italië. De komst van Alva met zijn Spaanse leger en de oorlog die hierop volgde, werkten net als de invasie van het Franse leger in Italië als een katalysator. Er is zelfs gesuggereerd dat de wetenschappen in het algemeen in de laatste decennia van de zestiende eeuw juist dankzij de oorlog tot bloei konden komen in de Nederlanden.⁵² Daar gold toen het voordeel dat de militaire publicistiek op zich reeds bestond in Italië. In 1579 was bij Christoffel Plantijn in Antwerpen, vermoedelijk door Willem van Oranje daartoe overgehaald, waarschijnlijk als eerste militaire boek het werk *Discours sur plusieurs points de l'architecture de guerre concernants les fortifications tant anciennes que modernes* verschenen. De auteur ervan was de Italiaanse militaire ingenieur in Nederlandse dienst Marco Aurelio da Pasino (1510-1584).⁵³ (Afb. 7) Het boek van Da Pasino, dat is opgedragen aan Willem van Oranje, had veel invloed op *De sterckenbouwing* van Maurits' militair adviseur Simon Stevin (1548-1620), dat in 1594 zou verschijnen bij Franciscus I Raphelengius in Leiden.⁵⁴ In 1580 verscheen eveneens bij

8. Poincten ende articulen by syne hoocht geordonneert met deliberatie en advijse vanden prince van Oranien lieutenant generael, ende de Staten Generaal dezer Nederlanden tot Antwerpen vergadert zijnde, ende belast scherpelyck onderhouden te worden tusschen den steden ende ruyteren ende voetknechten, binnen de selve landen garnizoen houdende, tot meerderen dienst vande lande, verlichtinghe vande ondersaeten ende gherieve van de selve ruyteren ende voetvolcke (Antwerpen, Christoffel Plantijn, 1580), titelpagina.

Plantijn een eerste Nederlands militair reglement,⁵⁵ (Afb. 8) waarschijnlijk was dit de eerste publicatie van zo'n reglement in de Nederlanden. Vooral vanaf 1590 werden veel militaire vernieuwingen doorgevoerd die ook hun neerslag vonden in gedrukte vorm. Als leider van de Nederlandse Opstand was Willem van Oranje (1533-1584) (Afb. 5] toen al opgevolgd door Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619). Prins Maurits (1567-1625) (Afb. 6) was op dat moment kapitein-generaal van Holland, Zeeland en Utrecht en naderhand ook van Gelderland en Overijssel. Willem Lodewijk (1560-1620), stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, trad op als Maurits' mentor. Frederik Hendrik (1584-1647) werd in 1625 de eerste kapitein-generaal van de Unie. Het jaar 1590 wordt beschouwd als het echte geboortjaar van het Nederlandse militaire reglement omdat toen een uitgave verscheen van een zogenoemde artikelbrief, een belangrijke verzameling disciplinaire regels of kriegsartikelen, die langer van kracht bleven dan de onuitgegeven artikelbrieven die sinds 1572 waren opgesteld. De artikelbrief had zich sinds het begin van de zestiende eeuw ontwikkeld van een contract, waarin meestal de duur van de dienst van de militairen exact werd vastgelegd, tot een steeds langer wordende lijst van kriegsartikelen. De artikelbrief die in 1590 op last van de Staten Generaal bij Aelbrecht Hendricksz te Den Haag in druk verscheen, *Articule-brief, ofte ordonnantie op de discipline militaire. Ghedaen ende gearresteert den xiijen. augusti vijftienhondert tneghentich*, telt 82 artikelen. De meeste ervan waren zeer streng en

overtreding ervan werd met de dood bestraft. De versie uit 1590 bleef na een herziening in 1705 tot 1799 in gebruik.⁵⁶ (Afb. 9)

Teneinde de overtredingen van soldaten aan de *Articule-briefff*, ... te kunnen toetsen, moesten zij natuurlijk wel kennis hebben kunnen nemen van de inhoud daarvan. Aangezien de meeste soldaten niet konden lezen, moest de *Articule-briefff*, ... aan hen worden voorgelezen. Na hun mondelinge verklaring dat ze met de inhoud bekend waren moesten de soldaten een zogenoemde lichamelijke eed met twee opgestoken vingers afleggen.⁵⁷ In 1705 werd zelfs bepaald dat aan nieuwe soldaten de artikelen binnen 24 uur moesten worden voorgelezen. Voor degenen die nooit bij het voorlezen aanwezig waren geweest golden de artikelen als ze over de schreef waren gegaan echter ook.⁵⁸

Naast reglementen en handboeken zoals van Da Pasino en Stevin,⁵⁹ kunnen werken uit de laatste twee decennia van de zestiende eeuw van de hand van de Brabantse humanist Justus Lipsius (1547-1606) in verband worden gebracht met het krijgswezen en de oorlog in de Lage Landen. Lipsius, die de tweede Erasmus werd genoemd, gaf militaire adviezen op basis van filologisch en historisch onderzoek in bronnen over de Oudheid.⁶⁰ In 1590 kreeg Lipsius bijvoorbeeld de vraag voorgelegd of de Romeinen graafwerkzaamheden door de soldaten of door apart daarvoor aangestelden lieten uitvoeren.⁶¹ Lipsius was van 1578 tot 1591 werkzaam aan de Leidse universiteit, waar hij van 1582-1584 les gaf aan prins Maurits, die tevens bij hem in huis woonde. Boeken van Lipsius die direct met het krijgswezen en de oorlog in verband gebracht kunnen worden, zijn de sinds 1574 door hem verzorgde uitgaven van het werk van Tacitus, zijn *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* (1589), beter bekend als de *Politica*, een politiektheoretisch handboek voor vorsten op basis van citaten van klassieke auteurs, waarin door Lipsius in het vijfde boek militaire zaken worden behandeld, en zijn studie van het Romeinse krijgswezen *De militia Romana* uit 1596.⁶² Al deze boeken werden uitgegeven door Christoffel Plantijn, die van 1583-1586 ook een vestiging had in Leiden.⁶³ Lipsius was zijn belangrijkste auteur en tevens degene die hem namens de curatoren van de Leidse universiteit naar Leiden had gehaald om voor de universiteit het drukwerk te verzorgen.⁶⁴ De firma bleef voortbestaan onder Raphelengius, die ook werk van Lipsius uitgaf.

Militair onderwijs

Het militaire boek bleef afgezien van gedrukte reglementen tot in de negentiende eeuw vrijwel uitsluitend het domein van de officier. Militaire vakken in boekvorm was voor officieren tijdens het Ancien Régime heel belangrijk, niet omdat het onderwijs zo'n voorname plaats innam, maar omdat er veel studie van de (aspirant-)officieren zelf werd verwacht.⁶⁵ Bij het aanschaffen van militaire literatuur waren er voldoende keuzemogelijkheden want in de periode 1472-1800 is enorm veel militaire literatuur verschenen. Een groot

verschil tussen de militaire literatuur van grofweg vóór en na 1800 is dat de laatste overwegend officiële literatuur omvat, uitgegeven door het leger zelf of via al dan niet officiële gespecialiseerde militaire uitgeverijen, hetgeen samenhangt met het ontstaan van geregeld militair onderwijs.

In de Middeleeuwen en nog lang daarna was het gebruikelijk adellijke jongens aan een naburig hof onder te brengen, waar zij als page of schildknaap de wapenhandel, paardrijden, jagen, muziek en andere vaardigheden die bij het ridderlijk leven pasten in de praktijk leerden.⁶⁶ Het was daarom vooral aan de hoven waar door vorsten, degenen die oorlogen ontketenden, de eerste verzamelingen militaire literatuur werden aangelegd.⁶⁷ Daarnaast kwamen al vroeg, eerst in Italië, later ook elders, ridderscholen op. Aan deze internaten werd tegen betaling onderwijs gegeven in wapenhandel, paardrijden, jagen, muziek, et cetera, alleen op een meer systematische manier dan in de periode daarvoor het geval was. Later werd ook taalonderwijs aan het curriculum toegevoegd. Een brief van Johan Ernst van Nassau-Siegen (1582-1617) aan zijn grootvader Jan VI van Nassau-Dillenburg, Jan de Oude (1536-1606), uit ongeveer 1595, geeft blijk van hun belangstelling voor een dergelijke ridderschool te Kassel. Uit de beschrijving van het dagrooster blijkt dat er vele uren werden ingeruimd voor 'estudions'. Waar deze studies betrekking op hadden is niet bekend, maar vermoed wordt dat hiertoe ook de bestudering van krijgskundige werken heeft behoord.

De eerste zuiver krijgskundige opleidingen, op het gebied van de artillerie, waren die in Venetië en te Burgos (Spanje), opgericht in 1503 respectievelijk 1513. In een Spaans artillerietraktaat van Luis Collado uit 1586 wordt de school in Burgos genoemd, en komt impliciet een onlosmakelijk verband naar voren tussen deze scholen en vakliteratuur.⁶⁸ De eerste geregelde opleiding tot vestingbouwkundige of militair-ingenieur werd in 1600 te Leiden opgericht. Deze school komt uitgebreid aan bod in hoofdstuk 1. De eerste militaire academie werd gesticht in het Duitse Siegen door Johann VII der Mittlere Graf von Nassau-Siegen (1561-1623), de vader van voornoemde Johan Ernst. Daarnaast is hij de geestelijk vader van het befaamde werk *Wapenhandelinghe van roers mvsquetten ende spiessen ...* uitgegeven in 1607 door Jacob de Gheyn (1565-1629). (Afb. 4) Als directeur van genoemde school werd de *Obrist-Wachtmeister*, de garnizoenscommandant, van de stad Danzig, Johann Jacobi von Wallhausen (1580-1627) aangetrokken. Von Wallhausen schreef een groot aantal, inmiddels klassieke, militaire handboeken waarvan ook in de Nederlandse Republiek uitgaven verschenen in het Frans, Duits en Nederlands. Hier is dus nog duidelijker een verband te zien tussen militair onderwijs en vakliteratuur.

Het officiersonderwijs bleef tot de negentiende eeuw vooral gericht op artillerie- en genieofficieren. In de ontwikkeling van de toelating tot de officiersrangen bij deze technische wapens van de Europese legers tijdens het Ancien Régime kan een vast patroon worden waargenomen:⁶⁹ 1. Toelating tot het officierschap zonder toelatingsexamen en *training-on-the-job*; 2. Uit-

4. Een exemplaar van de eerste druk van Jacob de Gheyn, *Wapenhandelinge van roers. musquetten. ende spiezen....* (Den Haag 1607) in folio, en een Duitse oblong miniatuuruitgave in klein-kwarto van hetzelfde werk, getiteld *Die Drillkunst. Das ist Kriegsübige Waffenhandlung der Musqueten und Pique alles tapfern Soldaten zu nutzlicher beliebung...* (Neurenberg, Paulus Fursten, 1664), samengesteld door Peter von Isselburg.

sluitend toelating na het behalen van een examen (Deze maatregel maakte het noodzakelijk dat de aspiranten een opleiding volgden, door middel van privéonderwijs of onderwijs in schoolverband); 3. De oprichting van officiële militaire opleidingsinstituten, voortvloeiend uit de toegenomen behoefte aan onderwijs; 4. Het aan deze instituten als vereiste vaststellen van een duidelijk omschreven kennisniveau, hetgeen leidde tot de invoering van toelatingsexamens; 5. Oprichting van speciale scholen waar de aspiranten voor de officersopleiding werden voorbereid op het onderwijs tot officier als gevolg van de laatste maatregel.

De eerste officiële, van overheidswege bekostigde militaire scholen voor artillerie- en genieofficieren in Nederland ontstonden in 1789. In 1807 werd vervolgens een opleiding van officieren voor de cavalerie en infanterie opgericht.⁷⁰ Vóór 1789 bestonden er wel scholen maar de kosten ervan kwamen niet voor rekening van de staat. Op die scholen werden, met uitzondering van de opleiding voor de artillerie en die voor het Korps Ingenieurs, geen toelatingsexamens afgenomen. Bij de opleiding voor de twee laatstgenoemde onderdelen vond met uitzondering van de periode 1729-circa 1750 ook geen geregelde examinering plaats. Aan de verschillende trajecten die leidden naar de officersrang was een min of meer identiek opleidingspatroon verbonden. De opleiding van alle categorieën officieren vertoonde op één punt duidelijk overeenkomst: deelname aan de militaire praktijk en aanvulling daarop door zelfstudie.⁷¹ Uit literatuurverwijzingen in vroege militaire geschriften voor en door militairen blijkt dat vooral in kringen van artilleristen en militaire

ingenieurs de beschikking over een verzameling vakliteratuur positief werd gewaardeerd.⁷² De Litouwse militair Casimir Siemienowicz, die onder meer in het Staatse leger diende en in dit boek later nog aan bod komt, raadpleegde voor zijn *Artis magnæ artilleriæ pars prima* (eerste druk Amsterdam 1650), over artillerie en pyrotechniek, maar liefst 225 verschillende werken.⁷³ Daarnaast werden in militaire boeken meer en meer lijsten van expliciet aanbevolen werken over het desbetreffende onderwerp aangetroffen.

Ook uit een onderzoek naar de intellectuele achtergrond van het officierskorps van het Staatse leger door de historicus H.L. Zwitzer (1929-2004), blijkt dat in het laatste kwart van de achttiende eeuw boeken voor sommige officieren erg belangrijk waren.⁷⁴ Echte intellectuelen binnen het officierskorps vormden echter een uitzondering, maar ze waren er wel. In 1708 en 1774 promoveerden zelfs de twee jonge officieren Gerrit Sichterman (1688-1730) en Willem Cramer von Baumgarten beiden op een militair-juridisch onderwerp aan de hogescholen te Leiden respectievelijk Groningen.⁷⁵ Uitgangspunt voor het onderzoek van Zwitzer vormden conductelijsten van officieren van het Staatse leger aangelegd per 1 januari 1789. Op de conductelijsten van zijn regiment kon de kolonel-commandant over de officieren noteren 'Wat voor weenschappen hy heeft'. Helaas zijn de beschikbare gegevens te ongelijk over de regimenten verdeeld en hebben deze op niet meer dan 17 van de 37 regimenten infanterie, cavalerie en dragonders betrekking. Hierdoor kunnen ze niet als representatief voor het officierskorps worden beschouwd. Het is in dit kader evenwel zeer interessant dat als 'weetenschap' relatief vaak 'lecture' wordt genoemd. Van de 82 infanterie- en 21 cavalerieofficieren (19,58% van 526 officieren in de 17 regimenten en 7,71% van de totaal 1336 officieren) gaven 42 'lecture' op, waarmee waarschijnlijk werd bedoeld dat ze actief lazen.⁷⁶ Van de 42 maal dat 'lecture' wordt genoemd betreft het officieren van het Regiment Oranje Stad en Lande en Drenthe. Het is onduidelijk waarom dit regiment er zo uit springt; hadden de officieren van dit regiment een leesgezelschap gevormd, of hield de kolonel-commandant van dit regiment als een van weinigen gewoon zeer nauwgezet de conductestaten van zijn officieren bij? De meeste commandanten vulden op de staten immers niets in. De commandant van het Regiment Oranje Stad en Lande en Drenthe vulde in enkele gevallen zelfs in om welke lectuur het ging; soms betreft het militaire werken, maar een van de officieren werd omschreven als een 'liefhebber van Poezij en andere Lecture'. Een andere officier had belangstelling voor oordeelkundige boeken, waarmee waarschijnlijk literatuurbeschouwingen worden bedoeld, en theologische werken. Over een cornet van het Regiment Cavalerie von Stöcken schreef de commandant: 'Hij leest om zich op verscheiden wetenschappen toe te leggen, edoch zijne denkbeelden blijven confuus'. Teneinde de beperkte gegevens te ondersteunen is door Zwitzer vervolgens gekeken naar de resultaten van een onderzoek naar boeken in boedelinventarissen van officieren in Delft.⁷⁷ De conclusie van dit onderzoek luidde dat de hoge officieren in die stad in intellectueel opzicht als elitair gezelschap kunnen worden gezien, en gun-

stig afstaken tegen de meeste andere vooraanstaande Delftenaren, van wie de wetenschappelijke en culturele belangstelling niet uitzonderlijk groot was. Een meer algemeen beeld in plaats van alleen maar een indicatie op basis van een onderzoek in slechts één stad, probeerde hij vervolgens te krijgen op basis van intekenlijsten voor boeken. Op een herdruk van de twintigdelige *Vaderlandsche historie* van J. Wagenaar uit 1790 tekenden bijvoorbeeld 61 officieren in. Tot de intekenaars behoorden verder 172 predikanten, 78 artsen en chirurgijns, 59 advocaten en procureurs, 39 notarissen, 30 rooms-katholieke geestelijken en 23 apothekers.⁷⁸ Het intellectuele niveau van de Nederlandse officier in het Staatse leger moest volgens hem ten slotte ook tot uiting komen in de militaire vrijmetselaarsloges waarvoor de leden werden geleverd door officieren van het garnizoen in de betreffende stad. De loges 'l'Union Militaire' en 'l'Unanimité', die met het regiment meeverhuisden als ze naar een ander garnizoen gingen, zijn daar voorbeelden van. De bevindingen van Zwitser worden ook ondersteund door de gegevens en conclusies in dit boek.

Wat betreft de lagere rangen is bekend dat eind zeventiende eeuw reeds werd verlangd dat militairen vanaf de rang van korporaal konden lezen en schrijven, 'om dat', zoals Henderik van Buren, 'drillmeester' van de stad Utrecht en luitenant van een regiment 'ten dienste der Vereenichde Nederlanden',⁷⁹ het verwoordde, 'hy de rol van de namen der soldaten onder hem behorende moet houden, ... ook dient hy te kunnen schryven, om dat hem de uytdeyling van de lening aan de zoldaten gelast word, daar nette rekening moet gehouden worden van 't verschieten en korte der zelve, dat door nood dikwils gebeurd. ... Van alle nootzalikheden moet hy de Soldaten onderrigten; den Artikelbrief altemet eens voorlezen, ...'⁸⁰ Onder de onderofficieren zullen zich in de zeventiende en achttiende eeuw bijgevolg best individuen hebben bevonden die een stapje verder gingen met hun lees- en schrijfvaardigheid en misschien nog wel meer affiniteit met boeken hadden dan de gemiddelde officier. Een voorbeeld van zo'n militair was de Nederlandse sergeant Johannes Richard, die in de jaren 1771-1777 drie boeken schreef, waarvan in de hoofdstukken 5 en 6 uitgebreid aandacht zal worden besteed.

Het militaire periodiek

Terug naar Van Creveld. Hij wijst ook op de militaire periodieken die in de loop van de achttiende eeuw begonnen te verschijnen. Aan het eind van de eeuw boden deze tijdschriften volgens Van Creveld een geschikt platform voor de uitwisseling van ideeën over oorlogvoering. Terwijl Frankrijk in de achttiende eeuw op het gebied van de militaire literatuur de toon aangaf, gold dit niet voor de periodieke literatuur; daarin nam Duitsland het voortouw. Dit is enerzijds opvallend aangezien de gesloten staatseenheid van Frankrijk een veel groter afzetgebied met zich meebracht dan het verdeelde Duitsland, maar anderzijds leidde de politieke fragmentatie van Duitsland

wellicht tot meer debat. Zoveel is zeker dat de militaire literatuur in dat land een krachtige impuls kreeg door de Zevenjarige Oorlog (1756-1763). Ook twee grote militaire denkers, Frederik de Grote (1712-1786) en Wilhelm Friedrich Ernst Graf zu Schaumburg-Lippe (1724-1777), hadden toen een onmiskenbare invloed op het militaire denken.⁸¹ Sinds de zogenoemde 'kronprinzlichen Geheimordensverbindung' in Rheinsberg – kroonprins Frederik II van Pruisen werd in 1738 actief lid van de eerste Vrijmetselaarsloge in Duitsland⁸² – heerste er in het Pruisische officierskorps een voortdurende honger naar geestesarbeid. Na de Hubertsburger Vrede (1763) was er vervolgens meer vrije tijd beschikbaar en die tijd werd ook gebruikt voor literaire bezigheden, ofschoon de koning van Pruisen schrijven door zijn officieren in het openbaar afwees.⁸³

De eerste vruchten van deze toegenomen literaire belangstelling werden geplukt in het toenmaals Pruisische Silezië, waar in 1755 het eerste militaire tijdschrift in Europa begon te verschijnen. Deze creatie van de beroepsmilitair Georg Dietrich von der Gröben (1743-1794) werd door de Kornische Buchhandlung te Breslau uitgegeven onder de titel *Kriegsbibliothek oder gesammelte Beiträge zur Kriegswissenschaft*, ook bekend als het 'Von der Gröben-Kornischen Zeitschrift'.⁸⁴ Daarnaast was Von der Gröben overigens verantwoordelijk voor een *Vorschlag und Entwurf einer allgemeinen Büchermanufactur in und vor Deutschland*, dat in 1764 verscheen onder het pseudoniem 'einem deutscher Gelehrten'.⁸⁵

De Nederlandse militair moest het tot 1832 zonder vaktijdschriften van eigen bodem stellen.⁸⁶ Dat neemt niet weg dat er toen in Nederland wel wat gebeurde. Van 1777-1795 verscheen in Duitsland ook het belangrijke militaire tijdschrift *Magazin für Ingenieur und Artilleristen* van de wiskundige Andreas Böhm (1720-1790), een uitgave van de Kriegerischen Buchhandlung in Giessen.⁸⁷ Een van de doelstellingen van Böhm's *Magazin* was om 'Wesentliche fremdsprachiger Werke zu verdeutschen'.⁸⁸ In dit kader werden door Böhm vanaf de eerste aflevering Nederlandse artikelen overgenomen uit de verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem.⁸⁹ Het betrof werk over vestingbouwkunde van de Fries Nicolaas Ypey (1714-1785), sinds 1754 hoogleraar vestingbouwkunde te Franeker,⁹⁰ en van majoor P. de Lavaux en D. Klinkenberg.⁹¹ Uit de verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen werden stukken over vestingbouwkunde gehaald van de ingenieur Albert Liefstinck te Groningen.⁹² Ook een van de vele wetenschappelijke geschriften van de Rotterdamse uitvinder Cornelis Redelykheid, over wie hoofdstuk 8 van dit boek handelt, werd vertaald en in dit periodiek opgenomen.⁹³ Ten slotte publiceerde een Nederlandse artillerieofficier, in reactie op het boekje *Observations & experiences sur l'artillerie* (Maastricht 1776), een artikel in het *Magazin* over het gieten van metalen kanonnen.

Toen Nederland nog geen militaire tijdschriften kende, voorzagen buitenlandse tijdschriften en de verhandelingen van geleerdengenootschappen

hier te lande klaarblijkelijk deels in de behoefte aan militaire literatuur.⁹⁴ Overigens blijkt uit de Duitse militaire tijdschriften dat de kwaliteit van het Nederlandse leger toen in het algemeen hoog werd aangeslagen. Het artikel 'Etwas von der Holländischen Armee' in de *Bibliothek für Officiere* meldt in 1785: 'Die Holländische Armee ist in der besten Verfassung, die Truppen sind besser exercirt wie viele, die man in Deutschland gut exercirt nennt. Sie haben auch wie andere ihre Festläger. Die Cavalerie ist schön von Pferden und Leuten, ...'⁹⁵ Ook in een 'Uebersicht des Bestandes aller Europäischen Armeen' in dit tijdschrift ontbreekt Nederland niet. Er wordt een aantal van 54.000 manschappen op een inwonertal van 2.500.000 genoemd. Voor de militaire staat Pruisen bedragen de overeenkomstige aantallen respectievelijk 190.000 en 6.000.000.⁹⁶ Het Nederlandse leger werd echter toch als een strijdmacht met een alleszins respectabele omvang beschouwd.

Vóór 1832 werden in Nederland wel pogingen ondernomen om een militair tijdschrift op te zetten. De eerste poging, voor zover bekend, betrof het *Magazyn van militaire wetenschappen*, een uitgave van Jan Hendrik Moeleman (1743-1799) in Arnhem.⁹⁷ Van dit maandblad dat in 1792 van start ging verschenen echter slechts zeven afleveringen. Een tweede poging een militair tijdschrift uit te geven, het *Krijgskundig magazyn* getiteld, werd ondernomen door luitenant-kolonel Friedrich Wilhelm von Mauvillon (1774-1851). Von Mauvillon was een Duitser in Nederlandse dienst die zichzelf echter als Nederlander beschouwde.⁹⁸ In zijn necrologie wordt hij door J.T. Bodel Nijenhuis, secretaris van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, waarvan Von Mauvillon vanaf 1842 lid was, getypeerd als 'krijgsman, als militair en staatkundig schrijver, als vermaard beoefenaar van het schaakspel en als Duitsch bearbeider van de Nederlandsche dichtkunst'.⁹⁹ Van het *Krijgskundig magazyn* viel dus wel wat te verwachten.¹⁰⁰ De eerste aflevering verscheen in 1808, een uitgave van de firma Immerzeel en Comp. in Den Haag. De ondertitel van het eerste stuk luidde veelbelovend: 'Onderzoek over het hoofdbeginsel der Krijgs-inrichtingen.'¹⁰¹

Het tijdschrift was mede een initiatief van Johannes Diderikus Doorman (1770-1827), de latere boekverkoper in Amsterdam. De twee officieren Von Mauvillon en Doorman kenden elkaar van de Bataafse artillerie¹⁰² en hadden al als militaire auteurs samengewerkt.¹⁰³ Daarnaast werkte Von Mauvillon in die tijd samen met J.B. van Wintershoven aan een militair handboek.¹⁰⁴ Deze inspanningen voor een beter functionerend leger bleven door hun superieuren waarschijnlijk niet onopgemerkt en droegen er ongetwijfeld toe bij dat zij beiden werden overgeplaatst naar het Ministerie van Oorlog. Met ingang van 1808 waren zij, na bevordering van Doorman, qua functie directe collega's van elkaar. Zij vervulden de functies van chef van de Eerste (Personeel der Armee Mouvementen) respectievelijk Vierde Divisie (Bureau der Artillerie). Von Mauvillon was, sinds 11 februari 1806, bovendien 'colonel adjoint' bij de generale staf. In 1808 achtten Doorman en Von Mauvillon vervolgens de tijd rijp voor genoemd militair tijdschrift. Zij wisten zich bovendien verzekerd

van de 'hooge goedkeuring van Zyne Excellentie den Minister van Oorlog van het Koninkryk Holland'. Dit hadden zij ongetwijfeld mede te danken aan hun nieuwe positie. Toch is het slechts bij die ene aflevering gebleven.¹⁰⁵ De oorzaak hiervan is onbekend. Hoewel de enige echte krijgskundige bijdrage als mosterd na de maaltijd kon worden beschouwd,¹⁰⁶ hadden ze met het toepasselijke stuk 'Over de vooroordelen die tegen de Letteroefeningen onder *Krijgslieden* bestaan', overgenomen uit een boek van de latere Franse generaal Guillaume Latrille (1772-1855), toch een duidelijk signaal over het nut en de noodzaak van hun tijdschrift afgegeven.¹⁰⁷ Misschien is het mislukken van het *Krijgskundig magazyn* wel de schuld van uitgever Immerzeel, want bij hem ging wel meer niet door.¹⁰⁸ Het hoorde qua onderwerp ook niet thuis in diens fonds. Bovendien waren de verwachtingen misschien te hoog gespannen. Von Mauvillon gaf, eenmaal terug in Duitsland, tussen 1820-1826 in ieder geval met meer succes de *Militärische Blätter. Eine Zeitschrift* uit. Hierin publiceerde hij onder meer een aantal artikelen over het onderwijs aan de artilleriescholen in Nederland, en in het bijzonder het onderwijs aan die te Zutphen, tijdens de Bataafse Republiek.¹⁰⁹

Volgens August Willem Philip Weitzel (1816-1896)¹¹⁰ is vervolgens verschillende malen het oprichten van een militair dag-, week- of maandblad in overweging genomen.¹¹¹ De redactie van de *Militaire spectator* die in 1852 terugblikte, schreef het uitblijven van de oprichting van zo'n periodiek toe aan de kleine omvang van het Nederlandse taalgebied en de vooroordelen tegen de kriegsstand die nog altijd bestonden.¹¹² Voor de periode 1795-1815, en wellicht ook een aantal jaren daarvoor en daarna, zullen daarnaast de vele wijzigingen die bij de krijgsmacht zijn doorgevoerd ongetwijfeld een negatief effect hebben gehad. Kort voordat in 1832 het eerste succesvolle periodiek, de *Militaire spectator*, van start ging, was de verschijning van een soortgelijk blad, getiteld *Pallas. Tijdschrift voor krijgswetenschappen en letterkunde*, aangekondigd (de 'ongeborene Pallas').¹¹³ Dit was een initiatief van de Bredase uitgever Petrus Rudolphus Broese (1800-1853), die in 1828 een drukkerij had overgenomen. Het uitbreken van de Belgische opstand gooide echter roet in het eten. Na de Tiendaagse veldtocht vatte Broese zijn plan opnieuw op en vond daarbij de steun van twee officieren.¹¹⁴ Deze steun was niet erg verbaazingwekkend want in Breda had in 1828 namelijk ook de Koninklijke Militaire Academie (KMA) haar deuren geopend.¹¹⁵ Broese en Comp. groeide in de negentiende eeuw dan ook uit tot de tweede belangrijkste militaire uitgeverij-boekhandel van Nederland.¹¹⁶ De *Militaire spectator, Tijdschrift voor het Nederlandsche leger*, in januari 1832 van start gegaan, was ook een succes. Vandaag de dag is dit zelfs het oudste nog lopende Nederlandse tijdschrift. In de loop van de negentiende eeuw kwamen er in Nederland vervolgens vele militaire periodieken bij. Deze ontwikkeling komt vooral aan bod in de hoofdstukken 10 en 12 over achtereenvolgens militaire publicistiek en het militair-bibliotheekwezen in de negentiende eeuw. Over de *Militaire spectator* is in 2007, ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van dat blad,

een studie verschenen.¹¹⁷ Over het *Marineblad*, dat in 1886 van start ging, is een studie verschenen in 1990.¹¹⁸ Van enkele andere belangrijke periodieken zijn geannoteerde bibliografieën voorhanden.¹¹⁹ Een studie van het Nederlandse militaire periodiek in het algemeen bestaat nog niet, wel is er een (aanzet tot een) algemene bibliografie en zijn er deelbibliografieën en catalogi van belangrijke collecties beschikbaar.¹²⁰ In het buitenland zijn naast algemene bibliografieën wel enkele algemene studies hierover voorhanden, of combinaties van beide.¹²¹

Militaire boekcultuur

Samenvattend kan gesteld worden dat het idee dat oorlogvoering niet louter een praktisch vak was, maar ook een substantiële theoretische onderbouwing nodig had, reeds eind vijftiende eeuw vorm kreeg. Het is volgens Van Creveld 'ridiculous as well as unhistorical to attribute these developments solely to technological factors'.¹²² De theoretische onderbouwing van de oorlogvoering werd in toenemende mate het werk van professionals. De invloed van de boekdrukkunst, die een nieuw medium voor de militaire informatie-uitwisseling mogelijk maakte, kan hierbij nauwelijks worden overschat. De ontwikkelingen die Elizabeth Eisenstein zo uitgebreid beschrijft in haar studie *The printing press as an agent of change*¹²³ zijn immers ook hier van toepassing. De effecten van de boekdrukkunst op de communicatie, zoals standaardisering van informatie, betere beschikbaarheid en bewaring ervan – het boek van Valturio is daar meteen het eerste voorbeeld van –, kruisbestuiving tussen auteurs, mensen uit de praktijk en uitgevers, bleven uiteraard niet beperkt tot de Renaissance, de Reformatie en de ontwikkeling van de moderne wetenschap, maar waren ook van invloed op het krijgswezen. Sterker nog, de vorderingen in de krijgskunde kunnen niet los gezien worden van de Renaissance en de ontwikkeling van de moderne wetenschap, want deze maakten daarvan integraal onderdeel uit.¹²⁴ Een mooi voorbeeld van een militair boek waarbij alle door Eisenstein beschreven effecten terugkomen, is de verzameling klassieke krijgskundige teksten die in het laatste kwart van de vijftiende eeuw ontstond en als canon ging dienen. Zo raakte de tekst van Vegetius onlosmakelijk verbonden met de werken van de militaire auteurs Aelianus Tacticus (tweede eeuw n.Chr.), Sextus Julius Frontinus (circa 35-103) en Modestus, en ging dit geheel als een verzameling beschouwd worden.¹²⁵ Deze werd bekend onder de titel *Scriptores de re militari* en bleef tot in de achttiende eeuw populair.¹²⁶

Uit het voorgaande blijkt eigenlijk al dat het antwoord op de vraag of het gedrukte boek ook een *agent of change* voor de krijgsmacht was met ja beantwoord moet worden. Maar hoe werkte dat? Hoe speelde het boek een rol in met name de ontwikkeling van de technologische kant van oorlogvoering en het militair onderwijs, en hoe verliep de uitwerking daarvan op intellectueel en operationeel niveau? Wat is hierbij bovendien de specifieke positie van

Nederland in Europa, was er sprake van invloed over en weer en veranderde de situatie? Dit zijn de vragen die in dit boek zullen worden onderzocht. Deze studie is ontstaan vanuit een gecombineerde wetenschappelijke belangstelling voor militaire en boekgeschiedenis. Vele boekhistorische onderwerpen blijken ook interessant vanuit een militaire invalshoek, bijvoorbeeld leesgezelschappen, pocketboeken, bibliothele uitgaven, platenboeken, leesboeken om militairen te leren lezen, et cetera. Deze veelheid aan militaire varianten van boekhistorische aspecten valt te verklaren doordat er maar weinig andere voorbeelden te bedenken zijn van gemeenschappen die, net als de krijgsmacht, geleidelijk aan steeds meer zijn gaan lijken op de burgermaatschappij. De krijgsmacht staat enerzijds midden in de burgermaatschappij, maar anderzijds is ze in haar aard zo veel mogelijk zelfvoorzienend, en is bijna een afspiegeling gaan vormen van die burgermaatschappij. Impliceert dit het bestaan van een militaire boekcultuur naast een 'burgerboekcultuur'? Nee, net zomin als er iets van een aparte Nederlandse boekcultuur bestaat. Militaire boekcultuur, lokale boekcultuur et cetera,¹²⁷ zijn diffuse begrippen. Onder militaire boekcultuur wordt hier begrepen: de productie, distributie en consumptie van het gedrukte boek als middel van communicatie binnen de Nederlandse krijgsmacht. Het is niet iets wat uniek en afgesloten is voor de buitenwereld, integendeel, het gaat erom hoe, in wisselwerking met de buitenwereld, militaire boeken tot stand kwamen, hoe de verspreiding voor en binnen de krijgsmacht verliep, en hoe ze werden gebruikt. Hier wordt onderzocht welke rol het boek speelde in met name de ontwikkeling van de technologische kant van oorlogvoering en het militair onderwijs. Daarbij worden vragen gesteld naar de manier waarop en de mate waarin krijgsmacht, samenleving en boekenbedrijf in voortdurende wisselwerking met elkaar van invloed zijn geweest op de productie, distributie en consumptie van het gedrukte boek als middel van communicatie binnen de Nederlandse krijgsmacht. Dit zijn in dit kader belangrijke vragen, omdat omvang, verscheidenheid en intensiteit van de 'militaire boekcultuur' veel zeggen over de effecten van het boek in de krijgsmacht op intellectueel en operationeel niveau. Waren er bijvoorbeeld veel of weinig militaire bibliotheken, en voor welke soorten militaire eenheden waren zij bedoeld? Hoe was het gesteld met het boekbezit van militairen zelf en wat voor soort boeken bezaten zij? Zijn er binnen de militaire literatuur specifieke genres en uitvoeringen aan te wijzen? Zowel militair-historici als boekhistorici kunnen een rol spelen bij onderzoek naar antwoorden op deze vragen. De resultaten van dit onderzoek kunnen ook van belang zijn voor de boekgeschiedenis in het algemeen.

Het inzicht dat vele aspecten van boekcultuur een militaire variant kennen, is geleidelijk ontstaan. Aangezien dit inzicht in wezen de aanleiding vormt voor deze studie, is ze naast nieuwe studies grotendeels gebaseerd op reeds gepubliceerd onderzoek, als artikelen in wetenschappelijke tijdschriften en jaarboeken, bijdragen aan bundels en als onderdeel van boeken. Soms zijn ook delen van eerder verschenen teksten samengevoegd. Voorts zijn alle tek-

sten aangevuld en (groten)deels herschreven en zijn zinvolle verwijzingen toegevoegd. Hierbij is ook geprobeerd om de onderlinge samenhang te vergroten, zonder dat storende overlappen ontstonden. Bij de keuze van bestaande teksten is een zorgvuldige selectie gemaakt die aansluit bij de probleemstelling.

Het belangrijkste deel van deze studie bestaat uit twee delen, een over het erfgoed en een met casestudies. Het eerste deel wordt gevormd door twee hoofdstukken, waarvan het eerste gaat over de militaire bibliotheken in Nederland tijdens het Ancien Régime. Het uitgebreidere tweede, tevens grootste hoofdstuk van het boek, handelt over het bezit van deze en latere bibliotheken uit met name de periode vóór 1801. De reden voor een dergelijk uitgebreid onderzoek naar het erfgoed is tweeledig. In de eerste plaats zeggen boekbezit en het beheer daarvan veel over de waarde die in het algemeen wordt toegekend aan boeken, en beide aspecten kunnen daarom inzicht verschaffen in de rol van het boek in de ontwikkeling van de technologische kant van oorlogvoering en het militair onderwijs, en zelfs in de uitwerking daarvan op intellectueel en operationeel gebied. In de tweede plaats wordt in deze studie gepleit voor voortgaand onderzoek naar verschillende aspecten van het militaire boek. Het boekenerfgoed is hiervoor een onontbeerlijke bron.

Het tweede deel van deze studie bestaat uit dertien casestudies, verdeeld over twee onderdelen, met als cesuur het einde van het Ancien Régime. Voor de casestudies is met het oog op de vragen die in dit boek worden gesteld gekozen voor de volgende vijf aspecten: publicistiek, uitgeverij, boekbezit, bibliotheken en genres. In het eerste onderdeel is aandacht besteed aan achtereenvolgens militaire werken geschreven door zowel militairen als niet-militairen, militaire klassiekers waarvan de eerste druk is verschenen in de Nederlandse Republiek, de productie van werken met een hoge omloopsnelheid, het gebruik van illustraties en militaire bibliofilie. In het tweede onderdeel worden achtereenvolgens behandeld het ontstaan in de negentiende eeuw van de gespecialiseerde militaire uitgeverij-boekhandel en de door deze bedrijven geproduceerde uitgaven, het ontstaan van zedenkundige boeken voor het Nederlandse leger als een nieuw, specifiek genre voor soldaten, het boekbezit van de Nederlandse militair in de negentiende eeuw, de bibliotheek van Lodewijk Napoleon, militaire bibliotheken in het Nederlandse leger, en tot slot het vermakelijke militaire boek uit de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

Historiografie

Er bestaat van geen enkel land een algemene studie over militaire boekcultuur.¹²⁸ Er bestaan überhaupt maar weinig studies over zelfs maar aspecten van militaire boekcultuur en zeker maar weinig van zulke studies in boekvorm. De meeste beschikbare werken aangaande het militaire boek zijn

bibliografieën of catalogi.¹²⁹ In Nederland bestaat niet eens een militaire bibliografie. Hier hebben we alleen de beschikking over bibliografieën waarin het militaire boek als een onderdeel aan bod komt, zoals het oude werk *Bibliographie néerlandaise historique-scientifique des ouvrages importants dont les auteurs sont nés aux 16e, 17e, et 18e siècles, sur les sciences mathématiques et physiques, avec leurs applications* (Rome 1883) van D. Bierens de Haan.¹³⁰ Deze nog altijd belangrijke bibliografie is toegankelijk op onderwerp en bevat onder meer de ingangen 'architecture militaire' en 'art militaire'. Deze invalshoek maakt het werk tot een handig instrument voor militair boekhistorisch onderzoek. In 2008 verscheen *Warfare and the age of printing. Catalogue of early printed books from before 1801 in Dutch military collections. With 10.000 analytical bibliographic descriptions*.¹³¹ Dit is weliswaar een catalogus, maar een recensent in de Verenigde Staten schreef: 'Since this catalogue is based upon Dutch holdings, it is obviously not as absolutely complete as would be a European or worldwide catalogue, though it comes close.'¹³²

Laatstgenoemde catalogus heeft dezelfde voedingsbodem als voorliggende studie. Beide zijn terug te voeren op onderzoek en publicaties op het gebied van Nederlandse militaire boekcultuur uit de afgelopen vijftien jaar van slechts één individu: ondergetekende. Andere auteurs hebben nauwelijks op dit terrein gepubliceerd. Internationaal is er de afgelopen jaren het nodige gebeurd en er lijkt nu zelfs sprake te zijn van een kentering: de publicatiestroom is aan het aanzwellen. Zeer recent verscheen in de Verenigde Staten *Books and the British Army in the age of the American Revolution* van Ira D. Gruber.¹³³ Twee andere recente intrigerende titels van een Amerikaanse en van een Duitse studie luiden: *Books for Sammys. The American Library Association and World War I*,¹³⁴ *Books and libraries in camp and battle. The Civil War Experience*,¹³⁵ en *Der Frontbuchhandel 1939-1945. Organisationen, Kompetenzen, Verlage, Bücher. Eine Dokumentation*.¹³⁶ Een Belgisch-Nederlandse bundel met boekhistorische studies uit 2009 bevat de bijdrage 'Traktaten over artillerie, oorlogvoering en vestingbouw uit de Spaanse Nederlanden. Hun verspreiding in de Iberische en Ibero-Amerikaanse wereld' van Piet Lombaerde.¹³⁷

Alles bij elkaar genomen kunnen tegenwoordig wel een paar boekenkasten worden gevuld door met name buitenlandse monografieën over het militaire boek, militaire bibliografieën en catalogi,¹³⁸ biografieën van auteurs van militaire boeken, facsimile-uitgaven van militaire werken met al dan niet een historische inleiding, et cetera, en dit boekenbestand groeit de laatste tijd gestaag aan. Alleen in het buitenland kan men op dit moment spreken van een wetenschappelijke traditie op het gebied van het militaire boek. Deze werken hebben tot nu toe echter weinig invloed gehad op militair- en boekhistorici.

Desalniettemin is er door Nederlandse boekhistorici indirect wel het nodige onderzoek gedaan naar militaire boekcultuur, meer dan door de militairhistorici. De gegevens die zij aandragen zijn vaak verstopt in studies over auteurs, uitgeverijen, de grafische industrie, leescultuur, of zelfs over ex librisen. Het meeste houvast biedt in dit verband de uitgeverijgeschiedenis,

omdat er altijd veel uitgeverijen zijn geweest die militaire werken hebben uitgegeven, al kan men pas in de negentiende eeuw in Nederland spreken van een specialisatie op dit terrein.¹³⁹ Ter inspiratie en vergelijking voor onderzoek naar militaire boekcultuur kan voorts buitenlandse literatuur relevant zijn. Tot slot bieden ook minder voor de hand liggende disciplines, zoals de historische letterkunde en wetenschapsgeschiedenis, en genres als auteursbiografieën, aanvullend materiaal.

Han Brouwer schreef in het voorwoord tot het eerste deel van het *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* dat 'de wereld van het boek tegenwoordig [wordt] doorkruist door onderzoekers vanuit onderscheiden onderzoekstradities, met verschillende interesses, benaderingen en methodes'.¹⁴⁰ Evenals de militair-historicus heeft de boekwetenschapper echter nog niet of nauwelijks aandacht voor het militaire boek en nog minder voor aspecten van de militaire boekcultuur.¹⁴¹ Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat in Nederland weinig gevoel bestaat voor militaire traditie, maar ook met het gegeven dat de aandacht toch vooral uitgaat naar alfaboeken, zoals het literaire werk van Betje Wolff en Aagje Deken, in plaats van naar bètaboeken, bijvoorbeeld wiskundige en medische werken. Terwijl de militair-historicus nog onvoldoende inziet dat boeken deel uitmaken van de uitrusting van militairen, hebben boekwetenschappers er nog niet genoeg oog voor dat uitgevers ook militaire werken op de markt brachten en daar bovendien een aardige boterham mee verdienden. Voor de boekwetenschap blijven daardoor kansen liggen. Deze studie wil daarin verandering brengen.

DEEL I

HET ERFGOED

1 *Van schoolboekery tot veldbibliotheek*

Militaire bibliotheken in Nederland tijdens het Ancien Régime

1 Boeken in de ransel

Op 9 mei 1787 werden bij Utrecht 188 volle ransels van militairen van het Staatse leger gevonden. Deze waren op de avond van die dag achtergelaten door een bataljon van het infanterieregiment Van Efferen, nadat het bij een gevecht tegen patriotten het onderspit had moeten delven. Van 153 van deze ransels is destijds de inhoud geïnventariseerd. Daardoor bestaat een goed beeld van de spullen die de militairen allemaal bij zich hadden. Er bleek dat boeken daaronder geen onbelangrijke plaats innamen. De soldaat J.D. Kern verloor zijn Engels gebedenboek, Hendrik Krijnen een nieuw psalmboekje, en ook Maria Wouter Bertens moest verder zonder zijn kerkboekje. Voorts werden in verschillende ransels boeken aangetroffen, maar daarvan zijn alleen de naamsinscripties vermeld, zoals ‘Servaas Fruman Tambour Major hoort dit toe’, zonder dat de boeken nader zijn omschreven.¹

Ook boeken die aan het regiment toebehoorden, boeken waarvoor majoor Van Oldenkop verantwoordelijk was, bleven achter, zoals een exemplaar van het bekende *Groot militair woordenboek*, ... (’s-Gravenhage 1740) van Johan Dibbetz,² een foliant van enkele kilo’s, Johann Hübners *Staatkundig Woordenboek*³ of zomaar ‘boeken’ of voorschriften.⁴ Uit deze uitzonderlijke bron blijkt dat zowel het regiment als de militairen zelf, onder wie ook gewone soldaten, in het laatste kwart van de achttiende eeuw over vakliteratuur en persoonlijk getinte boeken beschikten, die kennelijk werden meegenomen op hun veldtochten. Deze informatie wordt ondersteund door de honderdduizenden boeken in het bezit van tal van instellingen die direct of indirect ressorteren onder het Ministerie van Defensie.⁵ De oudste werken in deze collecties dateren uit de zestiende eeuw. Hoewel het militair-bibliotheekwezen in Nederland pas in de jaren twintig van de negentiende eeuw van de grond kwam, duiden de grote hoeveelheid boeken van Defensie en de herkomstgegevens daarin op een oude militaire boekcultuur.

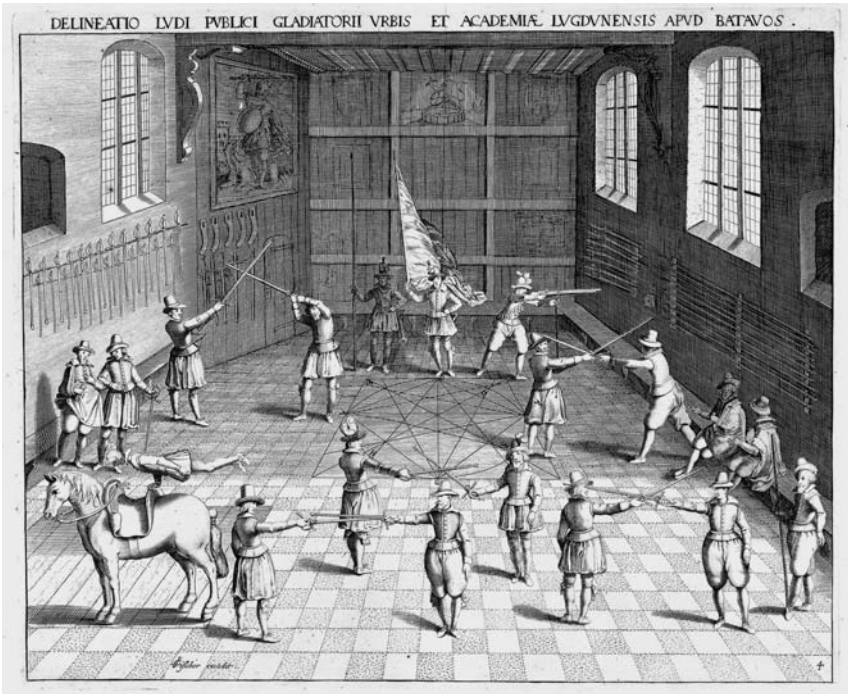
Er kunnen grofweg twee soorten militaire bibliotheken worden onderscheiden: korpsbibliotheken en boekencollecties van militaire instellingen, waaronder scholen. In de zeventiende eeuw waren in de Nederlandse Repu-

11. Simon Stevin (1548-1620). Paneel, anoniem.

bliek waarschijnlijk alleen nog maar verzamelingen vakliteratuur aanwezig bij militaire instellingen, zoals bij de Leidse 'Genie- en schermsschool' en de Raad van State als voorloper van het Ministerie van Defensie. De korpsbibliotheken nemen sterk in aantal toe in de achttiende en, meer, in de negentiende eeuw. In het bijzonder bij de technische wapens, de artillerie en de genie, waren theorie en praktijk vanouds onlosmakelijk met elkaar verbonden. Vakliteratuur voor militairen en vooral de beschikbaarheid daarvan via (korps)bibliotheken waren ook vóór en naast de opkomst van (centraal georganiseerde en gefinancierde) opleidingsinstituten met boekencollecties van belang, vandaar dat er korpsen waren die over eigen bibliotheken beschikten. In de achttiende eeuw kwam er bovendien het nieuwe genre van de vermaakslectuur voor militairen bij.⁶ In de burgersamenleving wordt in deze periode onderscheid gemaakt tussen culturele genootschappen en leesgezelschappen, een vergelijkbare tweedeling was ook bij het leger te zien.⁷

De korpsbibliotheek was ten tijde van het Ancien Régime niet georganiseerd. Haar geschiedenis is daardoor niet of nauwelijks gedocumenteerd door besluiten, reglementen, en dergelijke. Voor het onderzoek naar deze collecties moeten derhalve zijpaden worden bewandeld. Dat wil zeggen: via herkomstgegevens, intekenlijsten in boeken en andersoortige sporen, alsook via de ideeën die militairen maar ook burgers hadden over het nut en gebruik van militaire literatuur, en het gebruik van militaire literatuur door militairen die blijkt uit literatuurverwijzingen en -lijsten in publicaties. Het gaat daarbij overigens niet zelden om buitenlandse voorbeelden die op de situatie in ons land geprojecteerd worden.

10. De Leidse scherschool. Gravure Willem van Swanenburch (1610/1611-1674), naar Jan Cornelisz. Woudanus (circa 1570-1615). Uitgave: Claes Jansz. Visscher (1587-1652).

2 De bibliotheek van de 'Genie- en scherschool' aan de Universiteit Leiden, 1600

In 1575 kreeg de universiteit in Leiden van haar stichter Willem van Oranje een exemplaar cadeau van de beroemde Polyglotbijbel, gedrukt in Antwerpen door Christoffel Plantijn van 1569 tot 1572. Dit was het eerste boek van de academische bibliotheek die weldra ontstond. In de eerste catalogus uit 1595 staat dat deze bijbel het fundament vormde van de dan nog bescheiden verzameling. De bijbel zelf bevat een handgeschreven opdracht van de prins met een humanistisch karakter, naar aanleiding waarvan is geconcludeerd dat de universiteit en haar bibliotheek zichzelf zagen als een plaats waar men zonder beperking naar kennis kon zoeken, een bolwerk van de intellectuele vrijheid.⁸ Maar die vrijheid moest nog wel door het Staatse leger bevochten worden, want de Tachtigjarige Oorlog was nog in volle gang.

Gedurende de strijd tegen de Spanjaarden, in hoofdzaak een steden- en schansenkrijg, was behoefte ontstaan aan een opleiding voor vestingbouwkundigen. Zij hadden als belangrijkste taak om versterkingen te ontwerpen en ook om plannen te ontwerpen om de verdedigingswerken van de vijand aan te vallen. Deze opleiding kwam er, en op initiatief van prins Maurits werd

daar in Leiden, in het Nederlands, onderwijs in de 'telconste' en het 'lantmeten' gegeven. Voor dit onderwijs in de zogenoemde 'Duytsche Mathematique' schreef Simon Stevin op 9 januari 1600 een instructie.⁹ (Afb. 11) Een gedeelte van de voormalige Faliëde Bagijnkerk aan het Rapenburg, onder de bibliotheek die daar sinds 1593 gevestigd was,¹⁰ ging dienstdoen als 'leesplaetse' en tegelijkertijd schonk prins Maurits een groot aantal wiskundeboeken aan de universiteitsbibliotheek.¹¹ Deze werken waren bestemd voor de studenten van de 'Genieschool'.

In de Faliëde Bagijnkerk was echter reeds een schermsschool gevestigd (Afb. 10). Een van de universitaire lectoren, de bekende wiskundige Ludolph van Ceulen (1540-1610), was tevens schermmeester en had op 9 juni 1594 toestemming gekregen om in de kerk een schermsschool te vestigen. Hij gaf zijn lessen echter op de plaats waar de genieschool moest komen.¹² Een gedeelte van de ruimte werd met planken afgeschermd en voorzien van banken en stoelen.¹³ Daarnaast is verondersteld dat het leslokaal over een eigen boekenkast voor zijn *mathematici* beschikte.¹⁴ Zodoende ontstond een Genie- en schermsschool¹⁵ met een eigen bibliotheek. Dit is waarschijnlijk het oudste voorbeeld van een plaats waar Nederlandse militairen in opleiding gebruik konden maken van een gespecialiseerde boekerij.

De Leidse opleiding kreeg spoedig navolging aan verschillende zogenoemde illustere scholen elders. Daarnaast richtte Johann VII der Mittlere Graf von Nassau-Siegen, een broer van de Nederlandse stadhouder Willem Lodewijk en neef van prins Maurits, zoals gezegd in 1617 te Siegen een militaire school op.¹⁶ Genoemd driemanschap werkte in de eerste helft van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) samen op krijgskundig gebied. Het zou vervolgens nog twee eeuwen duren voordat in 1789 te Den Haag het eerste door de overheid geïnitieerde en bekostigde militaire opleidingsinstituut van Nederland tot stand kwam, inclusief een bibliotheek. Deze Artillerie-school kreeg navolging in Breda en Zutphen. De scholen, waarvan de traditie tot op de dag van vandaag wordt voortgezet en de boeken deels bewaard zijn gebleven, kwamen ook al aan bod in de inleiding en zullen later uitgebreider ter sprake komen.

3 De eerste vakliteratuur voor militair-bibliotheacarissen

Zes jaar voordat in Den Haag de Artillerie-school haar deuren opende, verscheen in Duitsland de tot dan toe meest complete militaire bibliografie, samengesteld door een uitgever. Het genre was ontstaan nadat in 1637 te Rome het werk *Syntagma de studio militari* ... van de beroemde Franse bibliograaf Gabriel Naudé (1600-1653)¹⁷ was verschenen. Omdat de ontwikkeling van de militaire bibliografie een belangrijk onderwerp is in het kader van de geschiedenis van het militair-bibliotheekwezen zal daar hier nu nader op worden ingegaan.

12. Johann Tobias Wagner (1708-1733), *Entwurf einer Soldaten-Bibliothek nebst der ganzen Alten, Römischen, Teutschen, wie auch neuen Krieges-Verfassung* (Leipzig, Johann Christoph König, 1724), titelpagina.

Naudé was hofbibliothecaris en werkte onder anderen voor de Franse staatsman van Italiaanse afkomst Jules Mazarin (1602-1661),¹⁸ voor wie hij een grote collectie Italiaanse militaire literatuur uit de periode 1600-1640 bijeenbracht.¹⁹ Naudé had grote invloed op het intellectuele klimaat van zijn tijd.²⁰ Grote faam verwierf hij met zijn *Advis pour dresser une bibliothèque*, waarvan de eerste druk in 1627 te Parijs verscheen. Een verzameling ongeordende boeken van welke omvang dan ook, bijvoorbeeld 50.000 exemplaren, verdient volgens Naudé niet de aanduiding bibliotheek zolang deze boeken niet zijn geordend en ingedeeld, net zomin als 30.000 man een leger vormen als deze niet onder bevel van hun chefs of kapiteins zijn ingedeeld in verschillende kwartieren.²¹ In zijn *Syntagma de studio militari* gaf Naudé onder meer een overzicht van relevante literatuur voor militairen. In 1683 verscheen in Jena een nieuwe (postume) uitgave van dit werk met enige verbeteringen, getiteld *Bibliographia militaris* ....²² Als gevolg van deze uitgave wordt het werk van Naudé vaak onterecht beschouwd als de eerste militaire bibliografie, terwijl het in oorsprong een slechts selectieve lijst met aanbevolen militaire literatuur is.²³

Een ander belangrijk werk op het gebied van de militaire bibliografie was het boek *Entwurf einer Soldaten-Bibliothek nebst der ganzen Alten, Römischen, Teutschen, wie auch neuen Krieges-Verfassung* (Leipzig 1724) van Johann Tobias Wagner (1708-1733).²⁴ (Afb. 12) Het tweede gedeelte van dit boek bestaat uit een bereedeneerde catalogus die zeer goed toegankelijk en dus bovendien erg praktisch

is. Wagners bibliografie, een selectie van de 'beste' werken, was daarom een goede aanvulling voor het boek *Der vollkommene Teutsche Soldat, ...* (Leipzig 1724) van Johan Friederich von Flemming (1670-1733).²⁵ Dat deze bibliografie daarin werd opgenomen was van groot belang voor de militaire bibliografie en de propagandisten van het boek in het leger in het algemeen omdat Von Flemmings *Teutsche Soldat* wordt beschouwd als een van de belangrijkste krijgskundige handboeken van die tijd.²⁶ Spoedig werden in vergelijkbare handboeken bibliografieën opgenomen. Een in 1743 te Frankfurt verschenen lijst met aanbevolen militaire literatuur²⁷ kreeg in 1751 een plaats in het handboek *Le soldat, ou le metier de la guerre considéré comme le métier d'honneur avec un essai de bibliothèque militaire* (Frankfurt 1751) van Johann Michael von Loen.²⁸ Aan de *Édition portative des Rêveries ou mémoires sur l'art de la guerre par Maurice comte de Saxe, ...* (Dresden 1757), samengesteld door de De Viols, werden direct vijftien pagina's *Réflexions sur la lecture, ...* toegevoegd. En via zo'n boekenlijst kwam in 1738 bijvoorbeeld ook de eerste Engelse bijdrage aan de militaire bibliografie tot stand, zij het dat het hier uitsluitend werken over de vestingbouw betreft, onder de titel: *An account of the rise and progress of Fortification from its Infancy to this June, and of the most noted Engineers who have wrote on that subject.*²⁹

Dit soort militaire handboeken op het gebied van elementaire krijgskundige kennis in combinatie met een 'essai de bibliothèque militaire', 'Réflexions sur la lecture' of 'An account', zegt meer over de betekenis die op een gegeven moment werd toegekend aan (verzamelingen) vakliteratuur voor militairen dan de militaire bibliografieën op zich. Dat vakliteratuur voor militairen rond het midden van de achttiende eeuw zelfs een vanzelfsprekendheid was, moge tot slot blijken uit het belangrijkste werk van Jean-Henri-Samuel Formey (1711-1797). In zijn *Conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse mais choisie* (Berlijn 1749), een beroemd algemeen bibliografisch werk voor een breed publiek, doet hij ook aanbevelingen voor de samenstelling van een militaire bibliotheek.³⁰

De belangrijkste ontwikkeling in de militaire bibliografie in het laatste kwart van de achttiende eeuw was het streven naar een complete militaire bibliografie. Dit sluit niet alleen aan bij de vlucht die militaire bibliotheken toen namen, maar vooral bij een invloedrijk nieuw wereldbeeld dat in deze tijd verscheen, de Verlichting. Het belangrijkste idee daarachter was dat de methodes van de natuurwetenschappen konden en moesten worden gebruikt om alle aspecten van het leven te onderzoeken en begrijpen. Intellectuelen noemden dit de rede. Alles moest onderworpen worden aan de rationele, kritische, wetenschappelijke manier van denken. De Verlichting was van grote invloed op het denken en de cultuur van de stedelijke middenklassen en de aristocratie. Tot laatstgenoemde groep behoorden de officieren. Onderzoek naar de invloed van de Verlichting op de militair heeft in Nederland nog geen school gemaakt. Duitse militair-historici, bovenal Daniel Hohrath, lopen wat dit betreft voorop en bedachten de term 'militärische Bildungsbewegung'.³¹ Deze beweging, die niet specifiek Duits is en typische

Verlichtingseigenschappen heeft, stond onder meer voor een verbreding van de kennis van alle officieren.³²

Een van de dragers van de ‘militaire Verlichting’ was Ferdinand Friedrich von Nicolai (1730-1814). Hij had het plan opgevat voor de uitgave van een seriewerk bestaande uit zes *Nachrichten von alten und neuen Kriegs-Büchern, welches den Feld- und Festungskrieg entweder abhandeln, oder erläutern, nebst einer kurzen Beurtheilung derselben*, al verscheen er uiteindelijk slechts één, dat te Stuttgart in 1765.³³ Dit had waarschijnlijk te maken met het feit dat het vakgebied inmiddels zeer omvangrijk was geworden. In 1777 publiceerde Joachim Michael Geuss uit Kopenhagen in het *Magazin für Ingenieur und Artilleristen* van uitgever Andreas Böhm te Giessen zijn ‘Versuch einer Artillerie-Bibliothek, worin die vornehmsten die Geschützkunst betreffende Schriften in chronologischer Ordnung angezeigt sind’, dat alleen al 79 pagina’s met titels van publicaties over artillerie besloeg.³⁴ Daarnaast moest een bibliograaf niet alleen de literatuur uit zijn eigen land en die in de belangrijke militaire naties daaromheen kennen, zoals Frankrijk, maar bijvoorbeeld ook die van Spanje. In 1760 gaf de Spaanse bibliothecaris Vicente Antonio García de la Huerta (1734-1787) te Madrid namelijk het werk *Biblioteca Militar* uit, een door hem ontdekt manuscript in de Biblioteca Nacional.³⁵ En daar kwam in 1767 nog een Madrileens *Discurso sobre los illustres autores e inventores de artilleria* van Vicente de los Rios bovenop.³⁶

Het is niet verwonderlijk dat de Dresdense uitgever Conrad Salomon Walther (1738-1805) er evenmin in slaagde het, in zijn eigen woorden, eerste volledige *Versuch einer vollstandigen Militär-Bibliothek* samen te stellen. Toen deze bibliografie in 1783 verscheen was hij genoodzaakt in zijn voorwoord meteen een supplement aan te kondigen,³⁷ dat evenwel pas in 1799 verscheen. Niettemin was Walthers bibliografie de meest complete en best ingedeelde die tot dan toe was verschenen, maar er valt helaas veel aan te merken op de beschrijvingen van de boeken. Voor de totstandkoming van het supplement riep hij de hulp in van bibliotheken, en op zijn beurt deed Walther de bibliotheken het idee aan de hand om zijn bibliografie als catalogus te gebruiken, door daarin simpelweg de in de bibliotheek aanwezige werken aan te kruisen.³⁸

4 De eerste korpsbibliotheken

Of de boeken die het regiment Van Efferen in 1787 bij Utrecht verloor behoorden tot een korpsbibliotheek, kan niet meer vastgesteld worden, maar het is heel goed mogelijk dat dit het geval is. Zo bevat een boek uit 1757 in de bibliotheek van het Legermuseum in Delft een groot ex libris van het Zwitserse Regiment Wirtz.³⁹ (Afb. 13) Het betreft een gravure naar ontwerp van Ignace Wirtz, waarschijnlijk de naamgever van het regiment, met de tekst en het devies: ‘Etude Militaire des Officiers du Reg:^t Suisse de Wirtz / Fortiter Fideliter et Constanter’.⁴⁰ Dergelijke gegraveerde ‘militaire ex libris’, die in de

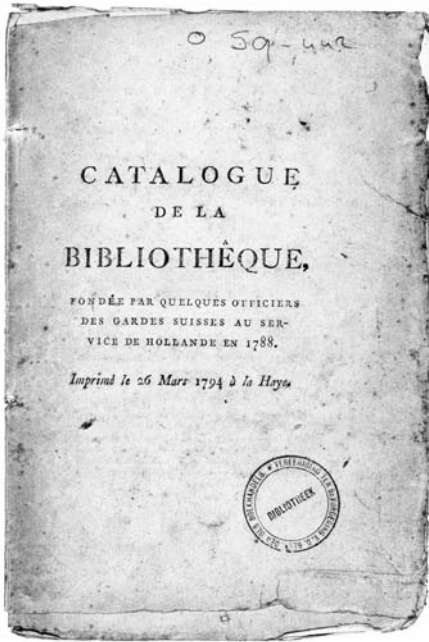
achttiende eeuw beginnen op te duiken, zijn een duidelijke aanwijzing voor de betekenis die boeken en in het bijzonder een verzameling boeken over militaire en verwante disciplines in die tijd kregen voor militairen, korpsen en kleinere eenheden.⁴¹ Anderzijds wekken dergelijke ex librissen de indruk dat een en ander nog een tamelijk ongeorganiseerd en vooral exclusief karakter had. Dat wil zeggen: (een verzameling) militaire literatuur werd gewaardeerd, maar de aanwezigheid ervan bleef nog beperkt tot korpsen die het belang ervan inzagen, en het zich konden permitteren. Uit een onderzoek van het British Museum op basis van een verzameling van 35.000 ex librissen uit de periode 1700-1900 blijkt het volgende. Van dit aantal blijken 1.066 ex librissen (3%) van een instelling te zijn. De lijst wordt aangevoerd door scholen en academies met 200 ex librissen. Militaire instellingen komen met 42 verschillende ex librissen pas op de tiende plaats.⁴²

Een goed voorbeeld van een militaire instelling met een belangrijke bibliotheek is het Mathematisch-Militärische Gesellschaft in Zürich, opgericht in 1765.⁴³ Kort na deze oprichting – de vroegste sporen dateren uit 1769 – werd een bibliotheek ingericht. De eerste twaalf boeken kwamen dankzij schenkingen door officieren in de boekerij van het genootschap terecht. Vervolgens werden nieuwe titels aangekocht, maar daarbij gingen de officieren niet over één nacht ijs. Uit een journaal blijkt dat een in 1776 op handen zijnde aankoop van een volumineuze levensbeschrijving van Maurice de Saxe niet doorging, omdat men het boek te duur vond ten opzichte van de inhoud.

Militairen waren ook actief in allerhande culturele genootschappen die in de tweede helft van de achttiende eeuw als paddenstoelen de grond uit schoten.⁴⁴ Specifiek militaire genootschappen kwamen waarschijnlijk vooral op omdat ze het *esprit de corps* bevorderden.⁴⁵ De 'Bibliothèque Militaire' in Maastricht, die wordt genoemd in de lijst van intekenaren voorin het boek *De kragt des oorlogs ...* van Willem Barthold van Hasselt uit 1767, is de oudst bekende Nederlandse genootschapsbibliotheek met een expliciet militair karakter.⁴⁶

In het Pruisische leger dateren de eerste regimentsbibliotheken van onmiddellijk na de Zevenjarige Oorlog (1756-1763). Het ging hier om privé-initiatieven van officieren, die werden gefinancierd door middel van maandelijksse bijdragen – naar rato van de wedde van de betrokkenen. Deze bibliotheken bleven echter eigendom van het officierskorps.⁴⁷ Ook de commandanten deden een duik in het zakje. Op de intekenlijst van het kapitale boek *Histoire de la campagne de M. le Prince de Condé, en Flandre en 1674 ...* (Parijs 1774) van J. de Beaurain wordt naast het 'Regiment de Poitou' ook een 'Baron de Salis, Colonel du Régiment de son nom' vermeld,⁴⁸ die waarschijnlijk intekende namens zijn eigen regiment.

Onder de intekenaars voor het boek over veldversterking van F.W. von Gaudi uit 1778 zijn verschillende regimentsbibliotheken te vinden: het Regiment Houston, het 3e Regiment Orange Nassau, en het 2e Bataljon van het Regiment Bouquet.⁴⁹ Hieruit blijkt dat er toen ook al bibliotheken op bataljonsniveau bestonden. De intekenlijst van Johannes Richards *Militaire verlus-*

16. Catalogue de la bibliothèque, fondées par quelques officiers des Gardes Suisses au service de Hollande en 1788. Imprimé le 26 mars 1794 à la Haye, titelpagina.

tiging ... ('s-Gravenhage 1777) leert zelfs dat de bibliotheek van het 1e Bataljon Van Randwijk beschikte over meerdere 'bibliothecarissen'.

De achttiende-eeuwse korpsbibliotheek kon een relatief lange bestaansduur hebben en kan dus ook van een zekere omvang zijn geweest. De bestaansduur van de bibliotheken kan worden uitgerekend op basis van hun vermelding in verschillende intekenlijsten in boeken. In de intekenlijst van De Beaurains boek *Histoire des quatre derniers campagnes du maréchal de Turenne* en 1672, 1673, 1674 & 1675 ... uit 1782 worden bijvoorbeeld de volgende militaire bibliotheken vermeld:⁵⁰

- [1] École Royale Militaire
- [2] Chevaux-Légers de la Garde du Roi
- [3] Régiment de Poitou
- [4] Régiment de Maine
- [5] Artillerie Prussienne
- [6] Artillerie Danoise
- [7] Académie Militaire de Neustadt-Autriche

De derde bibliotheek in dit lijstje, die van het Régiment de Poitou, tekende in 1774 ook in op eerdergenoemd boek van De Beaurain. Deze korpsbibliotheek bestond dus al ten minste acht jaar. Het kostbare plaatwerk *Plans von zwey und vierzig Haupt-Schlachten, Treffen und Belagerungen des Siebenjaerigen Kriegs ...* (Frankfurt 1790), uitgegeven onder toezicht van J.F. Roesch, vond zijn weg

17. Johann Friedrich Hennert (1733-1813).
Gipsreliëf David Mulder, 1787.

niet alleen naar veel individuele Nederlandse officieren, maar ook naar de 'Regiments-Bibliotheek der Gardes Suisses im Dienste der vereinigten Nederlande im Haag'.⁵¹ Van deze laatste bibliotheek, die in 1788 was opgericht door enkele officieren van de Zwitserse Garde in Nederlandse dienst, verscheen in 1794 zelfs een gedrukte catalogus, *Catalogue de la bibliothèque fondée par quelques officiers des Gardes Suisses au service de Hollande en 1788*.⁵² (Afb. 16)

De wetenschap dat achttiende-eeuwse korpsbibliotheeken hebben bestaan is in veel opzichten van belang, maar zegt natuurlijk nog weinig over de mate waarin in de Nederlandse Republiek in de behoefte werd voorzien. Maar gelukkig had Johann Friedrich Hennert (1733-1813) (Afb. 17) hierover een uitgesproken mening.⁵³ Deze Duitse geleerde vertrok in 1755 naar Parijs en kwam van daaruit in Nederland terecht, alwaar hij in Leiden een wiskundeschool opende. In 1764 kreeg hij in Utrecht een aanstelling als buitengewoon en weldra als gewoon hoogleraar in de wijsbegeerte en de wis- en sterrenkunde. In 1795 verscheen in Utrecht zijn werkje *Dissertations sur la fortification permanente, la fortification de campagne, et la portée des bombes, avec un plan d'instruction pour les officiers*. In het voorwoord uitte hij zijn zorg over het feit dat officieren niet overal, en zeker niet in de Republiek, onderwijs in de krijgskunst konden genieten. Daarnaast bleek hij daar van mening dat subalterne officieren niet met de kosten van hun studie konden worden opgescheept.⁵⁴ Een van zijn voorstellen om dat te voorkomen was dat alle stedelijke overheden een boekerij zouden oprichten, zoals die in Maastricht, waar onderricht in de krijgskunst gegeven kon worden.⁵⁵ Maar, schreef hij, 'une Bibliotheque

18. Cornelis Anthonie Geisweit van der Netten (1771-1847). Steendruk Hilmar Johannes Backer (1804-1845), naar H. Lapis.

convenable à des Officiers ne doit pas seulement renfermer des livres purement militaires. L'Officier doit joindre l'Histoire, la Géographie & les beaux Arts, à la science de la guerre'.⁵⁶ Een officier moest, in Hennerts ogen, een 'homme du monde' zijn.⁵⁷

Terwijl Frederik de Grote (1712-1786) de Pruisische korpsbibliotheken weliswaar ondersteunde door boeken te schenken, berichtte de latere luitenant-generaal Gerhard von Scharnhorst (1755-1813) in 1782 over een probleem in het Keurhannoveriaanse leger. Scharnhorst, een belangrijk legerhervormer, is de auteur van onder meer een militair zakboek voor gebruik te velde (eerste druk 1792) dat ook in andere landen, waaronder Nederland, werd gebruikt.⁵⁸ In zijn eigen tijdschrift *Militär-Bibliothek* schreef Scharnhorst dat de militairen geen wijs konden uit de chaos van boeken in de korpsbibliotheken.⁵⁹

Vergeleken met de problemen in de Nederlandse Republiek was dit echter een luxeprobleem, want daar kwam van de plannen van Hennert niets terecht.⁶⁰ Dit verklaart waarom de Nederlandse militair-theoreticus en veel-schrijver Cornelis Anthonie Geisweit van der Netten (1771-1847) (Afb. 18), toenmaals luitenant bij de Bataafse cavalerie, in 1803 concludeerde: 'de meeste Militaire werken zyn te kostbaar, om door een Cadet, Onder- of Subaltern Officier aangeschaft te worden; men vindt by weinige Corpsen Bibliotheken.'⁶¹ Wel beschikten de militaire scholen die werden opgericht ten tijde van Lodewijk Napoleon over bibliotheken, die de basis legden voor het bezit van de KMA en de Rijkschool. Hierop zal nader worden ingegaan in het volgende hoofdstuk.

Een intekenlijst in een zuiver militair werk uit 1805 kan de zorgen van Geisweit van der Netten illustreren. Op deze intekenlijst staan namelijk slechts drie bataljonsbibliotheken, terwijl de lijst met maar liefst 888 namen van militairen en militaire instellingen zeer omvangrijk is.⁶² Geisweit van der Netten zou echter, in tegenstelling tot Hennert, nog beleven dat de distributie van boeken onder militairen veel beter geregeld werd. In 1821 werd namelijk de basis gelegd voor het militair-bibliotheekwezen in het Nederlandse leger, en daarna ging het snel de goede kant op. Alleen de korpsbibliotheken waren nog ongeorganiseerd. Maar er was inmiddels door zowel korpsbibliotheken als andersoortige militaire bibliotheken een rijk boekbezit opgebouwd, zoals in het volgende hoofdstuk besproken zal worden.

13. Ex libris van het Zwitserse regiment Wirtz. Gravure De Grado, naar Ignace Wirtz.

14. Cornelis Troost (1697-1750), een militaire wachtkamer. Doek, 1747.

15. Officier van het regiment Saksen-Gotha. Tekening in kleuren Jan Hoyneck van Papendrecht (1858-1933), naar een contemporain schilderij, circa 1900-1933.

47. Ernst Willem Berg (1721-1777), luitenant-kolonel der genie, leunend op een exemplaar van het boek *Sciences des ingénieurs*.

57. J. Bleau 1, *Atlas Maior*,... (Amsterdam, Joan 1 Blaeu, 1662-1665) 11 dln. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd deze kostbare atlas van het KIM verstoofd voor de Duitser bezetter (zie hoofdstuk 2, § 2.1.4).

49. Een jonge genieofficier, leunend met zijn rechterhand op een boek dat op tafel ligt. Doek
Gerardus Antonius Josephus Brenta (1807-1853), 1845-1854.

2 *De geestelijke uitrusting van de Nederlandse militair uit vervlogen eeuwen*

Het (oudste) historisch boekbezit van Defensie

1 **Informatie uit de tijd van de Bezetting als bron over het boekbezit van Defensie**

Het ging in het vorige hoofdstuk in eerste instantie om de vraag waar het historisch boekbezit van Defensie vandaan komt. Vooral voor de periode tot het ontstaan van het militair-bibliotheekwezen bestond hierover onduidelijkheid. In dit hoofdstuk zal het gaan over de vraag wat er bewaard is gebleven van de boeken die het leger aan het begin van de negentiende eeuw bezat en wat er daarna verder nog door de krijgsmacht werd verzameld.

J.G. Schönau (1903-1964), destijds hoofd van het Centraal Bureau Militair-Wetenschappelijk Bibliotheekwezen, schreef in 1958 dat tijdens de Tweede Wereldoorlog in het buitenland tal van militaire bibliotheken verloren zijn gegaan. Nederland heeft daardoor, zo concludeerde hij, in vergelijking met andere landen een hogere plaats gekregen op de ranglijst van nationaal bezit aan militair-historische werken, waaraan de militaire bibliotheken een

19. J.G. Schönau (1903-1964). Illustratie in:
Bibliotheekleven 49 (1964) 5 (mei).

belangrijke bijdrage leveren.¹ Dit roept de vraag op wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog is gebeurd met het boekbezit van Defensie.

1.1 *Het boekbezit van Defensie in 1940*

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog beschikte de Nederlandse krijgsmacht, verspreid over het land, over een schat aan oude boeken van internationale historische en culturele betekenis. De circa 10.000 boeken uit de periode 1500-1800 die vandaag de dag nog aanwezig zijn in collecties van Defensie waren toen al grotendeels aanwezig.² Het negentiende-eeuwse bezit is daarenboven, met naar schatting enkele honderdduizenden banden, waar- onder tal van bijzondere en kostbare werken, vele malen groter. Een deel van deze boeken was na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij het Franse Keizerrijk naar Parijs afgevoerd en was in 1813 deels weer teruggekeerd.³ Het was de vraag wat er na 15 mei 1940 met deze boeken zou gebeuren. Zouden de Duitsers de boeken op hun beurt naar Duitsland afvoeren?

De collecties

Het enorme boekbezit van Defensie viel onder de verantwoordelijkheid van de in 1813 ingestelde Ministeries van Oorlog en Marine, die in 1928 waren samengevoegd tot één Ministerie van Defensie, maar die door de Duitse bezet- ter weer zouden worden gesplitst. De gebeurtenissen rondom het boekbezit van Defensie tijdens de oorlog zijn goed gedocumenteerd, waardoor we uit- stekend op de hoogte zijn over de lotgevallen van de militaire bibliotheken. Het betrof de volgende in de negentiende eeuw opgerichte bibliotheken:⁴

1. Bibliotheek Ministerie van Defensie, Den Haag
2. Bibliotheek van de Hogere Krijgsschool (HKS), Den Haag
3. Bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie (KMA), Breda (inclusief Cadettenbibliotheek en Magazijn Leermiddelen, Inrichting tot het Uitgeven van Boekwerken voor het Leger)
4. Bibliotheek Koninklijk Instituut voor de Marine (KIM), Den Helder
5. Krijgsgeschiedkundig Archief, Den Haag
6. Veertig kleinere bibliotheken die tot verschillende legeronderdelen behoorden
7. Bibliotheek van het Koninklijk Koloniaal Militair Invalidenhuis [Bronbeek], Arnhem
8. Kantinebibliotheken

20. Parade van de Luftwaffe op het Plein te Den Haag ter gelegenheid van het bezoek van de ambassadeur van Japan op 9 september 1941. Op het bordes van het Plein 4 nemen onder anderen de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*, *General der Flieger* F. Christiansen en Oshima de parade af.

1.2 De lotgevallen van de boeken in de residentie tijdens de oorlogsjaren

Na de capitulatie viel uiteraard ook het doek voor het Ministerie van Defensie, gevestigd op Plein 4 in Den Haag. Defensie werd op last van de bezetter vervangen door het zogenoemde Afwikkelingsbureau. Een van de werkzaamheden van dat bureau, dat op 1 februari 1942 zou worden omgedoopt tot Commissariaat voor de belangen van de voormalige Nederlandse Weermacht, was 'Het verzamelen en in stand houden van de korps-bibliotheken'.⁵ Hiermee werd waarschijnlijk niet letterlijk bedoeld dat de korpsbibliotheken als entiteiten behouden dienden te worden, want in de praktijk werden de boeken samengevoegd tot één collectie.

Het Afwikkelingsbureau noch het Commissariaat was overigens op Plein 4 gevestigd. Daar was al in mei 1940 het hoofdkwartier van de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*, *General der Flieger*, F. Christiansen, ondergebracht. Van 1942 tot in 1945 werden bovendien ook andere bureaus op Plein 4 gevestigd. Het belangrijkste is dat het pand aan het Plein, inclusief de vele bijgebouwen, ongeschonden door de oorlog kwam. De Duitsers hadden wel bijna de gehele inventaris, inclusief vele kunstvoorwerpen meegenomen.⁶ De omvangrijke en kostbare historische bibliotheek van Defensie, waaronder mogelijk ook de boeken van het voormalige Ministerie van Marine van vóór de bezetting, bleef echter onaantast. Maar dat was in overeenstemming met de bedoeling van de Duitse legerleiding, die er op toe had gezien dat de bibliotheken van het Ministerie van Defensie, de HKS en de KMA intact bleven.⁷

23. Ex libris Marius Cornelis van Houten (1879-1953).

Aanvankelijk zag het er naar uit dat naast de bibliotheken van Defensie en de HKS ook een derde boekencollectie van Defensie in de residentie, die van het Krijgsgeschiedkundig Archief van de Generale Staf, de oorlog zou doorkomen. Maar aan het einde van de oorlog ging het mis. Op 3 maart 1945 vond het zogenoemde vergissingsbombardement van Den Haag plaats. Britse bommenwerpers lieten hun bommen vallen op het Bezuidenhout en het Korte Voorhout terwijl zij orders hadden de schuil- en lanceerplaatsen van V2-wapens te vernietigen. Er kwamen daarbij 511 mensen om het leven en de materiële schade was enorm. Een van de gebouwen die werden getroffen was de aan de Nieuwe Uitleg gelegen directeurswoning van de voormalige geschutgieterij, gebouwd in 1665 in opdracht van de Staten van Holland en West-Friesland door de beroemde architect Pieter Post. En het pand stond niet leeg! Na het vertrek van de HKS, die er van 1895 tot aan de mobilisatie was gevestigd, was het gebouw in gebruik genomen door het Krijgsgeschiedkundig Archief van de Generale Staf, dat aan het begin van de oorlog onder directie stond van kolonel b.d. W.J. Arriëns. De waardevolle collectie van dit archief, inclusief de boekerij, ging vrijwel geheel verloren bij het bombardement. Uit aanwinsten-overzichten in de vooroorlogse jaarverslagen van het Krijgsgeschiedkundig Archief, blijkt hoe immens rijk de verzameling sedert zijn oprichting in 1891 was geworden. De bezetting was bovendien 'voor andere bureaux' aanleiding geweest om in 1940 'boeken, portretten e.a.' aan het Krijgsgeschiedkundig Archief af te staan, 'waardoor vrijwel alle nog beschikbare ruimte is ingenomen'.⁸ Het hoofd van het Bureau Oude Krijgsgeschiedenis, majoor G.J. van Ojen jr., schreef in 1961 in de *Militaire spectator* dat het inmiddels heropgebouwde 'documentatie-apparaat' niet te vergelijken was met de verzameling van vóór 1945.⁹ De enige troost was dat de belangrijke historische bibliotheek van de HKS, met boeken teruggaand tot de zestiende eeuw, waaronder unica, niet in het pand aanwezig was. Deze boeken maken thans deel uit van de collectie van het Legermuseum.

21. Frederic Adolphe Hoefer (1850-1938), 1930.

22. Kolonel der Koninklijke Marechaussee Marius Cornelis van Houten (1879-1953) (midden), directeur Legermuseum van 1939-1953.

1.3 De oorlog bezoekt het Legermuseum

Begin 1944 verhuisde een deel van het genoemde Commissariaat voor de Belangen van de Voormalige Nederlandse Weermacht naar Velp.¹⁰ Andere overheidsinstanties waren reeds eerder naar Oost-Nederland verplaatst, waar de Duitsers het in verband met het risico van een geallieerde invasie veiliger achtten dan nabij de kust. Als gevolg van Operatie Market Garden kwam in september 1944 echter juist Velp in de frontlijn te liggen. De ambtenaren keerden daarom terug naar Den Haag, maar de vraag was nu wat te doen met het Militair Invalidenhuis op het landgoed Bronbeek, gelegen tussen Velp en Arnhem, en het Legermuseum in kasteel Doorwerth, ten westen van Velp?

Bronbeek, dat openbleef doordat de commandant, luitenant-generaal tit. b.d. C.A. Rijnders, het tehuis tegen een bevel van de Duitsers in niet wilde ontruimen,¹¹ kwam er naar omstandigheden goed van af. Ondanks granaatinslagen bleven persoonlijke ongelukken uit. Wel nam als gevolg van voedselschaarste het aantal sterfgevallen onder de inwoners sterk toe. Het Legermuseum in kasteel Doorwerth had in tegenstelling tot Bronbeek geen doden te betreuren als gevolg van de oorlog, maar hoe verging het het kasteel en de collectie die daarin stond? De directeur van het Legermuseum, generaal F.A. Hoefer (1850-1938) (Afb. 21), was na diens dood opgevolgd door de majoor van de artillerie dr. J.W. Wijn (1891-1965). De mobilisatie betekende echter onvermijdelijk dat ook Wijn zijn plicht moest doen, waarna kolonel b.d. van de Koninklijke Marechaussee M.C. van Houten (1871-1953) (Afb. 22), sinds juni 1939 lid van het bestuur, in beeld kwam, om op 9 november te worden

aangesteld als directeur.¹² Deze keuze zou het museum geen windeieren leggen. Door zijn functie van liaisonofficier bij de Duitse ex-keizer Wilhelm werd Van Houten namelijk door de bezetter gerespecteerd waardoor hij een zekere vrijheid van handelen genoot.¹³ Volgens de overlevering was Van Houten overtuigd van een geallieerde eindoverwinning en had hij bovendien voorzien dat het gebied rond Doorwerth in de frontlinie zou kunnen komen te liggen, waarmee hij een reden had het museum te willen verhuizen.¹⁴ De oorlog vormde echter niet de directe aanleiding voor de verhuizing van het Legermuseum. Reeds vóór 1940 was de museumleiding namelijk tot het inzicht gekomen dat de ruimte die in het kasteel voor het museum beschikbaar was niet meer voldeed.¹⁵ Daarom was al uitgekeken naar een gebouw waarin het overvloedige bezit van het museum tijdelijk kon worden ondergebracht. Het resultaat hiervan was dat via Defensie het zeventiende-eeuwse Pesthuis in Leiden beschikbaar kwam voor het museum. Niet alleen als depot maar ook als nieuw onderkomen van de collectie.

Op 9 december 1940 besloot het bestuur het Legermuseum in zijn geheel naar Leiden over te brengen. Zo verhuisden gedurende de oorlog ook de meest bijzondere boeken, circa 2.500 banden, naar Leiden.¹⁶ De Duitsers kwamen het museum tegemoet tijdens het transport van de collectie van Doorwerth naar Leiden. Zij stelden desgevraagd zelfs buitgemaakt materieel ter beschikking aan het museum, dat tegen hen was ingezet. Ook reguliere aanwinsten bleven tijdens de oorlog binnenkomen en het grootste deel daarvan heeft de oorlog overleefd doordat het direct in het Leidse Pesthuis onderdak kreeg. Tot de bewaard gebleven aanwinsten behoorde bijvoorbeeld de militaire bibliotheek van de kunstenaar H.W. Koekkoek (1867-1929), die in 1943 door zijn dochter was geschonken.¹⁷ Deze boeken konden overigens pas na de oorlog worden geraadpleegd. Van Houten, die echt met alle eventualiteiten rekening hield, had namelijk besloten dat de museumbibliotheek voor het publiek moest worden gesloten, omdat hij het niet onmogelijk achtte dat in de bibliotheek *unerwünschtes Schrifttum* aanwezig was.¹⁸ Het in bezit hebben daarvan was immers niet zonder risico en werd in mei 1941 door de Rijkscommissaris (Seyss-Inquart) verboden.

Wat er met kasteel Doorwerth en de resterende collecties gebeurde kan men lezen in een artikel over het museum in het blad *Ons leger* uit 1946. Op 22 september 1944 was Doorwerth door de Duitsers in staat van verdediging gebracht door het aanbrengen van mitrailleurs in de vensters en het opstellen van geschut rondom het kasteel. Op de binnenplaats stonden munitiewagens.¹⁹ Tijdens de daaropvolgende heftige gevechten raakte het kasteel zeer zwaar beschadigd en ging het overgrote deel van de collectie, inclusief circa 15.000 boeken, verloren. Er deden na de oorlog overigens ook andere verhalen de ronde. In zijn lezenswaardige boek *Kunst in de schuilkelders. De odyssee der nationale kunstschaten gedurende de oorlogsjaren 1939-1945* uit 1946 schrijft H.P. Baard: 'Het Kasteel De Doorwerth werd door de oorlogshandelingen totaal verwoest, nadat de inventaris elders in veiligheid

26. Ex libris Charles André Hartmans (1886-1875).

24. Kasteel Doorwerth aan het einde van de Tweede Wereldoorlog.

was gebracht.²⁰ Volgens *Wehrmachtbefehlshaber* Christiansen was het kasteel echter door toedoen van vijandelijk artillerievuur ingestort en lag de gehele collectie onder het puin.²¹ Van Houten en zijn onderdirecteur Charles André Hartmans (1886-1975) (Afb. 26) stelden op 14 juni 1945 ter plekke zelf vast dat het kasteel door artilleriebeschietingen, luchtaanvallen en brand totaal verwoest was. Van Houten schreef bovendien dat hij geconstateerd had dat een deel van de collectie gestolen was. Omwonenden van het kasteel hadden gezien hoe Duitsers kisten vol voorwerpen uit het museum haalden en hoe zij schilderijen uit de lijsten hadden gesneden.²² Wat gestolen is, en wat verloren is gegaan, viel volgens de directie in 1945 al niet meer na te gaan.²³ De juistheid van deze verhalen is sindsdien ook niet gebleken door recuperatie. (Afb. 24)

Het verlies van het kasteel en de museumcollectie is extra wrang gezien de medewerking die de bezetter vanaf het begin van de oorlog had verleend aan de bescherming van het museum. Direct na 15 mei 1940 vroeg en kreeg Van Houten van generaal Christiansen de volgende verklaring: 'Das Niederländische Armeemuseum, im Kasteel Doorwerth, Gemeinde Heelsum, steht mit allen Museumstücken unter Denkmalschutz.'²⁴ Tot september 1944 hielden de Duitsers zich in ieder geval aan de verplichtingen die de Denkmalschutzstatus van het museum met zich meebracht. In het najaar van 1944 deed echter het gerucht de ronde dat het kasteel ernstig was beschadigd. Doordat het kasteel inmiddels verlaten was en onbereikbaar was geworden, kon zekerheid daarover niet worden verkregen, maar het ergste werd gevreesd. Ook de niemand en niets ontziende verscherpte maatregelen van de Duitsers in Nederland, zoals verschillende razzia's, maakten dat de directie van het museum met grote zorgen het jaar 1945 inging.²⁵

1.4 Centralisatie van een groot deel van het boekbezit van Defensie in Breda

De KMA werd, net als het KIM, op 15 juli 1940 evenals de nog bestaande Nederlandse militaire eenheden door de Duitsers opgeheven. De cadetten konden hun opleiding vervolgen aan de School Breda van den Opbouwdienst (SBOD), die aanvankelijk op het voormalige KMA-complex gevestigd werd.²⁶ Omdat oud-gouverneur generaal-majoor H.Ch.G. baron van Lawick krijgsgevangene was, kwam de overste H. Keppel Hesselink aan het hoofd te staan van de SBOD. In maart 1941 kwam echter een einde aan de cursussen, die na 15 augustus 1940 overigens hadden plaatsgevonden in Oosterhout. De belangrijkste reden voor het beëindigen van de cursussen was dat het Afwikkelingsbureau de kosten ervan niet langer voor zijn rekening wilde nemen. Het KMA-terrein was vanaf september 1940 in gebruik bij de Kriegsmarine, die daar tot augustus 1944 haar tweemaandelijks rekrutenopleiding zou verzorgen.

Tot augustus 1940 stond de KMA-bibliotheek, gevestigd in het gebouw van de oude Hogere Burgerschool (HBS) op het terrein van de KMA, onder verantwoordelijkheid van de commandant van de SBOD. In 1939 had de KMA een nieuwe bibliothecaris gekregen in de persoon van de eerdergenoemde J.G. Schönau.²⁷

Nadat de SBOD-cursussen waren gestaakt werden er weliswaar geen boeken meer opgevraagd, maar dat betekende bepaald niet dat de bibliotheek helemaal niets meer te doen had. De Duitse legerleiding zag er zoals gezegd op toe dat de bibliotheek van de KMA intact bleef. Nadat de SBOD naar Oosterhout was vertrokken en de KMA-bibliotheek niet langer onder haar verantwoordelijkheid viel, kreeg de *Wehrmachtbefehlshaber* van het *Oberkommando des Heeres* gedetailleerde orders hoe hij moest handelen inzake het boekenbezit van de militaire vakbibliotheken in Nederland.²⁸ Daarnaast kreeg hij orders zorg te dragen dat de bibliotheken werden opengesteld, en vooral niet werden overgedragen aan het Afwikkelingsbureau. Doordat de *Wehrmachtbefehlshaber* over onvoldoende eigen personeel beschikte was deze echter wel genoodzaakt met het Afwikkelingsbureau samen te werken, waaraan op 1 november 1940 het beheer van de bibliotheken was gedelegeerd. De eindverantwoordelijkheid bleef desalniettemin in Duitse handen in de persoon van een te Breda gestationeerde *Beauftragte des Chefs der Heeresarchiv*/[later] *Heeresbüchereien*. Dit bleef zo tot 1 oktober 1943.

Het Duitse beleid ten aanzien van de militaire bibliotheken bracht met zich mee dat de collectie, het takenpakket en het personeelsbestand van de KMA-bibliotheek in 1941 en 1942 zelfs konden groeien. In 1941 werd de Cadettenbibliotheek en het restant van de boeken van het Magazijn Leermiddelen bij de bibliotheek ondergebracht. De Inrichting tot het Uitgeven van Boekwerken voor het Leger, die wordt behandeld in hoofdstuk 10, §2.1, werd in 1941 met personeel en al in de bibliotheekorganisatie geïncorporeerd. Op 1 januari 1942 kreeg deze instelling de naam Reglementendepot, met als hoofd eerste luitenant F.Th.A. Crul. Op 1 juli 1942 had hij al 387.159 reglementen onder zijn

beheer, aangezien de voorschriften en reglementen van opgeheven eenheden, inclusief die van de Koninklijke Marine en het KNIL, naar Breda waren gestuurd. Verder werden, aldus Schönau,²⁹ in 1941 en 1942 een veertigtal korpsbibliotheken in Breda samengebracht in het korpsbibliothekendepot, dat op enig moment in 1941 1,4 kilometer boeken bevatte, waaronder hoogstwaarschijnlijk ook veel oudere werken. De beheerder hiervan was de eerste luitenant A.J.M. Groot. De *Beauftragte* belastte kapitein jhr. F.L.G. Leijssius met het algemeen toezicht op deze bibliotheken.

Ook de boeken van de opgeheven militaire kantines kwamen naar Breda.³⁰ Dit waren boeken van heel andere orde dan de overige werken aangezien in militaire kantines uiteraard voornamelijk gemakkelijke literatuur werd gelezen. In november 1942 werd een groot aantal van deze boeken, die in 47 kisten waren opgeslagen op de zolder van de HBS, overgebracht naar het krijgsgevangenkamp voor officieren en cadetten in het Poolse Stanislaw (Stanislawow).

In Breda kon niet, zoals in het Legermuseum in Leiden, worden voorkomen dat sommige boeken werden aangemerkt als anti-Duits. Een van de eerste opdrachten van de *Beauftragte des Chefs der Heeresbüchereien* in april 1941 was dat dergelijke boeken moesten worden vernietigd, waarna 29 boeken werden verwijderd. Het betrof onder andere *Het Engelsche Witboek. Briefwisseling tussen Zijner Majesteits Regeering in het Vereenigd Koninkrijk en de Deutsche Regeering augustus 1939* ('s-Gravenhage 1939) en *Wat zijn Englands oorlogskansen?* (Amsterdam 1939) van B.H. Liddell Hart (1895-1970) en *Frankreichs Stoßarmee* (Potsdam 1935) van Ch. de Gaulle (1890-1970), twee werken van belangrijke militaire denkers.³¹

Maar het grootste oorlogsverlies moest nog komen. Het was de bedoeling dat de KMA-bibliotheek vanaf eind juni 1943 ook het beheer over het boekenbezit van het KIM op zich zou nemen, een collectie waarvoor ir. A. Slingervoet Ramondt lange tijd verantwoordelijk was. Het overgrote deel van de boeken werd door de Duitsers op 6 mei 1944 echter om onbekende redenen als oorlogsbuit afgevoerd naar Duitsland. Dit gebeurde onder leiding van ene dr. Stössel, die de boeken doorstuurde naar de Luftkriegsakademie in Berlijn-Gatow. Deze boeken zijn nooit naar Nederland teruggekeerd.³² Wat in Breda voor het KIM behouden bleef, was de Frederik Maurits van Hallbibliotheek, die in 1919 aan het Korps Adelborsten was geschonken en niet als oorlogsbuit kon worden aangemerkt omdat het privébezit betrof, alsmede enkele oude werken, waaronder atlassen van Johannes Janssonius.³³ Gelukkig waren de Blaeu-atlassen van het KIM, waaronder een elfdelige *Atlas maior*, vermoedelijk al in 1940 in bewaring gegeven aan de heer M. Franssen, die vanaf 1939 aan de bibliotheek was verbonden, waardoor deze eveneens bewaard zijn gebleven. Hetzelfde geldt voor vier kisten met oude werken die door bemiddeling van de Inspectie Kunstbescherming waren overgebracht naar een schuilplaats in de duinen bij Heemskerk. Deze boeken vormen de kern van de huidige historische collectie van het KIM.

In de duinen bij Heemskerk was ook een aantal van de belangrijkste kunstwerken uit verschillende grote musea in veiligheid gebracht, waaronder de Nachtwacht.³⁴ Het initiatief voor de bouw van de zogenoemde Rijksschuilkelders, waarvan de eerste na mei 1940 gereedkwamen, was te danken aan dr. Jan Kalf (1873-1954), directeur van het Rijksbureau voor Monumentenzorg. De acties die moesten worden ondernomen bij oorlogsgevaar en in een daadwerkelijke oorlog, waren reeds in 1938 door hem beschreven in het rapport *Bescherming van kunstwerken tegen oorlogsgevaaren*. Hij wees in dit rapport onder meer op de maatregelen die in Spanje waren genomen tijdens de burgeroorlog. Kalf aanvaardde in 1939 vervolgens zijn benoeming tot Rijksinspecteur voor de Kunstbescherming. In deze hoedanigheid droeg hij in de mobilisatietijd en tijdens de oorlog de verantwoordelijkheid voor de beveiliging van de monumenten en de museumcollecties in Nederland.³⁵

Ook het Ministerie van Defensie en zijn opvolgers waren overigens voor, tijdens en na de oorlog betrokken bij de beveiliging van de Nederlandse schatten van kunst en cultuur. De twee bomvrije bergplaatsen bij Heemskerk werden gebouwd tussen 1 april en 11 november 1940, met een onderbreking van 11 mei tot 25 juni in verband met de oorlogstoestand. Tot het gereedkomen van de bergplaatsen lagen de schatten opgeslagen in tijdelijke depots in Noord-Holland. De boeken van het KIM waren opvallend snel in veiligheid gebracht als wordt bedacht dat musea als Boymans, het Mauritshuis, het Frans Halsmuseum, De Lakenhal, het Rijksmuseum voor Volkenkunde, het Rijksmuseum voor Oudheden, het Rijksmuseum Mesdag, het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum, het Haagse Gemeentemuseum, Teylers Museum, het Scheepvaartmuseum te Amsterdam en de musea te Alkmaar, Dordrecht, Gouda en Leeuwarden, moesten wachten tot het gereedkomen van twee andere bergplaatsen te Zandvoort.

De boeken van de KMA bleken op 30 oktober 1944, een dag na de bevrijding van Breda, vrijwel ongeschonden, constateerde Schönau.³⁶ Hij kwam in 1946 ter beschikking te staan van de Commissaris voor de Nederlandse Economische Belangen in Duitsland om te helpen bij het terughalen van de door de Duitsers weggevoerde schatten uit Nederlandse bibliotheken die daarna in Duitse depots te Hoechst en Aschaffenburg waren opgeslagen.³⁷

2 Historisch boekbezit van Defensie bij het Legermuseum

Uit het voorgaande blijkt dat tijdens de oorlog grote transporten van boeken uit Defensiebezit door Nederland plaatsvonden en dat mensen in onder meer Breda, Den Helder, Den Haag, Doorwerth en Leiden daarmee druk in de weer waren. Het lijdt geen enkele twijfel dat zonder de inzet van deze mensen meer verloren was gegaan, maar dat het merendeel van het boekbezit van Defensie bewaard is gebleven, is paradoxaal genoeg uiteindelijk te danken aan de toekomstplannen die de bezetter met een groot deel ervan moet hebben gehad.

Veel van de boeken die de korpsen sinds het begin van de negentiende eeuw hadden verzameld zijn bewaard gebleven en kwamen na de oorlog, met de bibliotheek van het Ministerie van Oorlog en de Hogere Krijgsschool, terecht bij het Legermuseum. Een substantieel deel van deze werken dateert van vóór 1900. Het Legermuseum bezit hiermee dan ook de grootste en belangrijkste militaire c.q. militair-historische bibliotheek van Nederland.

Een opvallende lacune in de overgeleverde boeken uit het cultureel erfgoed van Defensie bij het Legermuseum vormen overigens (militair-)geneeskundige boeken. Er bestaat evenwel een belangrijke historische militair-geneeskundige bibliotheek van de voormalige 's Rijks Kweekschool voor Militaire Geneeskundigen in Utrecht en haar voorgangers, thans het Centraal Militair Hospitaal aldaar. Deze instelling is ontstaan in 1822 en was tot in 1865 ook mede-verantwoordelijk voor de vorming van militaire geneeskundigen.³⁸ De boeken, een collectie van 1400 banden die voor bijna de helft uit oude drukken bestaat, werden in 1923 overgedragen aan de bibliotheek van de Universiteit Utrecht.³⁹

2.1 *De vorming van de kern van de boekencollectie van het Legermuseum, 1913-1974*

Het Legermuseum heeft vanaf het jaar van oprichting (1913) een belangrijke collectie boeken met drukken vanaf de zestiende eeuw opgebouwd. Het fundament voor de museumcollectie was de particuliere verzameling van de oprichter van het museum, Frederic Adolph Hoefer (1850-1938).⁴⁰ Hoefer doorliep een merkwaardige militaire carrière. Hem was in 1880 om gezondheidsredenen eervol ontslag uit het leger verleend, nadat hij als 1e luitenant bij het 1e Regiment Veldartillerie van zijn paard was gevallen en lichamelijk letsel had opgelopen. Dit moet hij gezien zijn diepgaande belangstelling voor het leger zeer hebben betreurd, temeer daar hij de Krijgsschool voor officieren te Breda had doorlopen, waar de beste officieren werden opgeleid voor de belangrijkste functies binnen het leger. Tijdens de mobilisatie in 1914 meldde Hoefer zich weer aan voor actieve dienst en in 1916 volgde zijn titulaire bevordering tot luitenant-kolonel. In 1919 kreeg hij wederom eervol ontslag. Nadat hij op 24 augustus 1928 was bevorderd tot kolonel-titulair, werd hem op 14 april 1930, ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag, mede op grond van zijn goede werk voor het museum, de titulaire rang van generaal-majoor toegekend.

Ondertussen was op 5 augustus 1913 het Nederlandsch Artillerie-Museum, niet veel later getooid met de naam Nederlandsch Legermuseum, geopend.⁴¹ Hoefer was in goede doen en wist in 1909 kasteel Doorwerth op de Veluwezoom te kopen. Hierdoor behoedde hij dit kasteel niet alleen voor verder verval, maar creëerde hij tevens een onderkomen voor zijn groeiende particuliere collectie. Deze collectie, waaronder zich veel boeken bevonden, schonk hij in 1929 aan het museum.⁴² Ook daarna schonk hij nog boeken aan het muse-

um, waaronder vele belangrijke werken van vóór 1801. Een opmerking van hem luidde dat het dienen en bevorderen der wetenschap ook geschiedt door het verwerven van zeldzame boekwerken.⁴³ Daarnaast was Hoefer tijdens buitenlandse reizen, onder meer naar Rome en Parijs,⁴⁴ actief om boeken voor de collectie aan te kopen. De antiquaar C.E. Rappaport in Rome stuurde hem zijn tijdschrift *Bibliofilo Romano* toe.⁴⁵ Een belangrijke verzameling die Hoefer door aankoop wist binnen te halen was die van luitenant-kolonel b.d. Frederik Jan Gustaaf ten Raa (1851-1926),⁴⁶ waarmee in 1928 in één klap veel oude drukken aan de collectie werden toegevoegd.⁴⁷ Ten Raa was in 1908 als luitenant-kolonel b.d. toegevoegd aan het in 1891 opgerichte Krijgsgeschiedkundig Archief van de Generale Staf, en had gepubliceerd op uniformkundig en militair-historisch gebied. Hoefer legde zodoende de basis voor de belangrijke bibliotheek die het museum thans heeft opgebouwd.

Na Hoefer zette Van Houten dus de opbouw van de museumbibliotheek voort.⁴⁸ Hij was kort na mei 1940 in contact gekomen met Mr. Ferdinand Casper Koch (1873-1957).⁴⁹ Koch, die geldt als een zeer belangrijk verzamelaar van boeken, werd in 1940 vriend en in 1948 donateur voor het leven van het Legermuseum.⁵⁰ In 1947 begon hij bovendien objecten aan het museum te schenken. Zijn eerste schenking betrof voor zover bekend 'penningen en prentjes'.⁵¹ Ook mocht het Legermuseum toen een boek uit Kochs collectie ontvangen, het eerste uit een lange reeks.⁵² Alleen al in 1947 volgden nog twee schenkingen van per keer meerdere boeken.⁵³ Daaronder bevonden zich drie boeken⁵⁴ die tot op de dag van vandaag behoren tot de belangrijkste voorwerpen van de museumcollectie in het algemeen, waarover zo dadelijk meer. In 1951 deed Koch voor zover bekend zijn laatste schenking aan het museum. Hij overleed op 31 maart 1958 en hij liet het museum niets na.⁵⁵ Het grootste deel van zijn bibliotheek zou pas in 1974 in Duitsland worden geveild.⁵⁶ Daarin bevonden zich nog vele belangrijke militaire werken, waarvan het museum de belangrijkste op het gebied van de Nederlandse militaire geschiedenis heeft kunnen aankopen.

De drie belangrijke werken die Koch in 1947 schonk zijn inhoudelijk en historisch onlosmakelijk met elkaar verbonden. Ten eerste ging het om een exemplaar van een druk uit 1534 van het allereerste gedrukte militaire boek. Dit werk, bekend als *De re militari*, verscheen in 1472 in Verona en was van de hand van de in de inleiding reeds genoemde Italiaan Roberto Valturio uit Rimini. Het Legermuseum ontving van Koch de Latijnse editie ervan, uitgegeven door Chrétien Wechel in Parijs, getiteld *De re militari libri XII ....* Koch schonk ook een exemplaar van een editie uit 1535 van het tweede gedrukte militaire boek. Dit is het werk van de eveneens al geïntroduceerde klassieke schrijver Vegetius, dat voor het eerst in 1473 te Utrecht was verschenen. Ook dit werk staat bekend onder de titel *De re militari*. Het laatste en meest bijzondere boek dat Koch bij deze gelegenheid schonk, is een eerdere, zelfstandig uitgegeven platenatlas bij het werk van Vegetius. Deze atlas getiteld *Vegecius. De. Re. Militari* bevat een plaats van uitgave noch een uitgeversnaam, maar de paginagrote houtsneden zijn van Hans Knapp in Erfurt en het werk kan

25. Luitenant-kolonel der artillerie Charles André Hartmans (1886-1975), directeur Legermuseum van 1953-1960.

mede daardoor in of kort na 1511 worden gedateerd. Het is daarmee het oudste boek van de bibliotheek van het Legermuseum.⁵⁷ Het is bovendien het enige bekende exemplaar van dit boek.

Van Houtens opvolger C.A. Hartmans (Afb. 25) was weliswaar meer een materieel- en wapenkenner,⁵⁸ maar hij beschikte wel over een persoonlijk ex libris met martiale symboliek. Bij zijn aantreden in 1953 schreef hij dan ook in het jaarverslag van het museum dat ondanks de grote verliezen tijdens de oorlog 'de bibliotheek is thans van een omvang geworden, welke niet alleen de liefhebber, maar ook de vakman gelegenheid geeft tot gedegen studie.'⁵⁹

In 1956 werd het Legermuseum, waarvan de naam een jaar eerder was veranderd in Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hofer', door prins Bernhard officieel heropend voor het publiek. De collectie van inmiddels zo'n 20.000 boekbanden werd onder de nieuwe directeur, Abraham C. Paardekooper tussen 1961-1966 ontsloten.⁶⁰ Hij stelde in 1963 ook de eerste bibliothecaris aan, in de persoon van J. van der Meij,⁶¹ die daarvoor werkzaam was geweest als bibliotheekambtenaar bij de bibliotheek van de Kwartiermeester-Generaal. Zijn bibliotheekervaring kwam met het oog op de achterstanden die moesten worden weggewerkt goed van pas. Onder zijn leiding werden binnen twee jaar reeds 8620 boeken gecatalogiseerd, waaronder 494 boeken uit de periode 1500-1801.⁶² Met ingang van oktober 1964 kreeg hij daarbij assistentie van onder anderen drs. J.W.A. van Eyk, die vanwege de Gemeente Leiden, in het kader van een werkgelegenheidsprogramma, was benoemd tot adjunct-bibliothecaris bij het Legermuseum.⁶³ Het eindresultaat was een gedrukte catalogus van 22 delen die verscheen in 1967-1972. Twee delen hiervan behandelen de boeken van vóór 1801.

In Leiden was in die tijd ook het zogenoemde Bibliothekendepot van het Ministerie van Oorlog gevestigd, waaruit het Legermuseum vele relevante boeken kreeg toegewezen.⁶⁴ Door het Bibliothekendepot, dat ressorteerde onder het Centraal Bureau Militair-wetenschappelijk Bibliotheekwezen, werden boeken 'opgevangen' die waren afgevoerd uit diverse militaire bibliotheken. Bij het Bibliothekendepot vond een schifting plaats. Sommige boeken konden aan andere overheidsbibliotheken worden overgedragen, andere konden door de dienst der Domeinen worden verkocht of konden worden vernietigd.⁶⁵ Het saneren van deze collecties gebeurde onder toezicht van de Commissie van Toezicht op het Militair-wetenschappelijk Bibliotheekwezen, die op 21 mei 1947 door de Minister van Oorlog was ingesteld. Een van de problemen waar het militair-bibliotheekwezen na de oorlog mee worstelde, was de grote hoeveelheid verouderde literatuur, waarbij het jaar 1940 werd beschouwd als het begin van een nieuwe periode.⁶⁶ Het is duidelijk dat het ontstaan van dit Bibliothekendepot in Leiden teruggaat op het centrale beheer van het boekbezit tijdens de oorlog. Men was zich er overigens van bewust dat het saneren moest gebeuren met grondige kennis van zaken, en met besef van historie en van traditie.⁶⁷ Anders zou alle moeite die tijdens de oorlog was gedaan om het boekbezit te behouden immers voor niets geweest zijn. Deze sanering was het hoofd van het Centraal Bureau Militair-wetenschappelijk Bibliotheekwezen, J.G. Schönau, wel toevertrouwd;⁶⁸ hij wekte in 1958 veel belangstelling voor de oude boeken van vóór 1801 van het Ministerie van Oorlog en de Hogere Krijgsschool. In de inleiding van *Negentig boeken. Een keuze-catalogus* ('s-Gravenhage 1958), uitgegeven ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan van de HKS, schreef hij: 'Het leek mij een goede gedachte, dat deze keuze zich beperkte tot het bezit aan oude boeken. Immers buiten de korte vermelding in de gedrukte catalogi van het Ministerie van Oorlog (1878) en van de Koninklijke Militaire Academie (1869 en 1900) is er in ons land, anders dan in het buitenland, met voorbijgaan van enkele incidentele gevallen, geen bibliografische aandacht geschonken aan het oude militaire boek. ... Het is te betreuren, dat kennelijk in slechts geringe mate het belang van oude militaire literatuur wordt onderkend, niet alleen in, maar ook buiten de eigenlijke vakkring. ... Deze catalogus tracht in de eerste plaats belangstelling te wekken voor de militaire literatuur uit vervlogen eeuwen. Dit te doen, behoort zeker tot de taak van de onder het Ministerie van Oorlog ressorterende bibliotheken.'⁶⁹

Een grote uitdaging voor het Legermuseum werd in 1968 vervolgens de verwerving van de historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie,⁷⁰ met daarin oud bezit dat terugging tot het begin van de zestiende eeuw. Deze collectie viel niet langer onder het beheer van Defensie, en was opgeslagen in een loods in de Frederikkazerne in Den Haag.⁷¹ Bovendien was ze aangevuld met collecties van het inmiddels opgeheven Bibliothekendepot.⁷² Na het besluit van de Chef van de Generale Staf, toenmaals luitenant-generaal F. van der Veen, om de historische bibliotheek bij het Legermuseum onder te brengen, kreeg het museum in de jaren daarna een stroom aan boekwerken vanuit

Defensie te verwerken. Het museum beschikte hierdoor over de belangrijkste collectie militair-historische boeken van Nederland, die internationaal meeteelde en werd beschouwd als de nationale bibliotheek voor het militaire boek in Nederland. De belangrijkste aanvulling die toen werd verkregen was de zeer waardevolle historische bibliotheek van de Hogere Krijgsschool, die gezien de grote hoeveelheid werken van vóór 1801 bovendien een mooie aanvulling vormde op de historische bibliotheek. Hierbij moet overigens niet worden vergeten dat het museum tot de verzelfstandiging in 2003 zelf ook onderdeel van Defensie uitmaakte.

Na de verwerving van de historische bibliotheek stelde Paardekooper in 1968 direct een aparte bibliothecaris voor deze deelcollectie aan in de persoon van C.H. de Ruyter. Voorts werd al in 1969 gestart met de samenstelling van een gedrukte catalogus van de boeken in deze collectie van vóór 1801. Het derde en laatste deel van deze catalogus, samengesteld door Van der Meij en De Ruyter, dat loopt tot en met 1747, verscheen in 1974 onder museumdirecteur W. Helder. In dat jaar werd, geheel in de traditie van zijn voorgangers, bovendien de verwerving van de belangrijke collectie militaire boeken van het Koninklijk Huisarchief (KHA) voltooid.⁷³ Daarmee was een verzameling ontstaan die tot op de dag van vandaag zowel in kwantitatief als kwalitatief opzicht nog altijd de kern van de bibliotheek van het Legermuseum vormt.

De historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie, de militaire boeken van het Koninklijk Huisarchief en ander historisch boekbezit van Defensie, bracht het Legermuseum onder in zijn dependance in Delft, waar overigens ook reeds een boekencollectie aanwezig was.⁷⁴ Aldaar had het Legermuseum in 1959 de beschikking gekregen over de omvangrijke en unieke Studieverzameling Militair Materieel van het Ministerie van Defensie, ook wel afgekort Stumima of Armamentarium genoemd, naar de naam van het voormalig wapenmagazijn van de Staten van Holland en West-Friesland in Delft, waar deze verzameling was ondergebracht.⁷⁵

Toen het Legermuseum in 1984 in zijn geheel verhuisde naar het Armamentarium in Delft, ontstond de huidige geïntegreerde boekencollectie, bestaande uit de oorspronkelijke museumbibliotheek en de genoemde historische bibliotheken. Deze fysieke samenvoeging had uiteraard een enorme waarde, omdat zodoende de grootste militair-historische boekencollectie van Nederland ontstond.

Het huidige onderkomen van het Legermuseum, zoals het museum tegenwoordig kortweg heet, bestaat uit het Armamentarium uit 1602 met de uitbreiding van 1692 en een aangrenzend pakhuis van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), dat in 1802 aan het Armamentarium werd toegevoegd. De bibliotheek is gevestigd in 'gebouw 1692', zoals het in de wandelingen wordt genoemd.

De bibliotheek van het Ministerie van Oorlog/Defensie, de boeken van het Koninklijk Huisarchief, en de boekerij van de HKS worden nu uitgebreid afzonderlijk behandeld.

27. Het Ministerie van Oorlog (Plein), Den Haag. Steendruk in kleur. Gedrukt en uitgegeven door A.P. Langenhuysen, Den Haag, 1844.

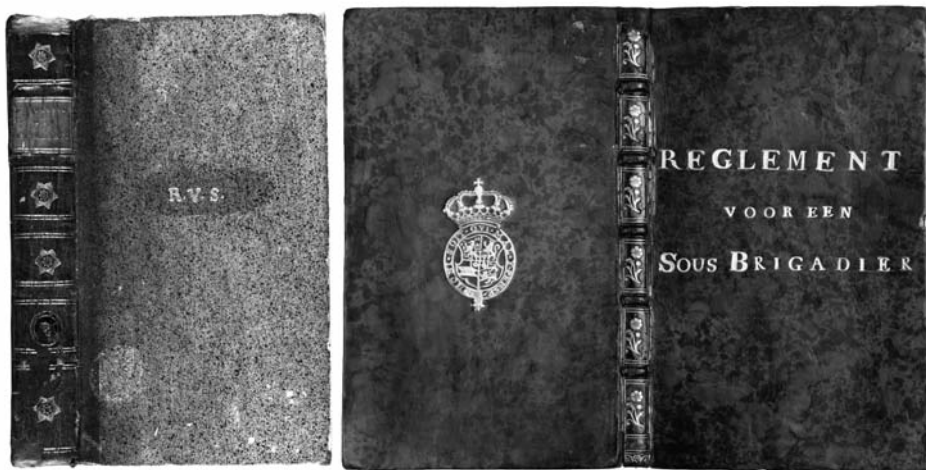
De historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie

De huidige boekencollectie van het Legermuseum wordt in wezen gevormd door de historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie. Deze bibliotheek werd opgezet in 1825.⁷⁶ Het ministerie was sinds 1820 gevestigd in het voormalige Logement van Rotterdam aan het Plein (nr. 4) te Den Haag, dat, inclusief een door de jaren heen groeiend aantal bijgebouwen, sindsdien onafgebroken als zodanig heeft dienstgedaan, met uitzondering van de periode van de Tweede Wereldoorlog.⁷⁷ (Afb. 27) De omvangrijke bibliotheek heeft een universeel karakter, dat wil zeggen: vele takken van wetenschap, zowel militaire als civiele, zijn erin vertegenwoordigd. De collectie heeft een ingewikkelde geschiedenis. Zo bevinden zich in deze relatief jonge bibliotheek zeer oude boeken, afkomstig van de (oude) Raad van State, het Depot van Oorlog, het Archief van Oorlog, het Departement van den Grootmeester der Artillerie, de Oranjes en/of hun hof ten tijde van de Stadhouderlijke periode,

28. Stadhouder Willem v. Contemporaine tekening in kleuren, anoniem.

29. Voorplat met verguld supra libros R.V.S. (Raad van State).

30. Band met gemarmerd kalfsleder om een exemplaar van het *Reglement voor het escadron Gardes du corps van... den heere prince erfstadhouder*, (Den Haag, Isaac II Scheltus, [1769]). Achterplat met het wapen van stadhouder Willem v. Bloemen Binderij Den Haag. Herkomst Ministerie van Oorlog.

en van het militaire geslacht De Veye (de Burine). Deze gevarieerde herkomst van het boekenbezit vormt een afspiegeling van de ontstaansgeschiedenis van dit ministerie.

Oude en vorstelijke boeken voor een nieuwe instelling

Het ministerie ontstond gedurende de Bataafs-Franse tijd (1795-1810).⁷⁸ Op 4 maart 1795 viel het besluit om de bijna vier eeuwen oude Raad van State, die zich al sinds 1588 bezighield met legerkwesties,⁷⁹ te ontbinden. Deze instelling werd als overbodig beschouwd nadat prins Willem v (1748-1806), (Afb. 28) kapitein-generaal van de Unie, voor de Franse invallers uit naar Engeland was gevlucht. De Raad van State werd toen vervangen door het Comité tot de algemene zaken van het bondgenootschap te Lande, spoedig beter bekend als het Comité te Lande. Dit Comité kreeg dezelfde taken als zijn voorganger, te weten de algemene defensie te land, de financiën van de Generaliteit, het beheer van de Generaliteitslanden en de militaire justitie. Het bestuur over de marine, voorheen eveneens een taak van de Raad van State, kwam nu voor rekening van het Comité tot de marine. Een eenhoofdig bewind van alles wat de defensie te land betrof, de voorloper van de huidige Minister van Defensie, ontstond in 1798 als een tijdelijk verschijnsel, maar werd in 1803 definitief. Tijdens het Koninkrijk Holland luidde de titel van de functionaris die verantwoordelijk was voor de landsverdediging in het algemeen, Directeur-Generaal voor de Zaken van Oorlog. De functie werd toen bekleed door een militair met de rang van luitenant-generaal. Een Franse militair uiteraard.

31. *Catalogue d'une bibliothèque militaire recueillie par feu son altesse sérénissime le prince Frédéric Henry d'Orange,...* (Den Haag, Pieter de Hondt, 1750), titelpagina.

De gebeurtenissen in 1795 en het takenpakket van de oude Raad van State verklaren dus de aanwezigheid van werken over militaire en daarmee verwante onderwerpen in de historische bibliotheek van Defensie. Deze boeken zijn herkenbaar aan de goudstempeling R.V.S. of RVS op het voorplat.⁸⁰ (Afb. 29) Boeken met een dergelijke herkomstaanduiding komen overigens, zij het in mindere mate, ook voor bij de KMA.⁸¹ Hoe die daar terecht zijn gekomen is echter onbekend.

Behalve boeken van de Raad van State zijn in de bibliotheek ook werken aanwezig uit het bezit van de Oranje-Nassaus en/of hun hof, hetgeen direct verband houdt met het vertrek van Willem V in 1795 en de confiscatie van zijn bezittingen (Afb. 30). De Oranje-Nassaus bezaten zoals al is vermeld vanouds veel boeken over militaire en verwante disciplines.⁸² Dit valt ook af te lezen uit de *Catalogue d'une bibliothèque militaire, recueillie par feu son altesse sérénissime le prince Frédéric Henry d'Orange, ...*, die in 1750 bij de Haagse boekverkoper Pieter de Hondt verscheen.⁸³ (Afb. 31) Het betrof een verzameling van 226 gedrukte werken die en bloc voor 500 gulden te koop werd aangeboden. Deze boeken hadden deel uitgemaakt van de zogenoemde Oranje-Nassau bibliotheek,⁸⁴ die na het overlijden van Willem III (1650-1702) door collaterale successie in handen was gekomen van de Pruisische koning Frederik I (1657-1713). In opdracht van Frederik II, beter bekend als Frederik de Grote, werd de bibliotheek vervolgens in 1749 door de Haagse boekverkoper Pieter van Cleef (1710-1777) op een openbare veiling in het Oude Hof aan het Noordeinde in Den Haag te gelde

32. Confiscatie van de bezittingen van de stadhouder in 1795. Getekend en gegraveerd door Reinier Vinkeles (1741-1816).

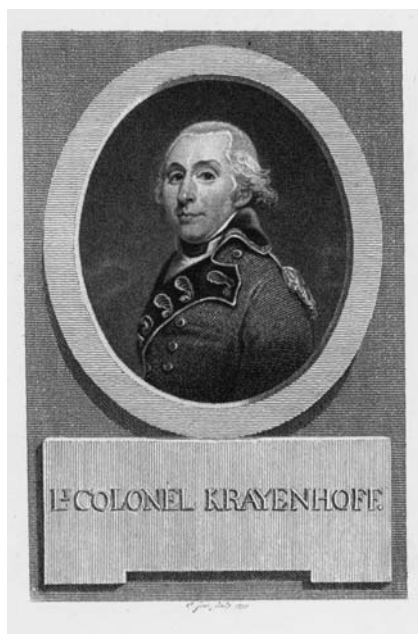

gemaakt.⁸⁵ Onder de 3068 lots (inclusief die uit het supplement, dat niet bij elke catalogus werd bijgesloten) bevonden zich de 'militares', die in 1750 nogmaals te koop werden aangeboden door Pieter de Hondt. Hij had de boeken vermoedelijk op de veiling gekocht.⁸⁶ Stadhouder Willem IV (1711-1751) kocht op de veiling overigens verschillende gedrukte werken en een relatief groot aantal handschriften terug, waaronder ook militaria.⁸⁷ Zodoende bleef een gedeelte van het oude familiebezit behouden.

Willem V, de laatste stadhouder, kon bij zijn vertrek in 1795 slechts een aantal gouden penningen en enkele getijdenboeken meenemen van zijn kostbaarheden.⁸⁸ (Afb. 32) De rest werd geconfisqueerd en raakte deels verspreid. De Franse agenten die door de Nationale conventie waren uitgestuurd om voorwerpen van kunsten en wetenschappen op te sporen, maakten zich vervolgens meester van de achtergebleven stadhouderlijke collectie. Er waren meer dan driehonderd kisten nodig om hun buit naar Parijs te sturen, alwaar de voorwerpen werden ondergebracht in musea en bibliotheken. Nadat in november 1815 onder begeleiding van de Delftse en Haagse schutterijen de geroofde schilderijen van Willem V in zestien kisten triomfantelijk waren teruggebracht,⁸⁹ keerden in april 1816 26 kostbare handschriften terug. Deze waren herkenbaar aan het op de band gestempelde wapen van Willem V. Het grootste deel van de geroofde boeken bleef echter in Frankrijk achter.

Niet alle boeken van Willem V waren echter naar Parijs vervoerd. Een deel van zijn bibliotheek was in Nederland achtergebleven. Dit restant werd in 1798 samengevoegd met de boekerijen van enkele voormalige overheidsinstanties. Vervolgens vormden deze boeken een nationale bibliotheek. In deze

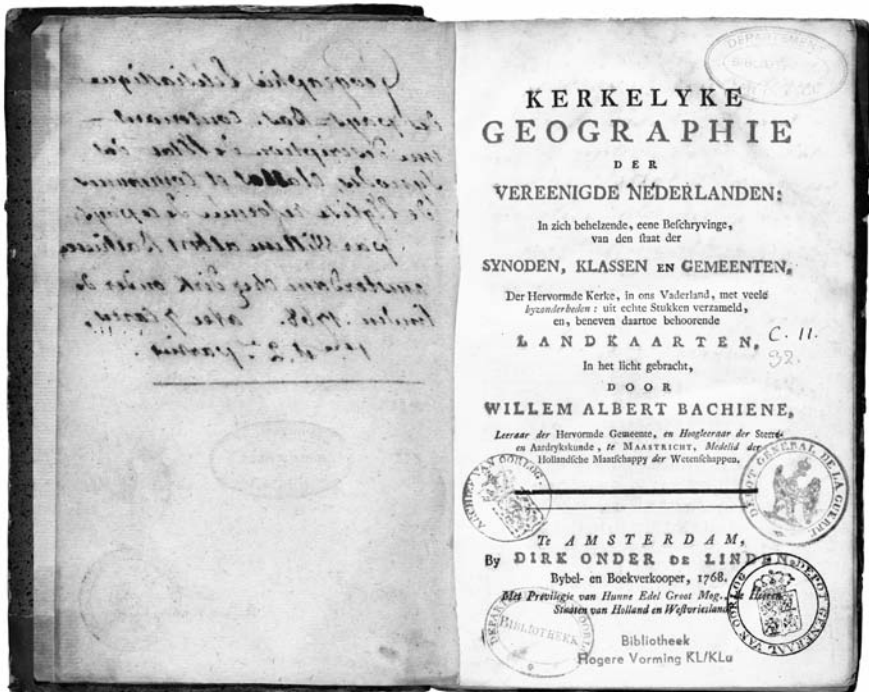
33. Luitenant-kolonel Cornelis Rudolfus Theodorus Krayenhoff (1758-1840). Gravure Christiaan Josi (circa 1765-1828).

34. Etiket van het Archief van Oorlog.

onder koning Lodewijk Napoleon weldra als Koninklijke Bibliotheek betiteld: de instelling gingen deze boeken spoedig op in nog grotere bestanden. Het ging hier echter slechts om het restant van de stadhouderlijke bibliotheek, die was opgebouwd tussen 1749 en 1795. Een van de 'hoogtepunten' in de collectie van de huidige Koninklijke Bibliotheek is een militair werk dat door Willem IV in 1749 was teruggekocht, te weten het handgekleurd exemplaar van het werk van Adam van Breen, *De Nassausche wapen-handeling, van schilt, spies, rappier, ende targe ...* uit 1618.⁹⁰

Ook voor de opbouw van de bibliotheek van het Ministerie van Oorlog is vrijwel zeker geput uit de collecties van de Oranjes en de overheid die in 1795 bloot kwamen te liggen. Daarnaast zijn waarschijnlijk na de terugkeer van de Oranjes in 1813 werken door hen aan het Ministerie van Oorlog ter hand gesteld die kennelijk door hen waren meegenomen, opnieuw verzameld of her en der bewaard waren gebleven. Dit kan worden opgemaakt uit de aanwezigheid van boeken uit het bezit van de stadhouder en werken met een stadhouderlijk signatuur in de historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie.

Toch is nog lang niet bekend wat er in 1795 precies met *alle* boeken van de Oranjes is gebeurd. Zo verwierf het Legermuseum zoals gezegd eind jaren zestig van de vorige eeuw een omvangrijke collectie militaire boeken vanaf de zestiende eeuw rechtstreeks van het Koninklijk Huis. Hoewel de huidige bibliotheek van het Huis van Oranje-Nassau is opgebouwd vanaf de terugkeer van de Oranjes in Nederland in 1813, bevat ook zij nog werken uit eerder familiebezit.⁹¹ Tot slot verwierf het Legermuseum uit particulier bezit in de

35. Boek met stempels van het Depot van Oorlog, Archief van Oorlog, Dépôt-Général de la Guerre en het Departement van Oorlog.

Verenigde Staten een handgeschreven *Naem Register Militair* uit het midden van de achttiende eeuw, dat oorspronkelijk had toebehoord aan de secretarie van stadhouder Willem v, waarover meer in hoofdstuk 6.

*De bibliotheken van het Depot van Oorlog 1806-1810/1813
en het Archief van Oorlog 1814-1841*

Het zogenoemde Depot van Oorlog werd in 1806 opgericht onder Lodewijk Napoleon. Deze instelling bestond uit een topografisch bureau, waar de kaarten van het koninkrijk werden gemaakt en bewaard, een bureau der zee-kaarten en -plans, en een topografisch bureau der koloniën, waar de kaarten, plans en memoriën betreffende de koloniën werden bewaard. Hoewel de twee laatste bureaus een onderdeel waren van het Ministerie van Marine respectievelijk het Departement van Koophandel en Koloniën, vielen beide afdelingen onder de bevelen van de directeur van het Depot van Oorlog. Naast het bewaren van gegraveerde of getekende geografische en topografische kaarten, militaire memories, verkenningen, beschrijvingen, et cetera, hield het Depot van Oorlog zich bezig met het beschrijven van de krijgskundige geschiedenis van het koninkrijk.

36. Maximiliaan Jacob de Man (1765-1838).
Tekening van Frederik Lodewijk Huygens
(1802-1887).

De koning benoemde zijn adjudant Cornelis Rudolfus Theodorus Krayenhoff (1758-1840) (Afb. 33), kolonel-directeur der fortificatiën, op 18 juli 1806 tot directeur-generaal van deze nieuwe instelling met de opdracht deze zo snel mogelijk operationeel te doen zijn.⁹² Het Depot van Oorlog was aanvankelijk gevestigd in de sociëteit De Harmonie in de Lange Houtstraat te Den Haag, om al in 1808 naar Amsterdam te verhuizen.⁹³

De instelling het Depot van Oorlog zette in grote lijnen het werk voort van de Directeur der Militaire Plans en Kaarten van het Comité te Lande, die op zijn beurt het beheer had gekregen over de plans en kaarten van de Raad van State en van de Directeur-Generaal der Fortificatiën van de Bataafse Republiek (1795-1806). Laatstgenoemde functie bekleedde Krayenhoff zelf vanaf 28 maart 1806, net voor de oprichting van het Koninkrijk Holland.

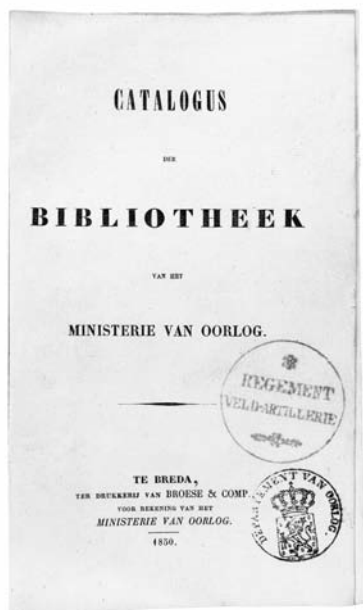
In het oprichtingsdecreet van het Depot van Oorlog stond de bepaling dat moest worden voorzien in een catalogus van de collectie,⁹⁴ en op 19 februari 1807 berichtte Krayenhoff aan zijn onderdirecteur Albert Carel baron Snouckaert van Schauburg (1763-1841), benoemd op 20 januari 1806,⁹⁵ dat de kasten voor de 'kaarten, plans en verdere papieren' beschikbaar kwamen. Met het maken van de catalogus of inventaris kon aanstonds een begin worden gemaakt, hierbij moest Snouckaert overleg plegen met luitenant P.S.R. van Hooff⁹⁶ en J.B. de Bouge.⁹⁷ Laatstgenoemde, chef de bureau van het Depot, werd vervolgens op 20 november door de koning benoemd tot chef-conservator van alles wat in deze catalogus zou worden opgenomen.⁹⁸ Hoewel het Depot van Oorlog zeker over boeken beschikte, zoals zal blijken, en het waarschijnlijk ook de bedoeling was deze te inventariseren, is daarvan in het archief van het Depot van Oorlog toch geen catalogus aangetroffen.

Na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij het Franse Keizerrijk, in juli 1810, werd het 'Hollandse' Ministerie van Oorlog met ingang van 1 januari 1811 ontbonden verklaard. Dit betekende onder meer dat de verzamelingen van het Depot van Oorlog naar het Dépôt-Général de la Guerre in Parijs werden overgebracht. De collectie ging in zeventig kisten per schip naar Antwerpen en vandaar over land verder naar Parijs.⁹⁹ (Afb. 35)

Na de Franse nederlaag werd de weggevoerde verzameling door Nederland teruggeëist. In de Franse bronnen hieromtrent wordt gesproken over 'La bibliothèque du Dépôt de la Guerre hollandais'. De bibliotheek van het Depot van Oorlog was een afspiegeling van die van het Dépôt-Général de la Guerre. Volgens een inventaris uit die tijd bestond deze laatste collectie uit achthonderd banden.¹⁰⁰ Maar reeds aan het einde van de *Campagne de France*, in april 1814, waren circa achthonderd boeken als onderdeel van nog veel meer bezit van het Dépôt-Général de la Guerre opgeëist door een 'commission militaire' bestaande uit drie Pruisische en drie Oostenrijkse officieren.¹⁰¹ Wat er over was aan boeken van het Depot van Oorlog, werd teruggegeven,¹⁰² al ging het om niet meer dan 'une portion' van de bibliotheek.¹⁰³

De opvolger van Snouckaert van Schauburg, Maximiliaan Jacob de Man (1765-1838) (Afb. 36),¹⁰⁴ reisde in oktober 1815 persoonlijk af naar Parijs teneinde de Nederlandse claim kracht bij te zetten. Zijn inspanningen hebben in elk geval niet verhinderd dat er boeken naar Nederland terugkeerden. Deze vormden vervolgens de grondslag van het Archief van Oorlog en Topografisch Bureau, als onderdeel van de Genie, waarvan reeds op 12 maart 1814 de oprichting was aangekondigd.¹⁰⁵ (Afb. 34) De Man had op 11 juni 1814 de rang kolonel der genie en de functie van directeur van het Topografisch Bureau en het Archief van Oorlog gekregen. Krayenhoff had als Inspecteur-Generaal der Fortificatiën het oppertoezicht over deze nieuwe instelling. Omdat de officieren van het bureau van de kwartiermeester-generaal, Jean Victor de Constant Rebecque, een van de grondleggers van de nieuwe landmacht, veel tijd besteedden aan het uitvoeren van militaire verkenningen, werd het Topografisch Bureau in hetzelfde pand ondergebracht: het voornoemd Logement van Rotterdam aan het Plein, waar korte tijd later ook het ministerie zou worden gevestigd.¹⁰⁶ In 1830 verhuisde het Topografisch Bureau naar Leiden om elf jaar later weer naar Den Haag terug te keren. Na enkele tijdelijke huisvestingen in de hofstad nam het Topografisch Bureau in 1862 zijn intrek in nieuwbouw van het Ministerie van Oorlog.¹⁰⁷

De tweede afdeling van het Topografisch Bureau hield zich net als het Depot van Oorlog bezig met het beschrijven van de militaire geschiedenis, maar dan van de Verenigde Nederlanden.¹⁰⁸ Het Archief van Oorlog was als het ware een documentatiecentrum ter ondersteuning van het Topografisch Bureau. Hoewel het Archief van Oorlog bijgevolg over een grote bibliotheek met vooral veel topografische en historische werken teruggaand tot de zestiende eeuw beschikte, is daarvan in het restantarchief – het archief van het archief welteverstaan – van deze instelling helaas evenmin een catalogus aangetroffen.

37. *Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Oorlog* (Breda, Broese & Comp, Ministerie van Oorlog, 1850), titelpagina.

Op 29 augustus 1826 werden het Archief van Oorlog en het Topografisch Bureau afgesplitst. Het Archief van Oorlog bleef het depot van alle kaarten, plans, memories van Defensie en alle andere objecten betrekking hebbend op de 'geodesie, geografie, topografie, statistiek en militaire geschiedenis van het Koninkrijk'. Zowel door de Generale Staf als andere militaire autoriteiten moesten relevante objecten in het Archief van Oorlog worden gedeponereerd.¹⁰⁹

Bij een volgende reorganisatie van het Ministerie van Oorlog in de jaren 1840-1841 viel definitief het doek voor het Archief van Oorlog en Topografisch Bureau, zoals het nog steeds werd genoemd. Het werd bij het ministerie ingelijfd als onderdeel van de afdeling voor het Materieel der Genie. De grote boekencollectie van het Archief van Oorlog ging uiteindelijk op in de bibliotheek van het ministerie.¹¹⁰

De bibliotheek van het Departement van den Grootmeester der Artillerie, 1814-1841

De bibliotheek van het Ministerie van Oorlog is in de negentiende eeuw vervolgens snel en fors gegroeid. Telde ze blijkens de eerste gedrukte catalogus in 1850 nog 3531 nummers, in 1878 was dit aantal volgens de nieuwe catalogus aangegroeid tot 7923.¹¹¹ In de jaren 1879-1899 verschenen vervolgens zes supplementen op deze catalogus. Vervolgens bezorgde jhr. Frans Agathus Gerard Beelaerts van Blokland (1873-1909) tijdens diens bibliothecariaat op basis van deze supplementen in 1904 een tweede deel op de catalogus. Maar de bibliotheek bleef gestaag doorgroeien, de reden dat W.F.L. van de Wetering

39. Luitenant-generaal Willem baron Du Pont (1751-1829). Gravure Harmanus Langerveld (1777-1830), circa 1818.

40. Titelpagina van een 'artillerieboek' met een stempel van het Departement van den Grootmeester der Artillerie.

bijgenaamd De Rooij, zoals zijn naam op het titelblad staat vermeld, weer twee supplementen liet verschijnen, in 1912 en 1929.

Een belangrijke aanvulling op de bibliotheek werd gevormd door de collectie van het Departement van den Grootmeester der Artillerie. Deze legerinstelling heeft bestaan van 1814 tot 1841.¹¹² Na de opheffing werden de werkzaamheden ervan overgebracht naar het Ministerie van Oorlog, waar ze werden voortgezet door de Afdeling Artillerie.¹¹³ De boeken onder het beheer van de Grootmeester zijn, net als die van het Archief van Oorlog, waarschijnlijk in 1841 of kort daarna opgenomen in de bibliotheek van het ministerie. De titels van de boeken waarvan bekend is dat deze van het Departement van den Grootmeester der Artillerie afkomstig zijn, staan in ieder geval vermeld in de *Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Oorlog* uit 1850. (Afb. 37) De boeken vormden laatstelijk feitelijk gezien de vakbibliotheek van Grootmeester Willem Frederik Karel (1797-1881), beter bekend als prins Frederik, de tweede zoon van prins Willem Frederik, de latere koning Willem I (1772-1843). Prins Frederik was op 26 februari 1813 door zijn vader tot Grootmeester benoemd.¹¹⁴ De toen zestienjarige prins was tevens kolonel der infanterie.¹¹⁵ Ondanks zijn jonge leeftijd beschikte hij al over militaire ervaring, opgedaan in het Pruisische leger.¹¹⁶ Tot 1818 beschikte de Grootmeester der Artillerie niet over een eigen bureau. Eerst bij Koninklijk Besluit van 27 december 1817 vond, op 1 januari 1818, de instelling plaats van een

Waardevolle bron voor de naar wetenschap dorstende krijgsman

DE CENTRALE BIBLIOTHEEK VAN HET
MINISTERIE VAN OORLOG

WANNEER ge U aanmeldt bij de portier aan de hoofdingang van het Ministerie van Oorlog aan het Plein te 's-Gravenhage, aldaar een schoon briefje invult, begeleid en angstvallig bewaakt door een piccolo enige marmeren trappen bestijgt, een lange door een glazen wand verlichte gang doorloopt, enige meer duistere gangen „neemt“, in een lift klimt en nog een gang afloopt, dan bereikt ge de Bibliotheek van het Ministerie van Oorlog, de Centrale Bibliotheek wel te verstaan. En ge zoudt niet gemakkelijk meer de weg terug kunnen vinden, indien het niet was dat dezelfde piccolo of een ander U weer terugvoerde langs trappen en gangen om U veilig af te leveren bij de vóórportier.

EPOCH. Uw bezoek aan de bibliotheek was al deze moeite waard, want we veronderstellen, dat ge een man zijt met belangstelling voor datgene wat de mensheid gedurende tal van eeuwen op het gebied van cultuur en wetenschap heeft bijeen gebracht. Van dat cultuurbeest immers bevindt zich een heel klein gedeelte onder het leedschende dak van één der nieuwe gebouwen behorende bij „Oorlog“, en dat kleine gedeelte heet „Bibliotheek“ en beschaving noemt men „De Centrale Bibliotheek van het Ministerie van Oorlog“.

Natuurlijk worden er de voorschriften aangetroffen, die Uw dagelijkse dienst in Uw militaire leven richten, en gij, oud-cadet van de K.M.A., gij vindt er al die werken, welke U voor Uw eind-examen zat in Breda. Ge zult er de Legeronderwijs vinder van de oprichting van ons Koninkrijk af, al heetten zij toen „Recueil Militaire“, alsmede de volledige Handelings van de Staten-Generaal, wier rode met gouden letters verfluchte ruggen een gehele wand beklaan. Het zal U matig interesseren, tenzij ge rechtgeleerde zijt of juist ambtelijk op de inhoud van deze folianten zijt aangewezen, hetzoo ongeveer met twintig personen per dag het geval is.

Bijzondere werken aanwezig

MEER belangstelling zult gij hebben, gij verwerft in oude archieven, voor „Het Groot-Placetsboek“, waarvan de uitgave aanving in 1658, of voor „De Jure Belli ac Pacis“, of voor al die oude stadshistoriën, die in haar perkamenten en kalflederen ruggen de stellingen aeren. En gij, toekomstige leerling van de Hoogere Krijgsschool, uw interesse gaat wellicht uit naar de honderden tijdschriften uit binnen- en buitenland op technisch, tactisch en allerlei ander gebied, of naar de mo-

Een kijkje in de Centrale Bibliotheek van het Ministerie van Oorlog

derne boeken op strategisch en politiek terrein, die u zullen leren te begrijpen wat zich in de wereld om ons heen afspeelt. De minnaar van serentie kan zich verlustigen in beespiegelende theorieën betreffende de vliegende schotels of in alle verbeelding tastende historisch plaats gevonden hebbende spionnage-

geschiedenissen uit oude en jonge tijd. Zo vindt een ieder in deze bibliotheek iets naar zijn smaak en behoefte, voor studie, genoegen en wetenschapsdrang, want de moderne oorlog is zo totaal, omvat zo het gehele leven, benadert zo de gehele mens, dat om hem te voeren kennis nodig is van de gehele exacte wetenschap.

En daar de Centrale Bibliotheek van het Ministerie van Oorlog bestaat op dat Nederland een opzettelijke oorlog met succes zal kunnen voeren, een vinnige aanval zal kunnen opvoeren en afslaan, moet in die bibliotheek alles aanwezig zijn om degenen, die met de uitvoering van één en ander zijn belast, de geestelijke uitrusting te geven, die zij nodig hebben. Daarom is in deze bibliotheek elke tak van wetenschap vertegenwoordigd, en beheerst haar boekenschat het gehele exacte wetenschappelijke terrein van de haampal van het Lee-Enschede. Daarvoor tot de Rijksoverheid toe. En wanneer de Centrale Bibliotheek zelf geen uitkomst zou geven, dan doen dat toch haar zusterinstellingen, als de Militair Techn. Bibliotheek, de Bibliotheek van de Geneeskundige Dienst, enz.....

Hoewel de Centrale Bibliotheek op de eerste plaats een Departementbibliotheek is, en dus haar bestaansrecht ontleent aan de aanwezigheid van de ambtenaren van het Ministerie van Oorlog, die haar dan ook dagelijks raadplegen, staan haar deuren toch ook, en niet in de laatste plaats, open voor de leden van de Koninklijke Landmacht. Wie zich dus in het belang van de Nederlandse Krijgsmacht wil behouden, op veel gebied dan ook, wie studeren wil, wie een lezing moet houden, wie voordrachten verzorgt, wie rapporten samenstelt, enz.... hij vende hij, hij vende, want door la ook nog onze zeer geversierde de Middelzich tot de Bibliotheek, en indien mogelijk, zal er aan zin of naar wens worden tegemoet gekomen. En wie de boekerg zijt wil leren kennen, hij neme de moeite, beklimme de trappen en betijpe de tijd om persoonlijk een bezoek te brengen aan de Centrale Bibliotheek van het Ministerie van Oorlog.

G. T. C.

38. De bibliotheek van het Ministerie van Oorlog in 1952, Legerkoerier 10 (1952) 3.

afzonderlijk Departement van den Grootmeester.¹¹⁷ Vanaf dat moment trad prins Frederik geheel zelfstandig met een eigen departement op. De inspecteur-generaal (later directeur) der artillerie, toenmaals luitenant-generaal Willem baron Du Pont (1751-1829), (Afb. 39) werd als chef van dit departement aangesteld.¹¹⁸ Het is gezien de aanwezigheid van vele oude werken waarschijnlijk dat de Grootmeester al vóór 1818 ook al over een bibliotheekruimte beschikte, maar de boeken zijn alleen voorzien van een negentiende-eeuws stempel met de benaming 'Departement van den Grootmeester der Artillerie', (Afb. 40) waardoor de suggestie wordt gewekt dat de boekencollectie is ontstaan na 1818. Toen Prins Frederik in 1826 het grootmeesterschap neerlegde om te kunnen worden benoemd tot Commissaris-Generaal van Oorlog, bleef de functie onvervuld terwijl het Departement toch bleef bestaan.¹¹⁹ Hoewel prins Frederik deze functie in 1839 weer aanvaardde, zou deze met ingang van 1 januari 1841 worden opgeheven.¹²⁰ Rond die tijd was het Departement van de Grootmeester (met de bibliotheek) gevestigd in een afzonderlijk gebouw aan de Lange Vijverberg in Den Haag.¹²¹

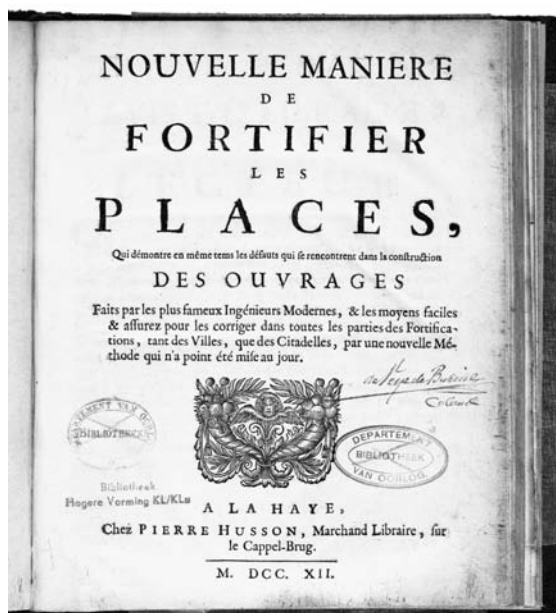

Het is niet verwonderlijk dat de collectie van het Departement van de Grootmeester der Artillerie vele oude en waardevolle werken bevat. Het Departement van de Grootmeester heeft weliswaar bestaan van 1818 tot 1841 en de titel Grootmeester der Artillerie van 1792 tot 1795 en van 1813 tot 1841, maar de inhoud van de functie gaat terug tot de zestiende eeuw. De oom van Prins Frederik, prins Willem George Frederik (1774-1799), was al eerder – op 3 oktober 1792 – door stadhouder Willem v tot Grootmeester benoemd.¹²² Er bestond toen al sinds 17 maart 1704 geen vergelijkbare functionaris meer in Nederland.¹²³ Na het overlijden van de bekende Nederlandse vestingbouwkundige en auteur Menno baron van Coehoorn (1641-1704),¹²⁴ in de hoedanigheid van meester-generaal van de artillerie zijn voorganger, benoemden de Staten-Generaal op 12 april 1704 Johan Wijnand van Goor weliswaar als zijn opvolger, maar hij sneuvelde tijdens de belegering van Schellenberg, waarna de functie vacant bleef.¹²⁵

In totaal zijn 99 titels in 205 banden van vóór 1801 uit het Departement van den Grootmeester der Artillerie getraceerd. In 38 banden ervan zijn ook andere provenances aangetroffen. Negentien banden bevatten een stempel van de Bibliotheek van het Instructiebataljon en drie van de Hogere Krijgsschool. In de overige zestien werken staan naast het stempel van de universiteit van Göttingen, 'Ex Bibliotheca Acad. Georgiae Augusta', ook nog andere inscripties: 'Berg' (4x), ongetwijfeld een lid van het militaire geslacht Berg (Afb. 47); 'Herman Gelinck 1769', een artillerieofficier van wiens hand het Legermuseum een geïllustreerd manuscript over artillerie uit 1721 bezit; 'Johannes Amama Anno 1699', een Friese edelman die het bracht tot konvooimeester van de Friese admiraliteit te Makkum; 'N:C: Tieboel' (2x), te weten Nicolaas Cornelis Tieboel, in 1776 majoor-ingenieur en in 1792 kolonel-titulair; 'D:V:L:' (2x), een vooralsnog onbekende afkorting.¹²⁶ Tot slot zijn twee banden voorzien van een supra libros, te weten: 'Bibliothec Bignon', van de befaamde abbé Jean Paul Bignon (1662-1743), bibliothecaris van de Franse koning, en 'R.V.S.', dat, zoals eerder is gemeld, staat voor Raad van State.¹²⁷

Het corpus bestaat uiteraard deels uit boeken over artillerie. Zo zijn er exemplaren van de Nederlandse uitgave van de eerste beschrijving van de Nederlandse artillerie door Hendrik Hondius, waarover hoofdstuk 3 handelt, en van het beroemde artillerieboek van Casimir Siemienowicz, dat behandeld wordt in hoofdstuk 4 en waarvan de Grootmeester de Duitse uitgave uit 1730 bezat. Daarnaast waren artillerieboeken aanwezig van (in chronologische volgorde): Ufano, Mieth, De Blondel, Von Geissler, Meinig, Surirey de Saint Remy, Von Scheel, Mauvillon en Monge.¹²⁸ Het merendeel van de boeken gaat echter niet over artillerie. Van deze werken hebben de meeste krijgsgeschiedenis en vestingbouw als onderwerp, en er is bovendien een aantal algemene krijgskundige werken aanwezig. Tot de laatstgenoemde categorie behoren bijvoorbeeld twee edities van de beroemde *Rêveries* van de Franse maarschalk Maurice de Saxe, waarover meer in hoofdstuk 7. Het meeste

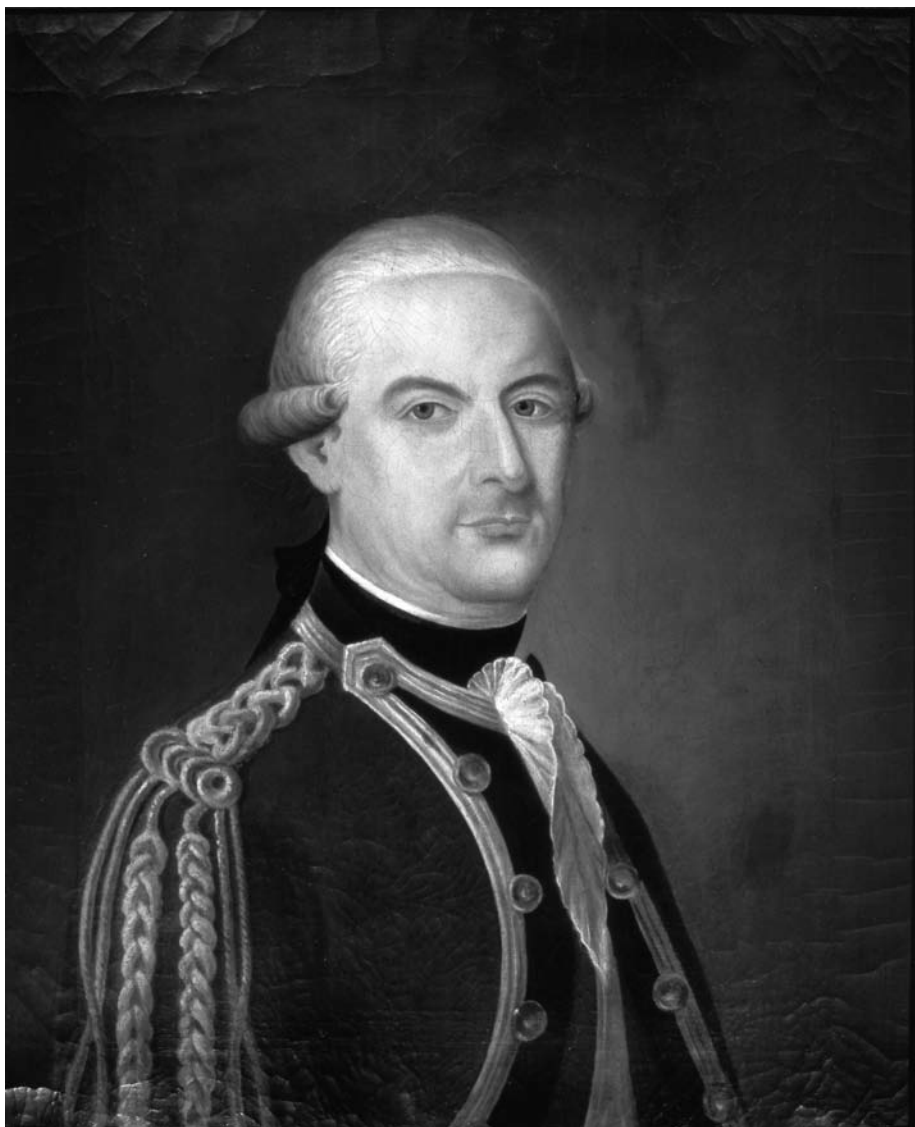

41. Inscriptie van kolonel De Veye de Burine in het boek *Nouvelle manière de fortifier les places...* (Den Haag 1752), titelpagina.

intrigerende militaire werk in de collectie is een (ingekleurd) exemplaar van de uiterst zeldzame eerste Europese vertaling (in het Frans) van het beroemde Chinese krijgskundige werk van Sun-Tzu (vierde eeuw v.Chr.) uit 1772, een uitgave van Didot in Parijs.¹²⁹

De ruime vertegenwoordiging van boeken over vestingbouw ligt voor de hand in een bibliotheek van artilleristen; kennis over de constructie van vestingen was voor hen immers van strategische betekenis. Boeken over krijgsgeschiedenis waren van nut om lessen uit de praktijk, dat wil zeggen de inzet van artillerie tijdens oorlogen in het (nabije) verleden, te kunnen trekken, alsmede voor de bevordering van het *esprit de corps*. De niet zuiver militaire werken in het corpus zijn onder te verdelen in alfa- en bètaboeken. Tot laatstgenoemde categorie, werken over wis- en natuurkunde, chemie, perspectiefleer en techniek, behoort bijvoorbeeld de (Elzevier-)uitgave *Les œuvres mathématiques* uit 1634 van Simon Stevin. Een voorbeeld van een technisch werk is *De nieuw uitgevonden diep-machine, ...* van Cornelis Redelykheid uit 1774, over de door hem uitgevonden baggermachine, dat aan de orde komt in hoofdstuk 8. Wat betreft de alfaboeken gaat het om werken over vaderlandse geschiedenis, waaronder een uitgave van P.C. Hoofts *Nederlandsche Historien, ...* (Amsterdam, Leiden, Utrecht 1703), en relatief veel taalkunde, te weten: *Epitheta, dat zijn bynamen oft toenames, ... niet alleenlijk bequam ende dienstlijk voor alle die de poëten-konste beminnen, maar oock om alle andere Nederduytsche compositien te verciëren...* (Rotterdam 1620) van Anthoni Smyters, *Kort begrip, leerende recht Duidts spreken. ...* (Wormerveer 1649) van Hendrik Laurensz Spieghel (1549-1612), in convoluut met: *Elementa rhetorica, dat is be-ghinselen der reden-rijk-konst. ...* (Amsterdam 1648) van Gerardus Johannes Vossius, *Woorden-tolk of verklaring der voornaamste onduitsche en andere*

42. François Samuel de Veye (1726-1797). Doek, anoniem.

woorden in de hedendaagsche en aalöude rechtspleginge voorkomende (Den Haag 1773) van Timon Boey (1721-1798), en *Etymologicum Teutonicae linguae: sive dictionarium Teutonico-Latinum. ...* (Utrecht 1777) van Cornelis Kiel (1528-1607) en Gerard van Hasselt (1751-1825). Deze laatste vijf boeken waren misschien aanwezig omdat ze van pas kwamen bij het schrijfwerk en het bijhouden van de administratie door artillerieofficieren. Het is natuurlijk ook denkbaar dat een of meer van hen (daarnaast) lid was van een letterkundig gezelschap.

43. Cornelis Rudolfus Theodorus Krayenhoff (1758-1840) als jongeman in zijn studeerkamer. Tekening naar Charles Rochussen (1814-1894), door Arnoldus Cornelis (Arnold) Verhees 1859-1929), in: Willem Ernst August Wüppermann (1845-1914), *Nederland voor honderd jaren 1795-1813* (Amsterdam, Utrecht, Scheltens & Giltay, J.G. Broese, z.j.).

Militaire vakkennis van vader op zoon.

De vakbibliotheek van het militaire geslacht De Veye (de Burine) 1700-1850

Naast boeken uit instituutsbibliotheken kwamen in de bibliotheek van het Ministerie van Oorlog ook boeken terecht van officieren. De belangrijkste voorbeelden hiervan kwamen uit de vakbibliotheek van het militaire geslacht De Veye (de Burine). Tijdens het beschrijven van de boeken van vóór 1801 in de historische collectie van het ministerie,¹³⁰ tekenden zich langzaam de contouren van een particuliere militaire vakbibliotheek af. In het ene na het andere boek werden inscripties en zelfgemaakte of gedrukte ex librisen aangetroffen met de naam De Veye/De Veije of de Veye/Veije de Burine.¹³¹ (Afb. 41) Uiteindelijk bleek het te gaan om 82 werken (in 116 banden; zie ad. 2). De eigendomskenmerken in deze boeken laten duidelijk zien dat deze hebben toebehoord aan verschillende leden van het geslacht De Veye (de Burine) – de oudste leden van het geslacht voegden steeds De Burine achter hun naam –, dat veel en soms belangrijke militairen heeft voortgebracht. Door overerving bouwde het geslacht een grote collectie vakliteratuur op, die vervolgens in de negentiende eeuw in de bibliotheek van het Ministerie van Oorlog terecht is gekomen. Dit moet zijn gebeurd tussen 1850 en 1878 omdat de boeken niet zijn terug te vinden in de gedrukte catalogus uit eerstgenoemd jaar,¹³² maar wel in de volgende catalogus, die in laatstgenoemd jaar verscheen.¹³³ Onderzoek in het archief van het Ministerie van Oorlog zou misschien nog kunnen uitwijzen hoe de collectie daar terecht is gekomen.¹³⁴

De Veye (de Burine) is een van de vele Nederlandse hugenotengeslachten, maar de leden ervan hadden niet, zoals hun geloofsgenoten, in Frankrijk hun vaderland moeten ontvluchten. Hoewel het de hugenoten na de herroeping

van het Edict van Nantes (5 oktober 1685) ten strengste verboden was Frankrijk te verlaten, kreeg 'chevalier' François de Veye de Burine (1652-?) een 'vrijgeleide'. Lodewijk XIV stond namelijk enkele hugenoten voor bewezen diensten bij wijze van gunst toe Frankrijk te verlaten. Bij François speelde vermoedelijk een rol dat hij tot tevredenheid van de koning had gediend in diens Garde du Corps. Hij stamde uit een adellijk geslacht uit de Haut Vivarais (Departement de l'Ardèche), dat daar uitgestrekte landgoederen bezat, waaronder de heerlijkheid Burine. Voordat François naar het buitenland vertrok, was hij in 1682 te Vernoux (Departement de l'Ardèche) getrouwd met Jeanne Louise Palis. Het is niet zeker of dit echtpaar zich uiteindelijk in de Nederlandse Republiek heeft gevestigd. Vermoedelijk is hun in het Zwitserse Zofingen geboren zoon Jean Adam Samuel de Veye de Burine (1687-Bergen op Zoom 1751) de eerste van het geslacht geweest die zich hier vestigde. Hij trad op jeugdige leeftijd als cadet van een compagnie jonge Franse edellieden in dienst bij de Hollandse Garde. In 1708 had De Veye dit korps echter verlaten om te worden aangesteld tot extra-ordinair-ingenieur.¹³⁵ Als jong officier maakte hij de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) mee. Hij nam onder meer deel aan de slag bij Oudenaarde (1708), het beleg van Rijsel (Lille) (1708) en de zeer bloedige veldslag bij Malplaquet (1709). Bij Malplaquet behoorde Jean de Veye de Burine, met twaalf andere cadetten, tot de enige overlevenden van de driehonderd man waaruit de afdeling had bestaan. Hij raakte toen wel gewond, net als later bij de genoemde belegering van Lille.

Jean nam vervolgens in de jaren 1744-1748 actief deel aan de Oostenrijkse Successieoorlog (1744-1748). Hij maakte ondertussen carrière als officier en bracht het in 1748 tot kolonel-directeur van 's Landsfortificatiën.¹³⁶ Jean was gehuwd met Barbara van de Walle. Het echtpaar kreeg acht kinderen, van wie er twee al jong overleden. Drie zonen uit deze derde generatie werden officier.¹³⁷

De carrière als militair-ingenieur van Jean A.S. de Veye bepaalde stellig de loopbaan van vele van zijn nazaten. Dit gold om te beginnen voor twee van zijn eigen zonen. Theodore P. de Veye werd na een militaire carrière luitenant-directeur der gebouwen en architect van Maastricht, wij zouden zeggen stadsarchitect van Maastricht. François S. de Veye volgde uiteindelijk zijn vader op als kolonel-directeur van 's Landsfortificatiën, en bracht het zelfs tot generaal-majoor; in 1793 volgde hij luitenant-generaal Carel Diederik Dumoulin (1727-1793) op als directeur-generaal der fortificatiën, tevens chef van zowel het Korps Ingenieurs als van het Regiment Mineurs en Sappeurs.¹³⁸ (Afb. 42) Dit laatste regiment, in garnizoen in de geboortestad van François S. de Veye, droeg sindsdien de naam 'Regiment De Veye'. Behalve als auteur van getekende militaire kaarten van Nederlandse steden, staat François S. de Veye voorts te boek als de ontwerper van verdedigingswerken voor Berbice, een voormalige Nederlandse kolonie in Zuid-Amerika.¹³⁹ Mogelijk had De Veye zich aangemeld voor een expeditie naar dit oord in een poging om zich te onderscheiden ten opzichte van zijn collega's en bevorderd te worden. Zijn carrière verliep daarna zoals we zagen in ieder geval voorspoedig.¹⁴⁰

Van de kinderen van François S. en Theodore P. de Veye werden er in totaal vijf militair. Een ander lid van de familie, Abraham G. de Veye, een zoon van Isaac Petrus de Veye, die zelf geen militair was, had elf kinderen, van wie er vijf militair werden.¹⁴¹ Van deze nazaten werden er nog eens zes militair-ingenieur,¹⁴² van wie enkelen in de eindrang van luitenant-kolonel, kolonel en generaal-majoor. Jean A.E. de Veye de Burine en Samuel L.C. de Veye startten beiden bij het Regiment Mineurs en Sappeurs, ofwel het 'Regiment De Veye', het regiment van hun vader, respectievelijk oom François S. In de negentiende eeuw dienden François H. en Adrien C.G. de Veye bij de opvolger van het regiment. Leonard F.M. en Jacob A.E. de Veye (de Burine) zaten bij het Korps Ingenieurs van hun vader, François S.

Met achttien militairen over vijf generaties is het niet verbazingwekkend dat het geslacht De Veye (de Burine) de nodige militaire vakliteratuur bij elkaar bracht. Bovendien was het merendeel van de De Veye's gedurende vier generaties militair-ingenieur, bij uitstek een militaire discipline waar de nodige theorie aan te pas kwam. In de tweede helft van de achttiende eeuw kon de opleiding van militair-ingenieurs op twee manieren verlopen: 1. op individuele basis door iemand met veel kennis en ervaring op dit terrein, in veel gevallen een militair-ingenieur in de persoon van de vader of een ander familielid van de student; 2. de ingenieur in spe volgde theoretisch onderwijs aan een academie of een andere onderwijsinstelling.¹⁴³ Bij de eerste manier van kennisoverdracht kwam het vaak voor dat zonen uit opeenvolgende generaties van één geslacht ingenieur werden. Hoe de theoretische opleiding van een aspirant-ingenieur door een ervaren militair-ingenieur verliep, blijkt uit de autobiografie van de eerdergenoemde C.R.Th. Krayenhoff.¹⁴⁴ Zijn vader Cornelis Johannes Krayenhoff (1722-1782)¹⁴⁵ was, net als diens neef R.Th. Krayenhoff, ingenieur. C.R.Th. Krayenhoff (Afb. 43) beschrijft hoe hij al op jonge leeftijd door zijn vader werd onderwezen in de eerste beginselen van de meetkunde, naast wiskunde, aardrijkskunde, geschiedenis, tekenen en vestingbouwkunde. Dit laatste vak leerde hij uit verschillende boeken, waarvan het werk *Nouveau cours de mathématique, à l'usage de l'artillerie et du génie, ...* (Parijs 1725) van Bernard Forest de Belidor ook aanwezig was in het bezit van de De Veye's.¹⁴⁶

In de boeken van het geslacht De Veye (de Burine) komen de volgende eigendomskenmerken voor:

1. de Veye de Burine Colonel	55	inscriptie met pen
2. de Veye de Burine	11	idem
3. F:S:D:V:	2	idem
4. F:S: de Veije	1	idem
5. J: De Veye	1	idem
6. J: E: V: dB: 1759	1	idem
7. de Veije de Burine	15	bedrukt etiketje, vermoedelijk negentiende-eeuws

Overigens zijn niet alle militaire boeken die de verschillende leden van het geslacht bezaten overgeleverd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een intekenlijst in het boek *Zee-tactick of grond-regulen der krygskunde ter zee, ...* (Amsterdam 1767), een Frans werk van Sébastien-François Bigot de Morogues (1706-1781), vertaald door de latere luitenant-admiraal Lodewyk graaf van Bylandt (1718-1793). Dit boek is niet aangetroffen, terwijl hierop werd ingetekend door François Samuel de Veye.¹⁴⁷ Hij kocht dit boek waarschijnlijk in verband met zijn zeereis naar Berbice.

Vijftien boeken uit het overgeleverde boekbezit van de DeVeye's dateren uit de zeventiende eeuw, met als oudste een werk uit 1639. Uit het volgende staatje blijkt dat deze boeken merendeels Nederlandse uitgaven zijn.

Uitgaven per land		Uitgaven per taal	
Nederland	43	Frans	60
Frankrijk	19	Nederlands	18
Duitsland	10	Duits	4
België	2	Totaal:	82
Engeland	1		
Italië	1		
Onbekend	6		
Totaal:	82		

Zoals uit het staatje ernaast blijkt, gaat het echter in de meeste gevallen niet om Nederlandstalige boeken. Het merendeel van de boeken is gesteld in het Frans, de internationale voertaal onder Europese officieren in de zeventiende en achttiende eeuw.¹⁴⁸ Het internationale karakter van het boekbezit van de DeVeye's zal mede zijn veroorzaakt door het feit dat in de Nederlandse Republiek veel militaire literatuur van internationale signatuur verscheen.

Het betreft vrijwel stuk voor stuk boeken die inhoudelijk zeer goed aansluiten bij de rangen en functies die de meeste DeVeye's bekleedden. Het merendeel ervan heeft namelijk betrekking op onderwerpen waar vooral militaire ingenieurs mee te maken kregen. Daarnaast bezaten de DeVeye's uiteraard ook de nodige militaire klassiekers, zoals het werk van Siemienowicz, De Puységur, Montecuccoli, De Saxe, De Feuquières. Een min of meer logisch bezit was tot slot het *Reglement en orders voor het garnizoen van Maastricht* uit 1786, uitgegeven in Maastricht. De stamouders van het militaire geslacht vestigden zich immers in Maastricht en veel van hun nazaten zijn in die stad geboren of lagen er in garnizoen als officier van hun 'familieregiment'.

De verzameling militaire literatuur van het Koninklijk Huis in het Legermuseum

Reeds beschreven is dat de Oranje-Nassaues na hun terugkeer in 1813 nog over oude boeken beschikten en daarna opnieuw zijn begonnen met verzamelen.

44. Het gebouw van de Hogere Krijgsschool in Den Haag, hier in gebruik door de staf van de 1e Divisie, circa 1936. Foto C.J. de Gilde, Den Haag.

In 1898 werden alle verspreid bewaarde bibliotheken van het Koninklijk Huis – die gezamenlijk zo'n 1200 strekkende meter boeken omvatten – onder één dak samengevoegd in het Koninklijk Huisarchief, gehuisvest achter Paleis Noordeinde. Na het overlijden van koning Willem III (1817-1890) was zijn bibliotheek verenigd met die van de beide eerste koningen, van koningin Sophie (uit het paleis Huis ten Bosch) en van de prinsen Willem (1840-1879) en Alexander (1851-1884).¹⁴⁹ Deze collectie werd vervolgens samengevoegd met die uit de paleizen Het Loo en Soestdijk, met daarin de boeken van onder anderen koningin Anna Paulowna (1795-1865).¹⁵⁰ In deze nieuwe Oranje-Nassau bibliotheek bevonden zich vele duizenden militaire boeken, die later en bloc werden overgedragen aan het Legermuseum. De bibliotheek van het KHA telt vandaag de dag echter nog altijd zo'n 100.000 banden. Doordat de stadhouderlijke familie zoals gezegd in 1795 veel boeken was kwijtgeraakt bevat de collectie militaria die naar het Legermuseum kwam relatief veel militaire boeken uit de negentiende eeuw. Veel ervan houden natuurlijk verband met de militaire entourage van het koningshuis die toen bestond.¹⁵¹ De bibliotheek van het KHA bevat daarnaast een deel van de bibliotheek van Lodewijk Napoleon uit het Paleis op de Dam. Uit onderzoek naar de bibliotheek van Lodewijk Napoleon als koning van Holland (1806-1810) (zie hoofdstuk 13), en ook uit onderzoek ten behoeve van de samenstelling van een catalogus van boeken van vóór 1801 van onder andere het Legermuseum,¹⁵² is gebleken dat een deel van de boeken in bezit van het Legermuseum die afkomstig zijn van het Koninklijk Huis, ook deel hebben uitgemaakt van deze biblio-

theek van Lodewijk Napoleon. In de Koninklijke Verzamelingen in Den Haag zijn 131 titels in 235 delen uit deze bibliotheek bewaard gebleven. Dit aantal is exclusief boeken uit de muziekbibliotheek. Tot voor kort werd de rest verloren gewaand, waarover meer in hoofdstuk 13. Het merendeel van deze boeken is herkenbaar aan de banden die speciaal voor deze verzameling werden vervaardigd, dan wel aan luxe geschenkbanden waarvan ze zijn voorzien.¹⁵³ Uit een bewaard gebleven handgeschreven catalogus van de bibliotheek van Lodewijk Napoleon blijkt dat de collectie uit 1591 boeken (titels) heeft bestaan.¹⁵⁴ Een deel van de boeken uit de Koninklijke Verzamelingen bij het Legermuseum is in deze catalogus terug te vinden, waarbij niet alleen de titels en de edities overeenkomen, maar tevens de banden, die in de catalogus worden beschreven.

De bibliotheek van de Hogere Krijgsschool¹⁵⁵

De aanwezigheid van het Koninklijk Huisarchief in de hofstad was in 1895 een van de redenen om de Hogere Krijgsschool (HKS), ontstaan in 1868, voorlopig aldaar te vestigen. Een andere reden, die bij de Minister van Oorlog werd aangevoerd, was dat ook de aanwezigheid van de bibliotheek van het Ministerie van Oorlog, de Koninklijke Bibliotheek, het Rijksarchief en tal van andere wetenschappelijke instellingen een gunstig klimaat voor de school boden. De school bleef hier tot de mobilisatie in 1939 gehuisvest.¹⁵⁶ De (Hogere) Krijgsschool van de Koninklijke Landmacht, bij haar oprichting Stafschool genoemd, leidde de beste officieren op voor de belangrijkste functies binnen het leger (Afb. 44).

De HKS werd in Den Haag zoals reeds vermeld ondergebracht in de uit 1665 daterende directeurswoning van de voormalige geschutgieterij aan de Nieuwe Uitleg.¹⁵⁷ De toenmalige organisatie van de school kende een bibliothecaris, een functie die door een sergeant-schrijver werd vervuld.¹⁵⁸ De HKS had ondertussen een indrukwekkende bibliotheek opgebouwd met vele oude boeken.¹⁵⁹ Bovendien heeft de Koninklijke Bibliotheek op enig moment veel militaire literatuur afgestoten naar de HKS, waaronder vele oude drukken, inclusief exemplaren afkomstig van het stadhoudelijk hof of van de stadhouder zelf.¹⁶⁰ Het meest bijzondere boek uit de historische bibliotheek van de HKS is *Den krijghs-handel*, ... van de Zuid-Nederlandse edelman Philips van Kleef (1456-1528), een uitgave uit 1587 van Jan II van Waesberghe in Rotterdam.¹⁶¹ Van deze uitgave is geen ander exemplaar bekend en het enige bekende exemplaar is niet bekend in de literatuur over Van Kleef.¹⁶²

Van de HKS-bibliotheek verscheen in april 1892 een gedrukte catalogus met 1360 nummers. Daarnaast was er een geschreven catalogus van een aantal verouderde of weinig gebruikte werken die in afzonderlijke kasten waren opgeborgen. De in deze tweede catalogus met een asterisk gemerkte titels werden bewaard op het stedelijk gymnasium in Den Haag.¹⁶³ De reden

45. Kolonel Willem François Boreel (1774-1851). Doek, anoniem, circa 1815.

daarvoor zou kunnen zijn geweest dat de veiligheid en gunstige bewaaromstandigheden hiermee beter gewaarborgd waren ofwel dat er op de school een nuttig gebruik van de boeken gemaakt kon worden.

Uit de provenances in de boeken blijkt dat de bibliotheek in de loop der jaren is aangevuld met tal van werken afkomstig uit al dan niet opgeheven dan wel geschoonde regimentsbibliotheken of bibliotheken van opgeheven regimenten. Daarnaast worden er ook oude provenances van militaire instellingen of militairen aangetroffen, zoals van de achttiende-eeuwse *Bibliothèque des Grenadiers-Wallons*.¹⁶⁴ De traditie van de Hogere Krijgsschool wordt vandaag de dag voortgezet door het Instituut Defensie Leergangen in Rijswijk, alwaar nog

46. Ex libris van de Huzaren van Boreel.

een kleine historische collectie oude drukken wordt bewaard, die daar kennelijk is achtergebleven nadat vanaf eind jaren zestig succesievelijk grote hoeveelheden boeken naar het Legermuseum werden overgebracht.¹⁶⁵

3 Historisch boekbezit van Defensie, vooral van vóór 1801, bij de A-status verzamelingen van de Koninklijke Landmacht, ressorterend onder het Legermuseum

Boeken uit het cultureel erfgoed van Defensie zijn uiteraard ook nog aanwezig bij de kleinere Defensiemusea en de korpsverzamelingen. In het kader van dit onderzoek is daar ook naar gekeken, zij het uitsluitend naar oude drukken (boeken van vóór 1801). Daarbij bleven de vele duizenden boeken van na 1800 in het bezit van Defensie overigens niet onopgemerkt, maar die vragen om een eigen onderzoek.

Oude drukken bleken uitsluitend aanwezig te zijn in collecties van de erkende (Koninklijke Landmacht) verzamelingen, ressorterend onder het Legermuseum. Bij een drietal van deze verzamelingen van de KL met een zogenoemde A-status, dat wil zeggen musea die zich richten op het burgerpubliek, bevinden zich nog kleine en grotere hoeveelheden oude drukken die oorspronkelijk hebben behoord tot regimentsbibliotheeken waarvan de geschiedenis aan bod komt in de desbetreffende musea. Het gaat daarbij om de volgende instellingen.

3.1 *Het Nederlands Cavaleriemuseum in Amersfoort*

Het Nederlands Cavaleriemuseum in Amersfoort bezit, met inbegrip van de verzameling prachtbanden die nog staan in pronkkasten bij de commandanten van de Regimenten Huzaren van Boreel en Prins van Oranje, na het Legermuseum, de KMA, het KIM en het voormalige Instituut voor Maritieme Historie, de grootste collectie oude drukken binnen Defensie. Het museum, opgericht op 25 september 1959, heeft onder meer een groot deel van de boeken

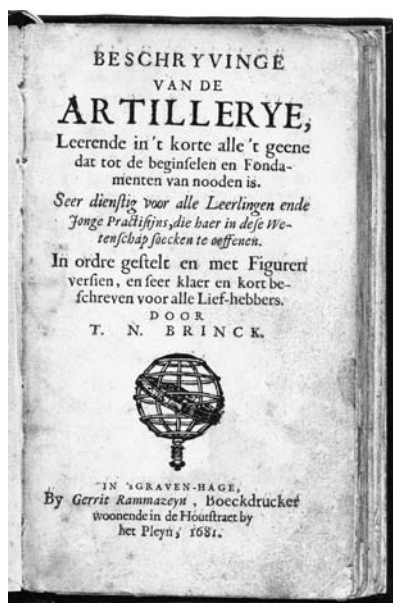
uit de rijke historische korpsbibliotheek van het regiment Huzaren van Boreel in huis. Hieronder bevindt zich ook een groot aantal kostbare oude drukken. Over de inhoud van de voormalige korpsbibliotheek van de Huzaren van Boreel of 6^e Regiment Huzaren¹⁶⁶ is dankzij een gedrukte catalogus uit 1873 veel bekend. Het betreft volgens de titel van de catalogus weliswaar slechts een *Catalogus van de bibliotheek der H.H. Officieren van het 4^e Regement Hussaren*, maar het gaat wel degelijk om dezelfde collectie. Met ingang van 10 september 1849 is de traditie van het regiment van Boreel voortgezet door het 4^e Regiment Dragonders, en vanaf 8 mei 1867 kreeg dit de naam 4^e Regiment Huzaren. Die laatste naam bleef zo tot in het jaar 1881, waarna weer vele omnummeringen volgden. In 1947 werd de naam uiteindelijk Regiment Huzaren van Boreel. (Afb. 46)

De naamgever van het regiment was zijn oprichter jhr. Willem François Boreel (1774-1851) (Afb. 45), die stamde uit een van de toonaangevende Amsterdamse regentenfamilies van de achttiende eeuw. De bibliotheek van het korps moet zijn opgericht, of grotendeels tot stand zijn gekomen, onder Boreels opvolger Walraven Elias Johan baron van Balveren (1784-1865). Dit feit past uitstekend bij de omstandigheden van die tijd, want toen hij het korps commandeerde, was de oprichting en verdere uitbreiding van korpsbibliotheeken in het Nederlandse leger in volle gang. De adellijke afkomst van een groot deel van de commandanten alsmede die van vele officieren van het regiment, zal veel hebben bijgedragen aan de opbouw van de bibliotheek met haar kostbare (oude) werken.

Een andere belangrijke historische collectie in bezit van het museum is de bibliotheek van de 'Rijkschool'.¹⁶⁷ De traditie hiervan, of althans van de Nederlandse rijsscholen, gaat terug tot 1806. Op 18 december van dat jaar bepaalde Lodewijk Napoleon dat er te Leiden naar Frans voorbeeld een Rij- en Veeartsenijschool zou worden opgericht.¹⁶⁸ Als commandant van deze instelling werd luitenant-kolonel L. Bénard, *aide de camp* van de koning, aangesteld; de school werd gevestigd in het voormalige Staten College van de universiteit, terwijl de universiteitsmanege diende als rijbaan.¹⁶⁹ Reeds een jaar na de oprichting, om precies te zijn op 19 januari, viel echter het besluit de opleidingen van elkaar te scheiden. De Veeartsenijschool ging als Veeartsenij-Kundige-School naar Zutphen¹⁷⁰ en de Rijkschool verhuisde in 1808 naar Den Haag.¹⁷¹ Laatstgenoemde school ging daar samen met de eveneens door Lodewijk Napoleon opgerichte Koninklijke Militaire School. Meer over deze school komt aan de orde bij de bespreking van de historie van de KMA-bibliotheek en in hoofdstuk 9. Aan de Koninklijke Militaire School kregen de cadetten ook les in paardrijden en degenen die deel uitmaakten van de cavalerie dienden zich extra op deze kunst toe te leggen door na hun opleiding aan de Koninklijke Militaire School het onderwijs aan de Rijkschool in Leiden te gaan volgen.¹⁷² De verhuizing van de Rijkschool naar Den Haag was dus erg praktisch. Na de inlijving van Nederland bij Frankrijk in 1810 hief Napoleon de Rijkschool op 18 augustus van dat jaar op, vermoedelijk vanwege de hoge kosten van de inrichting.¹⁷³

48. Trolis Nielson Brinck, *Beschryvinge van de artillerie*,... ('s-Gravenhage, Gerrit Rammazeyn, 1681), titelpagina.

De boeken van de Rijsschool gingen vervolgens vrijwel zeker samen met die van de Koninklijke Militaire School naar de opvolger van laatstgenoemde school, de Artillerie- en Genieschool in Delft, opgericht in 1814 (zie hoofdstuk 2, §4). Aan deze school werd bij besluit van 26 januari 1815 namelijk een Rijsschool verbonden. Deze Rijsschool zou over vijftien paarden en de nodige oppassers beschikken. Als directeur werd majoor C.A. Geisweit van der Netten benoemd. Zelf sprak Geisweit van der Netten in zijn geschriften overigens soms van de 'Koninklijke Militaire Rijdschool'.¹⁷⁴ Behalve in de rij- en africhtkunst werd aan de school onderwijs gegeven in exercitie te voet en te paard, de theorie van de rijkunst, paardenkennis, tactiek, velddienst en de kennis van de reglementen. Een bibliotheek was dus geen overbodige luxe.¹⁷⁵ Bovendien leerden we Geisweit van der Netten in hoofdstuk 1 kennen als de luitenant die zich zorgen maakte over de hoge prijs van de meeste militaire boeken voor cadetten, onderofficieren en subalterne officieren en het geringe aantal bibliotheken bij de korpsen. Uit een nota uit 1819 blijkt dan ook dat door hem boeken 'bij het onderwijs in het vak der Rijdkunst even nuttig als noodig geoordeeld werden'. Hij wilde daarom onder andere de volgende titels aanschaffen:

Adams. *Analysm of horsemanship*.

Gambad. *Academy for grown horseman*.

Hesz. *Reitschule*.

Pollnitz. *Militär Reitschule*.

Tennekers. *Hippologisches Tasschenbuch*.

Hochstetten. *Neuester Zustand der Pferdezuucht*.

Het volgende jaar gaf Geisweit van der Netten aan nog meer boeken te willen aanschaffen.¹⁷⁶

Onder de boeken van laatstgenoemde school die bij het Cavaleriemuseum terecht zijn gekomen bevindt zich een groot aantal uiterst zeldzame en bijzondere boeken van vóór 1801. Een van de topstukken in het oudste boekbezit van Defensie is uit deze collectie afkomstig. Het betreft de *Cours d'hippiatrique, ...* (Parijs 1772) van Philippe Étienne Lafosse (1738-1820), een uitgave in groot folio. Het werk is weliswaar ook aanwezig bij de KMA, maar in het exemplaar van het Cavaleriemuseum zijn alle (65) platen, illustraties, en zelfs de vignetten zeer fraai ingekleurd. Dit prachtexemplaar van Lafosse's paardenboek komt uit de verzameling van Archibald Philip Earl of Roseberry. Hoe het is verworven is vooralsnog niet duidelijk. Daarnaast is in dezelfde collectie de tweede Londense druk uit 1737 aanwezig van de beroemde *Methode et invention nouvelle de dresser les chevaux ...* uit 1658 van William Cavendish, hertog van Newcastle (1592-1676).¹⁷⁷ Dit exemplaar van deze op zich al kapitale foliant is gedrukt op groot papier, waardoor de 42 prachtige platen nog beter tot hun recht komen. Het boek werd in 1927 door de 1^e luitenant der huzaren jhr. L.J. Mock aan de bibliotheek van de Rijkschool geschonken.

3.2 Het Nederlands Artilleriemuseum in 't Harde

Het Nederlands Artilleriemuseum, opgericht op 11 november 1961, is gevestigd op de legerplaats bij 't Harde. In de bibliotheek van het museum zijn enkele tientallen oude drukken aanwezig, merendeels afkomstig van de Veldartillerie. Officieel geldt 11 januari 1677 als de oprichtingsdatum van de Nederlandse artillerie, toen deze een vaste organisatie kreeg, bestaande uit zes compagnieën, en een eigen plaats in het leger.¹⁷⁸ De naam *veldartillerie* dateert weliswaar uit de negentiende eeuw ter onderscheiding van onder meer de rijdende artillerie, maar de veldartillerie zet dus toch een langere traditie voort.

Van de 26 titels in 35 banden van vóór 1801 bij het Artilleriemuseum bevatten 25 banden provenances. Alle banden bevatten in ieder geval eigendomsmerken van de veldartillerie. In zes ervan zijn daarnaast stempels aangebracht van bibliotheken van de artillerie van de Nationale Militie. Twee werken komen van het Korps Rijdende Artillerie en een van de cavalerie, te weten van de Bibliotheek der Heeren Officieren, Regiment Huzaren No. 6 en de Officiers Bibliotheek 4^e Regiment Dragonders. In een aantal werken komen voorts de volgende persoonsnamen voor: Cuper van Holthuysen, mogelijk dr. François Cuper van Holthuysen (1636-1726), van 1678-1681 gecommitteerde bij de Admiraliteit op de Maze (Rotterdam) en van 1681-1687 gecommitteerde bij de Raad van State,¹⁷⁹ R.V. Mourick, vermoedelijk R. van Mourick, onder welke familienaam in het Staatse leger in de achttiende eeuw verschillende artilleristen dienden, Nerbach, en J.J. Schluiter, vermoedelijk

50. Kasteel Breda, 1917.

mr. Jacob Johan Schluiter (1766-1838), stadhouder van het Landdrostambt Zutphen en onder meer lid van het Vertegenwoordigend Lichaam.¹⁸⁰ Het merendeel van de boeken heeft artillerie als onderwerp. Het bekendste artillerieboek uit de collectie is ongetwijfeld dat van Casimir Siemienowicz, waarvan de Franse editie uit 1651 aanwezig is. De collectie bevat daarnaast een exemplaar van een zeldzaam Nederlands artillerieboekje, getiteld *Beschryvinge van de artillerye, ...* (Den Haag 1681) van Trolis Nielson Brinck. Hier van is geen ander compleet exemplaar bekend. (Afb. 48) Daarnaast zijn er enkele specialistische werken aanwezig die nergens anders in collecties van Defensie worden aangetroffen, zelfs niet in de bibliotheek van het Departement van den Grootmeester der Artillerie bij het Legermuseum. Het betreft onder meer het opmerkelijke boek *Vollenkommene Unterweisung, wie Raketen, Feuer-Wasser-Sturm-Kugeln, Granaten, Pech-Sturm-Krüntze, und allerhand Lust und Ernstthaffte Feuer-Wercke zubereiten ...* (Osnabrück 1660) van Sylvius Nimrod, hertog van Württemberg, Teck und Oels (1622-1664). Dit exemplaar is afkomstig van het 1^e Bataljon Veldartillerie.

De bibliotheek van het Nederlands Artilleriemuseum bevat tot slot een exemplaar van de Nederlandstalige uitgave van de *Oorlogskundige beschryving van de veldslagen, en belegeringen, der drie doorluchtige en wydvermaarde krygsoversten, hunne vorstelyke hoogheden, den prins Eugenius van Savoye, den prins en hertog van Marlborough, en den prins van Oranje- en Nassau-Vriesland. ...* (Den Haag 1729) van

Jean Du Mont, baron de Carels-Croon (1667-1727) en Jean Rousset de Missy (1686-1762). Dit boek, uitgegeven in groot folio, is een van de meest overdadig uitgegeven krijgshistorische boeken die ooit in Nederland zijn verschenen. Het is overigens geen zeldzaam werk; het is aanwezig in zowel de collectie van het Legermuseum als in die van de KMA. Het exemplaar van het Artilleriemuseum is afkomstig van de Bibliotheek van het Depot Veld Artillerie.

3.3 *Het Geniemuseum in Vught*

Het Geniemuseum in Vught is min of meer toevallig ontstaan naar aanleiding van een tentoonstelling ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van het Regiment Genietroepen in 1948.¹⁸¹ Na afloop van de tentoonstelling is gezocht naar een bestemming voor het historisch materiaal dat was bijeengebracht. Dit leidde in 1953 tot de oprichting van de Stichting Historische Genieverzameling, die vervolgens de collectie in eigendom kreeg. Sinds 1969 is het museum gehuisvest in de Van Brederodekazerne in Vught.¹⁸² De verklaring voor het nagenoeg ontbreken van oude drukken in de historische genieverzameling, terwijl die juist bij dit zogenoemde technische wapen mogen worden verwacht, is waarschijnlijk vooral gelegen in de geschiedenis van de organisatie van de genie. Het reeds behandelde Archief van Oorlog vormde samen met het Topografisch Bureau een onderdeel van de Genie. In 1826 werden deze instellingen van elkaar afgesplitst, om in 1840-1841 te worden opgeheven en ingelijfd bij het Ministerie van Oorlog als onderdeel van de afdeling voor het Materieel der Genie. De grote boekencollectie van het Archief van Oorlog kwam toen terecht bij het ministerie. De boeken van het Archief van Oorlog zijn mogelijk (deels) dezelfde oude boeken van de genie die tevergeefs zijn gezocht bij het Geniemuseum. Daarnaast zal de manier waarop het museum is ontstaan ook hebben bijgedragen aan het feit dat tot op heden slechts zes titels van vóór 1801 aanwezig zijn.¹⁸³ Van het Bataljon Mineurs en Sappeurs, dat tot de genie wordt gerekend, zijn ten slotte mogelijk boeken verloren gegaan als gevolg van de brand in de Willemskazerne te Utrecht in 1877. De Mineurs en Sappeurs lagen daar namelijk sinds 1873 in garnizoen.¹⁸⁴

Onder de boeken die wel bij het Geniemuseum berusten, bevindt zich een prachtexemplaar van de tweede druk van het rijk geïllustreerde *magnum opus* van Menno van Coehoorn, *Nieuwe Vestingbouw, Op een natte of lage Horisont ...* (Leeuwarden 1702), en een uiterst zeldzame achttiende-eeuwse zakatlas met uitvouwbare handgekleurde kaartjes, *Atlas portatif ou livre nouveau de cartes géographiques, qui contient les XVII. Provinces, des Pais-Bas ... Le tout pour l'utilité de Mesr. les Officiers ...*, uitgegeven in 1747 door Joan de Lat, 'Marchand de Cartes Géographiques & Libraire', te Deventer. In dit atlasje zijn de gefortificeerde plaatsen duidelijk met rood ingekleurd. (Afb. 49)

4 De bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie in Breda

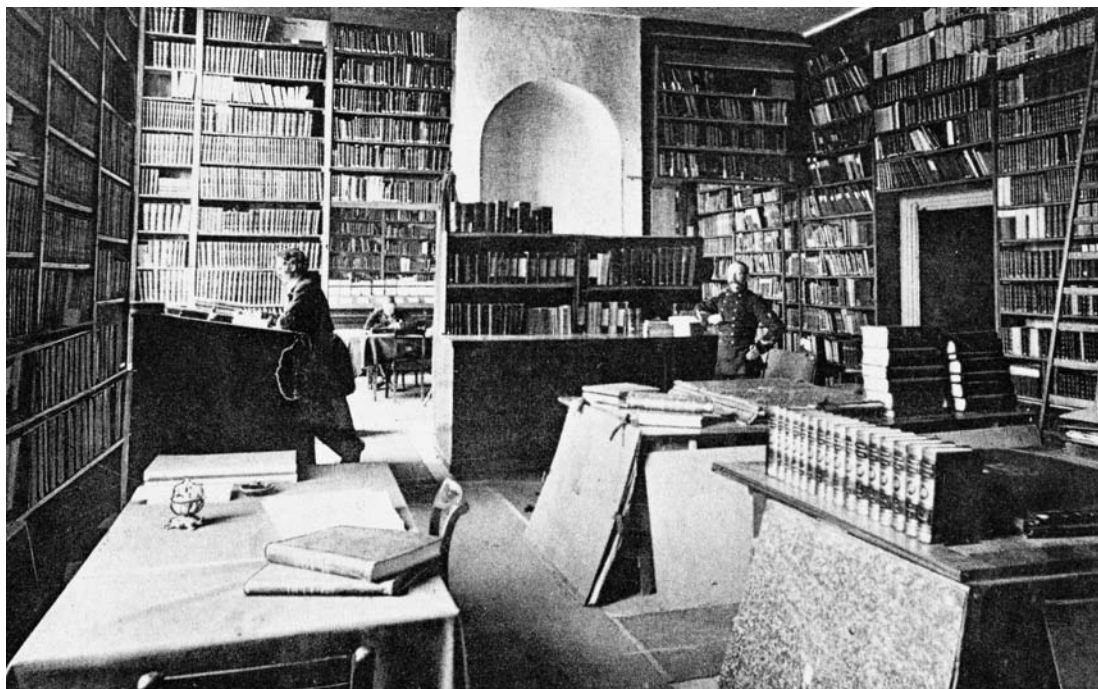
Naast de musea waar historische bibliotheken van Defensie of delen daarvan zijn ondergebracht, zijn er de nog bestaande Defensie-instellingen van de Koninklijke Landmacht, Koninklijke Marine en Defensie waar de historische bibliotheken nog in eigen beheer zijn. De voornaamste collectie van deze instellingen opgericht in de periode 1828-1891, is die van de KMA.

De KMA beschikte reeds in de negentiende eeuw over de tweede belangrijkste militaire bibliotheek van Nederland, na die van het Ministerie van Oorlog. Hoewel dit opleidingsinstituut voor officieren van alle wapens en de ingenieurs van Waterstaat pas in 1828 zijn deuren opende, dateert ook hier een groot deel van de boekencollectie van ver vóór 1828, met als oudste werk een druk uit 1535.

In het eerste reglement voor de KMA uit 1828 wordt de bibliotheek, die tot 1902 was ondergebracht in het Kasteel van Breda, reeds genoemd.¹⁸⁵ (Afb. 50) Er waren toen al een 1^e bibliothecaris, een assistent-bibliothecaris en een oppasser werkzaam.¹⁸⁶ Eerstgenoemde functie moest worden bekleed door de 1^e (civiele) hoogleraar in de wis- en natuurkunde, die het toezicht had over het onderwijs in deze vakken door de overige leraren.¹⁸⁷ Omdat de gouverneur van de KMA voor deze functie geen burger kon vinden¹⁸⁸ werd de toen 31-jarige kapitein Isaac Paul Delprat (1793-1880) benoemd. Deze stond als zeer begaafd te boek en hem werd in 1861 een eredoctoraat in de wiskunde en natuurwetenschappen aan de Utrechtse Hogeschool verleend.¹⁸⁹ (Afb. 52]

Een belangrijke basis voor de bibliotheek van de KMA was overigens tussen 1814 en 1826 elders gelegd.¹⁹⁰ Toen in laatstgenoemd jaar de KMA werd opgericht, betekende dat namelijk het einde voor de Artillerie- en Genieschool te Delft, waarvan de boekerij in 1828 zou worden overgedragen aan de KMA.¹⁹¹ Deze Delftse officiersopleiding, opgericht in 1814,¹⁹² bood plaats aan honderd cadetten. Het aantal plaatsen was als volgt verdeeld: zestig voor de Artillerie, Genie, het Bataljon Pontonniers, Mineurs en Sappeurs en voor de Waterstaat, en veertig voor de Cavalerie en de Infanterie. De cadetten hadden een eigen bibliotheek tot hun beschikking, die ook toegankelijk was voor officieren der artillerie en genie. Deze boekencollectie bestond uit een complete verzameling werken over krijgskunde, natuurkunde, mechanica en waterbouwkunde in het algemeen en in het bijzonder over artillerie en vestingbouw, alsmede een verzameling kaarten, plans en tekeningen van vestingen, linies, forten en posten van vreemde landen. (Afb. 51)

De bibliotheek van de Artillerie- en Genieschool hoefde op haar beurt evenmin helemaal van de grond af te worden opgebouwd. De boeken van de reeds genoemde voormalige Koninklijke Militaire School in Den Haag zouden daar namelijk de basis voor gaan vormen. Deze waren na sluiting van de school in 1810 ondergebracht in de bibliotheek van de stad Den Haag. De oudste verwijzing naar een boekencollectie van de stad Den Haag dateert van na 1758 en betreft een *Catalogus van de boeken tot gebruik voor Heeren Schepenen van*

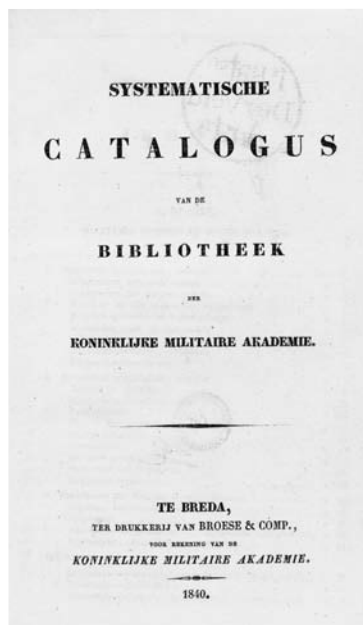

51. 'De oude bibliotheek' van de Koninklijke Militaire Academie. Briefkaart.

's-Gravenhage. Na opheffing van de gilden in 1795 en daarmee ook van de Collegia Chirurgica en Pharmaceutica, gingen de boeken die aan deze instellingen hadden toebehoord, ook naar de boekerij van de stad Den Haag.¹⁹³ De boeken van de Koninklijke Militaire School werden in 1814 echter alsnog op 's lands kosten naar de Artillerie- en Genieschool in Delft overgebracht. Naast de boeken die de Koninklijke Militaire School zelf had aangekocht beschikte zij ook over boeken van de nog oudere opgeheven militaire scholen in Den Haag, Breda en Groningen, die in de loop van 1807, het jaar van oprichting van de school, beschikbaar kwamen.¹⁹⁴ Dit verklaart mede dat de KMA 3520 boeken van vóór 1801 bezit, waarvan een kleine 2800 uit de achttiende eeuw. Hieronder bevinden zich twee boeken van de hand van de wiskundige en schermmeester Ludolph van Ceulen, die les gaf aan de Leidse Genie- en scherm school van prins Maurits, uit het bezit van stadhouder Frederik Hendrik. Het meest opmerkelijke boek is een zeventiende-eeuws stedenboek van Europa met 123 handgekleurde kaarten van Frederik de Wit (1630-1698).¹⁹⁵ Dit *Steden-Boek van Europa uytgesondert Nederland* uit circa 1690, dat tot voor kort onbekend was in de historische cartografie, is waarschijnlijk een unieke proefeditie voor het latere stedenboek van Europa van De Wit uit omstreeks 1695.¹⁹⁶ De rubrieken waarin het boekbezit is ingedeeld zijn nagenoeg gelijk aan die van het Ministerie van Oorlog. Een rubriek die uitsluitend bij de KMA voorkomt is 'De vreemde werelddeelen', waaronder een grote en

53. *Systematische catalogus van de bibliotheek der Koninklijke Militaire Academie* (Breda, Broese & Comp., Koninklijke Militaire Academie, 1840), samengesteld door Erardus Henricus Brouwer (1804-1879), titelpagina.

belangrijke collectie boeken is geschaard over Oost- en West-Indië. De oude drukken van de KMA laten niet zoals die van het Ministerie van Oorlog aan de hand van veel inscripties, stempels, ex librisen, et cetera een uiteenlopende herkomst zien.¹⁹⁷ Door het nagenoeg ontbreken van provenances kan op basis daarvan geen link gelegd worden tussen de herkomst van de boeken en de bewoners van het Kasteel van Breda. Na het overlijden van Hendrik III (1483-1538), graaf van Nassau-Dillenburg, in wiens bezit het paleis oorspronkelijk was, werd het vervolgens bewoond door Willem van Oranje. Het paleis bleef daarna met onderbrekingen in bezit van de Oranje-Nassaues. Willem v was de laatste van hen die er – heel af en toe – verbleef. In 1798 werd de inboedel van het paleis, dat sinds 1795 als militair hospitaal dienst had gedaan, in Den Haag publiekelijk verkocht. In 1816 werd het paleis weliswaar teruggegeven aan de koninklijke familie, maar tien jaar later werd het zoals gezegd bestemd tot militaire academie.¹⁹⁸

Aan de succesvolle start van de KMA kwam als gevolg van de Belgische Opstand in 1830 een abrupt einde: de lessen werden opgeschort en de bibliotheek werd overgebracht naar het Topografisch Bureau in Den Haag.¹⁹⁹ Omdat cadetten van de Genie en Waterstaat vanaf 1832 hun lessen voortzetten aan het Koninklijk Instituut voor de Marine,²⁰⁰ verhuisde een deel van de boeken vervolgens vanuit Den Haag naar Medemblik.²⁰¹

In 1836 vond heropening van de KMA plaats, en in het nieuwe reglement was bepaald dat de hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde, toenmaals dr. Johannes Bosscha (1797-1874), voortaan tevens de erefunctie van 1^e bibliothecaris bekleedde.²⁰² De functie van tweede commandant van de KMA werd

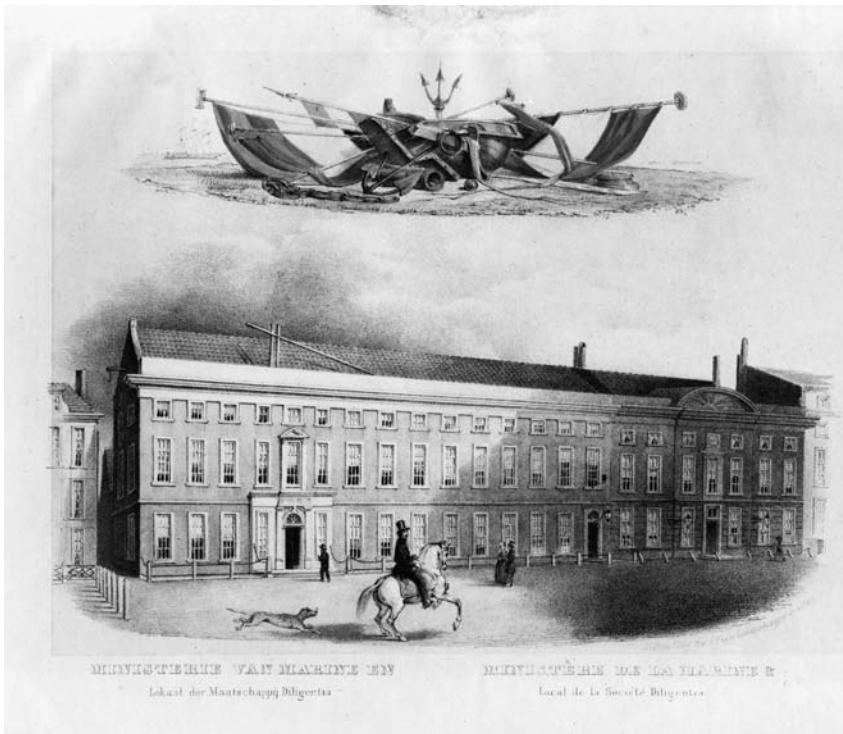

54. J.D.B. Ophorst (1870-?).

vervuld door Delprat.²⁰³ Bosscha, sinds 1828 aan de KMA verbonden, droeg zelf zijn assistent-bibliothecaris voor in de persoon van Erardus Henricus Brouwer (1804-1879),²⁰⁴ die afkomstig was uit de wereld van het boek en belangrijk werk had afgeleverd.²⁰⁵ In zijn rol als vertaler was hij in 1846 onder meer verantwoordelijk voor de eerste Nederlandse vertaling van *Vom Kriege* (1832, postuum) van de Duitse generaal Carl von Clausewitz (1780-1831), samen met *Précis de l'art de la guerre, ...* (Parijs 1838) van generaal baron Henri Antoine de Jomini (1779-1869) het meest invloedrijke militair-strategische werk van de negentiende eeuw, een uitgave van de KMA.²⁰⁶

Toen Bosscha zijn positie aan de KMA in 1839 verruilde voor een professoraat aan het Athenaeum te Amsterdam, volgde dr. Albertus Ascanius van Heusden (1808-1874) hem op.²⁰⁷ Laatstgenoemde was sinds 1830 aan Bosscha toegevoegd.²⁰⁸ Deze benoeming was echter van korte duur, want in 1841 werd de functie van 1^e bibliothecaris afgeschaft.²⁰⁹ Deze afschaffing leidde er vervolgens toe dat Brouwer tot bibliothecaris werd benoemd.²¹⁰ De eerste gedrukte (anonieme) catalogus, die in 1840 verscheen, is van zijn hand. Hetzelfde geldt voor de catalogus uit 1869.²¹¹ (Afb. 53)

Na het overlijden van Brouwer kreeg hij een waardig opvolger in de persoon van Johan Peter Jacobus Willem Korndörfer (1838-1898), van 1871-1877 werkzaam als onderbibliothecaris.²¹² Korndörfer had net als zijn voorganger een opleiding voor de boekhandel genoten. Na enige tijd werkzaam te zijn geweest bij de bekende Haagse uitgever Martinus Nijhoff kreeg hij een aanbeveling voor de functie bij de KMA.²¹³ In 1877 volgde zijn benoeming tot bibliothecaris, een functie die hij tot zijn dood in 1898 vervulde. Van zijn hand

55. Ministerie van Marine. Steendruk gedrukt in kleur. Gedrukt en uitgegeven door A.P. van Langenhuysen, Den Haag, 1844.

verscheen onder meer een bibliografie van het militair onderwijs in Nederland en Nederlandsch-Indië in de periode 1735-1890.²¹⁴ Naar verluidt had hij veel kennis van oude drukken.²¹⁵ Zijn weduwe, H. Sanders, schonk het Haags Gemeentearchief een bibliografie van Haagse drukkers en uitgevers die hij in voorbereiding had.²¹⁶

Korndörfer werd in 1898 als bibliothecaris opgevolgd door J.D.B. Ophorst (1870-?).²¹⁷ (Afb. 54) Ophorst is waarschijnlijk de bekendste bibliothecaris in de geschiedenis van de KMA. Hij stelde namelijk de laatste en derhalve meest omvangrijke, en daarmee tevens belangrijkste gedrukte catalogus van het boekenbezit van de KMA samen. Deze catalogus, bekend als 'De Ophorst', verscheen in het jaar 1900 en telt 825 pagina's met 7346 catalogusnummers.²¹⁸ Een substantieel deel van de oude drukken die de KMA bezit wordt in deze catalogus beschreven.

Tijdens de jaren 1914 en 1915 had Ophorst het beheer over de gehele KMA, dat wil waarschijnlijk zeggen: als een soort veredelde conciërge, omdat alle officieren en docenten waren gemobiliseerd.²¹⁹ Hij werd in 1939 opgevolgd door J.G. Schönau, wiens belangrijke rol tijdens de oorlog, voor zowel het behoud van boekbezit van de KMA als dat van Defensie in het algemeen, reeds is vermeld.

Vandaag de dag telt de KMA-bibliotheek, een wetenschappelijke bibliotheek met een bewaarfunctie, circa 160.000 banden. In 1994 kreeg de collectie een eigen onderkomen in het geheel gerestaureerde Huis van Brecht, het oudste woonhuis van Breda, daterend uit het begin van de zestiende eeuw. Op deze locatie kunnen de oude drukken beter materieel worden beheerd en behouden.

5 Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie van het Ministerie van Defensie in Den Haag

Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) van het Ministerie van Defensie in Den Haag ontstond in 2005 na een fusie van onder meer het Instituut voor Militaire Geschiedenis (IMG) van de Koninklijke Landmacht en het Instituut voor Maritieme Historie (IMH) van de Koninklijke Marine, beide gevestigd in Den Haag.²²⁰ Hoewel deze instituten pas in 1891 respectievelijk 1945 werden opgericht, beschikten zij over respectabele collecties oude drukken, die thans onderdeel uitmaken van de collectie van het NIMH.

5.1 *Instituut voor Militaire Geschiedenis*

Het IMG kan bogen op de langste traditie als militair-historische dienst van de Nederlandse krijgsmacht.²²¹ Helaas echter verloor het toenmalig Krijgsgechiedkundig archief van den Generalen Staf, opgericht in 1891, bij het Britse vergissingsbombardement van het Bezuidenhout in Den Haag op 3 maart 1945 zoals gezegd vrijwel zijn gehele bibliotheek.²²² De collectie oude drukken die het IMG na de oorlog opbouwde, bestaat voor een deel uit de boeken afkomstig uit een legaat van kolonel b.d. dr. J.W. Wijn (1891-1965).²²³ De militair en historicus Jan Willem Wijn promoveerde in 1934 op het proefschrift *Het krijgswesen in den tijd van prins Maurits*. Van 1938-1939 was hij zoals reeds vermeld waarnemend directeur van het Legermuseum,²²⁴ en na de oorlog was hij de eerste professionele historicus die aan het IMG werd verbonden. Wijns specialisatie was het Staatse leger, rondom welk thema hij een particuliere verzameling contemporaine literatuur opbouwde. Deze collectie van enkele tientallen titels legateerde hij in 1965 aan het IMG.²²⁵ Bij de fusie beschikte het IMG over een kleine tweehonderd oude drukken.

5.2 *Instituut voor Maritieme Historie*

Terwijl de historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie bij het Legermuseum is ondergebracht, is die van Marine, die veel kleiner was, naar het IMH gegaan.²²⁶ Een groot deel van de oude drukken van het IMH komt

daar dan ook vandaan en heeft een rijke historie; het ministerie heeft een roerige geschiedenis en dat geldt ook voor zijn bibliotheek.

De oorsprong van het Ministerie van Marine gaat, net als die van het Ministerie van Oorlog, terug tot de Bataafse Republiek. (Afb. 55) Daarvoor was de marine georganiseerd in admiraliteiten, die waren ingesteld in 1597. In 1798 werd ze gesteld onder het beheer van een Agent van Marine, benoemd op 19 februari 1798.²²⁷ Deze functionaris werd op 18 december 1801 vervangen door een Raad van Marine. Deze Raad maakte in 1805 vervolgens plaats voor een Secretaris van Staat voor de Marine, die nog datzelfde jaar werd benoemd tot Minister van Marine. Tijdens het Koninkrijk Holland ging Marine op 8 januari 1808 samen met het Ministerie van Koloniën en ontstond het Ministerie van Marine en Koloniën. De inlijving van het Koninkrijk Holland bij het Franse Keizerrijk bleef voor de Marine evenmin zonder gevolgen; zij zag zich namelijk geplaatst onder het beheer van de Minister van Marine en Koloniën van het Franse Keizerrijk, met Parijs als residentie. Na het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid in 1813 werd weliswaar opnieuw een Ministerie van Marine ingesteld als een van de zeven Departementen van Algemeen Bestuur, maar in de loop van de negentiende eeuw werden herhaaldelijk wijzigingen in het bestuur van de Zeemacht doorgevoerd. Deze hadden vaak verstrekkender gevolgen voor het ministerie dan bij het leger het geval was.²²⁸ Zo werd het Ministerie van Marine twee keer samengevoegd met het Ministerie van Koloniën. In 1920 volgde de instelling van een staatscommissie voor onderzoek naar de bezetting en werkwijze van de Departementen van Algemeen Bestuur met het oog op mogelijke bezuinigingen, en uiteindelijk bleek de instelling van een overkoepelend Ministerie van Defensie onvermijdelijk.

Nadat de Minister van Marine had bepaald dat er van de verschillende verzamelingen van boeken, modellen, kaarten enzovoort, aanwezig bij het Ministerie van Marine, catalogi moesten worden samengesteld en uitgegeven, verscheen in 1857, toen Marine een zelfstandig ministerie was, als eerste een gedrukte catalogus van de bibliotheek van het Ministerie van Marine.²²⁹ (Afb. 56) Deze was samengesteld door Johan Marinus Obreen (1810-1877), die bij Koninklijk Besluit van 7 april 1856 per 1 juli daaropvolgend was benoemd tot directeur van het Dépôt van kaarten, plans, modellen en de bibliotheek bij het Ministerie van Marine, alsmede tot lid der commissie tot het examineren van zeeofficieren en adelporsten.²³⁰ Uit Obreens catalogus blijkt dat, ondanks de grote brand bij het Ministerie van Marine op 8 januari 1844, een grote collectie oude drukken, waaronder opvallend veel laatachttiende-eeuwse uitgaven, aanwezig was. Ook deze bibliotheek is rondom een oude kern opgebouwd. Er worden daardoor oude provenances aangetroffen van de Admiraliteit van Zeeland, de Admiraliteit van Amsterdam, de Generaliteits Rekenkamer, de Hoofddirectie van de Maze/Hoofd Directie van de Maas, en het Dépôt Général de la Marine Service des Vaisseaux de l'Empereur. Het boek met deze laatstgenoemde herkomst, *Signaux généraux de jour, de nuit et de brume, a la voile et a l'ancre, a l'usage des armées navales de la République Française* (Parijs 1800), is

56. Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Marine ('s-Gravenhage 1857), samengesteld door Johan Marinus Obreen (1810-1877), titelpagina.

waarschijnlijk in 1810-1813 te Parijs in de collectie terechtgekomen.²³¹ Opmerkelijk is ook de provenance van het boek *Astronomie des marins, ou nouveaux élémens d'astronomie à la portée des marins, tant pour un observatoire fixe, que pour un observatoire mobile* (Avignon, Marseille 1766) van Esprit Pezenas; het is afkomstig van oud-luitenant-admiraal Jan Hendrik van Kinsbergen (1735-1819), die dit aan het KIM cadeau had gedaan.²³²

In de jaren na 1857 verschenen vervolgens rap achter elkaar supplementen op de catalogus. De bibliotheek richtte zich voornamelijk op werken over krijgskunst ter zee, technische marine-wetenschappen, hydrografie, zeereizen, krijgsgeschiedenis ter zee, rechtsbronnen en bestuurlijke bronnen met betrekking tot de Marine, zonder echter andere onderwerpen uit te sluiten.²³³ In 1879 kreeg de bekende (maritiem-)historicus en leraar zeegeschiedenis aan het Koninklijk Instituut voor de Marine Jacobus Johannes Backer Dirks (1825-1893) een aanstelling als directeur van de modellenkamer en de bibliotheek van het Ministerie van Marine.²³⁴ In deze functie werkte hij volgens eigen zeggen van 1881 tot 1886 aan de nieuwe gedrukte catalogus, die in 1889 verscheen.²³⁵ In 1912 verscheen van de hand van W.J. van der Werff, Hoofdcammies-Bibliothecaris bij het Ministerie van Marine, de laatste catalogus voorafgaand aan het ontstaan van het Ministerie van Defensie. Deze telde inmiddels ruim achthonderd pagina's.²³⁶

Behalve van de bibliotheek van het Ministerie van Marine kwamen bij het IMH ook boeken terecht van andere marine-instellingen, zoals de Bibliotheek Marine Willemsoord, de Directie der Marine te Willemsoord, de Hoogere/Hogere Marine Krijgsschool, de Hoofd Directie van de Schelde, Marine Hellevoetsluis, de Marine School van Scheepsbouw, en de Verificatie van 's Rijks Zee-Instrumenten, later Technische Bibliotheek Verificatie 's Rijks Zee- en Luchtvaartinstrumenten te Wassenaar. Het gaat hier overwegend om negentiende-eeuwse instellingen, maar hun boekenbezit bevatte ook vele boeken van vóór 1801.

6 De bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine in Den Helder

Tot ver in de achttiende eeuw vond de opleiding tot marineofficier uitsluitend plaats aan boord van schepen.²³⁷ Pas in 1785 werd de Kweekschool voor de Zeevaart opgericht, het eerste volwaardige opleidingsinstituut voor de Marine. In 1803 werd een verbeterd instituut voor cadetten van de marine opgericht, dat negen jaar zou bestaan. Drie jaar na het herstel van de onafhankelijkheid van Nederland vond op 10 januari 1816 de oprichting plaats van het Marine-Instituut voor de opleiding tot marineofficier. Deze opleiding startte in Delft op de Artillerie- en Genieschool om na twaalf jaar te worden verplaatst naar Medemblik. Dit was ook het moment waarop het internaatsysteem werd ingevoerd en de andere opleidingsmogelijkheden voor marineofficiëren verdwenen. De opening van het vernieuwde instituut vond plaats op 28 augustus 1829, de dag die sindsdien geldt als de officiële oprichtingsdatum van het Koninklijk Instituut voor de Marine (KIM).

In 1850 werd het KIM vanwege bezuinigingen samengevoegd met de KMA in Breda onder de vlag Koninklijke Academie voor de Zee- en Landmagt. Deze fusie was echter geen succes omdat praktische oefening en voeling met de vloot ontbraken. Zo kwam het KIM bij Koninklijk Besluit van 26 juli 1854 terecht op zijn huidige locatie in Den Helder, tot op heden de belangrijkste haven voor de marine.

Omstreeks 1850 bestond de bibliotheek van het KIM te Medemblik uit 805 boeken, naast 28 tijdschriften en 65 kaarten en plans.²³⁸ Deze collectie was van 1828 tot 1850 in beheer bij S.J. Wolthuis, adjunct-bibliothecaris. In deze functie was voorzien toen op 6 september 1828, nog voordat de lessen aanvingen, een reglement voor het KIM was vastgesteld.²³⁹ In 1856 werd in Den Helder een lokaal als bibliotheek ingericht. Nadat in 1870 het huidige hoofdgebouw van het KIM gereed was gekomen, verhuisde de bibliotheek daarheen.²⁴⁰

Van 1856 tot 1879 viel de bibliotheek onder het beheer van de eerdergenoemde J.J. Backer Dirks. Tijdens zijn bewind verscheen in 1872 een gedrukte lijst van titels in de bibliotheek.²⁴¹ Zijn eervol ontslag, wegens ziekte, op 1 oktober 1879, ging opvallend genoeg gepaard met zijn gelijktijdige benoe-

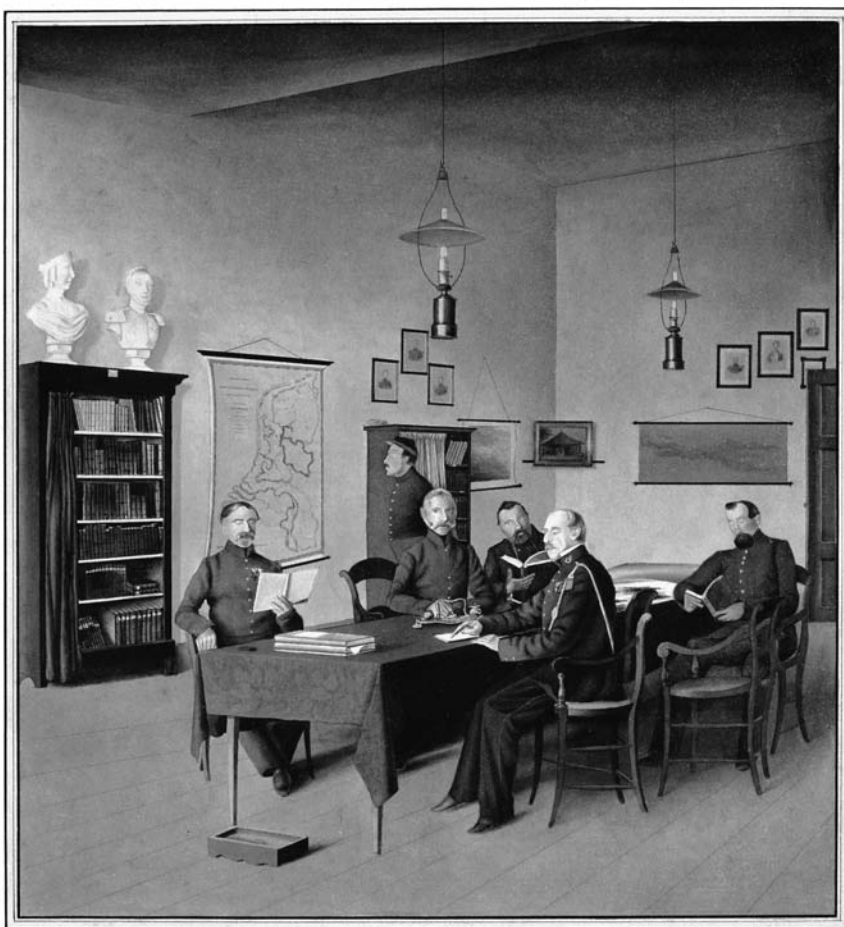
ming tot directeur van de modellenkamer en de bibliotheek van het Ministerie van Marine.²⁴² De bibliotheek van het KIM kwam nu in handen van een luitenant ter zee der tweede klasse in de persoon van L. Haremaker. Wie de fakkel vervolgens van hem overnam is niet bekend.²⁴³ Er verscheen tot 1916 in ieder geval geen nieuwe bibliotheekcatalogus van het instituut. Daarin voorzag wel ir. A. Slingervoet Ramondt, leraar scheikunde, technologie en warenkennis. De Raad van Toezicht, die hem in 1917 benoemde tot waarnemend bibliothecaris en kennelijk eerder opdracht had gegeven tot het samenstellen van een catalogus, vulde hiermee in 1916 een belangrijk hiaat aangezien de bibliotheek inmiddels uit 6500 boekdelen bestond.²⁴⁴ Slingervoet Ramondt werd in 1919 definitief tot bibliothecaris van het KIM benoemd en bleef de bibliotheek beheren tot de bezetting van Nederland in 1940.²⁴⁵ Wat er daarna gebeurde is reeds beschreven in hoofdstuk 2, §1.4.

De boeken die bewaard zijn gebleven, en dus niet door de Duitsers zijn gestolen, handelen voornamelijk over historische onderwerpen, in het bijzonder over diverse aspecten van de vaderlandse geschiedenis. Een groot deel hiervan was reeds in 1850 aanwezig in de bibliotheek van het toenmalige instituut te Medemblik²⁴⁶ en vormt nog altijd de kern van de huidige historische collectie van het KIM. Hoewel met het selecteren van boeken over historische onderwerpen om uit handen van de Duitsers te houden waarschijnlijk juist uit historisch besef werd gehandeld en deze relatief kleine selectie boeken uit de historische bibliotheek uiteraard veel sentimentele betekenis heeft, bleven helaas maar weinig echte marineboeken bewaard die interessant zijn voor de geschiedenis van het marineonderwijs.²⁴⁷ Maar dankzij drie bewaard gebleven manuscriptcatalogi in de bibliotheek van het KIM bestaat toch een goed beeld van de historische bibliotheek.²⁴⁸ (Afb. 57)

7 De bibliotheek van het Koloniaal-Militair Invalidenhuis Bronbeek/ Museum Bronbeek in Arnhem

De samenvoeging van de Ministeries van Oorlog en Koloniën die hiervoor aan de orde kwam hield uiteraard verband met het feit dat laatstgenoemd ministerie verantwoordelijk was voor het koloniale leger, dat in 1830 was opgericht voor de militaire inzet in Oost-Indië. Dit Oost-Indisch leger, beter bekend als het KNIL (Koninklijk Nederlands-Indisch Leger), zou vooral tijdens de Atjeh-oorlog (1873-1913) actief worden ingezet om de economische belangen van Nederland veilig te stellen. (Afb. 58)

In 1855 legde de toenmalig commandant van het Oost-Indisch leger, luitenant-generaal François Vincent Henri Antoine ridder de Stuers (1792-1881), voor het eerst een verband tussen de werving voor dit leger en de positie van de soldaat na afloop van zijn contract.²⁴⁹ Naar aanleiding hiervan nam de Minister van Oorlog, Hendrik Frederik Christoph baron Forstner van Dambenoy (1792-1870), begin september 1856 het initiatief tot de stichting van het

59. De bibliotheek van Bronbeek, circa 1865. Tekening, anoniem.

'Koloniaal Militair Invalidenhuis', vergelijkbaar met het Hôtel Impériale des Invalides in Parijs en het Royal Hospital in Chelsea in Engeland.²⁵⁰ Dit tehuis opende dankzij de persoonlijke bemoeienis en betrokkenheid van koning Willem III uiteindelijk in 1863 zijn deuren. De koning stelde andere, minder uitgebreide opnamecategorieën vast dan de Commissie tot Daarstelling van een Koloniaal Militair Invalidenhuis, door de Minister van Oorlog in het leven geroepen. Het ging om soldaten met minstens veertig jaar 'eerlijke en trouwe' dienst, ouder dan zestig jaar, met verwondingen opgelopen door krijgshandelingen en/of dienst of ongeschiktheid door lichaamsgebreken die in dienst waren ontstaan.²⁵¹ Daarnaast schonk Willem III zijn landgoed Bronbeek bij Arnhem voor de vestiging van het invalidenhuis.

Reeds in 1881 verscheen het fraaie *Gedenkboek van het Koloniaal-Militair Invalidenhuis Bronbeek*, geschreven door de eerste commandant van Bronbeek Johannes Cornelis Jacobus Smits (1812-1887). Hierin wordt beschreven dat

het hoofdgebouw, ontworpen door de oud-genieofficier Willem Nicolaas Rose (1801-1877), van 1839 tot 1858 stadsarchitect van Rotterdam en tot 1867 rijksbouwmeester, 67 vertrekken telde, waaronder een bibliotheek en een werkplaats voor de boekbinder. De bibliotheek bestond op dat moment al uit een verzameling van 2216 werken over allerlei onderwerpen in verschillende talen. Smits vond het vanzelfsprekend dat onder die boeken vele romans en lichte lectuur aanwezig waren, net als in gewone leesbibliotheken. Maar ook aan wetenschappelijke werken ontbrak het niet. Er waren tal van biografieën en reisbeschrijvingen, letterkundige en geschiedkundige werken, monografieën en aardrijkskundige werken, alsmede prachtige geïllustreerde boeken over Oost- en West-Indië.²⁵² De kasten van de bibliotheek waren speciaal laag gehouden zodat bij het gebruik geen ladder of trap nodig was.²⁵³

Bronbeek ontving vanaf zijn oprichting veel geschenken. Ook de bibliotheek moet voor een groot zo niet substantieel deel op deze manier zijn ontstaan. Blijkens een nauwkeurig bijgehouden 'Lijst van geschenken' bestond de eerste schenking aan het museum op 17 juni 1862 uit een hele partij boeken. In hetzelfde jaar werden vervolgens nog negen keer partijen boeken geschonken.²⁵⁴ Veel van deze boeken waren afkomstig van bekende boekverkopers uit het hele land. Of deze schenkingen op eigen initiatief werden gedaan of naar aanleiding van een oproep gebeurden is niet bekend. De oude drukken, voornamelijk achttiende-eeuwse Nederlandstalige reisbeschrijvingen, waren veelal afkomstig van schenkingen door particulieren in voornamelijk de omgeving van Arnhem. Daarnaast was een aantal titels afkomstig van mr. Pieter Philip van Bosse (1809-1879), Minister van Koloniën tijdens de jaren 1871-1872 en 1877-1879. Uit de schenkingslijst kan overigens worden opgemaakt dat veel oude drukken niet meer in de huidige collectie aanwezig zijn. Maar het is gezien het gebruik van de collectie als leesbibliotheek opvallend dat oude werken met kwetsbare platen juist goed bewaard zijn gebleven. (Afb. 59)

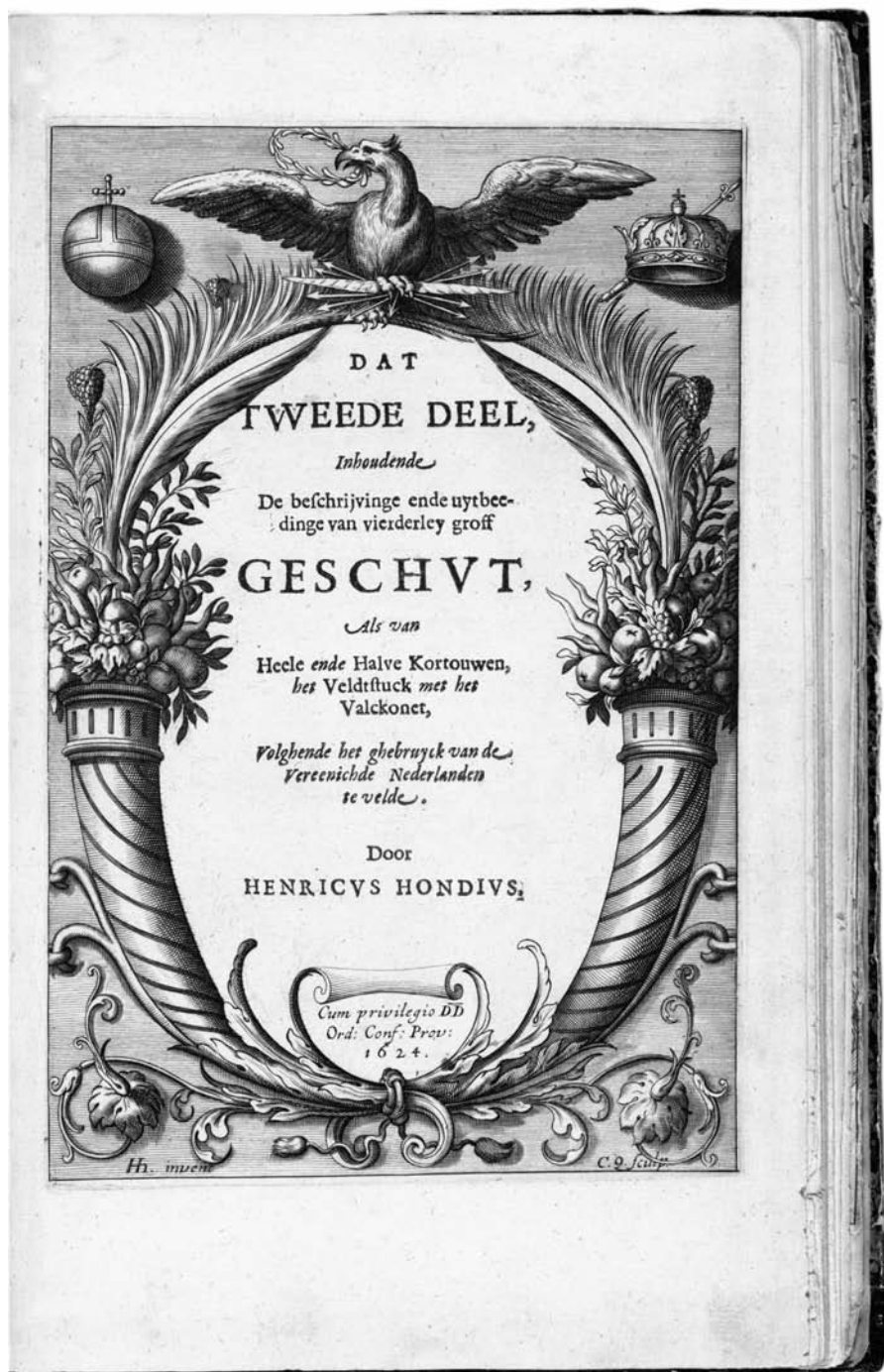

DEEL II

STUDIES

1

Oorlog: een beroep en zaak van het leger, de vloot én burgers

61. Gegraveerde titelpagina, met typografische tekst, van het tweede deel van Hendrik Hondius (1573-1650), *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der forticatie, de artillerie, munition, ende vivres, van de officieren der selver en de hare commissien, van de Leger-aerde-wallen, de approchen met het tegenweer, ende van vierwercken* (Den Haag, Henricus I Hondius, 1624).

3 *De eerste beschrijving van de Nederlandse artillerie*

De Haagse graveur/prentuitgever Hendrik Hondius
als krijgskundig auteur

1 Een geliefde bron van militair-historici

Het ligt voor de hand dat krijgskundige werken vooral werden geschreven door militairen. Daarbij kunnen twee belangrijke genres worden onderscheiden: 1. hand- of leerboeken en 2. krijgsmemoires, die, mede afhankelijk van het succes van de betreffende militair-auteur, bedoeld of onbedoeld gingen functioneren als krijgskundig handboek. Beide categorieën komen aan bod in de hoofdstukken 4 en 5 en 7. De krijgsmemoires zijn uiteraard meestal van de hand van militairen, soms ook van gedeputeerden te velde en anderen die nauw bij de oorlogvoering waren betrokken, krijgskundige handboeken daarentegen kunnen ook zijn geschreven door 'leken'. In de Nederlandse Republiek hadden dergelijke boeken door de eeuwen heen ook geleerden, uitgevers en kunstenaars als auteurs. Bij beide categorieën kunnen twee subcategorieën worden onderscheiden: boeken die zijn geschreven in oorlogstijd en die welke zijn samengesteld in een periode van vrede.¹ Het ligt voor de hand om in een verzameling studies over militaire boekcultuur in Nederland juist aan beide categorieën aandacht te besteden. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op een voorbeeld uit de eerste groep, een krijgskundig handboek van een niet-militair uit oorlogstijd, de tweede groep komt later aan bod in hoofdstuk 8.

Een bekend voorbeeld van een krijgskundig handboek uit de tijd van de Tachtigjarige Oorlog van een niet-militair is het reeds genoemde werk *De sterctenbouwing* van Simon Stevin uit 1594. Andere bekende voorbeelden zijn de boeken over infanteriewapenhandelingen van de kunstenaars Jacob de Gheyn en Adam van Breen uit respectievelijk 1607 en 1618. In deze traditie past ook het boek dat hier centraal staat. Het is een minder bekend militair handboek dat evenwel wordt beschouwd als de eerste beschrijving van de Nederlandse artillerie. (Afb. 60) Het is van de hand van de bekende Haagse graveur/prentuitgever Hendrik Hondius (1573-1650) en verscheen in 1624 in Den Haag in zijn eigen fonds onder de volgende titel: *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der forticatie, de artillerie, munition, ende vivres, van de officieren der selver en de hare commissien, van de Leger-aerde-wallen, de approchen met het tegenweer, ende van vyerwercken*. Het werk, dat breed is opgezet, is onderverdeeld in de volgende vier delen of boeken:²

- I. Vestingbouw
- II. Geschut
- III. Artillerie
- IV. Aarden wallen

In het eerste deel wordt onder meer aandacht besteed aan de bouw van stadskastelen, waarbij voorbeelden van zulke bouwwerken in Antwerpen en Groningen worden besproken. Het boek is rijk gelardeerd met beschrijvingen van, soms zeer recente, praktijkvoorbeelden, experimenten, opmerkelijke gebeurtenissen, et cetera. Deel drie bevat bijvoorbeeld een geïllustreerde beschrijving van het marcheren of het zich verplaatsen van de zogenoemde artillerietrein – een soort karavaan waarin zich stukken geschut, munitiewagens en ander materieel bevinden. Het vierde deel handelt onder meer over de belegeringen van Grave in 1602 en Bergen op Zoom in 1622. In het laatste deel wordt aandacht besteed aan vuurwerken, brandschepen en andere middelen om bruggen te vernietigen, en de bereiding van vuurwerk. Het boek heeft een wat ongebruikelijke samenstelling – de reden hiervan zal hieronder nog duidelijk worden –, maar het werk is gezien de unieke informatie die het bevat een rijke bron voor militair-historici. Deze constatering doet natuurlijk de vraag rijzen hoe Hondius al die belangrijke gegevens verkreeg.

2 Het auteurschap van Hondius

Uitgevers geven boeken uit, maar soms treden ze ook op als schrijver of samensteller. Door de eeuwen heen lijken vooral gespecialiseerde uitgevers zich te hebben gewaagd aan het schrijven van boeken over onderwerpen uit hun fonds.³ Zij hadden na verloop van tijd immers wel enige kennis van zaken opgedaan over de onderwerpen waarover zij boeken publiceerden. Daarnaast kenden zij die markt goed en wisten zij daardoor precies waar vraag naar was. Maar lang niet alle uitgevers wisten daadwerkelijk iets af van de onderwerpen waarover zij boeken schreven. Veel ervan werden veeleer samengesteld aan de hand van diverse bronnen dan daadwerkelijk geschreven. Daarnaast werd er nogal eens plagiaat gepleegd en/of kopij gestolen. Dit laatste kon men vrijwel straffeloos doen aangezien het auteurs- en kopijrecht nog niet bestonden. De enige bescherming die er op dit terrein bestond kon worden verkregen via een privilege of octrooi van de overheid.⁴

Hoewel Hondius ook ander, waaronder aan zijn militaire handboek gerelateerd, werk schreef, is zijn auteurschap van dit werk toch betwijfeld. (Afb. 61) In zijn biografisch woordenboek van Haagse boekhandelaars tot en met 1800 schrijft E.F. Kossmann het boek toe aan de Franse ingenieur Albert Girard (1595-1632).⁵ Volgens Kossmann is Hondius alleen verantwoordelijk voor de vertaling van het Frans (van Girard) naar het Nederlands. Girard vertaalde het Nederlands juist naar het Frans.⁶ Girard trad wel vaker op als vertaler (zij het

van Frans naar Nederlands). Daarnaast was hij verantwoordelijk voor het corrigeren, aanvullen, annoteren en redigeren van tal van andere werken voor uitgevers als Bonaventura Elzevier, Abraham I Elzevier te Leiden en met name voor Johannes Janssonius te Amsterdam.⁷ Laatstgenoemde zou de boeken van Hondius later nieuw leven inblazen; door de vele heruitgaven die hij ervan verzorgde werden sommige van de boeken zelfs *evergreens*.⁸ Hondius had van zijn militaire handboek overigens ook een editie in het Latijn gepland, maar deze is voor zover bekend niet verschenen.⁹ In 1642 kwam te Venetië naar verluidt wel een Italiaanse vertaling uit, onder de titel *Discorsi sopra la necessità dell'architettura militare*, maar van dit boek is vooralsnog geen exemplaar getraceerd.¹⁰ Volgens een recente theorie in een publicatie die nog moet verschijnen zou het hier gaan om een verwisseling met een boek met een gelijkkluidende titel uit hetzelfde jaar, geschreven door de Italiaan Pietro Sardi (1560-na 1642).¹¹

In het *Biographisch woordenboek der Nederlanden* van Van der Aa staat over Hondius: 'waarschijnlijk is hij de auteur van Korte Beschrijving van de generale regelen der Fortificatie enz. Anno. 1620 [= 1624], Hagae comit. Fol.'¹² Van der Aa ondersteunt het auteurschap van Hondius derhalve niet expliciet. Kenners en/of bibliografen van het militaire boek, Étienne-Alexandre Bardin (1774-1841), de al eerder genoemde Cockle, Max Jähns (1837-1900) en Heinrich Friedrich Rumpf noemen allen daarentegen Hondius als auteur, zij het dat ze elkaar kunnen hebben overgeschreven.¹³ Hetzelfde geldt voor Bierens de Haan in diens *Bibliographie néerlandaise historique-scientifique*,¹⁴ alsmede voor een recente dissertatie over Hondius.¹⁵ Ook militair-historici, die het boek als bron hebben gebruikt, twijfelen niet aan Hondius' rol, zij het dat zij wel nieuwsgierig zijn naar zijn achtergrond in verband met de belangrijke gegevens die Hondius wist te verzamelen.¹⁶ In *Neue, curieuse und vollkommene artillerie, ...* van Christoph Friedrich von Geissler uit 1718 wordt Hondius vermeld als een van de voornaamste auteurs over artilleriekunst¹⁷ en in de oudste onderwerpsbibliografie waar het boek in voorkomt, het 'Versuch einer Artillerie-Bibliothek, worin die vornehmsten die Geschützkunst betreffenden Schriften in chronologischer Ordnung angezeigt sind' van Joachim Michael Geuss uit 1776, gaat Hondius eveneens door voor de auteur.¹⁸ De gedegen catalogus bij de tentoonstelling 'Architekt und Ingenieur', die in 1984 werd gehouden in de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel brengt in die opvatting ten slotte evenmin verandering.¹⁹ Vrijwel iedereen die er wat dit betreft toe doet gaat er kortom van uit dat Hondius de auteur is. Het lijkt er dus op dat Kossmann zich heeft vergist. Het bewijs daarvoor ligt besloten in het boek zelf en zal hierna worden geleverd.

3 Hendrik Hondius

Wie was Hondius eigenlijk? (Afb. 62) Hij werd in 1573 geboren in het Vlaamse Duffel, vlakbij Antwerpen. In 1597 vestigde hij zich in Den Haag waar hij het grootste deel van zijn carrière zou verblijven. In 1604-1605 was hij werk-

62. Hendrik Hondius (1573-1650).
Kopergravure Frederik Bouttats de
Jonge († 1676) naar Hendrik Hondius.
Uitgave Joan Meijssens, 1694.

zaam in Leiden. Naast een belangrijk tekenaar/ontwerper, graveur, etser en uitgever en verkoper van prenten, met vele belangrijke klanten, was hij uitgever en boekverkoper. Tussen 1606 en 1610 kreeg zijn bedrijf een eigen boekdrukkers tot zijn beschikking.²⁰ Voor die tijd maakte hij gebruik van de diensten van de Haagse drukker Beuckel Cornelisz. Nieuulandt.²¹ Ook werkte hij als tekenaar/ graveur mee aan de totstandkoming van boeken die bij andere uitgevers verschenen. En ten slotte was hij zelf auteur op het gebied van de krijgskunde en de perspectiefleer. Naast het militaire handboek zou Hondius nog een militair werk hebben geschreven, getiteld *Alghemeine regelen der stercktebou* ('s-Gravenhage 1625), maar hiervan is geen exemplaar bekend.²² Daarnaast is Hondius hoogstwaarschijnlijk de samensteller van zijn even mooie als zeldzame uitgave *Eenige formen van slaghe-ordens soo ten deel, als in't geheel, van de legers der Geunierde Provintien. De ordre van't af-varen, 'tmarcheren, en het inquarteren te velde. Geordineert by Mauritius, Prince van Oanjen, Hoog-loffl. Memorye, ende sijne hoogheyt Fredrick Henrick Prince van Oranjen, &c.* (Den Haag 1638).²³ (Afb. 63)

In 1643 behoorde Hondius in de Nederlandse Republiek tot de vier grootste afnemers van boeken van de belangrijke internationale uitgever Balthasar II Moretus in Antwerpen, zo blijkt uit rekeningen van laatstgenoemde.²⁴ Hondius was, zo kan worden geconcludeerd, van vele markten thuis.²⁵

Het boekenfonds van Hondius bestaat, voor zover op dit moment bekend is, uit 35 uitgaven.²⁶ Dat maar liefst 27 daarvan plaatwerken zijn is gezien

63. Hendrik Hondius, *Eenige vormen van slagh-ordens soo ten deel, als in't geheel, van de legers der Geunieerde Provintien. De ordre van't afvaren, 'tmarcheren, en het inquartieren te velde. Ge-ordineert by Mauritius, Prince van Oanjen, Hoog-loffl: Memorye, ende sijne hoogheyt Fredrick Henrick Prince van Oranjen, &c.* (Den Haag, Henricus I Hondius, 1638), titelpagina.

Hondius' achtergrond niet verrassend. Dit relatief grote aantal plaatwerken hangt daarnaast samen met de onderwerpen van zijn boeken. Zo gaan twaalf werken over perspectief. Als we de tijdsgeschriften op militair gebied meerekenen, komt de rubriek militaire werken op de tweede plaats. Het betreft vier krijgshistorische werken van de hand van de Engelsman Henry Hexham (1580?-1658), drie uitgaven over vestingbouw van Samuel Marolois (circa 1572-vóór 1627), drie uitgaven over vestingbouw en artillerie en een uitgave over slagordes van Hondius zelf, en ten slotte twee uitgaven over het zeldzame onderwerp legerkampen van David Solemne, *maréchal des logis* van het Staatse leger. De overige uitgaven in het fonds van Hondius vallen uiteen in twee groepen, te weten in enerzijds: plaatwerken over architectuur (1), geometrie (2) en een verzamelwerk over deze twee laatste onderwerpen inclusief fortificatie, en anderzijds: plaatwerken over kerk en/of staat (5), geografie (1) en ornamenten (1), en een typografisch gedrukt pamflet. We zien dat alle onderwerpen in het boekenfonds van Hondius regelmatig blijven opduiken. Het eerste zuiver militaire werk in zijn fonds verschijnt in 1615.

Hondius' prentenfonds veranderde nadat het Twaalfjarig Bestand was geëindigd en de oorlogvoering tegen Spanje werd hervat wel duidelijk van

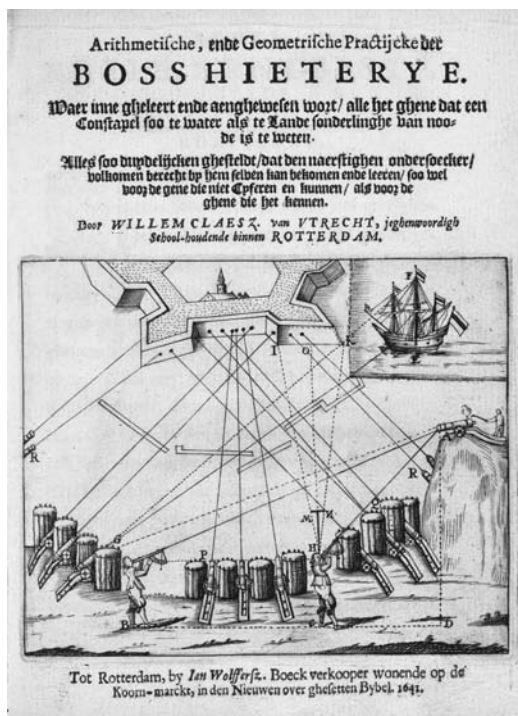

richting. Frederik Hendrik, in 1625 benoemd tot stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland en Overijssel en kapitein-generaal van de Unie, wist een hele reeks steden te veroveren, hetgeen hem de bijnaam ‘Stedendwinger’ opleverde. Hondius speelde in op deze actualiteit met nieuwskaarten van specifieke gebeurtenissen – in het bijzonder van belegeringen en gevechten – die al dan niet werden voorzien van begeleidende typografische tekst.²⁷ Deze teksten drukte hij op zijn eigen drukpers. Vanaf het midden van de jaren 1620 stopte Hondius met zijn werk als graveur van losse prenten.²⁸ Hij richtte zich steeds meer op het schrijven, met name van een boek over het perspectief, dat in 1622 door hemzelf werd uitgegeven. In dit werk, getiteld *Onderwijsinge in de perspective conste*, dat ook in het Frans en in het Latijn is vertaald, geeft hij een beknopt overzicht van de talrijke auteurs over het perspectief, zonder overigens de grondlegger van dit genre, Hans Vredeman de Vries, te noemen. Hondius geeft zodoende blijk van een grondige boekengeleerdheid. Hieraan ontbrak het Vredeman de Vries. Ook was er bij hem gebrek aan samenwerking tussen kunstenaars en wiskundigen,²⁹ dit in tegenstelling tot Hondius.

4 Van bus- en bosschietery tot artillerie: Hondius als auteur van het militaire handboek

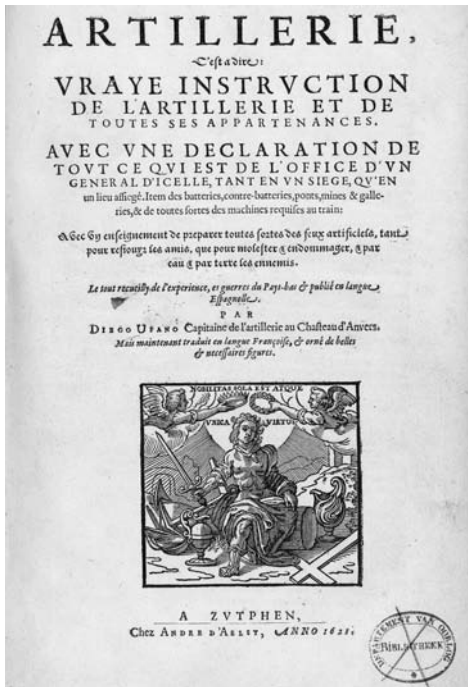
Behalve over een brede kennis van de nieuwste literatuur beschikte Hondius ook over het vermogen om informatie uit te wisselen. Beide kwaliteiten kwamen van pas bij het schrijven van zijn militaire handboek. Hij schreef immers een boek voor militairen in oorlogstijd, die niet op verouderde informatie zaten te wachten. Een actueel boek in het Nederlands was wel lucratief want een beschrijving van de Nederlandse artillerie bestond nog niet. Wel bestonden er in 1599 een *Instructie voor de gemeene officieren van den train der artillerye* en een *Instructie voor den meester-generaal van de artillerye of geschut*, uitgevaardigd door de Staten-Generaal. Ook waren er vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw tal van boeken over het zogenoemde bus- of bosschieten op de markt. De naam bus of bos raakte in de Middeleeuwen in gebruik als naam om het buisvormige geschut mee aan te duiden.³⁰ In de tweede helft van de veertiende eeuw was overal in de Noordelijke Nederlanden het vuurgeschut in gebruik gekomen. In veel steden werd dit geschut beheerd, en zo nodig ingezet, door de busmeester of busschietery. De kennis die daarvoor nodig was, lag besloten in buitenlandse literatuur, waarvan eind zestiende eeuw de eerste Nederlandse vertalingen begonnen te verschijnen. De eerste in haar soort is *Der bussen meesterije* uit 1588, een uit het Duits vertaald werkje, uitgegeven door Cornelis Claesz in Amsterdam.³¹ Hiervan is ook een uitgave bekend uit 1593.³² Een jaar later verscheen bij Claesz vervolgens *De conste van het busschieten*, naar het Duits van Franz Joachim Brechtel (1554-1593). Van dit boek verschenen vervolgens ten minste nog vier uitgaven in 1605, 1625 (2x), en 1630.³³ In 1601 was bij Claesz daarnaast de *Nieuwe const van het bossenschieten*

64. Willem Claesz, *Arithmetische en geometrische practijcke der bosschieterye*.... (Rotterdam, Jan Wolffersz Vleyser, 1641), titelpagina.

'By een liefhebber der selver const' uitgekomen.³⁴ Uit 1622 dateert een *Constapels-boeck ofte korte onderwijsinge van alle het gheene een constapel ofte bosschieteer noodich is om te weten* van Jorys Symonsen.³⁵ Het is niet zeker of ook dit werk is gedrukt. Er is alleen een manuscript van bekend dat deel uitmaakte van de belangrijke bibliotheek van Charles-Edmond-Henri de Coussemaker (1805-1876), die in 1877 in Brussel onder de hamer kwam.³⁶ Wel is een gedrukt exemplaar bekend van het twee katernen tellende werkje *Kort onderwijs vant constapelschap*, in 1630 verschenen bij Nathanael Roman te Groningen. Het bekendste boek over het bosschieten verscheen vervolgens in 1641 bij Jan Wolffersz Vleyser in Rotterdam. (Afb. 64) Het betreft *Arithmetische, ende geometrische practijcke der bosschieterye* [sic] van Willem Claesz van Utrecht, die in Rotterdam werkzaam was als onderwijzer. Van dit boek zijn ook latere drukken bekend uit 1675 en 1696.³⁷ In 1662 kwam het werkje *Busschietereij konst* uit van Friedrich von Sedlitz, een edelman uit Silezië in Deense dienst bij de Schonischen Artillerie. Hiervan verscheen in 1676 te Frankfurt am Main nog een Duitse vertaling.³⁸ In de achttiende eeuw verschenen in de Republiek tot slot nog twee werkjes over bosschieten van de hand van de Nederlandse auteurs Gerrit van der Tollen en Pieter Hellingwerf, elk in meerdere drukken.³⁹

Het eerste echte artillerieboek in de Republiek verscheen echter in 1621, een Franse vertaling van het populaire werk van de Spaanse kapitein Diego Ufano, getiteld *Tratado dela artilleria y uso della platicado* [sic].⁴⁰ Dit boek was

65. Diego Ufano, *Artillerie, c'est à dire: vraye instruction de l'artillerie et de toutes ses appartenances....* (Zutphen, Andries Jansz van Aelst, 1621), titelpagina.

voor het eerst in 1613 verschenen te Brussel. Ufano was in het begin van de zeventiende eeuw in Antwerpen woonachtig en beschrijft in zijn boek de inzet van de Spaanse artillerie in de Nederlanden.⁴¹ De Nederlandse uitgave, getiteld *Artillerie, c'est à dire: vraye instruction de l'artillerie et de toutes ses appartenances....*, is van Andries Jansz van Aelst in Zutphen, die in 1630 ook nog een Duitse vertaling ervan op de markt bracht.⁴² (Afb. 65)

Hondius' boek past beter in de traditie van dit laatste boek dan in die van de boekjes over bosschietarij. Hondius' boek kan worden gezien als een tegenhanger van dat van Ufano, daar laatstgenoemde de Spaanse artillerie beschrijft en Hondius de Staatse. Bij het lezen van Hondius' boek komt wel duidelijk naar voren dat het is geschreven door een niet-militair, zij het wel op basis van militaire bronnen. Het is een werk geschreven door een toeschouwer van de Tachtigjarige Oorlog. Hondius put uit allerlei bronnen en vult die aan met eigen ervaringen en kennis. Waarschijnlijk maakte hij gebruik van zowel geschreven als gedrukte bronnen die zonder meer beschikbaar voor hem waren, alsmede van informatie die hij onder meer van Simon Stevin had gekregen.⁴³ Hondius schreef geen wetenschappelijk werk, het bevat echter actuele informatie over allerlei recente militaire operaties en alles bij elkaar biedt het boek een waardevol contemporain overzicht van kennis van artillerie en vestingbouwkunde. Dat Hondius niet alles klakkeloos overschreef en ook zelf onderzoek deed, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hij het eerste overzichtswerk over de geschiedenis van de Opstand van de hand van Emanuel

van Meteren (1535-1612) expliciet corrigeerde. Na verschijning van de eerste Nederlandse editie van dit werk uit 1599 (*Belgische ofte Nederlantsche Historie*) – eerder was het werk al in het Duits uitgekomen – hadden enkele hooggeplaatste personen bezwaren tegen de inhoud geuit, met als gevolg dat diverse officiële en niet-officiële edities het licht zagen.⁴⁴ De definitieve, politiek correcte tekst, die op last van de Staten-Generaal was gemaakt, verscheen in 1614. Het commentaar dat Hondius daarna schreef had betrekking op het hoofdstuk over verdediging te water, door het vernietigen van bruggen of kades door middel van vuur, brandschepen, et cetera. Volgens Hondius had Peeter Timmermans, ingenieur te Antwerpen, en niet Frederick Genibelly, een ingenieur uit Mantua, een bepaald verdedigingswerk in Antwerpen gemaakt, zoals Van Meteren ‘abuys’ had beweerd.⁴⁵

Hondius omschreef zijn boek als een ‘korte beschrijvinge’ van de ‘generale regelen’ van de oorlogvoering. Dat algemene militaire kennis en tactiek bij hem niet aan bod komen is later door een Duitse militair-historicus beschouwd als ‘eine seltsame Anordnung’, maar het oordeel van deze militair-historicus komt natuurlijk doordat Hondius dergelijke specifieke militaire kennis ontbeerde.⁴⁶ Hetzelfde geldt voor de constatering dat het boek niet het schoolse karakter heeft dat vaak bij militaire verhandelingen wordt aangetroffen.⁴⁷ Hij kwam uit een andere traditie; in het woord vooraf schrijft hij door iemand te zijn overgehaald het boek te schrijven. De informatie daarvoor had hij met veel moeite en arbeid verkregen.⁴⁸ Hij stak zijn onervarenheid met het militaire metier in het algemeen ook niet onder stoelen of banken.⁴⁹ Die beperkte deskundigheid op militair gebied enerzijds en anderzijds de grote kennis van zaken op andere terreinen, zoals de cartografie, is ook terug te zien in de stijl die hij hanteerde. Met een zekere bevlogenheid schrijft hij bijvoorbeeld, als cartograaf, over de ‘maniere om eene vier-hoeck [een vestingtype] af te steken op ’t landt’. Hij achtte het ‘noodich een korte onderwijsinge te doen om desen voorsz. Vier-hoeck op ’t landt af te steken, want niet alleen komt het selve te pas om te fortifieren, maer oock om de quartieren te versorgen in de legers, ende waer wel noodich dat niet alleen dit en verstonden de Ingenieurs, Quartier-meesters etc. Maer oock alle Bevel-hebbers, ’tgene haer dickmaels een goede leger-plaetse soude veroorsaecken.’⁵⁰ In dit citaat ligt overigens ook een van de bewijzen besloten dat Hondius de auteur is. In genoemd perspectiefboek schreef hij twee jaar eerder namelijk eveneens over onder meer legerkwartieren: ‘Ende ten lesten zijn hier by gevoeght eenige Figuren, alwaer den Geometrische grondt blijft, sonder dien te verkorten, ende het tegen-sien daer aen gevoeght uyt den grondt, als vertoonende de Orthographie, blijvende de Circonferentie in haer geheel, seer dienstigh voor Fortificatien, Quartieren van Legers, Redouten, ende Trencheen, [sic] &c. te vertoonen, alwaer men meer den grondt, als het verheven aensiet.’⁵¹ Even verderop schrijft hij: ‘Ick hebbe de Figuren weynigh geschaduwt’.⁵² Kennelijk was dat een van zijn stokpaardjes, want in zijn militair handboek staat ook expliciet: ‘de Figuren vant eerste, tweede ende vierde deel, hebbe ick ongeschaduwt gelaten’.

5 In hofkringen

Zoals gezegd maken militair-historici graag gebruik van Hondius' boek als bron van vele wetenswaardigheden die nergens anders worden gevonden. De kracht van het boek is gelegen in de grote hoeveelheid informatie die de auteur wist te verzamelen. Maar hoe kwam hij daaraan? Het reeds genoemde boek *Wapenhandelinge van roers mvsquetten ende spiessen ...* van Jacob de Gheyn uit 1607 werd immers pas veel later uitgegeven dan gepland als gevolg van de vereiste geheimhouding van de daarin verwerkte krijgskundige kennis. Om deze reden kreeg De Gheyn ook lange tijd geen privilege van de overheid om zijn kopijrecht te beschermen.⁵³

Hondius geeft in zijn voorrede aan waar hij bepaalde informatie vandaan haalde. Gegevens over geschut en affuiten had hij bijvoorbeeld zelf opgemeten en op schaal getekend. De legeropstellingen bij Nieuwpoort had hij overgenomen van de bekende kaartenmaker Floris Balthasar (1562/63-1616). Hij wist bovendien dat Balthasar van de Spaanse aanvoerder Don Francesco de Mendoza, admiraal van Aragon, informatie had gekregen, nadat deze bij Nieuwpoort gevangen was genomen en naar de Gevangenpoort in Den Haag was gebracht.⁵⁴ De gedrukte bronnen die Hondius in de tekst noemt, werken van Sebastiano Serlio (1475-1554), Daniel Specklin (1536-1589), Lodovico Guicciardini (1521-1589), Samuel Marolois, Jean Errard en Emanuel van Meteren,⁵⁵ dienden als verwijzing voor degenen die verder wilden lezen. Verder wekt Hondius vooral de indruk dat hem uit de eerste hand veel informatie werd toegespeeld. Als hij bepaalde gegevens niet kreeg, dan wilde hij verder niet op het desbetreffende onderwerp ingaan om te voorkomen dat hij zou 'misdoen'.⁵⁶ En als hij geheime informatie niet kon prijsgeven 'vergenoechte' hij zich daarmee.⁵⁷

Zoveel is zeker, dat Hondius een lijntje moet hebben gehad naar invloedrijke personen die hem desgevraagd belangrijke gegevens konden leveren, want het is opvallend dat hij goed op de hoogte was van actuele militaire informatie. Hondius beschrijft in zijn boek bijvoorbeeld dat in Groningen de bouw van een citadel is overwogen die grensde aan de binnenzijde van de omwalling.⁵⁸ Dit project was een controversieel onderwerp want een heerser gaf daarmee impliciet aan dat hij weinig vertrouwen in zijn onderdanen had. Zou hij dat wel hebben, dan kon het fort immers in het centrum van de stad geplaatst worden. Door de versterking aan de rand van de stad te plaatsen kon hij de stad eventueel verlaten zonder dat zijn onderdanen dit merkten. Hondius schreef: 'Een Kasteel salmen leggen aen eenen hoec van de Stadt, in voegen dat het over de stadt heersche'.⁵⁹ Dit leek erg op de Spaanse citadel, die gewoonlijk gedeeltelijk binnen en gedeeltelijk buiten de stadsomwalling werd gebouwd teneinde de inwoners te kunnen domineren zonder afgesneden te worden van hulp van buitenaf en daardoor een symbool was voor de Spaanse repressie. Hondius was kennelijk goed op de hoogte van de discussie hierover tussen prins Maurits, Simon Stevin, de ontwerper Johan van Rijswijck, de magistraat en graaf Willem Lodewijk. De paragraaf

die hij wijdde aan de 'Beschrijvinge van het Kasteel van Groeningen' begint als volgt: 'Int leggen van dit Kasteel aende stadt Groeningen in Vrieslandt, is veel beraets geweest, wantmen verscheyden reysen voorgeslagen heeft, het selve te maken inde forme, ende plaetse geteeckent A. maer naer lange ende rijpe deliberatie, is het ten lesten geleit op de maniere ende plaetse geteeckent B.' Op de begeleidende plaat graveerde Hondius bij figuur A., een afbeelding van een fort dat gedeeltelijk binnen de stad ligt, deze Franstalige tekst: 'ce fort à esté diverses fois proposé, mais apres longues deliberations ragette [rejeté]'.

Ook als het gaat over de artillerie weet Hondius allerlei gedetailleerde informatie te geven. De kenner van het krijgswezen in de tijd van Maurits, J.W. Wijn, schreef daarom: 'Hondius, den eersten beschrijver der Nederlandsche artillerie [...] [was] blijkbaar een 'insider'.'⁶⁰ Hondius geeft zelfs de juiste samenstelling van het gietmetaal voor geschut. Ook komt hij te spreken over geschutsproeven op het strand van Scheveningen.⁶¹ Om te onderzoeken wat de onder- en bovengrens was voor de hoeveelheid kruit die nodig was om een stuk geschut af te vuren 'isset gebeurt dat men op de strang aen de Zee by Schevelinge, een kamerstuck heeft geprobeert, eerst gheladen met thien pont kruyt, daer naer met neghen pont kruyt, ende ten derdenmael met seven pont kruyt, ende met de seven pont is alderwiltste gheschoten.' Hieruit blijkt dat het laden van het stuk geschut met tien pond kruit een verspilling van dit explosief impliceerde. Tot slot schrijft Hondius op een geheimzinnige wijze, althans volgens de artilleriehistoricus F.H.W. Kuypers, over 'kleine veltstuckkens, wegende ontrent 300. pont, die seer bequaem ende handich zijn om te velde in slach-ordre te ghebruycen, ende sijn seer dienstich overmits de lichteicheyt om over wech te voeren, de selve doen groot gewelt, maer alsoo het maecksel van deselve secreteet wort gehouden, hebbe mij vergenoecht met de voorgemelde alhier te beschrijven ende in figure te thoonen.'⁶²

Er is gesuggereerd dat Hondius' nauwe betrekkingen met de Haagse hofkringen teruggaan tot 1599.⁶³ Toen kreeg hij namelijk een privilege van de Staten-Generaal voor al zijn werk, waarmee behalve zijn kopijrecht tevens het politieke en religieuze karakter ervan officieel werd erkend.⁶⁴ Opvallender is echter dat hij van de Staten-Generaal al op 24 juni 1597 octrooi op een prent had gekregen, al voordat hij op 5 december daaropvolgend als plaatsnijder in het Haagse Lucasgilde was ingeschreven.⁶⁵ Dit betrof een portret van prins Maurits. Aangenomen wordt dat de stadhouder voor Hondius had geposeerd, net als zijn broer Frederik Hendrik een aantal jaren later zou doen. Deze poseersessies maken het plausibel dat hij contacten had in kringen rondom de Oranje-Nassaus.⁶⁶

Een van die contacten kan de jonge Constantijn Huygens (1596-1687) zijn geweest, die in 1611 als jongeman tekenles van Hondius kreeg. Huygens was secretaris van drie prinses van Oranje. Huygens' vader wendde zich voor deze lessen tevergeefs tot Jacob de Gheyn, die op zijn beurt Hondius had aanbevolen.⁶⁷ Huygens bewaarde goede herinneringen aan de omgang met Hon-

66. Constantijn Huygens (1596-1687). Gravure Abraham Bloteling (1640-1690) naar Caspar Netscher (circa 1639-1684), opgenomen in Huygens' *Koren-bloemen*, uit 1658.

dius, en schreef over hem in zijn jeugdherinneringen uit de jaren 1629-1631: 'Hondius was een goed mens en zijn zacht karakter maakte hem voor ons, welopgevoede jongelui, tot een geschikt leermeester. In zijn eigen specialisme, dat moet ik er uitdrukkelijk bij zeggen, was hij ook zeer kundig, ...'⁶⁸

6 Hondius en de 'kraak' van de Kloosterkerk

Patronage speelde in deze tijd een belangrijke rol. Dit blijkt ook uit de band die de familie Huygens onderhield met zowel de Oranjes-Nassaus als Hondius. Constantijn Huygens' vader, Christiaan Huygens (1551-1624), werd in 1578 door zijn patroon Diederick van Liesvelt bij Willem van Oranje geïntroduceerd, waarna deze hem tot zijn vierde secretaris benoemde.⁶⁹ Na de moord op Willem van Oranje werd de band tussen Huygens en het Oranjehuis niet doorgesneden. Christiaan bleef een trouwe cliënt van het prinselijk geslacht en zijn zoon Constantijn, die in zijn vaders voetsporen trad, maakte in 1620 een opschrift in het Latijn voor het familiegraf van de Oranjes in Delft. Toen hij in 1625 na allerlei diplomatieke reizen werd benoemd tot secretaris van Frederik Hendrik, zou ook hij tot zijn dood in dienst van het Huis van Oranje blijven.⁷⁰ De banden tussen de familie Huygens en de Oranje-Nassaus waren zo hecht dat Constantijn ook na de dood van Frederik Hendrik tot de clientèle van de Oranje-Nassaus bleef behoren. De eigen clientèle van de familie Huygens, waarvan waarschijnlijk ook Hondius deel uitmaakte, kon daar weer van meeprofiteren. (Afb. 66)

De goede contacten van Hondius, in het bijzonder met prins Maurits, ble-

ken duidelijk toen hij tijdens de Bestandstwisten als aanhanger van de prins op de voorgrond trad.⁷¹ In 1616 raakte hij verwickeld in de controverse tussen de remonstranten en de contra-remonstranten.⁷² Hondius was toen een van de voormannen die besloten tot de beroemde 'kraak' van de Kloosterkerk in Den Haag in 1617.⁷³ Raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt, die vrijwel naast de kerk woonde, reageerde hier furieus op en wilde onder anderen Hondius laten onthoofden. Dit gebeurde echter niet. Sterker nog, Hondius zou later cynisch genoeg een prent maken van de onthoofding van Van Oldenbarnevelt zelf. Maurits steunde zoals bekend de contra-remonstranten om zowel godsdienstige als politieke redenen en de kerk bleef contra-remonstrants, met Hondius als een van de ouderlingen.⁷⁴ Er is zelfs gesuggereerd dat Hondius bewust door Maurits werd ingeschakeld om de kwestie te laten escaleren.⁷⁵ Veertien dagen na de 'kraak', op zondag 23 juli, kwam Maurits naar de predicaatie,⁷⁶ en sindsdien wordt de kerk door het volk de 'Prinsekerk' genoemd.⁷⁷ In het kielzog van Maurits bezochten ook de andere stadhouder, graaf Willem van Nassau, alsmede veel leden van de Staten-Generaal, de Raad van State, en leden van andere hoge bestuurlijke colleges de kerk.⁷⁸

Het klinkt misschien vreemd, maar in de Kloosterkerk moet Hondius ook de gegevens hebben vergaard voor het hoofdstuk over geschut in zijn artillerieboek. Tijdens de oorlog tegen Spanje werden in alle gewesten geschutgieterijen opgericht. Door het ad hoc-karakter van deze instellingen werden daarvoor kerken en kloosters gebruikt die als gevolg van de Reformatie leegstonden.⁷⁹ In Den Haag moest de Kloosterkerk eraan geloven. Nadat deze leegstaande kerk vanaf 1588 het onderkomen was geworden van een compagnie ruiters van het Staatse leger, richtten de Staten van Holland en West-Friesland in 1589 het koor in als geschutgieterij; de kerk diende bovendien als opslagplaats voor munitie. In 1617 werden daar echter de diensten weer her-
vat⁸⁰ en werd een muur geplaatst tussen het koor en de rest van de kerk, en de poort rechts van de kerk, die er nog steeds staat, gaf toegang tot de gieterij waar Hondius dus het geschut en de affuiten heeft kunnen opmeten.⁸¹ Hierbij moet overigens niet worden uitgesloten dat Hondius contacten onderhield met de Haagse schilder en glasschrijver Quirijn Coenraadsz. Deze vervaardigde namelijk de tekeningen van 'diverse instrumenten ten oorloge', waaronder affuiten en geschut, voor zowel prins Maurits als de geschutgieters.⁸²

Hondius lijkt in zijn naspeuringen weinig tegenwerking te hebben ondervonden. Uit een brief van prins Maurits aan Johannes Lydius (1577-1643), predikant te Aarlanderveen, uit 1617 blijkt dan ook dat Hondius niet alleen als ouderling van de kerk met Maurits in aanraking kwam, maar tevens zijn vertrouweling was. Maurits schreef aan Lydius, wiens komst naar Den Haag was aangekondigd:⁸³ 'Als ghij zult hier wesen, laet het ons door Hondius terstonts weten, opdat wij U dan voorder moghen doen instrueren.'⁸⁴ Hondius kwam waarschijnlijk ook bij Maurits op bezoek. Ze woonden vlak bij elkaar en Hondius vervaardigde enkele goede beschrijvingen en afbeeldingen van de door Jacob de Gheyn ontworpen tuin die Maurits omstreeks 1620 aan de

zuidwest-zijde van de stadhoudelijke kwartieren liet aanleggen.⁸⁵ Hondius moet deze tuin, die was omgeven door een muur met kantelen, goed hebben gekend aangezien hij daarover zeer gedetailleerde informatie heeft gegeven.

7 Maurits als patroon van Hondius

In 1638 verscheen in het fonds van Hondius de eerder genoemde prachtuitgave *Eenige formen van slagh-ordens ....* Voor de samenstelling hiervan maakte Hondius, net als voor zijn artillerieboek, gebruik van een handschrift van Maurits' militaire adviseur Simon Stevin.⁸⁶ Bij het samenstellen van Hondius' artillerieboek was, zoals is aangetoond, sprake van samenwerking met het hof. Dit was ook het geval bij zowel het genoemde militaire werk *Wapenhandelinghe van roers mvysquetten ende spiessen ...* uit 1607 van De Gheyn als *De Nassavsche vvapen-handelinghe, van schilt, spies, rapier, ende targe; ...* uit 1618 van de Haagse schilder Adam van Breen (1575-1640).⁸⁷ De gedeelde ontstaansgeschiedenis van deze boeken maakt de volgende vergelijking van Hondius met De Gheyn en Van Breen begrijpelijk: 'De beste graveurs Jacob de Gheyn en Adam van Breen, hadden zijne [= Maurits] krijgsoefeningen, die hij door het krijgsvolk liet houden, door hunne fraaie afbeeldingen, zooals Hendrik Hondius voor het materieel der artillerie deed, vereeuwigd.'⁸⁸

Dit soort uitgaven, ofwel boeken en prenten waarin militaire ontwikkelingen en overwinningen op het strijdtoneel werden besproken en uitgebeeld, ten dele ook met de bedoeling om bij de bevolking de moed erin te houden, werd overigens van overheidswege ondersteund met financiële beloningen voor de makers ervan.⁸⁹ Floris Balthasar bijvoorbeeld verdiende een vermogen aan zijn militaire nieuwskaarten; voor één kaart van de slag bij Nieuwpoort uit 1601 kreeg hij van de Staten-Generaal maar liefst vierhonderd gulden. Zoals is aangetoond, was bij Hondius bovendien sprake van een unieke relatie met Maurits. Het is uiterst realistisch om deze als een vorm van patronage te beschouwen.

4 'Un excellent livre'

Johannes Janssonius' uitgave van een belangrijk artillerieboek uit Litouwen (Amsterdam, 1650)

1 Militaire klassiekers uit de Nederlandse Republiek

De voorname plaats die de Republiek tijdens de Gouden Eeuw innam in de wereld van het boek komt ook tot uiting in de militaire literatuur uit die tijd. Veel eerste uitgaven van buitenlandse werken verschenen toen in Nederland. Hieronder bevonden zich tal van belangrijke werken en zelfs enkele klassiekers. Een voorbeeld hiervan is het in 1650 te Amsterdam verschenen boek *Artis magnae artilleriae pars prima* van de hand van de uit Litouwen afkomstige militair Casimir Siemienowicz. (Afb. 67)

Het werk van Siemienowicz vraagt om meerdere redenen de aandacht. Ten eerste vanwege de belangrijke rol van de Nederlandse Republiek in het uitgeven van krijgskundige werken van buitenlandse auteurs. Daarnaast is Siemienowicz' boek niet alleen opmerkelijk vanwege de combinatie van de herkomst van de auteur, de taal en de plaats van uitgave, het boek was ook zeer succesvol en is tot op de dag van vandaag een belangrijke bron voor militair-historici en in het bijzonder artilleriehistorici. Van de eerste druk, in het Latijn, zouden volgens de Engelse vertaler enkele duizenden exemplaren zijn gedrukt en in de periode 1651-1730 verschenen er bovendien in drie landen drie vertalingen in vier uitgaven.¹ Opmerkelijk is dat het boek in alle gevallen in folio verscheen. Wat zegt de bibliografische geschiedenis van het boek en militaire vakliteratuur uit die tijd over dit boek en de grote populariteit die het boek kennelijk genoot?

2 Casimir Siemienowicz

Over Siemienowicz is heel weinig bekend.² Hij werd geboren in Litouwen, was protestants en mogelijk van adel, want hij noemde zichzelf 'Chevalier Lituaniën'. Verondersteld wordt dat hij rond 1640 van middelbare leeftijd was en kort na 1651 is overleden. Hij bezocht de universiteit van Wilna en studeerde daar onder meer wiskunde, chemie, architectuur en hydraulica. Daarnaast bekwaamde hij zich in tekenen en graveren en in metallurgie. Tijdens

67. Casimir Siemienowicz, *Artis magnae artilleries pars prima* (Amsterdam, Johannes Janssonius, 1650), titelpagina.

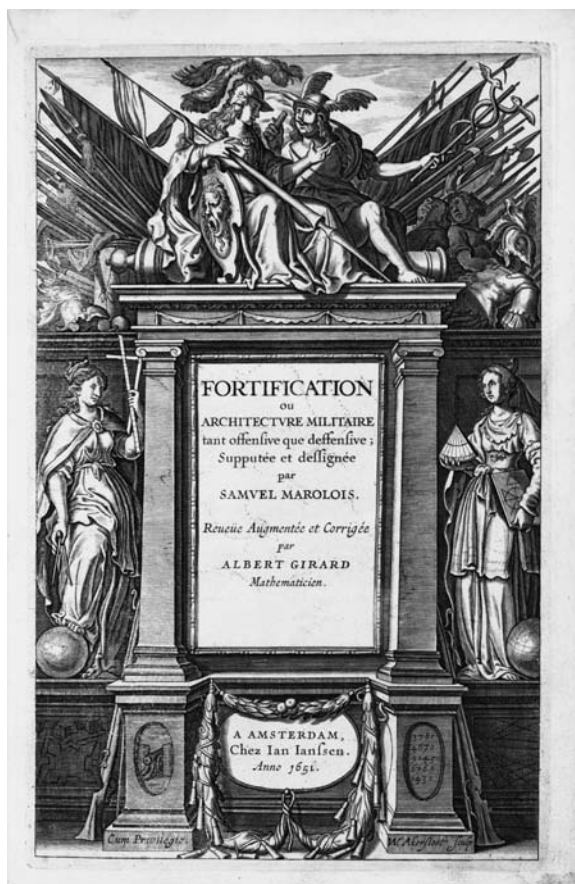
68. Casimir Siemienowicz zoals voorgesteld in het Poolse boek van Tadeusz Nowak, *Kazimiers Siemienowicz ok. 1600-ok. 1651* (Warschau, Ministerie van Defensie, 1969).

zijn verblijf in het buitenland deed hij veel praktische kennis op. In 'Holland' studeerde hij krijgskunde, waarschijnlijk tijdens zijn dienst in het leger van Frederik Hendrik, naar wie hij in zijn boek meerdere keren met eerbied verwijst. (Afb. 68)

Voordat Siemienowicz naar de Nederlandse Republiek vertrok, diende hij in het Poolse leger. Dit was in de periode waarin het Zweden van Gustaaf II Adolf (1594-1632) oorlog voerde met Denemarken, Rusland en Polen. De bijdrage aan de krijgskunde van Gustaaf Adolf, die bewondering had voor prins Maurits en diens innovaties bestudeerde en verbeterde, wordt door militair-historici als zeer belangrijk beschouwd.³ Hij wordt gezien als een militair genie en zijn koninkrijk als een *Militärmonarchie*. Zelf sneuvelde hij in de slag bij Lützen. Het gebruik van lichte artillerie voor het offensief zoals Gustaaf Adolf deed wordt nu gezien als een onderdeel van een hele reeks krijgskundige vernieuwingen.⁴ De Pruisische auteur majoor M. de Grewenitz schreef in 1831 dat deze periode van de Dertigjarige Oorlog behalve als een belangrijk militair-historisch tijdvak, ook moet worden gezien als een belangrijke periode in de geschiedenis van de artillerie.⁵ De artillerist en auteur Michael Mieth (?-1686), 'Rooms Keizerlijk Majoor', constateerde dan ook in *Artilleriae recentior praxis*. ... uit 1684 dat de ontwikkeling van de artillerie tijdens de oorlogen met de Zweden veel vooruitgang had geboekt.⁶

Na te hebben gevochten tegen Gustaaf Adolf diende Siemienowicz in het Staatse leger en nam hij in 1645 deel aan de belegering van Hulst in Zeeuws-Vlaanderen.⁷ Aan de rol die daar voor de Staatse artillerie was weggelegd, een kanonnade, was echter weinig innovatiefs op te merken.⁸ Frederik Hendrik werd hier bijgestaan door zijn schoonzoon Willem Frederik, de latere meester-generaal van de artillerie, aan wie verderop in dit boek aandacht zal worden besteed.⁹ Het belangrijkste resultaat van de kanonnade was volgens de *Mémoires de Frédéric Henri prince d'Orange* ... uit 1733 dat de vesting effectief werd

69. Samuel Marolois, red.
Albert Girard, *Fortification
ou architecture militaire tant
offensive que deffensive*;...
(Amsterdam, Johannes
Janssonius, 1651), titelpagina.

bestookt met 13.000 kanonskogels en vijfhonderd granaten en dat de belegeraars de stad langzaam langs de dijk konden naderen.¹⁰ Siemienowicz was hier zonder twijfel getuige van en maakte na de overgave misschien deel uit van de militairen die de stad vervolgens binnentrokken met, zoals het in de voorwaarden tot de overgave beschreven staat: 'vlieghende Vaendelen, brandende Lonte, Koghels inde mondt, Musquetten op schouderen, en volle Bandeliers, met twee metale Stucken, halve Kartouwen, en grooten Mortier en Ammonitie van Oorloghe daer toe noodigh om elck dry schoten te doen, en met hare Meubelen en Bestialen te marcheren naer Antwerpen met een suffisant Convoy van Ruyteren en ghetal van Wagenen en Paerden om hare Bagagie, Siecken, Gequetsten, Artillerye en Goederen te voeren.'¹¹

Twee jaar later keerde Siemienowicz terug naar Polen, waarheen hij was ontboden door Wladyslaw IV. Deze koning benoemde hem tot ingenieur van de Koninklijke Artillerie. Weldra klom hij op tot tweede bevelhebber van dit wapen met de rang van luitenant-generaal,¹² maar de opvolger van Wladyslaw II, de streng katholieke Jan Kazimierz, zegde Siemienowicz vanwege zijn

geloof ontslag aan. Dit resulteerde erin dat Siemienowicz in 1649 terugkeerde naar de Nederlandse Republiek.¹³ Ondertussen had Siemienowicz in Polen op bevel van koning Wladyslaw IV zijn boek geschreven,¹⁴ dat getuige de diverse uitgebreide herdrukken en vertalingen duidelijk in een behoefte voorzag. Het boek wordt in de Poolse militaire historiografie beschouwd als 'le plus célèbre ouvrage polonais du XVIIe siècle, traitant des fusées'.¹⁵ De verdiensten van Siemienowicz worden, vanwege zijn Litouwse afkomst, overigens ook geclaimd door de Litouwers.¹⁶

3 Siemienowicz in Amsterdam

Nadat de oorlogshandelingen ten gevolge van de Vrede van Munster (1648) inmiddels waren beëindigd, vestigde Siemienowicz zich in 1649 in Amsterdam, waarschijnlijk om voorbereidingen te treffen voor de uitgave van zijn boek over de artillerie. Hij zocht contact met Johannes Janssonius (1588-1664), een van de belangrijkste Nederlandse uitgevers van de zeventiende eeuw.¹⁷ Janssonius is vooral bekend vanwege de atlassen die hij uitgaf, maar zijn omvangrijke uitgavenfonds over de periode 1613-1664 telt daarnaast een behoorlijk aantal belangrijke krijgskundige en militair-historische werken.¹⁸

Voorbeelden van militaire werken in het fonds van Janssonius zijn Samuel Marolois' *Geometrie, perspective, architecture et fortification*, dat zowel separaat als gebundeld in diens *Opera mathematica* vele malen door Janssonius werd gedrukt, Simon Stevins *Sterckten-bouwingh* (1624) en het standaardwerk *Le mareschal des logis, contenant la charge & parties requises a la personne d'un mareschal de camp general, tant pour la cavallerie, que l'infanterie* van de hand van David de Solemne (1653). Voorts was Janssonius de uitgever van het rijk geïllustreerde werk *Wilhelm en Maurits van Nassau, prinsen van Orangien, haer leven en bedrijf* van Isaac Commelin (1651) en soortgelijke (krijgs)historische werken van de hand van auteurs als Emanuel van Meteren en Famianus Strada. (Afb. 69)

Siemienowicz' boek misstond dus niet in Janssonius' fonds. Behalve het onderwerp hebben voornoemde boeken in het fonds van Janssonius ook met elkaar gemeen dat ze rijk geïllustreerd zijn met gravures, zowel binnen als buiten de tekst. Wat betreft het graveren van prenten had Janssonius door zijn cartografische uitgaven de nodige expertise verworven. Hiervan heeft Siemienowicz' boek duidelijk geprofiteerd, want het onderwerp dat hij behandelt vraagt om verduidelijking in beeld. Het belang van beeld naast tekst in dit werk wordt onderstreept door het feit dat Siemienowicz zelf verantwoordelijk was voor het tekenen van de illustraties, zoals wel vaker het geval is bij militaire auteurs. Op dit aspect zal overigens nog nader worden ingegaan in het volgende hoofdstuk.

4 Amsterdam anno 1650

De eerste uitgave van Siemienowicz' boek verscheen in 1650 bij Janssonius. Teneinde de bibliografische geschiedenis van de verschillende uitgaven en vertalingen van het boek beter te kunnen begrijpen, volgt eerst een uitgebreide beschrijving van de eerste druk.

Het boek werd uitgegeven in folio. De Latijnse titel op de Franse titelpagina en de door Jacob van Meurs (1619-1680)¹⁹ gegraveerde titelpagina – het boek bevat geen typografische titelpagina –, die beide onderdeel uitmaken van de collatie,²⁰ luidt: *Artis magnae artilleriae pars prima*. Dit 'pars prima' is enigszins misleidend aangezien er niet meer is verschenen dan dit ene deel. Er is dan ook wel geschreven dat bij de uitgave van Janssonius (ten minste) nog één deel hoort.²¹ Uiteindelijk is er wel een tweede deel verschenen, maar dit deel is niet door Siemienowicz, maar door een andere auteur geschreven. Het initiatief hiervoor kwam echter van de uitgever van de Duitse vertaling, die in 1676 in Frankfurt verscheen.

Na de titelpagina volgt een opdracht aan aartshertog Leopold Willem van Oostenrijk (1614-1662), van 1647 tot 1656 landvoogd voor de Spaanse koning in de Zuidelijke Nederlanden.²² De opdracht aan deze persoon in een Amsterdamse druk is opmerkelijk, maar niet onbegrijpelijk als wordt bedacht dat de Republiek in 1648 vrede met Spanje had gesloten. Leopold Willem was sinds de vrede tussen Spanje en de Republiek om verschillende redenen een interessante potentiële mecenas voor Siemienowicz. Ten eerste was de aartshertog nog actief op het strijdtoneel. Hij ondernam namelijk verschillende, door financiële problemen en een gebrek aan manschappen mislukte pogingen om de oorlog met Frankrijk als winnaar te beëindigen.²³ Leopold Willem was naast een groot kunstmecenas een liefhebber van alchemie.²⁴ Dit laatste zal wellicht tot de verbeelding van de 'pyrotechnicus' Siemienowicz hebben gesproken en zal bovendien de kans op een beloning van Leopold Willem hebben vergroot. Misschien hoopte Siemienowicz zelfs op een positie aan het Habsburgse hof.

Volgens het *ad lectorum* bevat het boek 22 platen.²⁵ Deze zijn, in tegenstelling tot de gegraveerde titel, niet voorzien van de naam van de *inventor* of de graveur. Het ligt echter voor de hand dat Siemienowicz, die de gegraveerde titelpagina ontwierp, en Jacob van Meurs, die als graveur daarvan optrad, eveneens verantwoordelijk zijn voor de platen.

Het werk is vervolgens opgedeeld in vijf 'boeken' of hoofdstukken, die elk bestaan uit een wisselend aantal paragrafen. De hoofdstukken handelen achtereenvolgens over kalibermaten (I, p. 1-60), de samenstelling en vervaardiging van (bus)kruit en andere grondstoffen voor vuurwerk, lonten en dergelijke (II, p. 61-91), raketten (III, p. 92-120), projectielen (IV, p. 120 [= 121]-221) en allerhande oorlogsmachines en zowel siervuurwerk als militair vuurwerk (V, p. 222-283). Het nawerk van het boek bestaat uit een epiloog, een *excusatio* (of *errata*-lijstje), en een inhoudsopgave. Exclusief de lijst met (zet)fouten en de inhoudsopgave telt het boek daarmee 284 pagina's.

5 Van Frankfurt tot Londen

De waarde van Siemienowicz' boek ligt besloten in zijn geslaagde poging om voor het eerst de basiskennis op het gebied van de artilleriewetenschap en de vervaardiging en toepassing van vuurpijlen/raketten (zowel voor militaire als civiele doeleinden) te beschrijven én te toetsen, en gegevens uit eerder verschenen werken te compileren. Twee elementen zijn hierbij van essentieel belang: literatuurstudie en verificatie van de gevonden kennis door middel van experimenten. Hij bestudeerde circa 200 artilleristische en 25 pyrotechnische werken en toetste de gevonden theorie door praktijkproeven en berichtte daarover.

De betekenis van het werk van Siemienowicz komt onder meer tot uitdrukking in de vertalingen die in verschillende talen uitkwamen. In 1651, 1676 (2x) en 1729 verschenen na de enige Latijnse uitgave achtereenvolgens een Franstalige, een Duitstalige en een Engelstalige en in 1730 nogmaals een Duitstalige uitgave van dit boek. Het Legermuseum en de KMA bezitten tezamen exemplaren van alle bestaande edities.

Het Legermuseum bezit naast een recent aangekochte eerste druk, drie, niet identieke, exemplaren van de Franstalige uitgave, en twee van de drie 'Duitse' uitgaven. Van de drie Franstalige uitgaven van het Legermuseum komen er twee oorspronkelijk uit de historische bibliotheek van het Ministerie van Oorlog. Afgaande op de eerste gedrukte catalogus van genoemde bibliotheek, was in ieder geval reeds vóór 1850 een exemplaar van deze Franstalige uitgave aanwezig.²⁶ Een van de exemplaren van het ministerie was vermoedelijk ooit het eigendom van kolonel der genie en directeur van 's Landsfortificatiën Jean Adam Samuel de Veye de Burine, van wiens geslacht de militaire vakbibliotheek, zoals in het voorlaatste hoofdstuk is beschreven, tussen 1850 en 1878 bij het ministerie terecht kwam.²⁷ Het derde exemplaar bevindt zich in de sinds 1913 opgebouwde museumbibliotheek. Een exemplaar van de Duitstalige uitgave uit 1676 maakt sinds 1931 deel uit van de collectie dankzij een schenking van F.A. Hoefer,²⁸ de oprichter van het Legermuseum. De tweede Duitse uitgave, uit 1730, kwam in de bibliotheek van het Ministerie van Oorlog toen in 1841 het reeds genoemde Departement van den Grootmeester der Artillerie bij het Ministerie van Oorlog werd ondergebracht.²⁹ In de bibliotheek van de KMA is ten slotte een exemplaar van een andere Duitse uitgave uit 1676 aanwezig, alsmede een exemplaar van de uiterst zeldzame Engelstalige uitgave uit 1729.

6 *Grand art d'artillerie* (1651)

Aan de hand van voornoemde exemplaren kan de geschiedenis van de verschillende edities van Siemienowicz' artillerieboek worden geschetst. Zo doende komen we ook iets te weten over de usances in de wereld van de uitgeverij in de zeventiende en achttiende eeuw; binnen alle uitgaven zien we de

70. Willem Frederik (1613-1664). Illustratie in: Everhard Reyd, *Historie der Nederlantscher oorlogen begin ende voortganck tot den jaere 1601* (Leeuwarden, Gysbert Sybes, 1650).

nodige overeenkomsten en continuïteit, maar er zijn ook tal van exemplaar-gebonden verschillen binnen een uitgave waar te nemen.

De Franse vertaling uit 1651 is eveneens een uitgave van Janssonius. De vertaling was gemaakt door de Fransman Pierre Noizet.³⁰ Van deze vertaling was de afzet onder officieren waarschijnlijk relatief groot aangezien Frans de taal was waarin deze in heel Europa met elkaar communiceerden.³¹ De snelheid waarmee de Franse vertaling tot stand kwam, lijkt echter wel ten koste van de kwaliteit van de boekverzorging te zijn gegaan. Ook hier betreft het een uitgave in folio, die voorzien is van dezelfde gegraveerde titelpagina als de Latijnse uitgave, met dien verstande dat het jaar van uitgave in de koperplaat is aangepast. Deze uitgave heeft, de Franse titel daargelaten, evenmin een typografische titelpagina. (Afb. 71) De titel *Grand art d'artillerie* kan zowel worden ontleend aan de Franse titelpagina als aan een bedrukt 'etiket' dat is geplakt op de gegraveerde titelpagina en wel op het gedeelte waar de oorspronkelijke gegraveerde Latijnse titel staat. Zodoende kon de gegraveerde titelpagina opnieuw worden gebruikt voor anderstalige uitgaven. Dit werd overigens niet consequent gedaan, zo blijkt uit het exemplaar van kolonel De Veye de Burine. Dat heeft namelijk een afwijkende Franse titelpagina, die is gedrukt met ander zetsel. De tekst van de drie exemplaren – het eigenlijke boek – is echter volkomen identiek.³²

Janssonius' Franstalige uitgave is op dezelfde manier ingedeeld als die in het Latijn. Het 'Excuse au Lecteur' en de opgave van de plaatsen waar de platen moeten worden gebonden volgen hier echter direct na de veel uitgebreidere opdracht aan aartshertog Leopold Willem. Het uitgebreide *ad lectorum* in de uitgave uit 1650 heeft plaats moeten maken voor een lofzang op prins Willem Frederik, die bijna vier pagina's omvat.

Deze 'Tres illustre et tres excellent-Seigneur-Monseigneur' Willem Frederik (1613-1664) was een zoon van Ernst Casimir, graaf van Nassau en Sophia Hedwig, hertogin van Brunswijk-Wolfenbüttel. Sinds 1640 was hij stadhouder van

71. Casimir Siemienowicz, *Grand art d'artillerie* (Amsterdam, Johannes Janssonius, 1651), titelpagina.

Friesland en in 1650 ook van Groningen en Ommelanden. Siemienowicz maakte Willem Frederik van nabij mee tijdens het eerdergenoemde beleg van Hulst in 1645.³³ Willem Frederik, die was gehuwd met de dochter van prins Frederik Hendrik en Amalia van Solms, werd in 1648 aangesteld als meester-generaal van de artillerie.³⁴ Zijn bibliotheek bevatte naast theologische dan ook de nodige militaire werken, zoals *De Artillery-konst*.³⁵ Het boek van Siemienowicz was gezien Willem Frederiks militaire activiteiten op het gebied van de artillerie een voor de hand liggende aanvulling voor diens bibliotheek. (Afb. 70)

7 *Vollkommene Geschütz-Feuerwerck und Büchsenmeisterten-Kunst* (1676)

Waar Janssonius kort na elkaar de oorspronkelijke Latijnse uitgave en een Franse vertaling van Siemienowicz' werk had uitgegeven, brachten Johann David Zunner en Heinrich Friese, uitgever respectievelijk drukker in

72. Casimir Siemienowicz, aangevuld door Daniel Elrich, *Außführliche Beschreibung der großen Feuerwerks-oder-Artillerie-Kunst* (Frankfurt am Main, Johann David Zunner, Heinrich Friese, 1676), titelpagina.

Frankfurt am Main, in 1676 twee zogenoemde titeluitgaven van een Duitse vertaling op de markt. De vertaling van deze folio-uitgave was gemaakt door Thoma Leonhard Beeren. De ‘Stuckhauptman’ Daniel Elrich uit Frankfurt am Main was verantwoordelijk voor de aanvulling met ‘einem gantzen Neuen Theil’. Het hoofddeel van de hand van Siemienowicz wordt nu wel voorafgegaan door een typografische titelpagina, bij de ene uitgave gedrukt in zwart en bij de andere in zwart en rood. Beide titeluitgaven zijn opgedragen aan de burgemeester van Frankfurt am Main. (Afb. 72)

Voorafgaand aan de typografische titelpagina van beide uitgaven wordt de oorspronkelijke gegraveerde titelpagina van Janssonius aangetroffen. Daarnaast bevat het boek alle originele platen uit de Amsterdamse uitgaven. Zunner had met het oog op deze uitgave klaarblijkelijk de koperplaten gekocht van Janssonius, die tot 1664 heeft gewerkt. De gegraveerde titelpagina was voor Zunners uitgave overigens op vrij grove wijze in de plaat gewijzigd. De Latijnse titel en het impressum zijn verwijderd, met achterlating van de nodi-

ge sporen, en vervangen door de Duitse titel en het adres van Zunner. Het bezit van de koperplaten van Janssonius weerhield Zunner er niet van om het boek daarenboven te voorzien van maar liefst 26 nieuwe platen.³⁶ Deze waren bedoeld ter illustratie van het nieuwe deel. Het aardige is dat hierdoor de kwaliteit van de oorspronkelijke platen en het vakmanschap van Johannes Janssonius duidelijker naar voren komt. Die stijgt in artistiek opzicht namelijk ver uit boven die van de nieuwe platen. Hetzelfde geldt voor de nieuwe gegraveerde titelpagina voor Elrichs aanvulling.

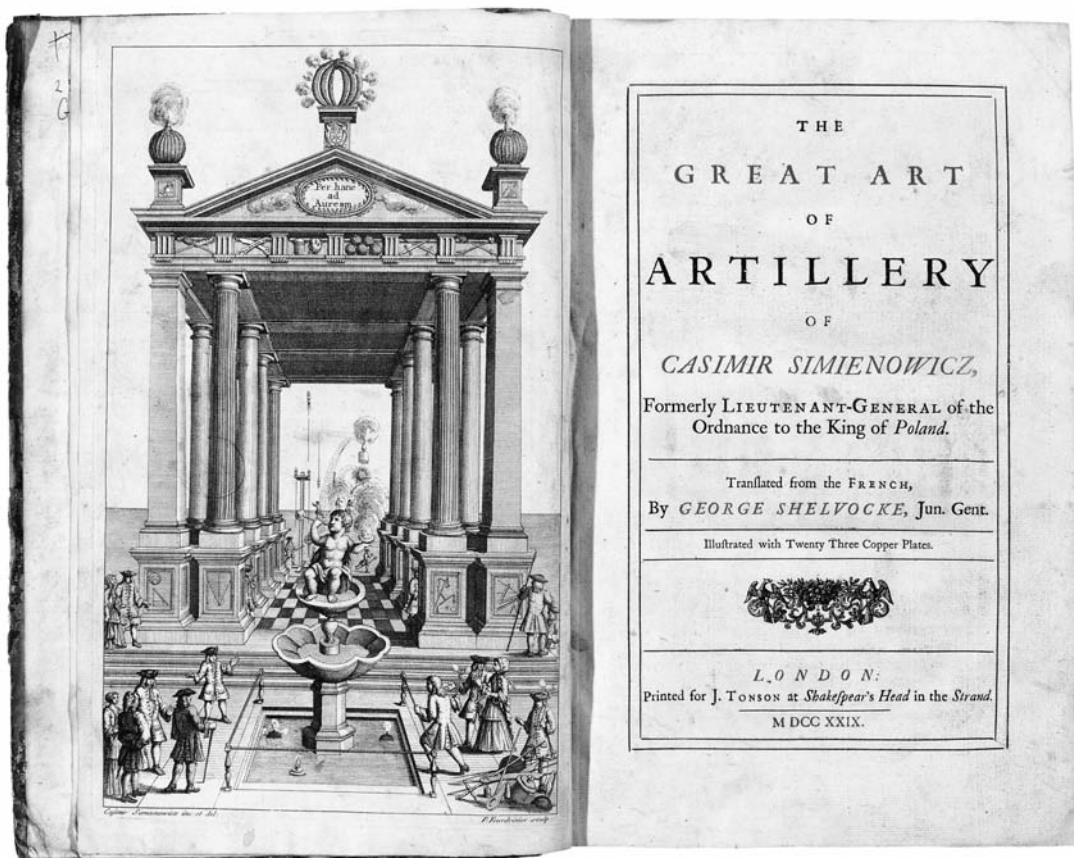
De bijdrage van Elrich heeft nogal wat kritiek te verduren gekregen. Hij was door Zunner, 'Burger und Buchhändler', benaderd om het geplande tweede deel van Siemienowicz, dat 'wegen allzufrühzeitigen Todfalls ... nicht an des Tages-Licht kommen ist',³⁷ voor zijn rekening te nemen. Ondertussen werd Siemienowicz wel tekortgedaan. Elrichs tekst biedt, met uitzondering van het eerste hoofdstuk, niets nieuws, maar herhaalt veeleer wat Siemienowicz had geschreven en werkt dit nader uit. Bovendien is de informatie van Elrich tamelijk gedateerd. Zijn eerste hoofdstuk is groten-deels gebaseerd op het *Kriegsbuch* van Reinhard Graf zu Solms (1491-1562) uit circa 1530, een handschrift dat thans in bezit is van de bibliotheek van de Universiteit van Heidelberg.³⁸ Het oordeel van Jähns over Elrich is onverbiddelijk: 'Der zweite Teil der grossen Artilleriekunst ist also des ersten in keiner Weise würdig.'³⁹

In 1730 verscheen bij de erven van Johann David Zunner in Frankfurt een derde uitgave van de Duitse vertaling. Ook deze bevatte behalve de platen van Janssonius ook de nieuwe illustraties bij de aanvulling van Elrich. De gegraveerde titelpagina werd echter niet aangepast. Daarom staat op het gegraveerde titelblad als jaar van uitgave 1676 en op de typografische titel het jaar 1730.

8 *The great art of artillery* (1729)

In 1729 verscheen nog een Engelstalige uitgave van Siemienowicz' boek, getiteld *The great art of artillery*. De vertaling was gemaakt door George Shelvocke (1675-1742). Shelvocke diende aanvankelijk als officier bij de Royal Navy maar werd aangeklaagd wegens kaperij. In 1723 schreef hij het beroemd geworden boek *A voyage round the world by way of the great South Sea*. (Afb. 73)

De Engelse uitgave is wederom uitgevoerd in folio. Als niet bekend was geweest dat de firma Zunner in Frankfurt nog altijd over de originele koperplaten van Janssonius beschikte – de zojuist genoemde uitgave uit 1730 is daarvan het bewijs –, zou gemakkelijk kunnen worden aangenomen dat ook voor deze Engelse editie de oorspronkelijke Amsterdamse platen zijn gebruikt. De Londense boekverkoper, boekbinder en drukker Jacob II Tonsen (1700?-1735)⁴⁰ had echter alle 22 platen exact laten kopiëren door de graveur Paul Fourdrinier. Dit geldt zelfs ook voor de gegraveerde titelpagina

73. Casimir Siemienowicz, vertaald door George Shelvocke, *The great art of artillery* (Londen, Jacob II Tonson, 1729), titelpagina en frontispice.

naar het ontwerp van Siemienowicz. Daarnaast bevat het boek een in zwart en rood uitgevoerde typografische titelpagina. Tonson werkte ook met Fourdrinier samen in het boek *The chronology of ancient kingdoms* (1728) van Isaac Newton (1643-1727), een uitgave samen met J. Osborn en T. Longman. Tonsons Engelstalige uitgave van Siemienowicz is verreweg de best verzorgde van allemaal. Het werk doet, zoals veel Engelse boeken uit deze periode, in zijn vormgeving modern aan en bevat allerlei typografische versieringen. Shelvocke schreef in zijn voorwoord dat 'the French Translation is now grown very obscure and obsolete; and what contributes to make it almost Unintelligible in many Places, it is the most Carelessly-printed Book I ever saw, scarce a page of it being free from gross Typographical Errors.'⁴¹

74. Nicolas-François de Blondel (1618-1686), vertaald door Theod. de Bayonville, *Het wiskonstig werpen der bombens....* (Den Haag, Gerrit Rammazeyn, 1708), titelpagina.

9 De waardering van het boek

Volgens Shelvocke waren er enkele duizenden exemplaren van de Latijnse *editio princeps* van Siemienowicz' werk in omloop gebracht.⁴² Dit aantal is waarschijnlijk overdreven, de oplage zal niet hoger zijn geweest dan 1250 exemplaren.⁴³ Veel edities werden al snel schaars. Shelvocke slaagde er immers al in het begin van de achttiende eeuw niet meer in om een exemplaar van de Latijnse uitgave te bemachtigen. De exemplaren van deze uitgave zouden grotendeels in Polen terecht zijn gekomen, alwaar het Latijn een universele taal was en veel geleerden in de pyrotechniek actief waren. Vooral siervuurwerk was er erg in trek.⁴⁴

Belangrijker voor onze kennis over de populariteit van het boek zijn het feit dat het werd herdrukt en vertaald, en de receptiegeschiedenis. Veel lof krijgt Siemienowicz van Shelvocke in het woord vooraf van zijn vertaling. Hij noemt hem 'the Father of Sound and Intelligent Pyrobolists'.⁴⁵ Uiteraard

is dit een verkooppraatje, maar de Engelse vertaling werd geëntameerd door kolonel John Armstrong (1673-1742), toenmalig 'Surveyor-General of his Majesty's Ordnance', de Britse tegenhanger van de Nederlandse meester-generaal der artillerie (zie hoofdstuk 2, §2.1).⁴⁶ Aan dit initiatief van Armstrong zal geen commercieel belang ten grondslag gelegen hebben, maar slechts de opvatting dat het boek relevant was voor de Britse artillerie.

Veel eerder was in het bekende boek *L'art de jeter les bombes* van Nicolas-François de Blondel (1618-1686),⁴⁷ waarvan de eerste uitgave verscheen in 1683, aandacht besteed aan Siemienowicz' werk. (Afb. 74) Blondel oordeelde – op basis van de Latijnse uitgave uit 1650 (!) – dat Siemienowicz 'a recherché avec un soin incroyable ce qui pouvoit appartenir à ce sujet, dont il a fait un excellent livre'.⁴⁸ Aan het vervolg dat Elrich toevoegde aan de Duitse vertaling wordt door hem meer aandacht besteed. Blondel is hier niet erg over te spreken. In zijn hoofdstuk ix, 'Pratique de Daniel Elrich examinée', schrijft hij: 'Ce n'est pas qu'il ait beaucoup de bonnes choses dans cet Ouvrage; mais au sujet des Bombes, il n'y a rien qui puisse nous satisfaire.'⁴⁹

Kritische noten van andere specialisten over bepaalde delen van het boek waren er echter ook. Dit is wat Amédée François Frégier (1682-1773) in zijn *Traité des feux d'artifice pour le spectacle ...* uit 1747 schrijft: 'Je cherchai inutilement un Traité particulier sur les Feux de joye, je ne trouvai que quelques introductions mêlées dans ceux des Feux d'Artifice pour la guerre, faits pas Malthus & Hanzeler, & dans les récréations Mathématiques des Henrion, lesquelles n'étoient pas suffisantes pour satisfaire ma curiosité. J'en trouvai au contraire de si amples dans le *grand Art de l'Artillerie* de Casimir Siemienowicz, que fatigué de la prolixité de ses longs discours, souvent encore mêlés de digressions, je travaillai à faire un recueil de tout ce qu'on en pouvoit tirer de meilleur pour la pratique, auquel j'ajoutai ce que les Auteurs dont je viens de parler, avoient écrit qui méritoit d'y avoir place.'⁵⁰ Frégier was dus niet overwegend negatief. Integendeel, zijn bezwaren tegen het boek lagen meer op het stilistische dan op het inhoudelijke vlak.

Het positieve element in deze kritieken die lang na het werk van Siemienowicz verschenen, is dat het boek klaarblijkelijk een vaste plaats had verworven in de praktijk van de artillerie en de pyrotechniek. Opmerkingen als die van Blondel zullen er, gezien de talrijke uitgaven van *L'art de jeter les bombes* in verschillende talen, waaronder er ten minste drie in de Republiek verschenen,⁵¹ in belangrijke mate toe hebben bijgedragen dat het boek door militairen werd aangeschaft en bestudeerd. Het maakte zonder twijfel deel uit van de vakliteratuur van (artillerie)officieren. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de lijst met 'aanbevolen' artillerieliteratuur in het boek *Neue, Curieuse und vollkommene Artillerie ...* uit 1718 van Christoph Friedrich von Geissler. Hierin wordt het boek als vierde in een lijst van 27 naar belangrijkheid geordende titels genoemd.⁵² Nog interessanter is de vermelding in het militaire periodiek *Magazin für Ingenieur und Artilleristen* van Andreas Böhm.⁵³ Hierin werd het in 1777 opgenomen in het 'Versuch einer Artillerie-Bibliothek, worin die vornehm-

sten die Geschützkunst betreffenden Schriften in chronologischer Ordnung angezeigt sind', in Kopenhagen samengesteld door Joachim Michael Geuss (1745-1786).⁵⁴ Uit een handschriftelijke inscriptie blijkt dat een exemplaar van Siemienowicz' boek in 1787 nog het eigendom was van een overste Salisch van de Zwitserse Gardes, die het eerder voor vijftig stuivers op een verkoping had verworven.⁵⁵

Rest de vraag door welke militairen het boek geraadpleegd werd. Siemienowicz' boek was immers een kostbare uitgave, die lange tijd uitsluitend in het Latijn en Frans voorhanden was. Het feit dat meer eenvoudige boekjes wel in het Nederlands werden vertaald, impliceert dat er onderscheid moet worden gemaakt tussen (kostbare) Latijnse en Franse werken voor (hogere) officieren, en eenvoudige werkjes in de landstaal voor de onderofficieren en subalterne officieren. Kuypers stelt terecht dat de 'voorlopers van ons oud kanonniers-handboekje' moeten worden gezocht onder zeventiende-eeuwse handboekjes als Willem Claesz' *Arithmetische en geometrische practyke der Bos-schieteterije*, zoals behandeld in hoofdstuk 3, §4.⁵⁶ De 'artillerie-wetenschap was te zamengevat [sic] en neergelegd in handboekjes, die, meestal uit vreemde talen overgebracht, in deze landen gedrukt en verspreid werden', aldus Kuypers.⁵⁷ De lezers van Siemienowicz' boek moeten dus vooral gezocht worden onder (hogere) officieren, zoals overste Salisch. Dit neemt uiteraard niet weg dat Siemienowicz' bevindingen doorsijpelden in allerlei soorten geschriften. Het boek van De Blondel was zoals aangegeven waarschijnlijk een van de intermediairs voor dit proces.

ATLAS
 Behelzende alle de
P L A N S
Van de
MANŒUVRES
van de Troepen Infanterie van den
S.T.A.A.T

VAN ZYNE DOORLUGTIGE HOOGHEID
DEN HEERE PRINCE ERF -

STADHOUDER &c:&c:&c:

Geearesteert den 4.de February 1771

Nouwkuering in de Figueure Gebragt

DOOR

J: RICHARD.

Te bekooime by H: C: Gutteling Boekverkooper in S. Hage.

5 ‘Nouwkuerig in de Figuure Gebragt’

Een curieuze militaire platenatlas uit 1771 en opvallende ‘usances’ in de uitgeverij

1 Tekst volgt beeld

In hoofdstuk 4 kwam ter sprake dat de functie van illustraties in militaire werken, zoals in dat van Siemienowicz, wordt versterkt doordat deze niet zelden eigenhandig door de militaire auteur zijn ontworpen. In 1937 publiceerde Claudius F. Mayer, assistent-bibliothecaris van de Army Medical Library in Washington, ter gelegenheid van het eeuwfeest van deze bibliotheek in het tijdschrift *The military surgeon* een artikel, getiteld ‘From drawing to photography in color’.¹ Hij begon zijn bijdrage met de volgende constatering: ‘Illustrations are the best means of spreading knowledge. Often, several pages of text cannot so well describe a pathological specimen or a trick of surgical technique as a simple but well made drawing. No wonder that illustrations played an important role in the development of the medical and allied sciences.’²

Illustraties spelen ook in militaire boeken, inclusief militair-medische werken, een belangrijke rol.³ Soms heeft de militaire auteur of een andere militair de tekeningen zelfs persoonlijk in prent gebracht, zodat eventuele ruis tussen tekenaar en graveur vermeden kon worden. Per slot van rekening worden onder militaire verhandelingen relatief veel ‘boeken’ aangetroffen waaraan geen boekdruk te pas is gekomen. Van deze boeken zijn zowel de illustraties/platen als de tekst gegraveerd⁴ of gelithografeerd⁵ en gedrukt op de plaat- of lithopers. Dat regelmatig gekozen werd voor een geheel ‘gegraveerd boek’ zegt veel over de rol van beeld, naast die van de tekst, in militaire werken. Dit blijkt overigens ook uit de gegevens dat het eerste gedrukte militaire boek tevens het eerste technische boek is met illustraties, en dat het leger in de negentiende eeuw een belangrijke rol zo niet een sleutelrol speelde in de ontwikkeling van lithografie.⁶

Een bijzonder voorbeeld van de belangrijke rol van beeld naast tekst in militaire verhandelingen, is de curieuze *Atlas behelzende alle de plans van de manoeuvres van de troepen infanterie van den Staat van zyne doorlugtige hoogheid den heere prince erfstadhouder. &c.&c.&c. Gearresteerd den 4.de February 1771. Nouwkuerig in de Figuure Gebragt door J: Richard* (zie: ad. 5, nr. 5).⁷ De platen in deze atlas werden zo

belangrijk gevonden voor een beter begrip van de eerder verschenen tekst dat nieuwe uitgaven van het boek, in zowel het Nederlands als het Duits, zo werden gedrukt dat de gegraveerde paginanummers op de platen naadloos zouden blijven aansluiten bij de desbetreffende pagina's in het boek! Deze atlas leert bovendien het een en ander over praktijken in de uitgeverij. (Afb. 75)

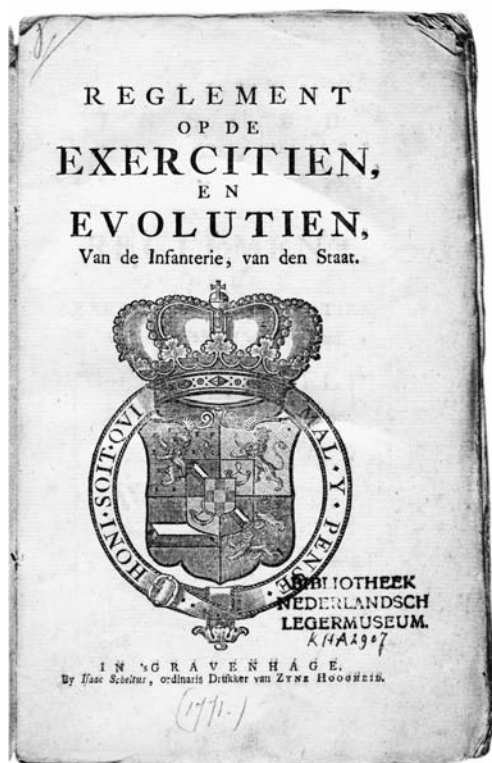
2 Opnieuw veel infanterie en aandacht voor exercitie

Nadat de omvang van de infanterie in de Nederlandse Republiek in 1752 drastisch was beperkt, werd deze na 1764 geleidelijk aan weer uitgebreid door Duitse troepen aan te trekken.⁸ Een ontwikkeling die paste bij de ook internationaal toegenomen aandacht voor de infanterie. In 1771 verscheen bovendien een belangrijk nieuw – en volumineus – *Reglement op de exercitien, en evolutien, van de infanterie, van den staat* (zie: ad. 5, nr. 1). (Afb. 76) Hiervan verschenen in korte tijd – mogelijk in hetzelfde jaar – drie drukken. Het reglement en de herdrukken daarvan kwamen voor rekening van Isaac II Scheltus in Den Haag, 'ordinaris drukker van Zyne Hoogheid' Willem V. Hij was de laatste vertegenwoordiger van een geslacht dat van 1669 tot 1795 als landsdrukkers alle officiële publicaties van de Republiek drukte, waaronder vele militaire uitgaven (waarover meer in hoofdstuk 9).⁹

Genoemd reglement uit 1771 moest het geheel zonder platen stellen. Uit de volgende woorden van Johannes Richard blijkt dat dit een omissie was: 'In het begin had ik deeze Plans en Teekeningen van de Manoeuvres voor de Infanterie van den Staat, volgens het Reglement van Zyne Doorluchtigste Hoogheid den Heere Prince Erf-Stadhouder, voor myn eigen gebruik vervaardigt. Verscheide Heeren Officieren, aan dewelke ik dezelve liet zien, deden my de eer dit Werkje goed te keuren, en te kennen te geven, dat, zoo ik het zelve door den Druk wilde gemeen maken, het tot veel nuttigheid konde strekken, om met een opslag van 't oog, een duidelyk begrip van de voorschreeve Manoeuvres te kunnen opvatten, te meer, dewyl veele de tyd niet hadden, deze Plans en Teekeningen voor haar eigen gebruik zelfs te vervaardigen.'¹⁰ De atlas die Richard vervolgens vervaardigde was dus bedoeld als een gebruiksvriendelijke aanvulling op het reglement uit 1771. De platen waren om precies te zijn bestemd voor het vijfde en laatste deel van het reglement, 'Vervattende verscheide Manoeuvres, die met een Regiment, en Bat-taillon, kunnen ge-executeert worden, met derzelver Explicatie'.

3 Richard en zijn atlas

De maker van de atlas was een militair die op het moment waarop deze verscheen slechts de rang van sergeant had.¹¹ Johannes Richard, in 1734 in Den Haag geboren en circa 1787 overleden,¹² had toen inmiddels echter al een

76. *Reglement op de exercitien, en evolutien, van de infanterie, van den staat* (Den Haag, Isaac II Scheltus, 1771), titelpagina.

kleine dertig jaar gediend als militair, waarvan 24 jaar bij het Regiment Hollandse Garde te Voet.¹³ Hij moet dus wel gepokt en gemazeld zijn geweest in de 'manoeuvres van de Troepen Infanterie van den Staat', zeker als sergeant, in welke hoedanigheid hij belast was met het leiden van exercitieoefeningen.

Richard was gezien de aard van zijn boek meer gebaat bij een goede graveur en plaatdrukker dan bij een boekdrukker. Een goede graveur en plaatdrukker vond hij verenigd in één persoon, genaamd Anthony Stechwey (circa 1735-?). Deze kaart-, letter- en muziekgraveur en plaat- en muziekdrukker was gevestigd in het '2de huis van d'Olijberg' aan de Prinsegracht in Den Haag.¹⁴

Stechwey was in 1769 aangenomen door het Haagse boekdrukkers- en boekverkopersgilde, maar alleen als plaat- en muziekdrukker, zonder het recht te handelen. Vandaar dat op de titelpagina van Richards atlas staat dat deze was 'Te bekoome by H: C: Gutteling', dat wil zeggen bij de Haagse boekverkoper Hendrik Christoffel Gutteling (1729-?), wiens zaak gevestigd was aan het Westeinde. Gutteling was afkomstig uit Maastricht, begon in 1753 als boekbindersknecht bij P.G. van Balen en trad in 1763 toe tot het gilde. Hij gaf de nodige boeken uit, leverde de prijsboeken aan de Latijnse school en organiseerde verschillende veilingen.¹⁵ Hij staat vooral bekend als de uitgever van

de belangrijke plattegrond van de residentie uit 1776, die was getekend door Daniel Johannes Langeweg (1710-1782).¹⁶ In 1774 gaf Gutteling samen met Yntema en Tieboel in Amsterdam de opmerkelijk rijk geïllustreerde 'brochures' uit over onder meer de militaire uitvindingen van Cornelis Redelykheid, die nog aan de orde zal komen in hoofdstuk 8. Het is gezien Guttelings specialisatie op het gebied van de uitgave van prenten en plaatwerken waarschijnlijk dat Richard via hem bij Stechwey terecht is gekomen.

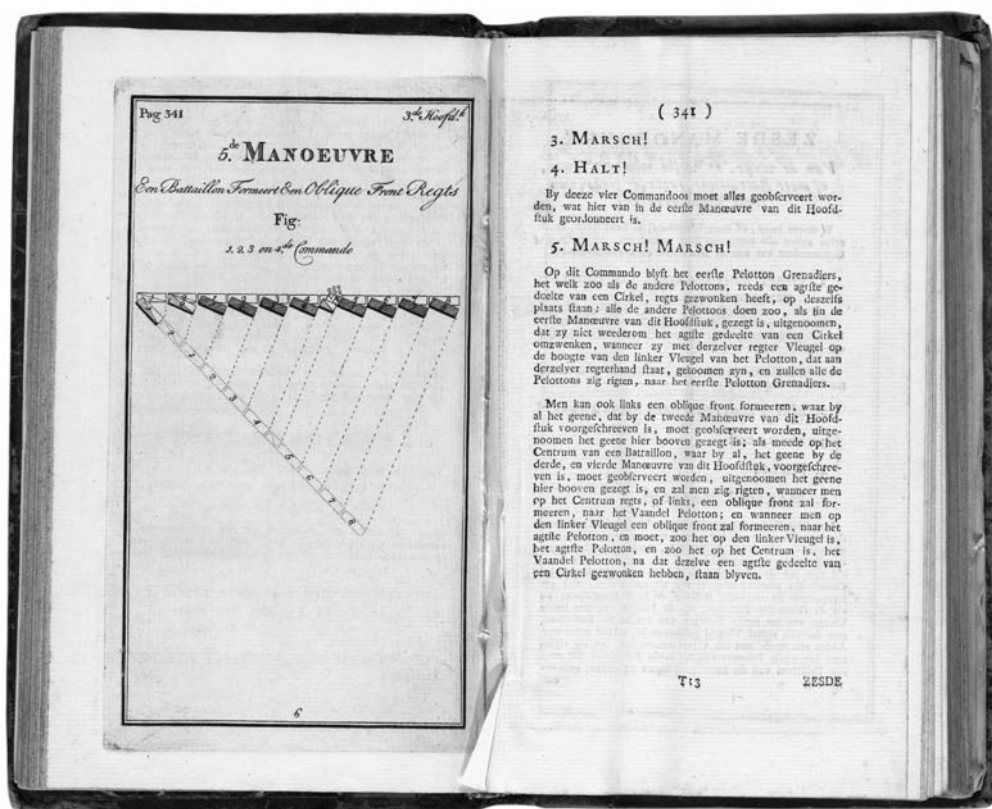
Illustraties maakten een boek erg duur. Richards atlas – de naam zegt het al – bestond vrijwel uitsluitend uit platen. Zelfs de titelpagina was gegraveerd. Boven aan de titelpagina pronkte het met militaire trofeeën omgeven wapen van prins Willem v, aan wie Richard zijn boek had opgedragen. Met zijn vier pagina's tellende opdracht hoopte hij waarschijnlijk een financiële tegemoetkoming in de wacht te slepen. Teneinde de uitgave te kunnen voorfinancieren en zodoende het uitgeefrisico te beperken, werd bovendien een intekenlijst geopend. Richard hield niet alleen maar een verkooppraatje toen hij schreef dat verscheidene officieren zijn kaarten hadden goedgekeurd en de uitgave ervan bepleitten. De lijst telt namelijk maar liefst 339 namen van intekenaren die tezamen goed waren voor 381 exemplaren. Daarnaast worden op de lijst 23 boekverkopers uit negen verschillende plaatsen opgevoerd die gezamenlijk 616 exemplaren inkochten,¹⁷ zij het dat deze deels bestemd waren voor de (door de boekverkopers) op de lijst vermelde personen of instellingen.¹⁸ Hoe het ook zij, Richards atlas was bij voorbaat een groot succes.

4 De atlas en het reglement

Een compleet exemplaar van de atlas bestaat uit een gegraveerde titelpagina, 26 pagina's tekst in boekdruk en vervolgens 58 deels gevouwen platen. Het formaat is octavo, gelijk aan dat van het reglement. De pagina's in boekdruk bevatten de opdracht aan Willem v, het woord vooraf en de lijst van intekenaren. Van de titelpagina bestaan drie varianten. Er zijn exemplaren met gegraveerde titelpagina's met al dan niet op de versozijde een gegraveerde tekst waaruit bleek dat het niet om een roofdruk ging, plus een colofon van de graveur c.q. plaatdrukker,¹⁹ en er zijn exemplaren met een titelpagina in boekdruk met een iets afwijkende titel.²⁰ Hoewel er complete exemplaren van de atlas bewaard zijn gebleven,²¹ was het kennelijk van begin af aan de bedoeling dat het reglement werd doorschoten met de platen uit de atlas. Richard voelde zich namelijk aangemoedigd om de 'Plans en Teekeningen in zulk formaat te brengen dat dezelve gemakkelyk in het gedrukte Reglement kunnen ingebonden worden, ...'²² (Afb. 77)

Hierbij moet worden opgemerkt dat een nieuw boek tot in de negentiende eeuw over het algemeen gelijkstond aan een ongebonden boek. Degene die besloot een exemplaar van het reglement te kopen kon derhalve, als dat nog niet gebeurd was, de boekverkoper opdracht geven om de later verschenen

77. Pagina 43 in het *Reglement op de exercitien, en evolutien, van de infanterie, van den staat* ('s-Gravenhage 1771), met betrekking tot het commando Mars!, Halt! en Mars! Mars!, en de bijgebonden bijbehorende plaat uit Johannes Richards *Atlas behelzende alle de plans van de manoeuvres van de troepen infanterie van den Staat...* (Den Haag, Hendrik Christoffel Gutteling, 1771).

platen mee te binden in een band naar eigen keuze. Het tekstgedeelte van de atlas wordt meestal alleen aangetroffen in bewaard gebleven exemplaren van de atlas. In exemplaren van de met de atlasplaten doorschoten reglementen is dit tekstgedeelte gewoonlijk weggelaten.

Het nut van de atlas van Richard drong ook snel door tot Isaac Scheltus, die intekende op vijftig exemplaren, waarschijnlijk bedoeld om samen met het reglement te verkopen. In de tweede en de derde druk van het reglement werd bovendien bewust rekening gehouden met de paginanummers op de platen. In de tweede druk werd wel met tekst geschoven, maar niet wezenlijk, terwijl de derde druk een zogenoemde regel-voor-regel nadruk van de tweede druk is (zie: ad. 5, nrs. 2, 3).

Hergebruik van platen in boeken was tot in de negentiende eeuw overigens schering en inslag. Maar het kwam vaak voor dat de oude nummering op de platen bleef staan, met daarnaast de nieuwe – hetgeen bij gebruik van dergelijke boeken nu niet zelden verwarring oplevert –, dan wel dat het oude nummer

78. J.C.G. Schmid (vertaling), *Reglement über das Exercitium und die Evolutiones der Infanterie der Republic derer Vereinigten Niederlande...* ('s-Hertogenbosch, Christiaan August Vieweg, 1772), titelpagina.

werd vervangen door aanpassing van de koperplaat. Het is daarom des te curieuzer dat ook een Duitse vertaling van het reglement, getiteld *Reglement über das Exercitium und die Evolutiones der Infanterie der Republic derer Vereinigten Niederlande ...* (zie: ad. 5, nr. 04), op zo'n manier werd gedrukt dat de platen van Richard er naadloos bij konden aansluiten. Deze uitgave verscheen op last van Willem V, ongetwijfeld om de vele Duitse en Zwitserse troepen in Nederlandse dienst te bedienen. De vertaling kwam voor rekening van een kapitein der infanterie, J.C.G. Schmid, luitenant en adjudant bij hetzelfde regiment als Richard.²³ Hoewel het regiment van Richard en Schmid zijn garnizoen in Den Haag had,²⁴ werd deze Duitse vertaling opvallend genoeg uitgegeven door Christian August Vieweg in 's-Hertogenbosch. De Duitse achtergrond van Vieweg kan daar vanwege de productie van de Duitstalige tekst een verklaring voor zijn, eventuele afzet in Duitsland was bij dit reglement dat specifiek bestemd was voor de Nederlandse troepen niet aan de orde. (Afb. 78)

5 Naar goed voorbeeld van het 'guarnisoen van 's Graavenhaage'

Het succes van Richards boek bij de voorintekening kan in de eerste plaats worden verklaard door het feit dat het reglement waarvoor de atlas bedoeld was, gold voor iedere Nederlandse militair. Dit laat echter onverlet dat er ook daadwerkelijk behoefte moet zijn geweest aan beeld naast de tekst. Militairen van in totaal 51 verschillende korpsen en 'Officieren zoo by d'Armée van den

79. Johannes Richard (1734-circa 1787), titel *Plans en explicatie van de manoeuvres, welke geëxecuteerd zijn door het geheele garnizoen van 's Graavenhaage: door de regimenten gardes cavallerie en infanterie van den staat. Achter Waasdorp, den 24. en 26sten Mei, 1774* (Den Haag, Hendrik Christoffel Gutteling, 1775), titelpagina.

Staat als anderszins' en 'Solliciteurs Militair' tekenden in. Een groot aantal van hen woonde in de residentie vanwege de legering van het grote garnizoen aldaar, dat werd gevormd door het eskadron Gardes du Corps, de Cent-Suisses en bijna vier garderegimenten, twee te paard en twee te voet.²⁵ Richard maakte zoals gezegd deel uit van het Regiment Hollandse Gardes te Voet. Alleen dit regiment bestond al uit twee bataljons. Elk ervan was samengesteld uit één grenadier- en zes musketier-compagnieën (1316 man).²⁶ De officieren van dit regiment kochten de atlas en masse. Dit was niet alleen een kwestie van een vriendendienst aan hun collega, maar had mede te maken met het feit dat het hier een garderegiment in de nabijheid van de prins betrof. Het ligt voor de hand dat de troepen in Den Haag, en in het bijzonder de garderegimenten, de 'manoeuvres' die waren vastgelegd in het door Willem v vastgestelde regiment uit 1771, zorgvuldig uitvoerden, temeer daar de oudste zoon van Willem v, Willem Frederik, een van de drie commandanten van het regiment was. Maar er zat natuurlijk ook een praktische kant aan een goede beheersing van de manoeuvres. Zo waren er in de residentie regelmatig officiële gebeurtenissen waarbij de garde van Willem v *acte de présence* moest geven.²⁷

Een en ander was voor Richard aanleiding om enkele jaren later een nieuw boek samen te stellen, dat in 1775 verscheen onder de titel *Plans en explicatie van de manoeuvres, welke geëxecuteerd zijn door het geheele garnizoen van 's Graavenhaage: door de regimenten gardes cavallerie en infanterie van den staat. Achter Waasdorp, den 24. en 26sten Mei, 1774*²⁸ (zie: ad. 5, nr. 6). Aan de inhoud hiervan konden andere troepen een voorbeeld nemen, althans zo blijkt uit de ondertitel 'In 't licht

80. Johannes Richard (1734-circa 1787), *Militaire verlustiging...* 1 (Den Haag, Hendrik Christoffel Gutteling, 1777), titelpagina.

gebragt voor de Liefhebberen der loflijke Krijgsöeffening'. Tijdens de manoeuvres in Den Haag, waarbij onder meer aanvallen werden geoefend, waren de regimenten verdeeld over twee korpsen, aangeduid als A en B. Het Korps A bestond onder meer uit de Hollandse Garde te Voet, die hoogstpersoonlijk werd aangevoerd door stadhouder Willem v.²⁹ (Afb. 79)

Om de manoeuvres nog bredere bekendheid te doen krijgen, gaf Richard in 1776, wederom bij Gutteling, opnieuw een werk uit in twee kloeke delen met als hoofdtitel *Militaire verlustiging...* (zie: ad. 5, nr. 7). Het eerste deel handelt over de 'diversche defensive manoeuvres, voor de troepen infanterie van den staat der Vereenigde Nederlanden. Gegrond op de principes in gevolge het Reglement [uit 1771]'.³⁰ In het tweede deel behandelde Richard 'de voornaamste zaaken noopens het bestuur der oorlogen'. Beide boekdelen werden door hem opgedragen aan stadhouder Willem v. Richard is klaarblijkelijk tussen het verschijnen van deel een en twee bevorderd, want waar hij in deel een nog te boek staat als sergeant, staat op de titelpagina van deel twee te lezen dat hij inmiddels onder-adjudant bij het Regiment Hollandse Gardes te Voet was. (Afb. 80)

Deze bevordering heeft hij ongetwijfeld ook te danken aan zijn aan de stadhouder opgedragen pennenvruchten. Ook zijn nieuwe boek kreeg een warm onthaal. Willem v tekende er dit keer hoogstpersoonlijk op in.³¹ In 1781 werd Richard, inmiddels luitenant, zelfs benoemd tot commies van 's Lands Magazijn en majoor van het Fort Crevecoeur bij 's-Hertogenbosch.³²

6 Militaire verlustiging

Boeken met stadhoudelijke allure van de Garde van Holland te Voet

1 Een bibliofiel hoogstandje

Dat Johannes Richard, die in het voorgaande hoofdstuk naar voren kwam als auteur van met name exercitieboeken, meer had met boeken dan de gemiddelde militair, blijkt ook uit een bijzonder handschrift dat opdook in 2006.¹ Het gaat om een zeer luxe uitgevoerd boekje uit de achttiende eeuw, getiteld *Stam-Boek, der Officieren Sergeante, Tamboers Corporaals en Gemeenen van de Compagnie, van den Capitain Reynst, Begonnen met den 25 Maart 1772 door J. Richard, Segt.* (Afb. 81) Het betreft hier niet 'zomaar' een stamboek, zoals die worden bewaard in het Nationaal Archief in Den Haag. In deze reeks voor militair-historisch onderzoek onmisbare en bijna onhandelbaar grote administratieboeken van het Nederlandse leger zijn per regiment de conduitestaten, lijsten met aantekeningen betreffende gedrag en geschiktheid, van alle Nederlandse militairen terug te vinden. Inhoudelijk komt het handschrift wel overeen met de stamboeken, maar daarmee is dan ook alles gezegd.

Het eerste schutblad is aan de versozijde versierd met een gekleurde tekening, voorstellende een grenadier van de Garde van Holland te Voet. (Afb. 82) Na het eerste (blanco) blad volgt een ingeplakte gravure met het wapen van de stadhouder, die als gegraveerde tekstillustratie is gebruikt in de hiervoor behandelde atlas van Richard. Het derde blad is de titelpagina. Deze is uitgevoerd in sierlijke letters in de kleuren rood, zwart, geel en groen. Daarnaast is de titelpagina voorzien van een gekleurd kader. Het gedeelte daarna, dat het hart van het handschrift vormt, bestaat uit de conduitestaten. Tot slot zijn nog de volgende overzichten opgenomen:

Staat van een compagnie Guardes
 Ordonantie van een compagnie Guardes
 Ordinaris tractamenten van de officieren van het Regiment Guardes
 Tractemente der officieren van het Regimt Holl: Guardes te voet,
 gereekent bij daagen
 Een administrateur, betaalt, met den ingang van elke heele maand,
 als volgt Betaaling van de Ordinaare Weekelijkse leening.

Achter in het handschrift bevinden zich twee gekleurde tekeningen met de kleuren en letteraanduidingen van de compagnieën van het 1^e en 2^e Bataljon van de Hollandse Garde te Voet. Tot slot is het handschrift gevat in een uitzonderlijk luxe band. Het boekje is al met al een bibliotheek hoogstandje. Een intrigerende vraag is daarom wat de functie ervan was en vooral, of het boekje al dan niet op zichzelf stond.

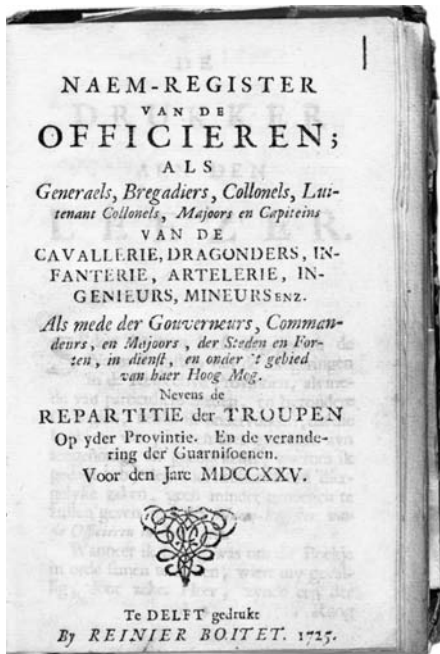
2 Stamboeken en belangrijke vergelijkbare (gedrukte) bronnen

Het door Richard samengestelde 'Stam-Boek' bestaat uit 59 ongenummerde bladen met voor- en achterin een schutblad. De opzet van het boek is conform het *Reglement en geneaale ordres voor de regimenten infanterie van den staat*, dat op 28 februari 1772 door de stadhouder en kapitein-generaal van de Unie, toenmaals Willem V, was vastgesteld.² In dit belangrijke reglement werd onder meer tot in de kleinste details de compagniesadministratie geregeld.³ Op het titelblad van het 'Stam-Boek' staat dat het administreren is aangevangen op 25 maart 1772, maar het handschrift hoeft niet noodzakelijkerwijs van deze datum te zijn. Richard werd op 5 april 1777 bevorderd tot onder-adjudant. Omdat hij tijdens de vervaardiging van het 'Stam-Boek' sergeant was, kan het handschrift dus tussen 28 februari 1772 en 5 april 1777 worden gedateerd. De laatste mutaties dateren vermoedelijk uit 1790. Voor een beter begrip van de vorm en de functie, alsmede de inhoudelijke waarde van dit handschrift, is het noodzakelijk wat dieper in te gaan op het fenomeen stamboek en vergelijkbare (gedrukte) bronnen.

Bij het Nationaal Archief in Den Haag berust een (onvolledige) reeks stamboeken die teruggaat tot omstreeks 1750. Gegevens over militairen vóór 1750 zijn schaars. Toen in de loop van de negentiende eeuw de stamboeken van militairen van het Staatse leger, van de Bataafse tijd (1795-1806) en van het Koninkrijk Holland (1806-1810) aan het toenmalige Algemeen Rijksarchief werden overgedragen, was het grootste gedeelte door de slechte conditie van het materiaal niet meer bruikbaar. De onvolledige reeks werd zo veel mogelijk aangevuld met sterktestaten, conuitelijsten én pensioenregisters van na 1795⁴ waarin relevante informatie staat over de voorliggende periode. Alleen de stamboeken bevatten persoonlijke informatie, zoals leeftijd, geboorteplaats, lengte, religie, huwelijks staat, aantal kinderen, beroep en dergelijke. Op de genoemde bronnen is één centrale alfabetische index op achternamen beschikbaar.

De informatie die in de stamboeken terechtkwam, was afkomstig van de compagnieën en bataljons. Maar de compagnieën en bataljons waren verplicht ook zelf stamboeken met de gegevens van hun manschappen bij te houden, de zogenoemde compagnies- en bataljonsstamboeken. De doorsnee stamboeken zagen er uiteraard niet allemaal uit zoals het 'Stam-Boek' van Richard, ook de stamboeken op compagniesniveau niet. In de eerste plaats had simpelweg niet iedere eenheid iemand in haar gelederen die zoiets kon maken. Ten tweede was het niet gebruikelijk een stamboek op deze

83. Naem-register van de officieren;... (Delft, Reinier Boitet, 1725), titelpagina. Eerste aflevering van de zogenaamde officersboekjes.

manier, met onder meer gekleurde tekeningen, uit te voeren en op naam van de samensteller te zetten.

In tegenstelling tot de stamboeken uit 1795 en later, maken de stamboeken tot en met 1795 overigens geen deel uit van het archief van het Ministerie van Oorlog, maar van dat van de Raad van State.⁵ Dit orgaan was, zoals in hoofdstuk 2 al is besproken, al sinds 1588 betrokken bij legerkwesties. Een van zijn belangrijkste taken was het opstellen van de 'Staat van Oorlog', een soort begroting voor het leger. Onder de daar vermelde kosten vielen onder meer de soldijen van manschappen, korporaals en onderofficieren en de tractementen van officieren, en andere functionarissen.⁶ Vandaar dat in de zogenoemde Commissieboeken van de Raad van State bovendien de aanstellingen werden genoteerd van officieren met de rang van kapitein en hoger.⁷

Ten slotte werd van het Staatse leger sinds 1725 een gedrukt *Naem-register van de officieren; als generaels, bregadiers, collonels, luitenant collonels, majours en capiteins van de cavallerie, dragonders, infanterie, artelerie, ingenieurs, mineurs enz. ...* uitgegeven.⁸ (Afb. 83) Van deze belangrijke reeks zogenoemde officersboekjes verschenen tussen 1725 en 1794 in totaal 54 delen.⁹ Het merendeel hiervan werd uitgegeven/samengesteld door achtereenvolgens Reinier Boitet in Delft, Hendrik I en II van der Deyster in Leiden en Johannes Thierry en Cornelis Mensing in Den Haag, die ook steeds een privilege van de Staten van Holland op de uitgave bezaten.¹⁰ Hoewel ze niet geheel betrouwbaar zijn, vormen deze boekjes toch een nuttige bron, niet alleen omdat ook de archivalische bronnen niet altijd volledig zijn, maar vooral omdat de samenstellers van deze boekjes over informatie uit de eerste hand beschikten.¹¹ Omdat uit de boekjes blijkt wie er

was bevorderd en wie niet, stonden ze onder officieren ook wel bekend als 'haat-en-nijd-boekjes'. Naast deze 'reeks' officiersboekjes zijn er nog enkele uiterst zeldzame gedrukte lijsten bekend.¹² Zoals in hoofdstuk 2, §2.1 al aan de orde kwam bezit het Legermuseum ten slotte een deel uit een reeks handgeschreven *Naem Registers Militair*, waarvan er ook drie bij de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag berusten, dat zowel wat betreft de inhoud als de vorm vergelijkbaar is met dat van Richard. Dit register komt later nog aan bod. Belangrijk is in ieder geval dat het stamboek van Richard door zijn atypische karakter een belangrijke aanvulling vormt op alle genoemde bronnen. Maar was de bibliofiele uitvoering dat ook?

3 'Cette redoutable infanterie du Prince d'Orange': de Garde van Holland te Voet

Het 'Stam-Boek' van Richard bevat de conduitestaten van de gehele compagnie van kapitein-commandant Jan Lucas Reynst, luitenant-kolonel in het Staatse leger.¹³ Reynst was op 29 februari 1772 bevorderd tot kapitein bij de Garde van Holland te Voet. Hij diende op dat moment al achttien jaar bij dit regiment. De compagnie van Reynst was onderdeel van het 2^e Bataljon van de Garde van Holland te Voet.¹⁴ Er waren twee van dergelijke bataljons van elk zeven compagnieën. De eerste compagnie van elk bataljon was een lijfcompagnie grenadiers van de erfstadhouder.¹⁵

Het korps, dat sinds 1702 officieel Regiment Hollandse Gardes te Voet heette, kon terugkijken op een roemrijk verleden. De eerste lijfcompagnie was een voortzetting van de garde die Willem van Oranje in 1572 van de Staten cadeau kreeg. Ook de prinsen Maurits en Frederik Hendrik beschikten over een lijfgarde. Ten behoeve van laatstgenoemde werd in 1634 het regiment Garde te Voet opgericht. Dit kreeg gedurende het Eerste Stadhouderloze Tijdperk (1650-1672) de naam van Garde te Voet van de Staten van Holland. Toen prins Willem III in 1672 stadhouder werd, wilde hij deze garde echter niet overnemen. Hetzelfde jaar werd een nieuw regiment Garde te Voet van Zijne Hoogheid opgericht. Hieraan werd in 1674 een regiment toegevoegd dat door Ernst Casimir was opgericht, waarmee de garde een traditie kreeg die tot 1599 terugging. (Afb. 84)

Het regiment had in 1600 onder prins Maurits gevochten bij Nieuwpoort, nam deel aan de slag bij Seneffe in 1674, was bijna vernietigd bij Malplaquet in 1709, bezette in 1688 het St. James Palace in Londen, en streed dapper bij St. Denis, Le Casteau (1678) en Fontenoy (1745). De Fransen spraken dan ook met respect van 'cette redoutable infanterie du Prince d'Orange'.¹⁶ Die faam maakte de garde in 1793 wederom waar tijdens de Franse inval van de Nederlandse Republiek.

Gezien zijn roemrijke geschiedenis beschouwden zowel officieren als soldaten het als een eer bij de Garde van Holland te Voet te dienen.¹⁷ De befaamde genreschilder Cornelis Troost (1697-1750) koos de Garde als onderwerp

voor zijn schilderijen, waarnaar weer de grote en bekende prenten van Jan Punt en Pieter Tanjé werden gemaakt. Op deze voorstellingen zijn de militairen overigens gesitueerd in wachtkamers of zogenoemde 'kortegaarden' en onder meer met boeken als attributen afgebeeld.

De kolonel-commandant van het infanterieregiment van de Garde van Holland was Lodewijk Ernst, hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel (1718-1788).¹⁸ (Afb. 85) Richard had zijn benoeming tot commies van het magazijn en majoor van het fort Crèvecœur vrijwel zeker direct aan hem te danken aangezien de hertog eerder tot gouverneur van 's-Hertogenbosch was benoemd.¹⁹ Richard diende in deze functie bijna rechtstreeks onder de hertog, de enige functionaris die nog tussen hen beiden in zat, was de commandeur van het fort, luitenant-generaal Robert Douglas (1727-1809), die tevens plaatsvervangend gouverneur was.

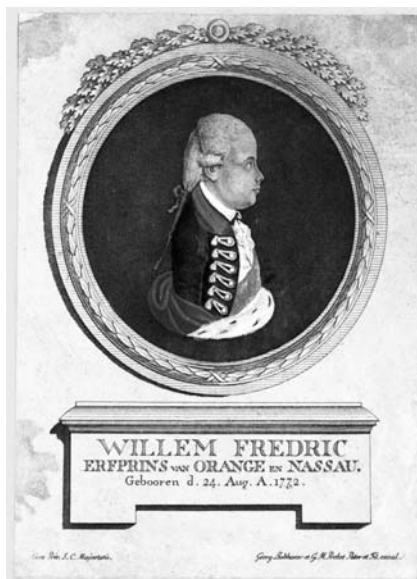
De in 1747 in het Oostenrijkse leger aangestelde veldmaarschalk Van Brunswijk-Wolfenbüttel was in 1750 in Nederlandse dienst getreden. Een jaar later volgde zijn benoeming tot plaatsvervangend kapitein-generaal van de Unie. Deze opmerkelijke gang van zaken behoeft, mede met het oog op het mogelijke verband tussen dit luxe handschrift en het optreden van de hertog als commandant, enige toelichting.

Stadhouder Willem IV ontmoette de Oostenrijkse veldmaarschalk voor het eerst tijdens de Franse aanvallen op de Republiek (1745-1748) in oktober 1747 in het West-Brabantse Oudenbosch.²⁰ Door de onzekere tijd werd Willem IV in genoemd jaar uitgeroepen tot stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel – hij was al stadhouder van Friesland, Groningen, Drenthe en Gelderland – en tot kapitein-generaal. Met het oog op deze laatste functie was hij op zoek naar iemand die hem op militair gebied kon ondersteunen. Tijdens de ontmoeting in Oudenbosch deed Willem IV de veldmaarschalk het voorstel in Nederlandse dienst te treden.²¹

Pas in 1750 liet de hertog zich hiertoe overhalen. De voorwaarden waren vastgesteld door keizerin Maria-Theresia; hij bleef Keizerlijk-Koninklijk Veldmaarschalk, en 'protestantisch generaal der Artillerie van het heilig Roomsche rijk', zonder betaling. Zijn eigen infanterieregiment zou hij behouden, echter zijn gouvernement van Ath (in de Zuid-Nederlandse provincie Henegouwen) raakte hij kwijt. Daarvoor in de plaats werd hij benoemd tot gouverneur van 's-Hertogenbosch. Zijn totale jaarinkomen moest 60.000 gulden bedragen.²²

Toen stadhouder Willem IV (Afb. 86) in 1751 kwam te overlijden werd de hertog gedurende de minderjarigheid van de oudste zoon van de stadhouder, de erfprins Willem (V) Frederik (1748-1806), zelfs plaatsvervangend kapitein-generaal van de Unie. Van 1759 tot 1766 stond Willem Frederik tevens onder het regentschap van deze Duitse officier en staatsman. In laatstgenoemd jaar bereikte Willem V de meerderjarige leeftijd en trad hij aan als erfstadhouder en opperbevelhebber van de land- en zeestrijdkrachten. Achter de schermen bleef de hertog echter aan de touwtjes trekken. Willem V miste het zelfvertrouwen om zelf te besturen. In de zogenaamde (geheime) Acte van Consulentschap van 3 mei 1766 verbond hij zich om in alle aangelegenheden van politieke en

86. Willem Frederik, prins van Oranje-Nassau (1772-1843), de latere koning Willem I, in het uniform van de Garde van Holland te Voet, waarvan hij op 13-jarige leeftijd kolonel-commandant werd. Uitgave Georg Balthasar Probst (1732-1801) en G.M. Probst, laatste kwart achttiende eeuw.

militaire aard het advies van de hertog in te winnen en te volgen. Voor zijn raad zou de hertog aan niemand verantwoording hoeven af te leggen, behalve aan de stadhouder. Met andere woorden: Brunswijk zou regeren, maar Willem V was verantwoordelijk.²³

De post van commandant van het infanterieregiment van de Garde van Holland kreeg de hertog toen in 1756 generaal Philips Willem baron van der Duyn (1687-1756) overleed.²⁴ Tijdens de Vierde Engelse Zeeoorlog (1780-1784) maakten de patriotten echter het bestaan van de Acte van Consulentschap bekend en Josef II van Oostenrijk benutte de moeilijke positie waarin de Republiek door de oorlog met Groot-Brittannië verkeerde om van de Staten-Generaal de opening van de Schelde en het afstaan van Maastricht te eisen. De 'Dikke Hertog', zoals hij vanwege zijn omvangrijke postuur genoemd werd, kreeg daardoor steeds meer vijanden en moest na de teleurstellende afloop van de oorlog het land verlaten.²⁵

Na het vertrek van Van Brunswijk-Wolfenbüttel was de functie van kolonel-commandant van de Garde van Holland te Voet dus weer vacant. Gezien de status als keurkorps en de (hof)functie van dit regiment, alsmede het feit dat de hertog niet de eerste de beste was en nauwe contacten met de stadhoudelijke familie onderhield, moest zijn opvolger in deze functie iemand van een vergelijkbaar niveau zijn. Bovendien hadden de Oranje-Nassaues zoals aangegeven een sterke historische band met het regiment. Een van de weinigen die daarom voor deze functie in aanmerking kwam, was de oudste zoon van de stadhouder, erfprins Willem Frederik. Nadat de hertog op 14 oktober al zijn militaire functies had neergelegd en het land had verlaten,²⁶ werd Willem Frederik, de latere koning Willem I, op 19 oktober 1784 benoemd tot kolonel van de beide bataljons van de infanterie van de Garde van Holland.²⁷

Van de jonge prins – hij vierde op 24 augustus 1784 zijn twaalfde verjaardag – zijn verschillende portretten in het uniform van kolonel van de Hollandse Garde-infanterie bekend.²⁸ Hij was de laatste commandant van dit regiment, dat na de omwenteling in 1795 werd opgeheven, waarmee aan een lange traditie een einde kwam.

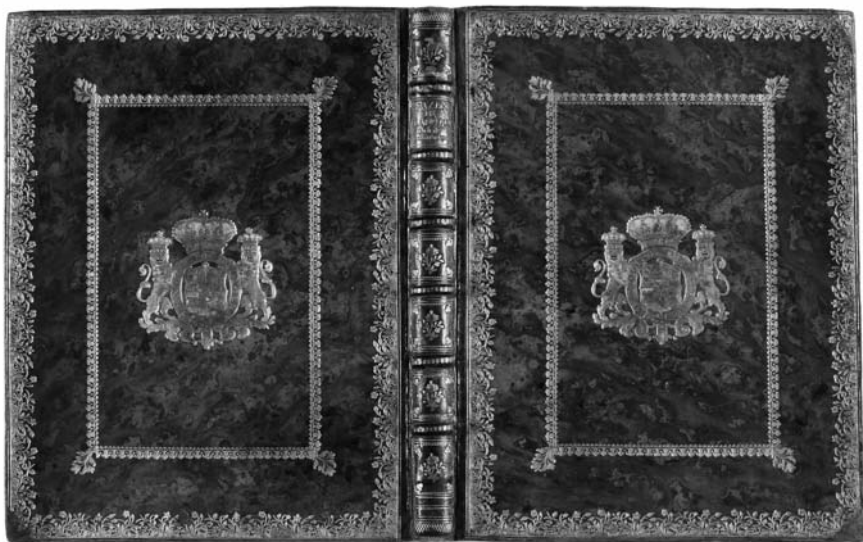
4 Boeken met stadhouderlijke allure van de Garde van Holland te Voet

De stadhouder, zijn familie (inclusief Van Brunswijk-Wolfenbüttel), en stadhouderlijke instellingen, zoals de Stadhouderlijke Secretarie, kregen in de achttiende eeuw geregeld presentatie- en presentexemplaren van boeken cadeau. Voorbeelden daarvan, qua uitvoering vergelijkbaar met het boek van Richard, zijn de twee banden met handschriften waarin besluiten en een ledenlijst zijn opgenomen, die de stadhouder als opperdeken ten geschenke kreeg tijdens een 'generale maaltijd van de broederschap der Ridder St. Joris' in Den Haag.²⁹ De platten van beide rood marokijnen banden, vervaardigd door de zogenoemde 'Bloemenbinderij', zijn centraal bestempeld met het bekroonde stadhouderlijke wapen.³⁰ Een voorbeeld van een band van laatstgenoemde binderij om een militair werk is die van het *Reglement voor het escadron Gardes du Corps van zyne doorluchtigste hoogheid, den heere Prince Erfstadhouder* (Den Haag 1769).³¹ De hofstad Den Haag beschikte over een groot aantal ateliers dat deze luxe banden vervaardigde.³² Daarnaast waren er de zogenoemde 'Stadhouderlijke binderijen', die ook direct voor de bibliotheek van de stadhouder of diens instellingen werkten.

De boekband om het 'Stam-Boek' van Richard is op grond van de bandstempels te identificeren als een product van de 'Tweede stadhouderlijke binderij'.³³ (Afb. 87) Deze binderij, werkzaam tussen 1755 en 1782, was de op een na belangrijkste binderij in de tweede helft van de jaren vijftig en zestig. Ze dankt haar naam aan de connectie met de 'Eerste stadhouderlijke binderij'.³⁴ Er zijn verschillende voorbeelden van militaire verhandelingen uit het bezit van de stadhouder die door deze binderij zijn gebonden.³⁵ De band om het 'Stam-Boek' van Richard had dus duidelijk een bedoeling die ver uitsteeg boven de zuiver administratieve functie van een (compagnies)-stamboek.

Het is bekend dat de Eerste stadhouderlijke binderij opdrachten kreeg om presentexemplaren te binden voor de bibliotheek van de hertog Van Brunswijk-Wolfenbüttel. De hertog verwierf echter ook boeken waaraan andere binderijen hadden gewerkt. Zo kreeg hij een boek cadeau dat is gebonden door de reeds genoemde Bloemenbinderij.³⁶ Een voorbeeld van een band voor de stadhouder uit deze binderij is die om een exemplaar van het *Reglement en ordres voor de wagten, en hoe de dienst in het garnizoen van 's Gravenhage zal gedaan worden. Gearresteerd by Zyne Hoogheid* ('s-Gravenhage 1770), uitgevoerd in rood marokijn, met centraal het bekroonde stadhouderlijk wapen.³⁷

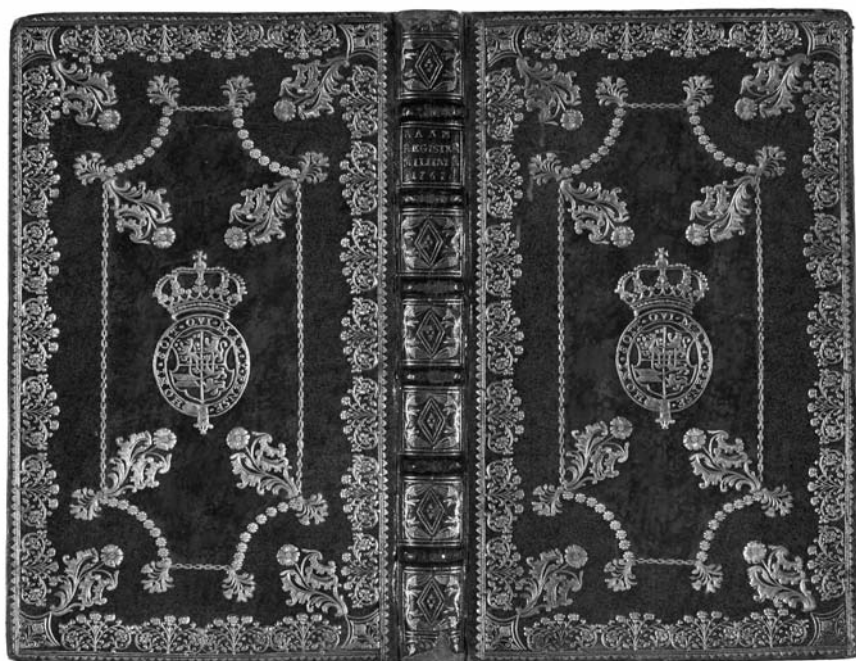

89. De band om een exemplaar van het boek *De nieuwe versterkte facen en flanquen,...* (Amsterdam, Joannes Punt, 1759), van Cornelis Redelykheid (1728-1788). Eerste stadhouderlijke binderij. Centraal het wapen van de stadhouder.

In de stadhouderlijke collectie waren ook diverse banden aanwezig die waren vervaardigd door de zogenoemde 'Roosbinderij', naar het roosstempel, dat op vrijwel alle banden uit deze binderij te vinden is.³⁸ (Afb. 88) In de collectie van het Legermuseum is daarvan een voorbeeld aanwezig. Opmerkelijk is dat deze band op vrijwel identieke wijze is uitgevoerd als die van het 'Stam-Boek' en bovendien een exemplaar bevat van Richards *Plans en explication van de manoeuvres, welke geëxecuteerd zijn door het geheele guarnisoen van 's Graavenhaage: door de regimenten Guardes Cavallerie en Infanterie van den Staat. Achter Waasdorp, den 24. en 26sten. Mei, 1774 uit 1775*.³⁹ Beide banden zijn vervaardigd van rood marokijn met onder meer een kaderbestempeling op beide platten met aan de binnenkant een dentelle (een gestempelde rand in de vorm van kantwerk). Het meest kenmerkend voor beide banden is een centraal veld van opgelegd groen marokijn dat is afgezet met goudstempeling. Op de bovenste punt van dit veld bevindt zich een kroon. Daarnaast bezit het Legermuseum een exemplaar van Richards atlas die eveneens in een luxe band van de Roosbinderij is gestoken, maar dan met een andere compositie. Het exemplaar van Richards *Plans* werd door de auteur waarschijnlijk cadeau gedaan aan de stadhouder of de Stadhouderlijke Secretarie.

Dergelijke boeken, waarvan het Legermuseum er meer bezit, zijn verspreid geraakt na de eerder behandelde confiscatie van de bezittingen van de stadhouder in 1795.⁴⁰ (Afb. 89) Hoewel bepaalde boeken evident afkomstig zijn van de stadhouder, is helaas niet altijd de herkomst en functie ervan aan te tonen aan de hand van de oude bibliotheekcatalogi, omdat onder meer militaire reglementen daarin simpelweg niet werden opgenomen.⁴¹ Daarnaast

90. Band om een *Naem register militair* 1767 (Handschrift 1767). Bloemenbinderij Den Haag. Centraal het wapen van de stadhouder.

zijn er boeken met stadhouderlijke allure die niet direct aan hem hebben toebehoord, maar aan een gerelateerde (hof)instelling, zoals de Stadhoudelijke Secretarie. Deze instelling beschikte onder meer over een reeks van de eerdergenoemde *Naem Registers Militair* in prachtbanden, voorzien van getekende opdrachten aan de stadhouder, met het bekroonde stadhouderlijk wapen centraal op de platten, vervaardigd door de Bloemenbinderij.⁴² Het Legermuseum bezit uit deze serie het *Naem Register Militair* voor 1767.⁴³ (Afb. 90)

5 Vorm en functie van Richards handschrift

De benoeming van de erfprins tot kolonel van de Hollandse Garde te Voet geeft aan hoe sterk de band tussen dit regiment en de stadhouderlijke familie was. Het feit dat Van Brunswijk-Wolfenbüttel plaatsvervanger van de erfprins was, is daarom een goede reden dat Richard zo'n exceptioneel mooi versierd 'Stam-Boek' met verschillende duidelijke verwijzingen naar de stadhouder heeft gemaakt, die zoals is aangetoond gebruikelijk waren. Het is niet uit te sluiten dat alle compagnieën en misschien zelfs ook de bataljons van de Hollandse Garde (te voet en te paard) over op deze manier (door de Tweede stadhouderlijke binderij) gebonden presentatie-exemplaren van hun stamboeken beschikten. Concluderend kan het 'Stam-Boek' van Richard worden

omschreven als een presentatie-exemplaar van het compagniesstamboek.⁴⁴ Daarnaast zijn al met al aardig wat boeken over militaire onderwerpen bekend die zijn gebonden in vergelijkbare banden en kunnen worden gerelateerd aan de Hollandse Garde te Voet.⁴⁵

Uit genoemd *Reglement en generaele ordres voor de regimenten infanterie van den staat* blijkt welke specifieke gelegenheden Richard op het oog zou kunnen hebben gehad voor het gebruik van een dergelijk presentatie-exemplaar van een compagniesstamboek. De controle op de bataljons- en compagniesadministratie was in 1772 behoorlijk aangescherpt. De majoor van het bataljon moest vanaf dit jaar de stamboeken van de compagnieën van tijd tot tijd vergelijken met die van het bataljon en controleren of deze conform de zogenoemde 'Vertoonlijsten', het brondocument voor de conduitestaat, waren ingevuld. De majoor moest hiervan rapport doen aan de kolonel-commandant of commanderende officier van het regiment of bataljon. Dit was bij de infanterie van de Garde van Holland dus van 1756-1784 Van Brunswijk-Wolfenbüttel en van 1784-1795 erfprins Willem Frederik. Beide heren zullen in de praktijk weinig of niets van deze formaliteiten gemerkt hebben, maar alleen de mogelijkheid was voor de compagnie waarschijnlijk al voldoende om zorg te dragen voor een gepast verloop van een dergelijke controle met de nodige ceremonie, die aan de Garde van Holland wel was toevertrouwd.

Een tweede belangrijke gelegenheid waarbij zowel de hertog of de prins als het 'Stam-Boek' een rol speelden, was het aannemen van tamboers, pijpers en manschappen bij de compagnie. Dezen moesten te allen tijde worden gepresenteerd aan de kolonel-commandant of commanderend officier van het regiment of bataljon. Tegelijkertijd moesten twee Vertoonlijsten aan hem overhandigd worden. Als de gepresenteerde rekrut ter plekke geëxamineerd en goedgekeurd was, controleerde de kolonel-commandant vervolgens samen met de rekrut de Vertoonlijst. Nadat deze was goedgekeurd, werden beide exemplaren door de kolonel-commandant ondertekend. Een van de twee Vertoonlijsten bleef bij de compagnie om 'exact' in het stamboek van de compagnie te worden overgenomen.

Uit het 'Stam-Boek' blijkt dat het merendeel van de tamboers, pijpers en manschappen ook daadwerkelijk aan de hertog Van Brunswijk-Wolfenbüttel is gepresenteerd. Dit is overigens niet zo verwonderlijk met de wetenschap dat de hertog zich vóór alles militair voelde.⁴⁶ Aan Willem Frederik werd pas op 18 augustus 1790 de eerste soldaat, in de persoon van Jan Siveers, boekdrukker van beroep, voorgesteld. De prins moest toen nog 18 jaar worden. Na het vertrek van de hertog werden in de jaren 1784-1790 – gezien de jonge leeftijd van de erfprins – de honneurs bij deze gelegenheid meestal waargenomen door een plaatsvervanger. In veel gevallen was dat luitenant-kolonel Jacob van Kretschmar.

7 Argeloze lezers van toen én nu

Een ghostwriter van Frederik de Grote in Nederland en de verspreiding van *canards* van de militaire klassieker *Mes rêveries* van Maurice de Saxe

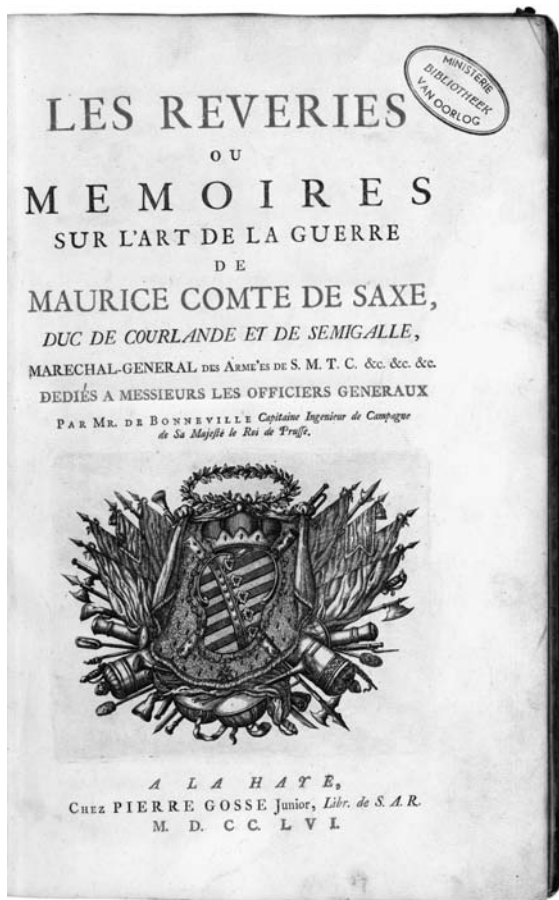
1 *Canards*

In de hoofdstukken 2 en 3 zijn krijgskundige handboeken in de ware betekenis van het woord behandeld, geschreven door zowel militairen als niet-militairen. In dit hoofdstuk staat de tweede belangrijke categorie krijgskundige handboeken centraal, te weten de militaire of krijgsmemoires die, mede afhankelijk van het succes van de auteur als militair, bedoeld of onbedoeld gingen functioneren als krijgskundig handboek. Dit gold bijvoorbeeld voor Raimondo de Montecuccoli's (1609-1681) invloedrijke boek *Memorie della guerra* (Venetië 1703), waarvan naast uitgaven in het Latijn, Spaans en Russisch, vele Franstalige uitgaven in de Nederlandse Republiek zijn verschenen. In de achttiende eeuw werd dit een apart genre, dat wil zeggen: militairen schreven nu doelbewust over hun krijgskundige ideeën en krijgsverrichtingen en vooral over de ervaringen op militair gebied die zij daarbij opdeden, tot lering van andere militairen. De opkomst van dit genre is wel aangeduid als de 'transition from War Histories to War Studies'.¹

Het lijvige boek *Mes Rêveries* van Maurice de Saxe dat hier centraal staat, is een van de bekendste en belangrijkste voorbeelden van een 'War Study' en wordt om die reden ook genoemd in het even consciëntieuze als gezaghebbende overzichtswerk *Histoire militaire de la France* uit 1992, samengesteld onder redactie van André Corvisier. (Afb. 91) De vierdelige pocketuitgave uit 1997 is goed voor een kleine 2500 pagina's. Bijzonder handig is daarom het chronologisch overzicht in dit boek. Bij het jaar 1756 wordt onder meer vermeld: 'Maurice de Saxe, *Revêries* (ouvrage posthume)'.² Het gegeven dat Corvisiers boek de Franse militaire geschiedenis vanaf het einde van de vijfde tot en met de twintigste eeuw behandelt, hetgeen vraagt om een strenge selectie, betekent dat het boek van De Saxe als zeer betekenisvol wordt beschouwd. De *Rêveries* wordt, naast het werk van Sun-Tzu, Vegetius, Frederik de Grote en Napoleon, dan ook tot de meest invloedrijke militaire klassiekers uit de periode tot 1800 gerekend.³ Dit maakt dat dit boek, oorspronkelijk verschenen in Nederland, tot op de dag van vandaag nog altijd nieuw verkrijgbaar is.⁴

Militair-historici plegen vaak aan de *Rêveries* te refereren. Toch wordt er,

91. Maurice de Saxe (1696-1750), *Les rêveries ou mémoires sur l'art de la guerre* (Den Haag, Pierre Gosse junior, 1756), titelpagina.

zoals voor vele klassiekers geldt, vaak geen rekenschap gegeven van de geschiedenis van dit boek en de verschillende edities die ervan bestaan. De vermelding in de chronologie van Corvisier staat dan ook in schril contrast met de summiere en niet zelden onjuiste informatie die over het boek is te vinden in overigens gezaghebbende biografieën van De Saxe en militair-historische studies. Sommige auteurs blijken bijvoorbeeld niet eens te weten waar en wanneer de eerste druk ervan is verschenen.⁵ Dit geldt ook voor degene die verantwoordelijk was voor de enige vertaling in het Engels, die momenteel nog steeds verkrijgbaar is.⁶

De eerste druk van De Saxe's *Rêveries* verscheen in 1756 in Den Haag en niet in 1757 in Parijs, zoals meestal wordt vermeld. Dat de eerste druk van de *Rêveries* niet of nauwelijks bekend is, komt in dit geval wel goed uit voor militair-historici aangezien het een onbetrouwbare uitgave betreft. Probleem is echter dat latere edities tot in de twintigste eeuw op de inadequate eerste druk zijn gebaseerd. Het gevaar bestaat daardoor dat voor onderzoek gebruik wordt gemaakt van slechte edities.⁷ Overigens noemt Corvisier in zijn lijst

van gedrukte bronnen, naast betrouwbare, wetenschappelijke edities uit 1877 en 1977, ook de onbetrouwbare eerste druk.

Te weinig aandacht voor bibliografie en boekgeschiedenis in het kader van (militair-)historisch onderzoek kan verregaande gevolgen hebben voor de uitkomst van een onderzoek. Dit gevaar is toegenomen als gevolg van de vele gedigitaliseerde boeken die de afgelopen jaren op internet zijn geplaatst.⁸ Onderzoekers worden enorm geholpen door deze voortschrijdende digitalisatie van het gedrukte erfgoed, maar de beschikbaarheid van steeds meer bronnen vraagt om een nog kritischer houding, want de ene druk is de andere niet. In dit licht zijn de ontstaansgeschiedenis, de eerste uitgave en de verspreiding van de *Rêveries* door middel van verschillende edities in achttiende-eeuws Europa onderzocht. Hierbij zien we ook hoe boekhandelaars te werk gingen met boeken van militaire signatuur waar veel belangstelling voor was.

2 De auteur van de *Rêveries*

Zoals hierboven is aangegeven waren vooral de militaire of krijgsmemoires van succesvolle veldheren in trek. Een goed voorbeeld is de epoquemakende veldheer Hermann Moritz Graf von Sachsen (1696-1750), die vanwege zijn maarschalkfunctie in het Franse leger beter bekend is als Maurice de Saxe of Comte de Saxe.⁹ Hij schreef een krijgskundig handboek met de cryptische titel *Mes rêveries*.¹⁰

Maurice de Saxe (Afb. 92) was het oudste erkende bastaardkind van Friedrich August I (1670-1733), keurvorst van Saksen en later als Augustus II koning van Polen (1697-1733). Over diens avonturen met vrouwen verscheen in 1734 te Amsterdam het schandaleuze boek *La Saxe galante*, dat in de achttiende eeuw de nodige populariteit genoot. Van zijn vele maîtresses is vooral Maria Aurora gravin von Königsmarck bekend, de moeder van Maurice. Hij ging reeds op 12-jarige leeftijd het leger in en was al een jaar later, in 1709, getuige van de slag bij Malplaquet tussen de Fransen onder Villars en de geallieerden onder Marlborough en Eugenius van Savoye. Tijdens deze slag betoonde hij zich een ware zoon van zijn vader, want in Tournay verwekte deze jongeling zijn eerste kind. De rest van zijn leven zou hij een rokkenjager blijven.

De Saxe werd in 1720 benoemd tot *maréchal de camp* in het Franse leger en verwierf zijn eigen regiment. Nadat hij zich in de oorlog tussen 1733 en 1736 had onderscheiden en verder carrière had gemaakt, volgde in 1745 zijn benoeming tot maarschalk van Frankrijk. Daarmee begon zijn glorietijd. Hij stond aan het hoofd van het leger waarmee Lodewijk xv de Nederlanden wilde veroveren. Voor zijn verdiensten tijdens de campagnes van 1745, 1746, 1747 en 1748, waarin zijn overwinning bij Fontenoy niet ongenoemd mag blijven, werd hij ten slotte benoemd tot *maréchal général* van 's konings legers en kreeg hij het Château de Chambord cadeau. Dit is met 47 trappen en 440 kamers na Versailles het tweede paleis van Frankrijk.

92. Maurice de Saxe (1696-1750). Gravure naar Hyacinthe Rigaud door Petit, in: Jean-Charles Poncelet de la Roche Tilhac, *Campagnes De Louis xv, Ou Tableau des Expéditions militaires des Français sous le dernier regne, précédé de l'état de la France à la mort de Louis XIV; ...* (Parijs, Venant-Roch Moureau, 1788).

3 De Rêveries zelf

Reeds in de winter van 1732 vertrouwde De Saxe, ziek te bed liggend, gedurende dertien nachten zijn 'krijgsmemoires' aan het papier toe – vandaar de eigenaardige titel *Revêries*¹¹ –, hetgeen overigens niet wegneemt dat hij bij het schrijven zwaar leunde op de tussen 1516 en 1520 door Nicolò Machiavelli geschreven klassieker *Dell'arte della guerra*.¹² Zich verontschuldigend voor de onregelmatigheid, de opbouw en de stijl van de volgens eigen zeggen uit verveling geschreven tekst stuurde De Saxe deze op 12 januari 1733 naar zijn halfbroer koning Friedrich August.¹³ Maar die overleed op 1 februari en heeft het boek bijgevolg nooit kunnen lezen.¹⁴ Op enig moment tussen 1733 en 1740 heeft De Saxe het schrijven opnieuw opgevat. In de definitieve versie van zijn boek staat dat hij in 1732, het jaar waarin hij het grootste deel van zijn *Rêveries* op schrift stelde, het werk van de Romeinse historicus Polybius nog niet helemaal gelezen had. In 1740 was hij daarmee wel klaar. Het definitieve boek, dat in 1740 gereedkwam, kan in twee delen worden opgesplitst; het eerste deel

52. Isaac Paul Delprat (1793-1880). Doek, Izaak Schouman (1801-1878), circa 1852.

58. De bibliotheek van Bronbeek, circa 1865. Tekening, anoniem.

81. Johannes Richard (1734-circa 1787), *Stam-Boek, der Officiëren Sergeante, Tamboers Corporaals en Gemeenen van de Compagnie, van den Capitein Reynst, Begonnen met den 25 Maart 1772 door J. Richard, Sgt.* (Handschrift, 1772-1777), titelpagina.

82. Grenadier van de Hollandsche Garde te Voet, circa 1772. Tekening in kleuren van (hoogstwaarschijnlijk Johannes Richard (1734-circa 1787), in diens *Stam-Boek*.

84. Het Regiment Hollandse Garde te Voet, 1778. De kapitein-commandant van de 1e Compagnie van het 2e Bataljon, Constantijn van Kretschmar (voorgond rechts), meldt de aangetreden compagnieën bij de commandant van het bataljon, luitenant-kolonel Jacob van Kretschmar (te paard). Doek Tethart Philipp Christian Haag (1737-1812).

85. Lodewijk Ernst hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel (1718-1788), rechts, in gesprek buiten 's-Hertogenbosch. De hertog was van 1751-1784 gouverneur van deze stad. Links zijn plaatsvervanger, luitenant-generaal Robert Douglas (1727-1809).
 Paneel Jacobus Vrijmoet (1756-?).

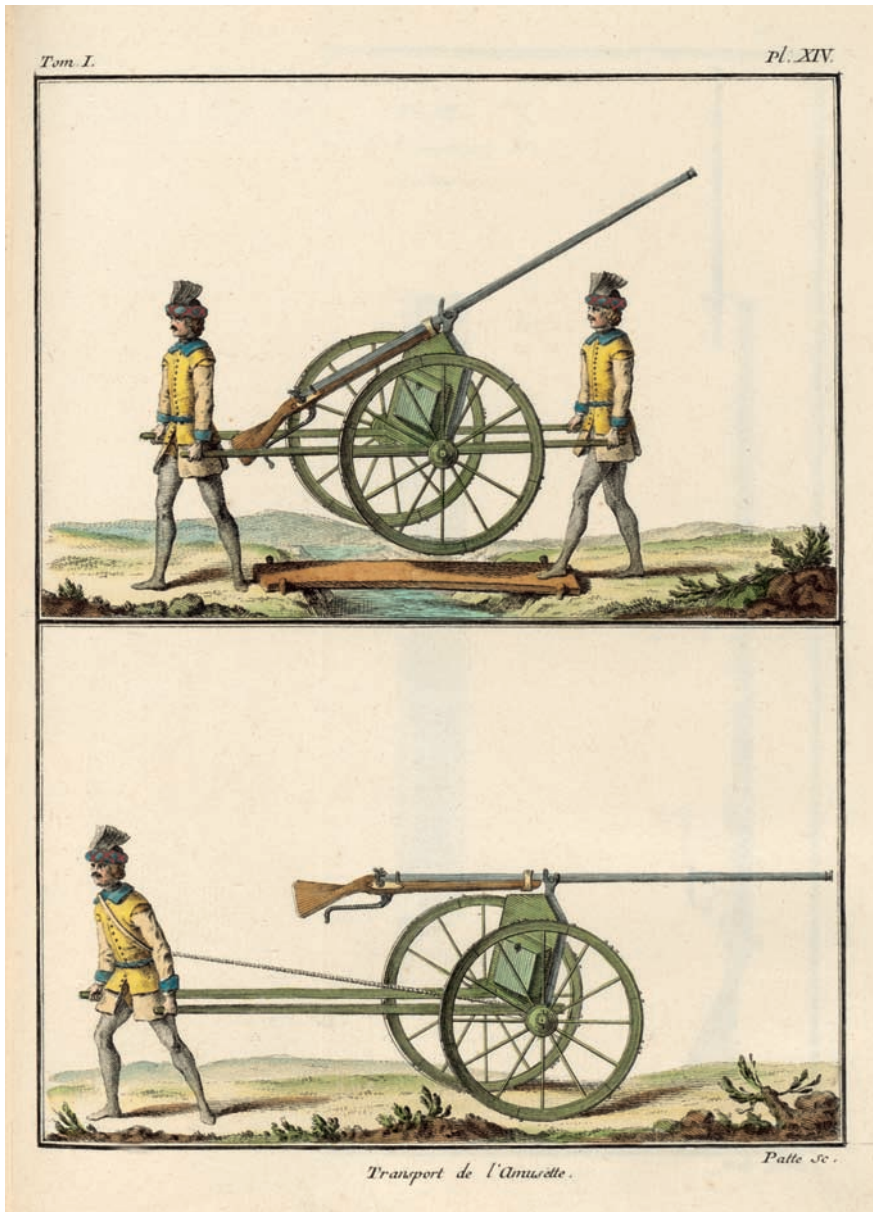

87. De band om Johannes Richard (1734-circa 1787), *Stam-Boek, der Officieren Sergeante, Tamboers Corporaals en Gemeenen van de Compagnie, van den Capitein Reynst, Begonnen met den 25 Maart 1772* door J. Richard, Sgt. (Handschrift 1772-1777). Tweede stadhouderlijke binderij, Den Haag.

88. Een band van de Haagse Roosbinderij om een exemplaar van het door Johannes Richard (1734-circa 1787) geschreven werk *Plans en explicatie van de manoeuvres, welke geëxecuteerd zijn door het geheele guarnisoen van 's Graavenhaage: door de regimenten Guardes Cavallerie en Infanterie van den Staat. Achter Waasdorp, den 24. en 26sten. Mei, 1774* (Den Haag, Hendrik Christoffel Gutteling, 1775).

93. De amusette van De Saxe. Plaat in: Maurice de Saxe (1696-1750), samenstelling abbé Pérau, *Mes rêveries. Ouvrage posthume de Maurice comte de Saxe*,... 1 (Amsterdam, Leipzig, Johann Caspar Arkstee, Henricus Merkus, etc., 1757).

handelt over de krijgsmiddelen en het tweede beschrijft de oorlogvoering. In dit tweede deel, waarin De Saxe schrijft over Polybius, staan volgens Max Jähns' *Geschichte der Kriegswissenschaften* stukken die niet behoren tot de 'oorspronkelijke' tekst, maar pas later zijn toegevoegd.¹⁵

Militair-historisch gezien is het hoofdstuk over de legioenen (*légions*) van belang, waarbij De Saxe het oude Rome van de koningen (750-509 v.Chr.) behandelt en de eerste eeuwen van de Republiek (circa 509-27 v.Chr.). Het *légion* van De Saxe betekende in de achttiende eeuw wat de Duitse *Panzer* betekende voor de twintigste eeuw. Beide innovaties leverden een snelle, uitgebalanceerde aanvalskracht op, die zelfvoorzienend was en flinke klappen kon opvangen.¹⁶ De Saxe's *légions*, opgebouwd uit vier regimenten van elk vier centuriën of compagnieën, telden ruim 3500 man van alle wapens.¹⁷ Dit was een voorafspiegeling van de gemengde divisies en legerkorpsen (*corps d'armée's*) die later zouden verschijnen.

Aan een macht van tien *légions* had De Saxe voldoende voor een leger. De al zwaarbewapende compagnieën voorzag hij bovendien van een zogeheten *amusette*, zijn 'geheime' wapen.¹⁸ Deze *amusette* van De Saxe was een door hemzelf uitgevonden licht kanon, waarmee loden kogels van een half pond konden worden afgevuurd. De *amusette*, die door twee personen gedragen kon worden, had een bereik van 4000 schreden. De vergelijkbare kanonnen van Duitse en Zweedse bataljons bleven volgens De Saxe al steken op 1000 schreden.¹⁹ De *amusette* 'peut servir dans mille occasions de guerre',²⁰ aldus de uitvinder. Dankzij de *légions* met alles erop en eraan kon dus een betrekkelijk klein leger worden samengesteld, hetgeen weer logistieke voordelen met zich meebracht. (Afb. 93)

De Saxe trok uiteindelijk het liefst ten strijde met een dienstplichtig leger en invoering van algemene dienstplicht was zijn mooiste droom.²¹ Opvallend is daarbij zijn uitgangspunt dat deze voor alle mannen zou moeten gelden, voor zowel arm als rijk. De rijken moesten bovendien het goede voorbeeld geven.²²

Het boek van De Saxe werd over het algemeen lovend ontvangen.²³ Hij vond bovendien een bewonderaar in de persoon van niemand minder dan Frederik de Grote, wiens vader Frederik I (r. 1713-1740) overigens reeds de dienstplicht in Pruisen had ingevoerd.²⁴ In het jaar nadat De Saxe in 1748 zijn militaire carrière beëindigde, bracht hij een bezoek aan Frederik de Grote. Hij logeerde bij de koning, die inmiddels acht jaar op de troon zat, van 13 tot 16 juli op Sans-Souci. De Pruisische vorst was erg onder de indruk van het bezoek. Nog voordat de gewezen maarschalk vertrokken was, schreef hij aan zijn vriend Voltaire: 'Je suis instruit par ses discours, non pas dans la langue française, mais dans l'art de la guerre. Ce maréchal pourrait être le professeur de tous les généraux de l'Europe'.²⁵ Overigens schreef De Saxe zijn boek al voordat hij een groot veldheer was. Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog toonde hij zijn veldheerkunst, maar op een wijze die op geen enkele manier kon worden herleid tot zijn boek.²⁶

4 De eerste druk: *La Haye* 1756

Gedurende het leven van De Saxe gebeurde er niets met het manuscript, dat wil zeggen: het werd in elk geval niet gepubliceerd. Op 30 november 1750 stierf De Saxe en zijn laatste woorden, die hij toefluisterde aan zijn arts, luiden: 'la vie n'est qu'un songe. Le mien a été court, mais beau.'²⁷ Misschien droomde hij dat zijn boek toch zou worden uitgegeven. De eerste druk van de *Rêveries* verscheen in ieder geval in 1756 in Den Haag.²⁸ Het betreft een luxe uitgave in folio van de bekende uitgever Pieter Gosse junior.²⁹ De volledige titel hiervan luidt *Les rêveries ou mémoires sur l'art de la guerre de Maurice comte de Saxe, duc de Courlande et de Semigalle, maréchal-général des armées de S.M.T.C. &c. &c. &c. dédiés à messieurs les officiers généraux ....* Het drukken besteedde Gosse uit aan de lokale drukker Daniel Monnier.³⁰

Het boek heeft een imposante titelpagina, gedrukt in zwart en rood en voorzien van een grote gravure van het wapen van Saksen, dat is omgeven met militaire trofeeën. De tekst is versierd met tientallen grote vignetten en veertig grote platen. Aan het einde van de *Rêveries* volgen *Reflexions sur la propagation de l'espece humaine*, ofwel een verhandeling over de voortplanting van de mens! Over dit curieuze aanhangsel later meer.

De uitgave van Gosse werd bezorgd door C. de Bonneville. De biografen zijn niet eenduidig over zijn exacte naam. Zo vermeldt de een C. de Bonneville³¹ en de ander Zacharie de Pazzi de Bonneville.³² Het gaat in beide gevallen echter om de in 1710 te Lyon geboren 'De Bonneville', een Frans ingenieur die op jonge leeftijd onder de wapenen ging en onder meer als kapitein-ingenieur in het Pruisische leger diende. Later publiceerde De Bonneville onder de naam Zacharie de Pazzi de Bonneville. De Pazzi was de meisjesnaam van zijn moeder, een lid van een Florentijnse familie die zich in de vijftiende eeuw in Lyon had gevestigd. Dit valt goed te rijmen met het feit dat hij in 1771, onder dezelfde naam bij zijn vriend de uitgever Marc-Michel Rey in Amsterdam³³ het boek *Les Lyonnaises protectrices des états souverains et conservatrices du genre humain, ou traité d'une découverte importante & nouvelle sur la science militaire et politique* liet verschijnen.³⁴ De vraag is uiteraard waarom uitgerekend De Bonneville de eerste uitgave van de *Rêveries* bezorgde. Het antwoord ligt besloten in de herkomst van de kopij van De Bonneville. Volgens De Viols, een oud-artillerieofficier die een jaar later (1757) de te Dresden verschenen handzame uitgave van de *Rêveries* had gere-digeerd, was de uitgave uit 1756 gebaseerd op een kopie van het originele manuscript dat Maurice de Saxe aan luitenant-generaal Claude-Louis comte de Saint-Germain (1707-1778) had gegeven.³⁵ De Bonneville was secretaris van laatstgenoemde.³⁶

Jähns stelt dat de tekst van de eerste druk overeenkomt met het origineel, dat wil zeggen het exemplaar van Friedrich August, dat met een tweede handschrift van de *Rêveries* terechtkwam in de toenmalige 'konigliche offent-liche Bibliothek zu Dresden'.³⁷ Jähns ziet dit echter verkeerd, want De Saxe

voltooide het definitieve manuscript eerst in 1740. Bovendien wijkt het handschrift uit het bezit van Friedrich August af van de gedrukte *Rêveries*.

De twee handschriften die Jähns noemt, hebben de Tweede Wereldoorlog overleefd. In de handschriftenverzameling van de Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB) bevinden zich twee *Rêveries*.³⁸ Het betreft een mooi handschrift en een exemplaar met veel correcties en een gering aantal tekeningen. De bibliotheek die de handschriften beheert beweert precies het omgekeerde van wat Jähns stelde. Het mooie handschrift – het origineel in de ogen van Jähns – wordt gedateerd tussen 1740 en 1750 en het vermeende afschrift zou stammen uit 1733 (en derhalve het eerste handschrift van De Saxe kunnen zijn). Volgens Jähns is dit laatste handschrift gekopieerd door iemand die de Franse taal niet machtig was en vervolgens door De Saxe eigenhandig voorzien van correcties.³⁹

Jähns vermeldt ook het bestaan van een handschrift van de *Rêveries* in de toenmalige adellijke bibliotheek Von Friesen in Rötha (15 kilometer ten zuiden van Leipzig).⁴⁰ Dit is de definitieve tekst. De Saxe bepaalde in zijn eerste testament dat ‘un livre que j’ai fait sur la guerre, intitulé *Mes Rêveries*, et qui est en manuscrit’, toekwam aan Henri comte de Friesen. Deze August Heinrich Graf von Friesen (1727-1755) was een neef van De Saxe en bracht het onder hem tot *maréchal de camp* in Franse dienst. Hij stierf vijf jaar na De Saxe op diens slot Chambord. Hij was weliswaar De Saxe’s belangrijkste erfgenaam, doch Chambord vermaakte De Saxe aan zijn halfzus.⁴¹ Von Friesen werd slechts gouverneur van het slot. Van het manuscript dat hij nagelaten zou moeten hebben is echter geen enkel spoor meer te vinden.

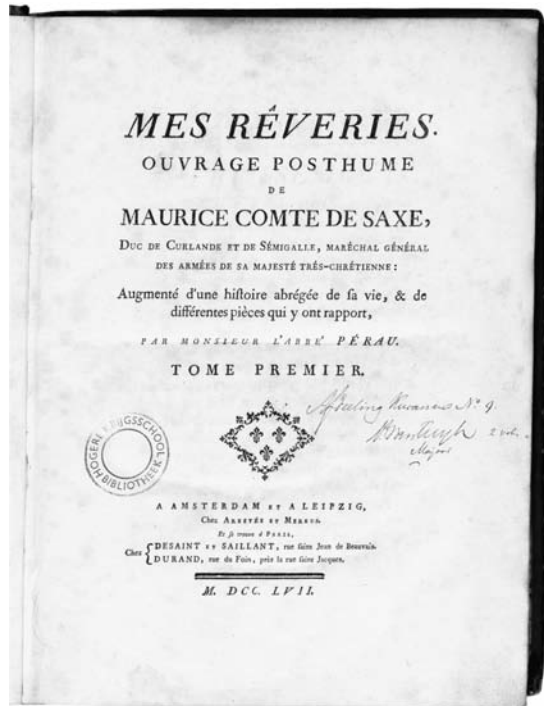
Samenvattend zouden er bij leven van De Saxe dus (ten minste) drie handschriften zijn geweest: het eerste dat De Saxe stuurde naar Friedrich August en de twee volgende exemplaren van Saint-Germain en de graaf van Friesen. Het meest waarschijnlijk is dat Gosse’s uitgave tot stand kwam op basis van het exemplaar van Saint-Germain, dan wel van een afschrift daarvan van De Bonneville. De bewering dat onder meer de uitgave van Gosse op een afschrift van het handschrift in bezit van De Friesen is gebaseerd,⁴² kan juist zijn mits het handschrift van Saint-Germain daarvan is overgeschreven.

Hoe het ook zij, kort nadat de uitgave onder leiding van De Bonneville was verschenen zou in ieder geval duidelijk worden dat de tekst daarvan verre van adequaat was. Dit bleek uit de uitgave van Arkstée en Merkus die in 1757 verscheen in Amsterdam en Leipzig. Deze kan niet gezien worden als de *édition originale*, want die is nimmer verschenen aangezien De Saxe geen uitgave heeft geautoriseerd, maar wel worden beschouwd als de beste editie. De titel hiervan luidt *Mes rêveries. Ouvrage posthume de Maurice comte de Saxe, ...*. De samensteller van deze uitgave was abbé Pérau, die ook vergeefs een voorstel had gedaan voor het opschrift op de graftombe van De Saxe.⁴³ Hij slaagde er echter wel in zijn uitgave van een uitgebreide levensschets te voorzien en er bronnenmateriaal met betrekking tot De Saxe in te doen opnemen. (Afb. 94)

Gosse junior bracht in 1758 op basis hiervan een supplement van vijftien

94. Maurice de Saxe (1696-1750), samenstelling abbé Pérau, *Mes rêveries. Ouvrage posthume de Maurice comte de Saxe,....* 1 (Amsterdam, Leipzig, Johann Caspar Arkstee, Henricus Merkus, etc. 1757), titelpagina.

pagina's uit, getiteld *Supplement au rêveries ou memoires sur l'art de la guerre de Maurice comte de Saxe, ...*⁴⁴ Hieruit blijkt hoe inadequaat de eerste druk was.⁴⁵ Op maar liefst 54 plaatsen in het boek waren ingrijpende correcties en aanvullingen noodzakelijk. Hier en daar moesten grote stukken tekst worden toegevoegd of zelfs geheel worden vervangen.

Teneinde het restant van de oplage van de uitgave uit 1756 nog te kunnen verkopen werd dit supplement achter het eigenlijke boekblok gebonden. Het geheel werd vervolgens voorzien van een nieuwe titelpagina met 1758 als jaar van uitgave en de toevoeging: 'Edition aussi Complete que la Nouvelle Edition de Paris en deux Volumes in Quarto, de 1757'.

Het werk *Reflexions sur la propagation de l'espece humaine* werd ook in deze zogenoemde titeluitgave opgenomen. Pérau omschreef dit in zijn uitgave van de *Rêveries* als 'een wezensvreemd element', dat niets met het hoofdwerk te maken had en niet voorkomt in het manuscript van De Saxe.⁴⁶ Maar Pérau nam dit werk ondanks zijn kanttekening vreemd genoeg zelf toch ook op. De toevoeging van deze tekst over voortplanting van de mens aan een krijgskundig boek maakt de mens tot kanonnenvlees,⁴⁷ er wordt immers een verband gelegd tussen grote(re) legers en de vervangbaarheid van gesneuvelde militairen enerzijds, en voortplanting van mensen anderzijds. Zo'n verband staat haaks op de eruditie van De Saxe op krijgskundig gebied of die van welke zichzelf respecterende veldheer dan ook. Een generaal die koste wat kost slag wilde leveren werd in die tijd dan ook al snel van roekeloosheid beschul-

95. Frederik de Grote (1712-1786). Gravure H. Marais, 1787, naar A. Graf. Frontispice in: H.G. Riquetti, comte de Mirabeau, *De la monarchie Prussienne, sous Frédéric le Grand*;... 1 (Londen, Parijs, Louis-Laurent-Edme Le Jay, Claude François Maradan, 1788).

digd.⁴⁸ Het is daarom bijna niet voor te stellen dat De Saxe voor de tekst verantwoordelijk was. Zeker niet gezien de woorden van Onno Zvier van Haren over De Saxe, wiens leger volgens hem juist zo succesvol was in de Nederlanden in 1744, 1745 en 1746, dankzij 'een kundigen, ervarenen en bequaamen generaal, die nooyt woest of brutaal, maar altijd vriendelijk en liefvallig de harten van alle sijnen onderhebbende officieren besat, die nooyt wildt of sonder eenig voorgaand concert met sijne meede generaals of met zijn eygen selfs, iets ondernam, maar die gewoon was, sijne altijd voorsigtige en wel geconcerteerde mesures met succes te volvoeren.'⁴⁹ De mislukte uitgave betekende overigens niet dat er geen zaken meer gedaan werden tussen Gosse en De Bonneville. Integendeel, alsof er niets was gebeurd verscheen in 1761 de prachtitgave *Esprit des loix de la tactique du maréchal de Saxe, contenant plusieurs nouveaux systèmes & de nouvelles découvertes sur l'art de la guerre*.

De uitgave van Gosse junior is van betekenis voor het antwoord op de vraag waarom De Bonneville de eerste uitgave van de *Rêveries* bezorgde. Hij kwam gezien zijn slechte reputatie waarschijnlijk op een oneerlijke manier in het bezit van (een kopie) van het manuscript, dat hij simpelweg voor eigen gewin het licht heeft doen zien, in de verwachting dat een geschrift van de in heel Europa bekende Franse maarschalk De Saxe gretig aftrek zou vinden. Een veronderstelling die juist is gebleken. Dat het De Bonneville is geweest die deze *canard* op de markt heeft gebracht, wordt te meer aannemelijk omdat hij volgens kenners van Voltaire en Frederik de Grote (Afb. 95) ook een roof-

druk op de markt bracht van het beroemde boek *Œuvres du philosophe de Sans-Souci*. Dit werk van Frederik de Grote werd in een oplage van slechts twaalf exemplaren voor zeer speciale vrienden gedrukt. Door toedoen van De Bonneville verscheen in 1760 te Parijs een goedkope uitgave in een oplage van duizenden exemplaren.⁵⁰ Zes jaar later verscheen vervolgens het boek *Les matinées du roi de Prusse*, dat zogenaamd eveneens van de hand van de Pruisische koning was, maar in werkelijkheid was geschreven door De Bonneville.⁵¹ Ook verkocht hij aan Frederik de Grote papieren van de overleden maar-schalk, waarvoor hij zich tweemaal liet betalen. Uiteindelijk werd hij echter gevangengezet in Spandau.⁵²

De Bonneville had overigens drie jaar voordat hij de *Rêveries* uitgaf, in 1753 in Den Haag het boek *Mémoires sur l'infanterie, ou traité des légions*, beter bekend als het *Traité des légions*, op naam van De Saxe het licht doen zien. Dit boek was echter geschreven door Antoine Ricouart comte d'Hérouville de Claye (1713-1782). Pas in de vierde editie was de naam van De Saxe verdwenen.⁵³

5 Van pocketeditie tot een kleurenitgave

De gecorrigeerde uitgave van Gosse junior uit 1758 bevatte slechts twintig platen terwijl zijn eerste uitgave er nog veertig bevatte. Daarnaast verschillen de platen in beide uitgaven van elkaar. Gosse had op basis van de uitgave van Pérau uit 1757 niet alleen de tekst aangepast, maar ook de voorstelling van de illustraties.⁵⁴ Naast het feit dat Pérau wel en De Bonneville geen (kopieën van) originele illustraties als uitgangspunt had genomen, nam Pérau ook veel meer platen op, namelijk alle 84 tekeningen die er oorspronkelijk bij hoorden.⁵⁵

Zolang het tamelijk omslachtig was om prenten in kleur te drukken bleven boeken met kleurenillustraties een zeldzaamheid, want het inkleuren van illustraties moest met de hand gebeuren. Dit werd vaak gedaan in opdracht van de koper. Toch verschenen er eveneens boeken waarvan (een groot deel) van de oplage standaard werd ingekleurd. Een bekend voorbeeld daarvan is de uitgave van de *Rêveries* van Pérau.⁵⁶ De uitgave staat daarnaast bekend om zijn fraaie (gesigioneerde) vignetten.⁵⁷ (Afb. 96)

Voordat Gosse junior in 1758 nog een gecorrigeerde uitgave op de markt bracht, had hij ondertussen met zijn eerste, inadequate, uitgave veel schade aangericht, aangezien er verschillende uitgaven waren verschenen op basis van die eerste druk. In 1757 verschenen naast de genoemde pocketeditie, die overigens tekstueel onbetrouwbaar is, en de kleurenitgave van Arkstée en Merkus, ook enkele andere edities, die waren gebaseerd op de eerste druk.

In 1757 verspreidde de Haagse uitgever Johannes I van Duren een prospectus met de titel 'Programma van de *Rêveries* ou *Mémoires du Comte de Saxe sur l'art de la guerre*'.⁵⁸ Het betrof een uitgave van Jean Drieux in Mannheim, vermoedelijk een schuilnaam van Van Duren,⁵⁹ die ook verkrijgbaar zou zijn bij Van Duren in Den Haag, Frankfurt en Leipzig. De prijs bedroeg een louis

96. Een cavalierist zoals afgebeeld in Maurice de Saxe (1696-1750), samenstelling abbé Pérau, *Mes rêveries. Ouvrage posthume de Maurice comte de Saxe, ...* 1 (Amsterdam, Leipzig, Johann Caspar Arkstee, Henricus Merkus, etc. 1757). Handgekleurde gravure A. Radigues naar Patte.

d'or, ongeveer 12,50 gulden,⁶⁰ en bij voorintekening zes gulden. Bij aankoop van tien exemplaren, een aanbod voor de boekhandel, was het elfde gratis. Op de titelpagina staat keurig door 'Mr. De Bonneville Capitaine Ingenieur de Campagne de Sa Majesté le Roi de Prusse' en diens ondertekende opdracht aan de 'Messieurs les Officiers Généraux' ontbreekt evenmin. Het stuk over de voortplanting van de mens is er echter niet in opgenomen.

Dit is weer wel het geval in de uitgave van George Conrad Walther in Dresden, die volgens de titel een nieuwe editie was, 'conforme à l'original'.⁶¹ Dan had Walther echter ook moeten weten dat de 'Traité des légions' niet in dit boek thuishoorde, want dat was zoals gezegd niet van De Saxe. Walther dacht dat hij de officieren in tegenstelling tot Gosse junior echt kon bereiken, omdat het hier een handzame uitgave betrof.⁶² Zelfs in 1763 verscheen nog een nadruk van de eerste uitgave. Het betreft de, overigens fraaie, uitgave *Les rêveries, ou notes et commentaires sur les parties sublimes de l'art de la guerre de Maurice comte de Saxe, ... par Mr. De Bonneville, ...* van een niet nader te identificeren uitgeverscompagnie in Berlijn en Potsdam. Aan De Saxe's tekst is nu een verzamelwerk toegevoegd met de titel *Nouvelles rêveries, ou notes et commentaires sur les parties sublimes de l'art de la guerre de Maurice comte de Saxe ....* Volgens het titelblad werd degene die dit werk aanstafte de trotse bezitter van 'un corps complet des parties sublimes de la guerre'. Uit vergelijking van de tekst blijkt echter dat de onjuiste passages die aan de eerste druk zijn ontleend niet zijn gecorrigeerd.

Naast Franstalige uitgaven verschenen er in Leipzig, Frankfurt en Liegnitz ook twee Duitse vertalingen. De eerste verscheen in 1757 en was van de hand van de ingenieur-majoor Georg Rudolph Faesch (1710-1787) op basis van de eerste druk uit 1756. Het boek verscheen eveneens in folio. De tweede vertaling kwam in 1767 uit, voorzien van een voorwoord van de bekende publicist Carl August Struensee (1735-1804), wiskundeleraar aan de Koninklijke Pruisische Ridderacademie. Onduidelijk is wie de vertaling heeft gemaakt; wel is zeker dat een van de onbetrouwbare Franstalige edities aan de basis ervan lag. Hetzelfde geldt voor de drie Engelstalige uitgaven die tegelijkertijd verschenen. In 1757 verscheen bij John Nourse in Londen, een uitgever en boekverkoper gespecialiseerd in Franse literatuur en wetenschappelijke uitgaven,⁶³ reeds een eerste Engelse vertaling van de hand van de latere generaal sir William Fawcett (1728-1804). Deze uitgave is getiteld *Reveries, or memoirs upon the art of war by field-marshal Count Saxe ....* Twee jaar later verscheen in 1759 bij Alexander Donaldson in Edinburgh een tweede Engelstalige uitgave, die echter een nadruk is van de vertaling van Fawcett. Hiervan verscheen in 1776 weer een herdruk.⁶⁴

De eerste negentiende-eeuwse en tevens eerste betrouwbare Franse uitgave sinds 1757, verscheen in 1877 bij de bekende 'Librairie Militaire' J. Dumaine in Parijs. Deze uitgave is gebaseerd op die uit 1757.⁶⁵ Vervolgens verscheen in 1895 bij 'Éditeur militaire' Henri-Charles-Lavauzelle weer een Franse uitgave. Ook deze uitgave in de reeks 'Collection des grands écrivains militaires' is gebaseerd op de uitgave uit 1757. In 1977 verscheen in de reeks 'Les introuvables' vervolgens een heruitgave van de uitgave uit 1877⁶⁶ en in 2002 verscheen in de reeks 'Bibliothèque stratégique' een geheel nieuwe uitgave voorzien van bronnenmateriaal met betrekking tot De Saxe,⁶⁷ samengesteld door De Saxe-biograaf Jean-Pierre Bois.⁶⁸

In 1940 verscheen er een nieuwe vertaling in het Engels.⁶⁹ Dit was het werk van T.R. Philips, die de tekst van De Saxe, naast die van militaire strategen als Sun-Tzu, Vegetius, Frederik de Grote en Napoleon, opnam in zijn bekende boek *Roots of strategy. The 5 greatest military classics of all time*. Philips baseerde zijn vertaling op de laatste Franstalige uitgave van de tekst die op dat moment beschikbaar was. Hij schreef: 'This translation is completely and has been made from the text of Charles-Lavauzelle published in 1895.'⁷⁰ Helaas vond Philips het nodig 'Certain portions of no present interest' weg te laten,⁷¹ opvallend genoeg juist die stukken die ook ontbraken in de inadequate uitgaven van de *Rêveries*.

6 Philadelphia, 1775

In 1775 schreef de latere, tweede, president van de Verenigde Staten, John Adams (1735-1826) vanuit Philadelphia een brief aan de Amerikaanse generaal Henry Knox (1750-1806), waarin hij informeerde naar 'a complete set of

books upon military art in all its branches in the library at Harvard College and what books are best upon these subjects.' Knox' antwoord luidde dat goede boeken over militaire onderwerpen moeilijk verkrijgbaar waren in Noord-Amerika.⁷² Hij beval vervolgens onder meer de *Rêveries* van De Saxe aan. Adams kocht op basis van dit advies een exemplaar van de Engelse vertaling van 1757 bij een boekverkoper in Philadelphia, waarvoor hij dertien shilling betaalde.⁷³

Men kan hieruit afleiden dat de *Rêveries* in korte tijd een wereldwijde bekendheid had gekregen, zij het dat dit grotendeels geschiedde door middel van corrupte uitgaven. De editie van De Bonneville had zich als een olievlek verspreid. Van de twaalf uitgaven die tussen 1756 en 1776 verschenen, zijn er slechts twee betrouwbaar, die van Pérau uit 1757 en de titeluitgave van de eerste druk plus de *addenda* en *corrigenda*. Overigens schreef de Franse bibliograaf Nicolas-Toussaint Le Moyne Des Essarts (1744-1810) al in 1798 dat van de *Rêveries* het beste de editie uit 1757 geraadpleegd kon worden.⁷⁴ Gelukkig zijn er in de periode 1877-2002 vier uitgaven van de *Rêveries* op basis van die editie verzorgd.

97. Cornelis Redelykheid (1728-1788). Krijttekening Johannes Cornelis Mertens (1742-1823).

8 ‘Krygt men Oorlog, dan is allman in de wêer!’

De Rotterdamse uitvinder-auteur Cornelis Redelykheid (1728-1788)
en zijn bijdrage aan de ‘verdediging’ van Nederland

1 De ‘militair’ Redelykheid

‘De algemeene bekende Kunde des overledenen Heere Cornelis Redelykheid (Afb. 97), een Man die zoo veele nuttige diensten, in het vak der Vesting en Waterbouwkunde, aan zyn Vaderland bewezen heeft’, was in 1789 voor de Haagse uitgever J.C. Leeuwesteyn aanleiding om een van Redelykheids vele geschriften opnieuw uit te geven.¹ Redelykheid is vooral bekend als Rotterdams waterbouwkundige en in het bijzonder als de uitvinder van de zogenoemde schuifsluis. Voor deze uitvinding werd hij in 1773 door de Staten van Holland beloond met een premie van duizend gouden dukaten.² De betrokkenheid van Redelykheid bij het watermanagement in zijn geboorteplaats, de waterstad Rotterdam, is begrijpelijk. Zijn bemoeienis met de landsverdediging is verrassender. Redelykheid kan net als Hondius (zie hoofdstuk 3) worden beschouwd als een voorbeeld van een niet-militair die zich op krijgskundig gebied begaf, met dit verschil: zijn boeken ontstonden niet in oorlogstijd. Redelykheid opereerde aanvankelijk vanuit Rotterdam, waar ook zijn eerste krijgskundige boek verscheen, hetgeen uitzonderlijk is aangezien er verder niet of nauwelijks militaire werken in deze stad zijn verschenen.

De moderne skyline van Rotterdam overschaduwde letterlijk en figuurlijk het stedelijk verleden. Door de afwezigheid van oude gebouwen en wateren is nauwelijks meer voor te stellen dat zaken als degelijk metselwerk en ‘watermanagement’ ook in Rotterdam ooit onderwerpen van het grootste belang waren. De bouwwerken van een achttiende-eeuwse Rotterdamse ‘aannemer’ als Cornelis Redelykheid mogen dan zijn weggevaagd, op papier liet hij wel veel sporen na, ook over zijn activiteiten op krijgskundig vlak. Hoe raakte hij in het militaire bedrijf verzeild?

2 ‘Zynde van kindsbeen af tot heden toe by het zelve Handwerk opgebracht’

‘Men sloopte, geheel of ten deele, en herbouwde naar den smaak van den tijd.’ Deze woorden schreef L.J.C.J. van Ravesteyn over de opmerkelijke bouwwoede van ondernemende aannemers in achttiende-eeuws Rotterdam.³ Er bestond dus een goed ondernemingsklimaat voor een meester metselaar/aannemer als Cornelis Redelykheid.⁴ Redelykheids vader Ary Redelykheid, afkomstig uit Alblasserdam,⁵ had in 1742 als meester metselaar een jaarinkomen van tussen de 1500 en 2000 gulden en was daarmee de op twee na best verdienende metselaar van de stad. Daarnaast dreef hij in compagnie met de gebroeders Eikholt in Maastricht een handel in stenen en tras (gemalen tufsteen die aan metselspecie wordt toegevoegd).⁶ Nadat rond 1746 de omstreeks 1722 gebouwde houtzaagmolen de Bosland in het gelijknamige gebied bij de Oostzeedijk was afgebrand, kocht genoemde compagnie de fundering om de molen weer op te bouwen en te gebruiken als trasmolen.⁷ De molen werd inderdaad herbouwd, een zeskanter, en in 1769 stond deze bekend onder de naam de Duc of Cumberland.⁸

Ary Redelykheid was op 4 november 1725 getrouwd met de Rotterdamse Kornelia de Rave.⁹ Zij kregen drie dochters en een zoon: Adriana (1726), Cornelis (1728), Anna (1730) en Eva (1733).¹⁰ Cornelis trad in de voetsporen van zijn vader als metselaar. Op 27-jarige leeftijd schreef hij in het voorwoord van een van zijn boeken dat hij ‘van kindsbeen af tot heden by het zelve Handwerk opgebracht’ was.¹¹ Op 19 september 1754 volgde hij bij notariële akte zijn vader op als bedrijfsleider van het metselaarsbedrijf, een maand later kreeg hij ook de verantwoordelijkheid voor de negotie in kalk, tras, tegels, pannen en steen.¹² Cornelis leerde van zijn vader niet alleen metselen. In het voorwoord van zijn beschrijving van zijn uitvinding van de ‘sluis-schuitbak’, *Middel dienende tot verzekering der sluizen, tegens zwaren stormen en hogen watervloeden: bestaande, in een sluis-sluitbak* (1776) richtte hij zich tot zijn vader: ‘Ik vertrouwe, dat deze Uitvinding Uwe goedkeuring zal mogen wegdragen. En, dat zoo ik ergens in gemiszaakt mogt hebben, Uwe goedheid, en ondervindinge, my zal beter leren, en nader onderregten.’¹³ Zowel zijn vader als voorouders hadden in de Alblasserwaard ‘by Ondervindinge geproeft, ... wat het is, verscheiden malen door Overstroomingen Verwoest te worden. Na den Kinderdyk te moeten vlugten, om het dierbaar Leven te behouden? En telkens, de omverre gespoelde Woningen, te herbouwen.’¹⁴ Dit aangeboren besef van het gevaar van het water zou zijn verdere leven tekenen.

98. Cornelis Redelykheid (1728-1788), *Verhandeling over de metselary in vestingwerken*,... (Rotterdam, Jacob Burgvliet, 1755), titelpagina.

3 Van adviseur tot auteur: de *Verhandeling over de metselary in vestingwerken*, ... (1755)

Begin jaren vijftig van de achttiende eeuw maakten de kalkbranders in de provincie Holland zich zorgen over de invoer van steenkalk. Zij produceerden namelijk binnenlandse schulpkalk en zagen hun broodwinning bedreigd. In 1753 dienden zij bij de Staten van Holland en West-Friesland een verzoek in 'tenderende ten dien einde, dat bepaeldelyk de inlandsche Schulpkalk, met uitsluiting van de buitenlandsche Steenkalk, mochte worden geprefereerd aan 's Lands Werken'.¹⁵ Hieronder moeten ook vestingwerken, militaire gebouwen en andersoortige bouwwerken worden verstaan. Aangezien de Staten van Holland en West-Friesland het verzoek goed wilden overwegen,¹⁶ werd Cornelis Redelykheid gevraagd 'zyne gedachten over de Memorie der Schulpkalkbranderen vryelyk aen hun Ed. Mog. te uiten'.¹⁷ Het heeft er alle schijn van dat de Staten van Holland en West-Friesland hier een verklaring van een belanghebbende aan de andere kant wilden hebben, dat wil zeggen: een importeur van steenkalk, want Redelykheids vader handelde in geïmporteerde steenkalk en in het jaar waarin de memorie van Cornelis Redelykheid verscheen nam laatstgenoemde het bedrijf van zijn vader over.¹⁸

Hij verklaarde zich dan ook zonder omwegen voor het gebruik van steenkalk en trachtte het verzoekschrift van de schulpkalkbranders te ontzenuwen.¹⁹ Zo legde hij uit dat de reden dat de vestingbouwer Menno van Coe-

99. Cornelis Redelykheid (1728-1788), *De nieuwe versterkte facen en flancquen,...* (Amsterdam, Joannes Punt, 1759), titelpagina.

hoorn in de jaren 1701 en 1702 veel schulpkalk had laten vermettelen gelegen was in het feit dat de toevoer van steenkalk op dat moment door de vijand was afgesneden en de nog aanwezige voorraad schulpkalk sterk in prijs was gestegen. Hij voegde daaraan fijntjes toe: 'daerenboven was de Ingenieur Koehoorn, een feilbaer Mensch, gelyk hy in sommige Gevallen getoond heeft.'²⁰ Daarnaast voerde Redelykheid aan dat steenkalk niet alleen goedkoper was bij metselwerk, maar ook veel meer bijdroeg aan de overheidsinkomsten door middel van de zogenoemde impost, vandaag de dag zouden we zeggen accijns, op de zogenoemde 'Grove Waren'.²¹ Zo leverde 30.000

hoed schulpkalk 6750 gulden aan belasting op, terwijl een zelfde hoeveelheid steenkalk goed was voor 28.500 gulden.²² Aan Redelykheids uitvoerige *Memorie* van 1754²³ werd in de *Nederlandsche Jaerboeken*, ... van hetzelfde jaar een bespreking van maar liefst 27 pagina's gewijd.²⁴

De memorie bleek ook tal van fundamenteën te bevatten waarop in Redelykheids *Verhandeling over de metselary in vestingwerken*, ... uit 1755 werd voortgebouwd.²⁵ Met dit boek voorzag hij in een duidelijke behoefte, want niet eerder was een dergelijke tekst verschenen. Het verscheen zelfs in een Duitse vertaling, in 1788 bij uitgeverij Korn te Breslau.²⁶ (Afb. 98)

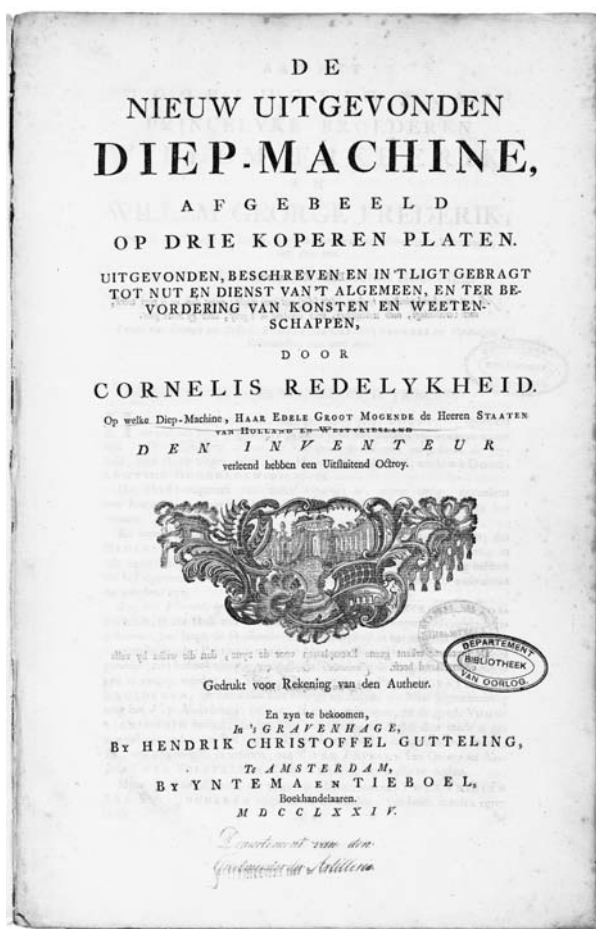
Laatstgenoemd boek was Redelykheids eerste stap op het pad van de militaire publicistiek, maar daar zou het niet bij blijven. Naar zijn eigen zeggen werd hem aangeraden het onderwerp nader uit te werken, te beginnen met een beschouwing over facen en flanken, dat wil zeggen over de naar buiten gerichte schuine zijden, respectievelijk de zijden die een hoek maken met de aangrenzende courtines (het stuk wal tussen twee bastions) van een bastion.²⁷ Wie hem dat advies gaf of gaven is onbekend. Het leidde in 1759 in ieder geval tot de uitgave van het boek *De nieuwe versterkte facen en flancquen*, ...,²⁸ waarin hij stelde dat door zijn metselprocedé de bastions, de vijfhoekige stenen uitbouwsels van een verdedigingswerk, veel beter bestand waren tegen vijandelijke artillerie. (Afb. 99) In het bijzonder de gewelven van de flanken konden nu worden beschermd tegen zelfs de zwaarste bommen.

In 1761 trad Redelykheid als contrarolleur, een controleur, in dienst bij de domeinen van Holland. Dit was voor hem de aanleiding om naar Den Haag te verhuizen,²⁹ waar hij hetzelfde jaar in het huwelijk trad met Johanna Christina van Wagtendonk (1722-1785).³⁰ Reeds een jaar later kreeg hij een andere betrekking bij deze dienst, die hem kennelijk weinig tijd liet voor publiceren. Wel schreef hij begin jaren zeventig een drietal geschriften over het opgelopen debat tussen remonstranten en vertegenwoordigers van de Nederduits hervormden. In 1771 was in Den Haag anoniem een boekje verschenen van de orthodoxe predikant Johannes Barueth, getiteld *De advocaet der vaderlandsche kerk: of Vrymoedige verdediger van derzelver grond-constitutie .... Tegen de beledigende geschriften van deze tyd*, dat heftige reacties opriep.³¹ Ook Redelykheid mengde zich in het debat. In 1772 verscheen zijn *Aanmerkingen dienende tot verdediging der Remonstrantsche gereformeerde Christenen tegen de beschuldiging van zeker naamloos schrijver, zich noemende Advocaat der Vaderlandsche kerk*.³² Toen Redelykheid met dit schrijven liet blijken dat hij remonstrant was, bekleedde hij al ruim tien jaar overheidsfuncties en was hij een man van aanzien. Toch waren aan het bekend worden van zijn religieuze opvattingen risico's verbonden. Remonstranten waren nu eenmaal verdacht. Had hij eerder laten blijken dat hij remonstrants was, dan had hij misschien zelfs nooit in dienst van de overheid kunnen treden aangezien remonstranten daarvan sinds het begin van de zeventiende eeuw, na het ontstaan van de Remonstrantse Broederschap, een afsplitsing van de (Nederduits) Gereformeerde Kerk, gewoonlijk waren uitgesloten. Pas in 1795 werd de Remonstrantse Kerk officieel erkend.

Laatstgenoemde publicatie van Redelykheid markeert het begin van een stroom pamfletten en boeken van zijn hand over tal van uiteenlopende onderwerpen en hij ontpopte zich meer en meer als uitvinder. Zijn activiteit op dit gebied kan vrij goed worden gevolgd doordat een deel van zijn boeken aan zijn uitvindingen is gewijd. Zo verscheen in 1773 zijn *Project of ontwerp om de stank of besmettelyke reuk der wateren in de gragten van 's Gravenhage des zomers voor te koomen*, waarin een oplossing werd aangedragen voor het nijpende afvalprobleem van Den Haag door middel van een systeem van waterverversing. Het plan werd echter niet uitgevoerd.³³

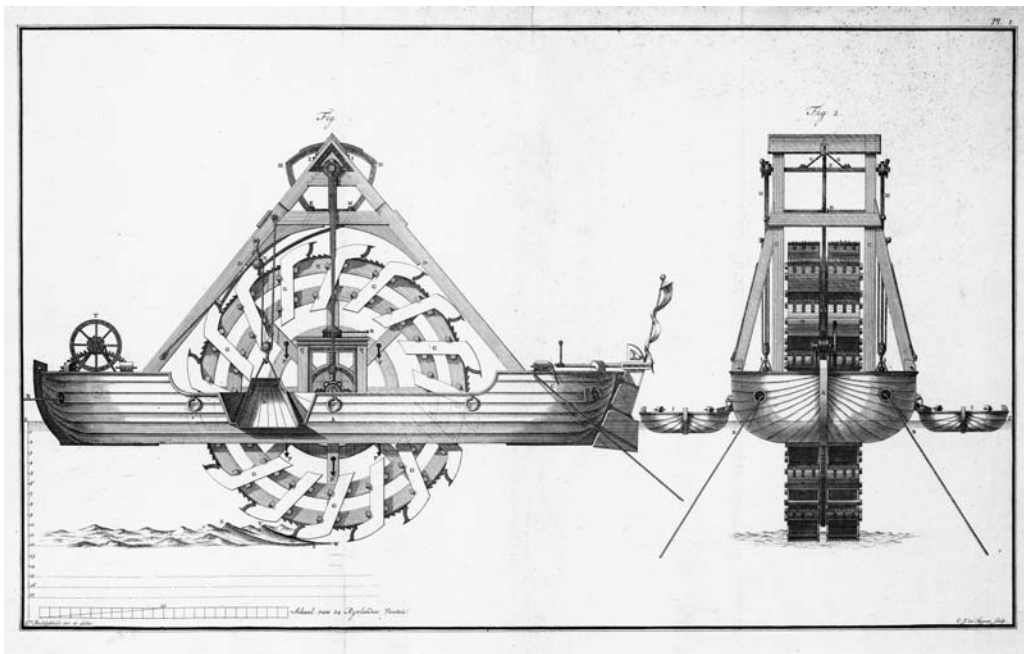
Meer opzien baarde hij echter met zijn sluis met verbeterde schuif- of roldeuren, ter vervanging van de hefdeur.³⁴ Deze uitvinding is de geschiedenis ingegaan als de schuifsluis van Redelykheid.³⁵ In 1772 werd van zijn experimenten met de schuifsluis reeds gewag gemaakt in de *De Nieuwe Nederlandsche jaerboeken* ...³⁶ en twee jaar later publiceerde Redelykheid het beredeneerde plaatwerk *De nieuw uitgevonden sluis met in- en uitschuivende deuren, afgebeeld op zes koperen platen*. ... Het boek verscheen tegelijkertijd in het Frans; in 1777 verscheen bij uitgeverij Kurzböck in Wenen ook een Duitstalige uitgave.³⁷ Teneinde de schuifsluis te kunnen beproeven werd er een model van gemaakt, zo berichtte de *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken*: 'Wanneer dan zodanige Schuifsluis op eene vierde der grootte van het geheel buiten den Haeg by de Beekmolen gebouwd was, zo vonden de Heeren Gecommitteerden tot de zaken der nieuwe uitvindingen goed, dat de Inspecteur Generael van 's Lands Rivieren, de Heer C. Bruinings eenige proeven van dezelve zoude nemen.'³⁸ C. Bruinings was de bekende waterstaatkundige Christiaan Brunings (1736-1805), die over zijn bevindingen in 1772 een uitvoerig en positief rapport schreef. Dit was voor de Staten van Holland een reden om de uitvinder een premie van duizend gouden dukaten toe te kennen.³⁹ Brunings zag voor Redelykheids uitvinding ook een rol weggelegd in de landsverdediging, te weten bij het inunderen. Het voordeel van Redelykheids schuifsluis was dat er geen machines nodig waren om de valdeuren op te winden, die kwetsbaar waren voor vijandelijk vuur, zoals bij andersoortige sluizen wel het geval was.⁴⁰ Ondanks alle lof voor Redelykheids uitvinding is het afsluitmiddel pas in de tweede helft van de negentiende eeuw in de praktijk toegepast.⁴¹ In de jaren daarna trad Redelykheid op als adviseur op het gebied van sluizen.⁴² Ten slotte publiceerde hij in 1776 een verhandeling over een nieuwe vinding, getiteld *Middel, dienende tot verzekering der sluizen, tegens zwaren stormen en hogen watervloeden: bestaande in een sluis-sluitbalk*. Van deze uitvinding is niet bekend of zij ooit is toegepast.⁴³

In het jaar waarin hij zijn boek over de schuifsluis liet verschijnen, bracht Redelykheid, in het verlengde van zijn geschriften over waterzaken, ook een verhandeling uit over *De nieuw uitgevonden diep-machine*, ...⁴⁴ (Afb. 100) Het ging hier om een 'executabel middel, tot het uitdiepen der opgeslikte, en verzande gronden, of beddingen der Rivieren'.⁴⁵ Hoewel Brunings twijfelde aan de capaciteit van deze zogenoemde radbaggermolen, vond hij, evenals de

100. Cornelis Redelykheid (1728-1788), *De nieuw uitgevonden diep-machine, afgebeeld op drie koperen platen...* (Den Haag, Amsterdam, Hendrik Christoffel Gutting, Jacob Yntema, Jacob Tieboel, 1774), titelpagina.

Staten van Holland, dat, zelfs als deze capaciteit maar de helft zou zijn van wat de uitvinder opgaf, toch octrooi op deze uitvinding verleend moest worden.⁴⁶ Ook van deze tekst verscheen tegelijkertijd een Franse vertaling, terwijl er in 1776 door uitgeverij Kurzböck in Wenen wederom een Duitstalige uitgave werd bezorgd.⁴⁷ Voor zover bekend is de radbaggermachine van Redelykheid echter nergens in West-Europa gebouwd. De bekendheid ervan lijkt vooral te danken geweest aan de fraai geïllustreerde 'brochure' die de uitvinder, zoals inmiddels voor hem te doen gebruikelijk, liet drukken.⁴⁸ Desalniettemin waren in de machine voor die tijd interessante technische snufjes aanwezig, zoals verstelbare schoenen of lepels en een pendule-systeem, waarop het slingeruurwerk is gebaseerd, waarmee het rad in beweging werd gebracht.⁴⁹ Deze techniek was misschien interessant voor technische wapens van het leger als de genie en de artillerie, en dat zou kunnen verklaren waarom een exemplaar van Redelykheids beschrijving aanwezig was in de bibliotheek van het Departement van de Grootmeester der Artillerie.⁵⁰ (Afb. 101)

101. De door Cornelis Redelykheid uitgevonden baggermachine zoals afgebeeld in zijn boek *De nieuw uitgevonden diep-machine, afgebeeld op drie koperen platen...* (Den Haag, Amsterdam, Hendrik Christoffel Gutteling, Jacob Yntema, Jacob Tieboel, 1774). Gravure Carel Jacob de Huyser (1743-1804) naar Cornelis Redelykheid.

4 Redelykheid en de verdediging van Nederland

Het bestaan van een militaire toepassingsmogelijkheid van Redelyksheids schuifsluis en misschien ook wel van die van (onderdelen van) zijn radbaggermachine, was geen toeval. Deze sluiten namelijk haarfijn aan bij zijn eerdere vestingbouwkundige publicaties. Bovendien zou hij zich nadat hij deze uitvindingen had gedaan weldra daadwerkelijk gaan bezighouden met krijgskunde. Hierover was tot nu toe weinig bekend. In het *Geïllustreerd woordenboek voor wetenschap, kunst en geschiedenis. Landbouw en nijverheid* uit 1882 onder leiding van mr. S.C. Snellen van Vollenhoven werd ten onrechte geschreven dat geen andere uitvindingen van Redelykheid zijn 'opgeteekend' dan de schuifsluis en de baggermachine.⁵¹ In het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* werd daarnaast slechts één van zijn overige inventies op militair gebied genoemd, de palissade.

In 1775 publiceerde Redelykheid, opnieuw voor eigen rekening, daarover het boek *De nieuw uitgevonden palissaden, om dezelve zoo in het veld, als in vestingen, met meerder voordeel dan hedendaagsch, tegen de vyanden te kunnen gebruiken. Als mede een nieuw uitgevonden machine, om canon in den bedektenweg te kunnen gebruiken.* Het betrof, in zijn eigen woorden, zijn 22^e traktaat.⁵² Redelykheid had

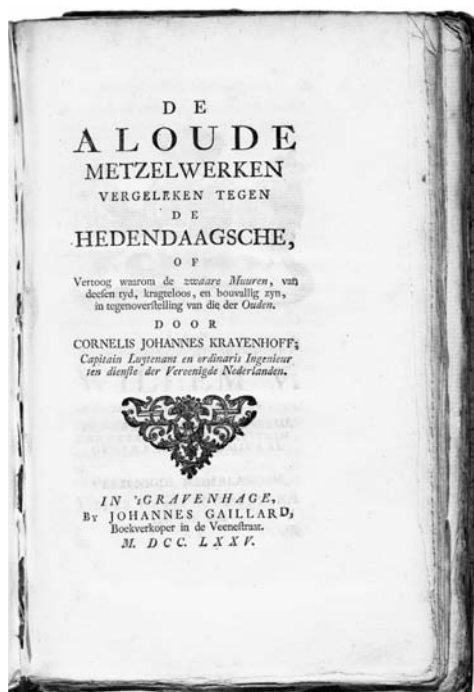
zich ‘zedert lange jaaren’ toegelegd op deze uitvinding en het resultaat hiervan, zijn ‘nieuw uitgevonden Palissaden’, gedurende een lange periode stilgehouden.⁵³ Blijkbaar had hij zich hiermee beziggehouden in de jaren waarin hij niets publiceerde.

In 1775 was echter het moment aangebroken om deze nieuwe palissade te laten beproeven. De grote exercitiën en manoeuvres door zowel de cavalerie als de infanterie van het Haagse garnizoen op de Waalsdorpervlakte, waarover een van de eerder behandelde boeken van Johannes Richard ging, boden hiervoor een uitgelezen gelegenheid, temeer aangezien daar reeds een klein retranchement was gemaakt. Er was slechts weinig moeite en geld nodig voor de aanpassingen ten behoeve van Redelykheids experiment.⁵⁴ Om zijn doel te bereiken stuurde hij een verzoek annex memorie naar de Staten van Holland en West-Friesland.⁵⁵ De Staten stelden beide stukken in handen van de Gecommitteerde Raden met verzoek om advies. De Gecommitteerde Raden riepen op hun beurt de hulp in van de Commissarissen tot de grote en kleine Fortificatiën. Het resultaat van deze bestuurlijke poppenkast was echter dat het verzoek werd afgewezen.⁵⁶ Redelykheid reageerde hierop als volgt: ‘krygt men Oorlog, dan is allman in de wêr! Dan neemt men, in tyde van Confusie alles aan, dat zelfs met ryp, of niet genoeg geprobeert is, en op welkens Deugd men niet vertrouwen kan.’⁵⁷

Hij liet zich echter niet uit het veld slaan. Dit blijkt in de eerste plaats uit het feit dat hij in weerwil van de afwijzing toch zijn verhandeling over *De nieuw uitgevonden palissaden*, ... in boekvorm het licht deed zien. In dat boek doet hij zelfs verslag van deze tegenslag. Gelukkig werd de inhoud elders wel met interesse ontvangen. In 1782 wijdde het te Giessen uitgegeven militaire tijdschrift *Magazin für Ingenieur und Artilleristen* er een bespreking van bijna honderd pagina's aan.⁵⁸ Overigens weerhield de negatieve respons van de kant van de overheid Redelykheid er niet van om in zijn boek te berichten over een andere uitvinding die hij had gedaan, een ‘nieuw uitgevonden machine, om canon in den bedektenweg te kunnen gebruiken.’

5 Vervolg en afsluiting van de affaire schulpkalk versus steenkalk

Redelykheid liet zich op het eerste gezicht weliswaar niet uit het veld slaan, maar het heeft er wel alle schijn van dat hij zich als civiel ingenieur wreekte op kapitein-luitenant-ingenieur C.J. Krayenhoff, die reeds is genoemd in hoofdstuk 2.⁵⁹ Krayenhoff was net als Redelykheid een verdienstelijk waterbouwkundige; hij was tussen 1769 en 1776 zelfs tot driemaal toe uitgenodigd om naar Spanje te komen in verband met de aanleg van het Canal Imperial de Aragón.⁶⁰ In 1775 verscheen zijn boek *De aloude metzelwerken vergeleken tegen de hedendaagsche, of vertoog waarom de zwaare muuren, van deesen tyd, kragteloos, en bouwvallig zyn, in tegenoverstelling van die der ouden*. (Afb. 102) Hoewel hij in zijn eerdere publicatie *Proefkundige beschouwingen van den aart, hoedanigheid, en sterk-*

102. Cornelis Johannes Krayenhoff (1722-1782), *De aloude metzelwerken vergeleken tegen de hedendaagsche*,... (Den Haag, Johannes I Gaillard, 1775), titelpagina.

103. Cornelis Johannes Krayenhoff (1722-1782), *Cornelis Redelykheid bestraft*,... (Johannes I Gaillard, 1776), titelpagina.

te van het timmer-hout, ... (1775) respect had getoond voor Redelykheids verhandeling over *De nieuwe versterkte facen en flancquen*, ... uit 1759,⁶¹ riep zijn jongste boek toch ergernis op bij Redelykheid. Deze deed nog in hetzelfde jaar een gedrukte reactie het licht zien waarin hij tal van twistpunten naar voren bracht. Opvallend genoeg toonde Redelykheid zich in tegenstelling tot Krayenhoff nu een voorstander van het gebruik van schulpkalk in plaats van steenkalk, terwijl hij in 1754 aan de Staten van Holland en West-Friesland nog het tegenovergestelde had geadviseerd.⁶²

Krayenhoff antwoordde een jaar later met het boekje *Cornelis Redelykheid bestraft* .... (Afb. 103) Hierin schreef hij dat Redelykheid 'sedert eenigen tyd de gewoonte hebbe gehad, om alles voor eigene rekening te laten drukken, waarschynlyk daar toe gedwongen, om dat de Boekdrukkers, afgeschrikt door vroeger ondervinding, zich niet genegen getoond hebben, om de kosten van dit zyn nieuw Werk op zich te neemen, en de razerny nogthans van tegenschryven hem zoo onoverwinbaar aankleeft, dat hy geene zwaarigheid maake, zyn eigen beurs schade toe te brengen, mids maar aan zyn toemeloze natuurdriфт, om de poogingen van anderen te bedillen, worde genoeg

gedaan.⁶³ Het verschil van mening begon dus een ordinaire ruzie te worden, waarmee zich nu ook anderen begonnen te bemoeien. Zo stapte een zekere Philopatris Batavus (vaderlandslievende Bataaf) tussenbeide, volgens eigen zeggen zonder enig persoonlijk belang.⁶⁴ Hij vond de opnieuw opgelaaide discussie over de toepassing van schulp- dan wel steenkalk zo belangrijk dat deze een nauwkeurig en onbevooroordeeld onderzoek verdiende.⁶⁵ In de *Verhandeling over de deugd en bestendigheit der schulpkalk, in vergelyking der steenkalk, byzonder tot 's lands fortificatien en metzelwerken* (Amsterdam 1777) was deze auteur duidelijk op de hand van Redelykheid en sprak hij zich eveneens uit voor het gebruik van steenkalk.⁶⁶ Hoe het ook zij, Krayenhoff heeft waarschijnlijk niet veel van deze interventie gemerkt, want hij was in 1776 opnieuw naar Spanje vertrokken.⁶⁷

6 Het rolpaard

In 1777 werd Redelykheid door de stad Zwolle in de arm genomen voor de selectie van een stadsarchitect.⁶⁸ Deze eervolle opdracht, waarbij hij een duidelijke voorkeur voor militairen aan de dag legde, heeft hem ongetwijfeld gesterkt in zijn zelfvertrouwen. Het uitblijven van de proef met zijn palissaden en de ruzie met Krayenhoff weerhielden hem er in ieder geval niet van om zich met zijn uitvindingen opnieuw op militair terrein te begeven, zij het dat nu de marine zich mocht verheugen in zijn aandacht.

Een experiment met één van die uitvindingen wordt uitvoerig beschreven in een handschrift getiteld *Notitie der genomen Proeven met de nieuwe Inventie van C. Redelykheid tegens de gewone Lands Rolpaarden door den WelEd: Gestr: Heer Majoor Paravicini di Capelli*. Een rolpaard is een vierwielig houten affuit, oorspronkelijk gebruikt voor scheepsgeschut maar later ook voor vestinggeschut. De 'geapliceerde inventie' van Redelykheid, een zogenoemde rolwig, had als doel een beperking van de terugslag van het stuk geschut. Majoor B.E. Paravicini di Capelli, toenmaals commandant van een compagnie artillerie (van het 1^e bataljon) in garnizoen in Maastricht, was door de overheid aangesteld om de proefneming te organiseren.⁶⁹

De proeven werden uitgevoerd op 7 en 15 juni 1784, zowel bij droog als bij nat weer. Bij droog weer werd het 'Recul of de teruglooping' teruggebracht van 21 naar 18 voet.⁷⁰ Voorzien 'met eene nieuwe geïnventeerde Rolwig, tot Stremming van het recul uitgedagt, en in zijn werk gesteld zijnde' werd de terugslag vervolgens aanzienlijk verder teruggebracht naar 9 voet 3 duim.⁷¹ Bij de tweede proef, 'gedurende eene Regenbui, waardoor de batterijen, nat en glad waren', bleef de werking van de rolwiggen nagenoeg volledig uit. Door de batterijen te bestrooien met zand dan wel de rolwiggen te verbreden was het volgens Paravicini evenwel mogelijk de terugslag toch aanmerkelijk terug te brengen.⁷² Deze proefneming met Redelykheids uitvinding was dus een succes.⁷³

De vinding van Redelykheid lijkt de warme belangstelling te hebben gehad van buitengewoon schout-bij-nacht en adjudant-generaal van Willem v, Jan Hendrik van Kinsbergen, die begin 1782 nieuwe rolpaarden ontwierp voor het scheepsgeschut van de marine. Hij werd daarin bijgestaan door onder anderen Paravicini di Capelli!⁷⁴ Redelykheid was voorafgaand aan de proef met zijn nieuwste vinding, begin november 1783, aan boord van het schip de Vrijheid van kapitein Staringh in aanwezigheid van Van Kinsbergen en andere zeeofficieren overigens reeds betrokken geweest bij een andere proefneming van de marine.⁷⁵ Wellicht is hij toen op het idee gekomen om het rolpaard te verbeteren of is hij toen daartoe uitgenodigd.

7 'Van den Turk doodgeschoten'

Redelykheid lijkt zijn bijdrage aan de verdediging van Nederland door middel van publicaties en uitvindingen in 1784 te hebben besloten met een verhandeling getiteld *Ons gemeenebest den vryen Staat der Vereenigde Nederlanden in zyne waare sterkte tegens alle aanvallende vyanden overwogen en voorgesteld. In eenige brieven door een oprecht beminnaar van zyn vaderland. Waakzaam voor, bereid tot, en kloekmoedig in den oorlog*. Hierin bracht hij zijn gedurende vijftig jaar opgedane kennis samen van de fysieke gesteldheid en verdediging en sterkte van het land.⁷⁶ De 'regt geaart Liefhebber van zyn Vaderland', zoals Redelykheid zichzelf noemde, bekommerde zich echter niet alleen om de strijd tegen het water en de verdediging van het land tegen vreemde strijdmachten, maar was, zoals velen toen met hem, ook de heersende politieke verhoudingen als een gevaar voor het land gaan beschouwen. Daardoor kreeg zijn leven tijdens de patriottentijd een tamelijk onverwachte wending.

In 1786 werd Redelykheid naar Utrecht geroepen om de patriotten aldaar bij te staan bij een mogelijke aanval op de stad. Er waren vrijkorpsen opgericht, het grootste deel van de vroedschap was afgezet en de Oranjegezinde leden van de Staten van Utrecht vergaderden te Amersfoort. In het licht van deze omstandigheden werd Redelykheid verzocht om de stad en zijn wallen en grachten in staat van verdediging te brengen. Hij bouwde een retranchement aan de Geldbrug aan het eind van de Maliebaan en verschillende werken tot onderwaterzetting tussen de Keuvelaarbrug en Achttienhoven.⁷⁷ (Afb. 104)

Zoals genoegzaam bekend moesten de patriotten, na de inval door een Pruisische legermacht in 1787, het onderspit delven en trokken zij en masse zuidwaarts. Redelykheid zat toen echter al in het verre Rusland! In 1782 had tsarina Catharina II (r. 1762-1796) namelijk opdracht gegeven om buitenlandse specialisten te werven voor de vorming van een Waterstaatkorps.⁷⁸ Er werden door de tsarina 'de schoonste offertens' gedaan.⁷⁹ Maar het Waterstaatkorps kwam er toch niet, en degenen die in Rusland zouden aankomen werden ondergebracht bij het Korps der Genie. De eerste Nederlander die in

1783 in Russische dienst trad was Jan Pieter van Suchtelen (1751-1836), sinds 1774 adjudant van Carel Diederik Dumoulin, directeur-generaal der fortificatiën.⁸⁰ Van Suchtelen was net als zijn vader en oom genie-officier. In Rusland bracht hij het in 1801 tot generaal-kwartiermeester, de allerhoogste rang. Daarnaast vervulde hij diverse belangrijke militaire en diplomatieke functies in Russische dienst. Van Suchtelen hielp de tsarina ook bij de aankoop van een collectie manuscripten op het gebied van de genie en artillerie. Behalve als degene die de Russische generale staf reorganiseerde, staat Van Suchtelen bekend om zijn verzamelingen, waaronder een bibliotheek met 26.000 boeken en handschriften, die na zijn dood werd gekocht door tsaar Nicolaas I.

Voordat Van Suchtelen naar Rusland vertrok, ontving hij een afscheidsbrief van Cornelis Redelykheid, die vervolgens in diens voetsporen trad en op 24 december 1786 in Russische dienst kwam. Redelykheid schreef op 24 februari 1787 vanuit Sint-Petersburg: ‘Wie had ooyt gedacht, ik in Rusland zoude koomen [...]. Ik heb ’t gedaan en heb geen beroue. Mijn huysvrouw heeft er mij toe aangeraden het te accepteren. Haar edele wilde niet, [dat] ik leedig te Breda en te Sundert op ons buytengoed zoude zitten vliegen vangen.’⁸¹ Redelykheid had wellicht het een en ander vernomen over het fortuinlijke avontuur van Van Suchtelen dat hem vervolgens deed besluiten ook in Russische dienst te treden. Behalve door de belofte van een hoge rang en navenante salariëring moet hij vooral zijn gedreven door de kans zich nu eindelijk te kunnen bewijzen als militair ingenieur. Hem verging het echter minder fortuinlijk dan Van Suchtelen. Redelykheid kreeg de rang van kolonel bij de genie, werd ingezet bij de Russisch-Turkse oorlog van 1787-1791, en sneuvelde in 1788 tijdens de bestorming van de vesting Ochakov (aan de oevers van de Zwarte Zee, aan de grens van Roemenië).⁸²

DEEL II

STUDIES

2

*Oorlog: een professie en zaak van vakmensen van
de Nederlandse Land- en Zeemacht*

REGLEMENT
VOOR HET
ESCADRON
GARDES DU CORPS
VAN

ZYNE DOORLUCHTIGSTE HOOGHEID, DEN
HEERE PRINCE ERFSTADHOUDER.

In 'sGravenhage, by ISAAC SCHELTUS,
ordinaris Drukker van ZYNE HOOGHEID.

1769.

105. Een voorbeeld van de vele militaire uitgaven van de Scheltussen: *Reglement voor het escadron Gardes du Corps van zyne doorluchtigste hoogheid, den heere prince erfstadhouder* (Den Haag, Isaac II Scheltus, 1769), titelpagina.

9 'Die Wissenschaft eine Waffe, Die Waffe eine Wissenschaft!'

Militaire professionalisering en het ontstaan van de gespecialiseerde militaire uitgeverij-boekhandel De Gebroeders van Cleef, 's-Gravenhage en Amsterdam, 1806-1960

1 Nederland in Europa

In tegenstelling tot wat in hoofdstuk 1 te zien was bij de militaire bibliotheken in Nederland, kent de gespecialiseerde militaire uitgeverij-boekhandel hier te lande geen voorgangers tijdens het Ancien Régime. Het geslacht Scheltus drukte in de Nederlandse Republiek weliswaar vele honderden militaire werken, maar dat deden zij als landdrukkers.¹ Het gaat hier bovendien uitsluitend om officiële militaire uitgaven, zoals reglementen, orders, voorschriften en dergelijke. Het betreft echter geen monografieën over krijgskundige onderwerpen en militaire leerboeken. Er verschenen bij verschillende uitgeverijen weliswaar veel militaire werken en er verschenen er zelfs heel wat bij dezelfde uitgeverijen, maar tot en met de achttiende eeuw was geen sprake van een gespecialiseerde militaire uitgeverij en er waren zeker geen firma's die dat expliciet uitdroegen. Wel zijn in dit verband de activiteiten van de bekende Haagse uitgever Pieter of Pierre Gosse junior, sinds 1748 boekverkoper van de stadhouder,² noemenswaardig in relatie tot de oprichting van een militaire school in Den Haag.³ Het betrof de 'Wiskundig en Militair Queekschool' van William Erskine, een Schotse militair in Staatse dienst, en de ordinaris-ingenieur Nicolaas Charles de Chardon. Gosse was zowel bij de oprichting van deze school als het eraan gegeven onderwijs betrokken. Deze instelling opende haar deuren op 5 februari 1748. De zakelijk ingestelde Gosse zag in dit initiatief waarschijnlijk wel brood en maakte in de door hemzelf uitgegeven *'s Gravenhaegse Courant* van 19 januari 1748 bekend dat hij iedere week de teksten van de lessen van Chardon, die het wiskundeonderwijs zou verzorgen, gebundeld zou uitgeven. Zodoende zou een complete verhandeling over de 'mathesis' ontstaan, zodat het niet langer nodig was dat geïnteresseerden een dergelijke publicatie in het buitenland bestelden.⁴ Maar één uitgave voor één school met slechts een handjevol leerlingen maakte natuurlijk nog geen militaire uitgeverij. In Frankrijk en Engeland bestonden die uitgeverijen in de achttiende eeuw wel, terwijl Rusland al militaire drukkerijen kende;⁵ in eerstgenoemd land was, zoals hierna eerst zal worden besproken, begin

achttiende eeuw zelfs al sprake van een sterk gespecialiseerde militaire uitgeverij-boekhandel. Wanneer volgde Nederland en waarom gebeurde dat toen? (Afb. 105)

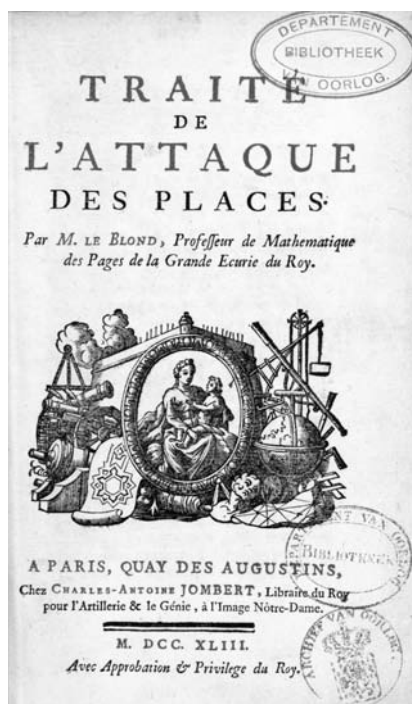
2 De gespecialiseerde militaire uitgeverij-boekhandel in de achttiende eeuw

Toen de stamvader van het geslacht Van Cleef, dat aan het begin van de negentiende eeuw de eerste militaire uitgeverij-boekhandel in Nederland zou voortbrengen, zich in 1739 in Den Haag vestigde, was Charles-Antoine Jombert (1712-1784) in Parijs al werkzaam als 'imprimeur-libraire du Roi pour l'artillerie et le génie'.⁶ In Frankrijk was de situatie echter anders dan bij ons, uiteraard alleen al vanwege de omvang van land en leger en de agressieve buitenlandse politiek die het voerde. In Frankrijk waren in 1720 bij de bataljons van het Régiment Royal d'Artillerie vijf scholen opgericht, waaraan door de Parijse uitgever Claude Jombert boeken mochten worden geleverd. Deze scholen waren tot stand gekomen nadat de beroemde Franse vestingbouwkundige en auteur op zijn vakgebied Sébastien Le Prestre, marquis Vauban (1633-1707), beter bekend als Vauban, zich had beklagd over het feit dat het gebrek aan capabele en geschoolde militair-ingenieurs het oprichten van gespecialiseerde korpsen verhinderde. Aangezien Jomberts fonds een behoorlijk aantal wis- en vestingbouwkundige werken en boeken over architectuur bevatte, moet hij een voor de hand liggende leverancier geweest zijn.

Na het overlijden van Claude Jombert nam zijn zoon (Afb. 106), Charles-Antoine Jombert (1712-1784), de uitgeverij en boekhandel over. Hij werd vervolgens benoemd tot 'Libraire du Roi pour l'Artillerie et le Génie', een titel die hij zijn leven lang zou behouden en die later zou overgaan op zijn zoon en opvolger Claude-Antoine en verdere nazaten.⁷ Charles-Antoine Jombert was, voor zover bekend, de eerste gespecialiseerde militaire uitgever. In de Bibliothèque Nationale in Parijs berust zelfs een contemporain (1770) gegraveerd portret van hem waarop behalve zijn naam ook zijn functie 'Libraire du Roy, Pour le Génie et l'Artillerie' prijkt.⁸ De specialisatie van Jombert is ook terug te zien in de bijzondere drukkersmerken met militaire symboliek en/of impressa van veel van zijn uitgaven op dit gebied.⁹ Een andere bekende Franse militaire uitgever in die tijd was Louis Cellot in Parijs (werkzaam: 1756-1788?), de schoonzoon van Charles-Antoine Jombert, van wie hij in 1760 de drukkerij overnam. Louis Cellot noemde zichzelf 'imprimeur-libraire pour l'art militaire, le génie, l'artillerie, l'architecture, le dessin, etc.'¹⁰

Rond 1800 verscheen in Frankrijk een nieuwe aanbieder op de markt voor het militaire boek: Magimel. Deze firma ontwikkelde zich tot de belangrijkste militaire uitgeverij-boekhandel van heel Frankrijk. Magimel startte rond 1793 te Parijs in de persoon van Denis-Simon Magimel (1767-1831?) en noemde zich 'libraire pour l'art militaire, les sciences et les arts, l'artillerie'. De fir-

106. Een voorbeeld van de vele militaire uitgaven van de Jomberts: Guillaume Le Blond, *Traité de l'attaque des places*. ... (Parijs, Charles-Antoine Jombert, 1743), titelpagina.

ma werkte van 1816 tot 1820 samen met Auguste-Édouard-Gabriel Anselin (1784-185?), een leerling van Magimel die in 1814 een deel van de zaak overnam, en Edmé-Eugène-Auguste-Marie Pochard als 'libraires pour l'art militaire'.¹¹ Anselin en Pochard zetten deze militaire boekhandel vanaf 1820 vervolgens samen voort tot minstens 1836. Anselin noemde zich aanvankelijk 'libraire pour l'art militaire' en mocht zich vanaf 1829 'libraire de la Garde royale et des troupes de toutes les armes' noemen. Sinds 1815 redigeerde hij het *Journal militaire*. Door de aanzwellende stroom militaire literatuur in deze periode en de snelle uitbreiding van het lezerspubliek in legerkringen begaven ook tal van andere uitgevers zich op dit terrein. Er kwam concurrentie van firma's als L. Baudouin et Cie, Berger-Levrault, R. Chapelot en C. Mucquardt.

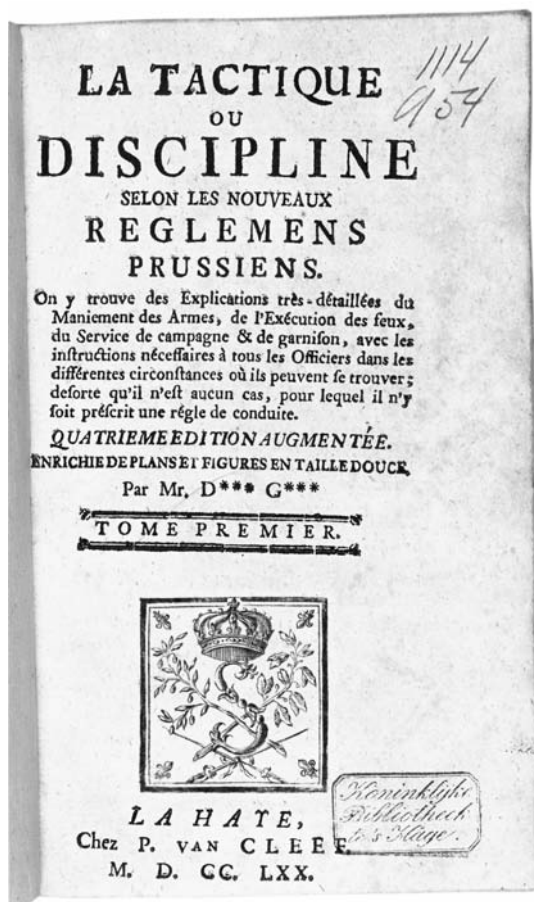
Ook andere Europese landen kenden al in de achttiende eeuw gespecialiseerde militaire uitgeverijen annex boekhandels. Die van de Londense uitgever en boekverkoper John Millan (?-1784) is daar een voorbeeld van.¹² Hij had een zaak genaamd 'The Military Library'. In deze militaire boekhandel konden militairen ook terecht voor 'Sets of small Platoons in Ivory or Wood, for Performing the Manoeuvres', waarmee hij omstreeks 1771 adverteerde in het impressum van een door hem uitgegeven militair handboek.¹³ De zaak van Millan was gevestigd vlakbij Whitehall in Westminster, waar ook het War Office, dat beschikte over een uitgebreide bibliotheek, het hoofdkwartier van het Britse leger en de admiraliteit gehuisvest waren. Dat Millan echt gespe-

cialiseerd was in militaire werken, moge blijken uit het feit dat hij op 31 augustus 1747 *A true plan of Bergen-op-Zoom, with the forts, lines and country adjacent, with the approaches of the French under Count Lowendahl who opened the trenches July 5 1747* deed verschijnen, terwijl het beleg van Bergen op Zoom door de Fransen pas op 16 september van genoemd jaar tot een einde kwam.¹⁴ De zaak van Millan werd voortgezet door Thomas en John Egerton, die diens boeken nog in zijn jaar van overlijden in 'The Military Library' verkochten.¹⁵ De zaak bleef onder laatstgenoemde naam bestaan en Thomas Egerton bleef militaire werken uitgeven, waarvan vele in opdracht van het War Office waren geproduceerd. De zaak van Egerton werd overgenomen door C. Roworth and Sons. Deze firma, die voor zover bekend geen militaire werken heeft uitgegeven, verkocht op haar beurt in 1831 de voorraad van Egerton in 'The Military Library'.¹⁶

In Duitsland ontwikkelden militaire uitgeverijen en boekhandels zich later. Hierbij speelde de uitgeverij-boekhandel E.S. Mittler & Sohn in Berlijn een markante rol. Deze onderneming ontwikkelde zich eerst in de negentiende eeuw tot dé militaire uitgeverij-boekhandel, aanvankelijk slechts die van Pruisen maar geleidelijk, de politiek-geografische ontwikkeling volgend, tot die van het Duitse Rijk.¹⁷ De firma heeft haar oorsprong in 1817 toen Ernst Siegfried Mittler (1785-1870) zijn naam verbond aan de uit 1789 daterende drukkerij van zijn schoonvader Wilhelm Johann Dieterici in Berlijn. De firma Dieterici was overigens al actief op het militaire vlak; zo gaf ze in 1815 een *Soldatenliederbuch* uit in een oplage van 50.000 exemplaren.¹⁸ De firma Mittler maakte het militaire boek vervolgens tot haar specialisme en ging de treffende spreuk 'Die Wissenschaft eine Waffe, Die Waffe eine Wissenschaft!' voeren. In 1914 schreef toenmalig generaal-majoor Wilhelm von Voß (18??-1915) over de militaire wetenschappen en de firma Mittler: 'Ihre Entwicklung in Deutschland ist aufs engste mit ihm verknüpft.' De firma E.S. Mittler & Sohn bestaat vandaag de dag nog steeds en behoort tot de oudste nog bestaande uitgeverhuizen in Duitsland. Zo ontstond in de negentiende eeuw overal in Europa en ook daarbuiten de werkelijk militaire uitgeverij, dat wil zeggen: een onderneming die kon drijven op de productie van merendeels militaire publicaties.

3 Een Pruis en zijn nageslacht in Den Haag. Het Haagse boekverkopersgeslacht Van Cleef 1739-1806

Terug naar Nederland, naar Pieter van Cleef (1710-1777), stamvader van het Nederlandse uitgeversgeslacht dat in de negentiende eeuw de eerste Nederlandse militaire uitgeverij-boekhandel voortbracht. Pieter van Cleef was afkomstig uit het toenmaals Pruisische Barmen, gelegen nabij Kleef, tegen de Nederlandse grens aan, en werd op 27 juli 1739, toen hij 28 jaar oud was, in Den Haag in het register van ingekomen burgers ingeschreven.¹⁹ De titel van zijn eerste bekende uitgave luidt toepasselijk genoeg *Les amusemens de la Hollande*. Dit werkje verscheen meteen in 1739, welk jaar kan worden beschouwd als jaar

107. Louis Marie Fouquet, comte de Gisors (1732-1758), *La tactique ou discipline selon les nouveaux reglemens prussiens* 1 (Den Haag, Pieter van Cleef, 1770), titelpagina.

van 'oprichting' van de firma Van Cleef. In augustus 1739 adverteerde Pieter in de *'s-Gravenhaagsche Courant* behalve voor genoemd Franstalig boekje ook voor Hoogduitse boeken. Hij zou echter weldra te boek komen te staan als (drukker-)uitgever en boekverkoper van Hollandse en Franse boeken.²⁰ Uit de periode 1739-1777 zijn op dit moment circa negentig uitgaven van Van Cleef bekend, merendeels in het Nederlands en de rest met name in het Frans.²¹ Inhoudelijk zit er weinig lijn in zijn fonds. Het betreft literatuur, tijdsgeschriften, wetenschap, geschiedenis, zedenkunde, en militaire werken. Het eerste militaire werk, waarvan echter geen exemplaar bekend is, verscheen in 1747 onder de titel *Kort begrip van alle militaire operatien*; de auteur was een zekere Kevenhuller. Twintig jaar later, in 1767, verscheen *Alle maatregelen ... om alle verrassingen in den oorlog af te keeren*, geschreven door A.F. Cramer.²² Ook hiervan is geen exemplaar bekend. Wel is een exemplaar bewaard van Van Cleefs uitgave *La tactique ou discipline selon les nouveaux reglemens prussiens* uit 1770, van Louis Marie Fouquet, comte de Gisors (1732-1758) (Afb. 107). Pieter hield in Den Haag ook verschillende boekveilingen.²³ Hij is echter vooral bekend geworden als de organisator van

de eerdergenoemde prestigieuze veiling van de grote verzameling boeken uit het bezit van stadhouder Willem III in 1749.²⁴

Zijn zaken verliepen kennelijk succesvol, want na zijn dood op 9 januari 1777 werd hij in de Haagse Kloosterkerk in de hoogste klasse begraven. Aan zijn financiële welstand heeft overigens zonder twijfel ook de erfenis van zijn vader bijgedragen. Toen die in 1768 was overleden, verkocht Pieter het voorouderlijk landgoed in Barmen, mede namens zijn vijf broers en zussen, voor de lieve som van 'vijf en twintig duisent drie hondert en vijftig Rijksdaalders in goede en wichtige Louis d'Or, ieder Louis d'Or op vijf Rijksdaalders gerekent'.²⁵

Pieters oudste zoon, Isaac, die op 1 september 1748 in de Grote Kerk in Den Haag was gedoopt,²⁶ trad in de voetsporen van zijn vader. Hij is de bekendste van alle Van Cleefs omdat hij de uitgever is geweest van vrijwel al het werk van de dames Betje Wolff en Aagje Deken.²⁷ Vanaf 1787, het jaar van de Nederlandse 'revolutie', verschenen er op de fondslijst van de Van Cleefs meer en meer militaire titels. Naast actuele krijgshistorische verhandelingen worden ook reeds min of meer officiële militaire publicaties aangetroffen. Voorbeelden hiervan zijn het *Plan tot ondersteuning der weduwen en weezen van gesneuvelde militairen* (1794) en een *Handleiding tot den burger wapenhandel voor de Bataafsche gewapende burgermagt...* (1796), beide uitgegeven door Isaac van Cleef. De relatie tussen Van Cleef en zijn succesauteurs Betje Wolff en Aagje Deken bekoelde in 1795, waarschijnlijk omdat hij verscheidene keren een forse strop had opgelopen met de uitgave van hun werk. Daarna legde hij zich vrijwel volledig toe op het uitgeven van niet-literair werk.²⁸ Isaac had de firma toen uitgebouwd tot een van de voornaamste Nederlandse uitgevershuizen van de tweede helft van de achttiende eeuw.

Reeds een dag na het overlijden van Isaac van Cleef berichtte de *Haagsche Courant* dat de uitgeverij-boekhandel werd voortgezet door zijn oudste zoon Pieter, die de zaak de naam de Erven Isaac van Cleef gaf.²⁹ Maar er was een medespeler. Pieters jongere broer Jan Eliza (Afb. 108) zou namelijk ook snel een belangrijke rol in de firma gaan spelen. Het feit dat hij en zijn broer in 1805 niet meer zelf de verzameling ongebonden boeken met het recht van kopij van hun vader veilden, maar dat lieten doen door hun collega Bernard Scheurleer, kan erop wijzen dat zij bewust hebben gekozen voor specialisatie in het uitgeven en verhandelen van militaire boeken.³⁰ Zij deden dit vanaf 1806 onder de firmanaam De Gebroeders van Cleef.³¹ De firma werd in 1806 benoemd tot leverancier van zowel koning Lodewijk Napoleon als de Koninklijke Bibliotheek en begunstigd met opdrachten tot het uitgeven van tal van boeken voor het leger. Op 4 september 1808 werd door Lodewijk Napoleon voorts hun verzoek ingewilligd om ook een 'Huis van Boeknegotie' in Amsterdam op te mogen richten. Beide zaken mochten worden getooid met de naam 'Boekhandelaren des Konings'.³² Pieter leidde de boekhandel-uitgeverij aan het Spui te Den Haag, Jan Eliza het filiaal in de hoofdstad, dat was gevestigd in de Warmoesstraat. Ze spraken af dat vanuit eerstgenoemde plaats de fondsartikelen werden geleverd aan de provincies Zuid-Holland, Zeeland, Noord-Brabant en

108. Jan Eliza van Cleef (1785-1828). Doek, toegeschreven aan Adriaan de Lelie (1735-1820).

Limburg, en dat het Amsterdamse filiaal de overige provincies zou bedienen.³³ Hoe valt deze opvallende begunstiging van de Gebroeders van Cleef door Lodewijk Napoleon te verklaren?

Hiervoor moeten we terug naar een besluit van de Nationale Vergadering, die ten tijde van de Bataafse Republiek in de plaats was getreden van de Staten-Generaal, van 21 juni 1796. Hierin werd het volgende vastgesteld: 'dat ... Isaacq Scheltus niet meer zal worden aangemerkt als drukker van den Lande, maar van dien Post worden vervallen te zyn, met uitdrukkelijk verbod denzelven, om zig niet meer den titel van 's Lands Drukker aan te maatigen.'³⁴ Al op 19 juni 1795 was Izaak Scheltus, de laatste bekleder van het sinds 1577 bestaande ambt van landsdrukker, door de zogenoemde representanten van het Volk van Holland zonder enige schadevergoeding ontslagen. Hiermee was de facto een einde gekomen aan de 'landsdrukkershegemonie' van de familie Scheltus sinds 1669. Er werd nu een drukkerij voor 's Lands rekening' opgezet met een directeur 'wiens politicque denkwijze overeenkwam met het thans aangenomen systema'.³⁵

Het is gezien deze maatregelen ten aanzien van 's lands drukwerk opmerkelijk dat een firma als Van Cleef, en niet de landsdrukkerij – sinds 1806

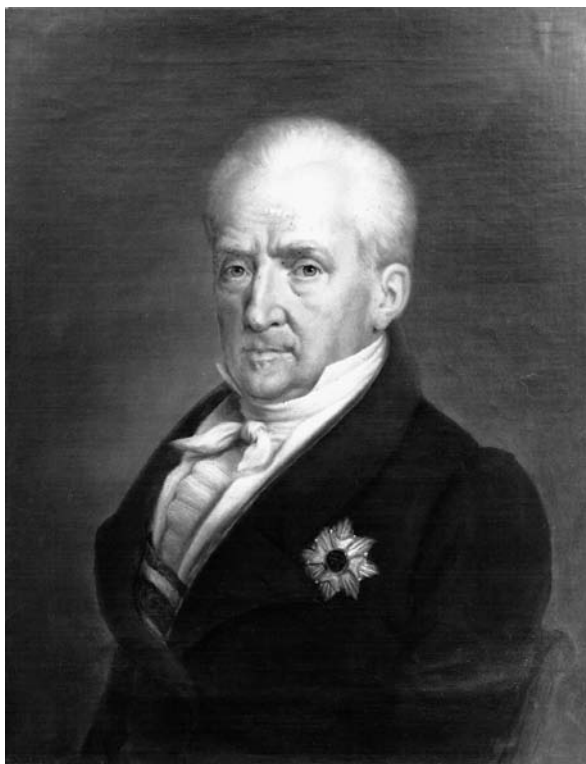

Koninklijke Staatsdrukkerij en later (tot 1814) Koninklijke Drukkerij geheten –, de meeste officiële publicaties voor het leger verzorgde. Van Cleefs positie is voorts opvallend gezien de strenge censuur van het Eerste Keizerrijk en het Franse wantrouwen tegen een vrije pers. Zo schreef het Franse tijdschrift *Publiciste* op 19 juni 1809: ‘... toutes les mauvaises nouvelles, les bruits les plus défavorables à la France ont leur source en Hollande. C’est là que la malveillance et la calomnie paraissent avoir établi leur séjour. C’est là que les contes les plus faux, les plus absurdes, inventés par le délire et la haine contre la France trouvent le plus de propagateurs.’³⁶ Maar Lodewijk Napoleon zou zichzelf niet zijn geweest als hij zijn onderdanen niet weer eens in bescherming had genomen; hij tekende protest aan tegen het hekelschrift bij zijn broer de keizer en verzocht hem om een ‘punition exemplaire’ voor de auteur ervan.³⁷ Niettemin duidt de keuze voor Van Cleef in plaats van voor de Scheltussen of de Koninklijke Staatsdrukkerij erop dat de Scheltussen in tegenstelling tot de Van Cleefs niet de juiste politieke signatuur hadden.

De firma Van Cleef had al in januari 1795 met de Fransen contact gehad toen Isaac van Cleef de opdracht kreeg om de bibliotheek van de stadhouder alsmede de bibliotheken van diens beide zonen te catalogiseren met het oog op een veiling.³⁸ Isaac trad hiermee in de voetsporen van zijn vader, met dien verstande evenwel dat Isaacs veiling niet doorging.³⁹

Hun bevoorrechte positie ten tijde van Lodewijk Napoleon, maar waarschijnlijk al vanaf 1795, hebben de Van Cleefs waarschijnlijk mede te danken aan hun goede contacten met de invloedrijke Johan Meerman (1753-1815). (Afb. 109) Hij was een zoon van Gerard Meerman (1722-1771), die de zoon was van een telg van een oud Leids regentengeslacht en de dochter van een rijke textielfabrikant. Gerard promoveerde in 1741 aan de Leidse universiteit tot doctor in de rechten. Van 1748-1766 was hij eerst tweede, later eerste pensionaris van Rotterdam. In 1766 verhuisde hij naar Den Haag, waar hij het stads-paleis ‘Huis aan den Boschkant’, op de hoek van de Prinsessegracht en het Korte Voorhout, betrok. Hier zou hij zich volledig wijden aan de uitbreiding van zijn beroemd geworden bibliotheek, waarvan een deel later de basis zou vormen van de collectie van het huidige Museum Meermann in Den Haag.⁴⁰ Johan, die eveneens in Leiden was gepromoveerd in de rechten, had deze magnifieke bibliotheek van zijn vader geërfd en verder uitgebouwd. Zijn korte leven stond vrijwel geheel in het teken van het boek, zowel privé als beroepshalve.

Uit een inlichtingenonderzoek avant la lettre was gebleken dat Meerman een schijn van onpartijdigheid had opgebouwd, hoewel hij onder het vorige bestuur een voorstander van de Engelse partij was geweest en dus als antipatriots te boek moet hebben gestaan.⁴¹ Toch werd hij op 8 juli 1806 aangesteld als kamerheer en in 1807 als kamerheer honorair van de koning.⁴² In laatstgenoemd jaar verwierf hij ook het directeur-generaalschap van Wetenschappen en Kunsten bij het Departement van Binnenlandse Zaken. In deze hoedanigheid was hij belast met het toezicht op de pas opgerichte Koninklijke

110. Johan Hendrik Mollerus (1750-1834). Doek, toegeschreven aan Louis Henri de Fontenay (1800-na 1852).

Bibliotheek.⁴³ Ook na de inlijving bij het Franse Keizerrijk in 1810 raakte Meerman niet uit de Franse gunst, Napoleon Bonaparte maakte hem op 17 april 1812 zelfs *Comte de l'empire*.⁴⁴

Van belang voor de betrekkelijk voorspoedige ontwikkeling van de firma Van Cleef is ook de hartelijke band tussen de Van Cleefs en Meermans echtgenote Anna Cornelia Mollerus (1749-1821), zuster van mr. Johan Hendrik Mollerus (1750-1834).⁴⁵ (Afb. 110) Van haar brachten de Van Cleefs namelijk verschillende dichtwerken in het licht.⁴⁶ Mollerus was van 1784 tot 1795 secretaris van de Raad van State, de voorloper van het Ministerie van Oorlog, en werd in 1806 Minister van Binnenlandse Zaken en van Eeredienst onder Lodewijk Napoleon, die hem volgens een latere biograaf 'bizar genegen was'.⁴⁷ Van april 1814 tot januari 1815 was Mollerus vervolgens Commissaris-generaal van Oorlog. Het is al met al bijzonder plausibel dat hij een belangrijke rol in de voorspoed en de specialisatierichting van de firma heeft gespeeld.

Er is helaas nauwelijks correspondentie bekend tussen Isaac, Pieter of Jan Eliza van Cleef en Meerman – voor correspondentie woonden ze in Den Haag te dicht bij elkaar – maar uit een van de weinige overgeleverde brieven blijkt dat Isaac van Cleef kennelijk de aangewezen persoon was om Meerman om een gunst te vragen. Hij schreef op 23 juli 1802:

Wel edel gebooren Heere!

Mijn schoonvader Heijnsius, die de eer gehad heeft Uwed: zeedert veel jaaren te bedienen, zeer subiet op gistren aan een beroerte overleeden zijnde, neeme ik de vrijheid Uwed: uit naam van mijn schoon moeder, die de affaires onder het opzicht van een bekwaam meesterknegt, die meer dan 30 jaaren de affaire geadministreerd heeft, zal continueeren, te verzoeken van met Uwed: claudisatie te mogen blijven begunstigd werden, Uwed: verzekerende van alles te zullen aanwenden om Uwed: met de meeste accuratesse te bedienen.

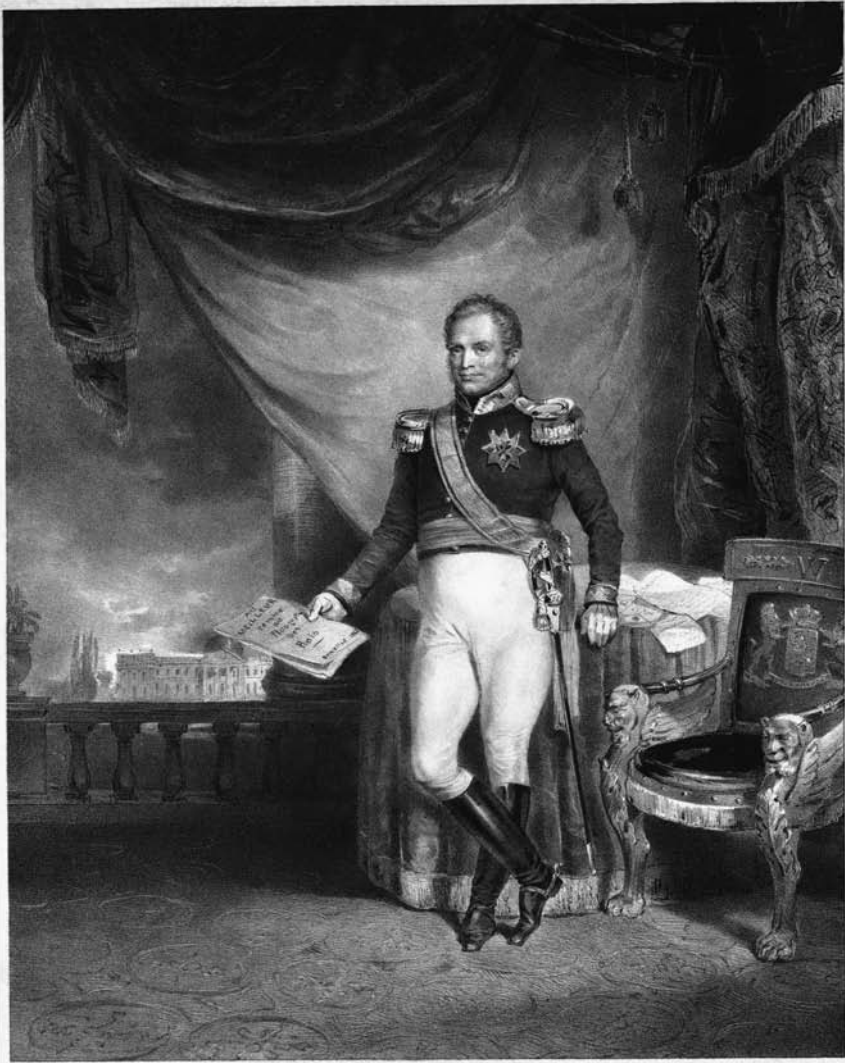
Ik neem dan ook verder de vrijheid Uwed: meede te solliciteeren van uwed: interessen omtrent de werken van het land, waarmede de overleedenen begunstigd is geweest, ten einde de weduwe op nieuw hier meede gefavoriseerd moge werden, ...⁴⁸

Soortgelijke verzoeken liggen mogelijk ook ten grondslag aan de vele andere begunstiging die de gebroeders Van Cleef in deze en later periode ten deel vielen.⁴⁹

Dat Meerman de gebroeders Van Cleef goed gezind was, blijkt duidelijk uit het feit dat hij hen de onder zijn toezicht verschenen *Jaarboeken der wetenschappen en kunsten in het Koninkrijk Holland* liet uitgeven, alsmede andere publicaties die vielen onder zijn verantwoordelijkheid als directeur-generaal van Wetenschappen en Kunsten bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken.

4 'Wordt geacordeerd het uitsluitend Octrooi'

Het is zo onderhand een *communis opinio* dat de gemiddelde boekverkoper na het vertrek van de Franse bezetter uit Nederland in 1813 al blij was als zijn zaak nog bestond. In de tweede helft van de achttiende eeuw was de Republiek immers gebukt gegaan onder een ernstige economische achteruitgang, die ook de uitgeverij en boekhandel zwaar trof. De oorlogshandelingen, het afschaffen van de gilden (1798) en de invloed van het continentaal stelsel (1806)⁵⁰ zouden de situatie er vervolgens niet beter op hebben gemaakt. Naast wat ondernemers zelf deden om hun hoofd boven water te houden, vielen tot 1810 de gevolgen van de nationale en internationale verwickelingen voor de grote handelaren echter wel mee. De blokkade werd op alle mogelijk manieren omzeild en grote(re) kooplieden deden een beroep op hun reserves en/of pasten zich zo veel mogelijk aan de gewijzigde omstandigheden aan. Het jaar 1809 vormde zelfs een van de beste handelsperioden gedurende het tijdvak tussen de Vrede van Amiens (1802) en de slag bij Waterloo (1815).⁵¹ Er moet echter een onderscheid worden gemaakt tussen de handel en de nijverheid, in welke laatste sector inderdaad sprake was van verval.⁵² Zo telde Den Haag – waar de handel als vanouds veel omvangrijker was dan de nijverheid – in 1811

WILLEM DE EERSTE,

KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE-NASSAU, GROOT-HERTOG VAN LUXEMBURG ENZ. ENZ.

De Kijfkeizer van Noordlands afgekeerdte eer en onafhankelijkheid, de handhaaver aller grondwetten, tot behoud van staatschappelyke orde, roep en billijkheid tegen geweld en groter Staatvrijheid en onafhankelijk, inner roep, gelijk te midden der branding vreedender volksveroordeelen en der dreigende rampen, spanningen, eenen bekransende trouwvolle staatskunde, zyne regte en zynen knacht knuust, zynen vryden heilzamen, gelykheid op zyn onoverweldig roep, het ware belang van Europa's kroon en op de getrouwe verduchtheid een volke knuist met ligte voor vaderland en vreedend goddeloos en alle onafhankelijkheid knuuden, knuist hij de stormen der rangspoor, onoverweldig knuist naar zyn doet, gelijk WILLEM zyn groten voorwaart en zynen vaderen knuist, getrouwe „JE MAINTIENDRAI“

Den vader der vaderlands, zyn knuist, „de eerdeed, ligte en dankbaarheid, den vrede en staatsman Europa's hoopgachting en bewondering.

nog slechts twaalf drukkers, terwijl het aantal boekhandelaren nog het respectabele aantal van 21 bedroeg.⁵³ In 1813 was bovendien nog een handvol belangrijke, van origine achttiende-eeuwse boekhandelsfirma's actief. Hun namen zijn, in volgorde van anciënniteit, Scheurleer, de gebroeders Van Cleef, de Erven Thierry & Mensing en P.F. Gosse.⁵⁴ Ook de afschaffing van de gilden bracht in de praktijk weinig verandering en na een periode van besluiteloosheid over het al dan niet herstellen van de gilden, besloot Willem I (Afb. 111) in oktober 1818 om de oude gilden definitief af te schaffen.⁵⁵ Gedurende de Franse tijd bestonden in de ontwikkeling van de handel grote stedelijke en regionale verschillen. De blokkade en de ontduiking ervan brachten een nieuwe handelsgeografie met zich mee en brachten zelfs vooruitgang in sommige gebieden die onder de oude Republiek juist een kwijnend bestaan hadden geleid.⁵⁶ De oorlogshandelingen en de blokkade maakten bovendien dat het merendeel van de omzet van de handel en nijverheid in de regio of de plaats van vestiging werd behaald. Teneinde deze regionale en plaatselijke nijverheid te stimuleren verhoogde Lodewijk Napoleon bijvoorbeeld in Brabant, tijdens zijn bezoek aan dit departement, de invoerrechten op verschillende fabrikaten, waaronder dat op papier.⁵⁷ In strategisch gelegen gebieden, aan de grens, kon evenwel ook het omgekeerde voorkomen. Zo was er in het in 1795 ontstane Département de la Meuse-Inférieure (of departement Nedermaas, waarin onder meer de huidige provincie Limburg lag) volgens de Franse Minister van Binnenlandse Zaken een streng toezicht op de drukpers noodzakelijk omdat de departementen aan de grenzen van het keizerrijk meer blootstonden aan buitenlandse invloeden dan die welke meer landinwaarts waren gelegen.⁵⁸

In de beschrijving van de toestand in de Nederlandse boekhandel in de periode 1815-1830, opgenomen in zijn *Bouwstoffen*, werd door A.C. Kruseman dan ook bestreden dat deze als gevolg van de Franse overheersing volledig stillag. Hij schrijft: 'Enkele firma's waren tegen den stroom blijven oproeien en hadden bewijzen geleverd van voorbeeldige krachtsinspanning. J. Allart te Amsterdam en later zijn weduwe te Delft, J. Immerzeel te 's Gravenhage, François Bohn te Haarlem, D. du Mortier te Leiden, Joh. Altheer te Utrecht, C.G. Sulpke, de Wed. Warnars & Zn., J. den Hengst te Amsterdam, Blussé & van Braam te Dordrecht, Joh. Oomkens te Groningen, J.F. Thieme te Zutfen e.a. hadden, tegen wind en weêr in, de eer van den handel opgehouden en zelfs ondernemingen tot stand weten te brengen als later tijd zou kunnen benijden.'⁵⁹ De firma De Gebroeders van Cleef kan zonder twijfel aan deze opsomming worden toegevoegd. Een factor die veel invloed kon hebben op de bloei van de lokale en regionale handel en nijverheid, was namelijk de aanwezigheid van militairen. Hoewel hun komst meestal gepaard ging met allerlei vormen van overlast en hoge kosten voor bewoners en overheid,⁶⁰ waren er gedurende de Franse tijd vele neringdoenden die juist een goede boterham verdienden aan hun aanwezigheid. In een rapport over de algemene toestand van zijn stad bracht de maire van Den Haag in 1812 bij de intendant van Bin-

nenlandse Zaken in herinnering dat onder meer het garnizoen van drieduizend tot vierduizend man ‘largement soldés’ de stad liet schitteren en Den Haag een buitengewone welvaart bezorgde.⁶¹ Een jaar eerder beweerde de burgemeester zelfs tegenover de onderprefect dat de handel en nijverheid in Den Haag niet tot ontwikkeling waren gekomen, met uitzondering echter van die sectoren die waren gericht op onder meer het garnizoen.⁶² Een illustratief voorbeeld hiervan was de Haagse lakenfabrikant Petrus Jacobus van Oosthuyse, heer van Rijsenburg, die als leverancier van het leger een geschat jaarinkomen van maar liefst 100.000 gulden wist te genereren.⁶³

(Tabel 9.1) Door Van Benthem aan militairen geleverd in 1806-1810. Afgerond in guldens.⁶⁵

1806	1807	1808	1809	1810	TOTAAL 1806-1810
f 168,-	f 1550,-	f 2594,-	f 777,-	f 460,-	f 5549,-

Uit de totaalbedragen van jaarlijks door de Middelburgse boekverkoper Van Benthem⁶⁴ aan militairen verkochte boeken, schrijfwaren, drukwerk, et cetera over de periode 1806-1810 (zie onderstaande tabel), blijkt dat een garnizoen militairen ook lucratief voor een boekhandelaar kon zijn.

De Nederlandse officier A.J.P. Storm de Grave (1788-1864), die diende in Napoleons Hollandse Brigade in Spanje onder bevel van David Hendrik Chas-sé (1765-1849),⁶⁶ geeft in *Mijne herinneringen uit de Spaanschen veldtocht, gedurende de jaren 1808 en 1809* (Amsterdam 1820) blijk van zijn teleurstelling over de boekhandels die hij als luitenant van voor in de twintig in Spanje tegenkwam: ‘Nimmer zag ik schraalder, armzaliger en lediger Boekwinkels dan in *Spanje*; want uitgenomen eenige goedgekeurde kerk- en gebedenboeken, legenden en allerdomste levensbeschrijvingen van heiligen, waaronder die van den Kardinaal Albornos vooral niet vergeten moet worden, benevens hunne afbeeldingen, mirakelen, enz. en voorts eenige zoo zotte als smakelooze ridderhistoriën, zijn dezelve voor het oog ten minsten genoegzaam ledig.’⁶⁷ Hoewel Van Benthem een van Van Cleefs correspondenten was, bij wie ‘alle de Fransche Militaire zoo Exercitie- als Administratie-Reglementen’ verkrijgbaar waren,⁶⁸ had hij in het algemeen een breed en aantrekkelijk assortiment boeken.⁶⁹ De gebroeders Van Cleef legden zich daarentegen vrijwel volledig toe op het militaire boek en waren er in die relatief korte periode, waarin de militaire invloed zeer groot moet zijn geweest, zelfs geheel van afhankelijk geworden. Bovendien waren veel van de door hen gedrukte en uitgegeven militaire wetten, instructies en reglementen nu in één klap waardeloos geworden waardoor ze het kopijgeld dat ze hiervoor hadden betaald kwijt waren.⁷⁰ Doordat van de militaire werken grote aantallen waren gedrukt, die nu onverkoopbaar waren, hadden de broers een verliespost van 15.000 gulden geleden. Ze schreven op 30 november 1814 daarom wanhopig aan de pas aangetreden koning: ‘Verneemende, dat er eene *Nieuwe Instructie op den Garnisoensdienst* staat vastgesteld te

worden; durven zij de vrijheid neemen zich reverentlijk tot Uwe Koninklijke Hoogheid te wenden, en allerneederigst te verzoeken dat het Uwe Koninklijke Hoogheid, behagen moge, om de Supplianten voor de door hun bijgebrachte reedenen, te begunstigen met het drukken en uitgeven van de *Nieuwe Instructie op den Garnisoensdienst* en alle andere *Militaire Reglementen* welke verder voor den dienst der Armée van Zijne Koninklijke Hoogheid, zullen vastgesteld, gedrukt en ingevoerd worden, ...⁷¹ Deze brief kan worden beschouwd als de belangrijkste die ooit door een van de firmanten is geschreven. De richting die nu werd ingeslagen heeft immers een duurzame en voorspoedige ontwikkeling van het bedrijf tot gevolg had.

Naar aanleiding van dit verzoekschrift vroeg Willem I de commissaris-generaal van Oorlog om hem advies uit te brengen. Dit was, toeval of niet, de reeds genoemde mr. Johan Hendrik Mollerus, die dit ambt bekleedde van 6 april 1814 tot 1 januari 1815.⁷² Nadat Mollerus het verzoekschrift had 'geëxamineerd' meende hij 'favorabel voor het verzoek der Supplianten te mogen adviseren'. Bovendien adviseerde hij de gebroeders Van Cleef in aanmerking te laten komen voor 'eenige schadeloosstelling wegens de verliezen, welke zij door het drukken en opleggen van vorige stukken van dien aart, die door de omstandigheden vervallen en van geen gebruik meer zijn, en daar de daarvoor betaalde copie geleden hebben'.⁷³ Na Mollerus' advies viel op 29 december 1814 het Koninklijk Besluit: '... Aan de Gebroeders van Cleef Boekdruckers en Boekverkopers in 's Gravenhage en te Amsterdam wordt geaccordeerd het uitsluitend Octrooi voor hen, hunne Erven of regtverkrijgenden, om, gedurende de eerstkomende en agtereenvolgende *Vijf en twintig jaren*, aanvang nemende met den dag van heden, binnen deze landen te mogen drukken en uitgeven alle militaire Reglementen, verordeningen en instructien hoe ook genaamd, welke op Onzen last door of van wege het Departement van Oorlog door den druk zullen worden gemeen gemaakt ....'⁷⁴ Aan dit zeer belangrijke octrooi werden wel de nodige voorwaarden verbonden. In de eerste plaats moesten de gebroeders Van Cleef zorg dragen dat een en ander algemeen verkoopbaar en verkrijgbaar was. Deze voorwaarde stuitte waarschijnlijk niet op bezwaren bij de gebroeders! In Artikel 2 werd hun de verplichting opgelegd de uitgaven in principe op groot octavoformaat te drukken, ter goedkeuring een proefdruk aan het Ministerie van Oorlog te sturen, twaalf exemplaren gratis te leveren aan het ministerie en een gelijk aantal exemplaren aan het departement van de Algemeenen Secretaris van Staat. In een derde artikel werd bepaald dat voor ieder blad van 'zestien zijden druks', ofwel zestien pagina's (octavo), van bedoelde uitgaven 75 gulden aan de Algemeene Landsdrukkerij moest worden betaald. In Artikel 4 werd vastgelegd dat het ministerie maximaal tweehonderd exemplaren (inclusief de hiervoor genoemde gratis exemplaren) voor de gewone prijs kon kopen 'voor den dienst bij de verschillende Bureaux der Publieke Administratie'. Als men meer exemplaren nodig zou hebben mocht de firma het ministerie echter niet de gewone prijs vragen, maar moest een nader overeen te komen korting worden gegeven.

5 Letterlijk en figuurlijk geprivilegieerd

Met dit octrooi in de hand nam de firma De Gebroeders van Cleef zonder twijfel de belangrijkste plaats in onder de uitgevers van militaire boeken in Nederland. Deze positie van de firma werd dan ook met gepaste trots getoond door in sommige uitgaven aan de binnenzijde van de titelpagina het deel van het octrooi met het eigenlijke Koninklijk Besluit af te drukken. De gebroeders Van Cleef zouden zich vervolgens volledig specialiseren in het militaire boek.

De firma had, naast trots, nog een andere reden om in hun boeken, op de versozijde van de titelpagina, het Koninklijk Besluit af te drukken. Ze had namelijk niet alleen te maken met de gewone concurrentie voor wat betreft het reguliere militaire boek, maar ook met nadrukkende of plagierende branchegenoten. Op deze kwestie, de verlengingen, de aanpassingen van het octrooi en wat dies meer zij, zal nog uitvoerig worden ingegaan in het volgende hoofdstuk.

De firma Van Cleef was sedert het Koninklijk Besluit van 1814 ten opzichte van haar branchegenoten zonder meer letterlijk en figuurlijk geprivilegieerd. Het ontstaan van de gespecialiseerde militaire uitgeverij-boekhandel in Nederland was dan ook een direct gevolg van de begunstiging van Van Cleef, als algemene uitgeverij, met de officiële militaire uitgaven. Maar deze begunstiging verhinderde niet het ontstaan van andere gespecialiseerde militaire uitgeverijen-boekhandels. De naam en faam die de firma in de loop van de negentiende eeuw opbouwde als militaire uitgeverij en boekhandel was namelijk het gevolg van een samenspel van factoren, waarvan er een nog niet is genoemd. Naast de militaire professionalisering, de invloed van het militaire karakter van de stad Den Haag op de firma en de bijzondere begunstiging van Van Cleef, speelde zeker ook de opkomst van de natiestaat mee. Door de eenwording van het land konden boekverkopers profiteren van een groeiende behoefte aan lectuur over uiteenlopende onderwerpen met een nationale signatuur. Daardoor trad in de Nederlandse boekhandel schaalvergroting op, met grote(re) gespecialiseerde firma's als gevolg. Gezien de vele verworvenheden van het nieuwe Nederland uit de Bataafs-Franse tijd (1795-1813), lag de basis voor het ontstaan van deze firma's niet zelden in deze periode.

6 Den Haag als toneel van de militaire professionalisering en de specialisatie van de firma Van Cleef

Zoals beschreven was in Frankrijk het militair onderwijs in de achttiende eeuw van invloed op het ontstaan van de eerste gespecialiseerde militaire uitgeverij. Daarbij zaten klant en leverancier dicht bij elkaar, de kazerne lag bij wijze van spreken bij de uitgeverij om de hoek. Het is bekend dat de omgeving veel invloed uitoefent op de lokale boekcultuur.⁷⁵ Onderzoek naar

opvoedkundige boeken voor het Nederlandse leger in de negentiende eeuw, waarover meer in hoofdstuk 11, toonde bijvoorbeeld aan dat deze voor het merendeel werden uitgegeven in zogenoemde militaire of garnizoenssteden. Gezien de belangrijke rol van de firma De Gebroeders van Cleef in de negentiende eeuw als militaire uitgeverij-boekhandel in Nederland, mag men veronderstellen dat Den Haag een sterke militaire cultuur moet hebben gekend. Was het karakter van Den Haag als militaire stad en in het bijzonder als militair-onderwijsstad inderdaad zo bijzonder dat hier de grootste militaire uitgeverij-boekhandel van Nederland wel moest ontstaan, en waren de Van Cleefs gezien hun fonds de voor de hand liggende partner voor het Ministerie van Oorlog onder Lodewijk Napoleon?

6.1 Militair Den Haag in de nadagen van het Ancien Régime

De erfstadhouders Willem IV en Willem V voerden, in overeenstemming met hun uitgebreid soeverein gezag, zoals dat in die tijd in Europa gangbaar was, hun hofhouding in Den Haag op een niveau dat daarmee in overeenstemming was. Dit deden zij onder meer door het oprichten van 'Huys Troupes'. Hieronder vielen de zogenoemde Cent Suisses en de Hellebaardiers, alsmede de Gardes du Corps, hoewel laatstgenoemden formeel onderdeel uitmaakten van het Staatse leger.⁷⁶ Uit deze tijd stamt ook de jaarlijkse optocht op Prinsjesdag. Hiermee werd oorspronkelijk de verjaardag van stadhouder Willem V op 8 maart bedoeld. In de Patriottentijd werd door de Oranjegezinden met de viering van deze verjaardag de afhankelijkheid aan de vorst getoond.⁷⁷ Speciaal voor het eskadron Gardes du Corps liet Willem V voor eigen rekening tussen 1769 en 1772 aan de Frederikstraat een kazerne bouwen. (Afb. 112) In deze Frederikskazerne, zoals de naam ervan ging luiden, bevonden zich voor dit elite-korps stallingen, een manege en een smederij.⁷⁸ In de tweede helft van de achttiende eeuw had Den Haag zelfs een garnizoen van bijna vier regimenten gardes, twee te paard en twee te voet.⁷⁹ Het militaire element moet toen in nagenoeg iedere straat aanwezig zijn geweest.

Zoals reeds is beschreven bezaten de stadhouders als vanouds veel literatuur op militair gebied en over onderwerpen die daarmee verwant waren.⁸⁰ Doordat zij hun bibliotheek up-to-date hielden had Pieter van Cleef prinsen van Oranje als klant en verkocht hen militaria. Zo leverde hij in 1766 aan de prins van Oranje, vermoedelijk Willem V, een *Tableaux des Troupes*⁸¹ en in 1772 het boek *Anweisung von Miller des Kriegs Völker*.⁸² In het achttiende-eeuwse Den Haag werden daarnaast veel militaire werken gesleten aan legerofficieren.⁸³ Op 30 maart 1789 kreeg deze afzet een belangrijke impuls, toen in het huis van kapitein-luitenant August Gottlieb Diatz von Vivano de eerste lessen in de artilleriewetenschap begonnen,⁸⁴ waarmee een van de eerste door de overheid geïnitieerde en bekostigde centrale opleidingsinstituten een feit was. Hetzelfde jaar werden soortgelijke scholen geopend in Zutphen en Breda⁸⁵ en

werd een belangrijke basis gelegd voor het ontstaan van een gespecialiseerde militaire uitgeverij-boekhandel.

6.2 Bataafse Republiek (1795-1806)

In het begin van 1800, tijdens de Bataafse Republiek, bestond het Haagse garnizoen uit zowel Bataafse als Franse troepen. Terwijl over de sterkte van de Franse troepen weinig zekerheid is, kan over het Bataafse garnizoen gezegd worden dat dit vrij groot moet zijn geweest.⁸⁶ Vermoedelijk kunnen hier zelfs nog enige Duitse troepen van de regimenten Waldeck en Saksen-Gotha bij worden opgeteld.⁸⁷ Gedurende de Bataafse tijd veranderde het garnizoen voortdurend van omvang en samenstelling en vond er een groot aantal inkwartieringen plaats, hetgeen een groot beslag op de inwoners legde.⁸⁸

Terwijl de artilleriescholen in Breda en Zutphen in 1793 respectievelijk 1794 als gevolg van de Franse invallen hun deuren weer hadden moeten sluiten, konden de lessen aan de school van Diatz von Vivano in Den Haag worden voortgezet tot aan de zomer van 1795.⁸⁹ In een reorganisatieplan van het leger uit maart 1795 werd ook gepleit voor de oprichting van 'scholen van Theorie' bij de artillerie en de genie. Interessant is dat volgens dit plan met name de onderofficieren en de manschappen in aanmerking moesten kunnen komen om hier onderwijs te krijgen. In mei 1795 werd vervolgens voorgesteld om vier militaire of artilleriescholen op te richten. Deze zouden moeten gaan dienen als kweekschool voor zowel artilleristen, ingenieurs, mineurs als cadetten van de overige wapens. De meeste aandacht zou vooralsnog uitgaan naar eerstgenoemde groep.⁹⁰ Voor de vestigingsplaatsen van de scholen viel de keuze op Delft, Breda, Zutphen en Groningen. Voor Den Haag betekende dit dat de school naar Delft verhuisde.⁹¹

De Haagse schoolhouder Diatz von Vivano kwam hier echter tegen in verzet. Hij vond Delft geen geschikte plaats voor de vestiging van een instituut voor theoretisch en praktisch onderwijs van artilleriepersoneel. Hij werd in deze opvatting gesterkt door luitenant-kolonel George Alexander Martuschewitz, chef van het Tweede Bataljon Artillerie te Delft.⁹² In 1796 stelden zij in een brief aan het Comité te Lande voor om de school weer in Den Haag onder te brengen.⁹³ Hun uitgebreide betoog leidde ertoe dat op 1 november 1796 deze verhuizing alsnog kon plaatsvinden.⁹⁴ De school is vermoedelijk ondergebracht geweest in een pand aan het Korte Voorhout, dat later plaats moest maken voor het paleis van prins Frederik.⁹⁵

De opleiding duurde vier jaar. In het eerste jaar was er aandacht voor rekenkunde en algebra, in het tweede jaar voor elementaire en hogere meetkunde en driehoeksmeting, in het derde jaar voor praktische meetkunde, werktuigkunde, statica, aërometrie, hydrostatica en hydraulica. In het laatste studiejaar kwamen fortificatiekunst en artillerie aan de orde. Ter inleiding daarop werd er enige aandacht besteed aan natuurkunde, scheikunde en geografie.

Voorts kregen leerlingen vanaf het eerste jaar tekenonderwijs. Ten slotte werd het theoretisch onderwijs afgewisseld met bezoeken aan de landsmagazijnen en laboratoria en oefeningen in de 'manoeuvres de force'.⁹⁶

Naast deze vierjarige opleiding voor de eigenlijke aspirant-officieren, verzorgden de militaire scholen in Nederland nog twee cursussen. In de eerste plaats ging het om een tweejarige, volgens het Comité te Lande 'zeer oppervlakkige Mathematische en Militaire cursus', speciaal voor talentvolle bombardiers, korporaals en kanonniers en voor de *cadets-élèves* die nog over onvoldoende kennis beschikten om het onderwijs van de derde klas te volgen. Deze groep vormde de tweede klas. Het eerste jaar bestond het onderwijs van deze klas uit rekenen, meetkunde en werktuigkunde, daarna ging de aandacht uit naar de fortificatiekunst en de artillerie. Ten slotte zou er een cursus worden opgezet voor kanonniers en korporaals die alleen konden lezen en verder niet over relevante vakkennis beschikten. Hun onderwijs zou bestaan uit schrijven en rekenen alsmede een inleiding in allerlei zaken met betrekking tot de artillerie. Het betrof hier de eerste klas.⁹⁷ Deze twee laatste cursussen waren belangrijk voor de democratisering van het militaire onderwijs. Het aantal leerlingen bestond waarschijnlijk uit zo'n 36 à 38 kanonniers per school, welk aantal later nog uitgebreid kan zijn.⁹⁸

Voor de aanschaf van tekeninstrumenten, boeken en papier ten behoeve van de onderofficieren en kanonniers was per school jaarlijks tweehonderd gulden beschikbaar. Daarnaast was nog driehonderd gulden uitgetrokken voor de aankoop van boeken, instrumenten, modellen en kaarten ten behoeve van de school zelf.⁹⁹ Een belangrijke stap voorwaarts in het uniformeren van het onderwijs was de bepaling dat er tussen de scholen correspondentie werd gehouden over onder meer de aanschaf van boeken.¹⁰⁰

De belangstelling voor het onderwijs was groot. Op de school in Den Haag deden zich door een te grote toeloop van leerlingen zelfs problemen voor en in officierskringen was men bezorgd over de toestroom van cadets-kanonniers en cadets-volontairs, waardoor de zonen van officieren uiteindelijk niet langer een carrière binnen het leger kon worden gewaarborgd.¹⁰¹

In 1805 zou het militair onderwijs wederom belangrijk worden verbeterd. In mei van dat jaar deed kolonel J.C. Paravicini di Capelli, chef der artillerie, een zoveelste poging om het militair onderwijs te reorganiseren. Hij stelde voor om een grote school voor het theoretisch onderwijs bij de technische wapens en twee bataljonsscholen voor praktijkonderwijs op te richten.¹⁰² Zijn voorstel werd ongewijzigd overgenomen en in juli goedgekeurd. Voor Den Haag betekende dit opnieuw het vertrek van de school. Paravicini had namelijk voorgesteld om de grote school te vestigen in Amersfoort en de twee bataljonsscholen in de plaatsen waar de beide andere bataljons gelegerd waren.¹⁰³

Deze ontwikkeling betekende natuurlijk ook de sluiting van de artillerie-school in Zutphen. Uit de reactie van het bestuur van die stad blijkt goed hoe belangrijk zo'n school voor een stad was. De magistraat van Zutphen schreef

dat de sluiting van de school een grote slag zou betekenen voor de bevolking. Deze verleende immers onder meer onderdak aan leerlingen, waarvoor sommigen zelfs speciaal hun huis hadden verbouwd. Voorts had het instituut de oprichting van enkele kostscholen gestimuleerd. Ook genoten jongens uit Zutphense gezinnen tegen betaling van een geringe vergoeding onderwijs aan de school. Sommige families hadden zich met dit doel zelfs speciaal in de stad gevestigd. Van belang is echter vooral dat door het vertrek 40.000 gulden minder in de stad zou worden gespendeerd.¹⁰⁴

Een belangrijke compensatie voor Den Haag, vooral op de lange termijn, was dat in 1798 de basis was gelegd voor het latere Ministerie van Defensie. In dit jaar was ter vervanging van het Departement Militair van het Comité te Lande namelijk een zogenoemde Agent van Oorlog ingesteld, die was belast met het algemeen toezicht op het leger en de landsverdediging in het algemeen. De eerste ambtsvoorganger van de latere Ministers van Oorlog/Defensie was Gerrit Jan Pijman (1750-1839). Degene die dit ambt tussen 6 april 1814 en 1 januari 1815 zou bekleden, zou, zoals we gezien hebben, de verdere geschiedenis van de firma De Gebroeders van Cleef in belangrijke mate bepalen en de firma als militaire uitgeverij-boekhandel ver doen uitstijgen boven branchegenoten in een doorsnee garnizoensstad.

6.3 Koninkrijk Holland en inlijvingsperiode (1810-1813)

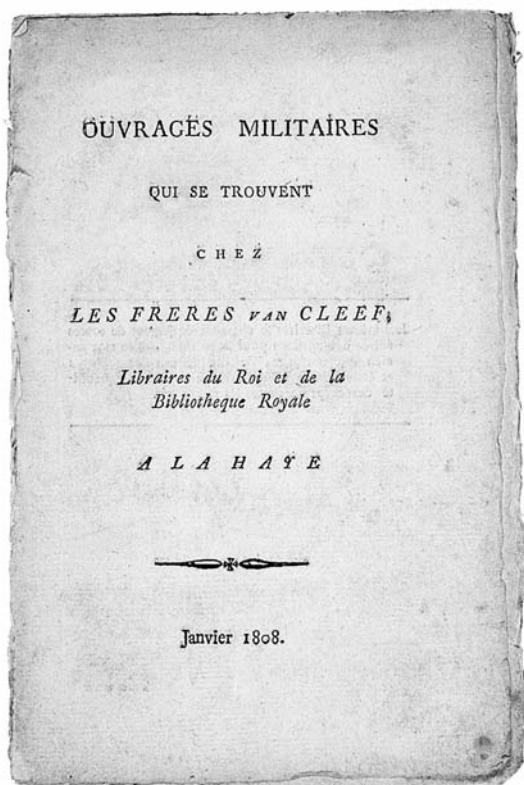
Vanaf 1806 ging officiële militaire literatuur in het fonds van de firma een overheersende plaats innemen. In dat jaar werd ook haar naam aangevuld met het predikaat 'Boekverkopers van den Koning en der Koninklijke Bibliotheek'.¹⁰⁵ Met ingang van dit jaar verzorgden de broers bovendien de *Koninklijke Almanak*, een prestigieuze publicatie met een landelijk bereik die tot op de dag van vandaag bestaat als 'Staatsalmanak'. In een brief aan het Ministerie van Oorlog schreven de broers zelf over de jaren 1806-1813 dat zij 'grootendeels voor hunnen eigen rekening en risico, egter tegens uitkeering van zeer aanzienelijke recognitien, honorariums of anderen onkosten, en steeds op last, order of met voorkennis van de toen heerschende landsbesturen, gedrukt en uitgegeven hebbende, alle de voornaamste Militaire reglementen en instructien en verordeningen van dien tijd ...'.¹⁰⁶ Bij de firma waren sinds 1808 op last van de Minister van Oorlog daarnaast 'alle de Fransche Militaire zoo Exercitie- als Administratie-Reglementen, volgens eene daarvan gedrukte *Catalogus* voorhanden ...'.¹⁰⁷ Deze Franse invloed is eveneens te zien in de uitgave van een werk als *Bijzonder onderwijs in de handgrepen te paard*. Zoodanig als dezelve volgens het reglement voor de kavallery bij de Keizerlijke Leerschool te Versailles onderwezen worden (1807), van C.A. Geisweit van der Netten. (Afb. 114) Deze en andere titels, onder meer bestemd voor de Koninklijke Militaire School te Den Haag, worden opgesomd in de catalogus *Ouvrages Militaires qui se trouvent chez les Freres Van Cleef, Libraires du Roi et de la Bibliotheque Royale à La Haye Janvier*

114. Cornelis Anthonie Geisweit van der Netten (1771-1847), *Bijzonder onderwijs in de handgrepen te paard. Zoodanig als dezelve volgens het reglement voor de kavallerij bij de Keizerlijke Leerschool te Versailles onderwezen worden* (Den Haag, De Gebroeders van Cleef, 1807), titelpagina.

1808, die 143 titels telt.¹⁰⁸ (Afb. 113) In de catalogus staan ook boeken vermeld die uitverkocht waren, hetgeen waarschijnlijk betekent dat de 143 titels een vrij compleet beeld geven van hetgeen op dat moment op militair gebied bij Van Cleef in de winkel verkrijgbaar was. Naast reglementen die onder Lodewijk Napoleon waren ingevoerd, zoals de *Ordonnance concernant l'exercice et les manoeuvres de la cavalerie*, en hetzelfde werk voor de infanterie, bevat de catalogus militaire studie-, hand- en woordenboeken, naam- en ranglijsten en boeken over krijgsgeschiedenis. Een voorbeeld van een handboek is de Frans-Nederlandse uitgave van Van Cleef, *Manuel journalier des sous-officiers et soldats* of *Dagelijksch handboek voor de onderofficieren en soldaten* (1806). Dit is een van de eerste militaire handboeken voor soldaten, er is althans geen boek van eerdere datum bekend dat zich zo expliciet richt tot het niveau van soldaat.¹⁰⁹ Volgens de catalogus konden militairen bij Van Cleef ten slotte terecht voor 'également de toutes autres commissions pour la partie militaire tant ancien que moderne, de l'impression des registres et états relatifs à l'administration et la comptabilité des corps de toutes les armes &c.'¹¹⁰ Het is duidelijk dat hier inmiddels sprake was van een gespecialiseerde militaire uitgeverij en boekhandel. Deze wijziging van het karakter van Van Cleef was zonder twijfel het gevolg van de sedert het einde van de achttiende eeuw ingezette reorganisatie en verdere professionalisering van het leger onder Lodewijk Napoleon en vooral van het feit dat deze zich grotendeels in Den Haag afspeelden.

Onder Lodewijk Napoleon was het koninkrijk verdeeld in vier militaire districten, divisies genaamd. De eerste divisie bestond uit de departementen Holland, Brabant en Utrecht, en had Den Haag als hoofdkwartier. Over het aantal Franse troepen dat in de jaren 1806-1813 in Den Haag in garnizoen lag is weinig bekend, maar het feit dat eindelijk de kazernering van de Haagse

113. Ouvrages militaires qui se trouvent chez les Frères van Cleef, libraires du Roi et de la Bibliothèque Royale à La Haye. Janvier 1808, titelpagina.

militairen ter hand werd genomen, geeft impliciet aan dat het een groot garnizoen moet zijn geweest.¹¹¹

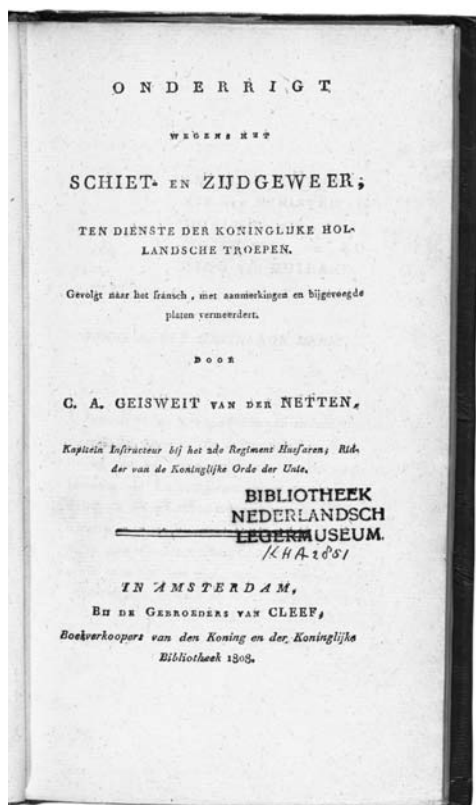
De stad kreeg zelfs een eigen militaire school. Toen de koning de sterkte, formatie en samenstelling van het leger decreteerde bepaalde hij namelijk ook dat het militair onderwijs moest worden aangevuld door, naast de school te Amersfoort, nog een militaire school op te richten, de zojuist genoemde Koninklijke Militaire School (KMS). Op 8 januari 1807 werd vervolgens besloten om de KMS, die naar het voorbeeld van de Keizerlijke Militaire School te Fontainebleau zou worden ingericht, op het paleis te Honselersdijk bij Den Haag te vestigen.¹¹² (Afb. 115) De koning wilde dat de opleiding van alle cadetten van de cavalerie en de infanterie voortaan zoveel mogelijk in schoolverband plaatsvond. Per 1 februari 1807 werden deze cadetten uit de sterkte van de verschillende korpsen gehaald en naar Den Haag gestuurd, waarna zij óf naar de school in Honselersdijk zouden gaan óf onderofficieren-leerlingen bij de garde werden.¹¹³ Om tot de school te kunnen worden toegelaten moest een cadet ouder zijn dan 16 (later 14) en jonger dan 20 jaar. Voorts dienden kandidaten de moedertaal 'volkomen' te beheersen, behoorden ze enige vooropleiding te hebben genoten en moesten ze een zekere kennis van de wiskunde bezitten.¹¹⁴ Met het ontwerpen van het reglement voor

de nieuwe school werd mr. Dirk van Hogendorp belast, toen president van de sectie van Oorlog van de Staatsraad, die de portefeuille van Oorlog waarnam. Hij was van mening dat de school het midden moest houden tussen de Pruisische opleidingen, waar nauwelijks toezicht was op het gedrag van de cadetten, en de Franse opleidingsinstituten die gekenmerkt werden door een soldateske houding, dat wil zeggen: strenge militaire discipline. Het reglement kon pas op 17 juli 1807 door de koning worden bekrachtigd.¹¹⁵ De duur van de opleiding werd vastgesteld op twee jaar. Het maximumaantal leerlingen bedroeg 200 en het aantal personeelsleden, exclusief dienstknechten, 38.¹¹⁶ Hoewel de belangstelling voor de school niet gering was – in juli 1807 bedroeg het aantal *élèves* reeds 87 – zou het vastgestelde maximumaantal leerlingen nooit worden gehaald en later naar beneden worden bijgesteld tot een realistischer aantal van 102.¹¹⁷ De leerlingen begonnen in de tweede klas en stroomden vervolgens door naar de eerste.

De leerlingen moesten een zwaar programma doorlopen, met veel aandacht voor exercitie, inclusief de omgang met het geweer, het pistool en de karabijn. Dit aspect van de militaire opleiding sluit haarfijn aan bij het militaire fonds van de gebroeders Van Cleef uit deze jaren. Hierin nemen de (Nederlandstalige) exercitiereglementen die op last van de Minister van Oorlog werden uitgegeven, een belangrijke plaats in. Een bekend werk is het *Onderrigt wegens het schiet- en zijdgeweer, ten dienste der Koninklijke Hollandse troepen* (1808) van de hand van C.A. Geisweit van der Netten, toen kapitein-instructeur bij het 2^e Regiment Huzaren. (Afb. 117) Van dit handboek verscheen in 1828 bij De Gebroeders van Cleef nog een vijfde druk, dan inmiddels bestemd voor het 'Koninklijke Nederlandsche leger'. Het onderwijs in de wiskunde bleef beperkt tot datgene wat een militair van pas kon komen. Veel intensiever was daarentegen het onderricht in de praktijk van de genie- en de artilleriewetenschap. Ook kregen de cadetten les in het paardrijden; degenen die deel uitmaakten van de cavalerie dienden zich in het tweede jaar extra op deze kunst toe te leggen, om na Honselersdijk door te stromen naar de Rijsschool te Leiden.¹¹⁸ Verder was bepaald dat er onderricht werd gegeven in schermen, zwemmen en andere, niet nader gedefinieerde lichaamsoefeningen. Ten slotte was er nog aandacht voor algemeen vormende vakken, zoals (vaderlandse) geschiedenis, schone letteren, zedenkunde en welsprekendheid.¹¹⁹

De school had een eigen bibliothecaris in de persoon van mr. Christiaan Frederik Lodewijk Haug (1772-1834), wiens hoofdtaak bestond uit het onderwijs in de geschiedenis, de geografie en de schone letteren.¹²⁰ Hij werd daartoe door de Minister van Oorlog tot professor in deze vakken aan de school benoemd en was daar de enige met deze titel. In de loop van 1807 werden ook de boeken van de opgeheven scholen te Den Haag en Breda en later die uit Groningen naar Honselersdijk overgebracht.¹²¹ De kolonel Onno Zwier van Sandick (1759-1822), commandant en directeur der studiën van de school, spande zich in om de boekerij en het instrumentarium van de school nog verder uit te breiden. Omdat hij in het jaar 1807 nauwelijks nieuwe boeken aan de collectie had kun-

117. Cornelis Anthonie Geisweit van der Netten (1771-1847), *Onderrigt wegens het schiet- en zijdgeweer, ten dienste der Koninklijke Hollandse troepen* (Amsterdam, De Gebroeders van Cleef, 1808), titelpagina.

nen toevoegen, richtte hij zich in een verslag van 1 mei 1808 mede hierover tot de minister. Deze vroeg vervolgens aan de koning om hiervoor jaarlijks wederom 1200 gulden beschikbaar te stellen, hetgeen werd gehonoreerd.

In Den Haag zelf was in 1808 door Lodewijk Napoleon het zogenoemde Instituut van de Koninklijke Kwekelingen opgericht.¹²² Dit instituut moest de wees- en armeninrichtingen alsmede behoeftige militairen ontlasten van kinderen aan wie onvoldoende zorg kon worden geboden, en vormde hierdoor een bron voor nieuwe rekruten voor het leger. Dit laatste was noodzakelijk ter compensatie van het niet invoeren van de dienstplicht.¹²³ (Afb. 116)

Op de school werden de kinderen in de eerste plaats onderworpen aan de nodige lichaamsoefeningen met het oog op een eventuele toekomstige betrekking als militair. Kwekelingen van 12 jaar en ouder werden bovendien reeds bewapend als infanteristen met aangepaste lichte en verkleinde geweren. Het basisonderwijs bestond uit lezen, schrijven en voor de besten tevens rekenen. Er werden speciale spel- en leesboeken aangeschaft gericht op de militaire stand. Voorts moest er ambachtsonderwijs gegeven kunnen worden, waarvoor een timmerwerkplaats benodigd zou zijn. Ten slotte moest er aandacht zijn voor deugd, ware eerbied en eerbied voor God.¹²⁴

Het instituut werd gevestigd op het Binnenhof. Sinds de Staten-Generaal

118. Officier van de Rijsschool. Aquarel in zwart en grijs Johan Christoffel Pieter Willem Apollo Steenkamp (1865-1955).

waren opgeheven, Lodewijk Napoleon Den Haag als residentie had verruild voor achtereenvolgens Utrecht en Amsterdam en de andere regeringsinstan- ties hem waren gevolgd, stonden de gebouwen er hier immers toch verlaten bij. Wel werden er de nodige aanpassingen verricht teneinde de ruim duizend kwekelingen te kunnen huisvesten.¹²⁵

Bepaald was dat de kwekelingen die op kosten van het rijk of van een publieke instelling werden verzorgd, vielen onder de regeling van het insti- tuut. Dit betekende dat zij tot hun 18de jaar onder dak waren, om daarna te worden opgenomen bij het leger of de vloot. Hoewel het instituut op papier vier klassen zou kennen,¹²⁶ heeft alleen de derde klasse – voor kinderen tus- sen de 7 en 14 jaar – daadwerkelijk van 1808 tot 1811 bestaan.

De koning wilde medio 1809 de derde klasse uitgebreid zien. Hiervoor werd een dependance gevestigd op het voornoemd paleis te Honselersdijk, genaamd de 'succursale van de Koninklijke kwekelingen der derde klasse'. Vanaf december 1809 stroomden de leerlingen binnen en op 13 januari 1810 bedroeg hun aantal al 500.¹²⁷ Lodewijk Napoleon bepaalde dat de derde klas- se op het Binnenhof stapsgewijs moest worden uitgebreid tot 1500, 2000, en uiteindelijk zelfs 2500 kwekelingen. In augustus 1810 telde Den Haag 1473 en Honselersdijk 527 kwekelingen. Eerst toen de succursale op 8 september 1810 werd opgeheven en de kwekelingen aldaar overgingen naar het Binnenhof, werd het aantal van 2000 hier bereikt.¹²⁸

Al tijdens de oprichting van de school te Honselersdijk kondigde Lodewijk Napoleon aan dat de mogelijkheid bestond dat deze school met die te Amersfoort zou worden samengevoegd. Bovendien zou de Rijsschool te Leiden zich hierbij kunnen aansluiten.¹²⁹ Deze zaak werd pas serieus toen de Minister van Oorlog op 14 oktober 1807 het oprichtingsdecreet van de school te Honselersdijk wilde aanpassen. De koning liet hierop weten dat er geen veranderingen in de bestaande organisatie zouden plaatsvinden voordat beide instituten waren samengevoegd. Besloten werd dat de scholen op 1 mei 1808 zouden samengaan, waarbij Den Haag de plaats van vestiging van de nieuwe instelling zou zijn. Dat de keuze op Den Haag viel, wordt verklaard door het feit dat de koning zijn hof inmiddels had verplaatst naar Utrecht, welk verlies voor Den Haag werd gecompenseerd door de vestiging van een officiersopleiding. Een belangrijke aanwijzing hiervoor is de aantekening van Gijsbert Karel van Hogendorp in zijn dagboek, het *Journal d'Adrichem*, geschreven naar aanleiding van diens bezoek aan de KMS in Honselersdijk: 'L'Ecole ne reste pas au chateau de Honsholredijk, mais sera transportée à la Haye. Cette translocation ne paroît se faire que, dans la vue de favoriser ce lieu, presque ruiné par le départ de la cour ....'¹³⁰ (Afb. 118)

Eind juli van het jaar 1809 verhuisde de school te Honselersdijk naar het voormalige pand van het Ministerie van Marine aan het Korte Voorhout in Den Haag. De artillerie- en genieschool in Amersfoort ging pas in de eerste helft van augustus over en vond onderdak in de gebouwen waarin tevoren het Ministerie van Financiën en de Rekenkamer gevestigd waren geweest, gelegen aan de Kneuterdijk.¹³¹ Op deze locatie werden uiteindelijk in november 1809 de scholen onder één dak gebracht en vond de voorgenomen fusie plaats.¹³² Een van de redenen om de 'technische school' als eerste aan de Kneuterdijk onder te brengen, was de grote collectie instrumenten, modellen en boeken van dit instituut, die zodoende niet nogmaals verhuizing behoefde.¹³³

Bij decreet van 18 oktober 1809 werd de organisatie van de nieuwe KMS vastgesteld.¹³⁴ Los van het feit dat de school niet aan de verwachtingen voldeed,¹³⁵ decreteerde keizer Napoleon Bonaparte op 18 augustus 1810 – het Koninkrijk Holland was toen ruim een maand eerder ingelijfd bij het Franse Keizerrijk – dat de militaire school in Den Haag zou worden opgeheven, hetgeen ook gold voor de Rijsschool. Het Instituut van de derde klasse der Koninklijke kwekelingen op het Binnenhof werd door Napoleon opgeheven op 25 april 1811.¹³⁶

Militaire publicistiek in de negentiende eeuw

Een overzicht aan de hand van het militair uitgavenfonds van
De Gebroeders van Cleef, 1806-1960

1 Het succes van de militaire uitgeverij-boekhandel in de negentiende eeuw nader toegelicht

De opheffing van de KMS, de Rijsschool en het Instituut in 1811 betekende niet tevens het einde van de militaire uitgeverij-boekhandel De Gebroeders van Cleef, integendeel. Maar op het moment waarop de firma in 1814 haar verzoekschrift indiende tot het mogen drukken van alle militaire reglementen die vastgesteld, gedrukt en ingevoerd zouden worden, beschikte Nederland nog niet over een volwaardig leger. Zowel de binnenlandse als de buitenlandse markten voor het werven van soldaten schoten bovendien tekort om de vorming van een zuiver beroepsleger mogelijk te maken. Dit noopte koning Willem I tot een alternatief waar zelfs Lodewijk Napoleon niet toe was overgegaan: de dienstplicht.¹

Waar alle eerder beschreven opleidingsinstituten voor officieren in 1828 hun culminatie vonden in de dat jaar geopende KMA te Breda, werden in 1815 ook belangrijke besluiten genomen in het kader van de opleiding van 'minderen'.² Gewone soldaten moesten nu kunnen lezen, schrijven en rekenen. Onderzoek heeft uitgewezen dat vele tienduizenden soldaten tijdens hun dienstdtijd een basale kennis van deze vaardigheden is bijgebracht.³

De grootste bijdrage aan de alfabetisering van de soldaten werd geleverd door het onderwijs aan de zogenoemde huishoudelijke scholen, ook wel militair L(ager) O(nderwijs) genoemd, dat voortvloeide uit een ministeriële circulaire van 15 mei 1851.⁴ Deze scholen wonnen aan belang nadat in 1841 de schoolcompagnieën,⁵ en in 1851 de plaatsvervangende bataljonsscholen, waren opgeheven. Omdat men de nodige eenheid in het onderwijs wilde creëren werd er op 21 november 1850 wel één andere school opgericht, het zogenoemde Instructiebataljon te Kampen, maar hier zou geen elementair onderwijs worden gegeven.⁶ Dan boden vanaf 1867 de huishoudelijke scholen een grotere bijdrage aan de alfabetisering van militairen. In dat jaar werd namelijk elementair onderwijs voor alle dienstplichtigen die niet konden lezen, rekenen en schrijven verplicht gesteld! Er is berekend dat in de dertigjarige periode 1868/69-1897/98 zo'n 40 procent van de analfabeten in het

leger (van 61.625) de beginselen van lezen en schrijven zijn bijgebracht.⁷ Wel liet het onderwijs het nodige te wensen over.⁸

Deze ontwikkelingen waren voor een firma als Van Cleef en de (militaire) uitgeverij-boekhandel in het algemeen natuurlijk van groot belang. In de eerste plaats kon er een nieuwe soort militaire literatuur ontstaan, bijvoorbeeld werkjes als *Pligten van den soldaat, ...* ('s-Gravenhage, Amsterdam 1815). De soldaten die eenmaal het elementair onderwijs achter de rug hadden, waren daarnaast ook potentiële lezers geworden, van militaire reglementen tot romans. Bovendien was er een groeiende vraag naar militaire literatuur die het maken van promotie faciliteerde. Ten slotte konden ze voortaan ook niet-militaire lectuur lezen. Vooral de dienstplichtigen die in het leger hadden leren lezen, vormden een interessante groep voor de Nederlandse boekhandel.

Zelfs de bevoorrechte positie van de firma Van Cleef kon op een gegeven moment niet voorkomen dat ook tal van andere uitgevers vakliteratuur voor het leger op de markt gingen brengen,⁹ belangrijke militaire uitgaven in hun fonds opnamen, of zich hierin zelfs gingen specialiseren. Voorbeelden van dergelijke firma's zijn Doorman en Comp. in Amsterdam, Broese en Comp. in Breda, C. Teulings in Tilburg, en De Groot in Delft.¹⁰ Dat er grote belangen op het spel stonden blijkt wel uit het feit dat Coenraad Teulings tijdens een audiëntie bij koning Willem II in Tilburg tevergeefs diens steun vroeg bij het verkrijgen van het 'alleenrecht' op het drukken van al het militaire drukwerk in Nederland.¹¹ Maar zelfs nadat de firma Van Cleef haar octrooi op een gegeven moment was kwijtgeraakt bleef zij nog lange tijd de grootste en belangrijkste militaire uitgeverij-boekhandel van Nederland. Hoe zag het fonds van Van Cleef, dat als representatief kan worden beschouwd voor de negentiende-eeuwse militaire publicistiek in Nederland, eruit?

2 Reglementen

Van Cleefs uitgaven uit de jaren 1806-1813 geven op militair gebied nog een weinig consistent beeld te zien, maar verraden wel duidelijk de invloed van de directe omgeving van de firma. Zo volgde de uitgave van het *Journal militaire bevattende de decreten, besluiten en ordres, de landmagt van het Koninkrijk Holland betreffende, gedrukt en uitgegeeven op last van zijne excellentie den Minister van Oorlog* natuurlijk uit het feit dat dit ministerie toen in Den Haag gevestigd was. Hetzelfde geldt voor de waarschijnlijk commercieel aantrekkelijke uitgave van het *Naam-Register der Officieren van de Koninklijke Hollandsche Armee*. Ten slotte verschenen bij De Gebroeders van Cleef gedurende de Franse tijd verschillende leerboeken die werden gebruikt aan de militaire scholen welke toen in de stad gevestigd waren.

Terwijl de firma gedurende de Franse tijd slechts enkele militaire reglementen uitgaf, domineerden deze het militaire fonds vanaf 1814 volledig. Dit heeft natuurlijk alles te maken met enerzijds het octrooi dat in 1814 werd

verworven op het uitgeven van onder meer reglementen en anderzijds met de grote behoefte die daaraan bij het leger bestond als gevolg van de opbouw van dat leger en het daaraan verbonden onderwijs. Van het besluit van 16 december 1815 dat het onderwijs aan minderen in gang zette, luidt het eerste artikel:

Er zullen bij de verschillende korpsen der armee, scholen worden opgericht, namelijk:

Eene school bij iedere afdeeling infanterie,

Eene bij elk bataillon artillerie.

Eene bij het korps rijdende artillerie;

Eene bij elk bataillon trein-soldaten,

Eene bij het korps pontonniers, mineurs en sappeurs,

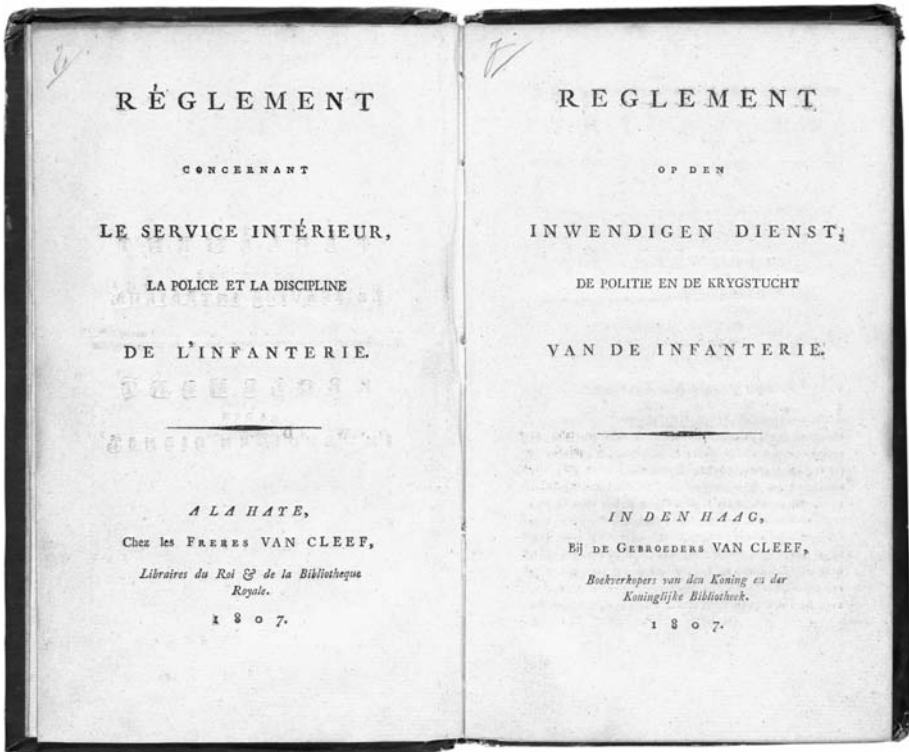
Eene bij elk regiment of afdeeling kavalerie.

De scholen zouden, wat betreft de infanterie en de cavalerie, bij de depots en wat de artillerie, pontonniers, mineurs en sappeurs betreft, bij de hoofdgarnizoenen gevestigd worden.¹²

Op de scholen werd een zeker getal onderofficieren, tamboers, trompetters, pijpers en verdere manschappen, alsmede de kinderen der militairen van het korps als leerlingen toegelaten. De leerlingen werden bataljons- of eskadrongewijs in het depot of hoofdgarnizoen gedetacheerd. De onderofficieren die niet ervaren waren in het lezen, schrijven of rekenen werden met het oog op het toenemend belang van reglementen en voorschriften vooral met betrekking tot het administratieve beheer op compagniesniveau, verplicht om de scholen te bezoeken.¹³

Het onderwijsseizoen begon op 1 november en eindigde op 1 april daaropvolgend. De lessen voor de tamboers, trompetters, pijpers en manschappen werden gegeven van negen tot elf uur 's morgens en die voor de onderofficieren 's middags tussen een en drie.¹⁴ Er werd dan lezen, schrijven en rekenen onderwezen. Het onderwijs was 'geregeld van de eerste beginselen af' en zou 'niet eindigen vóór dat de leerling goed leest, eene leesbare hand schrijft en de vier eerste regelen der rekenkunst bezit'.¹⁵

De boeken voor het onderwijs moesten volgens het oprichtingsbesluit van de scholen militaire werken of reglementen zijn en de voorschriften ten behoeve van het onderricht in het schrijven moesten daarop worden gebaseerd. Omdat het de staatsraad en Intendant-Generaal van de Administratie van Oorlog, Marinus Piepers (1771-1861),¹⁶ was gebleken 'dat de Raden van Administratie geenszins eenpariglijk over den voet dier instelling [i.e. korps-scholen] denken', werd in 1816 door hem voorgeschreven welke objecten mochten worden aangekocht.¹⁷ Dankzij deze 'Hollandse' zuinigheid kan wat meer over de boeken gezegd worden. Ten behoeve van het onderwijs aan de infanteristen werden uiteindelijk voorgeschreven:

119. Tweektalig Reglement op den inwendigen dienst, de politie en de krygstucht van de infanterie. *Règlement concernant le service intérieur, la police et la discipline de l'infanterie* (Den Haag, De Gebroeders van Cleef, 1807), titelpagina.

1. Gronden der leeskunst door J. Kuijper Hz., 4 stukjes; te Groningen bij Zuidema 1814.
2. Verzameling van korte leeslesjes, dienende tot een eerste vervolg op de gronden der leeskunst door J. Kuijper Hz.; 2 stukjes, Groningen als boven.
3. Eerste beginselen der Hollandsche spraakkunst in vragen en antwoorden, door A. Verweij; Leide bij Dumortier.
4. Eerste beginselen der rekenkunde, door J. Brunt, 1sten en 2de stukje; Leide bij Dumortier.
5. Leesboekje, zedekundig handboek voor den militaire stand, uitgegeven door het departement tot nut van het algemeen.¹⁸
6. De garnisoens dienst.¹⁹
7. Inwendige dienst.²⁰
8. Over het onderhoud der wapenen.
9. Pligten van den soldaat.²¹
10. Soldaten en pelotons school.²²
11. Theoretisch onderwijs.²³

De leerlingen afkomstig van de rijdende artillerie, pontonniers, trein en artillerie te voet gebruikten dezelfde boeken, met uitzondering van de nummers 10 en 11. Deze waren bij hen vervangen door het 'Handboek voor kanonnières' respectievelijk 'Exercitien met het veld geschut, exercitien met het batterij geschut, en manoeuvres voor de veld batterij.' Voor de cavaleristen waren laatstgenoemde nummers vervangen door 'Grondbeginselen van het onderwijs voor de kavallerie' en 'School der ruiters te voet en te paard en eskadrons school'.²⁴ Vijf van deze boeken zijn vrijwel zeker uitgegeven door De Gebroeders van Cleef, hetgeen de firma een gegarandeerde afzet opleverde, terwijl aan de overige boeken kon worden verdiend doordat ze onder meer in hun boekwinkel te koop waren.

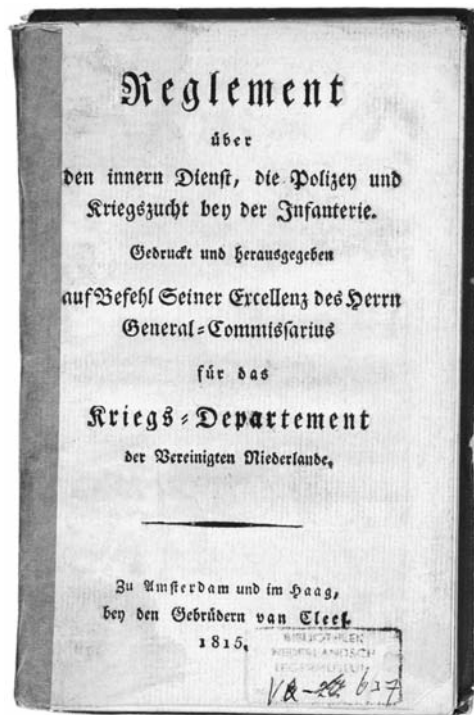
De reglementen borduurden over het algemeen voort op de voorschriften uit de Franse tijd. (Afb. 119) Sommige reglementen, instructies, handboeken en dergelijke volgden hun Franse voorgangers zelfs naar de letter. Een voorbeeld hiervan is het *Réglement concernant le service intérieur, la police et la discipline de l'infanterie* uit 1807, waarvan in 1814 een nieuwe uitgave verscheen onder de titel: *Reglement op den inwendigen dienst, de politie en de krijgstuicht van de infanterij*. Alleen al in het jaar 1815 gaf de firma Van Cleef ten minste 27 reglementen, besluiten, instructiën en wetten uit.

De oplagecijfers zullen per reglement sterk verschillend zijn geweest. Het aantal exemplaren van de *Instructie voor de generaals, kommanderende groote militaire afdeelingen* (1815) zal aanzienlijk lager hebben gelegen dan van het *Provisioeneel reglement op de exercitien en manoeuvres der kavallerij* (1815). Zo verschenen er van dit laatste reglement, in vier delen plus platen, in hetzelfde jaar twee drukken. Dergelijke winstgevende uitgaven moesten de verliezen compenseren die werden geleden op bijvoorbeeld het speciaal voor de Zwitserse troepen in Nederlandse dienst in het Duits uitgegeven *Reglement über den innern Dienst, die Polizey und Kriegszucht bey der Infanterie ...* (1815). (Afb. 120)

Behalve een onverwacht hoge afzet kan er nog een andere reden zijn dat van voornoemd, *provisioeneel*, reglement voor de cavalerie in 1815 twee drukken verschenen. Reglementen waren immers vaak aan wijzigingen onderhevig, waardoor ze onverkoopbaar werden. In dit licht wendde de firma zich in 1822 tot het Ministerie van Oorlog met de klacht dat: 'het meermalen gebeurt, dat sommige instructien en verordeningen, waarvan zij eene meerderen of minderen voorraad, gedrukt voorhanden hebben worden ingetrokken, veranderd of door nieuwe vervangen, waardoor dan de gemaakte kosten, voor zoodanige vernietigde instructien, geheel nutteloos, en te hunnen laste blijven.'²⁵ Het ministerie vond niet dat het zijn beleid op dit punt moest aanpassen. De reactie luidde in elk geval dat het Rijk bevoegd was de reglementen 'dan en zoo dikwerf te veranderen, als de dienst zulks vordert'. Door verkoop van het recht van eigendom kwam het veranderen en wijzigen geheel voor hun eigen risico, het stond 'gelijk met het minder vertier van een werk, dat zij, op den zelfden voet, van een particulier schrijver aankochten'.²⁶

Een tweede nadeel ondervond de firma door nadrukken van concurrenten.

120. *Reglement über den innern Dienst, die Polizey und Kriegszucht bey der Infanterie....* (Amsterdam, Den Haag, De Gebroeders van Cleef, 1815), titelpagina.

In 1822 schreef de firma namelijk aan Willem I dat ze 'tot hun leedwezen, telkens moeten zien, dat meest alle de Militaire reglementen, wetten, instructien en verordeningen, welke zij ingevolge het ... besluit van het Rijk, kopen en daarna drukken, en uitgaven, op onderscheidene wijze *nagedrukt* en *tot mindere prijzen verkogt worden*, ja zelfs moeten toelaten dat alle die reglementen enz. niet alleen in de Zuidelijke Provincien, maar wel voornamentlijk in het zoogenaamde *bijvoegsel op het Staatsblad bij Blussé en van Braam te Dordrecht* uitgegeven, letterlijk worden overgenomen, alle het geen niet dan tot hunne onberekenbare schade moet uitloopen en waarbij zij noch moeten aanhalen dat behalven den verkoop van deze officieele uitgaven geensints beantwoord aan de zware onkosten welke zij daarvoor maken ....'²⁷ Het ministerie antwoordde dat De Gebroeders van Cleef zelf degenen die 'hen, door het gedeeltelijk nadrukken der voorschriften en verordeningen, tot hun Octrooi behorende, in hunne regten verkorten, te dier zake, voor de gewone Regtbanken' moesten vervolgen.

Een, overigens niet door Van Cleef genoemde, nadrukker van hun uitgaven was de Amsterdamse 'koning der boekhandelaren' Johannes Allart. Deze had in 1811 ook de uitgever (de firma D. du Mortier en Zoon in Leiden) van theoloog en staatsman J.H. van der Palm (1763-1840) opgelicht.²⁸ In 1814 verscheen bij Allart bijvoorbeeld een *Provisionele instructie voor het Hoog Militair Gerechtshof*, met op de titelpagina de mededeling: 'Met privilegie voor vijftientwintig jaren'. Dit laatste was onmogelijk want met dit privilegie waren de

121. Roofdruk door J. Noman van de
Wet op de Nationale Militie, in het
Koninkrijk der Nederlanden....
(Zaltbommel 1817).

Van Cleefs begunstigd. Allart had zelfs de brutaliteit om op de versozijde van het titelblad te vermelden: 'Deze Uitgave is de eenige welke, als authentiek, moet worden beschouwd. De Griffier en Archivist ter Algemeene Staats-Secretarij', gevolgd door de handtekening van laatstgenoemde. De in 1817 door De Gebroeders van Cleef uitgegeven *Wet van den 8sten Januarij 1817, omtrent de inrigting der Nationale Militie* werd nog hetzelfde jaar nagedrukt. Hiervoor was J. Noman te Zaltbommel verantwoordelijk. Noman sloeg hiermee waarschijnlijk een grotere slag dan Allart, want de groep waarop de Militiewet van toepassing was telde vele duizenden mannen.²⁹ (Afb. 121)

Nadat het aantal door de firma uitgegeven reglementen na 1822 aanzienlijk was teruggelopen, is hiervan wederom een toename te zien tussen 1830 en 1839, de periode van de Belgische Opstand en de voortdurende mobilisatie van het leger. Belangrijke algemene reglementen, zoals dat 'op de exercitiën en manoeuvres van de infanterij ...' (1831) en het *Marsch-Reglement ten dienste van alle militaire korpsen of detachementen der Armée van de Vereenigde Nederlanden* (1832), werden in allerijl herdrukt dan wel opnieuw herzien uitgegeven. De mobilisatie van het leger betekende veel extra werk voor de firma. Zo moest bijvoorbeeld van het *Reglement op den inwendigen dienst, de politie en de krijgstuicht voor de infanterie van het Koninkrijk der Nederlanden*, waarvan in 1814 de eerste druk was verschenen, na een tweede druk in 1830 wederom een druk verschijnen in 1832.

De afname van het aantal reglementen in het fonds van de firma na 1839 heeft niet alleen te maken met het feit dat Willem I in dat jaar eindelijk de scheidingsvoorwaarden van de Zuidelijke Nederlanden erkende, waardoor het leger kon worden gedemobiliseerd. Deze afname is namelijk vooral gelegen in een wijziging van de relatie tussen de firma en het Ministerie van Oorlog. Omdat op 29 november van 1839 het octrooi van de firma afliep, had Pieter van Cleef zich begin die maand tot de koning gericht met het verzoek om de 'verleende concessie, tot het doen drukken van alle militaire Reglementen, verordeningen en instructien hoe ook genaamd, welke op last [zijner] Majesteit, door of van wege het Departement van Oorlog door den druk gemeen gemaakt zouden worden, en zulks gedurende een tijdvak van vijftientwintig jaren ...' te laten voortduren.³⁰ De koning liet zich zoals gebruikelijk hierover adviseren door het Ministerie van Oorlog. Met de wetenschap dat de firma het octrooi waarschijnlijk te danken had aan Johan Hendrik Mollerus, die indertijd zoals gezegd Commissaris-generaal van Oorlog was geweest en bovendien een bekende van de familie Van Cleef, kan in de volgende inleiding van het advies aan de koning gelezen worden dat Mollerus de koning met zijn advies min of meer misleid moet hebben: 'De hier neven vermelde Concessie is, door Uwe Majesteit, in der tijd, verleend geworden op eene voordragt van den toenmaligen Commissaris Generaal van Oorlog, van den 28e December 1814, No 72, waarbij aan Uwe Majesteit werd te kennen gegeven: dat, wanneer de bedoelde vergunning werd bepaald tot zoodanige stukken, welke de aard der zaak en het algemeen belang medebrengen, dat ter kennis kome van al de genen, welke daarbij geïnteresseerd kunnen zijn, en dat in het algemeen verkoop- en verkrijgbaar gesteld moeten worden, het toescheen, dat door het bepalen van zekere pecuniaire retributie het getal exemplaren, hetwelk in sommige gevallen voor den lande gratis zoude moeten worden geleverd, 's Lands interesse meer bevoorreed, althans niet gepresedicieerd zoude worden, dan wanneer de verkoop van dergelijke stukken ter Algemeene Staatsdrukkerij, zoude plaats hebben ....'³¹ De adviseur van de koning in dezen schreef vervolgens onverbloemd dat hij niet kon 'zien, dat het Rijk eigenlijk door het aan de Gebroeders van Cleef verleend octrooi bevoorreed is geworden'. Hij motiveerde dit als volgt: 'Het spreekt toch vanzelf, dat deze belanghebbenden, dat gene wat zij aan het Rijk moeten betalen en leveren,³² bij het bepalen van den prijs der door hen uitgegeven wordende Reglementen, verordeningen of instructien berekenen, en dat wanneer zij zich, door dit middel, kunnen dekken, er geen wezenlijk voordeel aan de zijde van het Rijk bestaat, maar wel een zeer mogelijk pecunieel nadeel, omdat het Departement van Oorlog, in allen geval, gehouden is, om de Reglementen of stukken bij het Octrooi bedoeld, bij de Gebroeders van Cleef te doen uitgeven. Dat Departement heeft dus daardoor geene vrijheid, om indien het zulks beter vond, de Staatsdrukkerij daarvoor te bezigen, welk beletsel, of hoe men dit ook noemen mag, meermalen is ondervonden.'³³ Alsof dit nog niet duidelijk genoeg was, voerde de anonieme adviseur ook nog een praktisch bezwaar

aan. Hij was van mening dat de wet van 25 januari 1817, ‘de regten bepalende die in de Nederlanden, ten opzichte van het drukken en uitgeven van letter- en kunstwerken, kunnen worden uitgeoefend’,³⁴ een nieuw octrooi overbodig maakte. Paradoxaal genoeg had Pieter van Cleef zelf deel uitgemaakt van het bestuur van de beroepsvereniging die deze wet had geëntameerd! Korte tijd later zou hij voor deze functie bedanken; of hierbij een verband bestaat met de zojuist geschetste gebeurtenissen is niet bekend.

Het opschorten van het octrooi betekende niet automatisch dat de firma geen reglementen en dergelijke meer zou mogen uitgeven en drukken. Het ministerie zou stukken in het vervolg of ter staatsdrukkerij doen drukken, of het recht van kopij onder bepaalde voorwaarden aan een drukker afstaan, mits ’s Rijks schatkist daarbij gebaat was. In het laatste geval werd er tevens enige mededinging opengesteld, zodat meer dan één boekdrukker en boekverkoper de gelegenheid zouden krijgen om daarmee hun voordeel te doen.³⁵ De firma Van Cleef kon in het vervolg dus altijd nog meedingen naar een opdracht voor een uitgave, hetgeen in de praktijk dan ook vaak gebeurde.

Desalniettemin richtte de firma zich in 1840 nog een keer rechtstreeks tot het Ministerie van Oorlog. Ditmaal luidde het verzoek om de firma te begunstigen met het uitgeven ‘van *al* [cursief LS] het geen vanwege het *Departement van Oorlog*, door den druk zal worden gemeen gemaakt’. De firma verwees hierbij naar de boekhandelaar Van Weelden, die vergund was de Wetboeken en hetgeen vanwege het Ministerie van Binnenlandse Zaken algemeen verkrijgbaar werd gesteld uit te geven. Het verzoek werd afgewezen.³⁶ Deze tweede klap die de firma als gevolg van de koerswijziging van het ministerie te verwerken kreeg, heeft in het fonds van na 1839 duidelijk sporen nagelaten. In 1840 verscheen voor zover bekend nog maar één uitgave op militair gebied en wel een herdruk van het in 1824 voor het eerst uitgegeven gedenkschrift van majoor W.P. d’Auzon de Boisminart over het jaar 1812. Hoewel Van Cleef ook voor die tijd al andere militaire boeken dan reglementen en dergelijke op de markt bracht, ging dit soort uitgaven zoals hieronder te zien zal zijn eerst na 1839 domineren.

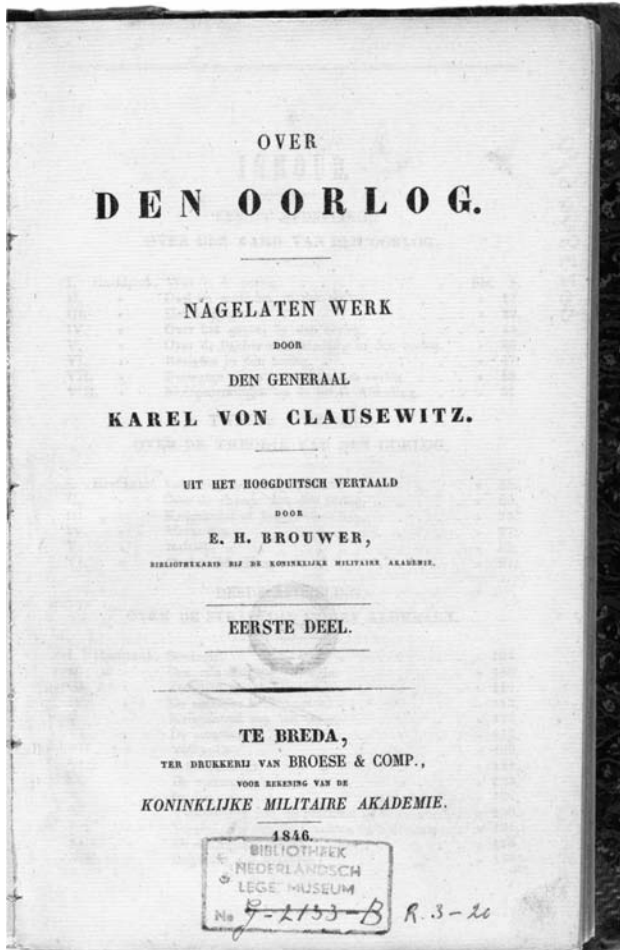
2.1 *De KMA als uitgever en het ontstaan van de Inrichting tot het uitgeven van Boekwerken voor het Leger*

Vrijwel direct na het aflopen van het octrooi aan de Gebroeders van Cleef, ongeveer circa 1840, begonnen militaire werken te verschijnen die werden ‘gedrukt voor rekening van de Koninklijke Militaire Academie’. Aanvankelijk betrof het uitsluitend lesmateriaal,³⁷ dat voorheen door De Gebroeders van Cleef zou zijn uitgegeven, maar weldra werden ook andere legerpublicaties door de KMA uitgegeven, waardoor ze een geduchte concurrent van Van Cleef begon te worden. In 1880 verscheen de eerste uitgebreide *Naamlijst van boeken en kaarten, gedrukt voor rekening van de Koninklijke Militaire Academie, ...*³⁸

De inhoud van deze catalogus ziet er als volgt uit:

Leercursussen
 wiskunde
 natuur- en scheikunde
 letterkunde
 geschiedenis en aardrijkskunde
 krijgskunde
 bouwkunde
 Wetten, besluiten enz.
 Handleidingen, voorschriften, reglementen, krijgspelkaarten, enz.
     Algemeen
     Infanterie
     Cavalerie
     Artillerie
     Genie

De oudste uitgaven in deze catalogus dateren uit 1842. Deze betroffen de eerste delen van de zogenoemde 'leercursus' die door de docenten aan de KMA was ontwikkeld. Zij hadden daartoe midden jaren dertig opdracht gekregen. Het merendeel van de cursusboeken, voornamelijk gedrukt door Broese en Comp. in Breda, verscheen in de jaren veertig en de reeks werd afgerond in het midden van de jaren zestig. De reeks bestond uit meer dan vijftig leerboeken. De meeste boeken ervan waren inmiddels een aantal keren herdrukt. De boeken vonden namelijk ook hun weg binnen het leger. Kort na het verschijnen van de eerste werken werden de boeken op verzoek van verschillende commandanten ook buiten de KMA in het leger te koop aangeboden. Zodoende konden ook officieren en onderofficieren die voor een officiersrang studeerden ze gebruiken. De boeken werden ook met een opslag van 25% via enkele boekhandelaren verkocht.³⁹ In 1841 was door de KMA al ruim 11.000 gulden verdiend aan deze reeks. De boeken vonden ook hun weg naar vele instellingen en particulieren buiten het leger. De leercursus natuurkunde van dr. W. Wenckebach, lector wis- en natuurkunde, werd zelfs aan de Hogeschool in Utrecht gebruikt. Een dergelijke omvangrijke leercursus was dan ook een unicum op internationaal niveau en deze bezorgde de KMA de nodige faam.⁴⁰ (Afb. 122) Tot de voor rekening van de KMA uitgegeven boeken behoorde ook *Vom Kriege* van Von Clausewitz, dat zoals gezegd werd vertaald door KMA-bibliothecaris E.H. Brouwer. Toen dit boek in 1846 verscheen schreef de Minister van Oorlog aan de bevelhebbers: 'thans [is] in het licht verschenen, het zoo belangrijk werk van den Generaal Karel von Clausewitz over den Oorlog, uit het Hoogduitsch vertaald, in twee deelen; zijnde de prijs van dit werk voor de korpsen gesteld op f 3.- en voor den boekhandel op f 4.- Ik verzoek U van het vorenstaande, aan de korpsen onder uwe bevelen mededeeling te doen, ten einde daarvan,

122. Carl von Clausewitz (1780-1831), vertaald door Erardus Henricus Brouwer (1804-1879), *Over den oorlog...* (Breda, Broese & Comp., Koninklijke Militaire Academie, 1846), titelpagina.

in het belang der wetenschappelijke studien, zoodanig gebruik te maken, als men zal vermeenen te behooren.⁴¹

Een ander bekend boek waarvan aan de KMA de eerste uitgave verscheen, is het *Handboek voor den soldaat*, beter bekend als het 'Handboek soldaat'. Het eerste deeltje van dit aanvankelijk uit vijf delen bestaande werk is verschenen in 1933 en in 1935 was de gehele eerste uitgave voltooid. Van het *Handboek voor de(n) soldaat* verschenen nog vele uitgaven, en via de dienstplicht hebben vele Nederlandse mannen met dit boek kennisgemaakt. (Afb. 123)

De organisatie van het uitgeven van boeken aan de KMA werd in 1889 vastgelegd in een gedrukt *Voorschrift betreffende het uitgeven van boekwerken, enz. bij de Koninklijke Militaire Academie en de aan die inrichting verbonden lithographie*. Dit voorschrift, vastgesteld in 1888, regelde met name de verantwoordelijkheden rondom het uitgeven van boeken aan de KMA en de honoraria voor schrijvers, tekenaars en dergelijken. Bij het uitgeven was een belangrijke rol weggelegd voor de bibliothecaris van de KMA. De adjudant van de gouverneur

123. *Handboek voor den soldaat I* (Breda, Koninklijke Militaire Academie, 1933), titelpagina.

van de KMA bepaalde samen met hem wie een werk mocht drukken. De bibliothecaris regelde voorts de contacten met de drukker en de typografie, hij koos de papiersoort uit en droeg zorg voor het inbinden.⁴² Van genoemd voorschrift verscheen een nieuwe uitgave in 1913, die werd herdrukt in 1918. In 1924 verschijnt vervolgens weer een uitgave van het voorschrift, maar dan is sprake van een 'Inrichting tot het uitgeven van Boekwerken voor het Leger', waaronder werd verstaan 'een drukkers- en uitgeversbedrijf' bij de KMA.⁴³ Dit bedrijf bestond uit een uitgeverij, een steendrukkerij, een boekbinderij en een magazijn.⁴⁴ Het was bestemd voor het 'vervaardigen van leercursussen, reglementen, voorschriften, schietschijven, enz, ten dienste van het leger in het algemeen en van de inrichtingen van militair onderwijs in het bijzonder'. Voor zover het werk het toeliet en met toestemming van de gouverneur van de KMA, kon tevens 'voldaan worden aan aanvragen om drukwerk van staven, korpsen of inrichtingen van het leger en van de marine'.⁴⁵

3 Studietoelaten en vakliteratuur

Terug naar de betere tijden voor De Gebroeders van Cleef. Het militair onderwijs hier te lande werd tijdens het bewind van Lodewijk Napoleon zoals gezegd sterk verbeterd. Er kwamen toen verschillende militaire scholen van de grond. Dit maakte dat bij De Gebroeders van Cleef voor zover bekend in

1807 het eerste militaire studieboek verscheen. Het betreft het door C.A. Geisweit van der Netten geschreven boekje *Byzonder onderwijs in de handgrepen te paard. Zoodanig als dezelve volgens het reglement voor de kavallerij bij de Keizerlijke leerschool te Versailles onderwezen worden ...* Van der Netten was op dat moment ritmeester-instructeur bij het Regiment Garde-Huzaren van de koning. Een jaar later volgde zijn *Onderrigt voor de ligte troepen en de officieren welke op de voorposten dienen*, voor de officieren van de cavalerie ontworpen naar het voorschrift van Frederik de Grote op basis van een Franstalige uitgave uit 1799.

Het feit dat Geisweit van der Netten lange tijd de enige auteur in het fonds was die over zuiver militaire onderwerpen schreef, en wel in het bijzonder over onderwerpen die centraal stonden in het militair onderwijs, doet vermoeden dat hij dit uit hoofde van zijn functie dan wel in opdracht van de firma Van Cleef deed. Zo zal het eveneens door hem geschreven *Onderrigt wegens het schiet- en zijdgeweer, ten dienste der Koninklijke Hollandsche troepen* ([1808]) een welkom studieboek zijn geweest aan de militaire school te Honselersdijk, waar de omgang met wapens een belangrijke plaats in het lesprogramma innam. Dit boek zou in de volgende decennia vele malen worden herdrukt. Ook verwierf Geisweit bekendheid met zijn *Handboek der paardenkennis* (1811), dat eveneens verschillende malen is herdrukt.

Tijdens het bewind van Lodewijk Napoleon was wiskunde een ander belangrijk vak in het militair onderwijs in Nederland, zij het dat het niveau hiervan beperkt bleef tot datgene wat een militair van pas kon komen. Het is in dit licht dat de firma Van Cleef in 1808 de *Wiskundige lessen* van Jacob de Gelder uitgaf. Het kloekke werk van deze 'Professor in de Wiskunst, Vestingbouw en Artillerie, aan het Hôtel de Pages van Z.M. den Koning van Holland', betrof de zogenoemde eerste cursus, bevattende 'de gronden der rekenkunst, benevens de eerste beginselen van de stekunst'. De tweede, even dikke, cursus verscheen het jaar erop en handelt over 'de volledige gronden der stekunst, en, onder anderen, de theorie der logaritmen, de combinatorische analysis, en de meest merkwaardige reeksen'. Beide boeken werden overigens uitgegeven in compagnie met B. Scheurleer junior, Pieters schoonvader.

Het gebrek aan Nederlandse militaire literatuur voor de komst van de Fransen is duidelijk terug te zien in het militaire fonds van Van Cleef na 1813. Niet alleen de reglementen, maar ook algemene en specialistische militaire studieboeken waren stevast vertalingen van buitenlandse werken. Een compleet handboek met alle 'Théoretische Militaire kundigheden' was er helemaal niet.⁴⁶ Het gebrek aan dit laatste werd verwoord door Geisweit van der Netten, die verscheidene militairen had horen klagen over de 'zwarigheden, welke hen in het toeleggen op, en het verkrygen van de hun voorgeschrevene kundigheden in de weg stonden'. Een punt van zorg was het gebrek aan een werk 't welk al dat gene bevat, wat van den Officier in het Examen gevorderd wordt'.⁴⁷ Geisweit van der Netten kwam daarom zelf met een *Algemeen samenstel der militaire pligten, kundigheden en dienst-verrigtingen. Een hand- en leerboek voor de onderscheidene rangen van den krygs-stand, byzonder voor die der cavallerie* (Groningen 1803).

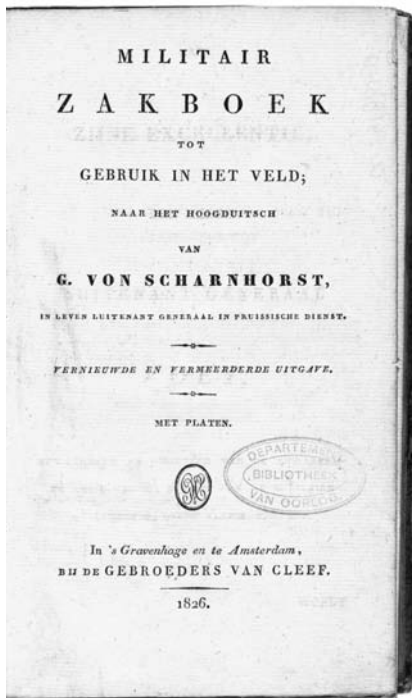

De lector in de wiskunde aan de Koninklijke Artillerie- en Genieschool te Delft, Izaak Riewert Schmidt (1782-1826), vertaalde ten behoeve van zijn onderwijs verschillende werken van de Franse auteur Silvestre François Lacroix (1765-1843). In 1825 moest Alexander van der Hoop (1791-1827), kapitein-adjudant bij de 9e Afdeeling Nationale Infanterie, er nog aan te pas komen om een verhandeling over de dienst der lichte troepen in het veld en een proeve van manoeuvres voor flankeurs uit het Frans te vertalen.⁴⁸

Ook voor een goed handboek over de fortificatiekunst moest naar het buitenland worden uitgeweken. In 1827-1828 verscheen de tweedelige *Beginselen der versterkingskunst*, een vertaling uit het Frans door luitenant-ingenieur Frederik Petrus Gisius Nanning (1798-1832) naar het oorspronkelijk werk van Nicolas Savart (1790-1853).

Sommige buitenlandse boeken golden als standaardwerk en werden om die reden vertaald. Dit kon geschieden op initiatief van zowel vertalers/ auteurs, de krijgsmacht of individuele militairen als uitgevers. Een belangrijk voorbeeld van een vertaald standaardwerk is het *Militairisches Taschenbuch zum Gebrauch im Felde* van de hand van de Pruisische militair Gerhard von Scharnhorst,⁴⁹ dat in de behoefte zou voorzien waarover Geisweit van der Netten in 1803 schreef. De oorspronkelijke uitgave van Von Scharnhorsts zakboek, een octavo van vijfhonderd pagina's, dateert uit 1792.⁵⁰ Reeds het jaar erop verscheen er een tweede oplage, waarna nog vele drukken zouden volgen. In de voorrede van zijn Nederlandse vertaling, die in 1800 verscheen bij de Haagse uitgever J.C. Leeuwensteyn, schrijft J.B. van Wintershoven, kapitein bij het 1e Bataljon Infanterie van de Bataafse armee:⁵¹ 'Zedertlang de nuttigheid van Scharnhorst's Zakboek ingezien en overwogen hebbende, besloot ik eindelijk hetzelfde, uit het Hoogduitsch, ten dienste van mijne landgenooten en kameraaden, in het Nederduitsch overtebrengen. Dat er tot heden geen beknopter Zakboek voor den officier in het veld in het licht is gekomen, hetwelk meer nuttigheid in zulk een kort bestek bevat, lijd geen twijfel; men behoeve daar omtrend slegts de Duitsche beoordelingen, onderscheiden drukken, en het sterk vertier in aanmerking te nemen. Het zou overtollig zijn, veel hiervan te zeggen, wijl de naam van Scharnhorst overvloedig genoeg bekend is.'⁵² Omdat bij De Gebroeders van Cleef waarschijnlijk regelmatig naar het zakboek van Von Scharnhorst werd gevraagd, kwam de firma in 1826 (eindelijk) met een eigen uitgave van de hand van kapitein-ingenieur Isaac Paul Delprat,⁵³ en kapitein der artillerie Hendrik Gerard Seelig (1785-1874). (Afb. 124) Aangezien deze editie door hen is opgedragen aan luitenant-generaal Johan Hendrik Voet (1758-1832), directeur van de Artillerie- en Genieschool in Delft, lijkt ook hier het initiatief voor de uitgave afkomstig te zijn van individuele militairen en/of het leger zelf, zij het dat de firma Van Cleef hen evengoed hiervoor kan hebben benaderd. Hoe het ook zij, het boek had succes, want al in 1828 kwam ook Van Cleef met een vernieuwde uitgave.

Een derde reden waarom de firma veel met buitenlands materiaal werkte, kan ten slotte het feit zijn geweest dat ze deze probleemloos in de oorspron-

124. Gerhard von Scharnhorst (1755-1813), vertaald door Isaac Paul Delprat (1793-1880) en Hendrik Gerard Seelig (1785-1874). *Militair zakboek tot gebruik in het veld;...* Den Haag, Amsterdam, De Gebroeders van Cleef, 1826), titelpagina.

kelijke taal, vertaald en/of bewerkt kon nadrukken, zonder dat ze daarvoor ook maar iets hoefde te betalen aan de auteur(s) of de oorspronkelijke uitgever(s), dan wel de bezitter van het kopijrecht. Er bestonden immers nog geen internationale afspraken omtrent het kopijrecht.⁵⁴

Ondertussen kwamen uit het jonge Nederlandse leger ook eigen militair-auteurs voort, van wie succesvolle handboeken het licht zagen. Een voorbeeld van zo'n uitgave is de *Handleiding voor onderofficieren tot de kennis der theoretische en praktische wetenschappen der artillerie*, een driedelig werk geschreven door Willem Frederik Beuscher (circa 1800-1846), een 1^e luitenant van de artillerie, dat tussen 1829 en 1834 door de compagnie B. Bruins te Delft en De Gebroeders van Cleef werd uitgegeven. Reeds in 1836 moest het driedelige boekje, dat vanaf de tweede druk alleen door Van Cleef werd uitgegeven, voor de derde keer worden herdrukt. Een ander voorbeeld is de *Gids voor de onderofficieren en korporeels der infanterie*, waarvan in 1839 een zesde druk verscheen. De auteur, George Frederik Scharten (1795-1882) – een infanterist van huis uit –, was op dat moment luitenant-kolonel-adjudant van de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië.

Als voorloper van het spreekwoordelijke *Handboek voor den soldaat* kan ongetwijfeld gelden de *Gids voor den milicien der infanterie*. (Afb. 125) Van dit in klein-octavo uitgegeven boek verschenen tussen 1885 en 1900 maar liefst twaalf drukken. De auteurs zijn Willem Louis de Petit (1834-1916) en Herman Cornelis Brandt (1844-1914), in 1885 kapitein respectievelijk 1^e luitenant bij

125. Willem Louis de Petit (1834-1916), Herman Cornelis Brandt (1844-1914), *Gids voor den milicien der infanterie* (2e dr.; Den Haag, De Gebroeders van Cleef, 1886), titelpagina.

het (in de Haagse Oranjekazerne gelegerde) Regiment Grenadiers en Jagers. De eerste oplage van de eerste druk van hun boekje bedroeg ten minste duizend exemplaren, terwijl de eerste oplage van de derde druk in 1887 meteen op vierduizend werd vastgesteld.⁵⁵ We zijn helaas niet geïnformeerd over het aantal oplagen binnen een druk. De uitgave verscheen in een weerbestendige omslag.

In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw verschenen er in het fonds van de firma vele, door Nederlandse militairen waarschijnlijk grotereels op eigen initiatief geschreven handleidingen. Mannen uit de praktijk stelden hun ervaringen voor anderen op schrift. Iemand als kapitein der artillerie J.J. Bergansius, geestelijk vader van de 'Bergansius-revolver',⁵⁶ was hiervan een uitstekend voorbeeld, want hij schreef de *Handleiding tot de kennis en het gebruik van revolverpistolen* (1869). De luitenant ter zee 2^e klasse G. de Fremery stelde zijn verworven kennis op schrift in een boek getiteld *Inleiding tot de kennis van schip en tuig, artillerie, kompas, vlaggen enz. Voor jongens aan de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden* (1883, tweede druk). Om de uitgave van dit boek wat meer cachet te geven werd toestemming tot uitgave van het werk gevraagd en verkregen van de Minister van Marine.

Als het een goede en nuttige publicatie betrof, was het ministerie nooit te

126. *Recueil militair*,... 1 (Den Haag, Amsterdam, De Gebroeders van Cleef, 1815), titelpagina.

beroerd om op enigerlei wijze een steuntje in de rug te geven; auteurs werden in zekere mate gestimuleerd. Hoewel het ministerie niet op alle verzoeken kon ingaan, kwam het geregeld voor dat auteurs een financiële tegemoetkoming of beloning kregen voor hun pennenvruchten. Ook kocht het ministerie in voorkomende gevallen meerdere exemplaren van deze boeken, of trad op als intekenaar, beval het werk aan of maakte het tot verplichte lectuur in het leger. Uiteraard was het ministerie het er vooral om te doen dat de ontwikkeling van de Nederlandse militair werd bevorderd.⁵⁷ Zo besloot het Ministerie van Oorlog in de jaren zestig van de negentiende eeuw regelmatig dat door officieren ingezonden memoriën, verslagen of rapporten met betrekking tot militaire onderwerpen uitgegeven zouden gaan worden. Ze moesten 'zooveel mogelijk tot vermeerdering van de militaire kennis der officieren en tot bevordering hunner wetenschappelijke ontwikkelinge ... strekken'. In 1867 schreef de toenmalige Minister van Oorlog J.A. van den Bosch dat daartoe alle geschriften die daarvoor geschikt werden geacht, gedrukt en vervolgens kosteloos verstrekt zouden worden. De uitgave, verzorgd door De Gebroeders van Cleef, zou in afleveringen, naarmate er stof voorhanden was, plaatshebben. De serie ging in 1867 van start onder de titel *Verslagen, rapporten en memorien omtrent militaire onderwerpen* en liep tot en met 1904. In totaal verschenen er 27 kloeke delen van

deze belangwekkende seriële militair-wetenschappelijke publicaties. Hoewel nu vergeten moet de reeks indertijd een zekere bekendheid hebben genoten. Van den Bosch had namelijk besloten dat niet alleen de hogere militaire autoriteiten, maar elke kleine staf, compagnie of escadron een exemplaar van de verslagen, ten dienste van de daartoe behorende officieren, zou worden verstrekt. De verslagen dienden bovendien ter inzage door later aankomende officieren bewaard te blijven.⁵⁸

Omdat in dezelfde periode kennelijk ook meer behoefte kwam aan de verspreiding van officiële informatie, ging De Gebroeders van Cleef in 1877 op last van het ministerie van start met het periodiek *Neêrlands leger*. De ondertitel van dit tot en met 1899 verschenen blad diende tevens als inhoudsopgave en varieert derhalve. Daarenboven gaf de firma sedert 1815 het in afleveringen verschijnende *Recueil militaire* uit, met daarin alle wetten, besluiten en orders betreffende het leger. (Afb. 126) Dit bleef zo tot 1923, met dien verstande dat het blad vanaf 1915 verscheen onder de naam *Legerorders*. Tussen 1880 en 1915 bracht de firma op last van het ministerie ten slotte vier beknopte, maar nog altijd zeer omvangrijke uitgaven van het *Recueil militaire* in achtereenvolgens vier, twee, drie en vier delen uit, en in 1883 verscheen een tweedelige uitgave ervan, speciaal bestemd voor het Nederlandse leger in Oost-Indië. De behoefte aan kennis en informatie was bij het leger in het laatste kwart van de negentiende eeuw klaarblijkelijk groot.

4 Militaire geschiedenis en folklore

De Nederlandse militair kon in de negentiende eeuw op veel officiële militaire publicaties en formulieren de naam van de firma De Gebroeders van Cleef tegenkomen. Alleen al de naamsbekendheid die de firma hiermee binnen het leger verwierf, betekende waarschijnlijk dat militairen voor een uitgave van de door hen op schrift gestelde memoires of korpsgeschiedenissen min of meer vanzelfsprekend bij De Gebroeders van Cleef terechtwamen. De eerste publicatie die duidelijk van dit type was, verscheen in 1824 en betrof de genoemde memoires van d'Auzon de Boisminart, waarmee de firma overigens veel succes heeft gehad. Geisweit van der Netten bood zo nu en dan eveneens een militair-historisch werk aan, zoals *Karel XII en Napoleon, of tafereelen, schetsen en vergelijkingen uit hunne krijgsgtogten in het Noord-Oostelijk Europa* (1827).

Het aantal militair-historische werken in het fonds van de firma nam na de beëindiging van het contract met het Ministerie van Oorlog zoals gezegd toe. Anderszijds was chauvinisme en de inrichting van de zogenoemde generale-stafgeschiedenis in de tweede helft van de negentiende eeuw verantwoordelijk voor een stroom (actuele) krijgshistorische werken en korpsgeschiedenissen, geschreven door militairen voor militairen, waarover meer in het laatste hoofdstuk. Belangrijke voorbeelden hiervan zijn de werken van eerste luite-

nant-ingenieur Jan Willem van Sypesteijn (1816-1866), *Geschiedenis van het Regiment Hollandsche Hussaren ... Eene bijdrage voor de Nederlandsche krijgsgeschiedenis van het belangrijke tijdvak 1784-1814* (1849), en *De geschiedenis van den Tiendaagschen Veldtocht in Augustus 1831*, van toenmalig kapitein van de generale staf W.E.A. Wüppermann. Als een van de belangrijkste krijgshistorische werken in het fonds kan worden beschouwd E.B. Kielstra's omvangrijke *Beschrijving van den Atjeh-Oorlog*, uitgegeven in 1883-1885 in drie delen in groot-octavo, met in totaal ruim 1700 pagina's en 34 gevouwen kaarten buiten de tekst.

Dat het uitgeven van militair-historische werken door de firma toch als risicovol werd beschouwd, blijkt uit het feit dat dit soort boeken niet zelden met voorintekening werd uitgegeven. Dit geldt bijvoorbeeld voor het *Leven van Jan Carel Josephus van Speijk* van de hand van Jacobus Koning, dat de firma in 1832 in compagnie met de Amsterdamse branchegenoot Johannes van der Hey uitgaf. Ook een gedenkboek als *De oorsprong, ontwikkeling en tegenwoordige toestand der artillerie-inrichtingen te Delft, benevens de feestelijke herdenking van het 200-jarig bestaan op 22 November 1879*, van de hand van kapitein der artillerie W.B. Westhoff, werd pas uitgegeven nadat zich een zeker aantal intekenaren had aangemeld.

Een ander soort boeken die waarschijnlijk nimmer zonder een voorintekening zou zijn verschenen, waren de zogenoemde uniformboeken, die kunnen worden gerekend tot de rubriek militair-folkloristische werken. Ze komen nog uitgebreid aan bod in het laatste hoofdstuk. In 1900 voltooide de firma het sinds 1897 in afleveringen verschijnende werk *De uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht hier te lande en in de koloniën naar aquarellen of tekeningen van J. Hoyneck van Papendrecht, W.C. Staring, gep^d kapitein der artillerie en J.P. de Veer gep^d majoor O.I. Leger*. Voor de uitgave van dit werk in twee delen op atlasformaat van de hand van de latere luitenant-generaal F.J.G. ten Raai, werden kosten noch moeite gespaard. Dat Ten Raai's boek door Van Cleef werd uitgegeven was net zo vanzelfsprekend als het feit dat de firma hier iets moois van zou maken. En men was terecht trots op het uiteindelijke resultaat, zo blijkt uit de vermelding van het 'groote plaatwerk' in het gedenkschrift van de firma uit 1939.

5 Stemmen uit het veld

Het onder het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden uitgedijde militaire apparaat paste na de afscheiding van de zuidelijke provincies niet meer bij de omvang van het land. Voor de verdediging van Nederland werd in 1840 een nieuw concept ontworpen, toegesneden op de behoeften van de nieuwe, kleine staat. Deze plannen en vooral de uitvoering ervan, stuitten tijdens de regering van koning Willem II op kritiek, uit onbegrip en omdat ze niet ver genoeg, of juist te ver zouden gaan. Het concept vond uiteindelijk zijn beslag in de Vestingwet van 1874. Vele aanpassingen gingen hieraan vooraf, waar-

127. J.B. van Heutsz,
De onderwerping van Atjeh
 (Den Haag, Batavia, De
 Gebroeders van Cleef,
 G. Kolff en Co., 1893),
 titelpagina.

over van tevoren steeds uitgebreid discussie moest worden gevoerd door een 'eeuwig kibbelend officierskorps'.⁵⁹ Ook na 1874 werd er vanuit het leger voortdurend druk op de politiek uitgeoefend om tot verandering te komen.⁶⁰

In vergelijking met eerdere debatten over de zaken bij defensie, zoals tussen 1813 en 1830 over de legervorming,⁶¹ werden de discussies in de tweede helft van de negentiende eeuw veel meer in de openbaarheid gevoerd, door middel van pamfletten en brochures en de periodieke pers. In zijn recent verschenen proefschrift *Burgerzin en soldatengeest. De relatie tussen volk, leger en vloot 1832-1914*, schrijft Ben Schoenmaker: 'De belangrijkste bron voor deze studie vormen de publicaties die het officierskorps in de jaren 1832-1914 voortbracht. Veel meer dan tegenwoordig maakten officieren in de negentiende eeuw van de drukpers gebruik om hun mening kenbaar te maken. Het bronnenmateriaal bestaat in de eerste plaats uit de jaargangen van de militaire tijdschriften ... Een andere rijke bron wordt gevormd door de brochures en

vlugschriften die de officieren naar goed negentiende-eeuws gebruik in ruime hoeveelheid het licht deden zien. Ook schreven zij boeken, zij het dat de lijst van titels ervan minder lang is dan die van de brochures.⁶² Vanaf de laatste drie, vier decennia van de negentiende eeuw nam ook de firma De Gebroeders van Cleef deel aan discussies op het terrein van de defensiepolitiek. Niet zelden onder een pseudoniem verschenen er vanaf het einde van de jaren zestig pamfletten met een politieke lading, zoals het boekje *De noodzakelijkheid van het behoud der vesting Nijmegen in het belang van 's lands defensie, betoogd tegenover de voorstelling van den heer T.J. Stieltjes* (1868).

Ook officieren van het Oost-Indische leger mengden zich geregeld in de publieke discussie over koloniale militaire aangelegenheden. Zij achtten zich voor wat het militaire optreden in de buitengewesten aanging de enige echte deskundigen.⁶³ In deze traditie verscheen bij de firma *De onderwerping van Atjeh*, een als 'epoque-makend' aangeduid geschrift van de hand van de toenmalige majoor der infanterie J.B. van Heutsz.⁶⁴ (Afb. 127) In wat wordt beschouwd als zijn 'open sollicitatiebrief' voor het gouverneurschap van Atjeh en tevens als het eerste ronduit imperialistische geschrift in de Nederlandse koloniale politiek, beval Van Heutsz een methode aan om de Atjehers aan te pakken, want 'De Atjeh-oorlog knaagt aan ons Koloniaal bezit, hij moet eindigen. Laten wij eindelijk aan de beschaafde wereld toonen, dat wij daartoe in staat zijn.'⁶⁵ Het waren echter niet zozeer Van Heutsz' ideeën die het publiek aanspraken, maar veeleer zijn daadkrachtige toon.

De Indische krijgsgeschiedenis heeft overigens een belangrijke plaats in het fonds van Van Cleef gekregen. Naast genoemd werk van Kielstra verscheen er een aantal andere belangrijke werken aangaande de militaire inspanningen overzee. Tussen 1895 en 1897 verscheen van de hand van de gepensioneerd overste der infanterie van het Oost-Indische Leger G.B. Hooyer het driedelige standaardwerk *De krijgsgeschiedenis van Nederlandsch-Indië van 1811 tot 1894*. Eerder, op 10 maart 1887, was de firma met W.L. de Petit overeengekomen dat hij een 'Beschrijving van den Atjeh-oorlog' zou afleveren.⁶⁶ Deze overeenkomst leidde tot Petits boek *La Conquête de la Vallée d'Atchin par les Hollandais ...*, dat in 1891 in compagnie met L. Baudouin te Parijs werd uitgegeven. Een vrij onbekende en zeldzame, maar zeker niet onbelangrijke uitgave is ten slotte de *Geschiedenis van het Korps Genietroepen van het leger in Oost-Indië, 1816-1895* (1897), geschreven door de majoor der genie E. Marcella. Dit boek was een gezamenlijke uitgave met G. Kolff en Co. te Batavia, de 'Indische' tegenhanger van Van Cleef als militaire uitgeverij-boekhandel.⁶⁷

6 Te land, ter zee en in de lucht

In de jaren zeventig deden ook boeken over marinezaken hun intrede in het fonds. Zo werd na het genoemd besluit van de Minister van Marine van 14 maart 1877 gestart met de uitgave van een *Jaarboek van de Koninklijke Zeemagt*,

waarvan tot 1930 55 jaargangen zijn verzorgd. Behalve dit soort officiële publicaties verschenen er ook publicaties door derden. Een opvallende uitgave is het Nederlands-Frans-Engels *Zeemans woordenboek ten gebruike van zee-officieren, gezaghebbers en stuurlieden der koopvaardij, ingenieurs van scheepsbouw, machinisten, fabrikanten, reeders en assuradeuren* (1879), van de hand van D.J. Boom. In het impressum van dit boek noemt de firma zich 'Van Cleef Brothers', wat erop duidt dat men met deze publicatie een internationale afzet beoogde. Naast verscheidene politiek getinte geschriften over de marine verschenen er, in navolging van De Jonge's *Nederlandsche Zeewezen*, enkele belangrijke maritiem-historische werken, zoals de 2e druk van *De Nederlandsche Zeemacht in hare verschillende tijdperken geschetst* (1890, eerste druk: Rotterdam, H. Nijgh, 1865-1876), door J.J. Backer Dirks. Dit tweedelige werk omvatte een kleine 1600 pagina's.

7 De auteurs

Het militair uitgavenfonds van de firma Van Cleef kent eigenlijk maar relatief weinig auteurs, wanneer althans de talrijke reglementen en dergelijke buiten beschouwing worden gelaten, waaraan vele militairen/ambtenaren hebben gewerkt. Een van hen was F.E.L.A. Abel, die, begonnen als referendaris in 1885, zijn loopbaan eindigde als adviseur honorair bij het Ministerie van Oorlog en 39 officiële publicaties van het Ministerie van Oorlog samenstelde, bewerkte en aanvulde. Hij was echter een van de weinigen die uit de onbekendheid traden.⁶⁸

De 'echte' schrijvers in het fonds, in de meeste gevallen militairen met rangen uiteenlopend van luitenant tot generaal en van veearts tot schout-bij-nacht, hadden uiteenlopende redenen om hun pennenvruchten te publiceren. Allereerst waren er de auteurs die vanuit een bepaalde functie hun specifieke kennis te boek stelden. Een voorbeeld binnen deze groep was de al meermalen genoemde C.A. Geisweit van der Netten, van wie kan worden gezegd dat hij een echte *uomo universale* was. Een ander voorbeeld van een militaire intellectueel was de van oorsprong Vlaamse Pieter Frederik Brunings. In het fonds van Van Cleef verscheen van zijn hand weliswaar alleen het *Leesboek voor militaire scholen* (1871), maar hij liet toch een veelzijdig oeuvre na, waarin kinderboeken, romans en militaire en literaire werken worden aangetroffen. Zijn bekendste (militaire) werk is stellig het uniformboek *Onze Krijgsmacht met bijschriften* ('s-Gravenhage, Charles Ewings, z.j.).

Ofschoon Brunings militair was, hadden zijn activiteiten als auteur meer weg van die van een broodschrijver. Echte broodschrijvers worden in het militair uitgavenfonds van de firma Van Cleef echter slechts incidenteel aangetroffen. De auteurs van Van Cleef waren immers voor het merendeel militairen van huis uit. Dit neemt niet weg dat er door te publiceren bij de firma een aardige (extra) boterham te verdienen viel. Wanneer een militair zijn ken-

nis op een bepaald vakgebied aan het papier toevertrouwde en het manuscript het tot een boekuitgave had gebracht, moest er doorgaans meer dan één druk verschijnen om de auteurs een enigszins behoorlijke verdienste te bieden.

De afspraken die tussen auteur(s) en uitgever, over onder meer het honorarium, werden gemaakt, werden vastgelegd in een contract. Uit zo'n contract tussen kapitein W.L. de Petit en 1e luitenant H.C. Brandt, als auteurs van een uit te geven *Gids voor den milicien der infanterie* (1885), blijkt dat zij tien cent per exemplaar zouden ontvangen. Aangezien de oplage duizend exemplaren bedroeg, betekende dit in concreto in beginsel een honorarium van honderd gulden.⁶⁹ Aanzienlijk meer betaalde de firma voor het boek van G.P. Booms, getiteld *Het eerste boek van Neerlands krijgsgeschiedenis* (1887). Booms incasseerde maar liefst twintig gulden per vel druks en bleef daarnaast eigenaar van het kopijrecht.⁷⁰ Maar Booms' boek had echter een veel kleinere oplage.

De Petit verkocht van zijn boek *La conquête de la vallée d'Atchin par les Hollandais*. ... het kopijrecht voor 25 gulden per vel druks van zestien pagina's, met een maximum van 55 vel, ofwel 1.100 gulden, en verloor daarmee wel alle eventuele toekomstige aanspraken.⁷¹ Bij dit boek zag het er echter niet naar uit dat er, zoals bij het door hem samen met Brandt geschreven gidsje, extra oplagen of drukken nodig zouden zijn. Met dit gidsje, waarvan in een relatief korte periode ten minste twaalf drukken verschenen, hebben beide auteurs het nodige verdiend. Het vertrouwen dat de firma kennelijk in de werken van deze auteurs kreeg, maakte bovendien dat bijvoorbeeld voor de in 1887 voorgelegde *Gids voor de militie- en schutterij officieren* de eerste oplage werd vastgesteld op drieduizend exemplaren, met een honorarium van duizend gulden. Voor iedere extra oplage werd elk van de auteurs nog eens tweehonderd gulden in het vooruitzicht gesteld.⁷²

De Petit en Brandt zijn voorbeelden van militaire auteurs die op eigen initiatief een handboek samenstelden en dankzij een goede ontvangst daarvan een aardige bijverdienste genoten. Het kwam ook voor dat een auteur bewust slechts een bescheiden honorarium vroeg. Zo werd het kopijrecht op de *Klapper op de bestaande kriegsregeling der Landmagt* (1836), samengesteld door generaal-majoor J.H. Kesman, door Van Cleef voor 150 gulden afgekocht opdat 'de prijs van het werk ... met niet meer dan omtrend tien procent verhoogd zal worden, en alzoo op niet meer dan vier gulden vijftig centen ... gesteld zal worden'. Tot 'openbaar bewijs, dat meer loffelijke bedoeling, dan winstzucht, tot het vervaardigen en uitgeven van het werk, aanleiding hebben gegeven', werd bovendien besloten dat de prijs op de omslag van het boek zou worden afgedrukt.⁷³

In de contracten werden uiteenlopende afspraken tussen auteur(s) en uitgever vastgelegd. Zo valt uit het contract met Kesman te leren waarom boeken soms niet zijn voorzien van paginering. Dit is het geval bij Kesmans klapper als gevolg van de eis dat het boek 'met den meest bestaanbaren spoed zal kunnen uitgegeven worden'. Om het boek zo snel mogelijk te kunnen pro-

duceren liet Van Cleef het drukken uitvoeren op twee drukkerijen tegelijk, 'tot welk einde de bladzijden niet zullen worden gepagineerd.' Opvallend is dat in het contract werd vastgelegd dat het boek 'zal ingenaaid worden zoo als het *Recueil Militair*, met dat onderscheid, dat in plaats van blaauw papier, geglanst of Chist papier van eene andere kleur, ter keuze van den Schrijver gebezigd zal worden'. Het feit dat de gehele oplage van het boek kennelijk uniform werd gebonden maakt overigens dat hier sprake is van een vroege vorm van een uitgeversband.

8 Oorlogslast

Er verschenen van circa 1875 tot 1960 tal van boeken in het fonds die vrijwel alle aspecten van het militaire apparaat behandelden, zoals: wetten, besluiten, reglementen, instructies, krijgshistorische en krijgskundige werken, boeken en pamfletten over defensiepolitiek, gemakkelijke militaire werken, en militair-folkloristische publicaties. Vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw is wederom een geleidelijke toename te zien van het aantal officiële militaire publicaties, een ontwikkeling die tijdens het interbellum een hoogtepunt bereikte; de periode van de Eerste Wereldoorlog had de ogen geopend voor de gevaren die Nederland bedreigden, en dat besef zou in de jaren twintig en dertig alleen maar toenemen.

Na de Tweede Wereldoorlog was het evenwel definitief afgelopen met het militaire fonds. In februari 1940 was nog een catalogus met *Uitgaven op militair en luchtbeschermingsgebied in de laatste jaren verschenen en verkrijgbaar bij De Gebroeders van Cleef Boekhandelaar en Uitgevers te 's Gravenhage* uitgekomen. De specialisatie van de firma Van Cleef zorgde vanaf mei echter voor een groot probleem, net als na het vertrek van de Fransen in 1813 het geval was geweest. Vanaf dat moment hoefde de firma niet langer opdrachten of kopij van het Ministerie van Oorlog of kopij over de gebruikelijke militaire onderwerpen van derden te verwachten. Toch bleven er aanvankelijk 'militaria' verschijnen. In hetzelfde jaar verscheen het boekje *Een leger trekt door Frankrijk*, een uit het Duits vertaald werk van een oorlogscorrespondent, samengesteld aan de hand van reportages door leden van de Propaganda Kompagnie van de Duitse Wehrmacht. Het jaar daarop verscheen onder meer het werk *Hoe sterk is de Britse vloot? De grenzen van de Britsche zeemacht*, van de hand van O. Groos.

Deze collaboratie met de Duitse bezetter werpt een donkere schaduw op de rol die de firma toen al een kleine 150 jaar had gespeeld als hofleverancier van de Nederlandse krijgsmacht. Na de oorlog kreeg J.C. van Wermeskerken, toenmalig eigenaar van de firma, van de Zuiveringsraad voor de uitgeverij, de boekhandel, het bibliotheek- en kioskbedrijf en de bedrijfsreclame met ingang van 9 april 1946 dan ook een half jaar ontzegging van leidinggevende functies in het uitgeversbedrijf als straf opgelegd. Het vonnis luidde: 'dat de instelling van de beschuldigde niet fout was, en de Raad wil aannemen dat de

128. *Handboek voor den soldaat. Nederlandsche troepen in Engeland* (Newport, George Dell LTD., 1940), titelpagina.

beschuldigde uit vrees, deels uit onvoldoende besef van het karakter van bedoelde brochures tot het uitgeven daarvan is overgegaan, en dat beschuldigde tenslotte slechts een gering financieel voordeel bij die uitgaven gehad heeft.⁷⁴ Het imago van de firma had echter onherstelbare schade opgelopen, zeker gezien haar specialisatie. Het is daarom opvallend dat de firma van 1945 tot en met 1958 nog verschillende militaire boeken heeft uitgegeven, waaronder enkele in opdracht van Defensie.

8.1 *Inrichting Uitgeven van Boekwerken voor het Leger*

Defensie zette echter kort na de oorlog de Inrichting Uitgeven van Boekwerken voor het Leger (IUB) op, de opvolger van de reeds behandelde Inrichting tot het Uitgeven van Boekwerken voor het Leger aan de KMA,⁷⁵ en de voorloper van de latere Centrale Drukkerij en Publikatievoorziening (CDP) te Emmen, die ressorteerde onder de Directie Interne Zaken van het Ministerie van Defensie.⁷⁶ De IUB begon onmiddellijk na de bevrijding met de opbouw van het bedrijf.⁷⁷ Dit lijkt vreemd, maar hierbij moet worden bedacht dat ook tijdens de oorlog, vanuit Londen, de productie van Nederlandse voorschriften en dergelijke gewoon doorging (Afb. 128). Vooral toen het einde van de

oorlog in zicht kwam nam de behoefte aan voorschriften toe teneinde de terugkeer en (her)oprichting van Nederlandse militaire eenheden in goede banen te kunnen leiden.⁷⁸

De keuze van het Ministerie van Oorlog voor een eigen bedrijf dat zich na de oorlog in Nederland zou bezighouden met de productie van drukwerk voor het leger, was gericht geweest op economisch voordeel. De centralisatie van de productie en aflevering van het militaire drukwerk bij één instantie had volgens de firma in 1949 inderdaad reeds een besparing opgeleverd. Daarnaast vond men het noodzakelijk een huisdrukkerij ter beschikking te hebben die in geval van bijzondere omstandigheden geheel selfsupporting was en daardoor het 'legerbelang [kon] dienen'. De in de drukkerij opgestelde apparatuur kon, naar Amerikaans voorbeeld, in geval van mobilisatie of oorlog gemakkelijk verplaatst worden en elders opnieuw in bedrijf worden gesteld.⁷⁹

Van de door het IUB geproduceerde boeken verschenen al vanaf 1946 catalogi⁸⁰ en in 1950 kwam het Ministerie van Oorlog voor het eerst met een (voorlopig) voorschrift voor *Beheer en verantwoording van boekwerken bij de onderdelen der Koninklijke Landmacht*. In 1953 verscheen hiervan de tweede (vastgestelde) druk. In dit voorschrift werden de volgende zaken geregeld: I. Benamingen en afkortingen, II. Aansprakelijkheid, III. Aanvragen, toezenden, terugzenden, uitreiken, IV. Voorraad, V. Boekwerken op de man, VI. Boekwerken bij de onderdelen, VII. Boekwerken bij het materieel, VIII. Administratieve verantwoording bij beheerder, IX. Administratieve verantwoording bij Mobilisatiebureaux, X. Administratieve verantwoording bij Fouriers, XI. Verlies, vermissing of beschadiging, XII. Detachering, XIII. Coursussen, XIV. Contrôle op het beheer over de boekwerken, XV. Legerformulieren.⁸¹ Iedere militair was 'aansprakelijk voor de aan hem van Rijksweg toevertouwde boekwerken.'⁸² Als boekwerken zoekraakten of beschadigd raakten door schuld, nalatigheid of gebrek aan zorg, was de militair verplicht de schade te vergoeden. Hetzelfde gold voor de commandant aan wie boekwerken voor het onderdeel waren uitgereikt. Een en ander werd zo nodig zelfs aan de krijgstuicht getoetst.⁸³ De 'Boekwerken op de man' kende drie soorten: boekwerken die nodig waren voor een goede uitvoering van de dagelijkse dienst, boekwerken die de commandant nodig oordeelde, en boekwerken voor militairen in opleiding voor een bepaalde functie of rang. Militairen die met groot verloop gingen, konden boekwerken die zij wilden bestuderen en om die reden wensten mee te nemen, aanvragen bij de commandant van het korps.⁸⁴

11 *‘Tot bevordering van hun duurzaam geluk’* Zedenkundige boeken voor het Nederlandse leger in de negentiende eeuw

1 Het leger als zedenmeester

Op de in het vorige hoofdstuk aangehaalde literatuurlijst van boeken in gebruik bij de lagere scholen van het leger, staat onder andere een ‘Leesboekje, zedekundig handboek voor den militaire stand, uitgegeven door het departement tot nut van het algemeen.’ Dergelijke zedenkundige werken bestemd voor het leger ontstonden in de negentiende eeuw en vormen een niet te verwaarlozen subcategorie van de grote hoeveelheid opvoed- en gedragskundige boeken die toen in Nederland het licht zagen in het kader van het beschavingsoffensief dat door allerlei maatschappelijke instanties in gang was gezet. De vele verschillende-negentiende eeuwse zedenkundige boeken voor het Nederlandse leger zijn opgenomen in addendum 11, waarnaar hier regelmatig zal worden verwezen.

Het gaat om gedragsboeken met morele en opvoedkundige lessen en voorbeelden voor militairen die nauw verwant aan de zedenkundige werken voor jongens en mannen in de burgersamenleving zijn. Er wordt in de boeken bovendien telkens weer op gewezen dat de militair ook een goed burger moest zijn. Zaken als beschaafd gedrag, een net uiterlijk, zindelijkheid en kameraadschap zijn immers zowel in de burgersamenleving als in het leger van belang. Daarnaast komt uit deze boeken naar voren dat militairen een grote verantwoording hadden ten opzichte van de natie en dat ze een voorbeeldfunctie te vervullen hadden. De boeken bevatten daarom voorbeelden van gewenst moreel gedrag en raadgevingen voor gewenst moreel functioneren in zowel het leger als in de samenleving in het algemeen.

Voor militair-historici zijn zedenkundige boeken voor militairen een belangrijke en interessante bron voor onderzoek naar normen en waarden binnen het leger.¹ Aangezien het ontstaan van dit genre parallel loopt met de invoering van de dienstplicht, zijn ze ook van nut voor het onderzoek naar de bijdrage die het leger leverde aan het beschavingsoffensief van die tijd. Ten slotte zijn de boeken ook vanwege hun verschijningsvorm de aandacht meer dan waard. In dit hoofdstuk staat de rol centraal die het Nederlandse leger

speelde in het ontstaan en het gebruik van zedenkundige boeken voor militairen in de negentiende eeuw.

2 De doelgroep

Teneinde de potentiële doelgroep van de zedenkundige boeken bloot te leggen wordt nu eerst kort een beeld geschetst van de samenstelling van het leger na de invoering van de dienstplicht en van de sociale gevolgen daarvan. Zoals reeds aan de orde kwam voerde koning Willem I na het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 in Nederland de dienstplicht in. Geconfronteerd met zowel grote kwantitatieve als kwalitatieve wervingstekorten voor de staande armee riep Willem I op 24 juli 1814 de Commissie voor het Militaire Wezen in het leven. Deze commissie kwam tot de onvermijdelijke conclusie dat de oplossing voor het tekort aan manschappen lag in een groter beroep op de dienstplicht. Zo kwam op 27 februari 1815 de Wet op de Nationale militie tot stand.² De rol die de dienstplicht toen bij de legervorming ging spelen werd pas echt duidelijk in 1818. Toen werd namelijk een einde gemaakt aan de Nationale militie en ook aan de staande armee als afzonderlijke, in eigen eenheden dienende delen van het leger. De dienstplichtigen vonden vanaf dat moment ook niet langer alleen hun weg naar de Afdelingen Nationale Infanterie, zoals de nieuwe naam van het amalgaam aan infanterieregimenten luidde, maar geleidelijk ook naar de andere wapens.³ Zodoende ontstond het zogenoemde kadmilitie leger, dat wil zeggen: dienstplichtige soldaten met een beroeps kader, dat zou blijven bestaan tot de afschaffing van de opkomstplicht in 1996.

Ondanks de invoering van de dienstplicht, waarbij door middel van loting werd bepaald wie er moesten dienen – tot 1898 hoefde in Nederland niet iedere jongeman in dienst (persoonlijke dienstplicht) – kende de militie ook vrijwilligers. Er waren namelijk gemeenten die de hun opgelegde contingenten geheel of gedeeltelijk vulden met zogenoemde 'vrijwilligers'. Dit waren arm-lastigen, mannen zonder werk en dergelijken die door het gemeentebestuur tegen een financiële vergoeding uit de gemeentekas overgehaald werden vrijwillig in de militie te treden.⁴

Gedurende bijna de gehele negentiende eeuw kon men op twee manieren legaal onder de dienstplicht uitkomen: door nummervervisseling of plaatsvervanging. Het eerste hield in dat degene die was ingeloot zijn nummer tegen betaling ruilde met iemand die was uitgeloot. Bij plaatsvervanging was het zaak om na inloting iemand te vinden die tegen betaling de plaats wilde innemen, het zogenoemde remplaçantenstelsel. De plaatsvervanger nam in tegenstelling tot de nummervervisselaar vrijwillig dienst. Het aanstellen van een plaatsvervanger leverde een vrijstelling op wegens broederdienst voor de opvolgende broer. Dit was niet het geval bij een nummervervisselaar. De broer van de plaatsvervanger hoefde overigens niet in dienst, terwijl die van

de nummerverwisselaar weer wel de pineut was. Een plaatsvervanger vroeg daarom meer geld dan een nummerverwisselaar.

Door dit systeem waarmee dienstplichtigen zich konden laten vervangen, kreeg het leger alsnog te maken met armlastige rekruten. Een bedrag dat bijvoorbeeld een remplaçant ontving liep soms op tot honderd gulden. Een rekrut die dienst nam in de staande armee en een engagement van zes jaar aanging, kreeg als beloning daarentegen slechts een eenmalig handgeld van tien gulden.

De landsverdediging kwam ondanks de invoering van de dienstplicht in de praktijk veelal voor rekening van dat deel van de bevolking dat voor de economie en welvaart van het land de minste waarde had.⁵ De praktijken van Nederlandse gemeenten lijken ook verdacht veel op de beruchte werkwijze van de werfofficieren uit het Ancien Régime: klopjachten op al degenen die volgens de toen geldende opvattingen in het leger thuishoorden: de werkschuwen, ex-gedetineerden, vagebonden en bedelaars. Behalve een morele verplichting was de opvoeding en opleiding van veel militairen vooral noodzakelijk om het leger adequaat te kunnen laten functioneren en daarmee een belang van de natie. In het zedelijk-religieuze *Handboek tot opleiding en beschaving van verstand en zeden, voor aankomende officieren. Eene keurzame-ling* (1829), dat bij het leger in gebruik was, staat: 'Een stand echter, welks bestemming is, de hoogste goederen des volks, vrijheid, eigendom en godsdienst, tegen gewelddadige aanrandingen van vreemde natiën te beveiligen; in betrekkingen, waarin niet alleen de arm, maar nog meer het hoofd, voornamelijk echter het hart beslist; eindelijk in eenen tijd, dat volken aandringen, honderdduizenden tegen honderdduizenden strijden, oorlogen door éénen veldtogt geëindigd, veldtogten door twintig veldslagen gekenmerkt worden – een zoodanige stand, in zulke betrekkingen en tijden, legt zeker de leden, bijzonder van den hogeren rang, vele en groote verpligtingen op, welker bevrediging alleen door de bijzondere toewijding van een geheel menschenleven wordt mogelijk gemaakt.'⁶ Tegen deze achtergrond moet het ontstaan van zedenkundige boeken voor militairen in Nederland in de negentiende eeuw worden verklaard.

3 Zedelijk-religieuze boeken voor militairen

Het uitgeven van zedenkundige boeken voor militairen was aanvankelijk vooral het initiatief van geestelijken, predikanten en vertegenwoordigers van charitatieve instellingen. Al in 1812 schreef de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een prijsvraag uit 'ter meerdere verzedelijking van den zoo schoonen, als edelen krijgsmanstand', die door Stephanus Hanenwinckel (1766-1856),⁷ predikant te Warns, werd gewonnen.⁸ Zijn inzending werd door het Nut in 1815 bekroond met goud en zag vervolgens onder de titel *Zedekundig Handboek voor den Militairen Stand* het licht.⁹ (Afb. 129) Spoedig volgden meer van dit soort

Z E D E K U N D I G
H A N D B O E K
V O O R   D E N
M I L I T A I R E N   S T A N D.

U I T G E G E V E N   D O O R   D E
M A A T S C H A P P I J:
T O T   N U T   V A N ' T   A L G E M E E N.

T e   A M S T E R D A M ,   b i j
C O R N ^s. D E V R I E S , H E N D ^k. V A N M U N S T E R E N Z O O N
E N
J O H A N N E S V A N D E R H E Y .
1 8 1 6 .

De prijs is 5 stuivers.

publicaties. Uit de periode 1815-1832 zijn in totaal tien zedelijk-religieuze boeken voor militairen bekend. Het ontstaan hiervan volgt uit het feit dat de publieke moraal toen in hoge mate werd bepaald en gedragen door de christelijke moraal, zoals deze door de verschillende godsdienstige denominaties werd gepredikt.¹⁰ Door de toen nog recente scheiding van kerk en staat was de staat toegankelijk gemaakt voor aanhangers van alle kerken, en niet meer alleen voor de lidmaten van de Gereformeerde Kerk. Dit had als gevolg dat de ruimte tussen staat en godsdienst in de praktijk veeleer kleiner werd aanzien er veel meer kerken actief en zichtbaar werden in de samenleving.¹¹

Op de Nationale Vergadering van 1796 was men het er unaniem over eens geweest dat de nieuwe staat zedelijk-religieus gefundeerd moest zijn. De godsdienst – in de betekenis van een algemeen en gemeenschappelijk religieus besef, met een sterk moralistisch gehalte en de nadruk op deugden en plichten – vormde de basis voor de publieke moraal, dat wil zeggen het geheel van burgerlijke normen en waarden en van burgerlijke rechten en plichten.¹² De maatschappelijke functie van kerk en godsdienst werd nu het opvoeden en disciplineren van de burgers en het bevorderen van de nationale eenheid.¹³ Aangezien de samenstelling van het nieuwe leger voor wat betreft militairen beneden de rang van officier veel te wensen overliet, konden de 'zedeprekers' hier met opgestroopte mouwen aan de slag.

Een andere reden dat de kerken zo actief waren op dit terrein is de omstandigheid dat de dienstplichtigen uit de middenklassen die zich geen plaatsvervanger konden permitteren, terechtkwamen bij het 'schuim der natie'. Dit terwijl bij hen toch een zeker opvoedings- en opleidingsniveau kon worden verondersteld.¹⁴

Voor soldaten uit deze middengroepen was een boek als *De Ransel. Een geschenk van ouders aan hunne strijdbare zonen, tot bevordering van hun duurzaam geluk* (1832), waarin 'eene mengeling van schoonheden, meest uit de zedekunde' was bijeengebracht, dus een uitkomst.¹⁵ (Afb. 130) Het boek, samengesteld door godsdienstonderwijzer Hendrik Anneveld (1800-1875), begint veelzeggend met: 'Krijgslieden! Voor niets ben ik meer beducht, dan voor het verlies van de rust uwer zielen, en voor het gemis van de blijdschap uwer gemoederen!'¹⁶ Het bedervend effect dat het leger op de jeugd zou hebben komt ook duidelijk naar voren in de motivering die Nutssecretaris Arendt Raverker gaf voor de instelling van voornoemde prijsvraag. Het feit dat toen bijna iedere jongeman onder de wapens moest, maakte het volgens hem noodzakelijk dat voor 'den Hollandschen krijgsman eene handleiding voorhanden kwame, waardoor hij gelegenheid verkreeg, om de zedelijke verplichtingen, welke op hem liggen, te leeren kennen en beoefenen.'¹⁷

4 Inhoud, presentatie en receptievorm van het zedelijk-religieuze boek

Door de uiteenlopende herkomst van zedelijk-religieuze boeken voor militairen is de presentatievorm ervan zeer verschillend; van fictie of historische verhalen, brieven van vader aan zoon, citaten uit de Bijbel, citaten uit het werk van de meest uiteenlopende auteurs, tot boeken met opstellen waarin men expliciet op de zaken ingaat. Veelvoorkomend zijn de boeken met citaten. Boeken met expliciete opstellen komen minder vaak voor. De ene vorm sluit de andere overigens niet uit; de verschillende presentaties werden in de eerste helft van de eeuw naast elkaar in één boek gebruikt. Historische (lees krijgskundige) verhaaltjes waren bijvoorbeeld de gehele negentiende eeuw populair.

De doelgroep van het zedelijk-religieuze boek bestond uit de individuele soldaten. Hiervoor zijn verschillende aanwijzingen te vinden. Zo hebben veel titels een militaire connotatie, getuige onder meer *De ransel. Een geschenk van ouders aan hunne strijdbare zonen ...*, *Kathechismus voor de verdedigers des vaderlands, ...*, *Zedekundig handboek voor den militairen stand. ...*, en *Geestelijke wapenrusting van een christelijken krijgsman; ...*, waarmee aangegeven wordt dat het hier gaat om 'lijfboeken', boeken die men met zich mee kon dragen. Ook het kleine formaat ervan duidt daarop. De manier waarop de boeken gehanteerd moesten worden, komt nog duidelijker naar voren in het voorwerk van *De ransel. Een geschenk van ouders aan hunne strijdbare zonen ...*. Zo schrijft de auteur H. Anneveld: 'beschouwt dezelve op de wacht.' De predikant C.P. Winckel schrijft in het voorwoord tot de door hem uit het Duits vertaalde *Geestelijke wapenrusting van een christelijken krijgsman; ...*: 'Ouders! ... Nevens uwe Vaderlijke waarschuwingen en raadgevingen, kunt gij hun niets beters medegeven, dan dit boekje, niets heilzamer in hunne ledige uren aanprijzen dan hetzelfde naarstig te lezen, vooral daar, waar zij geene gelegenheid hebben van openbaar godsdienstig onderwijs. – Medebroeders! die voorgangers zijt in de Gemeenten, en dikmaals eene geliefden Leerling ziet heen gaan met een bekommerd hart, Prijst hem deze Geestelijke Wapenrusting aan, als een vade mecum ... Rijken en meer gezegenden in den lande, wanneer gij in uwe Steden en Dorpen eenen behoeftigen Jongeling als Militair ziet vertrekken ... geeft hem dan ook zoo een boekje mede.'¹⁸

Van kerkelijke zijde werd actief aan de zedelijke beschaving van de soldaten gewerkt. Zo werden soms grote aantallen exemplaren van bepaalde teksten ter beschikking gesteld van het Ministerie van Oorlog ter verdeling onder de manschappen. Dit was onder andere het geval met het werkje de *Godvruchtige krijgsman*.¹⁹ Het Ministerie van Oorlog besloot 'dezelve uit te deelen, aan zoodanige krijgslieden, bij het leger aanwezig, of bij toezending als anders in de hospitalen bij hun bekend ... om daarvan met vrucht gebruik te maken, te zenden, aan elk van de drie predikanten bij het leger, als veldpredikers geplaatst, een getal van tachtig exemplaren, en aan den predikant, waarnemende den leeraarsdienst bij het garnisoen in de Willemstad vijftig exemplaren.'²⁰

130. Hendrik Anneveld (1800-1875), *De ransel. Een geschenk van ouders aan hunne strijdbare zonen, ter bevordering van hun duurzaam geluk...* (Amsterdam, Schalekamp en Van de Grampel, 1832), titelpagina.

Uit de titels van de negentiende-eeuwse zedenkundige boeken voor het Nederlandse leger blijkt dat er ook boeken verschenen die speciaal bestemd waren voor officieren. Predikant Winckel schreef in zijn *Geestelijke wapenrusting van een' christelijken krijgsmán*; ... met betrekking tot de officieren dat 'Hun voorbeeld invloed zal hebben op diegenen, welke onder hunnen bevelen staan.' Hoewel zedenkundige boeken ook voor sommige officieren waarschijnlijk geen overbodige luxe waren, was het waarschijnlijk vooral de bedoeling dat juist zij kennisnamen van de inhoud en probeerden daarmee zo veel mogelijk rekening te houden in hun handelen en deze inhoud bij voorkeur actief overbrachten op de soldaten. Dat op de intekenlijsten van sommige zedenkundige boeken voor militairen, die qua titel niet expliciet op officieren zijn gericht, toch uitsluitend officieren voorkomen, betekent dan ook niet dat zij die boeken uitsluitend voor eigen gebruik aanschafte. Daarnaast wilden zij door hun intekening het uitgeven van dit soort boeken waarschijnlijk ook aanmoedigen en ondersteunen.²¹

Als een militair van een lagere rang dan officier al over een eigen zedenkundig boek beschikte, is het nog de vraag of hij wel kon lezen en zo ja, of hij daartoe ook bereid was. Het lezen van dit soort boeken vond immers plaats op basis van vrijwilligheid. Wel waren er, zoals in een eerder hoofdstuk aan

bod kwam, in de negentiende eeuw diverse korpsscholen opgericht waar behalve de onderofficieren die niet konden lezen, rekenen of schrijven, ook de tamboers, trompetters, pijpers en manschappen alsmede de kinderen van militairen welkom waren. Daarnaast mag worden aangenomen dat er, mede als gevolg van de invoering van de dienstplicht, in ieder geval ook militairen in de lagere rangen waren die konden lezen. Het aantal potentiële lezers was echter hoe dan ook laag. Zo bedroeg, rond 1800 onder mannen, het aandeel potentiële lezers uit die groep slechts 36 procent.²² Er waren echter wél potentiële lezers en regelmatig kwamen er nieuwe bij dankzij het leesonderwijs. Degene die zelf niet kon lezen, luisterde misschien als er uit de boeken werd voorgelezen, waarvoor een alfabeet kon worden aangewezen, zoals in de negentiende eeuw gebruikelijk was onder arbeiders die de eentonigheid van hun werk wilden verminderen.²³

5 Enkele voorbeelden van zedelijk-religieuze boeken

Hanenwinckel won zijn prijs met een stukje fictie over een Brave Hendrik. Zijn boek begint: 'Eelhart bereikte thans eene hogen ouderdom, was vergeenogd en tevreden, dewijl hij zijne dagen zoo ver gelukkig had doorgebracht. Geene knaging van zijn geweeten, als hij zijne verloopenen dagen herdacht, geen verzuim van pligt, geene door hem bedrevene, slechtigheden, folterden zijn hart. Vrolijkheid en opgeruimdheid woonden nog op zijn gelaat, schoon zilverwitte haarlokken reeds zijnen schedel versierden.'²⁴ Degene die zo'n vooruitzicht aansprak, kon verder lezen om te zien hoe hij hetzelfde kon bereiken. Eelhart trad vrijwillig als soldaat in dienst en eindigde dankzij zijn braafheid als generaal. Wat daarbij kwam kijken, komt in het boek naar voren in de geregelde dialogen tussen Eelhart en een van zijn meerderen – een soort evaluatiegesprekken –, waarna hij soms werd bevorderd, en in de briefwisseling met zijn vader.

In het boek *Geestelijke wapenrusting van een' christelijken krijgsman ...* uit 1816, naar het Duits van Maximiliaan Friedrich Scheibler (1759-1840), worden de grootste zonden die men kon begaan op een zakelijke wijze behandeld. Zo vangt het hoofdstuk over vloeken op de volgende wijze aan: 'Nergens is de gewoonte, van den naam van God, of van andere voorwerpen, die betrekking tot God hebben, ligtzinnig uit te spreken, en denzelven ter bevestiging van een gezegde, of bij woeste uitbarstingen van ongenoegen en toorn, meer in zwang dan in den Soldatenstand; nergens hoort men wel onbekender en vreesselijker vloeken en verwenschingen, dan hier; het is als of men geloofde, dat het tot het beroep behoort, en men geen regt Soldaat kan zijn, als men niet braaf vloeken kan. Vandaar de gezegden: Een Soldatenvloek; hij kan vloeken als een Grenadier. Ik weet zeer wel, dat niet alleen Soldaten, maar ook vele Officiers deze gewoonte hebben, en er zo weinig om geven, dat zij dezelve voor iets onverschilligs en onschadelijks houden, ja zelfs wel als

schoon en noodzakelijk beschouwen.²⁵ Het hoofdstuk wordt vervolgens afgesloten met een 'preek' over hoe het wel moet. Verder bevat het boek allerlei voorbeelden van deugdzzaam gedrag, onder meer in de vorm van teksten uit de Bijbel. Een voorbeeld van zelfbeheersing en heldenmoed is:

Kinderlijke liefde

Maitresz, Muskettier bij de Lijfcompagnie van het Pruisische Regiment van Bornstädt, van ambacht een kleermaker, had met het exerceren het ongeluk, dat de loop van zijn geweer barstte, en al de vingers van zijne regterhand verbrijzelde. In de eerste woede van smart was echter de eerste gedachte van de edelmoedige jongman, aan zijne hulpeloze Moeder, welke hij dusverre met den arbeid zijner handen gevoed had. Ach, mijne arme Moeder! riep hij, wie zal haar nu onderhouden? Daarna zeeg hij, van lichamelijke smart overweldigd, onmagtig op den grond neder. Zijne Officiers en andere Krijgskameraden werden door de edele gezindheid des jongsmans algemeen geroerd, en het Regiment heeft naderhand edelmoedig voor zijn en zijner Moeder onderhoud gezorgd.²⁶

In het *Handboek tot opleiding en beschaving van verstand en zeden, voor aankomende officieren ...* (1829) van Ludwig Aurbacher (1784-1847), uit het Duits vertaald door P.A. von Daehne (1780-1859), zijn opstellen opgenomen waarin tamelijk expliciet op de zaken wordt ingegaan. (Afb. 131) Het is daarmee in vergelijking met de andere zedenkundige boeken voor militairen uit de vroege negentiende eeuw vrij uitzonderlijk. Het laat niets aan duidelijkheid te wensen over als de auteur schrijft: 'De krijgsdeugden moeten, even als in 't gemeen alle zedelijke begaafdheden, door eene vroegtijdige en langdurige oefening verkregen worden.'²⁷ Onder deze 'zedelijke begaafdheden' verstaat hij stipte orde, zelfverloochening, ondergeschiktheid, eergevoel, strijdlust, moed, 'wapenvreugde', heldenzin en vaderlandsliefde. De auteur legde hier zoveel nadruk op omdat men naar zijn indruk op de scholen 'het hoofd van de kinderen met alle denkbare zorg voedde, en kweekte, terwijl het hart, dit betere en edelere deel van den mensch, met eene ontverantwoordelijke zorgeloosheid werd verwaarloosd.'²⁸

Een compleet andere opzet heeft het voornoemde werkje van Anneveld, waarin een verzameling korte relevante citaten is bijeengebracht uit de Bijbel alsmede uit het werk van tientallen auteurs, onder wie Vegetius, Confucius, Collot d'Escury, Tollens, Moens, Chateaubriand, en dergelijken. De samensteller schreef over deze keuze: 'Ziet hier, mijne krijgshaftige Landgenooten! een aantal paarden van mindere en meerdere waarde. Neemt dezelve mede naar de grenzen van ons dierbaar Vaderland! beschouwt dezelve op de wacht! versiert er u mede! gij zult daardoor eene waarlijk schitterende parade maken. ... Ik heb gemeend, onder dezen titel u dit boekje behagelijk te moeten maken, hetzelfde in dezen vorm te moeten geven, welk een' krijgsman niet van zijne betrekking afleiden, maar daarbij geheel bepalen, opdat hij God-

131. Ludwig Aurbacher (1784-1847), vertaald door P.A. von Daehne (1780-1859), *Handboek tot opleiding en beschaving van verstand en zeden, voor aankomende officieren. Eene keurzameling...* 1 (Haarlem 1829), titelpagina.

vereerend, verstandig en bedachtzaam strijder voor het regt, de waarheid en de deugd worde. ... Ik weet, hoe ik met u handelen moet. Eene veeljarige ondervinding heeft mij zulks geleerd. Ik weet, waarvoor gij smaak hebt, en daarnaar verzamelde ik voor u eene mengeling van schoonheden, meest uit de zedekunde. Ik tracht u ongemerkt op te leiden ...'²⁹

6 Het militair-zedenkundige boek

Het leger had ook een verantwoording voor de opvoeding en opleiding van het dienstplichtige deel van de militairen. Welke rol speelde het leger zelf in de productie van het zedenkundige boek voor militairen in de negentiende eeuw? Een advies van het Ministerie van Oorlog aan de koning anno 1842 luidde: 'Er is wel geen twijfel aan of het zou tot de verheffing van den militair stand bijdragen, wanneer men den soldaat een doeltreffend werkje in handen kon geven, waarin hem het waardige van zijnen stand en zijne algemeene pligten, op eene gepaste, juiste en bevattelijke wijze werden voorgesteld.'³⁰ Dat is duidelijke taal, maar tot uitvoering van deze gedachte kwam het niet. De productie van boeken door het ministerie strekte zich meestal niet verder uit dan tot die van voorschriften en reglementen.

Militair-zedenkundige boeken, maar ook andere, werden regelmatig door

132. Een dronken soldaat van de schutterrij, circa 1830. Geleerde litho, links onder gemonogrammeerd J.

auteurs, instellingen, uitgevers en anderen ter kennisgeving, ter intekening en ter aanbeveling aan het leger ingezonden. Dat dit lucratief kon zijn, blijkt uit het enthousiasme waarmee het ministerie een Nederlandse vertaling van het boek *Moral für den Militärstand* van J.W.G. Wolf ontving. Dit boek had namelijk de warme belangstelling van het ministerie opgeroepen. Op 1 maart 1827 was aan de 'hoogere militaire autoriteiten' een circulaire uitgegaan over het tegengaan van dronkenschap.³¹ Nog diezelfde maand schreef het ministerie: 'Mijne tegenwoordige aanschrijving heeft, als een vervolg op gedachte circulaire, ten doel, om een, door den Heer Wolf uitgegeven werk over de Militaire Zedekunde, getiteld *Moral für den Militärstand*, waarvan de Nederduitsche vertaling bij de Gebroeders van Cleef, te s' Hage, is in het licht verschenen, als eene doelmatige lectuur aan de officieren der Landmagt aan te prijzen.'³² Het ministerie voegde de daad bij het woord door voor zijn rekening ook gelijk de distributie van het boekje te regelen, en schreef: 'ten einde de verspreiding en lectuur te bevorderen, is het mij nuttig toegeschenen, dat, bij alle korpsen van het Leger, een getal Exemplaren van hetzelfde worde aangekocht.' De boekjes moesten als volgt worden verspreid:

Eenheid/eenheden	Aantal
Elke afdeling infanterie	20
Divisie pontonniers	3
Elk korps cavalerie	12
Elke compagnie artillerie werklieden	3
Elk bataljon artillerie	6
Elke divisie van het Algemeen Depot	10
Korps Rijdende Artillerie	12
Elke compagnie maréchaussée	2
Bataljon Artillerie Transporttrein	6
Elke garnizoens compagnie	2

Uit deze aantallen blijkt dat niet iedere individuele militair een boek uitgereikt kon krijgen. Waarschijnlijk is deze verdeling erop gebaseerd om aan de kleinste wapeneenheden een exemplaar te kunnen doen toekomen, waarna het boek kon circuleren dan wel gezamenlijk werd gelezen. Kennisname van het bestaan en de inhoud van een boek leidde misschien ook tot aanschaf ervan door individuele militairen. Kortom, er werd een omvangrijke en daarvoor ook winstgevende afzet van het boek gerealiseerd.

Op 10 augustus 1829 stuurde luitenant-kolonel P.A. von Daehne, van de Afdeeling kurassiers no 9 het Ministerie van Oorlog een exemplaar van het door hem uit het Duits van Ludwig Aurbacher vertaalde *Handboek tot opleiding en beschaving van verstand en zeden, voor aankomende officieren. Eene keurzameling*. Hij vroeg of het Ministerie de 1800 exemplaren die van het werkje waren gedrukt, wilde aankopen om ze vervolgens uit te delen aan officieren. De inhoud van het boek werd op basis van het ingestuurde exemplaar grotendeels geschikt bevonden, echter door Von Daehne's voorstel zou 'eene uitgave ... worden veroorzaakt, op fondsen, door den Koning speciaal tot andere einden bestemd.' Hieruit blijkt dus dat het ministerie geen geld wilde of kon uitgeven aan de verspreiding van de boeken. Von Daehne werd wel toegezegd 'den titel van meer gemeld handboek, en de plaats waar het verkrijgbaar is, aan de verschillende korpsen te doen opgeven'.³³

Het kwam ook voor dat buitenlandse, vooral Duitse, auteurs of uitgevers zich met hun boeken wendden tot het ministerie, of dat in het buitenland verblijvende officieren van het Nederlandse leger boeken bij het ministerie aanbevalen. Er waren zelfs boekhandelaren die voorstelden om boeken van buitenlandse collega's na te drukken ten behoeve van de armee. De boekhandelaar P. Scheefhals te 's-Hertogenbosch wilde dit doen met het werkje *Nieuw leerboekje ten gebruike der schoolcompagnie*, dat in 1824 te Gent door A.B. Steven was uitgegeven. Zijn aanbod, alsmede een soortgelijk voorstel van N. van der Monde te Utrecht, werd echter afgewezen.³⁴

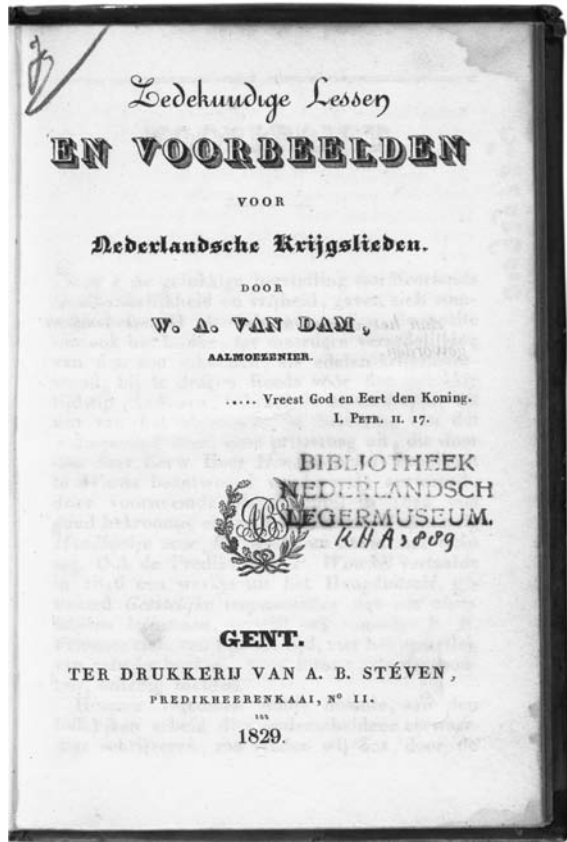
Er waren nogal wat manuscripten van zedenkundige aard die de drukpers niet haalden. In 1842 bood de 1^e luitenant J. Boogaard, van het 9^e regiment infanterie het ministerie aan zijn geschrift *De Krijgsman, eenige beschouwingen*

bevattende nopens den militairen stand en tevens wenken inhoudenden, welke den soldaat nuttig kunnen zijn uit te geven.³⁵ Hij stelde voor om zijn opstel voor rekening van het ministerie te laten drukken en aan iedere loteling en vrijwilliger een exemplaar uit te reiken. Het ministerie schreef naar aanleiding hiervan: 'Er is wel geen twijfel aan of het zou tot de verheffing van den militairen stand bijdragen, wanneer men den soldaat een doeltreffend werkje in handen kon geven, waarin hem het waardige van zijnen stand en zijne algemeene pligten, op eene gepaste, juiste en bevattelijke wijze werden voorgesteld.'³⁶ Maar, vervolgde het ministerie, 'Intusschen voldoet het aangeboden geschrift geenszins aan dat vereischte', met als gevolg een afwijzing.³⁷ En zelfs al had het boekje daaraan wel voldaan, dan nog zou het ministerie 'het ongeraden achten, om, vooral bij de lotelingen, door dit middel, den militairen stand aan te prijzen. Licht toch zou dusdanige maatregel een' nadeeligen invloed kunnen hebben op hunne burgerlijke positie en een' ongunstigen indruk bij het publiek kunnen te weeg brengen.'³⁸ Hiermee wordt waarschijnlijk bedoeld dat het ministerie met het aankweken van *esprit de corps* en goede zeden niet reeds wilde beginnen onder degenen die nog moesten loten of geloot hadden, maar dit instrument liever bewaarde voor degenen die daadwerkelijk dienstplichtig werden verklaard, de ingelotenen. De dienstplicht is immers nooit populair geweest. Om de pil voor Boogaard enigszins te vergulden werd hem te kennen gegeven dat 'de door hem aangewende pogingen om nut te stichten door [zijne] Majesteit met welgevallen zijn opgemerkt'.

In deze twee voorbeelden kwamen de boeken er niet omdat het ministerie ze afkeurde voordat ze gedrukt waren. Maar er zijn ook tal van gevallen bekend waarbij boeken werden afgewezen die reeds waren gedrukt. Als voorbeeld kan dienen het door de legeraalmoezenier W.A. van Dam geschreven werkje *Zedekundige lessen en voorbeelden voor Nederlandsche krijgslieden*, dat in 1829 verscheen te Gent bij A.B. Stéven. (Afb. 133) Het ministerie oordeelde hierover als volgt: 'Hoe lofwaardig ook de bedoeling van den schrijver zij, om door het vervaardigen van het hier nevens vermeld werkje, nuttig te zijn voor den militairen stand, is echter dit boekje, niet van dien aard, om aan het leger te kunnen worden aanbevolen, daar het te uitvoerig is behandeld en te veel doorweven is met aanhalingen van schriftuurplaatjes, meestal buiten de vatbaarheid van de soldaat gelegen. Daarenboven zijn er in het bedoeld werkje, onderwerpen behandeld, op welke het dikwerf meer nadeelig dan goed is, de aandacht van den soldaat te vestigen; van dien aard zijn bijvoorbeeld de bedenkingen tegen het tweegevecht.'³⁹ Hieruit volgde dat het 'werk niet tot de klasse van geschriften behoorde, welke, als leerboeken, aan het leger, kunnen worden aanbevolen'.⁴⁰ Omdat Van Dam een militair was en hij nuttig werk had geleverd, werd hem bij wijze van blijk van tevredenheid wel een gratificatie van honderd gulden toegekend.⁴¹

Niet alle boeken binnen een bepaalde verzameling kunnen en mogen dus als maatgevend worden beschouwd bij conclusies over de populariteit van een genre, tendensen in vorm en inhoud, en de waarde die het leger eraan

133. W.A. van Dam, *Zedekundige lessen en voorbeelden voor Nederlandsche krijgslieden* (Gent, A.B. Stéven, 1829), titelpagina.

hechttte. Het zegt ook veel over de risico's die uitgevers namen.⁴² Het is daarbij opvallend dat uitgevers die, hoewel zij voor een deelmarkt produceerden, zich toch pas tot hun grootste zo niet enige afnemer wendden nadat een boek was uitgebracht. Waar moesten zij met hun oplage naartoe nadat het Ministerie van Oorlog een titel had afgewezen? Er was maar één leger! Desondanks verscheen bij de Gebr. Diederichs te Amsterdam in 1832 een tweede druk van Van Dams eerdergenoemde *Zedekundige lessen en voorbeelden voor Nederlandsche krijgslieden*, waarvan zij het ministerie twee exemplaren alsmede 'eene coupon groot vijf en twintig guldens ten behoeve van het vaderland' deden toekomen. De schenking werd met dank aanvaard, waarvan een advertentie verscheen in de *Nederlandsche Staatscourant*; dat er een tweede druk van Van Dams werkje was verschenen, werd slechts ter kennisgeving aangenomen.⁴³ Toch kan het feit dat er van een boek twee drukken verschenen die niet aan het leger werden aanbevolen, er ook op wijzen dat de boeken, buiten het Ministerie van Oorlog om, door het kader voor de soldaten werden gekocht. Al eerder is immers gebleken dat van boeken waarvan de verspreiding onder de soldaten niet door het leger kon worden gefinancierd, bekend werd gemaakt dat ze waren verschenen en waar ze verkrijgbaar waren.

Gegevens over de eigenaren van de boeken kunnen misschien uitsluitsel geven over de verspreiding van boeken die niet aanbevolen waren. Deze gegevens kunnen in veel gevallen worden achterhaald want in militaire boeken zijn namelijk niet zelden naam en rang van de eigenaar geschreven. Het probleem hierbij is echter dat het hier verbruiksliteratuur betreft, die over het algemeen slecht bewaard is gebleven. Maar ze zijn er wel; zo dook onlangs een exemplaar op van *Plichten van den soldaat, korporaal, fourier, sergeant en sergeant-majoor, ...* (1815) met de volgende geschreven tekst op het schutblad: 'Bij het te velde trekken der Vrijwillige Jager Comp. No. 18 aan O.W.T. medegegeven door zijn liefhebbenden moeder A.R. 24 Juni 1815. Macte animo!'⁴⁴

Na Van Dam zouden er in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer leden van het kader komen die zedenkundige geschriftjes instuurden. Het ontstaan van het militair-zedenkundige boek zoals dit uit de tweede helft van de negentiende eeuw bekend is komt daaruit voort. Meer hierover in de volgende paragraaf.

7 Inhoud, presentatie en receptievorm van het militair-zedenkundige boek

Waar het zedenkundige boek voor militairen uit het begin van de eeuw door godsdienst was bepaald, is het godsdienstig aspect in de militair-zedenkundige uitgaven uit de tweede helft van de eeuw slechts te vinden op enkele bladzijden die vooral een zakelijke strekking hebben. Met de kritiek en door het sturen op uitgeven en distribueren door het ministerie, waarvan we voorbeelden hebben gezien aan de hand van voorgaande correspondentie, werd het ideale zedenkundige boek voor militairen, dat minder religieus diende te zijn, gekneed en kon wildgroei worden tegengegaan. De inhoud laat zich gemakkelijker opsommen en de boekjes bevatten vooral de onderwerpen die een rol spelen bij het goed laten functioneren van de legerorganisatie. De boeken hebben dan ook overwegend de vorm van lees/leerboeken, terwijl de zedelijk-religieuze boeken voor militairen zoals gezegd zeer uiteenlopende vormen kenden.

Hoewel de stof nog wel bestemd was voor de individuele soldaat, was het niet meer de bedoeling dat de soldaat deze ook zelfstandig ging bestuderen. Het beste was, zoals het in de *Gids voor den jongen militair. Een leesboek ter dienste der korpsscholen* (1869) van Peter Frederik Brunings (1820-1889) (Afb. 134 en afb. 135) wordt verwoord, om 'het aan de hoogste klasse [te] geven, en dan door een scholier, die werkelijk goed leest en het gelezene begrijpt, hardop een hoofdstuk [te] laten voorlezen, maar in den regel zal 't het best zijn dat de onderwijzer zelf het boek ter hand neemt en iets naar zijne keus er uit voordraagt en, waar hij 't noodig oordeelt, toelicht en uitbreidt.'⁴⁵ In de *Zedelijke plichten van den soldaat ...* (1881) van Jan Joseph Gotfried baron van Voorst tot Voorst (1846-1933) is de stof voor het onderwijs in de vorm van vragen en ant-

135. Peter Frederik Brunings (1820-1889). Carte-de-visite in een fotoalbum uit 1875 samengesteld ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Instructiebataljon te Kampen.

134. Peter Frederik Brunings (1820-1889), *Gids voor den jongen militair. Een leesboek ten dienste der korpsscholen* (Breda, Broese & Comp., 1869), titelpagina.

woorden behandeld, 'voor minder ontwikkelde militairen zal de onderwijzer de in algemeene termen gegeven verklaringen tot in bijzonderheden omschrijven'.⁴⁶

8 Enkele voorbeelden van militair-zedenkundige boeken

De voornaamste thema's in het militair-zedenkundige boek van de tweede helft van de negentiende eeuw zijn zelfverloochening, eerzucht, moed, kameradschap, bescheidenheid, kennis, beleefdheid, uitspanning, uiterlijke verzorging en het karakter. P.F. Brunings schrijft bijvoorbeeld in het hoofdstuk 'Beleefdheid' van zijn *Gids voor den jongen militair. Een leesboek ten dienste der korpsscholen* uit 1869: 'de beleefdheid is geen bepaald militaire deugd, maar de onbeleefdheid is een militaire ondeugd, en daarom wenschen we over de beleefdheid een woord te zeggen.'⁴⁷ Vervolgens geeft de auteur verschillende voorbeelden van beleefdheid uit de militaire samenleving en de burgermaatschappij en sluit zijn hoofdstuk af met deze veelzeggende woorden: 'Beleefdheid is een maatschappelijke plicht, maar 't is vooral een plicht voor hen die

met gezag en macht zijn bekleed.⁴⁸ Illustratief is ook wat hij schrijft in het hoofdstuk over 'Het uiterlijk': 'Bij de oude 15de afdeeling was een soldaat, – Lammers heette hij, – een klein gedrongen kereltje, met een ineengetrokken gezicht als een gerimpelde aardappel; hij had de bronzen medaille, en een zilveren medaille die hij in Russischen dienst had gekregen. Deze persoon hield bijzonder van Hollandschen jenever, een liefhebberij die hij beweerde van de Kozakken te hebben overgeërfd; – maar hij was nooit dronken en men kon nooit merken dat hij iets gedronken had, hoewel het niet zoo vroeg kon zijn in den ochtend, of hij had reeds een klein rantsoen binnen. Of Lammers in dienst van den keizer van Rusland ooit bijzondere heldendaden had verricht, is ons onbekend, maar zeker is het dat de man zich als 'proper-soldaat' een grooten naam had gemaakt; – en dat had in die dagen nog al iets te beduiden. Lammers dan kende maar drie liefhebberijen; dat waren: 1°. een borrel; 2°. hengelen; 3°. poetsen; en in elk van die liefhebberijen was hij een uitstekend meester.'⁴⁹

Hierna wordt in ruim twee pagina's Lammers' ijverigheid uitvoerig beschreven, waarna Brunings didactisch concludeert dat Lammers kan dienen als het tegenovergestelde van wat in het moderne leger vereist was: 'Een proper' soldaat was toen een goed soldaat, en daar lachen wij nu van harte om.' De auteur vervolgt: 'Dat oneindig poetsen is tijd verknoeien; maar we moeten vooral zorgen voor zindelijkheid.' (Afb. 136)

De hoofdstukjes in het boek van Brunings zijn steeds zo opgebouwd dat aan het einde ervan de plichten van de soldaten minder zwaar zijn dan ze lijken. Een manier van voorstellen die natuurlijk wel meer wordt toegepast.

Korte krijgsgeschiedkundige verhaaltjes, waar de nationalistische geestdrift van af druipt, bleven gedurende de gehele negentiende eeuw populair. Moed speelt in het leger vanzelfsprekend een prominente rol. De volgende anekdote uit Van Voorst tot Voorsts *Zedelijke plichten van den soldaat ...* kon volgens de auteur wat dit betreft voor de soldaten als voorbeeld dienen: 'Bij de verovering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik, in 1629, gaf Pieter Jansen van Vlissingen, die als vrijwilliger de belegering bijwoonde en reeds voor zijn moedig gedrag tot vaandrig was bevorderd, op nieuw een bewijs van onverschrokkenheid. Om de eer te genieten, dat zijn vlag het eerst in de veroverde stad wapperde, snelde hij met haar om het lijf gebonden, door de pas geopende bres, klimt op de naast bijgelegen toren, bevestigt daar de nationale driekleur en wekt door deze heldendaad de geestdrift van het leger zoodanig op, dat de stad bestormd en veroverd wordt.'⁵⁰

9 Het zedelijk gehalte van het Nederlandse leger versus dat van de afzwaaiende dienstplichtige

Gezien de aard van de boeken die hier aan de orde zijn, kunnen niet alleen de vragen worden gesteld naar wie de potentiële, geïntendeerde en daadwerkelijke lezers waren en hoe de ontvangst ervan verliep, maar ook of de situatie

136. Soldaten van de schutterij onder de vlooiën, circa 1830. Gekleurde litho, rechtsonder gemonogrammeerd J.

er in de praktijk op vooruit is gegaan, met andere woorden: werd het leger beschaafder? Het volgende voorbeeld is misschien illustratief voor de situatie aan het einde van de negentiende eeuw. In de jaren negentig ontstond naar aanleiding van de invoering van de persoonlijke dienstplicht namelijk een discussie over de kwaliteit van het militaire leven. Op het Ministerie van Oorlog gingen veel stemmen op voor het 'Program' van de Anti Revolutionaire partij, waarin behalve verbetering van het kazerneleven eerst en vooral de verbetering van het moreel van de soldaat werd geëist. Wat er precies aan schortte, blijkt onder meer uit een anoniem pamflet van de hand van een 'Oud-Milicien' uit 1890, waarin wordt gesteld dat het maar eens afgelopen moest zijn 'met een leven, waarin het spreken van de vuilste taal, het verschrikkelijkste vloeken, de ontucht en de dronkenschap als een soort van kranigheid of militaire deugd worden beschouwd'.⁵¹ Deze waarneming betekent echter niet dat de boekjes geen enkel effect hadden. Wat het streven naar zedelijke verbetering van de soldaten namelijk het meest parten heeft gespeeld, is de situatie dat het leger bij de opvoeding van vooral haar dienstplichtigen in feite dweilde met de kraan open. Degenen die tijdens hun dienstplicht enige zedelijke opvoeding hadden genoten verlieten het leger na een jaar,⁵² om te worden vervangen door een nieuwe lichterling, zodat men

104. 'Utrechts ingenieurs in 1787 Redelijkheid'. Contemporaine tekening in kleuren, anoniem.

109. Johan Meerman (1753-1815). Doek, Jean Humbert (1734-1794).

112. Officier van de Gardes du Corps, circa 1788. Contemporaine tekening in kleuren, toegeschreven aan C.R. Coopman.

115. Leerling van de Koninklijke Militaire School te Honselaarsdijk. Tekening in kleuren Jan Hoyneck van Papendrecht (1858-1933), naar een tekening toegeschreven aan Marinus Piepers (1771-1861).

116. Koninklijke Kwekeling (rechts). Tekening in kleuren Michel Hermanus van Tilburg (1877-1957).

138. Leerling van de École polytechnique, Frankrijk, 1815. Op het muurtje naast de leerling zijn twee kaarten met daar bovenop een boek en een passer te zien. Handgekleurde gravure, anoniem. Uitgave: Genty, Parijs.

145. Boek uit de paleisbibliotheek in (anonieme) prachtband van rood marokijn in Empirestijl. Inhoud: C.F. Brisseau-Mirbel, *Exposition de la théorie de l'organisation végétale...* (Parijs, François Dufart, 1809).

144. Boek uit de paleisbibliotheek gebonden in de bewuste Franse band, met het wapen van Lodewijk Napoleon op het voor- en achterplat. Inhoud: Pierre Richelet (1626-1698), *Dictionnaire de la langue françoise ancienne et moderne...* 3 (Lyon, Pierre Bruyset-Ponthus, 1759).

152. Franse militaire bibliotheek, circa 1895. Plaat in: *Album militaire de l'Armée française* (Parijs, Boussod, Valadon et Cie, 1895-1896).

159. Het magnum opus van N.J.A.P.H. van Es (1847-1921). Staand op de achtergrond, van links naar rechts, *Het Historisch Museum* (10 dln), met aansluitend separaat uitgegeven delen. Op de voorgrond links het gedenkboek uit 1893 in twee verschillende uitvoeringen, en rechts de tweedelige uitgave *De hippische sport*. Uitgaven van Coers & Roest en G.J. Thieme, Arnhem.

weer van voren af aan moest beginnen. Mogelijk heeft de invoering van de persoonlijke dienstplicht hierin geleidelijk verbetering gebracht, waardoor jongens uit alle lagen van de bevolking in dienst moesten.

10 Uitgevers en drukkers

Gelet op het grote aantal titels van de zedenkundige boeken voor militairen uit de negentiende eeuw moet dit genre een grote bloei hebben gekend. Er waren ook heel wat uitgevers bij betrokken, bijna elke titel heeft een andere uitgever. Opvallend is dat militaire boekverkopers als Broese & Comp., De Gebroeders van Cleef en De Erven Doorman in het uitgeven van dit soort werken geen bijzondere plaats hebben ingenomen. Het genre was kennelijk zo populair dat veel uitgevers een graantje van deze markt wilden meepikken. Daarbij bestond natuurlijk ook de nodige concurrentie, zoals al was te zien aan de vele verkoopgerichte epistels die werden neergelegd bij het Ministerie van Oorlog. Opvallend is voorts dat deze uitgevers over het hele land waren verspreid. Natuurlijk voeren ondernemers in grote steden als Amsterdam en Den Haag zoals gewoonlijk de boventoon; maar ook andere plaatsen zijn vertegenwoordigd. Met name in de zogenoemde militaire steden of garnizoensplaatsen werden dergelijke boeken uitgegeven, zonder twijfel omdat daar ook de doelgroep was te vinden. Voorbeelden van kleine uitgevers in garnizoenssteden die deze boeken uitgaven zijn: J.L. Augustini in Haarlem, A.J. van Weelden in Den Haag, A.J. van den Sigtenhorst in Deventer, L. Schierbeek in Leeuwarden, Jos M. Roozenburg in Den Haag, J.J. Romen & Zonen in Roermond, J. Bijleveld in Utrecht en E. ter Haar in Gorinchem. Augustini gaf in 1816 het uit het Duits vertaalde werkje *Soldaten-gesprekken. Een christelijk handboek voor den militairen stand, ...* uit, terwijl Van den Sigtenhorst verantwoordelijk was voor de *Handleiding voor aankomende officieren en onderofficieren ter verkrijging van eenen behoorlijke leefregel ...* uit 1831. Waarschijnlijk werd deze voor de uitgave benaderd door de auteur, Jacob Theodoor Buser (1789-1868), een militair. Schierbeek gaf de uit het Frans vertaalde *Militaire welsprekendheid, of de kunst om op den soldaat te werken* uit. De vertaling hiervan kwam voor rekening van Johannes Schaap Spoelstra (1792-1871), een controleur der stedelijke belastingen in Leeuwarden.⁵³ Over de auteur van het in 1816 door Van Weelden uitgegeven werk *De infanterie-officier, zoo als hy behoort te zyn, ...* is niets bekend, behalve dat het een Nederlander moet zijn. Roozenburg gaf het uit het Frans vertaalde werkje *Het leven van Joannes Franciscus Philibert in het leger bekend onder den naam van Le Feuillade. Een toonbeeld voor militairen* uit, maar de opbrengst van het boekje ging naar de Vereeniging ten behoeve der R.K. Militairen in zijn plaats van vestiging. Het idee voor deze uitgave kwam dus waarschijnlijk niet van de uitgever zelf, maar vermoedelijk wel uit zijn directe omgeving. Romen & Zonen in Roermond tekenden voor de *Levensregel voor den Roomsche Katholiek Militair*, waarvoor zij waren benaderd

door een pater. Hiervan is alleen een tweede druk bekend, waaruit blijkt dat het een zekere belangstelling genoot. Hoe de firma Bijleveld aan haar kopij voor *De militair in- en buiten de kazerne of wat in dienst valt af- en aan te leeren, vooral voor miliciens* kwam is niet bekend, de auteur noemt zich 'W'. Ter Haar in Gorinchem, tot slot, gaf het eveneens anonieme werkje *De toekomstige soldaat. Eene voorbereiding voor den militieplichtige* uit. Dit boekje had kennelijk wel succes aangezien er twee jaar later al een tweede druk van verscheen. De genoemde boeken betreffen overwegend uitgaven in (klein)octavo.

11 Militaire verbruiksboeken bij uitstek

Van de vele categorieën van opvoedkundige boeken en gedragsboeken is het militair-zedenkundige boek waarschijnlijk één van de slechtst overgeleverde. De veelal in eenvoudige papieren omslagen gebonden zedenkundige boeken die aan de soldaten werden meegegeven was geen lang leven beschoren. Deze boeken hadden minstens zoveel ontberingen te ondergaan als bijvoorbeeld kinderboeken en als ze niet voortijdig werden opgebruikt, werden ze uiteindelijk weggegooid als een militair afzwaaiende. Ze behoren nog meer dan andere militaire boeken tot de zogenoemde verbruiksboeken. Dat desondanks relatief veel exemplaren van verschillende titels konden worden getraceerd, is te danken aan de presentexemplaren die bewaard bleven in de historische bibliotheek van het Ministerie van Oorlog en in de grote historische verzameling militaire boeken van het Koninklijk Huis, nu beide bij het Legermuseum in Delft. Bij het ter hand nemen van de bewaard gebleven exemplaren valt men van het ene uiterste in het andere. Ze zijn meestal uniek en dan ook nog gebonden in marokijn leer met vergulde snede. Sommige exemplaren zijn zelfs nog nooit opengesneden.

Het feit dat een groot aantal uitgevers zich gedurende de negentiende eeuw heeft beziggehouden met het uitgeven van zedenkundige boeken voor militairen, terwijl per uitgever doorgaans maar één uitgave werd gevonden, duidt erop dat er nog veel meer moet zijn geweest. Aanvullend speurwerk in catalogi van militaire bibliotheken, alsmede in fondscatalogi van bekende en onbekende uitgevers, kan waarschijnlijk nog veel opleveren. Dat onze kennis van dergelijke boeken nog onvolledig is, blijkt ook uit de talrijke vooralsnog niet getraceerde titels waarvan melding wordt gemaakt in de archieven van het Ministerie van Oorlog.

12 Een beter functionerend leger en een rein geweten

Hoewel opvoeding en onderwijs voor militairen, vooral die beneden de rang van officier, nog veel te wensen overlieten, bracht het leger niet, hoewel dat wel te verwachten was, zelf zedenkundige boeken in het licht. De publicaties

van het leger beperkten zich namelijk over het algemeen tot voorschriften, wetten en wat dies meer zij. Had men literatuur nodig over bepaalde zedenkundige onderwerpen, dan werd die uit een breed aanbod verzameld. Dit aanbod kwam in de eerste helft van de negentiende eeuw vrijwel zonder uitzondering uit de kerkelijke hoek en van organisaties als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De zedenkundige boeken voor militairen van na 1850 zijn daarentegen vrijwel zonder uitzondering van de hand van het kader zelf. Het religieuze kleed was daarmee afgelegd.

Militairen die een boek hadden geschreven en graag zagen dat het door het leger werd aangeschaft of aanbevolen volgden dezelfde weg als andere auteurs. Zij benaderden het Ministerie van Oorlog. Wel wendden zij zich vaker persoonlijk, en niet via hun uitgever, tot het ministerie. Ook probeerden zij al in een vroeg stadium de kans op een aanbeveling van het ministerie te vergroten door het hun manuscripten toe te sturen.

Terwijl beide categorieën militair-zedenkundige werken inhoudelijk op het individu zijn gericht, zijn alleen de zedelijk-religieuze werkjes ook daadwerkelijk erop gericht om individueel te worden gelezen. Terwijl de boeken van voor 1850 uiteenlopende vormen laten zien, hebben die van na 1850 doorgaans de vorm van lees- en leerboeken, erop ingericht om klassikaal te worden geconsumeerd. De ene manier van gebruiken sluit de andere natuurlijk niet uit. Ook zullen soldaten wel eens uit hun zedelijk-religieuze werkje hebben voorgelezen, zodat de receptie verder droeg dan nu kan worden gemeten.

Uit de verschillende uit het Duits vertaalde werken kan worden opgemaakt dat boekverkopers, als zij geen boek kregen aangeboden dat was geschreven door een Nederlandse predikant, op eigen initiatief buitenlandse zedelijk-religieuze boeken vertaalden, uitbrachten en aan het ministerie toestuurd. Als wordt bedacht dat een aanbeveling van het ministerie aan het leger een goede afzet kon impliceren, dan is duidelijk dat hier voor boekhandel en auteurs grote belangen lagen.

Niet elk zedenkundig boek dat bij het ministerie binnenkwam, werd vervolgens aanbevolen aan het leger. Bij zijn beoordeling liet het ministerie zich vooral leiden door de vraag of een boek wel bijdroeg aan het functioneren van het leger als organisatie in het algemeen en of het geen averechts effect had, door bijvoorbeeld een negatieve invloed uit te oefenen op het beeld van de dienstplicht. Doordat veel archiefmateriaal verloren is gegaan en alleen de periode 1824-1844 goed toegankelijk is voor onderzoek, kan het beleid van het ministerie ten aanzien van de ingezonden zedenkundige boeken niet continu worden gevolgd, maar mede als gevolg van de kritiek van het ministerie op de ingekomen boeken is waarschijnlijk geleidelijk het militair-zedenkundige boek ontstaan, zoals we dat kennen uit de tweede helft van de negentiende eeuw.

Doordat veel uitgevers zonder vooroverleg met het ministerie boeken over militair-zedenkundige onderwerpen op de markt brachten, namen zij onmiskenbaar grote risico's. Maar het is niet zo dat zij na afkeuring van hun uitgave de gehele oplage konden weggooien. Er zijn namelijk veel gevallen

bekend van boeken die ondanks het achterwege blijven van een aanbeveling toch hun weg vonden naar de militaire markt. Een aanbeveling was geen noodzakelijke voorwaarde voor succes, maar slechts een voorrecht dat extra afzetmogelijkheden bood. Er werden blijkbaar naast de officiële werken ook nog andere militaire boeken gelezen.

Het feit dat het leger niet met het eerste het beste boek genoegen nam en dat er forse geldsommen werden uitgekeerd ter aanmoediging van auteurs wier boeken werden afgekeurd, duidt op een zeker beleid ten aanzien van de uitgave van zedenkundige boeken voor het Nederlandse leger. Het leger droeg het zedenkundige boek waarschijnlijk vooral een warm hart toe omdat daarmee elementaire zaken werden bijgebracht aan militairen en er een bijdrage werd geleverd aan het functioneren van het leger als organisatie. De morele druk die het leger op zijn personeel uitoefende werd vooral gevoed door de opvattingen in de burgersamenleving.

12 *De bibliotheek van de Nederlandse militair in de negentiende eeuw*

Een bijdrage aan haar geschiedenis

1 Terug in de boeken van een boekverkoper

Op 6 september 1808 bracht 1^e luitenant van de infanterie Jan Jacob Antonie Ardesch¹ een bezoek aan de boekhandel van S. van Benthem in Middelburg. De bewuste boekhandel beschikte over een vrij uitgebreid assortiment boeken en schrijfwaren en leverde op bestelling vrijwel alles op boekhandelsgebied wat geld in het laatje bracht. Ook het militaire boek was er goed vertegenwoordigd. Ardesch kocht voor een gulden en zes stuivers het eerste gedeelte van het *Krijgskundig magazyn*. Op 3 december kwam hij terug voor het eerste gedeelte van het *Journal militaire* (negentien stuivers), een *Reglement op den veld-dienst* (Den Haag 1808) (twee gulden en twaalf stuivers) en een *Naam-register der officieren van de Koninklijke Hollandsche Armée over den jare 1808 à een gulden en zes stuivers*. Alles bij elkaar betaalde Ardesch zes gulden en drie stuivers.²

Dezelfde boekhandel werd op 5 oktober 1815 bezocht door kapitein-luitenant ter zee Hendrik Willem de Quartel,³ Chef op Z.M. schoener de Staay. Diens belangstelling ging uit naar veel meer boeken over de meest uiteenlopende onderwerpen.⁴ Hij kocht reisverslagen (E.F. Lantier, *Les voyageurs en Suisse*, drie delen voor acht gulden) en historische werken (P.F.A. Nitsch, *Beschrijving van het huislijk leven, de wetenschappen, zeden, den godsdienst, staat en krijgskundigen toestand der Romeinen naar de verschillende tijdperken der natie*, twee delen voor vier gulden en veertien stuivers). Een tweedelig Engels-Nederlands en Nederlands-Engels woordenboek van veertien gulden had hij kennelijk nodig voor vertaalwerk. De Quartel had een duidelijke voorkeur voor Franse literatuur. Zo schafte hij voor twaalf gulden een uitgave aan van de volledige werken van Voltaire in twintig delen. De mooiste boeken die hij had uitgekozen waren ongetwijfeld de twee bijbels met platen en gezangen in drie delen, uitgegeven door Allart in Amsterdam. Gebonden in groen marokijn kostten ze hem tien gulden en met een band van schildpad met vergulde snede acht gulden en tien stuivers. Hij kocht namelijk beide uitvoeringen. De rekening van De Quartel liep uiteindelijk op tot het voor die tijd zeer aanzienlijke bedrag van 202 gulden en 13 stuivers.⁵ Hij bezocht de boekhandel

hetzelfde jaar nog tweemaal voor kleinere aankopen van ruim dertig en een kleine twintig gulden. Ten slotte maakte hij gebruik van de leesbibliotheek van de boekhandelaar, waarvoor hij in totaal zeven gulden betaalde.⁶

Militairen van goede afkomst als De Quartel voldoen aan het stereotiepe beeld van een leger- of marineofficier. Zoals hierboven geschetst zijn er door de eeuwen heen immers tal van soortgelijke militairen geweest die zich een rijk gevulde boekenkast konden veroorloven. De opkomst van een nieuw type militair, zoals luitenant Ardesch, dat andere boeken kocht, creëerde in de negentiende eeuw een groeimarkt voor uitgeverijen en boekhandelaren in Nederland.

De wetenschap dat vakliteratuur voor militairen in de negentiende eeuw steeds belangrijker werd en het aanbod daarvan groeide en in kwaliteit toenam, doet de vraag rijzen wat militairen in deze periode aan boeken kochten en lazen. Ofwel, hoe zag de clientèle eruit van de gespecialiseerde militaire uitgeverij-boekhandel, die aan deze ontwikkeling zijn ontstaan en bestaan te danken had?

2 Boedelbeschrijvingen versus klantenboeken

Er is, voor zover bekend, maar één keer eerder, in een groter verband, gekeken naar boekbezit van militairen. Het gaat hier echter om een onderzoek naar de situatie in Den Haag gedurende de achttiende eeuw en de resultaten ervan zijn, de inspanning ten spijt, zeer beperkt. In dit onderzoek werd van 405 Haagse erflaters uit de achttiende eeuw het beroep achterhaald, waarbij 25 militairen werden aangetroffen. Daarbovenop komen nog eens acht weduwen en echtgenotes van militairen. Van deze boedelbeschrijvingen worden er in elf geen boeken genoemd. Dit betreft vooral militairen met lagere rangen, zoals vaandrig en korporaal. In de boedelbeschrijvingen van de officieren worden veel meer boeken aangetroffen. In veel van deze beschrijvingen – veertien – wordt het boekbezit niet nader gespecificeerd. Uiteindelijk bleven er maar drie boedelbeschrijvingen over waarin militaire vakliteratuur wordt genoemd.⁷ Het betrof in alle drie de gevallen hoofdofficieren. Dat er maar zo weinig werd aangetroffen, heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat militaire literatuur veelal een actueel karakter heeft. De uiterst schaarse gegevens leiden niettemin tot De Kruifs stellige bewering dat vanaf de rang van kapitein, en vooral bij de hogere officieren, de vakliteratuur haar intrede had gedaan.⁸

Een andere potentiële bron voor onderzoek naar boek aankopen van militairen wordt gevormd door de zogenoemde klantenboeken die boekverkopers vroeger bijhielden.⁹ Dit zijn registers lopend over een of meerdere jaren waarin boekverkopers nauwkeurig bijhielden wie wanneer wat kocht, of wanneer en hoe hij betaald had, et cetera. Aan de hand van een dergelijke administratie kan dus nauwkeurig worden nagegaan wie belangstelling hadden voor een bepaald boek. Hier is daarom gebruikgemaakt van de unieke reeks

klantenboeken van de eerdergenoemde Van Benthem te Middelburg, die nagenoeg de gehele negentiende eeuw bestrijkt. Het mooie van deze bron is bovendien dat bij iedere klant is vermeld welke functie hij of zij in het dagelijks leven bekleedde. Als de folianten jaar na jaar, bladzijde voor bladzijde, naam voor naam, worden doorgenomen, kunnen de militairen er een voor een uit worden gelicht. Ook los van het feit dat Middelburg een garnizoensstad was, is het aantal militairen dat wordt aangetroffen betrekkelijk groot. De firma was namelijk één van de correspondenten van de militaire uitgeverij-boekhandel De Gebroeders van Cleef in Den Haag.

Gedurende de Bataafs-Franse tijd verbleven in Middelburg onafgebroken militairen. De klantenboeken over de jaren 1801-1813 zijn dan ook integraal doorgenomen, temeer omdat in deze jaren de militaire specialisatie van De Gebroeders van Cleef ontstond. Gedurende het (Verenigd) Koninkrijk der Nederlanden lagen er in Middelburg daarentegen niet onafgebroken militairen in garnizoen. In overeenstemming met de bezetting van het garnizoen gedurende de tijdspanne 1815-1882 zijn de klantenboeken onderzocht uit de jaren 1837-1840.¹⁰ Hoewel de bezetting daar geen aanleiding toe geeft, is echter ook gekeken naar de jaren 1813-1818 om te zien wat er gebeurde toen er een Nederlandse armee ontstond.

3 Generaal pardon

Op 9 mei 1810 kwam de Franse keizer Napoleon Bonaparte 's avonds om zeven uur te paard Middelburg binnen. Ter hoogte van de herberg 'het Groenewoud' werden hem door burgemeester Schorer de sleutels van de stad aangeboden, waarop het volgende gesprek volgde:

Buonaparte: Ik wil uwe sleutels niet. Zijt gij het, die de sleutels aan de Engelschen, bij hunnen intogt, hebt aangeboden en de stad doen illumineren?

De Burgemeester: Sire! de sleutels zijn nooit aan de Engelschen aangeboden; ook is de stad niet geillumineerd geweest.

Buonaparte: Wie zijt gij?

De Burgemeester: Mijn naam is Schorer.

Buonaparte: Wat doet gij?

De Burgemeester: Ik bekleed den post van Burgemeester.

Buonaparte: De Burgemeester is een schurk: hij zal strengelijk gestraft worden.¹¹

De poging van deze Zeeuwse burgemeester om zich *ditmaal* ogenschijnlijk achter keizer Napoleon te scharen mislukte. Een dergelijke houding kon een vorst zich echter niet permitteren tegenover zijn militairen want dat waren veelal beroeps die vochten onder verschillende vaandels.

Hoewel de oude Nederlandse Republiek zich met de komst van de Fransen na 1795 tot een eenheidsstaat zou ontwikkelen, werd er tot 1813 nog veelvuldig geëxperimenteerd met de staatsvorm. Dit leidde tot verschillende staatsgrepen en de aanstelling van een raadpensionaris die na een jaar plaats moest maken voor Napoleons broer Lodewijk, die het op zijn beurt maar tot in 1810 volhield. In dat jaar werd het land ingelijfd bij het Franse Keizerrijk. Blijkens hun aankopen pasten de militairen zich moeiteloos bij deze politieke ontwikkelingen aan. Militairen (generaal Osten, kolonel P.J. Serlé en luitenant-kolonel Gradman)¹² kochten in 1805 bijvoorbeeld een portret van raadpensionaris R.J. Schimmelpenninck, tussen 1806 en 1810 een portret van koning Lodewijk Napoleon (kolonel Bruce en de luitenant-kolonels Sieur en Muller),¹³ en na 1813 dat van Willem I. David Hendrik Bruce was sinds 30 oktober 1807 commandant van het 4^e militaire arrondissement (Zeeland),¹⁴ en werd in 1809 bevorderd tot generaal-majoor.¹⁵ In 1814, toen hij weer in Nederlandse dienst was getreden, betoonde hij zijn aanhankelijkheid aan de Oranjes door portretten te kopen van Willem I en prins Frederik, 'beide in Lijsten met geëmailleerde glazen', waarvoor hij dertien gulden betaalde.¹⁶

Belangrijker dan een portret van de regerende vorst aan de muur is hier dat de militairen zich gedurende de Franse tijd bijvoorbeeld de taal van de bezetter eigen maakten, de Franse wetten bestudeerden, de actuele reglementen aanschafte. Uit het volgende lijstje met aankopen die luitenant-kolonel Tellingen op 15 oktober 1814 bij Van Benthem deed, blijkt duidelijk dat de man zich na het vertrek van de Fransen net als zijn collega's opnieuw aan het oriënteren was:

- 1 Militair Wetboek, 1e deel
- 1 Provisionele Inst[ructie] voor de hooge Militaire Vierschaar
- 1 Staatsblad no 19 in stijf pap[ier] ingenaaid
- 1 1 Alman[ak] voor de Landmagt¹⁷

Ook generaal Bruce kocht in hetzelfde jaar het *Militair wetboek der Verenigde Nederlanden* en de *Provisionele instructie voor het Hoog militair Gerechtshof* (1814), alsmede verschillende andere van de in 1814 door De Gebroeders van Cleef uitgegeven reglementen.¹⁸ In 1815 kocht Bruce bovendien voor tien gulden 'De Nieuwe groote Kaart van ons land' in 24 stukken, waarvoor hij een foedraal liet maken, alsmede wederom een ingelijst portret van de koning en de koningin.¹⁹ De kapitein van de artillerie Druijvesteyn te Vlissingen kocht naast een nieuw reglement eveneens een gekleurde kaart van Nederland, uitgegeven door 'Muller', waarvoor hij inclusief een foedraal vijftien gulden betaalde.²⁰ Na het vertrek van de Fransen had Van Benthem nog maar weinig militaire klanten. Wel kreeg hij nog bezoek van ene kapitein-adjutant Smits, gelegerd te Vlissingen, die in augustus en september 1818 bij twee gelegenheden bij elkaar 59 exemplaren kocht van het door De Gebroeders van Cleef uitgegeven *Reglement op den inwendigen dienst, de politie en de krijgstucht voor de infanterie van het Koninkrijk der Nederlanden* ('s-Gravenhage, Amsterdam 1817).²¹

4 Van reglement tot stad- en dorpbeschrijver

Ook tijdens de jaren 1801-1806 van de Bataafse Republiek had Van Benthem relatief weinig militairen als klant. Hij mocht echter toch ten minste acht militairen, met verschillende rangen,²² tot zijn clientèle rekenen, te weten een generaal, drie kolonels, twee luitenant-kolonels, een kapitein-luitenant ter zee en een luitenant-predikant. Als de verschillende jaren waarin de militairen de winkel bezochten worden overzien, kunnen we constateren dat in totaal slechts drie aankopen op militair gebied zijn gedaan. De kapitein-luitenant ter zee Fr. Matthijssen kocht op 2 augustus 1802 naast een boek 'ordinair schrijfpapier' van een stuiver en een bos 'Schagten' (ganzeveren) van een stuiver en acht penningen, een exemplaar van het *Volledig verslag van de zeebataille van den 11 oktober laatstleden, tusschen de Bataafsche en Engelsche vlooten* uit 1797, waarvoor hij één stuiver en zes penningen betaalde. Eerder in hetzelfde jaar en het jaar ervoor kocht Matthijssen bij elkaar voor vier gulden en twaalf stuivers uitsluitend schrijfwaren.²³ Een *Instructie voor den commandant van Den Haag, en Reglement op den Guarnisoens-Dienst van de Armée, in dienst der Bataafsche Republiek, geërresteerd door het Staats-Bewind derzelve Republiek, den 13 augustus 1802* werd op 28 september 1802 voor twee stuivers en twee penningen het eigendom van kolonel P.J. Serlé.

Het is overigens de vraag in hoeverre niet ook de aankoop van het boek *Onderzoek naar de geschiktheid der stad Middelburg tot den handel op en van de Oost-Indie, en of het belang der Bataafsce Republicq medebrengt, dat een gedeelte derzelve aldaar gevestigd blijve* van Pieter Pous (1777-1851) tot Serlé's vakliteratuur moet worden gerekend, temeer omdat meerdere militairen dit boek aanschafte.²⁴ Hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld de titels *The English grammar enlarged, and explained in Dutch* of *Uitvoerige Engelsche spraakkonst in 't Nederduitsch ontvouwd* (Dordrecht, Amsterdam 1804) van Johannes Holtrop (werkzaam 1780-1801) en Benjamin Choyce Sowden (?-1796), en een *Adres aan het Staats-bewind der Bataafsche Republiek, ...*²⁵ Deze werken kunnen immers worden gerekend tot literatuur die verwant is aan hun beroep. Ten slotte kocht luitenant-kolonel Gradman op 24 september 1808 naast twee blijspelen de *Artikelen van overeenkomst tot de adminstratie der agttien duizend man Fransche troupes geëmploiëerd in de Bataafsche Republiek* (Utrecht 1804), een werkje van twee stuivers en acht penningen.²⁶

Voor het overige bestonden de aankopen van de militairen dus uit 'algemeene' literatuur en/of schrijfwaren. Ook hier is het de vraag of het niet deels toch vakliteratuur betrof. Zo moet de door kolonel P. Aartsen in 1801 en 1802 achtereenvolgens aangekochte *De Nederlandsche stad- en dorp-beschrijven* (Amsterdam 1793-1801) van Lieve van Ollefen (1749-1816) en Rs. Bakker en de tweedelige *Nieuwe algemeene aardrijksbeschrijving, volgens de jongst voorgevallene veranderingen in onderscheidene staaten, voornaamlijk van Europa* (Amsterdam 1800), naar het Duits van J.C. Gatterer, waarschijnlijk verklaard worden uit diens beroep.²⁷

5 De kapitein als boekenkoper

De komst van Lodewijk Napoleon naar Nederland en daarmee de reeds behandelde verdere ‘verfransing’ (wat hier wil zeggen professionalisering) van het leger, is duidelijk terug te zien in het koopgedrag van de militairen die Van Benthem in de periode 1806-1812 als klant had (zie tabel 12.1). Belangrijk is dat niet alleen het aantal militairen toenam dat klant was – hetgeen vooral te maken zal hebben met de bezetting van het garnizoen –, maar dat vooral het aantal onder hen dat militaria kocht spectaculair groeide.

(Tabel 12.1) Militaire klanten van Van Benthem 1806-1812²⁸

Rang	Aantal	Militaire literatuur	Speciale literatuur	Algemene literatuur	Schrijf-waren	Lees-bibliotheek
generaal	2			1	2	
schout-bij-nacht	2		2	1		
kolonel	7	3	3	4	5	2
kolonel-kwartiermeester	1	1		1	1	
luitenant-kolonel (aide de camp)	5	3	2	5	3	
majoor	2	1	1	2	2	
kapitein-adjutant	1			1	1	
kapitein	23	16	13	16	10	6
luitenant (plaatselijk)	12	7	4	4	4	
adjutant-majoor	3	1	1	2	1	
Totaal	52	32	26	37	29	8

Uit tabel 12.1 blijkt dat de militair in de jaren 1806-1812 overwegend vakliteratuur kocht, zeker als in aanmerking wordt genomen wat hiervoor is gezegd over de aankoop van ‘algemene’ literatuur. Het is immers evident met welk doel een kapitein der Rijdende Artillerie bijvoorbeeld een exemplaar koopt van een *Paardenkoopers-, pikeurs- en hoefsmits-zakboek*. Aanwyzende hoedanig zijn paarden op reis te behandelen, en van welke genees- en hulpmiddelen zich, in ziekten en toevallen derzelven, met het beste gevolg, te bedienen, en wat in acht genomen moet worden bij het koopen van paarden (derde druk; Amsterdam 1807), naar het Engels van William Burdon, en het bekende boek *De Nederlandsche stalmeester, of grondige onderrichting van al het geene betrekking heeft tot het kennen, toomen, zadelen, beslaan en onderhouden der paarden, voorts tot de rijd-konst, of de wijze hoe de paarden gedresseerd en tot allerlei gebruik afgericht moeten worden, ...* (derde druk; Den Haag 1803) van L.W.F. von Oeschelwitz.²⁹

Dat de aankopen in verband kunnen worden gebracht met de politieke veranderingen, blijkt ook uit het feit dat veel van de militairen dezelfde werken kochten. Het betreft voornamelijk officiële militaire literatuur die voor alle militairen gold, die in de tabel zijn gerangschikt onder de noemer ‘Algemeen’. Militairen kochten vaak al snel de reglementen die na een machtswisseling waren verschenen, zoals het *Reglement op den inwendigen dienst, de politie en de*

krygstucht van de infanterie/van de kavallerij (Den Haag 1807), een van de meest algemene reglementen.

Onder 'Speciaal' wordt literatuur verstaan die meer gericht is op het wapen waarbij desbetreffende militair diende, zoals de verhandeling over de haven van Middelburg die schout-bij-nacht Verdooren voor zichzelf kocht,³⁰ of datgene wat juist als een aanvulling op zowel de algemene als de specialistische militaire literatuur gezien kan worden. Onder dit laatste vallen bijvoorbeeld het *Journal Militair* en het *Krijgskundig magazyn*. Van het tussen 1807 en 1809 door De Gebroeders van Cleef uitgegeven *Journal Militair* kochten in 1809 van de vijftien militairen die toen klant waren er elf een of meerdere afleveringen. Ook relatief veel gekocht werd het nieuwe jaarlijkse *Naam-Register der Officieren van de Koninklijke Hollandsche Armee*.

De militairen die ook of uitsluitend specialistische militaire literatuur kochten, hadden in de meeste gevallen de rang van kapitein, een rang die het best was vertegenwoordigd in het klantenbestand van Van Benthem; kapiteins waren boekenkopers.³¹ Zo'n aankoop kon variëren van een *Militair zakboek*, ... (Den Haag 1800 of Zutphen 1801) van Von Scharnhorst, met algemene informatie die voor iedere militair bruikbaar was, tot het boek *Byzonder onderwijs in de handgrepen te paard. Zoodanig als dezelve volgens het reglement voor de kavallery bij de Keizerlijke leerschool te Versailles onderweezen worden* (Den Haag 1807).

De goede vertegenwoordiging van kapiteins vindt op zich aansluiting bij de eerder getrokken conclusie uit het onderzoek naar Haagse boedelinventarissen. Het fenomeen wordt andermaal bevestigd door een analyse van genoemde intekenlijsten voor Van Wijks *Algemeen aardrijkskundig woordenboek* .... Op het totaal van 234 militairen die op dit boek intekenden, waren er maar liefst 65 met de rang van kapitein. Het feit dat een kapitein – boven de rang van luitenant en onder die van majoor – een middeninkomen had en bovendien nog veel kennis moest vergaren, betekende waarschijnlijk dat deze groep relatief veel vakliteratuur kocht. De constatering dat ook op een boek als *Krijgszangen van Jakob Theodoor Büser* (1818) een grote groep kapiteins intekende,³² zou anderzijds kunnen wijzen op een parallel met de burgersamenleving, waar boeken niet als vanzelfsprekend werden aangetroffen bij de voorname(re) en rijke(re) mensen, maar juist bij de middenklasse.³³ Dezelfde intekenlijst bevestigt ook min of meer het gegeven dat Van Benthem relatief veel luitnants binnen zijn clientèle had. Er tekenden ook zes cadetten in op Van Wijks *aardrijkskundig woordenboek*.

Uit de klantenboeken van Van Benthem blijkt echter wel dat de militairen zich bij hun aankopen niet (alleen) lieten leiden door hun rang, maar (ook) door hun portemonnee en hun belangstelling. Weliswaar verdiende een kolonel bijvoorbeeld veel meer dan een luitenant, maar als een luitenant uit een gegoede familie kwam en een bijzondere interesse voor zijn vak had, dan overtrof hij menig kolonel in het kopen van vakliteratuur.

Zo was er te Veere een luitenant S.J. Martijn gelegerd, die slechts voor ruim twee gulden een reglement kocht³⁴ en in Sluis een jongeman met dezelfde

rang, genaamd Ferleman, die in 1807 ruim 39 gulden en in 1808 ruim dertien gulden bij Van Benthem besteedde. Het door De Gebroeders van Cleef uitgegeven *Dagelijksch Handboek voor de Onderofficieren en soldaten* (1806), dat andere militairen misschien kregen van een overste, kocht hij gewoon zelf. Naast reglementen kon hij zich gemakkelijke militaire boeken als het toneelspel *De militaire stand* (Leeuwarden 1805) naar het Duits van Christlieb Georg Heinrich Arresto (pseudoniem van Burchardi) (1768-1817) en *De zoon in vijandelijken dienst* (Leeuwarden 1805) van dezelfde auteur permitteren. Ferleman kocht daarnaast algemene boeken, dure papieren zoals boeken schrijfpapier, katernen postpapier, boeken papier in folio, een 'Vel best Engels tekenpapier', pen- en potloden, inkt, en dergelijke. Ten slotte maakte hij tegen betaling gebruik van de leesbibliotheek van de boekhandel.³⁵

Een voorbeeld van een kapitaalkrachtige, en daardoor bevoorrechte luitenant (der artillerie) was Jacob Cornelis Verheije van Sonsbeek, gelegerd te Vlissingen. Hij kocht in korte tijd erg veel vakliteratuur en bovendien veel dure werken waarvan de aankoop niet voor de hand liggend was. Naast de weinig verrassende aankoop van een *Verzameling van voorschriften voor de dienst en het beheer van het materiaal der Artillerie te Velde* (Breda 1837) kocht hij bijvoorbeeld voor 3,80 gulden ook de door Charles-Louis-Napoléon Bonaparte (1808-1873, Napoleon III) geschreven *Manuel d'artillerie à l'usage des officiers d'artillerie* (Zürich 1836, eerste druk 1834) en een supplement van H. Cotty à f 8,90, plus C.L. Gillots *Traité de fortification souterraine, ou des mines offensives et défensives, ...* (Parijs 1805) ten bedrage van vijf gulden. In het jaar 1837 besteedde hij zodoende een kleine tachtig gulden aan voornamelijk buitenlandse, specialistische militaire literatuur.³⁶

6 De technische wapens

Van de intekenlijst voor het aardrijkskundig woordenboek van Van Wijk, die bij de meeste militairen aangeeft tot welk wapen ze behoorden, kan niet worden gezegd dat een bepaalde discipline eruit springt. Het aantal militairen dat behoorde tot de technische wapens als de artillerie, genie, pontonniers, mineurs en de ingenieurs (85) benadert het aantal infanteristen, cavaleristen en marechaussees (117); van de totaal 234 intekenaren konden 49 officieren, met algemene functies als adjudant en plaatsmajoor, niet worden ingedeeld. Daarbij moet worden bedacht dat de technische wapens tezamen een relatief kleine groep binnen het leger vormden. (Afb. 137 en 138)

In de klantenboeken van Van Benthem valt deze groep wel op als het gaat om de aanschaf van specifieke of technische vakliteratuur. Ook als er door militairen echte krijgswetenschappelijke werken werden gekocht, dan gebeurde dat vooral door leden van de technische wapens. Het feit dat kapitein J. van der Stok, ingenieur te Breskens, bij Van Benthem zijn exemplaar van François Callets *Tables portatives de logarithmes, ...* (Parijs 1829) liet repareren en

ELEVE DER POLYTECHNISCHEN SCHULE.

(1812.)

137. Leerling van de École Polytechnique lezend in een (zak)boek, Frankrijk, 1812. Handgekleurde gravure Rouger, naar Hippolyte Bellangé (1800-1866). Plaat [10], tegenover p. 152, in: Hippolyte Bellangé, *Die Soldaten der französischen Republik und des Kaiser-reichs* (Leipzig, J.J. Weber, 1843).

opnieuw in de oude band liet binden, impliceert overigens dat militairen uit deze groep dergelijke boeken daadwerkelijk gebruikten en nodig hadden om hun specialisatie te kunnen uitoefenen.³⁷ In de onderzochte jaren 1837-1840 kreeg Van Benthem geregeld bezoek van officieren die tot een technisch wapen behoorden. Deze militairen kochten drie soorten vakliteratuur. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de aankopen die kapitein ingenieur W.F. Camp deed in de jaren 1839 en 1840. In eerstgenoemd jaar schafte hij een *Naam- en ranglijst der officieren van de schutterijen in het Koninkrijk der Nederlanden* (Gorinchem 1839) aan, een boekje dat gerekend kan worden tot de gangbare militaire werken. Als voorbeeld van specialistische militaire vakliteratuur moet zijn aankoop van een *Journal des sciences militaires* beschouwd worden. Hoewel strikt genomen niet militair van aard, moet gezien zijn achtergrond ten slotte ook de aankoop van de *Algemeine Bauzeitung* tot de vakliteratuur gerekend worden, maar dan uit een niet-militaire categorie.³⁸ Een ander voorbeeld van een aankoop van niet-militaire vakliteratuur is terug te vinden onder de aankopen van chirurgijn-majoor A.G. Resler uit Haarlem,³⁹ die 15 februari 1839 voor ruim 32 gulden eigenaar werd van de in hetzelfde jaar verschenen *Encyclographie des sciences médicales*.⁴⁰ Artsen van Gezondheid of chirurgijns-majoor kochten overigens vrijwel uitsluitend medische literatuur bij Van Benthem.

7 Het verstrekken van gratis boeken

In het vorige hoofdstuk is al beschreven dat zedelijk-religieuze en militair-zedenkundige werkjes aan soldaten werden verstrekt. Uit de klantenboeken van Van Benthem blijkt hetzelfde en er lijkt hier dan ook sprake te zijn van een min of meer vaste vorm van distributie van boeken naar militairen in de lage(re) rangen. De clientèle van Van Benthem, die uitsluitend uit officieren bestond, kocht namelijk ook boeken die waren bestemd voor onderofficieren en soldaten. Zo schaften zij veelvuldig het *Dagelijksch handboek voor de onderofficieren en soldaten* (1806) aan. Het boekje werd door officieren uit alle rangen – luitenants, kapiteins, majoors en kolonels – aangeschaft. Het feit dat sommige van deze heren dat meerdere keren per jaar deden, impliceert dat zij deze boeken niet (uitsluitend) voor eigen gebruik kochten. In de Bataafse tijd verkocht de boekhandel aan de luitenant-predikant G.W. Stuerwaldt uit Vee-re onder meer 25 exemplaren van *Korte en eenvoudige onderwijzing in de kristelyke leere der gelukzaligheid* (vijfde druk; Amsterdam 1824) van Johan Diederich Deiman (1732-1783).⁴¹ Vermoedelijk deelde hij deze boekjes uit aan soldaten of gebruikte hij deze voor al dan niet door hemzelf verzorgd onderwijs. Er is zelfs een voorbeeld bekend, zij het in het Franse leger ten tijde van Napoleon, van een Nederlandse soldaat die zelf onderwijs had genoten en een school opzette waar hij analfabete collega's leerde lezen, schrijven en rekenen omdat zij volgens hem anders gedoemd waren hun hele leven soldaat te blijven. Uit een brief van een andere Nederlandse soldaat in Napoleons Grande

Armée blijkt dat er meer van dit soort gelegenheden bestonden. Hij schreef: 'Doen [toen] hebben sij hondert soldaeten op geschreven voor in die schoel te gaen te leeren leesen en chreijven ock 40 caporel ock voor het selven en daer ben ik ock bij.'⁴²

Ten slotte kan worden gewezen op de grote hoeveelheden boeken die door regimenten en kwartiermeesters werden afgenomen bij Van Benthem. Via al dit soort intermediairs kwamen wellicht heel wat boeken terecht bij militairen in rangen beneden die van officier.

8 Militaire leesgezelschappen, leesbibliotheken en bibliotheken

Naast officieren die boeken voor zichzelf of voor onderofficieren en soldaten kochten, had Van Benthem ook een kolonel als klant die boeken kocht in zijn hoedanigheid van rector van het 'Leesgenootschap, Onderzoek vermeerderd het Verstand'. Deze P.J. Serlé kocht in 1801 en 1802 boeken over uiteenlopende onderwerpen, behalve die op het militaire vlak. Het is niet bekend of Serlé's leesgenootschap grotendeels of louter uit militairen bestond. Hoewel de aankopen op zijn naam daar niet op wijzen, kan dat toch heel goed het geval zijn geweest.

Leesgezelschappen met veel militairen onder hun leden en militaire leesgezelschappen kwamen al in de achttiende eeuw voor. De tweehonderd leden die het 'cabinet littéraire' van de boekhandelaar P.J. Bernard in het Franse Lunéville in 1779 telde, waren merendeels officieren van de plaatselijke gendarmerie.⁴³ Voor het bescheiden bedrag van drie 'livre' per jaar hadden zij de beschikking over: 'Een groot, comfortabel, goed verlicht en verwarmd huis, dagelijks open van negen uur 's morgens tot twaalf en van 's middags één tot tien uur 's avonds, waar de leden tweeduizend boeken tot hun beschikking hebben, terwijl de voorraad jaarlijks met vierhonderd toeneemt. ... Een kamer op de begane grond en nog een op de eerste verdieping zal gereserveerd zijn voor conversatie, alle andere ruimten zullen ter beschikking staan van de lezers van kranten en boeken.'⁴⁴

Ook van de leesbibliotheek van Van Benthem werd door een aantal militairen, voornamelijk kapiteins, gebruikgemaakt (zie tabel 12.1). Het was mogelijk een aardige hoeveelheid boeken tegelijk te lenen. Al kon daarmee ook volgens de maatstaven van zijn tijd een vrij hoog bedrag zijn gemoeid. Zo rekende Van Benthem voor het lenen van bijvoorbeeld dertig boeken tegelijk zes gulden.⁴⁵

Een leesgezelschap of -bibliotheek bood de altijd ambulante militairen een goed alternatief voor eigen boekbezit.⁴⁶ Men kan zich echter voorstellen dat zij bij voorkeur toch niet afhankelijk wilden zijn van een lokale boekhandelaar of welke andere organisatie ook, temeer daar zij in sommige gevallen gebruik konden maken van de mobiele regiments- of bataljonsbibliotheek. Militairen werden vanwege het ambulante karakter van hun betrekking ove-

rigens haast nooit gekozen tot bestuurders van genootschappen, waaronder ook leesgezelschappen. Bij het in 1773 opgerichte Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen werd daarvoor als argument gegeven 'de weinige standvastigheid van de verblijfplaats dier heeren'.⁴⁷

Een voorbeeld van wat mogelijk een reizende regimentsbibliotheek is geweest, zijn de op 16 april 1802 bij Isaac van Cleef en B. Scheurleer geveilde *Livres françois en tout genre de littérature, très proprement reliés appartenant à la société de Messieurs les Officiers du ci-devant Régiment Suisse et de general major Stokar de Neuforn ...*.⁴⁸ Dergelijke regimentsboekerijen mochten zich in de loop van de negentiende eeuw in een brede verspreiding verheugen, maar hierover is nog minder bekend dan over institutionele militaire bibliotheken. Omtrent hun bestaan is zelfs voor de negentiende eeuw alleen informatie voorhanden dankzij sporen die zijn nagelaten in de vorm van reglementen, provenancegegevens en intekenlijsten, aan de hand waarvan hier nader kan worden ingegaan op het verschijnsel regimentsbibliotheek.

Zeker is in ieder geval dat bibliotheken en leesgezelschappen in het leger verschillende doelstellingen hadden, aangezien er voorbeelden zijn van regimenten die beschikten over zowel een bibliotheek als een leesgezelschap, waar deels dezelfde boeken aanwezig waren.⁴⁹ Op 28 januari 1847 richtten officieren van het 1^e Regiment Artillerie te Maastricht een leesgezelschap op, dat op 1 mei 1850 na overplaatsing te Vlissingen werd voortgezet onder de naam 'Leesgezelschap der Heeren Officieren van de Artillerie en Genie te Vlissingen', aldus het bewaard gebleven *Reglement voor het Leesgezelschap der Heeren Officieren van de Artillerie en Genie te Vlissingen* uit 1866.⁵⁰ Iedere artillerie- en genieofficier in het garnizoen van Vlissingen kon van dit leesgezelschap lid worden.⁵¹ Daarnaast konden, wanneer het ledental minder dan dertig bedroeg, ook andere officieren der land- of zeemacht en zelfs burgers (!) als leden aangenomen worden, de laatsten echter als buitengewone leden.⁵²

Wat behelsde, afgaande op dit uitgebreide reglement, een militair leesgezelschap nu eigenlijk? De lectuur bestond uit:⁵³

1. Tijdschriften.
2. Werken van algemeen belang in de Nederlandsche, Fransche, Hoogduitsche of Engelsche taal en
3. Vlugschriften.

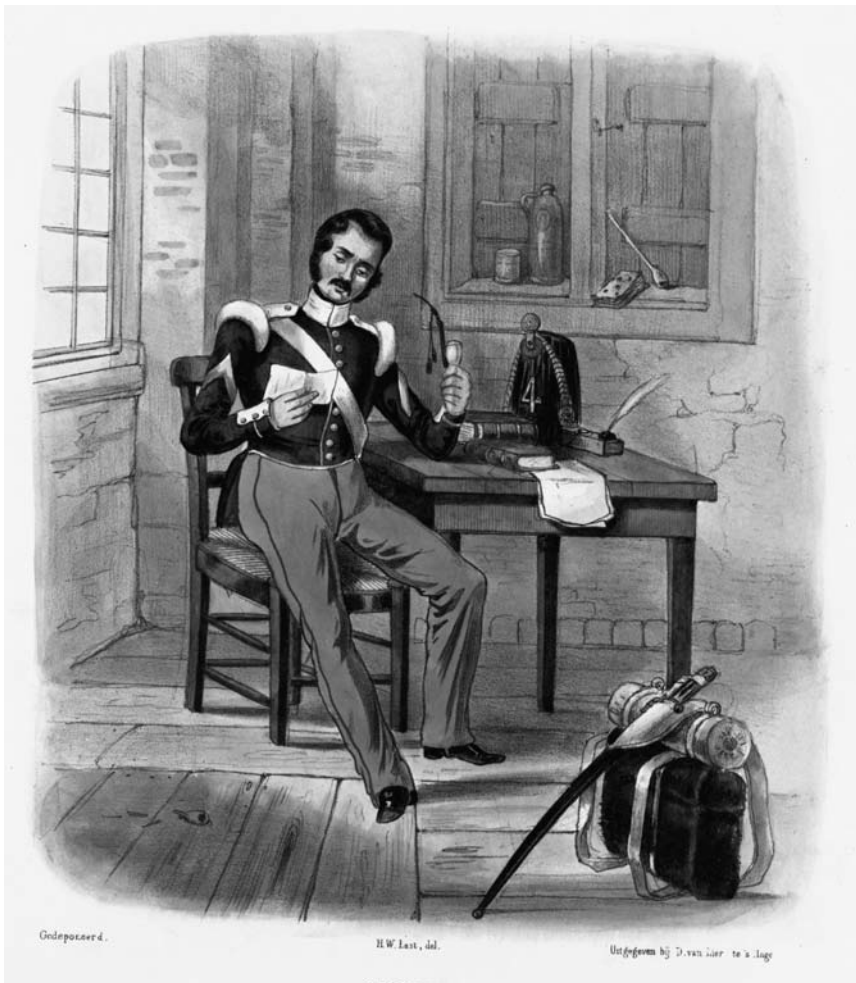
De tijdschriften werden jaarlijks voor een geheel leesjaar met meerderheid van stemmen gekozen voor een door de vergadering te bepalen bedrag. De keuze van vlugschriften en de boeken werd aan het bestuur overgelaten. De leden konden daaromtrent wel voorstellen aan het bestuur doen. Voorts hadden zij het recht om hierover, zo nodig, in de eerstvolgende vergadering te laten stemmen.⁵⁴ De aankoop van de boeken en andere benodigdheden werd gefinancierd uit de gewone bijdrage, de entreegelden, de boeten en de opbrengsten van verkochte boeken.⁵⁵ De lectuur werd vervolgens rondge-

zonden, zodat hier, strikt genomen, sprake was van een zogenoemde leeskring.⁵⁶ Het gemak waarmee het regimentsleesgezelschap in Maastricht zich omvormde in een garnizoensleesgezelschap in Vlissingen, doet vermoeden dat er allerlei vormen van militaire leesgezelschappen moeten zijn geweest. Dit blijkt overduidelijk uit de lijst van intekenaren van de *Beschrijving van den Atjeh-Oorlog* ... van E.B. Kielstra ('s-Gravenhage 1883-1885). Hierin staan vermeld een 'Leesgezelschap van HH. Off. van het 12de Bat. Inf. te Lambaroe (Atjeh)', dat van de 'HH. Officiëren te Banjoe Biroe (Java)' en van het '3de Dépôt Bataljon te Malang', ofwel een leesgezelschap voor officieren van een bataljon, een lokaal leesgezelschap voor officieren, en van een heel depotbataljon, vermoedelijk zowel officieren als onderofficieren en manschappen.⁵⁷

Zoals al uit de aankopen bleek, zullen ook de door militairen opgezette bibliotheken niet uitsluitend vakliteratuur hebben bevat. Ook het ontspanningselement zal een belangrijke rol hebben gespeeld. Een betrekkelijk tastbaar bewijs van lezen door militairen als vorm van vermaak wordt gevonden in het dagboek van de Zeeuwsche Garde d'Honneur Jacob Willem Callenfels (1792-1882). Deze Leidse student medicijnen die verplicht in militaire dienst moest, schreef over een verblijf in het Duitse Zweibrücken tijdens zijn terugtocht na Napoleons nederlaag bij Leipzig in 1813: 'Hier ondervond ik het akeelige en onbegrijpelijk vervelende van volstrekte ledigheid; de kleine voorraad lectuur was spoedig uitgelezen; ik had in 't geheel niets te doen, wat rondkijken, op de vensterruiten of op de tafel trommelen was alles wat ik uitvoerde, en behalve het verlangen naar etenstijd, vervulde hoop op eenige tijding of uitkomst eenig en alleen geheel mijn geest.'⁵⁸

9 Een ander pak, hetzelfde boek

Afgaande op hun boekaankopen blijken militairen in deze periode niet alleen belezen te zijn maar ook een brede belangstelling aan de dag te leggen. Koopgedrag zoals geschetst aan de hand van rekeningen van kapitein-luitenant ter zee De Quartel kwam geregeld voor. Zo blijkt kapitein-ingenieur P. Noot uit Breskens een liefhebber van penningen te zijn geweest, waarover hij literatuur verzamelde. Op 9 februari 1837 kocht hij bij Van Benthem naast wat vakliteratuur het vier foliodelen dikke standaardwerk *Beschryving der Nederlandsche Historipenningen*: ... van G. van Loon, alsmede diens *Hedendaagsche penningkunde*, voorts L. Smids' *Emblemata heroica, of de medalische sinnebeelden der ses en dertigh graaven van Holland, Verhandeling over de aeloude gedenkpenningen* door J. Addison en Frans van Mieris' *Beschrijving der Bisschoppelijke munten en zegelen van Utrecht in't byzonder*.⁵⁹ Zijn collega G.A.J. van Randwijck, 1^e luitenant-ingenieur te Breskens, toonde zich een maand later wat wereldser. Hij kocht in maart en april een aantal afleveringen van een werk over Schotland, aflevering twee van de eerste band van de werken van Goethe, stukken van een 'Woordenboek der Zamenleving' en ten slotte voor vijftig gulden het

139. Een foerier van het bataljon flankeurs van het 4e Regiment Infanterie. Handgekleurde litho naar Hendrik Wilhelmus Last (1817-1873). Uitgave: D. van Lier, Den Haag. Plaat in: *Militaire costumen van de Nederlandsche Land- en Zeemagt, naar de natuur geteekend en gekleurd* [1847-1850].

bekende *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek, ...* (Leiden, Leeuwarden, etc. 1778-1793) van Noël Chomel (1632-1712) met een vervolg door Jacques Alexandre de Chalmot (circa 1730-1801) in zestien delen in kwartoformaat.⁶⁰ Ene luitenant 'de Haze' (vermoedelijk De Haze Bomme) had meer belangstelling voor godsdienstige lectuur; hij kocht in juli 1818 voor een kleine zeventig gulden religieuze boeken, waaronder een klein formaat Nieuw Testament met psalmen en gezangen, uitgegeven door Allart in klein formaat, zodat hij het makkelijk mee kon nemen.⁶¹ Militairen met hogere rangen kochten trouwens ook geregeld boeken die waarschijnlijk bestemd waren voor hun vrouw en kind(eren). Zo kocht generaal Osten een boekje

met gedichtjes voor kinderen van Pieter 't Hoen (1744-1828), terwijl de kolonel-kwartiermeester J.A. Hicken naast *Een nieuwjaars geschenkje voor kinderen* (Amsterdam 1807) ook een almanak voor vrouwen kocht.⁶² Kortom, militairen vertonen, afgezien van hun aankopen van vakliteratuur, zoals te verwachten eenzelfde koopgedrag als burgers. De aankopen van boeken door militairen en burgers zullen alleen nog maar meer op elkaar zijn gaan lijken door de invoering van de dienstplicht in 1814. De kopers die men in de hier onderzochte bronnen het meest tegenkomt waren zoals gezegd de kapiteins, nieuwe kopers waren vooral de luitenants. Tot slot zien we officieren die boeken kopen voor de soldaten. Als aanvulling op dit alles maakten militairen volop gebruik van leesbibliotheken en richtten zij die bij voorkeur zelf op. (Afb. 139)

Een en ander betekent voor boekhistorici overigens dat zij bij de interpretatie van kwantitatieve gegevens uit klantenboeken voor lokaal leesonderzoek dienen na te gaan of er in een bepaalde periode een garnizoen in een stad of in de nabije omgeving aanwezig was.⁶³ Wanneer in de bronnen niet, zoals bij Van Benthem, is genoteerd of een koper een militair was, kan dat bij de aanwezigheid van een garnizoen de waarde ontkrachten van uitspraken over het koop-, leen- en leesgedrag in een stad.

13 *Een soldatenkoning en zijn boeken* De bibliotheek van Lodewijk Napoleon

1 Reconstructie van een bibliotheek

Eerder is beschreven hoe de professionalisering van het leger onder Lodewijk Napoleon haar voorlopige beslag kreeg, de gespecialiseerde militaire uitgeverij-boekhandel ontstond, en zelfs wat voor boeken militairen toen kochten. Het is daarom interessant om te weten hoe de bibliotheek van de soldatenkoning zelf eruitzag.

In een van de depots van de Koninklijke Verzamelingen op het terrein van het Paleis Noordeinde in Den Haag wordt een grote hoeveelheid boeken bewaard uit het bezit van Lodewijk Napoleon (Ajaccio 1778-Livorno 1846), van 1806-1810 koning van Holland. (Afb. 140) De boeken van deze broer van keizer Napoleon zijn in de regel onmiddellijk te herkennen aan zijn wapen op het voor- en achterplat van verreweg de meeste banden.

In voornoemde collectie is een geschreven catalogus van de bibliotheek van Lodewijk Napoleon in het Paleis op de Dam bewaard gebleven. De boeken uit het depot op het terrein van Paleis Noordeinde bleken uit die bibliotheek afkomstig te zijn. In combinatie met de overgeleverde boeken, andere bronnen, literatuur en zelfs bibliotheekmeubilair, kan aan de hand van de catalogus een beeld worden geschetst van de bibliotheek in het Paleis op de Dam en haar ontstaan, alsmede van het lot van de bibliotheek na het herstel van de onafhankelijkheid van Nederland in 1813.

2 ‘Ce qui est grand est toujours beau’: het hofceremonieel van Napoleons keizerrijk

Tijdens de slag bij Waterloo maakte een Nederlandse officier de catalogus ‘prijs’ van een van de door Napoleons privébibliothecaris Antoine-Alexandre Barbier (1765-1825)¹ met zorg samengestelde reisbibliotheken.² Napoleon was een bibliofiel,³ maar hij gebruikte zijn boeken natuurlijk ook als bron van informatie;⁴ alle bibliotheken in de keizerlijke paleizen werden gekenmerkt door een praktische inrichting.⁵ Literatuur en geschiedenis namen een

belangrijke plaats in de bibliotheken van de keizerlijke paleizen. Negentig procent van de boeken in Napoleons kabinet in Parijs waren geschiedenisboeken.⁶ Ten slotte speelden boeken en bibliotheken ook een rol in zijn beleid als instrumenten voor propaganda en prestigevergroting.

In bredere zin laat het hofceremonieel van de Bonapartes zich kenmerken door een grote belangstelling van de staat voor de bloei van kunsten en wetenschappen. Napoleon achtte dat gunstig voor het aanzien van de staat en dat van het staatshoofd. Uit dit laatste volgde overigens een strenge boekcensuur waardoor de inhoud van het begrip bloei een andere lading krijgt.⁷ Napoleon was op zoek naar grandeur; 'ce qui est grand est toujours beau', was een uitspraak van hem.⁸ Het hofceremonieel paste daarnaast bij het senaatsbesluit om het bewind over de Franse republiek toe te vertrouwen aan een keizer der Fransen.⁹ Anders geformuleerd: bij een keizer hoorde een hof met veel grandeur. Het hofceremonieel kwam ook tot uiting bij het kronen van familieleden. Napoleon maakte namelijk drie van zijn vier broers koning, onder wie Louis, in Nederland beter bekend als Lodewijk Napoleon (hierna, in dit hoofdstuk, Lodewijk), van Holland. Vrijwel alle Bonapartes hadden literaire belangstelling.¹⁰ Deze kwam goed van pas bij het hofceremonieel van de Bonapartes. Lodewijk Bonaparte verslond boeken.¹¹ Hij frequenteerde de literaire kringen en dweepte met Rousseau. Op 24-jarige leeftijd debuteerde hij met de roman *Histoire d'Albert, ou les souvenirs d'un jeune homme* (1802).¹²

Op veel vlakken stelde Lodewijk als koning zijn broer de keizer teleur, hetgeen hem in 1810 uiteindelijk zijn troon heeft gekost. Dit leidde tot de inlijving van het Koninkrijk Holland bij het Franse Keizerrijk en drie jaar later tot het ontstaan van het (Verenigd) Koninkrijk der Nederlanden. Op het gebied van de grandeur wist Lodewijk geen maat te houden. Zo had hij een maand nadat hij in Nederland was gearriveerd al bepaald dat een derde van het leger moest worden ingezet als zijn lijfwacht.¹³ Vooral de huisvesting van Lodewijk, ook die in de buitenverblijven, loog er niet om.¹⁴ Tussen 1806-1808 verruilde hij Den Haag voor Utrecht en vervolgens verhuisde hij zijn residentie naar Amsterdam. Hij week af en toe ook uit naar Soestdijk¹⁵ of Apeldoorn, waar hij zijn intrek nam in Paleis Soestdijk respectievelijk Paleis Het Loo. Daarenboven kocht Lodewijk een buitengoed in de Haarlemmerhout, door de koning zijn 'Paviljoen' genoemd, en het landgoed Amelisweerd, bij Utrecht. Ondanks zijn weelderige levensstijl is Lodewijk bij het volk lange tijd populair gebleven.¹⁶ Hij heeft zich, mede uit grote persoonlijke belangstelling, vooral actief ingezet voor de kunsten en wetenschappen in Nederland. Op 15 januari 1808 werd de Nationale Bibliotheek in Den Haag getooid met de naam Koninklijke Bibliotheek en haar organisatie verbeterd. De Koninklijke Bibliotheek was, net als onder meer het Koninklijk Museum in het Paleis op de Dam, een soort dochterorganisatie voor collectiebeheer van het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten in Amsterdam, opgericht op 4 mei 1808. Ondanks de slechte financiële toe-

stand van het land werd fors in deze instellingen geïnvesteerd.¹⁷ Het Instituut was weliswaar een kopie van het Institut de France, maar de persoonlijke inbreng van Lodewijk blijkt bijvoorbeeld uit zijn aankoop van collecties voor de Koninklijke Bibliotheek voor eigen rekening.

Het ter beschikking komen van huisvesting voor Lodewijk in Nederland verliep moeizaam. Hij kon niet rechtstreeks naar het verblijf rijden dat bij zijn waardigheid als koning, broer van de keizer van Frankrijk en het keizerlijk protocol paste. Zoiets was er simpelweg niet. De voormalige 'meubelbevaarder' van de kroon, Athanase Garnier, schreef 'On comptait en Hollande six palais royaux, dont le plus important était le palais d'Amsterdam, quoiqu'il n'y eût ni cours ni dégagemens.'¹⁸ Het Amsterdamse stadhuis werd dus ondanks zijn tekortkomingen en de oorspronkelijke functie gezien als het belangrijkste (potentiële) koninklijk paleis.¹⁹ En dat was van begin af aan het geval.²⁰ Maar het duurde tot 1808 voordat Lodewijk dit stadspaleis betrok of beter gezegd kon betrekken.²¹

Op 18 juni 1806 arriveerde Lodewijk met zijn echtgenote Hortense, de dochter van Napoleons vrouw Josephine de Beauharnais, en hun beide zoon-tjes 's avonds om elf uur bij het Huis ten Bosch in Den Haag.²² Voor hen werd intussen het Binnenhof als 'noodpaleis' gereedgemaakt. Na de winter van 1806/1807 op het Binnenhof te hebben doorgebracht ging de koninklijke familie begin april terug naar het Huis ten Bosch, vanaf dat moment 'Palais Royal du Bois' geheten. Spoedig werd echter het vertrek naar Amsterdam in gang gezet. In de tijd die nodig was om het stadhuis in Amsterdam als koninklijk paleis in gereedheid te brengen verbleef de koning in Utrecht. Op 20 april 1808 betrok hij zijn paleis in Amsterdam.

Ondanks de korte duur van de verblijven van Lodewijk in Den Haag en Utrecht, werd op deze locaties alles gedaan om de koninklijke waardigheid zich te laten manifesteren. Het Huis ten Bosch was in 1795 door de Fransen aan het Bataafse volk geschonken, om vervolgens onder leiding van de Franse architect Jean Thomas Thibault (1757-1826), de controleur der gebouwen van de kroon, te worden omgetoverd tot een paleis in Empire-stijl.²³ Thibault stelde voor elk paleis een architect aan. Tot hofarchitect van het Huis ten Bosch werd J.D. Zocher benoemd. Dezelfde functie werd toebedeeld aan J.P. Posth voor het Paleis Het Loo en B.W.H. Ziesenis voor het Paleis op de Dam. Voor de nieuwe inrichting van de paleizen te Den Haag (het Binnenhof en Huis ten Bosch) en Paleis Het Loo werd een bedrag van 1.012.680 gulden gespenseerd.²⁴ Meubelen liet Lodewijk overkomen uit Frankrijk, waaronder zijn bed, maar hij liet ook nieuwe meubelen in Empire-stijl maken door meubelmakers in Den Haag en Amsterdam. Het *Receuil de décorations intérieures*, met beschrijvingen en afbeeldingen van ontwerpen door de grondleggers van de Empire-stijl Percier en Fontaine, moest hen daarbij inspireren.²⁵

2.1 'Een schijn van post': *Bilderdijk of Flament bibliothecaris*

Op 25 juli 1806 kreeg Lodewijk een van zijn eerste boeken in zijn functie van koning cadeau van de boekverkoper, uitgever en publicist Cornelis van der Aa (1749-1816). Het betrof een exemplaar van Van der Aa's kapitale *Atlas van de zeehavens van de Bataafsche Republiek, ...*, een jaar eerder verschenen bij Evert Maaskamp in Amsterdam.²⁶ Van der Aa voorzag het exemplaar van een uitvoerige opdracht op een apart meegebonden vel papier.²⁷

Het door Van der Aa geschonken boek kreeg een plaats in de bibliotheek van Lodewijks (Haagse) residentie. In juli 1806 vond de benoeming plaats van een bibliothecaris voor deze bibliotheek. De dichter Willem Bilderdijk (1756-1831) legde echter een claim op deze functie en zorgde voor de nodige verwoording.²⁸ Om te beginnen waren er twee Koninklijke Bibliotheken, de nationale en die van de koning zelf. Zoveel is zeker dat de Fransman Charles Sulpice Flament (1758-1855) op 1 juli 1806 door Lodewijk tot bibliothecaris-generaal van de (nationale) Koninklijke Bibliotheek werd benoemd.²⁹ Een brief in de collectie Bilderdijkiana van Jeronimo de Vries, gedateerd 21 maart 1807, werpt licht op de zaak: 'Het is zoo, ... ik heb den tytel van Bibliothecaris, ook heeft Z.M. my gezegd, dat Hy de groote of Koninklyke Bibliotheek in mijne bewaring wilde stellen. Ondertusschen is de Hr. Flamant niet verplaatst, maar gaat in zijne functie, zoo wel omtrent deze als de byzondere Bibliotheek des Konings voort; en ik heb tot nog geene Boeken of Boekery gezien ... Het schynt my toe, dat de Koning by myn pensioen en op dat ik my niet geheel als Doodeter zou aanmerken, een schijn van post heeft willen voegen, maar waar van de functien aan den Hr. Fl. blijven, die ook daar zeer op gesteld is.'³⁰ Bilderdijk was dus in uitvoerende zin van de nationale noch van de particuliere bibliotheek van de koning bibliothecaris.³¹ Zijn rol is ook wel omschreven als die van erebibliothecaris.³²

Ook uit een brief van Flament aan de reeds uitgebreid geïntroduceerde Johannes Meerman blijkt dat eerstgenoemde aanvankelijk beide functies bekleedde: 'Le Roi m'a signifié ses ordres relativement au service qu'il vouloit que je fisse habituellement auprès de sa personne, comme son Bibliothécaire général et secrétaire des archives de son Cabinet; et en même temps Sa Majesté m'a ajouté que pour la grande Bibliothèque elle m'adjoignoit Mr. Bilderdijk, me permettant du reste de m'occuper des ses intérêts ou de son service pour autant que cela ne nuirait pas à celui que je dois faire au palais.'³³ Meerman, door Lodewijk benoemd tot directeur-generaal van het Ministerie van Openbaar Onderwijs en Wetenschappen, waaronder de Koninklijke Bibliotheek ressorteerde, moest dus toezien hoe de tijd van zijn bibliothecaris Flament meer en meer in beslag werd genomen door 's Konings particuliere dienst, terwijl hij (ook) niets had aan Bilderdijk. Op 15 mei vertrok Flament bovendien met Lodewijk naar Het Loo, om hem op 30 mei op zijn reis naar de Pyreneeën te vergezellen. Toen de koning 20 september weer in Nederland was en zich naar Utrecht begaf, volgde Flament,

inmiddels benoemd tot zijn particulier secretaris, hem eind oktober ook daarheen.³⁴

Maar Bilderdijk werd nog datzelfde jaar door de koning bevrijd van het ‘co-bibliothecarisschap’ (in naam) van de nationale bibliotheek, dat hij als een drukkende ‘last’ ervoer omdat hij in de eerste plaats dichter wilde zijn.³⁵ Hij werd op voorspraak van Meerman vervangen door de 28-jarige mr. Adam Anthony Stratenus, die tot in 1809 tevens Flament moest vervangen.³⁶ Na toekenning van een pensioen door Lodewijk kon Flament zich met ingang van 1 oktober van laatstgenoemd jaar weer geheel wijden aan de nationale bibliotheek.³⁷ De nieuwe persoonlijke bibliothecaris van de koning heette Elie de Case.³⁸

2.2 *De bibliotheek tot de intrek in het Paleis op de Dam in Amsterdam*

In zijn Haagse tijd had Lodewijk waarschijnlijk niet de beschikking over een afzonderlijke bibliotheekruimte; dit valt althans niet op te maken uit de door Thibault opgestelde bestekken van het Huis ten Bosch.³⁹ De oorzaak hiervan moet ruimtegebrek zijn geweest. De nodige veranderingen die uit de bestekken blijken, kwamen voort uit het feit dat het gebouw functioneel gezien veel te klein was; drie vierde van het personeel woonde dan ook buiten het paleis.⁴⁰

Wel maakte de Haagse meubelmaker Horrix in 1806 zowel een mahoniehouten boekenkast voor het kabinet van de koning als voor de topografische bibliotheek, voor respectievelijk 800 en 1700 gulden.⁴¹ Zoals beschreven in hoofdstuk 9 benoemde Lodewijk in 1806 daarnaast de broers Pieter II en Jan Eliza van Cleef in Den Haag (De Gebroeders van Cleef) tot ‘Boekverkopers van den Koning en der Koninklijke Bibliotheek’. De boekverkopers Johannes Altheer in Utrecht en Jan Steven Esveldt Holtrop in Amsterdam werden achtereenvolgens in 1807 en 1808 benoemd tot ‘Boekverkopers van de Koning’. Voorts kreeg ook het te Amsterdam in 1808 geopende filiaal van De Gebroeders van Cleef het predikaat Koninklijk.

Met het oog op de tijdelijke residentie van Lodewijk in Utrecht werden in diens opdracht vele particuliere huizen in Utrecht aangekocht,⁴² waarvan de kosten in totaal 177.300 gulden bedroegen. Daarnaast werd 120.000 gulden uitgegeven aan nieuwbouw. Onder leiding van Zocher werd van dit onroerend goed een geïmproviseerd koninklijk paleis gemaakt. In de officiële indeling van het paleis worden een ‘Eerste bibliotheekkamer’ en een ‘Tweede of groote bibliotheekkamer’ genoemd.⁴³

Op 5 januari 1808 ging Lodewijk over naar zijn paleis in Utrecht om op 20 april van dat jaar eindelijk naar Amsterdam te verhuizen, waardoor het Utrechtse paleis al weer werd gedegradeerd tot een pied-à-terre.⁴⁴

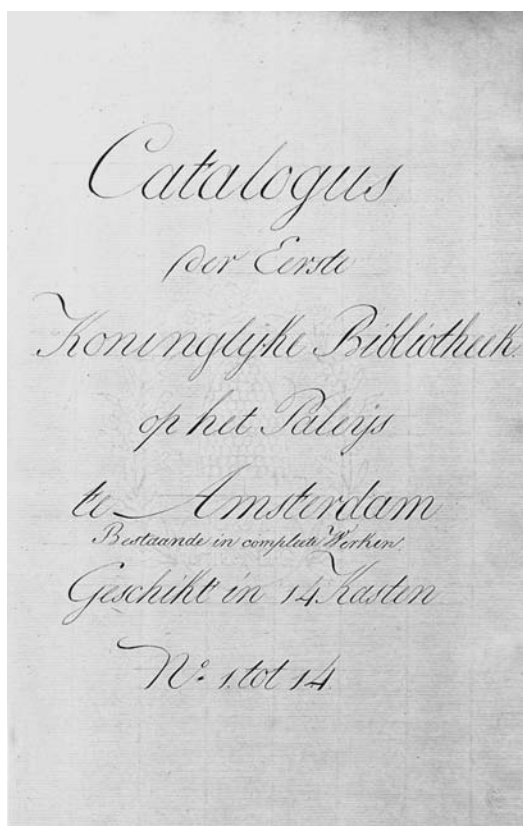

141. Het Paleis op de Dam in Amsterdam omstreeks 1808. Een gravure van J. Wijsman in Jan Fokke, *Geschiedkundige beschrijving van het vermaarde stadhuis van Amsterdam* (Amsterdam, Johannes Allart, 1808).

3 'Extra droog Rijnsch of Riga's wagenschot': de bibliotheek in het Paleis op de Dam

In 1808 ontbrak aan de vertrekken van Lodewijk in het Paleis op de Dam feitelijk niets meer. Deze waren geheel conform de eisen die werden gesteld aan een allervoornaamst nationaal vorstelijk verblijf, in de stad die door Napoleon als de derde van het rijk was bestempeld.⁴⁵ De 'Bibliotheek en het Topografisch Kabinet des Konings' waren ondergebracht op een deel van de eerste verdieping van de Zuidvleugel, waar oorspronkelijk de stedelijke secretarie was gevestigd,⁴⁶ dus vanaf de Damzijde van het stadhuis gezien links. In de oude secretarie, waarvan de grote kamer in tweeën was verdeeld, werd ook de badkamer van de koning gemaakt en kreeg de bibliothecaris de beschikking over een eigen kamer. De bibliotheek deed ook dienst als werkkamer van de koning, net als bij Napoleon het geval was, die schreef: 'Je désire que mon cabinet soit au milieu d'une bibliothèque.'⁴⁷ Lodewijks toilet- en slaapkamer, kabinet, tweede salon, een kleine galerij en zijn eerste salon lagen achtereenvolgens direct op en om de hoek, aan de zuidoost zijde.⁴⁸ (Afb. 141)

142. Titelpagina van de geschreven *Catalogus van de Eerste Koninglyke Bibliotheek op het Paleys te Amsterdam*..., [circa 1810].

De muren van de bibliotheek werden bekleed met groen behangpapier gecombineerd met groene gordijnen, geleverd door J. Cuel te Amsterdam.⁴⁹ Aangenomen wordt dat de bibliotheek was ingericht met de grote boekenkasten, met de namen van de muzen in het fries, waarvan er nog enige in het paleis bewaard worden. Er zijn in ieder geval elf van dergelijke boekenkasten, van gelijke hoogte en verschillende breedte, uitgevoerd in 'extra droog Rijnsch of Riga's wagenschot', geleverd door de Amsterdamse meubelmaker Carel Breytspraak, waar hij het aanzienlijke bedrag van 4358 gulden voor rekende.⁵⁰ De pilasters, lijsten, het voetstuk, de plinten en de 'voorsprong' waren van massief mahoniehout. Het voetstuk bestond uit kastjes met daarboven, tussen pilasters, de boekenplanken. De planken waren aan het gezicht onttrokken door gordijnen, die aan koperen roeden hingen.⁵¹

Nadat de Bibliotheek en het Topographisch Kabinet in februari 1809 moesten wijken voor het 'Appartement du Prince Royal', de kleuter Napoleon Louis, moest Breytspraak 'les corps de Bibliothèque' verplaatsen naar de tussenverdieping in de vooruitspringende gevel aan de Damzijde, waarvoor hij vijfhonderd gulden in rekening bracht.⁵² Deze verdieping was via een trap naast de salon rechtstreeks te bereiken vanuit het appartement van de koning.⁵³

Na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij het Franse Keizerrijk liet Napoleon het Paleis op de Dam volledig intact en gaf het per decreet van 18 augustus zelfs de benaming Keizerlijk Paleis. De keizer maakte onderscheid tussen de keizerlijke paleizen, zoals de Tuilerieën, en de gewone lustverblijven, landhuizen, en dergelijke.⁵⁴ Het Paleis op de Dam had dus een bijzondere status gekregen.⁵⁵ In oktober 1811 logeerden Napoleon en Marie Louise in het Keizerlijk Paleis, dat toen werd bewoond door Charles-François Lebrun, gouverneur-generaal van Napoleon in Nederland, ook bekend als de hertog van Plaisance (Piacenza).

3.1 Een analyse van de bibliotheekcatalogus

Er zijn veel gegevens beschikbaar over de inhoud, organisatie, kwantiteit en kwaliteit van de bibliotheek in het Paleis op de Dam. De belangrijkste bron is de bewaard gebleven geschreven catalogus van de bibliotheek (Afb. 142). Deze catalogus moet vanaf 1806 zijn bijgehouden dan wel in 1810 zijn gemaakt – er staan boeken in die in 1810 zijn gedrukt – en geeft daarom waarschijnlijk een goed beeld van de boeken die in de jaren 1806-1810 in deze bibliotheek werden opgenomen. Daarnaast is een betrekkelijk klein deel van de boeken bewaard gebleven. Waarom de catalogus is achtergelaten, terwijl vele boeken werden meegenomen, is een raadsel.

De catalogus bestaat uit drie afzonderlijke catalogi van drie bibliotheken in één folioband, die als volgt zijn omschreven:⁵⁶

Eerste Koninglyke Bibliotheek op het Paleys te Amsterdam Bestaande in complete Werken Geschikt in Veertien Kasten No. 1 tot 14.

Tweeden Koninglyke Bibliotheek op het Paleys te Amsterdam bestaande in Werken waarvan in de Eerste Bibliotheek reeds een Exemplaar geplaatst is, en andere Werken van mindere Waarde. Geschikt in Vijf Kasten gemerkt A.B.C.D. en E

Derde Koninglyke Bibliotheek op het Paleys te Amsterdam Bestaande in alle de overige complete en defecte Werken Geschikt in Twee Kasten gemerkt F en G

Op de meeste Planken staan twee Reyen

Samenvattend kunnen we stellen dat Lodewijk in het Paleis op de Dam de beschikking had over een bibliotheek met een reservecollectie en een depot. De eerste bibliotheek was echter de eigenlijke bibliotheek. Hoogstwaarschijnlijk stonden uitsluitend de veertien kasten van de eerste bibliotheek in de bibliotheekkamer. Waar de overige zeven kasten, met 487 titels, waren ondergebracht is niet bekend, maar een mogelijkheid is de kamer van de bibliothecaris of de tussenverdieping die de galerij in de voormalige secretarie verving.⁵⁷

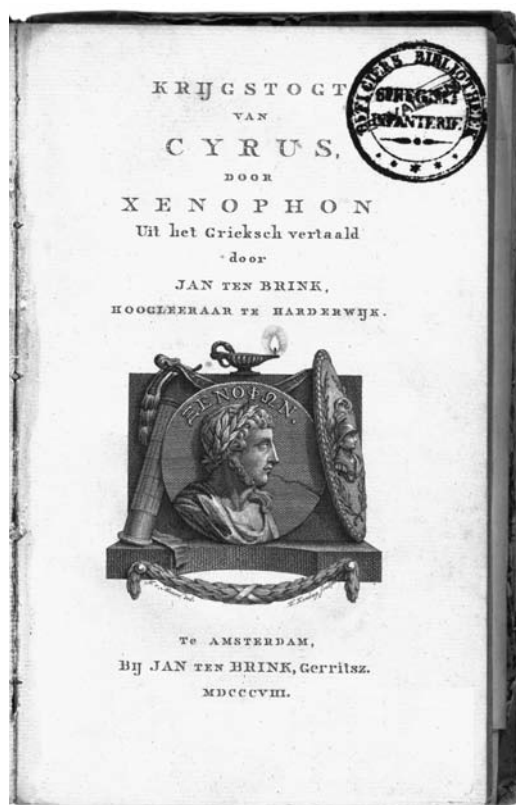
Lodewijk bemoeide zich persoonlijk met de inrichting van de bibliotheek.⁵⁸ Daarnaast had hij een zwak voor Holland en oefende hij zich in de Nederlandse taal. Deze combinatie verklaart waarschijnlijk dat het Nederlandstalige boek zowel in de (Nederlandstalige) catalogus als in de bibliotheek vooraan stond. Afgaande op de volgende notitie van Lodewijk bij een gedicht van Bilderdijk, die hij zou hebben gemaakt nadat hij het gedicht had gelezen, is aangenomen dat hij overigens ook redelijk Nederlands kon lezen: ‘Wat een verbazingwekkende man, dat hij zoveel weet! Maar wat jammer dat hij geen notie heeft van muziek: vandaar dat zijn verzen zo hard, zo vreselijk hard zijn.’⁵⁹ De catalogus vervolgt met de Franse, Latijnse en Duitse werken, de woordenboeken in diverse talen en klassen, taalkundige boeken en dergelijke, plattegronden en kaarten, en ten slotte portefeuilles met platen. In de eerste bibliotheek stond in de ‘Eerste Kast’ bijvoorbeeld Jan Wagenaars *Vaderlandsche historie* inclusief alle aanvullingen, totaal 79 delen in uniforme half-leren banden.⁶⁰

De eerste bibliotheek bestond in totaal uit 1591 titels van gedrukte boeken en handschriften, 56 nummers betreffende kaarten en plattegronden, en ten slotte vier portefeuilles met platen. Aangezien veel boeken meerdelig waren lag het aantal banden vele malen hoger. De volgende onderwerpen waren vertegenwoordigd:

[01] Godgeleerde Bijbelsche Historien enz.	48
[02] Natuur- en aardrijkskundige	71
[03] Poezy	147
[04] Historien, Levensbeschryvingen, Historische tableaux, schetsen, Rapporten, enz.	391
[05] Romans en Mengelwerken	209
[06] Scheikundige, Geneeskundige, Géometrie en Méchanische	62
[07] Staatskundige, en Staatskundige & Burgerlijke Regtsgeleerdheid	78
[08] Krygskundige en Militaire Werken	49
[09] Reizen	53
[10] Philosophie, Letterkunde, Welsprekendheid en Zedekunde	238
[11] Latijnsche en Italiaansche Werken	71
[12] Engelsche Werken	7
[13] Hoogduitsche Werken	14
[14] Dictionnaires in Diverse taalen & Classens	144
[15] Grammaires	9
Subtotaal (boeken)	1591
[16] Plans en Kaarten	56
[17] Portefeuilles met platen	4
Totaal (boeken, plattegronden, kaarten en portefeuilles met platen)	1651⁶¹

Wat onmiddellijk opvalt is dat de rubrieken poëzie en romans en mengelwerken bij elkaar opgeteld de op een na grootste rubriek vormen. De biblio-

143. Xenophon (circa 430-354 v.Chr.), vertaald (uit het Grieks) door Jan ten Brink, *Krijgstogt van Cyrus* (Amsterdam, Jan ten Brink, Gerritsz., 1808), titelpagina.

theek bestond net als die van Napoleon voor een groot deel uit literatuur en geschiedenis. De rubriek krijgskundige en militaire werken is, mede gelet op de grote negentiende-eeuwse collectie militaria van het Koninklijk Huis behandeld in hoofdstuk 2, §2.1, opvallend klein en komt pas op de tiende plaats in de bibliotheek van deze 'soldatenkoning', zij het dat juist voor Lodewijk Napoleon gold dat allerlei andere disciplines relevant waren voor zijn werk op militair gebied. Naast oude(re) Franstalige militaire standaardwerken van bekende auteurs als Vauban en De Montecuccoli, bezat Lodewijk overigens niet alleen moderne Franse maar ook Nederlandse krijgskundige boeken. In zijn kasten stonden de meest actuele Nederlandstalige, op Franse leest geschoeide, reglementen en voorschriften, waaronder die welke zijn samengesteld door C.A. Geisweit van der Netten, zoals vermeld in hoofdstuk 9 en 10.⁶² Ook de in 1808 te Amsterdam verschenen uitgave *Krijgstogt van Cyrus* van Xenophon (circa 430-354 v.Chr.), uit het Grieks vertaald door Jan ten Brink (1771-1839), werd in zijn bibliotheek geplaatst. (Afb. 143) Voorts bezat hij ook de (militaire) *Mémoires de Frédéric Henry prince d'Orange. ...*, een Amsterdamse uitgave uit 1733. Onder het betrekkelijk weinige aan militaria valt dus wel een oriëntatie op het Nederland tijdens zijn bewind en dat van de jaren daarvoor te ontwaren.

De eerste tien rubrieken, nagenoeg de volledige bibliotheek, bestonden bijna alleen uit werken in overwegend het Frans en in het Nederlands. Het aantal Duitse (14) en Engelse (7) werken was zo gering dat ze niet systematisch werden gerangschikt. De hoeveelheid Latijnse en Italiaanse werken lag met 71 aanzienlijk hoger. Ten slotte waren 144 woordenboeken in ‘diverse talen’ en taalkundige werken aanwezig. Laatstgenoemde rubrieken niet meegerekend staan in de catalogus 141 Nederlandse titels. Binnen bovenstaande onderwerpsordening komen eveneens eerst de Nederlandse boeken, geplaatst van groot naar klein, dat wil zeggen: folio, kwarto, octavo en duodecimo. In de eerste bibliotheek stonden niet uitsluitend zeer luxueus uitgevoerde boeken. Net als in de tweede bibliotheek konden hier de volgende uitvoeringen worden aangetroffen:

fransche Band	Maroquine papiere Band
halve Band	Fluweele Band
ingenaaid	Jugt ledere Band met Sloten
Maroquine Band	Omslag
Cartonne Band	Portefueille [sic]
hoorne Band	

De eerste vier uitvoeringen kwamen het meest voor. Franse band wil hier zeggen dat het boek voor deze bibliotheek (opnieuw) was gebonden. Dit blijkt uit het feit dat alle boeken die zo worden aangeduid zijn gebonden in een luxe bruine kalfsleren band met zowel op het voor- als achterplat het (op 30 maart 1809 vastgestelde) wapen van Lodewijk in goudstempeling. Het stempel daarvoor werd gesneden door de Amsterdammer Gerrit Konsé (1751-1826).⁶³ Verreweg de meeste bewaard gebleven boeken zijn op deze wijze uitgevoerd. (Afb. 144)

De totale collectie moet er echter anders hebben uitgezien. Maar doordat van de ‘halve Band’ geen exemplaren bewaard zijn gebleven, is niet bekend of een groot of substantieel deel van de bibliotheek in min of meer uniforme halfleren banden, al dan niet aansluitend bij de Franse banden, gebonden was.

Voor (de vele) banden in marokijn geldt dat in ieder geval niet. Dit zijn boeken in uiteenlopende, doorgaans zeer luxe banden in Empire-stijl,⁶⁴ waaronder enkele van de Franse boekbinder P. Lefebvre, van wiens hand vele banden in Empirestijl van hoge kwaliteit bekend zijn, maar over wie vrijwel niets bekend is.⁶⁵ Het gaat hier waarschijnlijk veelal om geschenkexemplaren. Een voorbeeld daarvan is het genoemde boek van Van der Aa, gebonden in rood marokijn, dat in de eerste bibliotheek werd geplaatst.⁶⁶ Van een exemplaar van de *Mémoire sur l'instruction et sur l'éducation nationale ...* zijn het voor- en achterplat voorzien van de in goud gestempelde tekst ‘HOLLANDE. HONNEUR. LOUIS NAPOLEON.’, respectievelijk ‘DOE WEL EN ZIE NIET OM’, het devies van de door Lodewijk ingevoerde Orde der Unie, dat bekend geworden is als zijn lijfspreuk.⁶⁷ (Afb. 145)

De poëzie was vrijwel allemaal gebonden in marokijn, waaronder tien werken van Bilderdijk,⁶⁸ die de koning geregeld eigen werk cadeau deed.⁶⁹ De poëzie stond samen met het werk van Wagenaar in de eerste kast van de eerste bibliotheek. Daarbij stond ook een in fluweel gebonden boek, dat een op zijde gedrukt exemplaar van *De overstroming in Gelderland ...* van N. van der Hulst (Rotterdam 1809) bevatte.⁷⁰

Een 'hoorne Band' komt in de catalogus zeer zelden voor. Hiermee worden in perkament gebonden oude drukken bedoeld, zoals een exemplaar van *Republica Romana* (Leiden 1629) in de eerste bibliotheek.⁷¹ De 'Jugt ledere Band met Sloten' was in zijn uitvoering uniek en bevatte *Alle de Wercken* van Jacob Cats (Amsterdam 1655).⁷²

4 'Cadres de bibliothèque avec des tablettes en bois peint': de bibliotheek op Het Loo

Begin 1808 verbleef Lodewijk anderhalve maand op Het Loo. Dit paleis bekleedde de eerste rang onder zijn buitenverblijven.⁷³ Meestal woonde hij er 's avonds onder meer de toneelvoorstellingen bij die door de Franse troepen werden gegeven.⁷⁴ Op 25 februari 1809 werd als volgt de komst van de koning aangekondigd: 'J'ai l'honneur de vous prévenir que sa Majesté a l'intention d'aller après-demain dans Son palais du Loo'.⁷⁵ Vanaf midden mei bracht hij vervolgens twee maanden door op Het Loo.⁷⁶

Onder Lodewijk keerde op Het Loo een vergelijkbare 'fraise quantiteit boecken alle in france banden'⁷⁷ terug die daar rond 1700 had gestaan. Uit de inventaris die in 1810 van Het Loo werd opgemaakt blijkt namelijk dat Lodewijk ook daar, net als op Soestdijk overigens,⁷⁸ de beschikking had over een bibliotheek met vijf 'cadres de bibliothèque avec des tablettes en bois peint'.⁷⁹ Dankzij de *Catalogue de la Bibliothèque particulière de S.M. le Roi de Hollande* die werd samengesteld door de toenmalige conciërge van Het Loo, J.B.C.R. Ducroissi en gepubliceerd door toenmalig luitenant-kolonel F.A. Hoefer, de oprichter van het Legermuseum, is ook goede, zij het minder gedetailleerde, informatie voorhanden over de inhoud van deze bibliotheek.⁸⁰ Dit biedt stof voor een vergelijking met de paleisbibliotheek in Amsterdam.

De catalogus, opgemaakt op 19 november 1809, telt 459 titels. De samenstelling van de bibliotheek, die overigens werd beheerd door ene *monsieur Massey*,⁸¹ was als volgt:

[1] Theologie	7
[2] Jurisprudence et Politique	26
[3] Sciences philosophie	13
[4] Sciences exactes	6
[5] Histoire naturelle	11
[6] Medecine	5
[7] Arts liberaux et mecanique	5

[8] Art militaire	21
[9] Litterature (Litterature proprement dite)	16
[10] Poesie	22
[11] Theatre	55
[12] Romans	43
[13] Lettres	5
[14] Evres diverses	32
[15] Geographie et voyages	20
[16] Histoire universelle et ancienne	23
[17] Histoire de Hollande	12
[18] Histoire de France	20
[19] Histoire d'Angleterre, d'Allemagne, d'Espagne & ^a .	30
[20] Histoire des pays situés hors d'Europa	8
[21] Biographies et memoires	20
[22] Mélanges	23
[23] Dictionnaires et Grammaires	31
Reçu depuis le 1 janvier 1810	2
Ouvrages qui manquent depuis le 1 janvier 1810	3
Totaal	459

Een vergelijking op basis van de indeling is weinig zinvol aangezien het niet gaat om een echte catalogus, maar om een inventarislijst die door de conciërge is vastgesteld. Over de uitvoering van de boeken is evenmin iets bekend. De onderwerpen en de respectieve aantallen spreken evenwel boekdelen. Wat onmiddellijk opvalt, is dat de bibliotheek op het buitenverblijf inhoudelijk een afspiegeling van de paleisbibliotheek was. Zelfs het aandeel Nederlandstalige boeken is met 51 op 459 tegen 141 op 1591 vrijwel gelijk.

5 'Emporté par la reine': het lot van de boeken in de periode 1810-heden

Uit de inlijvingsperiode zijn ook drie geschreven catalogi van de 'Bibliothèque Impériale au Palais d'Amsterdam' bewaard gebleven.⁸² De twee bibliotheken die toen nog over waren, werden aangeduid als kamers. De eerste bibliotheekkamer telde twaalf kasten, de tweede negen. Een vergelijking tussen de titels in de catalogi uit het Koninkrijk Holland en de Inlijvingsperiode heeft in dit kader niet plaatsgevonden.

Nadat koning Willem I op 2 december 1813 het Paleis op de Dam had betreden, toen het restant van de door de Fransen achtergelaten bibliotheek nog aanwezig moet zijn geweest, bleef het gebouw officieus in gebruik als paleis.⁸³ Pas nadat de Staat der Nederlanden het in 1935 van de stad Amsterdam had overgenomen werd het gebouw officieel koninklijk paleis.⁸⁴

In de Koninklijke Verzamelingen in Den Haag bevindt zich vandaag de dag het restant van de bibliotheek van Lodewijk uit het Paleis op de Dam. Daarnaast is, zoals in hoofdstuk 2 is beschreven, een deel van de verloren gewaande achtergebleven boeken van Lodewijk teruggevonden in de bibliotheek

van het Legermuseum. Of dit alle boeken zijn die in 1813 achterbleven is niet bekend. Het meubilair, de vergulde bronzen klokken en de vele soorten lampen bleven wel vrijwel intact bewaard.⁸⁵ Het is niet bekend wat Lodewijk aan boeken mee naar Frankrijk voerde, maar dat zal maar een relatief klein deel van de verzameling zijn geweest. Bovendien zal hij hoogstwaarschijnlijk voornamelijk boeken uit de eerste bibliotheek hebben meegenomen. Dat er relatief veel boeken zijn achtergebleven blijkt voorts uit het feit dat onder koning Willem I op 14 mei 1818 op last van hofmaarschalk W. van Reede ruim 450 boeken vanuit Amsterdam naar Het Loo werden overgebracht.⁸⁶ Uit een aantekening in de handgeschreven catalogus blijkt dat het hier ging om boeken uit de tweede bibliotheek, die het merendeel van deze bibliotheek uitmaakten.⁸⁷ Van deze werken is er op Het Loo niet één meer aanwezig. Ook de 459 boeken van Lodewijk op Paleis Het Loo zijn helaas spoorloos. Er zijn geen aanwijzingen voor dat ook deze boeken (deels) bij het Legermuseum terecht zijn gekomen. Tijdens het Koninkrijk Holland raakte slechts één boek zoek en werd tot twee keer toe een boek 'emporté par la Reine'.⁸⁸ Het restant is mogelijk al aan het einde van het Koninkrijk Holland door Lodewijk, dan wel tijdens de Inlijvingsperiode door de Fransen meegenomen. Ook onder de elders overgeleverde boeken van Lodewijk zou er niet één van het Paleis Het Loo afkomstig zijn.⁸⁹

We moeten het dus doen met het restant in de Koninklijke Verzamelingen in Den Haag en in het Legermuseum. Het gaat in de Koninklijke Verzamelingen voor zover nu bekend om 131 titels in 235 delen. Daarnaast is nog een kleine hoeveelheid boeken over muziek aanwezig, die in de muziekbibliotheek bij de collectie bladmuziek van Lodewijk worden bewaard. Het gaat alles bij elkaar om 87 titels, inclusief boeken en handschriften.⁹⁰

De kans is daarnaast groot dat in de bibliotheek van het Koninklijk Huisarchief, die circa 100.000 banden telt, en wellicht tussen andere boeken in bezit en afkomstig van de koninklijke familie, nog meer boeken uit de bibliotheek van Lodewijk aanwezig zijn. Een groot deel van de boeken was immers niet gebonden in de goed herkenbare banden met het wapen van de koning.

Een substantieel deel van de getraceerde boeken in de Koninklijke Verzamelingen is in de Franse taal. Drie werken zijn in het Nederlands, één in het Nederlands en Frans, één in het Latijn en één in het Italiaans. Vooral de exemplaren met banden van Lodewijk zijn bijzonder omdat deze privébanden uiterst zeldzaam zijn. Toen de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag enige tijd geleden zo'n band kon verwerven, werd die kans dan ook met beide handen aangegrepen.⁹¹

6 De ‘valuable library of the late Louis Bonaparte’: Lodewijk en het boek

Op donderdag 25 november 1847 werd in Londen een exemplaar geveild van de *Vaderlandsche historie* van Jan Wagenaar in 79 uniforme halfkalfsleren banden.⁹² Daarnaast kwamen onder meer ‘a princely copy’ van de volledige werken van Voltaire en vier exemplaren van de anonieme roman *Marie ou les Hollandaises* onder de hamer.⁹³ Dit kon alleen maar uit het bezit van Lodewijk zijn. Het ging inderdaad om de veiling van de ‘valuable library of the late Louis Bonaparte, ex-king of Holland’. Lodewijk was pas in 1846 overleden en had na zijn abdicatie in 1810 deze nieuwe bibliotheek opgebouwd.

Hoewel hij zich direct na zijn abdicatie comte de Saint-Leu noemde, waar hij in 1804 twee kastelen had gekocht, vestigde hij zich eerst in het Boheemse Töplitz, waar hij zich eindelijk weer eens kon wijden aan zijn grote liefhebberij, de literatuur. Een kunstvorm waarover hij op hoog niveau kon discussiëren en dat waarschijnlijk zal hebben gedaan bij een bezoek van Goethe. Vervolgens verbleef Lodewijk gedurende de winter in Graz. Daar begon hij aan zijn opmerkelijke memoires *Documents historiques et réflexions sur le gouvernement de la Hollande* en zijn roman *Marie ou les peines de l'amour*. De eerste druk van deze driedelige briefroman verscheen in 1812 anoniem in Graz.⁹⁴ De voormalig Minister van Binnenlandse Zaken van Lodewijk, G.A.G.P. baron van der Capellen (1778-1848), in 1811 op bezoek bij de koning in ballingschap, had zich belast met de correctie van deze uitgave.

Na vele omzwervingen en toen hem na de slag bij Leipzig in 1813 geen andere keuze meer restte vestigde Lodewijk zich op zijn landgoed in Saint-Leu.⁹⁵ Daar werkte hij aan een tweede verbeterde en vermeerderde druk van zijn roman met de gewijzigde titel *Marie ou les Hollandaises*, nu met een voorwoord van de schrijver, ondertekend Lausanne, 1 juni 1814, L. de St. Leu. Hetzelfde jaar verscheen in Amsterdam een Nederlandse vertaling. Deze roman is volledig in de vergetelheid geraakt en de eerste druk is niet eens in een Nederlandse bibliotheek aanwezig.

Na de Slag bij Waterloo werden alle leden van de Bonaparte-familie uit Frankrijk verbannen. Lodewijk had echter al eind 1814 asiel in de pauselijke staat verkregen. Hij kocht in Rome het immense palazzo Mancini-Salviati. Later kocht hij ook een villa in Florence, waar hij een orangerie in Hollandse stijl liet aanleggen waar hij het grootste deel van zijn tijd doorbracht.⁹⁶

In de veilingcatalogus van 1847, die 1240 kavels telt, staan opvallend veel boeken over Italië en in het bijzonder over Florence en omgeving, en ook veel boeken die in deze stad zijn uitgegeven. Een groot, zo niet substantieel deel van de boeken gaat over geschiedenis, waaronder veel historische beschrijvingen van verschillende landen. Vijftien titels, inclusief een exemplaar van zijn eigen *Geschiedkundige gedenkstukken en aanmerkingen over het bestuur van Holland* (Amsterdam 1820), zijn Nederlandstalig. Van zijn roman *Marie ou les Hollandaises* werden alleen Franstalige exemplaren aangeboden. Daarnaast staan

in de catalogus boeken uit de bibliotheek in het Paleis op de Dam. Dat Lodewijk in zijn voormalige koninkrijk geïnteresseerd bleef, blijkt uit het feit dat opvallend genoeg ook Nederlandstalige boeken van na 1810 en dus van na zijn vertrek uit Nederland in de catalogus staan. Een voorbeeld is *Het huis van Wesenbeke* (Antwerpen 1842) van Johan Alfried De Laet (1815-1891). Ook in Italië onderhield Lodewijk contact met Nederlanders; baron W.H.J. van Westreenen van Tiellandt (1783-1848) schreef in 1834 in zijn reisjournaal: 'Buiten de stad bezocht ik de Villa Monterelegghi, behorende aan den Graaf van St. Leu, Hollands vroom koning.'⁹⁷ Lodewijk beloofde de komst van Van Westreenen met een gesigneerd exemplaar van zijn *Poésies* (Florence 1831).⁹⁸

De veiling van Lodewijks bibliotheek vond plaats binnen anderhalf jaar na zijn dood en minder dan twee maanden na zijn bijzetting in de kerk van Saint-Leu. Dat deze veiling zo snel na de bijzetting kon plaatsvinden is mede te danken aan het feit dat Lodewijk in de zomer van 1834 was verhuisd naar het havenstadje Livorno. Van daaruit konden de boeken rechtstreeks naar Engeland worden verscheept, waar zijn zoon Louis Napoleon verbleef, die voor dit transport verantwoordelijk was. Nadat Lodewijk vanuit Florence naar Livorno was verhuisd kon deze enige zoon van hem die nog in leven was zijn vader tenminste weer zien. Louis Napoleon was namelijk de toegang tot Toscane ontzegd, en dus ook tot Florence, vanwege zijn betrokkenheid bij een opstand tegen de pauselijke staat. Maar toen Lodewijk op 25 juni 1846 in zijn huis in Livorno overleed, was zijn zoon zeker niet van al zijn problemen verlost. Na een mislukte staatsgreep in Frankrijk in 1840 was hij tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld. Hij zat deze straf uit in het fort van Ham in Picardië, en doodde daar de tijd met onder meer de nieuw verschenen boeken die zijn vader hem toestuurde. Toen laatstgenoemde op sterven lag wist Louis Napoleon weliswaar te ontsnappen, maar reispapieren voor Italië kreeg hij uiteraard niet. Vanuit Engeland kon Louis Napoleon wel de verkoop van zijn vaders bibliotheek regelen, hetgeen hem financieel gezien waarschijnlijk goed van pas kwam, want al eerder had hij voor geld bij zijn vader moeten aankloppen.⁹⁹

7 Een koning met liefde voor het boek

Ook als Lodewijk niet om boeken zou hebben gegeven zou hij als koning waarschijnlijk toch de beschikking hebben gehad over een of meerdere bibliotheken. Maar Lodewijk was een boekenliefhebber waardoor deze bibliotheek meer was dan een formaliteit. Lodewijks liefde voor het boek zal zich ondanks het protocol dat gold voor dergelijke bibliotheken hebben vertaald naar zijn collectie, die formeel, dat wil zeggen qua aantallen, verhouding en wat betreft de vanzelfsprekende aanwezigheid van bepaalde onderwerpen – een canon –, weliswaar voor een deel vastomlijnd was, maar voor een deel ook niet. De speling die bestond blijkt bijvoorbeeld uit de boeken die als

geschenk in de collectie waren gekomen. Lodewijk kon dus makkelijk boeken in de bibliotheek (laten) plaatsen die hem werkelijk interesseerden. Daarnaast ligt voor de hand dat hij in tegenstelling tot andere vorsten wél boeken las uit de paleisbibliotheek.

De eruditie van Lodewijk, de opmerkelijke inhoud en indeling van de paleisbibliotheek, de (Nederlandse) boeken die hij meenam na zijn abdicatie, de boeken die hij zelf schreef, en zijn privébibliotheek die hij na 1810 heeft opgebouwd, wijzen er allemaal op dat de paleisbibliotheek ten volle aan Lodewijk was besteed en ver uitsteeg boven haar formele functie.

146. Alexandre Charles Joseph Ghislain d'Aubremé (1773-1835), midden, geheel rechts met twee-kantige steek. Detail van een litho van C. Bos en Emrik & Binger, naar Jan Willem Pieneman (1779-1853), voorstellende de slag bij Waterloo, 18 juni 1815. Uitgave: H.A.M. Roelants, Schiedam, circa 1840.

1 Ontstaan van het militair-bibliotheekwezen

Zoals beschreven in hoofdstuk 1 constateerde Cornelis Geisweit van der Netten tijdens de Bataafse Republiek dat weinig korpsen op dat moment over bibliotheken beschikten. Tijdens het Koninkrijk Holland onder Lodewijk Napoleon kwam hierin geen verandering en na het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid in 1813 en tijdens de daaropvolgende wederopbouw van het Nederlandse leger, stonden militaire bibliotheken niet boven aan de agenda van de toenmalige legerleiding en het ministerie.¹ Maar in januari 1821 besloot de commissaris-generaal van Oorlog, A.C.J.G. graaf d'Aubremé (1773-1835) (Afb. 146) dat 'aan de officieren, den tijd worde gelaten, om zich te kunnen toeleggen, op de aardrijks-, wis- en vestingbouwkunde, op het teekenen, op de geschiedenis, zoo der oudere als latere tijden, en om zich almede door het leezen van beroemde militaire schrijvers, in hunnen stand te bekwamen; al hetgeen hun, buiten en behalve de kennis der gewone dienst-reglement, onontbeerlijk is, om door den tijd, als wezenlijk kundige officieren te kunnen optreden, en zoo wel voor hun zelven nuttig te zijn, als den roem der Nederlandsche wapenen te bevorderen.'²

Iets meer dan een jaar later schreef d'Aubremé dat hij met genoeg had vernomen dat bij sommige korpsen aan de aanschrijving gevolg was gegeven door een begin te maken met het oprichten van kleine bibliotheken, met het houden van wekelijkse bijeenkomsten en voorts met zowel het lezen van militaire werken als het spreken erover.³ Dit was volgens d'Aubremé niet alleen prijzenswaardig, maar het verdiende ook aanmoediging en zo mogelijk ondersteuning. Het was vooralsnog echter 'moeijelijk van Gouvernementswege, stellige voorschriften te geven, tot het regelen van deze studien, het houden van een gezetten cursus, of het volgen van eene bepaalde leerwijze.' Over het waarom van deze moeilijkheid liet d'Aubremé zich helaas niet verder uit. Hij vervolgde zijn betoog met de mededeling dat de verantwoordelijkheid grotendeels bij de officieren zelf gezocht moest worden: 'zij moeten zoo zij de waarde van hunnen stand kennen, in zich zelven het gevoel en de overtuiging hebben, dat het hun niet alleen nuttig is, maar het zelfs tot

hunne wezenlijke verplichtingen behoort, hunne kundigheden, omtrent alles wat den militairen dienst en het zoo uitgestrekte vak der krijgskunst betreft, te vermeerderen en daartoe alle mogelijke moeite en opoffering te doen.’

De commandanten van de korpsen infanterie en cavalerie werden uitgenodigd om daar waar dit nog niet gebeurd mocht zijn inrichtingen op te zetten om aan de instructie van hun officieren een meer wetenschappelijke richting en uitbreiding te geven. Voor de infanterie zou dit gezien de eerdere positieve ervaringen bataljonsgewijs moeten gebeuren. De eerste behoefte bestond uit de aanschaf van enige nuttige werken. Dankzij maandelijkse hoofdelijke bijdragen van niet meer dan vijftig cent waren bij het leger reeds verschillende kleine verzamelingen ontstaan. Deze bijdragen waren geheel vrijwillig en moesten dat volgens d’Aubremé ook blijven, ‘men behoort in het algemeen ook wel in het oog te houden, dat Zijne Majesteit daaromtrent volstrekt geen geforceerde kortingen wil’. D’Aubremé gebruikte zijn aanschrijving niet-temin wel degelijk om een voorbeeld te stellen.

Zodra er enige werken voorhanden waren, moesten de officieren worden aangespoord om onderlinge bijeenkomsten te houden waar belangrijke onderwerpen besproken konden worden en kon worden ingegaan op wat men had gelezen. Tijdens dergelijke uitwisselingen konden de officieren van de ‘oude garde’ en de jongere officieren van elkaar leren, aldus d’Aubremé. Er was op dat moment bij de armee namelijk een groot aantal officieren dat had deelgenomen aan de – in de woorden van d’Aubremé – ‘merkwaardigste militaire gebeurtenissen, welke in de laatste jaren hebben plaats gehad’. De praktijkervaring van deze napoleontische veteranen kwam goed van pas. Het leger kende echter ook vele officieren die, alweer volgens d’Aubremé, ‘de wisen aardrijkskunde, de vestingbouw, de hoogere krijgskunst enz. meer of min sistematisch hebben geleerd en dus in staat zullen zijn, kennissen aan hunne krijgsmakkers medetedeelen of hun nog dat geen te verklaren, wat in de elementaire werken, omtrent deze vakken eenigzins duister zoude kunnen wezen: vooral is het te dezen opzigte te verwachten, dat de jongere officieren, die op de militaire school te Delft een volledig onderwijs genoten en het aldaar geleerde nog versch in het geheugen moeten hebben, hier omtrent behulpzaam zullen kunnen zijn.’ De basis voor het militair-bibliotheekwezen was hiermee gelegd. Hoe verliep deze belangrijke ontwikkeling gedurende de negentiende eeuw en hoe verhield deze zich tot de situatie in andere Europese landen?

2 Succes en formalisering van de korpsbibliotheek

De lijst van intekenaren voorin in het boek *Beschrijving hoedanig de Koninklijke Nederlandsche Troepen en alle in militaire betrekking staande personen gekleed, geëquipeerd en gewapend zijn ...* van J.F. Teupken uit 1823 laat zien dat de korpsbibliotheek al vanaf het begin, 1821, een succes was. Op dit boek tekenden namelijk

147. Catalogus van boeken en landkaarten, tot de bibliotheek van het 3.e Bataillon Veld Artillerie behorende (Maastricht, De Gebroeders Ploem, circa 1837), titelpagina.

niet minder dan dertien afdelings/regiments- en drie bataljonsbibliotheeken in.⁴ Uit een aanschrijving van d'Aubremé uit 1824 aan alle commanderende officieren van *alle* korpsen infanterie, cavalerie en artillerie, behalve de garnizoenscompagnieën, blijkt bovendien impliciet dat alle afdelingen/regimenten inmiddels over een eigen bibliotheek beschikten.⁵

Hoewel d'Aubremé alleen spreekt over de wapens der infanterie en cavalerie, was in 1821, hetzelfde jaar waarin zoals we net hebben gezien de officieren tot studie waren aangezet, door de Mineurs en Sappeurs 'eene Bibliotheek van Krijgskundige werken bij het Korps' opgericht. Opvallend genoeg werd dit korps voor de aankoop van boeken én instrumenten door het ministerie vierhonderd gulden ter beschikking gesteld, terwijl de officieren van de infanterie en cavalerie de opbouw van hun boekerijen zoals gezegd uit eigen zak moesten betalen.⁶

Naast afdelings/regimentsbibliotheeken bij andere wapens dan de infanterie en de cavalerie, ontstonden er tevens bibliotheeken op bataljonsniveau. Zo wordt in de naamlijst van intekenaren van het zevende deel van het *Algemeen aardrijkskundig woordenboek* van J. van Wyk Roelandszoon uit 1826 de bibliotheek genoemd van het 1e Bataljon van de 2^e Afdeeling Nationale Infanterie (te Middelburg).⁷ Nog veelzeggender is de overgeleverde *Catalogus van boeken en landkaarten, tot de bibliotheek van het 3.e Bataillon Veld Artillerie behorende* (Maastricht [circa 1837]), met daarin 218 titels. (Afb. 147) Deze catalogus laat

bovendien zien dat niet, zoals d'Aubremé het voorstelde, alleen de infanterie bataljonsboekerijen kende, maar ook een wapen als de artillerie. Of dit voor alle bataljons gold is evenwel twijfelachtig. De snelle groei van het aantal bibliotheken in het Nederlandse leger in de jaren twintig van de negentiende eeuw blijkt voorts uit het feit dat ook een instelling als de zogenoemde Artillerie Constructiewinkel in Delft in het jaar 1823 een bibliotheek aanlegde, net als een gelijknamige instelling te Soerabaja op Java.⁸

Na 1821 werden dus niet alleen door de meeste korpsen bibliotheken opgericht voor de officieren, maar ontstonden er tevens boekerijen bij andere krijgsmachtonderdelen en bij uiteenlopende militaire instellingen, zowel in Nederland als in de koloniën. Het succes van de korpsbibliotheek werd in 1826 bekroond toen in het kader van de nieuwe inrichtingen van de schoolcompagnieën, het onderwijs en het examen van de onderofficieren en studie van de officieren, een aantal belangrijke besluiten werd genomen met betrekking tot de korpsbibliotheek.⁹ Een en ander werd vastgelegd in drie reglementen en drie voorschriften.¹⁰ Met name het *Voorschrift ter regeling van de studien der officieren bij de korpsen Infanterie, Kavalerie en Mariniers*, en in het bijzonder het vierde hoofdstuk hiervan over de bibliotheek, is van belang.¹¹ Hierin werd verordonneerd dat bij elk korps de reeds bestaande bibliotheek in eigendom moest worden uitgebreid en op een doelmatige wijze worden aangevuld. Nieuwe bibliotheken zouden op dezelfde manier worden aangelegd. Bovendien werd de volgende bepaling van kracht: 'Bij zoodanige korpsen waar boekverzamelingen bestaan, door vrijwillige bijdragen der officieren bijeen gebragt, en voor welke bijzondere bepalingen en overeenkomsten gemaakt zijn, als mede schikkingen over het regt van eigendom, zullen deze verzamelingen, zoo veel mogelijk, bij minnelijke schikking, voor rekening en als eigendom van de korpsen, worden overgenomen. Daar, waar zoodanige minnelijke schikking onverhoopt niet mogt kunnen worden tot stand gebragt, zullen die verzamelingen als eene bijzondere inrigting en een bijzonder eigendom der officieren, blijven bestaan, en een geen meerder toezigt dan tegenwoordig, onderworpen wezen.'¹² De aanduiding korps is hier overigens vrij arbitrair. Als de grootste eenheid van een wapen bijvoorbeeld de omvang had van een bataljon was namelijk ook sprake van een korps. Dit kwam vaak voor bij de artillerie. Zo gezien telde het Nederlandse leger (inclusief de troepen in Oost- en West-Indië) anno 1826 organiek een kleine zestig korpsen en mogelijk evenveel korpsbibliotheeken (zie ad. 14.1). De afdelingen infanterie (inclusief die in Oost-Indië) telden tezamen daarnaast 79 bataljons, die er alle eveneens een eigen boekerij op na kunnen hebben gehouden (zie ad. 14.2).

Voor de bij elk korps op te richten bibliotheek moest een geschikt lokaal worden uitgezocht. Teneinde de kosten van de korpsbibliotheek beheersbaar te houden moest bij elk korps een bijzonder fonds worden opgericht. Dit fonds zou bestaan uit de gelden die daartoe jaarlijks werden bestemd, zo veel mogelijk genomen uit het fonds van buitengewoon en onvoorzien, en uit de

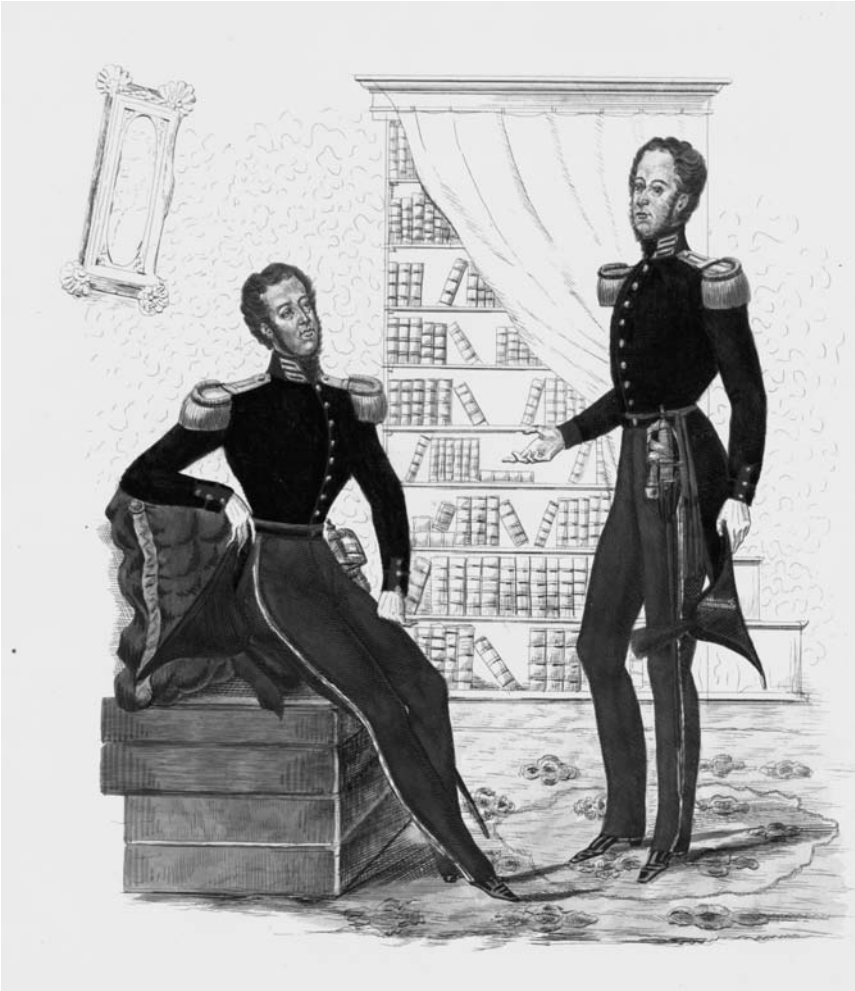
daartoe bestemde bijdragen van de officieren. Laatstgenoemde bijdrage mocht echter niet meer dan vijftig cent per maand belopen. Zo nodig kon ook uit andere inkomstenbronnen worden geput. Het aankoopfonds werd beheerd door de zogenoemde Commissie voor de Studiën der Officieren en diende te bestaan uit drie leden, waaronder een hoofdofficier als voorzitter, te benoemen door de commanderende korpsofficier. Gelijktijdig werd ook de Inspectie over het Militair Onderwijs opgericht, waaraan de korpsen verantwoording aflegden.¹³ Een van de commissieleden werd belast met de functie van bibliothecaris. Indien een korps reeds over een bibliothecaris beschikte, kon deze zijn functie behouden zonder lid te zijn van de commissie. De commissie vervaardigde een reglement voor de bibliotheek en bracht daarin zo nodig verbeteringen en veranderingen aan. In het reglement stond wanneer, waar en volgens welke voorschriften de officieren gebruik konden maken van de boeken, kaarten en instrumenten et cetera en op welke wijze de officieren bij gedetacheerde gedeelten van het korps er genot van konden hebben. Aan de commissie werd een onderofficier of een militair van mindere rang toegevoegd als schrijver en opziener bij de bibliotheek. Desbetreffende militair werd van alle andere diensten vrijgesteld.

3 Kritiek op het stelsel van militaire bibliotheken

Hoewel het leger tegen het midden van de negentiende eeuw ruimschoots over bibliotheken leek te beschikken, vond niet iedereen dat deze ook voldoende effect sorteerden. In een anoniem ingezonden stuk in *De militaire spectator* werd in 1841 de vraag gesteld of de 'bestaande regiments-bibliotheken het meest mogelijke nut stichten; dan, of men door een andere inrigting, aan een grooter getal officieren de gelegenheid zoude kunnen openen om van zulke inrigtingen partij te trekken.'¹⁴ Volgens deze kritische geest was maar liefst een derde van de officieren van de gehele armee niet in de gelegenheid om gebruik te maken van de militaire bibliotheken, terwijl zich op sommige plaatsen twee of drie, door slechts weinig officieren gebruikte, regiments-bibliotheken bevonden. Dit was op zich een serieus probleem. Maar deze discussie is vooral interessant omdat hieruit blijkt dat de bibliotheken in het leger in korte tijd kennelijk een belangrijke plaats hadden ingenomen.

De oorzaak van het probleem zou tweeledig zijn geweest. De officieren van de Genie en de Generale Staf hadden geen bibliotheken. Van de gedetacheerde officieren van de infanterie (de helft), de artillerie (een derde), de cavalerie (een vijfde tot een vierde) was een groot gedeelte te ver van de staf van hun regiment verwijderd om boeken uit desbetreffende bibliotheken te kunnen ontvangen.

Teneinde dit probleem op te lossen werd het volgende voorstel gedaan. Door de bestaande regimentsbibliotheken gelijkmatiger over de garnizoenen te verdelen en zodoende als garnizoensbibliotheken aan alle officieren

148. Militaire intendanten, circa 1845. Handgekleurde litho van Willem Charles Magnenat (1803-1871). Plaat [26] in: *Beschrijving der kleding, equipement en wapening van de Nederlandsche Land-, Zeemagt en schut-terijen, zoo binnen het Koninkrijk, als in deszelfs overzeesche bezittingen* (Amsterdam, L.S. Lemman, 1845).

van desbetreffende bezetting open te stellen, zou het gebrek geheel kunnen worden verholpen. Als van de dertig afdelings/regimentsbibliotheken die toen bestonden elke garnizoensplaats waar zich de staf van een regiment of meer dan één bataljon bevond er een kreeg, dan zouden zeventien bibliotheken beschikbaar zijn voor de garnizoenen Den Haag, Leiden, Delft, Haarlem, Alkmaar, Utrecht, Groningen, Leeuwarden, Zwolle, Deventer, Nijmegen, 's-Hertogenbosch, Breda, Bergen-op-Zoom, Middelburg, Maastricht en Venlo. Er zouden dan nog dertien bibliotheken resten om te worden verdeeld onder die plaatsen waar zich één bataljon of daaromtrent bevond, zoals: Amsterdam, Hoorn, Den Helder, Dordrecht, Hellevoetsluis, Gouda, Woerden,

Gorinchem, Coevorden, Doesburg, Arnhem, Grave, Zaltbommel, Geertruidenberg, Willemstad en Vlissingen.

Door deze verdeling in zeventien hoofd- en dertien kleinere bibliotheken zou dus elke garnizoensplaats, ook die met slechts één bataljon, van een bibliotheek voorzien zijn. Daarnaast zouden de bibliotheken zodanig over het gehele land verdeeld zijn, dat er, enkele uitzonderingen daargelaten, geen gedetacheerde compagnie of geen kleiner detachement meer zou zijn waarvan de officieren niet in de gelegenheid zouden zijn dagelijks door ‘facteurs of ordonnancen’ boeken uit een niet verder dan twee of drie uren verwijderde garnizoensbibliotheek te ontvangen. Een ‘kommissie van uitstekend kundige officieren’ met het oppertoezicht over alle bibliotheken zou belast worden met de aankoop van de boeken voor het gehele rijk. Dit zou niet alleen tot een doelmatige keuze leiden, maar tevens een belangrijke bezuiniging opleveren. (Afb. 148)

In de jaren 1857 en 1858 werd in het ‘Tijdschrift tot verspreiding van krijgskennis en aankweeking van krijgsmansgeest onder alle standen’, *Het vaandel*, door J. Brakel eveneens gepleit voor garnizoensbibliotheken. Het doel was dit keer echter ‘de openstelling van een geschikt lokaal, dat beter dan de gewonen chambree gemeubeld, verlicht, en in Nederland des winters verwarmd is; waar de soldaat onderhoudende lectuur vindt; waar hij zich met schrijven van brieven enz. kan onledig houden, en zich regt op zijn gemak voelt’, dat ‘verdient te worden aanbevolen, als een doeltreffend middel om de huiselijkheid van den soldaat te bevorderen.’¹⁵ Het ging hier dus om het belang van de minderen. Als voorbeeld diende curieus genoeg een in 1857 met succes opgerichte garnizoensbibliotheek op Curaçao. In Oost-Indië kende het Nederlandse leger overigens ook een stelsel van garnizoensbibliotheken. De garnizoensbibliotheek kende inderdaad de nodige voordelen, maar er waren wel wat zaken over het hoofd gezien. Zo was in het bibliotheekreglement geregeld hoe officieren bij de detachementen gebruik konden maken van de bibliotheek. Maar de situatie zou in de loop van de negentiende eeuw veranderen door de komst van nieuwe alternatieven waarvan gebruik gemaakt kon worden. Zo kende het leger zoals gezegd reeds bataljonsbibliotheken. Daarnaast ontstond er een aantal grote en minder grote speciale militaire bibliotheken. Tot eerstgenoemde groep kunnen bijvoorbeeld worden gerekend de bibliotheken van het Ministerie van Oorlog in Den Haag, de KMA in Breda en de HKS in Den Haag. In 1850 was besloten dat bij elk korps en iedere plaatselijke commandant en garnizoenscommandant een exemplaar van de catalogus van de bibliotheek van het Ministerie van Oorlog, die in dat jaar voor het eerst verscheen, voorhanden moest zijn. De daarin voorkomende werken die men wilde raadplegen konden worden aangevraagd. Aanwinsten werden regelmatig opgegeven zodat de catalogus een up-to-date overzicht gaf van de aanwezige boeken.¹⁶ Een voorbeeld van een onbekende maar niet onbelangrijke kleinere speciale bibliotheek was die van het Departement van de Grootmeester der Artille-

rie, die, zoals beschreven in hoofdstuk 2, van 1814 tot 1841 heeft bestaan en daarna opging in de bibliotheek van het Ministerie van Oorlog.

Hoewel het Britse leger, zoals later nog uitgebreid aan de orde komt, wel over een goed geolied stelsel van garnizoensbibliotheken beschikte, werd het voorstel, voor zover bekend, nooit officieel door het Nederlandse leger overgenomen. Dit blijkt uit een ander uitgebreid pleidooi voor de invoering van garnizoensbibliotheken van majoor der artillerie F.H. Boogaard uit 1890 in *De militaire gids*. Hij stelde voor om garnizoensbibliotheken op te richten en de boekerijen van de korpsen op te heffen. De voornaamste gedachte hierachter was dat de studie (van officieren), waarvoor de krijgsschool uitdrukkelijk niet het enige middel was, moest worden aangemoedigd door onder meer te zorgen voor de beschikbaarheid van boeken. Bovendien was hij van mening dat de boekerij van de krijgsschool 'slechts matig aan de te stellen eischen' voldeed en kon van de korpsbibliotheken daarom evenmin veel verwacht worden. Het rondzenden van tijdschriften bij alle officieren van een regiment, ook bij de gedetacheerde onderdelen, kon ertoe leiden dat deze zich op de kamers van officieren bevonden die er geen behoefte aan hadden terwijl anderen ze graag zouden hebben geraadpleegd en er tevergeefs naar zochten.¹⁷

Boogaard ontwierp daarom het volgende schema waarin hij drie bibliotheekklassen onderscheidde. De eerste ervan was zo volledig mogelijk en verschaftte gegevens voor de drie richtingen van studie, de technische, de tactische en de fortificatorische. De boekerijen van de tweede klasse zouden in een of twee van deze richtingen de meest nodige gegevens moeten aanbieden. De boekerijen van de derde klasse konden dan, afgezien van enkele standaardwerken, slechts de belangrijkste tijdschriften bevatten. Boekerijen der eerste klasse zag hij graag opgericht:¹⁸

- 1°. Te 's Gravenhage, terwijl er geen bezwaar tegen bestaat ook de Officieren van het Bataljon te Delft daarvan te doen gebruik maken.
- 2°. Te Amsterdam, terwijl deze boekerij tevens kan dienen voor de officieren van Infanterie en Artillerie te Naarden, voor die der Infanterie en Cavalerie te Haarlem.
- 3°. Te Utrecht, terwijl er geen overwegend bezwaar bestaat hiervan gebruik te doen maken door de officieren van de Infanterie te Gouda, die der Artillerie, Cavalerie en Infanterie te Amersfoort, welke garnizoensplaats evenwel binnen korten tijd in de termen zal verkeerden over een eigen bibliotheek te mogen beschikken.
- 4°. Te Breda, terwijl hiervan zonder bezwaar gebruik gemaakt kan worden door de officieren der Infanterie te Geertruidenberg.

Boogaard dacht hiermee te kunnen voorzien in de behoefte aan bibliotheken van de eerste klasse, waarbij werd opgemerkt dat, met het oog op de besparing van kosten, aanvankelijk voor Den Haag grotendeels in de behoefte zou

kunnen worden voorzien door de bibliotheek van het Ministerie van Oorlog en voor Breda door de bibliotheek van de KMA.

Bibliotheken van de tweede klasse zag hij graag opgericht in de volgende garnizoenen:¹⁹

- 1°. Te *Maastricht*.
  - 2°. Te *Venlo*, terwijl de Batterijen te Roermond van een dezer Bibliotheken kunnen gebruik maken.
  - 3°. Te *Leeuwarden*, tevens ten gebruike van de Comp. te Assen.
  - 4°. Te *Bergen-op-Zoom*.
  - 5°. Te *Leiden*.
  - 6°. Te *Nijmegen*, – later te Amersfoort – tevens bestemd voor het gedetacheerde Bataljon te Grave.
  - 7°. Te *Arnhem*, tevens bestemd voor het Bat. te Doesburg.
  - 8°. Te *Kampen*, voor het Instr.-Bataljon en den Hoofdcursus.
  - 9°. Te *Deventer*, tevens bestemd voor de Escadrons te Zutphen.
- Al deze bibliotheken der 2e klasse, zouden noodzakelijk gegevens moeten bevatten voor de tactische richting.
- 10°. Te *Delft* voor de Art. werkplaatsen.
  - 11°. Te *Zwolle* voor de Art. schietschool, beiden hoofdzakelijk gegevens bevattende voor de technische richting.
  - 12°. Te *Gorinchem*.
  - 13°. Te *Helder*, de beide laatsten hoofdzakelijk voor de Vesting-oorlog.

Ten slotte waren nog bibliotheken van de derde klasse nodig voor de volgende garnizoenen:²⁰

- 1°. Te *Groningen*.
- 2°. Te 's *Bosch*.
- 3°. Te *Hoorn*.
- 4°. Te *Vlissingen*, tevens bestemd voor Middelburg.
- 5°. Te *Harderwijk*, voor het Kol. Werfdepot.

De meer speciale boekerij voor het Korps Torpedisten zou verenigd kunnen worden met die voor de Marine en Artillerie te Hellevoetsluis. Teneinde enige waarborg te verkrijgen dat de boekerijen met deskundigheid werden beheerd, verdiende het volgens Boogaard overweging om garnizoenscommissies aan te stellen waarin elk betrokken wapen vertegenwoordigd was.²¹

De tegenwerping dat officieren een gedeelte van hun inkomen dienden af te zonderen voor militaire literatuur vond Boogaard niet eerlijk, aangezien juist de officieren die de beste bezoldiging genoten, opper- en stafofficieren, die bijna allen in Den Haag verblijf hielden, de beste gelegenheid vonden om in de bibliotheek van het Ministerie van Oorlog bronnen te raadplegen.²² Van officieren kon volgens hem niet worden verlangd dat zij er een eigen

bibliotheek op na hielden, mits men zich met een 'bedenkkelijk minimum' tevreden stelde.²³

De militaire leeskringen boden evenmin soelaas. In de eerste plaats hadden die meer ten doel niet-militaire werken de revue te laten passeren. Ten tweede kregen de officieren de boeken uit die kringen volgens hem onder ogen op een tijdstip waarop hun de tijd ontbrak ze te lezen. Later werden die boeken onderling verkocht en ontsnapten deze tot slot aan het algemeen nut. Boogaard beschouwde de militaire leeskringen overigens niet als overbodig, maar veeleer als een ondersteuning, waar de goedkope boeken, tijdschriften, brochures en dergelijke thuishoorden. Ook al kwamen de garnizoensbibliotheken er, dan zou er toch nog genoeg lectuur overblijven die meer haar plaats vond in de leeskringen.²⁴

Opvallend is dat de plannenmakers geen oog hadden voor de behoeften en wensen van de onderofficieren en manschappen, terwijl die in de bestaande situatie zelfs helemaal geen bibliotheken tot hun beschikking hadden. Over dit probleem werd in 1851 gediscussieerd in het 'Tijdschrift voor onderofficieren' *Het vaandel*, want wat zou een onderofficier 'gedurende menigen langen winteravond ... kunnen doen, dat beter en genoegelijker was, dan zich met een goed boek en eene smakelijke sigaar, bij een helder brandende lamp, achter de warme kaghel te plaatsen.'²⁵ En er waren ook altijd onderofficieren 'die zich de lange winteravonden met een goed boek veraangenaamen, en al menige 5 of 10 cents versnoept hebben in de leesbibliotheek.'²⁶ Maar helaas werden er aan deze groep boeken geweigerd onder het voorwendsel: 'U kunt wel boeken krijgen, maar in de kazerne?', of door de vraag te stellen, en dus eigenlijk te weigeren: 'heeft u drie gulden borg?'²⁷ Gelukkig ontstonden er rond deze tijd hier en daar garnizoensbibliotheken die voor soldaten toegankelijk en soms zelfs gratis waren. Daarnaast kregen soldaten hun eigen bibliotheken (met ook gemakkelijke literatuur) in kantines. Deze ontstonden rond het midden van de eeuw. Later meer hierover.

4 Uitzonderingen op de regel

Er was weliswaar bepaald dat elk korps over een bibliotheek moest beschikken, maar nergens stond dat het verboden was om een andere bibliotheekvorm, zoals bijvoorbeeld een garnizoensbibliotheek, op te richten. Sterker nog, het oprichten van veelbelovende voorbeelden daarvan werd zelfs aangemoedigd.²⁸ En waarom zou men dat niet hebben gedaan?

In Deventer werd op 8 oktober 1868 besloten om een garnizoensbibliotheek op te richten voor de onderofficieren en de korporaals én soldaten van het 2e Bataljon van het 1e Regiment Infanterie.²⁹ De gedachte hierachter was dat het voor korporaals en soldaten verplichte onderwijs aan de huishoudelijke scholen buiten de schooluren moest worden aangevuld door hun de mogelijkheid te bieden om nu en dan te lezen.³⁰ Daartoe waren natuurlijk

boeken nodig en die bezat de soldaat in de regel niet. Daarnaast was het wenselijk 'om ook aan de onderofficieren eene aangename uitspanning en nuttige tijdkorting in ledige uren te verschaffen'.³¹ Een reden voor deze oprichting waren ten slotte ook de hoge kosten en andere bezwaren, verbonden aan het huren van boeken uit particuliere leesbibliotheken, waarin bovendien zelden boeken van enigszins wetenschappelijke aard en nimmer over militaire onderwerpen werden gevonden.³² De oprichting van de bibliotheek verliep vlot. 'Door geldelijke bijdragen van de officieren' en 'boekgeschenken (ook van onderofficieren en van andere belangstellenden in en buiten Deventer), was al spoedig een zoo voldoende getal boeken voorhanden, dat reeds op den 16den November daaraanvolgende de bibliotheek voor het gebruik geopend werd'.³³ Een jaar na dato bleek dat ze geheel aan de verwachting voldeed. De leeslust was over het algemeen groot en de daardoor ontvangen leesgelden, gevoegd bij de blijvende maandelijksse contributie van de officieren, maakten het mogelijk de bibliotheek aanmerkelijk uit te breiden. Ze had inmiddels 345 boeken in eigendom plus 62 in bruikleen van de afdeling Deventer van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.³⁴ Er waren in deze bibliotheek boeken voor eenieders smaak: 'ernstig en leerrijk, zoowel als vrolijk en boeiend. Wil de lezer zich niet met geschiedenis, aardrijkskunde, militaire of andere wetenschappen bezig houden, dan vindt hij reisbeschrijvingen, romans en gedichten in menigte, om eene keus uit te doen.'³⁵ Niet alleen gedurende de winteravonden in de onderofficierskamer, maar ook in de chambree of kantine, alsmede op wacht en in het hospitaal zouden deze boeken de militair het leven veraangename. Elk uur met lezen doorgebracht, was een uur dat aan lediggang en verveling onttrokken werd. De ontwikkeling van de geest die zodoende werd verkregen kwam bovendien niet alleen in de militaire stand van pas, maar ook later bij terugkeer in de burgermaatschappij, aldus de commandant van het 2^e Bataljon van het 1^e Regiment Infanterie, majoor P.M. Netscher.³⁶

5 Reglementering militaire bibliotheken

In het reglement voor de KMA uit 1828, het jaar waarin deze school haar deuren opende, is zelfs het uniform beschreven van de bibliothecaris aldaar, te weten een 'blauwen gekleeden rok, met de knopen, zoo als de officieren, en wit ondergoed'.³⁷ Van 1828 tot 1872 droeg de bibliothecaris van de KMA een uniform, dat ook in de opvolgende reglementen is beschreven.³⁸ Deze gedetailleerde reglementering staat in schril contrast tot de informatie over de invulling van de praktische kant van het bibliotheekwezen in het leger, dat wil zeggen: het verzamelen en beheren et cetera, dat, voor zover bekend, nooit goed uniform werd geregeld.

Er bestaat wel een *Instructie voor den archivist of chartermeester van het Archief van Oorlog*, die werd vastgesteld in 1815 (Afb. 149). Aangezien het Archief van Oorlog onder meer bestond uit een bibliotheek is het volgende artikel (5) uit deze

149. Instructie voor den archivist of chartermeester van het Archief van Oorlog (z.p. 1815), titelpagina.

instructie interessant: 'Hij [de archivist of chartermeester] zal alle kaarten, plans, memoriën enz., in het archief opgelegd en in der tijd opgelegd zullen worden, of, volgens het voorgaande artikel, daartoe behoorende, op hunnen bijzondere respecten in de beste orde sorteren, en gesorteerd zijnde, respectsgewijze inventariseren, met een doorlopend nummer voor elk respect afzonderlijk; en bovendien nog daarvan formeren eenen alphabetischen inventaris, in welken achter elk stuk zal moeten worden uitgedrukt, het respect en nummer waaronder hetzelfde sorteert, ten einde zulks bij aanvraag dadelijke te kunnen vinden.'³⁹

Nog interessanter is dat deze instructie in druk is verschenen, hetgeen mogelijk (mede) is gebeurd omdat deze *mutatis mutandis* werd gebruikt dan wel van toepassing was op de korpsen. Deze beschikten namelijk ook over archieven, waar, al dan niet alleen fysiek, boeken in werden opgenomen.⁴⁰ De overgeleverde boeken uit korpsbibliotheken en catalogi getuigen bovendien van een keurige sortering en inventarisatie, zoals in de instructie wordt aangegeven. Een belangrijke drijfveer voor deze zorgvuldigheid zal overigens *esprit de corps* geweest zijn. Dit *esprit de corps* was toen een factor van belang. Zo schreef H.N.C. van Tuijll van Serooskerken (1811-1891) in zijn boek *De Lichtblauwe Hussaren van Willem Boreel, ter herinnering van het Regiment Hussaren No 6* (Den Haag 1868): 'Ik hoop dat mijn geschrijf bij alle korpsen van ons leger de lust mogen opwekken, om toch zorgvuldig voor de toekomst te bewaren, alles wat in de archieven van een korps kan strekken om de geschiedenis van dat korps te leeren kennen.'⁴¹

In verschillende bibliotheken was daarnaast het boek *Essai de bibliologie militaire* (Parijs 1824) van de Franse kapitein Doisy, bataljonschef van het Régiment d'Artillerie à pied de la Garde Royale, aanwezig. Hoewel dit boek zich in het bijzonder richt op bibliotheken voor artilleristen en genisten, zeker wat de bibliografie betreft, kon de Nederlandse officier-bibliothecaris zijn voordeel doen met Doisy's aanbevelingen op het gebied van de catalogisering en de classificatie.⁴²

Met het oog op dit laatste deed de directeur-generaal van Oorlog, A. Schuurman, in 1840 een aardige geste. Nadat hij van de eerste commandant van de KMA een catalogus van haar bibliotheek toegezonden had gekregen, was het hem 'voorgekomen, dat de inzage van dien catalogus (welke ... voor rekening der akademie gedrukt is, doch niet voor het publiek verkrijgbaar wordt gesteld) voor de korpsen als wezenlijk belangrijk kan worden beschouwd, vermits dezelve niet alleen systematisch is ingerigt, en dus tot leidraad zou kunnen dienen, voor het rangschikken der boekverzamelingen, welke bij de korpsen aanwezig zijn, maar tevens een overzicht bevat der hulpbronnen van wetenschappelijken aard, welke bij het behandelen van militaire onderwerpen, of het beoefenen van het een of ander deel der krijgskunst, met vrucht kunnen worden geraadpleegd.'⁴³ Met dit doel voor ogen gaf hij de eerste commandant opdracht 'om een exemplaar van den voormelden catalogus, voor rekening van het Departement van Oorlog, aan de korpsen van de onderscheiden wapens te doen geworden, ten einde, namens mij, in de bibliotheken der korpsen, tot voorschreven einde gedeponeerd, en bij voorkomende gelegenheid gebruikt te worden.'⁴⁴

De vroegste algemene bepalingen die voor alle bibliotheken golden dateren uit 1826. Behalve deze algemene bepalingen zijn van verschillende regimentsbibliotheken ook reglementen overgeleverd, waaronder drie van twee verschillende regimentsbibliotheken. De oudste, van de bibliotheek van het Regiment Grenadiers en Jagers in de Oranjekazerne in Den Haag, dateert uit 1871. Genoemd probleem van de gedetacheerde officieren losten de Grenadiers en Jagers bijvoorbeeld als volgt op: 'Een gedeelte van het korps gedetacheerd wordende, kunnen daaraan eenige boeken, kaarten enz. uit de bibliotheek ten gebruike worden afgegeven en deze werken van tijd tot tijd worden verwisseld. Zoodra er op die wijze eene sub-bibliotheek ontstaat, zal daarop dit reglement, voor zooveel de plaats en de omstandigheden dit gedoogen, van toepassing zijn. Met het toezigt over deze sub-bibliotheek zal alsdan mede een officier als bibliothecaris belast zijn.'⁴⁵

De commissie belast met het onderwijs bij het regiment hield tevens toezicht op de bibliotheek. Onder haar was een officier als bibliothecaris werkzaam. In Artikel 4 van het reglement werd de taak van de officier-bibliothecaris (van dit regiment) nader geformuleerd. Hij moest onder meer de catalogus van de boeken, kaarten en instrumenten en de inventaris van de meubelen samenstellen; iedere officier die bij het korps arriveerde kreeg een exemplaar van de gedrukte catalogus uitgereikt, bij het verlaten van het regi-

ment moest hij dit teruggeven. De boek- of kaartwerken die het eigendom van de bibliotheek waren moesten terstond door hem met het merk van de bibliotheek worden gestempeld. Bovendien moest hij een dagboek van alle uitgaven bijhouden die voor rekening van de bibliotheek geschiedden. De Grenadiers en Jagers gaven er de voorkeur aan de functie van custos of bewaarder, die zich dagelijks van 9-12 en 2-4 uur in de bibliotheek bevond, door een onderofficier te laten vervullen. Hij gaf boeken voor een periode van maximaal veertien dagen te leen mee. De officier-bibliothecaris fungeerde daarnaast als secretaris bij de vergaderingen van de commissie op de eerste maandag van elk kwartaal of op andere momenten waarop de commissie door de president bijeen werd geroepen.

Uit het reglement voor de bibliotheek van de Grenadiers en Jagers uit 1889 blijkt dat er sinds 1871 veel geleerd moet zijn. Het nieuwe reglement is geheel herzien en bestaat uit achttien in plaats van elf artikelen. Een van de geleerde lessen was kennelijk dat er ook buiten het regiment belangstelling voor de bibliotheek bestond die niet bevorderlijk voor de omvang van het bezit was. Het nieuwe Artikel I luidde namelijk dat 'De bestemming der Bibliotheek is om aan de officieren van het Regiment Grenadiers en Jagers, boek-, kaartwerken en instrumenten in bruikleen af te staan. Zij is het eigendom van het Regiment Grenadiers en Jagers.'⁴⁶ Een andere nieuwe bepaling was dat de bibliotheekcommissie uit drie leden moest bestaan, te benoemen door de regimentscommandant. Een luitenant-lid van de commissie – aan te wijzen door de regimentscommandant – was werkzaam als bibliothecaris. Ten slotte was dagelijks op vaste uren een custos of bewaarder aanwezig, waarvoor 'steeds zoo mogelijk een geschikt onderofficier' werd aangewezen. De officieren moesten echter 'ten allen tijde' toegang tot de bibliotheek hebben. Dit was een belangrijke nieuwe bepaling. Over het meegeven van boeken aan gedetacheerde officieren en sub-bibliotheken werd echter niet meer gesproken. Uitsluitend wanneer de verzendingen over en weer als 'dienstpakket' konden geschieden werden nog boek-, kaartwerken en instrumenten in bruikleen gegeven. Deze beperking was duidelijk door kostenoverwegingen geïnspireerd.

Het reglement van de bibliotheek der 'H. H. Officieren van het 4e Regiment Hussaren' in Deventer uit 1873 was niet erg gedetailleerd, zelfs niet in vergelijking met het reglement van de Grenadiers en Jagers uit 1871. De bibliotheekcommissie van dit huzarenregiment, bestaande uit majoor C.L. Hermsen, ritmeester C.D.H. Sethe en de officier-bibliothecaris L.B. Loeff, was er voornamelijk op uit om 'het zoek maken van boekwerken, kaarten en tijdschriften zooveel mogelijk te voorkomen, alsmede om de geregelde circulatie der laatste te bevorderen'.⁴⁷ Zaken als de werkzaamheden van de bibliothecaris werden, terecht, niet in het reglement vermeld. De huzaren lieten, in tegenstelling tot de Grenadiers en Jagers, interessant genoeg wel de mogelijkheid open dat derden met toestemming van de korpscommandant de bibliotheek gebruikten.

Dat een bibliotheekreglement met de nadruk op het voorkomen van zoekraken van boeken geen overbodige luxe was, blijkt uit de volgende negentiende-eeuwse inscriptie in een vestingbouwkundige platenatlas uit de bibliotheek van het 3^e Regiment Huzaren: 'Het 1e deel is door de achteloosheid van de 2[e] luitenant Metelerkamp verloren gegaan en welwaarschijnlijk bij deszelfs inboedel verkocht geworden.'⁴⁸ Dit laat zien hoe consciëntieus het bibliotheekpersoneel de boeken beheerde en bovendien niet schroomde om militairen die boeken niet terugbezorgden openlijk te schande te maken, zoals in het leger niet ongebruikelijk was. Ook niet ongebruikelijk was, blijkens vele voorbeelden uit verschillende bibliotheken, het bijhouden van schaderapporten van de boeken. De bibliothecaris van de officieren der 4e Afdeeling Infanterie schreef (na 1833) over een boek:

Pagina 43 en 289 in iedere bladzijde een gat.
De kaart van Savoie bevrekt.
De plaat 'Défense de Valenciennes' fout in 't papier.
Plan van Lyon een gat in 't papier.
Van het achterste witte blad zijn stukken uit gescheurd.
de band beschadigt.

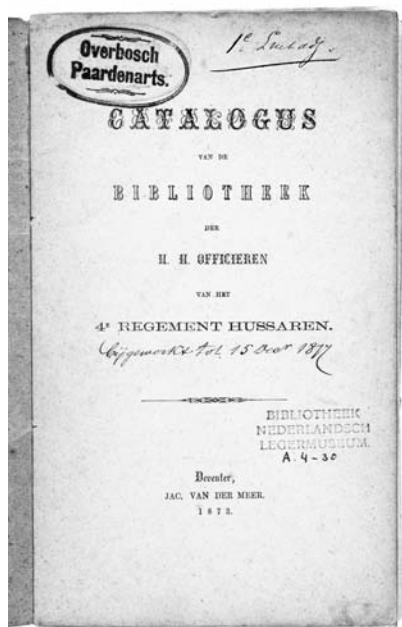
6 Assortiment

Het begon zoals we zagen in 1821 allemaal met de bekendmaking dat officieren de gelegenheid moesten krijgen om zich te bekwamen in de aardrijkskunde, wiskunde, vestingbouwkunde, tekenen en geschiedenis, en om de werken van beroemde militaire schrijvers te lezen. Dit waren derhalve ook de voornaamste onderwerpen waarover aanvankelijk boeken in de regimentsbibliotheken konden worden aangetroffen.

Naast genoemde disciplines was in een cavaleriebibliotheek literatuur te verwachten met betrekking tot dit wapen. De inhoudsopgave van de *Catalogus van de bibliotheek der H.H. Officieren van het 4^e Regiment Hussaren* uit 1873 (Afb. 150) ziet er als volgt uit:

- A. Reglementen, Voorschriften, Exercitiën, Manoeuvres (64 nummers)
- B. Rijkunst, Paardenkennis, Hoefbeslag, enz. (39)
- C. Krijgskunde, Krijgsgeschiedenis (252)
- D. Versterkingskunst (20)
- E. Geschiedenis, Gedenkschriften, Levensbeschrijvingen (98)
- F. Aardrijkskunde, Reizen (43)
- G. Wetenschappen, Letteren (90)
- H. Woordenboeken (21)
- I. Atlassen, Kaarten (69)
- J. Instrumenten (27)

150. *Catalogus van de bibliotheek der H.H. Officieren van het 4^e Regiment Hussaren* (Deventer, Jac. van der Meer, 1873), titelpagina.

Gezien de oorsprong van de bibliotheken is het niet verwonderlijk dat, een twijfelgeval als Cats' (moralistische) werken daargelaten, niet of nauwelijks onderhoudende lectuur wordt aangetroffen. De Grenadiers en Jagers bezaten wel 'fraaije letteren', maar de aanwezigheid van dit genre was zeer bescheiden. Een catalogus van deze bibliotheek uit 1889 beschrijft weliswaar een groot bestand aan 'Niet krijgswetenschappelijke werken', maar dit betrof voornamelijk disciplines die ook voor militairen enig nut hadden, zoals wis-, natuur- en bouwkunde. Artikel 3 van het reglement voor deze bibliotheek luidt dan ook: 'De bibliotheek zal zooveel mogelijk moeten bezitten de voornaamste boekwerken en tijdschriften, welke handelen over – of in verband staan met de militaire wetenschappen, zoomede de voornaamste leerboeken, die aan de Koninklijke Militaire Akademie gevolgd worden. Daarenboven zullen, wanneer het fonds der bibliotheek dit toelaat, de beste werken en tijdschriften op het gebied der fraaije letteren worden aangeschaft.' De laatste zin leert dat het overwegend wetenschappelijke karakter van deze bibliotheken echter ook een geldkwestie was.

In 1826 was bepaald dat elk korps over een fonds voor het militair onderwijs zou beschikken. Hiervan moest een zekere som worden gereserveerd voor de boekerij van het korps. De gelden voor het fonds werden jaarlijks bepaald en toegewezen. In addendum 14.1 is te zien hoe voor de jaren 1844-1845 de fondsen voor het militair onderwijs waren vastgesteld.⁴⁹ Deze budgetten waren echter niet allesbepalend. Zo kon het gebeuren dat een korps werd gemachtigd tot de aankoop van een boek waarvan veel nut werd verwacht.⁵⁰ Soms werden boeken waaraan hooggespannen verwachtingen waren verbonden

zelfs prompt toegestuurd op last van het Ministerie van Oorlog.⁵¹ Deze aanvullingen waren echt noodzakelijk. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de wens van de commissaris-generaal van Oorlog om alle korpsen de eerdergenoemde *Beschrijving hoedanig de Koninklijke Nederlandsche Troepen en alle in militaire betrekking staande personen gekleed, geëquipeerd en gewapend zijn ...* van J.F. Teupken uit 1823 ten bedrage van 24 gulden te laten aanschaffen. Aankoop van dit kostbare boek betekende, afgaande op de tabel in addendum 14.1, voor een eskadron jagers te paard dat meer dan de helft van het jaarbudget in één keer was opgesoupeerd. En uit een staat van de beschikbare fondsen voor het jaar 1872 blijkt dat de budgettaire situatie er nog een stuk slechter op geworden was.⁵²

7 Van Kota Radja tot Djokdjakarta: de situatie in Oost-Indië

Het Nederlandse leger telde anno 1826 zoals gezegd organiek een kleine zestig korpsen die in aanmerking kwamen voor een eigen (korps)bibliotheek, inclusief de troepen in Oost- en West-Indië. Exact zestig jaar later, in 1886, beschikten de Nederlandse troepen in de Indische archipel alleen al over 31 militaire bibliotheken (zie ad. 14.3).⁵³ Om deze bibliotheken tezamen te financieren werd op de koloniale begroting jaarlijks een bedrag van ruim 10.000 gulden gereserveerd.⁵⁴ Met uitzondering van de bibliotheken in Groep I (Ministerie van Oorlog) waren de overige (26) garnizoensbibliotheeken! Dit vertoont een beeld dat haaks staat op het beleid dat in Nederland werd gevoerd. De bibliotheken stonden onder toezicht van de plaatselijke militaire commandant, om door een luitenant-adjutant of een ander daarvoor door de militaire commandant aangewezen luitenant te worden verantwoord en beheerd.⁵⁵ De garnizoensbibliotheeken waren in tegenstelling tot de andere boekerijen voorzien van dezelfde boekwerken. Een uitzondering daarop was de bibliotheek te Salatiga, die meer werken over cavaleristische onderwerpen bezat.⁵⁶ (Afb. 151)

De eerste garnizoensbibliotheeken in Oost-Indië dateren reeds uit het jaar 1849. Toen werden maar liefst achttien bibliotheken opgericht, waarmee 14.328,72 gulden gemoeid was voor de aanschaf van boeken en kaarten en nog eens 3.129,30 gulden voor bindwerk. Voor de acquisitie van tijdschriften en boekwerken zorgde de chef van de 11^e afdeling van het Ministerie van Oorlog. Dit bleef zo tot 1886. Het aanvankelijke aantal van achttien bibliotheken steeg door het formeren van nieuwe garnizoenen van enige betekenis, waardoor in 1886 het genoemde aantal van 26 was bereikt.⁵⁷

Deze bibliotheken beheerden een niet geringe hoeveelheid boekwerken en tijdschriften. In de jaren tachtig werd de aanschaf van boeken echter van steeds minder betekenis. Een garnizoensbibliotheek kon jaarlijks nog maar over 150 gulden beschikken voor haar aankopen. Dit leidde vervolgens tot het inzicht dat de aanschaf van goede militaire tijdschriften nuttiger zou zijn.⁵⁸ In het *Indisch militair tijdschrift* werd in 1886 de vraag opgeworpen of er

151. 1e luitenant van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, circa 1900. Foto (albumine druk) van G.R. Lambert & Co., Singapore & Deli.

zelfs, ten koste van de inhoud, inmiddels niet te veel garnizoensbibliotheken waren. Ware het niet beter om die te Batavia, (fort) Willem I,⁵⁹ Ngawi, Soerakarta, Djokdjakarta, Tjilatjap, Padang-Pandjang en Lahat op te heffen? Zodoende zou 1200 gulden vrijkomen, die jaarlijks aan de overige bibliotheken kon worden besteed. De auteur vervolgde: 'Kan het namelijk den lezer veel schelen, of hij eene militaire Revue, die den 1^{en} Januari in Europa verschijnt, den 15^{en} April zal bekomen? Wij gelooven van niet en wij houden het er voor, dat dezelfde lezer liever die periodieken een paar maanden later, maar dan ook in wat grooter verscheidenheid in lezing zal ontvangen.'⁶⁰

8 'Waarvoor menig Luitenant in het Nederlandsche leger de muts zou afnemen.' De situatie in West-Indië

Dankzij het stuk dat J. Brakel in mei 1857 schreef aan boord van de 'Sante Rosa' die in de haven van Curaçao zeilklaar lag voor Nederland, is er ook informatie voorhanden over de situatie in West-Indië. Hij berichtte zoals gezegd over de garnizoensbibliotheek die in hetzelfde jaar op Curaçao was opgericht voor de aldaar aanwezige militairen. Aangezien er onvoldoende middelen waren om de oprichting van een bibliotheek te bekostigen, maar wél middelen tot haar instandhouding en geleidelijke uitbreiding, besloot het legerbestuur om een

poging te wagen de boekerij met vrijwillige bijdragen van de grond te tillen. De gouverneur van deze kolonie, die zeer bij de zaak betrokken was, gaf het voorbeeld door een honderdtal overwegend keurig gebonden boeken aan de garnizoensbibliotheek te schenken.⁶¹ De commandant van de troepen en van het garnizoen, majoor D.A. du Cloux, riep ook de officieren van het garnizoen op om de bibliotheek, die 'niet alleen zou bestaan uit krijgskundige werken, maar ook uit werken van smaak, uit leer- en leesboeken, tijdschriften, enz., in verschillende talen', te verrijken door het schenken van boeken. Het was Du Cloux aangenaam als 'die boeken binnen een tijdsverloop van 14 dagen konden inkomen, om tot de zamenstelling van den Catalogus te kunnen overgaan'.⁶² Deze oproep was succesvol. Hiertoe droeg gunstig bij dat in West-Indië geen officiersbibliotheek bestond, 'zoodat ieder officier verplicht is, van zijn waarlijk niet ruim tractement, nu en dan iets af te zonderen tot aankoop van boeken, om op de hoogte van zijnen tijd te blijven'.⁶³ En, luidt het vervolg: 'Er zijn dan ook officieren, die lange jaren in de kolonie dienen, en door 'zuinigheid met vlijt' eene boekverzameling hebben bijeengebracht, waarvoor menig Luitenant in het Nederlandsche leger de muts zou afnemen.'⁶⁴ 'Een nieuwe boekenkast was gereed om den letterschat te ontvangen en te beveiligen tegen de aanranding van ratten, kakkerlakken en witte mieren, die hier, op hunnen wijze, zoo gretig alle boeken doorsnuffelen.'⁶⁵

De bibliotheek, die op 4 mei 1857 kon worden opengesteld, was toegankelijk voor zowel officieren, onderofficieren als manschappen.⁶⁶ Van belang was dat korporaals, tamboers en soldaten niet alleen toegang hadden, maar, in tegenstelling tot onderofficieren en officieren, ook gratis boeken konden gebruiken.⁶⁷ Talrijk waren in de eerste dagen de liefhebbers van boeken ter lezing en hoewel de bibliotheek nog nieuw was en daardoor nieuwsgierigheid wekte, was men van mening dat deze leesinrichting voor de soldaat blijvend nuttig en aangenaam zou zijn.⁶⁸ De commandant speelde met het plan om in het Rifort, bewoond door de compagnie Jagers, en in het Waterfort alwaar de compagnie artillerie was gekazerneerd, een leeszaal in te richten. 'De soldaat zou dan een luchtig, goed verlicht lokaal hebben, dat beter gestoffeerd en meer *comfortable* zou wezen dan de gewone chambree; en alwaar hij zich met lectuur onledig kon houden, zijn brieven naar huis schrijven enz.'⁶⁹

9 De situatie in andere Europese landen

9.1 Verenigd Koninkrijk

De aanwezigheid, de organisatie en het functioneren van de militaire bibliotheek in de negentiende eeuw is waarschijnlijk nergens zo goed gedocumenteerd als in het Verenigd Koninkrijk. De unieke rapporten van de Council of Military Education en later van de Director-General of Military Education over militaire scholen, bibliotheken en recreatiekamers, geven op vrijwel

elke vraag een antwoord. Zo is zelfs terug te vinden dat van de garnizoensbibliotheken op Jamaica en Quebec in het jaar 1867-1868 3689 respectievelijk 1913 boeken circuleerden!⁷⁰

Het Britse leger beschikte over een goed georganiseerd stelsel van garnizoensbibliotheken en bibliotheken voor de Royal Artillery en de Royal Engineers. In het jaar 1867-1868 telde het verdeeld over het gehele koninkrijk 119 garnizoensbibliotheken. Deze bedienden tezamen 1302 eenheden. Gezamenlijk bezaten deze bibliotheken 169.669 boeken en waren er 373.895 uitleeningen. De Royal Artillery en de Royal Engineers bezaten verspreid over het gehele koninkrijk 22 respectievelijk dertien bibliotheken die 88 respectievelijk dertig eenheden van boeken voorzagen. De Royal Artillery had totaal 29.457 boeken, die 96.286 keer werden uitgeleend en de Royal Engineers 12.152 respectievelijk 22.590. Nadere informatie over het functioneren en de ontwikkeling van het militair-bibliotheekwezen in Groot-Brittannië tussen 1867 en 1876 wordt gegeven in addendum 14.4.⁷¹ De daar vermelde cijfers zijn op zijn zwakst uitgedrukt veelzeggend voor de betekenis van het boek in het Britse leger in de negentiende eeuw.

Naast dit gedetailleerde cijfermateriaal is dankzij de aantekeningen van een legerpredikant die lange tijd de garnizoensbibliotheek van Canterbury beheerde, ook meer bekend over de specifieke belangstelling van de militairen (zie ad. 14.5).⁷² De rubriek 'Entertainment and fiction', met vijfhonderd banden na 'General literature' (526 banden) kwantitatief het best vertegenwoordigd, was met een kleine vijfduizend uitleningen veruit favoriet! Hierna kwam laatstgenoemde rubriek met slechts 368 uitleningen. In de categorie ontspanningslectuur en fictie werden de werken van Scott, Bulwer, Dickens, Marryat, Cooper, James, Lever, Ainsworth, Austen en Grant het meest gelezen.⁷³ Vooral de boeken met sensationele titels als *Matrimonial Shipwrecks*, *Marriage, Destiny, Nearer and Dearer*, *Fatherless Fanny*, *The Lottery Life*, *Too Clever by Half* en *The Electric Telegraph of Fun* werden continu uitgeleend.⁷⁴

Bij dit alles komt nog dat het Britse leger tevens regimentsbibliotheken kende. In 1868 werd door de Council of Military Education in herinnering gebracht dat het beter zou zijn wanneer een groter deel van de boeken in garnizoensbibliotheken direct in handen gegeven zou worden van de verschillende regimentsbibliothecarissen. Zodoende zouden de militairen eerder met de boeken in contact komen en bijgevolg in de verleiding worden gebracht tot het lezen van goede literatuur.⁷⁵ Ondanks dit inspirerende bronnenmateriaal bestaat er geen studie over boeken in het Britse leger in de negentiende eeuw.

9.2 Frankrijk

In Frankrijk was de situatie anders. Daar was in legerkringen in de tweede helft van de jaren veertig van de negentiende eeuw nog een discussie gaande

over het geschikte bibliotheektype. (Afb. 152) De kapitein Ferdinand Durand pleitte in 1845 in *Le spectateur militaire* met zijn artikel 'De la nécessité de fonder des Bibliothèques militaires' voor permanente bibliotheken in de belangrijkste garnizoensplaatsen op kosten van de stad, vergelijkbaar met die in Groot-Brittannië.⁷⁶ Hiertegen diende in 1847 luitenant Paul Mérat in het *Journal des sciences militaires des Armées de terre et de mer* zijn 'Projet et plan de Bibliothèques régimentaires' in.⁷⁷ Deze opzet, naar analogie van de situatie in Nederland, werd door kapitein der genie Édouard de La Barre Duparcq gekwalificeerd als consciëntieus.⁷⁸ De la Barre Duparcq⁷⁹ reageerde in 1849 met een relatief omvangrijke boekpublicatie getiteld *De la création d'une bibliothèque militaire publique*. Hij wilde komen tot een soort nationale militaire bibliotheek voor het Franse leger met haar domicilie in Parijs omdat: 'A Paris tous les arts, toutes les sciences, sont professés publiquement soit dans des Facultés, soit au Collège de France, soit dans des Muséums, soit dans des Conservatoires: presque tous possèdent une bibliothèque spéciale publique. L'art militaire, le science de la guerre sont seuls exceptés. Pourtant la France leur doit une bonne partie de sa gloire, et, au moment encore où j'écris, les étrangers nous considèrent, – à tort ou à raison, – comme les oracles de la science militaire ... On s'explique donc mal comment il n'y a pas à Paris, dans un de nos grands établissements scientifiques, au Collège de France par exemple, une chaire militaire.'⁸⁰ Hiermee had hij een punt. Als argument voor de vestiging van de Hogere Krijgsschool in Den Haag zouden in 1895 vergelijkbare argumenten worden aangevoerd, zoals eerder aan de orde kwam.⁸¹ Maar ook dit Franse plan was groots van opzet; beginnend met circa 40.000 boeken was zo'n 500.000 frank nodig voor de eerste vijftien jaren.⁸² Daarnaast was het de vraag of een leger, dat in zijn aard ambulant is, gediend was met een permanente centrale bibliotheek. Een Duitse kenner van het militair-bibliotheekwezen schreef in 1878: 'Eine Große Bibliothek für die ganze Armee wäre ein Monstrum, ein nutzloses Unding!'⁸³

Hoe het ook zij, het Franse militair-bibliotheekwezen profiteerde uiteindelijk van het feit dat het Franse leger na 1871, na de Frans-Duitse oorlog, volledig nieuw werd opgezet. In korte tijd werden toen talloze garnizoens- en regimentsbibliotheken voor officieren en soldaten opgericht die uit staatsmiddelen werden gefinancierd. Bovendien deed de regering een succesvol beroep op de bevolking om aan deze bibliotheken boeken te schenken.⁸⁴ (Afb. 152)

9.3 Pruisen

De negentiende-eeuwse Pruisische militaire bibliotheken laten zich in twee hoofdgroepen indelen: de bibliotheken van en voor rekening van de staat en de privébibliotheken van officierskorpsen, die uit eigen zak werden onderhouden en bij gelegenheid ondersteuning van de staat kregen.⁸⁵ Tot de eerste

categorie behoorden de bibliotheken van de grote generale staf, het Ministerie van Oorlog, de militaire academie, het cadettenkorps, de verschillende militaire scholen, de divisies of garnizoenen, de vestingen en nog enkele andere speciale bibliotheken. De regimentsbibliotheken behoorden tot de privébibliotheken, die teruggingen op het initiatief van het desbetreffende officierskorps.⁸⁶ Pruisen kende dus zowel officiële divisie- of garnizoensbibliotheken als privébibliotheken bij de regimenten. Pas nadat de divisiebibliotheken in 1890 waren omgedoopt tot 'Militärbibliotheken' bedienden deze echter daadwerkelijk alle officieren en ambtenaren in de bestemde regio's.⁸⁷

Hoewel militairen in het Verenigd Koninkrijk ontspanningslectuur en fictie boven aan hun 'leeslijst' hadden staan, schreef een publicist in de *Neue Militärische Blätter*: 'Romane, humoristische Bücher, Werke von ganz vorübergehend interessantem Inhalt, wie z. B. über neue Gesetzesfragen u. A. dürfen grundsätzlich nicht angeschafft werden. Wo sich nun solche Bücher z. B. durch Geschenke eingeschlichen haben, da wäre es meiner Ansicht nach ganz praktisch, eine Auction derselben unter den betreffenden Offizieren zu veranstalten, den Rest beim Antiquar unterzubringen und für den Erlös des Ganzen militär-wissenschaftliche Bücher anzuschaffen, die allein in eine Militärbibliothek hingehören.'⁸⁸ Hoewel opvallend, was deze opvatting uiteraard ook maar één mening. Drie jaar later schreef een anonieme auteur in hetzelfde blad namelijk: 'Von jeher sind in den Militär-Bibliotheken nicht allein und ausschließlich nur Bücher rein militärischen d. h. speziell fachwissenschaftlichen Inhalts angesammelt worden. ... Endlich ist auch je nach Umfang und Mittel der betreffenden Institute allen anderen Zweigen des menschlichen Wissens, soweit sie für die sogenannte allgemeine Bildung Bedeutung haben, eine angemessene Vertretung gewährt worden.'⁸⁹

9.4 Oostenrijk

In Oostenrijk hadden de troepenbibliotheken zich sinds 1868 weten te verzekeren van overheidssteun. In 1875 werd gemeld dat van de 80 infanterieregimenten er 52 een eigen bibliotheek bezaten, waarvan de 24 grootste tussen de 1000 en 4000 banden telden. In totaal bezaten de Oostenrijkse militaire bibliotheken circa 275.000 banden.⁹⁰

9.5 Rusland

In Rusland was in de negentiende eeuw een inhaalslag gaande. De reorganisatie van het Russische leger, dat wil zeggen de hervorming van een leger dat was gebaseerd op conscriptie en een lange dienstdtijd naar een armee met algemene dienstplicht en een korte dienstdtijd, maakte uiteraard een uitbreiding van opleidingsmogelijkheden van officieren en manschappen gewenst.

153. Militaire kantine, 1900. Tekening in kleur van Hendrik Maarten Krabbé (1868-1931), 1900.

Het bibliotheekwezen maakte hier dan ook een sprong voorwaarts.⁹¹ Over wat dit in de praktijk inhield laten de bronnen ons helaas in de steek.

10 Kantinebibliotheken

Europees vergelijkingsmateriaal is ook voorhanden over de zogenoemde kantinebibliotheeken, zij het alleen voor Groot-Brittannië en Pruisen. Deze belangrijke bibliotheekvorm deed in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn intrede in het Nederlandse leger.⁹² Het belang hiervan is gelegen in het feit dat de militaire leesgezelschappen, die aan bod kwamen in hoofdstuk 12, §8, en de korpsbibliotheeken, exclusief bestemd waren voor officieren, terwijl ook en vooral onderofficieren en manschappen, voor zover zij althans konden lezen, behoefte zouden kunnen hebben gehad aan vakinhoudelijke literatuur met het oog op hun ontwikkeling en daaruitvolgend promotie, alsmede aan vermakelijke lectuur.⁹³ In de behoefte moest de zogenoemde kantinebibliotheek voorzien.

De eerste kantines in het Nederlandse leger werden, voor zover na te gaan, rond de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw opgericht te Venlo,

Kampen en Breda teneinde de ontheemde soldaat in een wat huiselijker sfeer vertier en amusement te kunnen bieden.⁹⁴ Aangezien deze kantines in een behoefte bleken te voorzien en in de praktijk goed functioneerden, werden weldra ook in andere plaatsen dergelijke ontspanningsruimten voor militairen gecreëerd. In 1855 werd in de *Militaire spectator* door de later bekende (oud-)officier-schrijver Lodewijk Mulder (1822-1907), die in het volgende hoofdstuk nog uitgebreid aan de orde komt, als een van de eersten in Nederland de invoering van de militaire kantine vurig bepleit. Niet lang nadat op 13 januari 1859 in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* melding werd gemaakt van de plannen om in de kazerne van het Instructiebataljon te Kampen een ontspanningsruimte te creëren, kwamen ook in de kazernes van het 6^e Regiment Infanterie in Breda, de Kloosterkazerne en de kazerne de Lange Stallen, kantines van de grond. (Afb. 153)

De kantine in de Kloosterkazerne had haar ontstaan voornamelijk te danken aan de plaatsing van een biljart dat was bekostigd door enkele officieren.⁹⁵ Op een voor dat doel vervaardigde grote leestafel konden in de kantine kosteloos de volgende publicaties worden gelezen:

Tien couranten hoofdzakelijk uit die plaatsen waar de miliciens zijn opgekomen.

Eenige exemplaren *Pen en zwaard* ten einde de korporaals te hulp te komen in het maken van rapporten.

Eenige exemplaar *Gids voor den jeugdigen militair*, van den kapitein-adjudant Brunings.

De tijdschriften: *het Vaandel*,
Kennis en kunst,
Omnibus,
Nieuw lees kabinet, en
Humoristisch album.⁹⁶

Daarnaast kende de kantine een bibliotheek. Deze was ontstaan door het aankopen van boeken tegen lage prijzen en door het aanvaarden van geschenken van officieren. In mei 1870 werd geschreven dat ze de laatste tijd aanzienlijk was uitgebreid dankzij een krediet van vijftig gulden. Ze telde op dat moment 204 nummers. Bij de aanschaf van literatuur werd vooral gelet op 'goede degelijke lectuur, zooveel mogelijk overeenkomstig de individuele bevattelijkheid der lezers.' De bibliotheek bevatte niet nader genoemde werken van de volksschrijvers Hendrik Jan Schimmel (1823-1906) en Jacobus Johannes Cremer (1827-1880), het populaire boek 1812. *Een geschiedkundige roman* van Heinrich Friederich Ludwig Rellstab (1799-1860), *De Schaapherder. Een verhaal uit den Utrechtschen oorlog* (eerste druk?; Amsterdam 1853) en *het Slot Loevenstein in 1570. Geschiedkundig verhaal uit den tachtigjarigen oorlog* (eerste druk; Amsterdam 1834) van Jan Frederik Oltmans (1806-1854), en van Ulrich

Gerard Lauts (1787-1865) ‘de geschiedenis der bezittingen enz.’⁹⁷ Voor het lezen van de boeken werd door de onderofficieren twee, en door de manschappen één cent per vijf dagen betaald. De onderofficieren mochten deze boeken meenemen naar hun kamers, de minderen niet (!); dezen mochten de boeken alleen in de kantine lezen en moesten ze na gebruik telkens inleveren. Er werd, aldus de ‘commissie van beheer der cantine Kloosterkazerne, 6de regiment infanterie’ ‘zeer veel ... van de bibliotheek gebruik gemaakt: gemiddeld 70 boeken worden er per vijf dagen gelezen.’⁹⁸

In de kantine in de kazerne Lange Stallen in Breda had men de beschikking over een leeskamer met schrijftafeltjes met toebehoren en een grote leestafel,⁹⁹ waarop zich naast genoemde titels de volgende kranten, tijdschriften en boekwerken bevonden welke kosteloos gelezen konden worden: *Het Vaderland*, *De Bredasche Courant*, *Kennis is macht*, *Tijdschrift voor de kennis van den tegenwoordigen tijd*, *Algemeene Nederlandsche encyclopedie voor den beschaafden stand*,¹⁰⁰ *de Katholieke Illustratie*, *de Hollandsche Illustratie*, *Tafereelen van Nederlandsche mannen*,¹⁰¹ *Distels en Lauweren*, *Militaire schetsen* (Arnhem 1858, tweede druk 1869) van P.F. Brunings, reeds genoemd in hoofdstuk 10 en 11, *Nederland in 1672-1673*,¹⁰² *Schetsen uit het oorlogsleven in Nederlandsch Indië. De Lampongs in 1856* (Gorinchem 1862) van August Wilhelm Philip Weitzel (1816-1896). In de leeskamer was bovendien een bibliotheek met 64 ‘nieuwe en goede werken’, die tegen twee cents in de vijf dagen te leen gegeven werden. Ten slotte werden in de wintermaanden in de leeskamer, door de officier belast met het beheer en toezicht van de kantine, voordrachten gehouden ‘die voor den soldaat geschikt zijn’.¹⁰³

Voorgaande informatie is afkomstig uit het door kolonel P.J. Amiot, commandant van het 6e Regiment Infanterie, samengestelde *Verslag nopens de oprigting, de wijze van beheer en verdere inrigting der cantine in de kazernes van het 6de regiment infanterie te Breda*. De toenmalige Minister van Oorlog J.J. van Mulken had tijdens een bezoek aan de Bredase kazernes ter plaatse vastgesteld dat beide kantines goed functioneerden. Deze konden volgens hem dan ook model staan voor gelijksoortige voorzieningen elders in den lande. Dit maakte dat in 1871 op diens instigatie genoemd rapport werd gepubliceerd in de *Verslagen, Rapporten en Memorien omtrent militaire onderwerpen* van het Ministerie van Oorlog, hetgeen zo zijn effect zal hebben gehad, aangezien deze publicatie breed over het leger werd verspreid.¹⁰⁴

De kantinebibliotheek bleek net als de korpsbibliotheek zeer succesvol. Dit kan eveneens worden opgemaakt uit een naamlijst van intekenaren, te weten van het werk *De uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht hier te lande en in de koloniën* (Den Haag 1900) van F.J.G. ten Raa.¹⁰⁵ Hierop schreven, naast 31 regimentsbibliotheken en andere militaire bibliotheken binnen het leger, maar liefst 41 bibliotheken van militaire kantines van Leeuwarden tot Djokjakarta in.¹⁰⁶ Opvallend is dat het niet alleen kantines betrof van infanteriebatljons, maar ook van compagnieën, en bij de cavalerie van eskadrons. Dit impliceert dat het werkelijke aantal kantinebibliotheken vele malen hoger

moet hebben gelegen. De Council of Military Education schreef in 1868 in zijn rapport over de situatie op dit punt in het Britse leger: 'Besides the garrison libraries at Chatham there is a Soldiers' Institute, which combines library and recreation rooms. It is supported chiefly by the troops, but is not under the control of the Council. The manager, however, has informed them that during the year ending 31st December 1867, the circulation amounted to 39,492 volumes'.¹⁰⁷ Afgaande op een publicist in de *Neue Militärische Blätter* was het succes van de kantinebibliotheek mede te danken aan het gegeven dat 'die Zeit vor und nach dem Mittagessen gewöhnlich diejenige ist, wo der junge Offizier am meisten Zeit und Lust zum Lesen hat', hetgeen overigens niet uitsluitend voor militairen zal hebben gegolden.¹⁰⁸ Die tijd, tot slot, werd de militair juist gegeven vanaf het moment dat hij onder de wapenen ging; een Amerikaanse militair schreef in 1864 bijvoorbeeld aan zijn echtgenote: 'I read much more than I should at home'.¹⁰⁹

De bibliotheken voor minderen in de militaire kantines, die een belangrijke bijdrage leverden aan de democratisering van het boek in het leger, stonden overigens niet op zichzelf. Nadat in 1859 het voornemen bekend was gemaakt om bij het Instructiebataljon in Kampen een ontspanningsruimte te creëren, wilde overste J.C.J. Kempees, commandant van genoemd bataljon, daar in 1871 nog een leesbibliotheek voor militairen beneden de rang van officier aan toevoegen. Hij volstond met de mededeling dat het nut daarvan voor zoveel jongemannen geen toelichting behoefde en riep op om nuttige boeken die niet meer werden gebruikt ten geschenke aan te bieden,¹¹⁰ want 'het lot van zoo'n boek, wijl het niet aan zijne bestemming voldoet, is treurig'.¹¹¹

In het buitenland beschikten de legers over verschillende varianten van kantinebibliotheken. In Duitsland kende men naast (*Unteroffizier*-)*Speiseanstalten* ook *Offizier-Casinos* waar lectuur voorhanden was.¹¹² In Kasers studie *Books and Libraries in Camp and Battle* wordt daarnaast gewezen op het plezier dat soldaten hadden in het lezen tijdens hun verblijf gedurende de Amerikaanse Burgeroorlog in ziekenhuizen en gevangenenkampen.¹¹³

In het Britse leger kregen groepen soldaten vanaf het begin van de negentiende eeuw voorts de kans om deel te nemen aan de bijeenkomsten van bijbelleesgezelschappen. In 1804 startte een 28-jarige onderofficier van de Royal Artillery, sergeant Rudd, een leeszaal in de nabijheid van de barakken in Woolwich bij Londen, waar gelovige mannen zich konden wijden aan lezen, schrijven en het gebed. Toen Rudd vervolgens zonder toestemming van zijn meerderen bijbels en christelijke literatuur ging uitlenen aan iedere soldaat die daar belangstelling voor had, kreeg hij echter een reprimande en volgde overplaatsing overzee. Toen deze gebeurtenis ter ore kwam van de hoogste autoriteiten werd een wagen vol met bijbels geladen met de order dat deze in elk lokaal en hospitaal van het garnizoen geplaatst moesten worden.¹¹⁴ Uiteindelijk volgde in 1825 het besluit om op kosten van de overheid een bijbel en een gebedenboek beschikbaar te stellen voor eenieder die daar belangstelling

voor had. Daarnaast ontstond er een beweging die erop toezag dat elke rekrut de regimentsschool bezocht om te leren lezen, zodat degenen die dat wilden hun gratis bijbel ook konden lezen.¹¹⁵

Het verstrekken van gratis bijbels was één, maar zolang het probleem van analfabetisme bestond waren aanvullende maatregelen nodig om de 'bijbel-se waarheid' op de soldaten over te brengen. De oplossing voor het analfabetisme werd gevonden in het lezen van de Bijbel met de soldaten. Deze activiteiten werden in 1838 ondergebracht in de Soldier's Friend Society, later omgedoopt in The Army Scripture Readers Society.¹¹⁶ Hoewel een dergelijke organisatie in Nederland voor die tijd niet bekend is, zijn er wel duidelijke aanwijzingen voor activiteiten in deze richting, zoals behandeld in hoofdstuk 11. Daarnaast is bekend dat aan het begin van de mobilisatieperiode van de Eerste Wereldoorlog in het Nederlandse leger door legeralmoezeniers en veldpredikers bijbels werden verspreid.¹¹⁷ Het Nederlandsch Bijbelgenootschap stelde voor dit doel enige honderden exemplaren ter beschikking van het Nieuwe Testament, 'van eene afmeting, dat de borstzak der tuniek voldoende ruimte aanbood'. De zogenoemde Forten-Commissie voegde hier een collectie kleine liederenbundels aan toe, om zodoende het bezwaar van godsdienstoefeningen buiten de kerkgebouwen en dus zonder gezang te ondervangen. Ook deze werkjes waren 'van een vorm en omvang, dat de soldaat te velde er onder alle omstandigheden een plaatsje voor kan vinden'.

10.1 Beperkingen van de kantinebibliotheek

Ondanks het succes van de kantinebibliotheek was er voor deze instelling nog minder officieel geregeld dan voor de korpsbibliotheek. De belangrijkste leidraad voor de organisatie van kantinebibliotheeken was genoemd rapport van kolonel Amiot. Een opvallend verschil was bijvoorbeeld dat de ene kantinebibliotheek gratis was en de andere niet. Artikel 1 van het in een boek aangetroffen reglement voor de bibliotheek van de kantine van het 3^e Regiment Huzaren van na 1866 luidt: 'Ieder militair, behoorende tot het 3^e Regiment Huzaren, of daarbij gedetacheerd, zal gratis de boeken van de bibliotheek der cantine ter lezing in bruikleen kunnen krijgen.'¹¹⁸ Voor gebruikmaking van de kantinebibliotheeken van de Artillerie-Cursus in Delft en de Militaire School in Haarlem moest door de volontairs anno 1888 'tot uitbreiding en onderhoud van de Bibliotheek, het inbinden van tijdschriften enz.' maandelijks echter een contributie van dertig tot vijftig cent worden voldaan.¹¹⁹ Er werden ook verschillen in de toegankelijkheid aangetroffen. Terwijl in de kantine in de Kloosterkazerne minderen boeken alleen ter plekke mochten lezen, was de kantinebibliotheek van het 3^e Regiment Huzaren alleen dagelijks, behalve op zon- en feestdagen, in de namiddag van 14.30-15.00 uur geopend om boeken te ontvangen, te verwisselen of terug te brengen. Dit lijkt dus meer op de omstandigheden in een leesbibliotheek.

Iets waar alle kantinebibliotheken mee te maken kregen komt naar voren in het 'pamflet' *Kazerne-Toestanden. Resultaat van de circulaire der A.M.P.V., waarvan de beantwoording door de militaire autoriteiten werd verboden* (Rotterdam, [circa 1901]). Naast de vraag of er 'des avonds veel lust tot lezen' bestond, was er in de circulaire van de AMPV (Anti-Militaristische Propaganda-Vereeniging te Delft) onder meer naar het volgende geïnformeerd: 'Zijn U ook feiten bekend omtrent het verbieden van lectuur, van brochures of kranten, als bijv. *Het Volk*?'¹²⁰ Dit leidde tot de vaststelling dat reservisten lectuur in de kazerne brachten die niet altijd de ware militaire geest ademde en dat er 'ondanks de algemeene lusteloosheid ... gedurende de lange vervelende avonden, die in de kazerne worden doorgebracht, wel eenige animo tot lezen, vooral van socialistische en aanverwante lectuur' bestond. Maar de lectuur in de kantines was op dat moment miniem. 'Meestal ontbreken groote dagbladen, als *Rotterdammer*, *Telegraaf*, enz. ten eenen male. Een paar plaatselijke blaadjes, de *Soldatenkrant*, en 't *Orgaan v.d. Bond van Onderofficieren* vormen zoowat de voornaamste lectuur. Wanneer er nog eens enkele groote dagbladen aanwezig zijn, worden deze veelal ingepalmd door onderofficieren, die ze meenemen naar hun bureau of hun kamer.'¹²¹ De legerleiding deed alle mogelijke moeite om het lezen van socialistische en antimilitaristische lectuur tegen te gaan. Soms was deze lectuur zonder meer verboden. Dit is mede vermeldenswaard omdat hieruit blijkt dat de lectuur in de kantines niet de enige bron van socialisme en antimilitarisme vormde, maar de soldaten ook zelf beschikten over lectuur. Tot de verboden boeken behoorde het bekende werkje *Het dappere Hollandsche leger* van L.H.A. Drabbe uit 1900. Dit fel antimilitaristische boekje werd overigens niet alleen gelezen door minderen; toen een reservist aan een officier de vloeken en scheldwoorden uit Drabbe voorlas, zei laatstgenoemde "t is godverdomme of ze uit mijn eigen mond gestolen zijn!"¹²² In de circulaire werd voorts melding gemaakt van de volgende verboden lectuur: *Recht voor Allen*, *De Sociaal-Democraat*, *Weg met de Knutselaars*, *Looking Backward*, *De Dageraad* en de *De Socialisten van Quack*. *Het Volk* werd, met een aantal andere uitzonderingen, over het algemeen wel geduld. Toen in een kantine in Delft een exemplaar van deze krant onbeheerd werd aangetroffen, wilde men de dader, die onbekend bleef, echter wel straffen met als argument dat het laten slingeren van wat dan ook strafbaar was.¹²³

11 Een vroege start

Midden negentiende eeuw was in Frankrijk nog een discussie gaande over welk type bibliotheek geschikt was voor het leger. In Nederland was echter reeds in 1826 vastgelegd dat elk korps over een bibliotheek diende te beschikken. Er werden weliswaar problemen geconstateerd, maar die waren er ook in andere landen. Een belangrijke constatering is dat ons land vergeleken met meer militaristisch ingestelde naties als Frankrijk, Pruisen, Oostenrijk, Rus-

land en zelfs Groot-Brittannië er vroeg bij was met zijn militair-bibliotheekwezen. In de tweede helft van de negentiende eeuw telde het Nederlandse leger met zijn korps- en garnizoensboekerijen, leesgezelschappen, kantinebibliotheken en wat dies meer zij, tot in Oost-Indië toe, al met al maar liefst een paar honderd bibliotheken. Uit informatie over de Nederlandse militaire bibliotheken in 1940 blijkt dat het aantal boekerijen toen echter aanzienlijk lager lag.¹²⁴ Het grote aantal bewaard gebleven boeken en de herkomstgegevens daarin wijzen erop dat bibliotheken zijn samengevoegd. Boeken met herkomstgegevens van militaire bibliotheken in Oost- en West-Indië komen niet of nauwelijks voor.

154. Willem Constantijn Staring (1847-1916) als 1e luitenant, circa 1880. Adolphe, Den Haag.

15 *Esprit de corps en militaire folklore*

Het vermakelijke militaire boek uit de negentiende en het begin van de twintigste eeuw aan de hand van het illustratiewerk van de officier en tekenaar Willem Constantijn Staring (1847-1916)

1 Kunstenaar-illustrator

Wie op 6 december 1862 op het Buitenhof in Den Haag wandelde, liep de kans de toen 15-jarige Willem Staring tegen het lijf te lopen, die bij de aldaar gevestigde boekverkoper Van Stockum net een boek over het leven van Willem van Oranje had gekocht.¹ De belangstelling of liefde voor boeken en (vaderlandse en militaire) geschiedenis zat er bij de latere beroepsofficier Staring al vroeg in. Dit is als zijn achtergrond in aanmerking wordt genomen overigens niet zo verwonderlijk. Hij was de kleinzoon van de bekende dichter A.C.W. Staring (1767-1840) en stamde uit een van de voornaamste Gelderse patriciërsfamilies. Staring heeft vele pennenvruchten op zijn naam staan en las zonder twijfel met plezier. Desalniettemin lag zijn hart waarschijnlijk vooral bij het geïllustreerde boek en het eigenhandig illustreren van boeken. Bij een rondgang in Starings boekenkamer vallen tussen de door hem bijeengebrachte militaire werken vooral rijk geïllustreerde folianten van Franse signatuur op uit het laatste kwart van de negentiende eeuw. In de inventaris die is opgemaakt van zijn deels bewaard gebleven boekbezit worden bekende werken genoemd als *Les trois couleurs*, *En campagne* en *Les cavaliers de Napoléon*.² Dergelijke boeken, waarin het Franse leger en zijn krijgsverrichtingen gedurende de negentiende eeuw en in het bijzonder in de napoleontische tijd in beeld en geschrift worden verheerlijkt, zagen in Frankrijk in de tweede helft van de negentiende eeuw op grote schaal het licht. Soortgelijke werken verschenen echter ook in ons land. In een relatief groot aantal hiervan zijn illustraties van Willem Staring terug te vinden, vooral in meer bekende werken. Staring zal dan ook veel inspiratie geput hebben uit zijn verzameling geïllustreerde militaire boeken. (Afb. 154)

Staring was en is als 'kunstenaar' vooral bekend als illustrator.³ In een opsomming van Nederlandse militaire schilders of schilders van militaire taferelen uit het voorlaatste fin de siècle zal hij niet zo gauw worden genoemd. Hij was namelijk, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Jan Hoyne van Papendrecht, geen schilder in de ware betekenis van het woord. Het door Staring gehanteerde materiaal bestond vrijwel uitsluitend uit pen en penseel en

zijn verf was aquarelverf. Van een deel van dit werk kon het ('grote') publiek kennismaken door zijn vele illustratiewerk. Het feit dat Staring niet zo'n bekende kunstenaar is en geen olieverfschilderijen maakte, maakt hem overigens niet minder interessant, zeker niet vanuit militair-historisch oogpunt. Kunstenaars als George H. Breitner en Isaac Israëls zijn immers bekender vanwege hun naam als schilder in het algemeen dan vanwege hun faam als 'militair' schilder.⁴

De vraag is wat Starings beweegredenen waren tot het tekenen van militairen en welke specifieke rol hij speelde als illustrator van publicaties over militaire onderwerpen. Omdat Staring vaak in eerste instantie wordt geassocieerd met boeken die in de militair-historische wereld wel worden aangeduid als 'De Stokvischorders', een werk met soldatenhumor rondom het streng gereguleerd eten van stokvis op Goede Vrijdag, 'Van Es', een serie boeken over het Korps Rijdende Artillerie en 'Ten Raai', het grote uniformboek, krijgen deze drie uitgaven hier achtereenvolgens bijzondere aandacht.

2 *Esprit de corps* en militaire folklore

Waar kwam het soort boeken dat door tekenaars als Staring werd geïllustreerd vandaan? Na het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden en de eenwording van Noord-Nederland onder Willem I bereikten de, al dan niet aangekweekte, gevoelens van nationale eenheid een hoogtepunt. Dit uitte zich onder meer in de vaderlandse geschiedschrijving. Een bekend voorbeeld hiervan is de twaalfdelige *Geschiedenis des vaderlands* van de hand van Willem Bilderdijk, die tussen 1833-1853 postuum werd uitgegeven onder leiding van H.W. Tydeman.

Dit thema stond centraal in het educatieve curriculum van groepen in de samenleving waarvan getracht werd de leden te beïnvloeden. Te denken valt aan kinderen, maar bijvoorbeeld ook aan militairen. Eerstgenoemde groep werd onder de hoede genomen door organisaties als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die zowel vele school- en leesboeken over vaderlandse geschiedenis het licht deed zien, als bibliotheken en scholen van de grond tilde waar dergelijke boeken zowel op de plank als op het lesprogramma stonden.⁵ Het aankweken van liefde voor het vaderland was natuurlijk ook bij de tweede groep van groot belang aangezien Jan Soldaat in tijden van oorlog het Nederlandse grondgebied moest verdedigen.

Of het nu ging om onderricht aan kinderen of aan soldaten, de krijgsdaden uit het verleden stonden in Nederland gedurende de negentiende eeuw centraal in de vaderlandse geschiedschrijving. Dit onderwerp stond bij militairen uiteraard boven aan het programma, temeer omdat het Koninkrijk der Nederlanden niet meer zoals vanouds huursoldaten in dienst nam, maar in 1814 de nationale dienstplicht had ingevoerd. Omgekeerd was het succes van

de invoering van de dienstplicht slechts mogelijk door de opkomst van de moderne eenheidsstaat.⁶ Kortom, in de negentiende eeuw werd het tijdperk van het nationale Nederlandse volksleger ingeluid.

Als gevolg hiervan bleef het niet langer bij de 'geboden' en lijstjes met aanbevolen literatuur die in algemene militaire handboeken of de voorloper van het *Handboek voor den soldaat* uit het Ancien Régime worden aangetroffen, maar werden geschiedenisonderricht en -onderwijs ingekaderd in een programma. Tussen 1834 en 1856 verscheen van de hand van de reeds genoemde Johannes Bosscha, van 1828 tot 1839 hoogleraar in de geschiedenis en letterkunde aan de KMA,⁷ een driedelige militaire geschiedenis van Nederland, getiteld *Neêrlands heldendaden te land, van de vroegste tijden af tot in onze dagen*. Naast dit soort krijgshistorische (leer)boeken, waarvan nog vele andere voorbeelden zijn te geven, verschenen er ook nieuwe genres voor de Nederlandse militair, zoals de in hoofdstuk 11 reeds behandelde militair-zedenkundige boeken met een historische inslag⁸ en militair- en krijgshistorische leesboeken, zij het dat het ontstaan van laatstgenoemde genres uiteraard ook te maken had met praktische omstandigheden; militairen moesten toch leren lezen, dus waarom dan geen militaire geschiedenis als leeskost? Daarnaast was het, aldus de Franse officier en docent aan de École Royale de cavalerie de Saumur C. Jacquinot de Presle in 1829, 'vooral gedurende eenen langen vrede, van belang, de beoefening der krijgskundige wetenschappen niet te verwaarlozen, opdat de snelle overgang van vrede tot oorlog dit voor weinig geoefende en slechts zamengestelde leger haghelijk oogenblik, dezelve niet overvalle; het is daarenboven een middel, om den krijgsmansgeest, zonder welken geen voordeel te behalen is, onder de troepen te onderhouden.'⁹

Vooral met het oog op de neutrale positie van Nederland, waardoor het leger weinig werd ingezet en bijgevolg nauwelijks heldenfeiten opgetekend konden worden, was voor het onderhouden van de krijgsmansgeest of het *esprit de corps* naast vaderlandse geschiedenis en krijgsgeschiedenis vooral de geschiedenis van het korps belangrijk, met als nevendiscipline de uniformkunde. De *Militaire spectator* schreef in het jaar 1852: 'Eene Regimentsgeschiedenis is de gedenkzuil van het Korps, welks doen en laten zij vermeldt; het is een middel om den goeden geest, die eenmaal in dit Korps werd opgewekt, te onderhouden en voort te planten; het is een prikkel voor ieder die in zijne gelederen dient, om zich door getrouwe pligtsbetragting, door moed en door beleid, de eer waardig te maken op dezelfde lijn gesteld te worden met anderen, die het weleer tot sieraad strekten.'¹⁰ Het Nederlandse leger kon zich bij het schrijven van generale-stafgeschiedenis, zoals de stroming van deze door en voor militairen geschreven korpsgeschiedenissen en (actuele) krijgshistorische werken uit de tweede helft van de negentiende eeuw wordt aangeduid, laten inspireren door de Fransen.¹¹ In het Franse reglement op de zogenoemde *service intérieur*, een soort huishoudelijk reglement voor militairen, was een artikel opgenomen dat bepaalde dat er bij elk korps een register bestond waarin de lotgevallen van het korps werden genoteerd. Reeds vóór 1800

werd dit voorschrift bij enige onderdelen van de Franse armee in acht genomen.¹²

Rond het midden van de negentiende eeuw verschenen in Nederland van de hand van de toenmalig eerste luitenant-ingenieur jhr. J.W. van Sypesteijn de eerste korpsgeschiedenissen in boekvorm.¹³ Van Sypesteijn, auteur van vele militair-historische publicaties, was van mening dat de beschrijvingen van de lotgevallen van de verschillende regimenten niet alleen in het belang waren van de krijgsgeschiedenis, maar ook in dat van het leger. Kennis van de korpsgeschiedenissen kon volgens hem 'krachtig medewerken, om den goeden geest bij de regimenten te bevorderen, den moed en zucht tot verheffing van zijnen stand, bij den krijgsman in elken rang aan te kweeken.'¹⁴

In 1849 zag bij De Gebroeders van Cleef zijn *Geschiedenis van het Regiment Hollandsche Hussaren, ...* het licht en in 1852 gaf uitgeverij Joh. Noman en Zoon te Zaltbommel zijn *Geschiedenis van het Regiment Nederlandsche Rijdende Artillerie, ...* uit. De waarde van dit laatste, kloeke boek was volgens Van Sypesteijn groter dan die van zijn eerste korpsgeschiedenis: 'omdat het bedoelde regiment hussaren geen deel meer uitmaakte van het Nederlandsche leger, kon zijne geschiedenis, hoe roemvol die ook ware, niet zooveel nut stichten, als men in andere landen vermeent, dat door de geschiedenissen van bestaande regimenten kan worden verkregen ...'¹⁵ Van Sypesteijn bedoelde dat het korps Hollandse Huzaren als zodanig niet meer bestond en dat het boek daardoor dus ook geen nut meer kon hebben.

Zoals in hoofdstuk 11 reeds aangestipt kreeg de Nederlandse militair in de negentiende eeuw naast militaire en krijgshistorische werken en korpsgeschiedenissen ook de beschikking over vermakelijke militaire en militair-folkloristische boeken, alsmede over militaire tijdschriften, waarin steeds meer ruimte beschikbaar werd gesteld voor bijdragen van 'gemengden aard'. De opkomst van uniformboeken, bundels met krijgszangen, verzamelingen spotprenten, maar ook van antimilitaristische literatuur in de negentiende eeuw, heeft alles te maken met de meer prominente en permanente aanwezigheid van het leger in de samenleving als gevolg van het ontstaan van een staand leger en vooral door de invoering van de dienstplicht; er ontstond meer dan ooit tevoren een militaire samenleving met een eigen cultuur. Een goed voorbeeld van het stempel dat het leger in de negentiende eeuw drukte op de samenleving wordt gevormd door geïllustreerde tijdschriften als *Eigen Haard*, *Elseviers geïllustreerd maandschrift*, en de *Wereldkroniek*, die bol staan van artikelen over het militaire leven. Niet zelden waren deze tijdschriftartikelen ook door militairen geschreven. De vele pennenvruchten van militairen zullen overigens ook het gevolg zijn van de omstandigheid dat zij steeds beter geschoold en gevormd waren en er bovendien in de negentiende eeuw nauwelijks slag geleverd hoefde te worden. Er was toen veel tijd beschikbaar waarvoor nog een bestemming moest worden gevonden.

3 De vuurproef

Voor veel officieren is de herinnering aan hun verblijf op de KMA, haar personeel en de cadetten, sinds de opening van dit instituut in 1828 een grote inspiratiebron voor geschriften en afbeeldingen geweest. De oud-cadet George Kepper schrijft in zijn boek *De Militaire Academie*: ‘Koninklijke Militaire Academie! Wat stroom van veelzijdige herinneringen wekt zij op bij allen, die er vier of meer jaren van hunne jeugd hebben doorgebracht, om er gevormd te worden voor het eigenaardige leven van den krijgsman; onbarmhartig gewrongen in het ijzeren keurslijf der discipline, waarvan al het knellende, dikwerf tot zelfverloochening dwingende, somwijlen alle oorspronkelijkheid doodende, eerst later zou worden beseft.’¹⁶

Bij gelegenheid van verschillende jubilea verschenen luxe uitgevoerde gedenkboeken en met de reeks jaarlijks verschenen cadettenalmanakken kan een boekenkast worden gevuld. Het is in deze traditie dat ook Staring zijn herinneringen aan de KMA in beeld aan het papier toevertrouwde, zij het dat hij voor zover bekend de eerste was die voor een karikaturale benadering koos. In 1870 verscheen bij uitgeverij D.A. Thieme in Arnhem het boek *Schetsen uit het leven aan de Koninklijke Militaire Academie* (zie ad. 15, nr. 1), een twintigtal steendrukken naar pentekeningen van zijn hand en voorzien van tekst door vermoedelijk dezelfde. Het waren zijn eerste tekeningen die ‘tot de buitenwereld spraken.’¹⁷ Dat het tekeningen uit zijn jonge jaren zijn, is duidelijk te zien aan de wat houterige figuren en aan de manier waarop hij schaduwpartijen heeft aangebracht. Dit anoniem verschenen werk kwam in 1870 tot stand tijdens Starings verblijf in Maastricht, waar hij sinds 1868 als 2^e luitenant in garnizoen lag. In de originele kopij staat ‘door W C Staring’.¹⁸ Of het een bewuste keuze van Staring is geweest om zijn naam uiteindelijk weg te laten is onbekend, maar het was uiteindelijk waarschijnlijk wel verstandig gezien de impliciete kritiek die uit de karikaturale tekeningen naar voren kwam. Vooral de voorstelling van de ‘Kloppartij’, waarop te zien is hoe cadetten elkaar met knuppels te lijf gaan, zal de nodige vraagtekens hebben opgeroepen. Hoewel Staring in 1870 nog geen bekendheid genoot, was door het monogram van de letters ws onder elke tekening de samensteller met enige moeite natuurlijk wel te achterhalen. (Afb. 155)

Op deze ‘vuurproef’ van Staring volgde een lange periode van stilte. Dit is opvallend, aangezien het boek, hoewel het in de pers niet besproken werd, ten minste twee drukken beleefde (zie ad. 15, nr. 2). Deze tweede druk werd verzorgd door P.B. Nieuwenhuijs in Breda en heeft geen jaar van uitgave. Starings eerstvolgende geïllustreerde uitgave, getiteld *De Stokvischorders*, kwam pas uit in 1884 (zie ad. 15, nr. 3). Dit werk is ook in Maastricht ontstaan en had eveneens een karikaturale aard. Mogelijk is dit karakter van zijn beide eerste werken te verklaren door zijn grote voorliefde voor de *Camera Obscura* van Nicolaas Beets.¹⁹ Ook Beets stelde misstanden door middel van humor aan de kaak.

155. Willem Constantijn Staring (1847-1916), *Schetsen uit het leven aan de Koninklijke Militaire Academie* (Breda, P.B. Nieuwenhuijs, 1871), omslag.

4 De Stokvischorders

De door Staring geïllustreerde *Stokvischorders* hadden tot doel te laten zien hoe de verregaande reglementering in het Nederlandse leger in de negentiende eeuw zeker op lagere niveaus kon leiden tot absurde situaties. In december 1883 had Staring, toenmaals luitenant der infanterie, aan de oud-officier Lodewijk Mulder (Afb. 156) geschreven:

Waarde Heer Mulder!

Eenige jaren geleden hoorde ik te Maastricht uwe 'stokvischorders' voorlezen, en steeds bleef mij die vermakelijke geschiedenis in het

156. Lodewijk Mulder (1822-1907).

geheugen als een opstel, dat den tijd kenschetst, toen menig braaf soldaat beter met het zwaard dan met de pen wist om te gaan.

Tot nog toe heeft de overlevering deze verzameling orders bewaard, maar de mogelijkheid bestaat, dat zij op den duur verloren gaat. Indien men ze eens liet drukken, en dan vermeerderd met illustraties de wereld in stuurde?²⁰

Mulders tekst *De Stokvischorders* betrof een parodie in de trant van Hildebrand op een verzameling orders over het eten van stokvis op Goede Vrijdag 29 maart 1850. Hij had deze zogenoemde 'Stokvischorders' in genoemd jaar overgeschreven als 2^e luitenant der infanterie, 'met de uiterste nauwgezetheid en zonder er een tittel of jota aan te veranderen', uit het 'dagelijksch orderboek' van zijn sergeant-majoor. Hierin was bijvoorbeeld bepaald dat de manschappen zich 'voor de properteit en goede orde' van een vork moesten bedienen, welke ze de woensdag voor Goede Vrijdag op het appel moesten tonen.²¹ Mulders satirische toelichting hierbij luidt: 'Alles volgt in den regel zooals het behoort: zuiver strategisch. Tot de campagne is besloten: nu volgt de algemeene bewapening. Ieder man zal zich toerusten met een vork, om den boel op te scheppen; – neem dat woord evenwel niet in een figuurlijken zin op, om wanorde te maken! Neen, juist het tegendeel: de vork zal dienen om goede orde voort te brengen. Zoo luidt het bevel. Waar eene ordinaire vork al niet toe komen kan! En dan die gemoedelijke, vriendschappelijke toon, waarin het geheel vervat is. 'Het zal mij aangenaam zijn'; met andere woorden, 'ik wil u de duimschroeven niet aanzetten, om u te dwin-

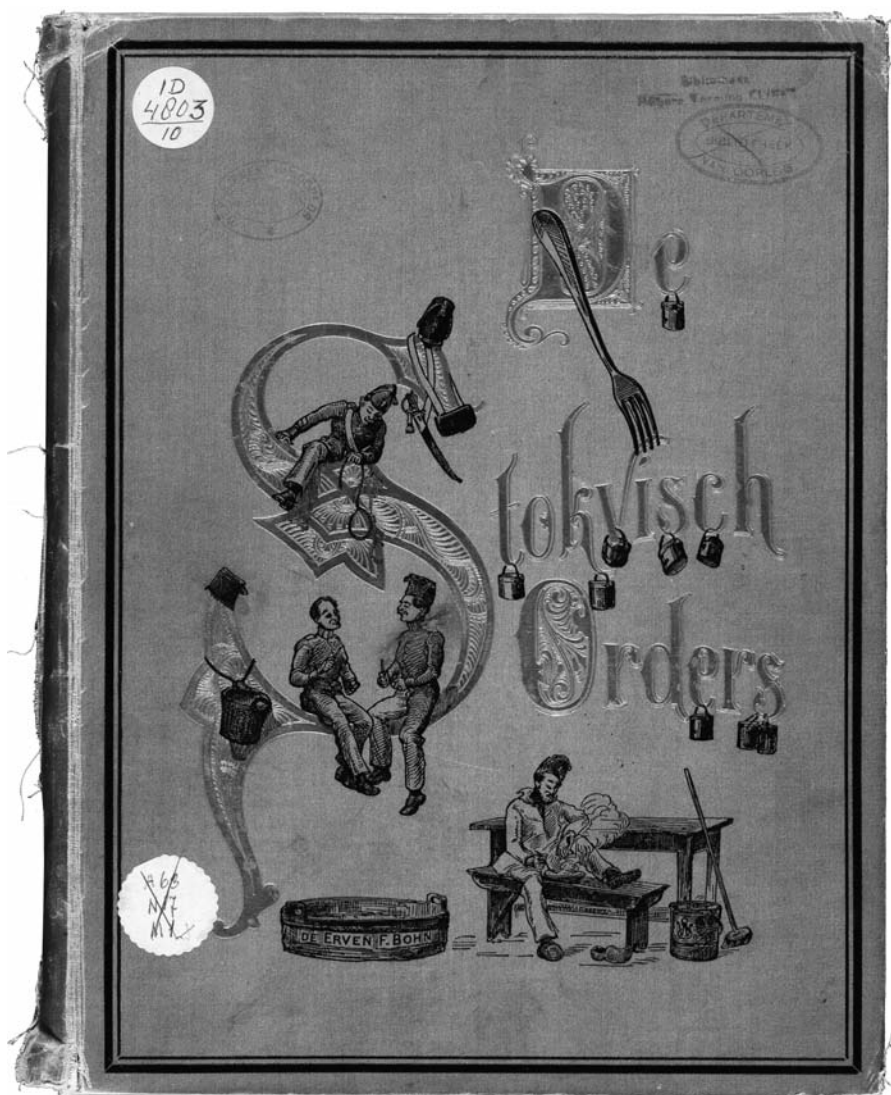
gen ieder een stel tafelzilver te kopen' maar: "t zal mij aangenaam zijn, dat de manschappen, enz.' ...'²² Mulder oogste, volgens eigen zeggen, succes toen hij zijn 'Stokvischorders' op genoemde dag aan de officierstafel ten beste gaf. Talloze afschriften raakten volgens hem door het gehele leger verspreid en op menig volgende Goede Vrijdag was de tekst een 'hoofdschotel aan de officierstafels'.²³ Het laat zien dat de Nederlandse officier zich in deze tijd al veel kritischer uitliet dan velen vermoeden.²⁴

Op Starings voorstel de 'Stokvischorders' te voorzien van zijn illustraties en in druk uit te geven reageerde Mulder aanvankelijk sceptisch, want 'oude koeien uit de sloot halen, deugt volgens 't spreekwoord niet; – maar oude stokvissen! – zou 't niet nog erger zijn?'²⁵ Maar, zo schreef Mulder nadat hij de schetsen van Staring had gezien, 'uwe illustratiën [hebben] de schaal mijner beslissing doen overslaan. Toen ik die gezien had, en het verleden daardoor weer eens plastisch voor mijn geest was getooverd, dacht ik: Laat ze samen broederlijk de wereld ingaan, woord en beeld, en mogen ze nog menig kameraad en oud-kameraad een vroolijk uurtje bezorgen.'²⁶ Staring was van mening dat het boek voor oudgedienden een aangename herinnering zou zijn en voor jongeren een les om de nieuwe omstandigheden op prijs te stellen.²⁷

Hoewel Starings neef mr. A. Staring na consultatie zou hebben afgeraden de uitgave van het album door te zetten omdat het hem op kritiek zou kunnen komen te staan,²⁸ kwam het er toch. Starings verdere carrière als militair zou daardoor wel kunnen zijn geschaad. De enige mogelijke aanwijzing daarvoor is dat Staring pas zeventien jaar nadat hij tot 1e luitenant was benoemd kapitein werd en daarna nooit meer een bevordering kreeg.

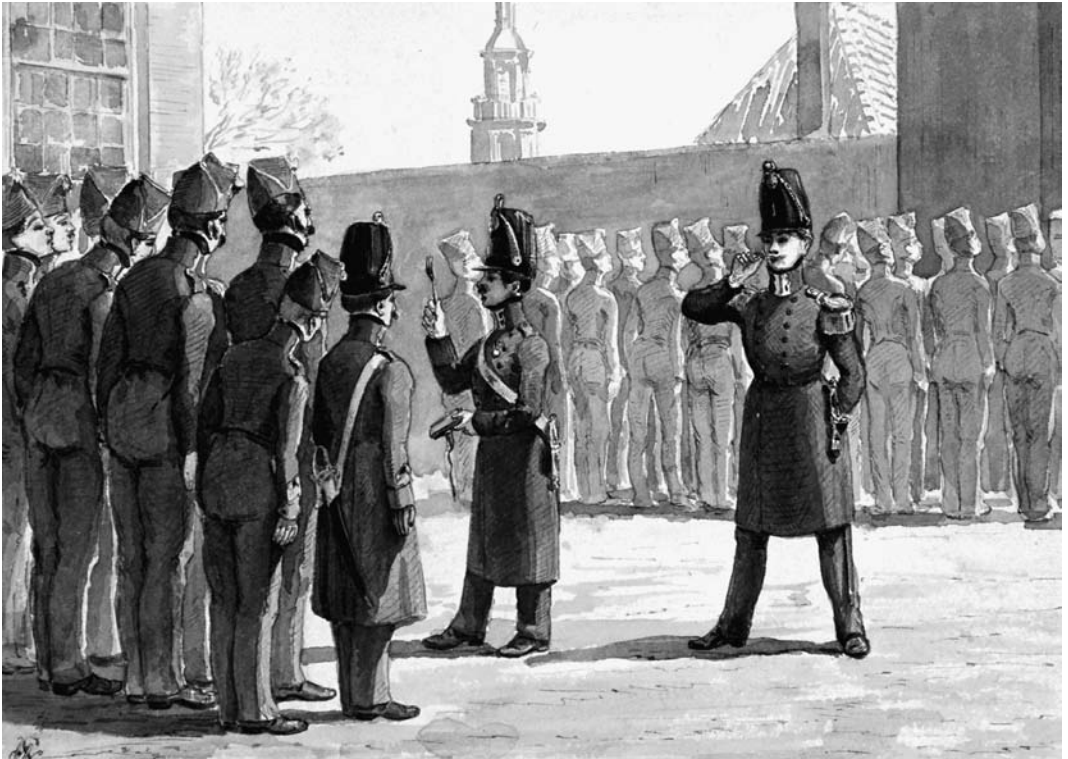
Staring was en bleef de motor van het project. Tot drie keer toe antwoordde Mulder op een schrijven van Staring met een excuus voor het feit dat hij Staring te lang op zijn antwoord had laten wachten. Zo schreef hij op 21 maart 1884 aan Staring: 'Ik ben min of meer lui in 't antwoorden, want nu ik – op 't punt van Nice te verlaten – een opruiming in mijn correspondentie houd, zie ik dat 't juist vier weken geleden is, dat ik uw kaart ontving. Maar gelukkig was er geen haast bij; trouwens dan had ik ook meer haast gemaakt.'²⁹ Mulder vond het dan ook niet nodig dat zijn naam werd genoemd. Hij was van mening dat bekend genoeg was wie de 'Stokvischorders' had geschreven en stelde voor alleen Starings naam op het titelblad te plaatsen.³⁰ Wel wees hij op het belang van een goede titel, 'geen onverschillig ding'. Hij kende 'uitstekende boeken, die niet verkocht zijn omdat de titel niet deugde'.³¹ Op het titelblad verscheen uiteindelijk de tekst: 'De Stokvischorders, in der tijd toegelicht door Lodewijk Mulder, en thans in beeld vertoond door Willem Staring Jr.' (Afb. 158)

De terughoudende opstelling van Mulder is waarschijnlijk verklaarbaar uit de omstandigheid dat hij reeds een zekere bekendheid als schrijver genoot.³² Heel veel heeft Mulder niet geschreven, maar het weinige dat hij heeft bijgedragen aan de Nederlandse literatuur wordt wel gewaardeerd. Zijn histori-

158. *De Stokvischorders* (Haarlem, De Erven F. Bohn, 1884), omslag.

sche roman *Jan Faessen* (1856) werd herhaaldelijk herdrukt. Zijn reisschetsen in *Het Vaderland* werden door de lezers van deze krant zeer gewaardeerd en zijn humoristische bijdragen waren meer dan welkom in de *Spectator*. Carel Vosmaer (1826-1888), een sleutelfiguur in de wereld van kunst en cultuur in de jaren 1850-1880, was zeer te spreken over Mulders *Losse schetsen uit mijn reis-dagboek* (1883). Vosmaer maakte ook deel uit van de jury die in 1877 het door Mulder geschreven toneelstuk *De kiesvereniging van Stellendijk* bekroonde. Dit stuk was een van de populairste stukken van het schouwburgrepertoire van het laatste kwart van de negentiende eeuw.³³

157. 'De manschappen zullen zich van een vork voorzien- dit zonder dwang op 't appel voordragen.' Gewassen pentekening ten behoeve van plaat drie in *De Stokvischorders* (Haarlem, De Erven F. Bohn, 1884).

De illustraties voor de 'Stokvischorders' kwamen niet een-twee-drie tot stand. Teneinde de platen te kunnen uitvoeren in de geest van het Duitse boek *Hochzeitsleute und Musikanten. 25 Tusch- und Federzeichnungen von Hugo Kauffmann* (1880), had uitgeverij Bohn,³⁴ die het boek zou uitgeven, de tekeningen om een onbekende reden ter beoordeling naar Dresden gestuurd. Op 20 november 1883 berichtte deze uitgever aan Staring dat hij ze vergroot moest overtekenen en waar nodig moest wassen met Oost-Indische inkt. Daarnaast schreef hij: 'Nu gij toch aan het overtekenen gaat, meenen wij u een kleine opmerking, ons door een bevoegde beoordeelaar, gemaakt, niet te moeten onthouden. Zij betrof de handen, die hem voorkwamen wat te weinig afgewerkt en houderig te zijn. Vooral als ze vergroot worden zou dit erg in 't oog kunnen loopen.'³⁵ (Afb. 157)

Uiteindelijk kwamen tekeningen tot stand waarop Mulder als volgt reageerde: 'Ik vind ze uitstekend, en als de andere even goed uitvallen zal 't een kostelijke collectie worden; ik ben nieuwsgierig de overige ook te zien en houd mij daarvoor bijzonder aanbevolen. De regements kommandant, die voor zijn raam in 't zonnetje staat, maakt een bijzonder goed effect. Mij dunkt over 't algemeen dat het procédé zeer goed is; de donkere partijen zijn niet te

zwaar en de halve tinten, die over het geheel liggen, geven er een zeer aangename kleur aan.’³⁶ Doordat er van Starings tekeningen ‘onveranderlijke licht-drukken’ of heliogravures werden gemaakt, zoals het onderschrift luidt, ging er vrijwel niets van de door Mulder zo geprezen techniek verloren. De heliogravure of fotogravure was een reproductietechniek die rond de eeuwwisseling veel werd gebruikt. Bij deze techniek werd een fotografisch negatief overgebracht op een koperen plaat, waarvan vervolgens een afdruk gemaakt kon worden.

De volgende vraag die gesteld moest worden luidde: ‘Hoe zal nu het boek worden?’ Mulder stelde in een merkwaardig soort Nederlands: ‘Eene goede indeeling is noodig van de platen; behoorlijk op hun plaats in den tekst te krijgen; – daarin ligt een typografische moeilijkheid die ik hoop dat ze goed zullen overwinnen. Over den tekst zelf hebben we, meen ik, vroeger nog wel gesproken, en ik geloof, dat we ’t toen eens waren dat eerst de orders in hun geheel moeten gegeven worden, en daarna bij den commentaar dag voor dag elke order herhaald.’³⁷ De uitgave bestond uit een tekstboekje en een twaalfstal losse platen in een portefeuille. Blijkens de hiervoor genoemde brief van uitgeverij Bohn was Staring hiervan overigens allang op de hoogte. Kennelijk had hij hierover niet gecorrespondeerd met Mulder, waaruit andermaal kan worden afgeleid dat Staring hier een voortrekkersrol vervulde.

Van de portefeuille zijn verschillende uitvoeringen bekend.³⁸ Dit doet vermoeden dat de uitgave in een grote oplage is verschenen. Deze bedroeg ten minste vijfhonderd exemplaren, want pas na verkoop van een dergelijk aantal waren de kosten gedekt, aldus Bohn. Het honorarium van Staring zat daar namelijk niet bij in, dat zou pas worden uitgekeerd als de uitgever uit de kosten was.³⁹ Dit laatste heeft waarschijnlijk mede te maken met het feit dat Staring nog geen grote bekendheid genoot. Zijn honorarium was vastgesteld op vijfhonderd gulden waarbij was bepaald dat Staring zijn tekeningen afstond aan de uitgever.⁴⁰ Bohn had niet de verwachting dat het minimumaantal binnen afzienbare tijd verkocht werd; het publiek zou klein zijn geweest en de afzet moest vooral onder de beperkte groep van officieren worden gezocht.⁴¹ Eind december 1884 had de uitbetaling van het honorarium in ieder geval nog niet plaatsgevonden.⁴²

Dat was ook niet te verwachten, want pas rond die tijd verschenen de eerste belangrijke recensies in bladen als *De Gids*, de *Militaire spectator* en *De Nederlandsche Spectator*. De anonieme recensent van eerstgenoemd blad was van mening dat *De Stokvischorders* dankzij de ‘met geest en talent’ getekende illustraties van Staring in de toekomst nog meer de aandacht zou trekken dan reeds het geval was.⁴³ Zou hij zijn vijfhonderd gulden uiteindelijk dan toch gekregen hebben?

160. N.J.A.P.H. van Es (1847-1921) als hoofdofficier van het Korps Rijdende Artillerie in klein tenue met platte pet, model 1912.

5 De Gele Rijders

In 1893 was het honderd jaar geleden dat het Korps Rijdende Artillerie (KRA) werd opgericht. Dit werd groots gevierd met een feest van vier dagen. Om dit alles te organiseren was reeds op 21 februari 1888 een feestcommissie in het leven geroepen.⁴⁴ Deze had onder meer de wens dat het Historisch Museum van het KRA werd aangevuld met modellen van de uniformen welke de Rijdende Artillerie in de loop der tijden had gedragen. De voorzitter van de feestcommissie, kapitein M.J.E. Virulij van Pouderoijen (1843-1894), schreef desgevraagd een beknopte geschiedenis van de Nederlandse Rijdende Artillerie, die in 1893 het licht zag.⁴⁵ Hierin kunnen, afhankelijk van de versie van het boek, zes gekleurde fotografische afbeeldingen worden aangetroffen. Het betreft foto's van figuranten in de bewuste uniformen.⁴⁶ Hoewel vooral de gekleurde uitvoering van het boek van Virulij van Pouderoijen erg mooi is, werd het toch een beetje het ondergeschoven kind, want alle andere juweeltjes van boeken die uit het jubileum voortvloeiden oogsten veel meer waardering. Om te beginnen kwam nog in 1893 een kloek en fraai uitgevoerd gedenkboek uit van het jubileumfeest (zie ad. 15, nr. 5). Vervolgens verscheen tussen 1898 en 1904 een vijfdelige korpsgeschiedenis (in tien foliobanden)

met de overkoepelende titel *Het Historisch Museum van het Korps Rijdende Artillerie* (zie ad. 15, nr. 13), waarvan delen ook separaat zijn uitgegeven. Ten slotte kwam tussen 1908 en circa 1913 het tweedelige aansluitende en aanvullende werk *De Hippische Sport en het Korps Rijdende Artillerie 1793-1908* uit (zie ad. 15, nr. 17). Deze in de Nederlandse art-nouveaustijl uitgevoerde boeken met een bibliotheek karakter vormden de apotheose van het jubileum en kunnen bovendien worden gerekend tot de allermooiste uitgaven ter wereld die ooit op militair gebied zijn verschenen.

De titelpagina van het gedenkboek van het jubileumfeest, geschreven door kapitein N.J.A.P.H. van Es (1847-1921),⁴⁷ vermeldt 'met illustraties van Hoynck van Papendrecht, Staring, Geerlings en van Es.' (Afb. 160) Het boek bevat drie tekeningen van de hand van Staring. Het is niet bekend of Staring, net als bijvoorbeeld Hoynck van Papendrecht, actief betrokken was bij de totstandkoming van het boek en in het bijzonder de illustraties daarvan. Zijn naam wordt in ieder geval niet genoemd in het tweede hoofdstuk over 'Het onderzoek naar de oude uniformen, en de bijzonderheden daarop betrekking hebbende'. Hier was met name voor Hoynck van Papendrecht en A.C. baron Snouckaert van Schauburg (1841-1902), van 1891-1901 directeur van het Koninklijk Huisarchief (KHA), een belangrijke rol weggelegd.⁴⁸ Op een door Staring bijgehouden lijst van (voornamelijk) illustraties die hij maakte tussen 1868 en 1915, komen de drie tekeningen niet voor.⁴⁹

Anderzijds zou het contact met Staring indien nodig snel gelegd zijn als bekend was dat hij – met zijn onophoudelijke stroom illustraties voor boeken, bladen, kranten en dergelijke vanaf 1884 – over een geschikte tekening beschikte of de aangewezen persoon leek om deze te maken. Van Es had bovendien gelijktijdig met Staring de KMA doorlopen en met Snouckaert van Schauburg wisselde hij al jaren uniformkundige informatie en wat dies meer zij uit. In 1891 was van de hand van Staring ook een artikel in het blad *Elsevier* verschenen, voorzien van illustraties door Hoynck van Papendrecht. Verder is het opvallend dat Staring in 1893 een artikel over 'De pauken van het 1e Regiment Huzaren' met illustraties naar eigen tekeningen in het blad *Eigen Haard* publiceerde, terwijl op pagina 28 van Van Es' gedenkboek uitgerekend van de hand van Staring een tekening van een paukenist van het Korps Rijdende Artillerie is afgebeeld. Paukenisten zouden overigens zijn warme belangstelling blijven genieten, zo blijkt uit deze openingszin van een brief van Lodewijk Mulder aan Staring uit 1906:

Waarde vriend Staring,

Wat hebt gij mij een genoegen gedaan met uw paukenwagen! 't is een kranige teekening, die ik niet in een kast of in een portefeuille zal leggen maar een passende plaats zal geven ergens aan de muur, als ik hem eerst heb laten omlijsten ....⁵⁰

Het is overigens interessant om in dit citaat te lezen dat Starings tekeningen toentertijd ook als kunst voor aan de muur werden beschouwd.

Had Staring zich nu met het oog op de illustraties voor Van Es' boek verdiept in pauken en leidde dit tevens tot genoemd artikel, of was hij daar al mee bezig en daardoor de aangewezen persoon om de bewuste tekening, al dan niet op eigen initiatief, te leveren? Het laatste is waarschijnlijk het geval. Staring was een militair-historisch onderzoeker en publiceerde geregeld. Bovendien dateert het artikel uit november 1892 en verscheen het in het tweede nummer van 1893 van *Eigen Haard*. Het jubileumfeest van het KRA waarover Van Es' gedenkboek handelt, vond plaats van 20 tot en met 23 april 1893 en Van Es kreeg vermoedelijk pas achteraf de opdracht om de feestelijkheden te boek te stellen.⁵¹ Gezien Starings passie voor militaire geschiedenis en uniformen, is het niet verwonderlijk dat hij zich in de Gele Ridders heeft verdiept. Immers, zo schrijft een onbekende recensent van het werk van Van Es: 'Wanneer men hen ooit gezien heeft met hun zware en langharige kolbakken en fier opgeheven hoofden, in snellen gang in batterij komende op een paarsch-bruine herfsthei, scherp afteekenend tegen de donkerbewolkte Septemberlucht, terwijl even daarna de witte rook der schoten met donderend geweld door alles heenvaagt, dan zal men zich niet verwonderen dat zooveel artisten zich aangetrokken gevoelen tot dat bij uitstek schilderachtige korps.'⁵²

Ten aanzien van de oorsprong van de twee overige tekeningen van Staring in Van Es' boek zijn geen relaties te leggen met ander werk van hem. Het enige dat hier gezien Starings specialisatie als 'paardenschilder' opvalt, is dat de afgebeelde ruiters, net als de paukenist, Gele Ridders zijn. Vooral de op pagina 48 afgebeelde tekening van een paard met alle vier de benen van de grond is typerend voor zijn vaardigheid in het tekenen van paarden met behulp van de zogenoemde momentfotografie.⁵³

Staring telde dus mee in het wereldje waarin dit soort boeken werd gemaakt; men wist hem te vinden voor het leveren van tekeningen van uiteenlopende onderwerpen. Hij werd vervolgens ook gevraagd de tekeningen te leveren voor de reeks van boeken over het korps die in de jaren daarna van de hand van Van Es volgden. Bij dit project was hij bovendien intensief betrokken. Van Es vond namelijk dat in zijn gedenkboek uit 1893 onvoldoende recht was gedaan aan de verzameling die in het Historisch Museum van het Korps Rijdende Artillerie was bijeengebracht. Deze verzameling was tussen 1888 – het jaar waarin het plan werd opgevat om de honderdste gedenkdag van de oprichting van het korps plechtig te vieren – en 1893 flink uitgebreid.⁵⁴ Hij schreef: 'Mochten er souvenirs door het noodlot (men denke aan den brand in het Ministerie van Marine te 's-Gravenhage op den 8sten januari 1844 en de brand te Amersfoort bij het Korps), verloren gaan, dan blijft slechts de herinnering er aan levendig bij hen, die ze eenmaal mochten aanschouwen. Daarom was ons doel, waarmede de Korps-Commandant, de Luitenant-Kolonel C. de Wit, zich reeds dadelijk geheel vereenigde en zijne ingenomenheid betuigde, ze door woord en beeld aan den tand des tijds en aan de vergetel-

heid te ontrukken, en onze hooggewaardeerde voorgangers daarbij tevens eene nieuwe hulde te brengen.⁵⁵

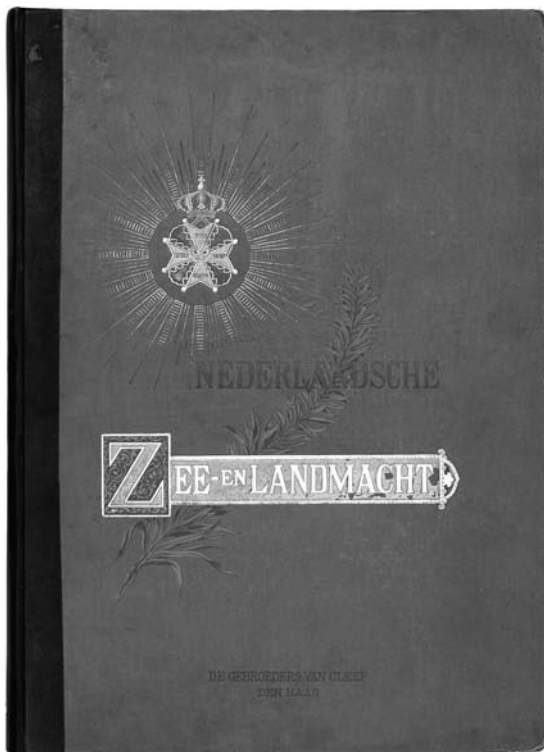
Het *magnum opus* van Van Es verscheen, zoals gezegd, in vijf delen in tien foliobanden in de jaren 1898-1904, met als overkoepelende titel *Het Historisch Museum van het Korps Rijdende Artillerie*. (Afb. 159) De boeken behandelen zeer nauwgezet de geschiedenis van het korps van 1793 tot en met 1903. Daarnaast bevat elk deel een catalogus van de in het Historisch Museum aanwezige objecten die betrekking hebben op de desbetreffende periode. De boeken vormen als het ware een beredeneerde bestandscatalogus van het museum. Het zijn uitzonderlijk fraaie uitgaven; het ontwerp ervan is sterk beïnvloed door de Nederlandse art-nouveaustijl en is op een zeer luxueuze manier uitgevoerd. De boeken zijn gedrukt op handgemaakt papier, bevatten talloze, in veel gevallen met de hand gekleurde illustraties en de tekst is verlucht met honderden sierkapitalen, sierranden en andere typografische ornamenten. Ten slotte zijn de van boven vergulde boekblokken gebonden in zwart imitatieleder met tekst en versieringen in goud. De illustraties zijn getekend door Hoyncx van Papendrecht, Krabbé, Staring en Van Es en de ornamenten zijn ontworpen door Colenbrander en Roskam. Een illuster gezelschap, dat mede duidelijk maakt dat Starings deelname aan de totstandkoming van dit werk als een voorlopig hoogtepunt in zijn carrière als tekenaar/illustrator kan worden beschouwd. Het feit dat Van Es' naam niet, zoals de alfabetische volgorde gebiedt, vooraan maar achteraan werd geplaatst, duidt erop dat Staring deel uitmaakte van een driemanschap met een bijzondere status, dat het boek een meerwaarde gaf. Doordat het werk echter niet in de handel was, werd het 'grote' publiek niet bereikt en zijn de boeken vrij onbekend gebleven. Ze hebben evenmin aandacht gekregen als manifestaties van art-nouveaubeekunst,⁵⁶ niettegenstaande het feit dat het de mooiste Nederlandse art-nouveaubeeken op militair gebied zijn.

Starings bijdrage aan *Het Historisch Museum van het Korps Rijdende Artillerie* bestond uit ruim dertig tekeningen, maar het kunnen er ook meer zijn geweest aangezien niet in alle gevallen de bron of de kopiist van een illustratie kon worden achterhaald. Zo zijn in de genoemde delen over de hippische sport geen illustraties aan te wijzen van zijn hand, terwijl hij wel degelijk als illustrator wordt opgevoerd op de titelpagina. Het is mogelijk dat hij hier als *homme de cheval* een rol heeft vervuld bij het natekenen van de vele in het werk opgenomen paardenschilderijen van de hand van kunstenaars wier namen niet op de titelpagina zijn vermeld, en/of de (iconografische) onderzoeken heeft gedaan.⁵⁷ Zijn grootste bijdragen leverde hij aan deel IV over het Franse Keizerrijk (zie ad. 15, nr. 4) en aan deel V-IIIb over het koninkrijk (zie ad. 15, nr. 9), te weten tien respectievelijk negen tekeningen. Opvallend zijn de tekeningen van de vele stukken geschut en andersoortig artilleriesmaterieel die hij voor deze boeken maakte, hetgeen aansluit bij zijn specialisme als paarden-tekenaar.

162. F.J.G. ten Raai (1851-1926).

161. F.J.G. ten Raai (1851-1926), *De uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht hier te lande en in de koloniën* (Den Haag, De Gebroeders van Cleef, 1900) 2 dln., band van de luxe uitgave in drie delen.

6 Het uniformboek van De Gebroeders van Cleef

Starings grootste illustraties, zowel wat betreft de afmetingen als de kwaliteit ervan, waren stellig de afbeeldingen in het bekende boek *De uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht hier te lande en in de koloniën* (zie ad. 15, nr. 15). (Afb. 162) Deze serie uniformprenten met beschrijvingen en een krijgshistorische toelichting verscheen, zoals reeds vermeld in hoofdstuk 10, vanaf 1897 in twintig afleveringen in portefeuilles bij De Gebroeders van Cleef. Na de voltooiing in 1900 werden zij samengevoegd tot een boekuitgave in twee of drie delen (luxe uitgave) in zogenoemd atlasformaat (49,5 x 32,5 cm). De *auctor intellectualis* ervan was de toenmalige kapitein der infanterie F.J.G. ten Raai.⁵⁸ (Afb. 161)

Al in 1889, en mogelijk nog eerder, werd door de uitgeverij van De Gebroeders van Cleef, in de persoon van de toenmalige directeur W.J. van Randwijk (1837-1913),⁵⁹ gewerkt aan de uitgave van genoemd boek. Voor het tekenen van de benodigde afbeeldingen van uniformen had Van Randwijk kennelijk eerst de toen nog jonge Leidse schilder Willem H. van der Nat (1864-1929) benaderd. Gezien het uitzonderlijke karakter van de bewaard gebleven correspondentie over de totstandkoming van een dergelijke uitgave en de nieuwe feiten die hieruit over het bewuste boek naar voren komen, zal alvorens op Staring in te gaan het voortraject worden geschetst.

Van der Nat schreef, in telegramstijl, op 31 juli 1889 vanuit zijn woning aan de Leidse Raamsteeg 59 aan Van Randwijk: 'Hierbij de teekening der besproken uitgave de bedoeling was mijner zijds die te maken in Lithographie (keurige omtrek met zooveel mogelijk vlakke tinten, wat een prettig en degelijk geheel vormt) wat het aantal benoodigde platen betreffen? Ziehier mijn berekening... dus 33 platen. Ik neem aan iedere plaat te leveren in teekening zooals bijgaande en op steen in omtrek behalve de tinten met inbegrip van denkelijk benodigde reiskosten ter onderzoeking der uniformen ad f 20. worden de gegevens gemakkelijker verkregen dan minder.'⁶⁰ Het feit dat aanvankelijk Van der Nat en niet Hoyneck van Papendrecht voor het illustreren van dit boek werd gevraagd, stelt beide schilders in een heel ander daglicht. Tot dusver werd namelijk aangenomen dat laatstgenoemde min of meer als vanzelfsprekend hiervoor werd gevraagd, terwijl over Van der Nat op dit vlak niets bekend was.

In augustus vroeg Van der Nat op verzoek van Van Randwijk⁶¹ bij de Leidse boek- en steendrukker P.W.M. Trap, gevestigd aan de Papengracht 30-32, om een offerte voor het vervaardigen van kleurenlitho's van zijn tekeningen. Deze schreef hem op 16 augustus in een krom briefje terug: 'De 32 gewonen en 1 dubbelplaat van de militaire platen in kwestie zullen door mij geleverd kunnen worden voor f 90,- ieder; dus in het geheel voor f 2160,- 1000 Exx. Daaronder zijn begrepen alle onkosten van teekenen der kleursteen, tienmaal drukken en papier volgens bijgaand model.'⁶² Van der Nat zond de offerte nog de volgende dag door naar Van Randwijk en voegde daar onder meer aan toe dat hij de prijs 'billijk' vond, 'te meer als men weet dat de Firma Trap bekend is voor het keurige werk door haar geleverd ook heeft het dat voordeel dat het werk (zooals UEd in uwen brief mede deelde) meer onder mijn toezicht zal geschieden hetgeen in een andere stad bezwaarlijker zou gaan.'⁶³

Hierop volgde een contract tussen de twee heren. Op 26 augustus 1889 werd overeengekomen dat Van der Nat 'zal in teekening en daarna op steen brengen een reeks van plus minus dertig platen aangaande de uniformen der land- en zeemacht in Nederland en Indië.'⁶⁴ Laatstgenoemde liet op 27 augustus per brief weten dat de contracten hem in goede orde hadden bereikt en zond er een ondertekend retour. In de begeleidende brief kondigde hij aan de donderdag daaraanvolgend bij de firma op de Haagse Prinsegracht langs te komen om met 'bedoelde officier' te spreken, waarmee hij waarschijnlijk Ten Raa bedoelde.⁶⁵ Een maand later richtte Van der Nat zich in ieder geval schriftelijk tot Ten Raa. Op 28 september 1889 stuurde hij Van Randwijk een aantal tekeningen, inclusief een 'briefje' bestemd voor 'den Wel E gestr Heer Ten Raa'. Hierin passeren allerlei technische en uniformkundige details de revue. Er blijkt uit dat Van der Nat niet of nauwelijks vertrouwd was met het tekenen van militaire uniformen en militaire taferelen. Zo schreef hij:

Vraag. Hebben Korporaals faniondrager rollen op ransel / nieuwe bekapping in groote tenue / en patroontasschen voor tegenwicht des ransels?

Ook sergeanten faniondr.? de serg: heb ik zonder ransel geteekend omdat ik niet weet of zij in de nieuwe bep: daarmee voorzien zijn⁶⁶

Van der Nat had blijkens zijn opmerking 'het is overigens zeer moeilijk in de gekozen grooten tenue een geschikt onderwerp te vinden' ook moeite met het vinden van de juiste composities. Hoewel hij toen reeds lange tijd illustraties leverde voor boeken van de Rotterdamse uitgeverij Bolle en later werkte voor onder andere de koninklijke drukkerij Lankhout in Den Haag,⁶⁷ is het waarschijnlijk om deze reden dat de door De Gebroeders van Cleef aan Van der Nat verstrekte opdracht in een laat stadium alsnog is teruggenomen. Het boek, dat zoals gezegd uiteindelijk pas in 1900 gereed was, zou uiteindelijk worden geïllustreerd door J. Hoynck van Papendrecht, W.C. Staring en J.P. de Veer en bevatte een tweetal platen naar Ch. Rochussen alsmede een reproductie van een schilderij van F. Cottrau. Het laatst bekende schrijven van Van der Nat aan zijn opdrachtgever, gedateerd 13 november 1889, luidt: 'Ik ben erg verlangend naar het antwoord van de gezondene platen door mij 1 Nov. Gestuurd. Zeer gaarne ontving ik die zoo het kon spoedig daar ik er op wacht, mijn gegevens daarvoor zijn alle gemaakt, en de steen met de 2 eerste platen is naar den Heer *Trap* de druk daarvan zou ik UEd dan tegelijk met de af te maken platen (degeen die u nu heeft) zenden ter beoordeeling.'⁶⁸ Niet bekend is hoe De Gebroeders van Cleef vervolgens terecht kwam bij Hoynck van Papendrecht, Staring en De Veer. Ten Raa kan hiervoor (mede) verantwoordelijk zijn geweest. Hetzelfde geldt voor de eerdergenoemde baron Snouckaert van Schauburg, woonachtig in Den Haag. Hij bezat een belangrijke verzameling militaria, in het bijzonder met betrekking tot de cavalerie, die vanaf 1878 voor bezoek was opengesteld.⁶⁹ Snouckaert was een belangrijke figuur in de wereld van de militaire traditie en uniformkunde en mocht zowel Staring als Van Randwijk rekenen tot zijn 'amices'. De baron was in tweede instantie bovendien persoonlijk betrokken bij de totstandkoming van het boek. Een aantekening in zijn dagboek luidt: 'Begonnen een sleutel te maken op het schilderij ten paleize en gereproduceerd door V. Cleef (Randwijk) in zijn werk der Nederlandsche Uniformen, voorstellende het defileren der Grenadiers voor Z.M. Willem II staande regts van het ruitersstandbeeld van Prins Willem I op 17 Nov: 1845.'⁷⁰

De reproductie van dit schilderij van de hand van F. Cottrau in bezit van de koninklijke familie werd gebruikt voor plaat 14 in het boek. Snouckaert van Schauburg identificeerde de op het schilderij afgebeelde personen. Daarnaast trad hij blijkens zijn dagboekantekeningen op als kritisch deskundige voor wat betreft de overige platen, zij het dat dit niet in alle gevallen ook verbetering bracht. Op 11 november 1896 schreef hij in zijn dagboek: 'Bezoek Firma van Cleef alias Randwijk. ... Laat zien eenige reeds afgedrukte platen, waarin fouten; er is niets aan te veranderen. Het is zoo doorgegaan.'⁷¹ In deze regels is duidelijk enige teleurstelling te bespeuren, temeer omdat hij de dag ervoor op 'het Archief' nog tegen Ten Raa had gezegd de platen te willen zien

alvorens ze werden afgedrukt.⁷² Het moeten gezien het jaartal de platen naar het werk van Hoyneck van Papendrecht zijn geweest, welke kort daarop zijn verschenen.

De aangewezen personen voor het maken van de overige tekeningen ten behoeve van het boek waren evenwel Hoyneck van Papendrecht, Staring en De Veer. Eerstgenoemde was van alle markten thuis, maar vooral behendig in het maken van vlotte tekeningen van scènes met militairen in actie waarbij bovendien het uniform niet werd veronachtzaamd. Met 38 tekeningen leverde hij het grootste aandeel. Starings specialisatie ligt hier duidelijk in zijn ervaring met het tekenen van paarden. De 23 tekeningen die hij voor dit boek maakte, worden nagenoeg allemaal op enigerlei wijze gedomineerd door het paard. J.P. de Veer mocht gezien zijn achtergrond als gepensioneerd majoor van het Oost-Indisch leger natuurlijk de uniformen van de 'koloniale' tekenen, waarvoor zestien platen beschikbaar waren. De Veer behoefde hiervoor bij Van Randwijk waarschijnlijk geen aanbeveling, want zijn firma verzorgde in 1890 reeds de door hem geschreven en geïllustreerde uitgave *Souvenir aan de Groote Manoeuvres op Java in Augustus 1888*. Het zal juist naar aanleiding van dit boek zijn geweest dat de firma of Ten Raai bij hem terecht kwam. Het kan overigens ook zo zijn dat Hoyneck van Papendrecht en Staring door De Veer bij het project betrokken zijn geraakt. De Veer had zoals gezegd reeds voor de firma gewerkt en was daarnaast actief in de kring van uniformkundigen.

Voor het boek, dat de periode 1795-1900 behandelt, leverde Staring platen voor de tijdvakken 1840-1849 (regering koning Willem II), 1849-1890 (regering koning Willem III) en 1890-1900 (regering koningin Wilhelmina). Het betroffen achtereenvolgens zes, zeven en tien platen, hetgeen het genoemde totaal van 23 maakt. Staring zelf voerde in zijn overzicht een aantal van twintig tekeningen op, waarvoor hij vijfhonderd gulden zou hebben geïncasseerd.⁷³ (Afb. 163)

Voor het reproduceren van de tekeningen zijn twee technieken toegepast. Bij 32 van de 80 platen zijn met behulp van een loep duidelijk rasterpunten te ontwaren en is derhalve sprake van een fotografisch procédé, in casu de chromotypogravure.⁷⁴ De overige platen betreffen litho's, of chromodrukken, zoals onder sommige platen is vermeld.⁷⁵ Vooral bij plaat 80, naar een schilderij van De Veer, is goed te zien dat er een fotografische opname aan ten grondslag heeft gelegen; het linnen van het doek en de contouren van de verf zijn namelijk duidelijk zichtbaar.⁷⁶

Het belangrijkste aspect van dit hele project voor Staring was dat hij er waarschijnlijk zijn grootste naambekendheid mee heeft verworven. Ten Raai's uniformboek heeft zijn waarde zelfs in de moderne tijd nog niet verloren, getuige de herdruk die in 1980 verscheen.⁷⁷ Ook het feit dat Staring in één adem met de bekende kunstschilder Hoyneck van Papendrecht werd genoemd heeft hem in zijn verdere carrière als tekenaar-illustrator geen windeieren gelegd. Het soms wat naïeve en dilettanterige werk van De Veer kan echter voor geen van de partijen goede reclame zijn geweest.

163. Het 2e Regiment Dragoniers, 1849. Plaat xxiv, naar een tekening van Willem Constantijn Staring (1847-1916) in: F.J.G. ten Raai (1851-1926), *De uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht hier te lande en in de koloniën* (Den Haag, De Gebroeders van Cleef, 1900) 2 dln.

7 Een groot illustrator in het klein

Tussen de bedrijven door, dat wil zeggen naast grotere projecten zoals de *De Stokvischorders ...*, *Het Historisch Museum van het Korps Rijdende Artillerie* en *De uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht ...*, illustreerde Staring kleine-

re, minder bekende boeken, door hemzelf of anderen geschreven artikelen in bladen en kranten en efemeer drukwerk, zoals bijvoorbeeld menukaarten, een getuigschrift en reclamedrukwerk. Aan de hand van een inventarisatie van dit werk zal tot slot iets worden gezegd over de kwaliteit en de kwantiteit van Starings werk, de periode waarin dit zich concentreerde en het doel ervan.

In de jaren tussen 1871 en 1884 – tussen het verschijnen van zijn boeken *Schetsen uit het leven op de Koninklijke Militaire Academie* en *De Stokvischorders* – bestonden zijn illustraties, voor zover valt af te leiden uit zijn overzicht, voornamelijk uit menukaarten. Een sprekend voorbeeld hiervan was bestemd ‘voor den Feestmaaltijd der Metalen Kruisridders te Arnhem’ in 1877.⁷⁸ Metalen Kruisridders waren militairen die vanwege hun deelname aan de krijgsv verrichtingen in 1830-1831 waren onderscheiden met het Metalen Kruis. Een opvallende opdracht was daarnaast de kleurenplaat met een perspectief in vogelvlucht van het oorlogsterrein aan de Zwarte Zee, waar de meeste gevechten van de Krimoorlog (1853-1856) plaatsvonden, in de vorm van een poster in kleur, uitgegeven door Van Egmond & Heuvelink in Arnhem en gelithografeerd door Emrik & Binger. Deze tekening werd in 1875 voltooid en leverde Staring veertig gulden op.⁷⁹

Na de verschijning van *De Stokvischorders* in 1884 kwam een stroom illustraties voor menukaarten, boeken, tijdschriften en kranten van Starings hand op gang. Opvallend is dat zijn carrière als illustrator pas echt uit de verf kwam rond het moment dat hij trouwde met Albertine Johanna Stemberg in 1886. Uit dit huwelijk werden tussen 1887 en 1897 vier kinderen geboren.⁸⁰ Zijn werk nam echter nooit de proporties aan van een kunstenaar als Charles Rochussen, van wie vele malen meer opdrachtillustraties bekend zijn.⁸¹ Staring kan worden aangeduid als een groot illustrator in het klein, anders geformuleerd: hij was zowel wat betreft de verscheidenheid in thematiek als die in techniek van alle markten thuis, maar in kwantitatief opzicht is zijn productie toch bescheiden. Dit laatste komt waarschijnlijk doordat hij als officier een vast inkomen genoot en uit een goeie familie stamde. Zijn voorstelling van een ellendige situatie was ‘een getrouwd luitenant zonder geld’.⁸²

In 1885 verscheen bij uitgeverij W.J. Thieme & Cie. in Zutphen het boek *Hollanders in politiek en uniform*, geschreven door A.A. Beekman (zie ad. 15, nr. 4) en voorzien van acht paginagrote tekeningen buiten de tekst van Staring. Het boek bevat zeven korte essays die voortkwamen uit het feit dat Beekman af en toe nog graag terugdacht aan zijn tijd in het leger en daarover de meest smakelijk verhalen opschreef. Het boek is een typisch voorbeeld van de vermakelijke militaire literatuur uit de tweede helft van de negentiende eeuw.⁸³ De historisch geograaf Anton Albert Beekman (1854-1947) was, net als Mulder, Van Es en Ten Raa, geen onbekende van Staring. Hij was in dezelfde periode officier, zij het dat hij zes jaar later op de KMA aankwam dan Staring.⁸⁴

Dat er een vriendschappelijke band tussen Beekman en Staring bestond,

blijkt uit de woorden in het voorwoord van Beekmans *Hollanders in politiek en uniform*, 'mijn vriend Staring wilde zijn vaardige teekenstift wel leenen om het geheel te illustreeren'.⁸⁵ Dit nam overigens niet weg dat de tekeningen tachtig gulden moesten kosten,⁸⁶ waardoor het boek fors aan de prijs werd. Afgaande op de volgende recensie in *De Militaire Gids* was dat niet te veel: 'Deze uitgave van Thieme te Zutphen willen wij gaarne bij het militaire publiek aanbevelen. Twee pop vijf-en-twintig geeft men niet zoo elken dag voor lectuur uit, maar dit boek is het toch wel waard. De overste – Bart Smit – De oppasser van den Luitn. – zijn door den geestigen auteur naar het leven geteekend, en de type's worden ons bovendien voor den geest getooverd, door de bekende teekenstift van W. Staring, wiens roem door de *Stokvischorders* op nieuw is gevestigd geworden.'⁸⁷ Na de publicatie van onder meer twee artikelen over topografische kaarten in *De Militaire Gids* (1885/1886) en een illustratie voor de menukaart van zijn eigen bruiloft, verzorgde Staring in 1887 wederom een illustratie voor een boek van Beekman, getiteld *De klokken van Delft*.

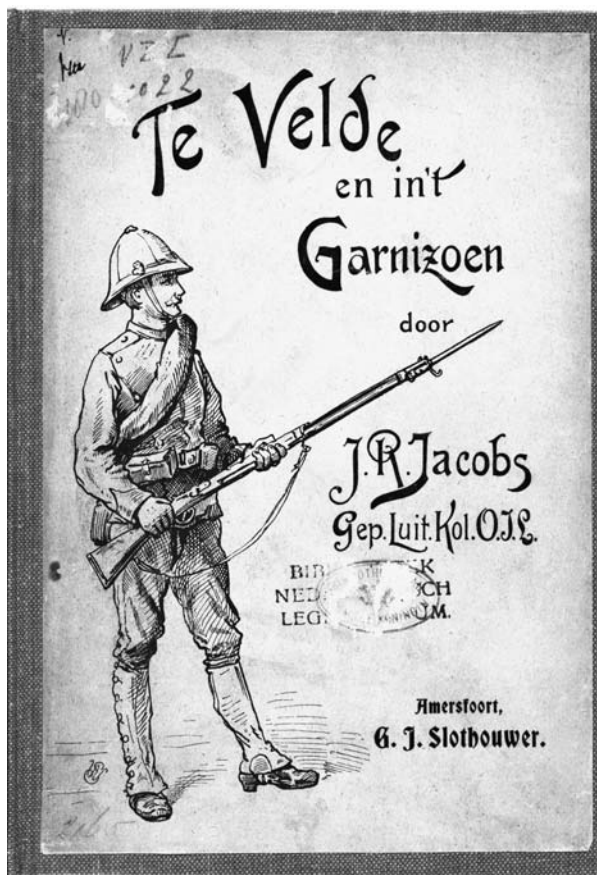
Vanaf 1889 werkte Staring aan (ten minste) zeven projecten. Hij illustreerde door hemzelf geschreven artikelen en leverde illustraties voor artikelen van anderen in het bekende blad *Eigen Haard*.⁸⁸ De artikelen handelen stuk voor stuk over hippische en cavaleristische onderwerpen en bevestigen andermaal Starings liefde voor het paard, en laten daarnaast zien dat hij de aangewezen persoon was voor dergelijke tekeningen. In zijn artikel 'Middagstaltijd' schrijft hij veelzeggend over de paarden die buiten voor de stallen worden verzorgd: 'Dit tafereel kan een wandelaar en paardenliefhebber wel een driekwartier ophouden, en gewoonlijk staan er langs de straat dan ook veel toeschouwers.'⁸⁹ Ter illustratie is een paginagrote tekening van Staring afgebeeld. Een van de meest curieuze 'paardenartikelen' waarvoor hij illustraties leverde, verscheen in 1895 onder de titel 'Het zwemmen der Cavaleriepaarden in Nederland', van de hand van de overste J.A. Ort. Het zwemmen met cavaleriepaarden werd in de jaren tachtig van de negentiende eeuw voor het eerst beoefend en was dus een relatief nieuw fenomeen.⁹⁰ Twee jaar later verscheen van de hand van Starings collega Hoyneck van Papendrecht een artikel over hetzelfde onderwerp, geïllustreerd met eigen pentekeningen in het Engelse blad *The Daily Graphic*.⁹¹

Als verslaggever en 'oorlogscorrespondent' van *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* schreef Staring ook zelf over actuele militaire onderwerpen. Een voorbeeld daarvan is een fors artikel over de legermanoeuvres in Twente dat in 1891 werd gepubliceerd. Het feit dat Hoyneck van Papendrecht lid van de hoofdredactie was, in welke hoedanigheid hij nagenoeg alle illustraties leverde voor artikelen over uiteenlopende onderwerpen, verklaart waarom hij en niet Staring de elf tekeningen bij dit artikel maakte.⁹² Hoewel de illustraties in dit blad grotendeels werden gemaakt door Hoyneck van Papendrecht, werd Beekmans artikel 'Een anti-militair' in 1893 verlucht met afbeeldingen naar werk van Hoyneck én Staring. Mogelijk speelde de vriendschap tussen de auteur en Staring hier een rol.

165. J.R. Jacobs, *Te velde en in 't garnizoen* (Amsterdam, G.J. Slothouwer, 1900), omslag, naar een tekening van W.C. Staring.

waarschijnlijk waren bestemd om in druk te worden uitgegeven. In het Legermuseum is een door hem ontworpen en getekende versierde titelpagina met veel van de bijbehorende tekeningen aanwezig. De titel luidt: 'Veld Artillerie 1819-1853 Geteekend door Wm Staring'. De serie zou bestaan uit veertien tekeningen waarvan er daar negen aanwezig zijn. Intrigerend is de vermelding '9e Serie van Nederlandsche Uniformen. 1900!' Volgens een notitie die in Starings archief aanwezig was voordat dit in 1991 ter veiling kwam, moeten er ten minste elf series zijn geweest. Uit zijn overzicht blijkt dat hij deze series, om onduidelijke redenen, grotendeels in 1908 en 1909 heeft verkocht aan onder anderen de Dordtse verzamelaar mr. Simon van Gijn. Deze verzameling wordt thans beheerd door het museum Huis Van Gijn in Dordrecht.⁹⁴

Met ingang van 1902 leverde hij geregeld illustraties voor het blad *De Wereldkroniek* en in 1903 verzorgde hij een uniformplaat voor een gedenkboek van de KMA geschreven door kapitein-kwartiermeester G. van Steijn. Opvallend genoeg ontwierp en tekende hij ook de titelpagina van dit werk van forse afmetingen (zie ad. 15, nr. 16). Het boek werd, net als de tweede uitgave van *Starings Schetsen uit het leven aan de Koninklijke Militaire Academie*, uitgegeven

door P.B. Nieuwenhuijs in Breda. Zowel de titel als de plaat, waarvoor Nieuwenhuijs derhalve min of meer vanzelfsprekend bij Staring terecht zal zijn gekomen, is in kleur uitgevoerd.⁹⁵

Een van Starings laatste bekende tekeningen die in druk verschenen is een voorstelling van de belegering van 's-Hertogenbosch, bestemd voor de bekende reeks schoolplaten van de Groningse uitgeverij J.B. Wolters. Voor het maken van deze grote tekening betaalde de uitgever 125 gulden aan Staring.⁹⁶ Aan deze serie schoolplaten, waaraan vooral de naam van J.H. Isings verbonden is geraakt, werkte een grote groep mensen, onder wie Hoyne van Papendrecht, die vier schoolplaten verzorgde.⁹⁷ Aan wie of wat het lag is niet bekend, maar Staring deed nu weer alles in het klein.

Ten slotte kan uit een aantekening in het register van baron Snouckaert van Schauburg worden afgeleid dat Staring ook zelf lithografeerde. Eerstgenoemde schreef namelijk: '11 mrt 85 Geschenk W.C. Staring, 1 Lt der Inf. 's Hage. Een door hem geteekende lithographie, en door hem gekleurd, voorstellende 2 Officieren gevolgd door een Trompetter, en zijwaarts van eene troep van het Regiment Hussaren No 6, in 1830.'⁹⁸ Uit de woorden van Snouckaert van Schauburg kan evengoed worden opgemaakt dat Staring de voorstelling ten behoeve van deze lithografie niet rechtstreeks op steen, maar op papier tekende en deze techniek derhalve niet zelf heeft toegepast. Gezien zijn experimenten met vele andere technieken is het evenwel zeer waarschijnlijk dat Staring ook, zij het op kleine schaal, heeft gelithografeerd. Daarnaast staat boven aan de door Staring bijgehouden lijst van werken en opdrachten de volgende aantekening: '868. 2 tekeningen (steendruk op de Veldpers) van het Kamp Teteringen K.M.A.'⁹⁹ Prenten van Starings werk die niet waren bedoeld ter illustratie, maar wel kunnen worden gerekend tot zijn kunstuitingen, zijn vooralsnog niet getraceerd.

8 Het nuttige met het aangename verenigd

In 1900 weigerde Hoyne van Papendrecht de opdracht van de Amsterdamse uitgeverij L.J. Veen om de tekeningen te maken voor een geïllustreerde uitgave van Louis Couperus' boek *Majesteit*, waarvan in 1893 de eerste druk was verschenen.¹⁰⁰ De kunstenaar W.F.A.I. Vaarzon Morel werd hier wel toe bereid gevonden. Hij kwam in eerste instantie met Veen overeen dat hij voor vierhonderd gulden tien à twaalf grote en zes kleine platen en een bandtekening zou maken.¹⁰¹ De weigering van deze niet onaantrekkelijke opdracht door Hoyne van Papendrecht zegt iets over zijn positie als kunstenaar. Het is goed mogelijk dat hij wel moest weigeren, omdat hij nu eenmaal een keuze moest maken uit verschillende opdrachten, en zich bovendien een dermate grote reputatie verworven had dat hij zich een dergelijke houding kon veroorloven.

Nu is het de vraag wat Staring gedaan zou hebben. Zou ook hij deze opdracht geweigerd hebben? Anders geformuleerd: wat waren Starings

beweegredenen om boeken, bladen, kranten, klein drukwerk en dergelijke te illustreren? Hij was in ieder geval geen broodkunstenaar in die zin dat hij ervan moest leven. Zo gezien had hij Veens opdracht ook kunnen weigeren. Als officier genoot hij een vast inkomen en hij had bovendien van huis uit geld. Het nauwgezet door hem bijgehouden overzicht van tegen betaling vervaardigde illustraties en de inventarisatie van zijn werk, na het verschijnen van *De Stokvischorders* en zijn huwelijk, laten evenwel zien dat zijn werk op een gegeven moment structureel werd, zij het dat hij overwegend bleef werken voor een kleine kring van bekenden binnen de militaire wereld. Het feit dat Starings carrière als illustrator vaste vormen aannam rond het moment dat hij trouwde en een gezin met vier kinderen stichtte, betekent niet dat hij louter handelde uit financiële overwegingen. Veeleer verkeerde hij in de bevoorrechte positie dat hij het nuttige met het aangename kon verenigen.

Van Starings hand verschenen niet alleen tekeningen. Hij nam zijn pen ook regelmatig ter hand om een militair-historisch of uniformkundig artikel te schrijven, dat hij al dan niet eigenhandig van illustraties voorzag. In een omvangrijk en gedegen artikel als 'De overgaaf van Mons (Bergen in Henegouwen) in 1830' in *De Militaire Gids*¹⁰² komt een dusdanige bevlogenheid en kennis van zaken naar voren dat de conclusie gerechtvaardigd is dat hij zich niet alleen bezighield met militaire geschiedenis en uniformkunde om geld te verdienen. Ook de omvangrijke boekerij waarover hij beschikte wijst hierop. Daarnaast presteerde hij het om voor laatstgenoemd tijdschrift artikelen uit het Engels te vertalen, zoals 'Een ordonnansrit'.¹⁰³ Starings grote kennis van de krijgsgeschiedenis en van het militaire uniform maakte dat hij op een gegeven moment een vaste plaats innam binnen de groep die in Nederland en daarbuiten op dit gebied onderzoek deed en publiceerde.¹⁰⁴

Staring was een militair pur sang; hij hield van het leger, zijn historie en uniformen en bracht dit tot uiting in zijn publicaties en tekeningen. Volgens zijn eerdergenoemde neef, de kunsthistoricus mr. A. Staring, was het in de familie reeds meermalen mogelijk gebleken een maatschappelijk beroep zodanig met deugdelijk wetenschappelijk werk of artistieke arbeid te verbinden dat het ook nog geld in het laatje bracht.¹⁰⁵ Overigens zijn hiervan onder de negentiende-eeuwse Nederlandse legerofficieren nog vele andere voorbeelden aan te wijzen.

16 Slotbeschouwing

Inleiding

De ruim vijftien jaar onderzoek naar aspecten van de militaire boekcultuur in Nederland die deze studie reflecteert, was geen zoektocht maar een verkenningstocht. De aanleiding voor deze exercitie is geweest de wetenschappelijke belangstelling, zowel vanuit de militaire geschiedenis als de boekgeschiedenis, voor de alomtegenwoordigheid van het boek in het militaire bedrijf. Het militaire boek weerspiegelt vanaf zijn ontstaan in de vijftiende eeuw zowel de ontwikkeling van het krijgswezen als van het gedrukte boek. Behalve de stand van zaken in de krijgskunde die in militaire boeken is terug te vinden en veranderingen in typografie, bindwijze et cetera die vallen af te lezen aan de boeken in materieel opzicht, heeft het militaire boek ook invloed uitgeoefend op de militaire geschiedenis door met name verspreiding van kennis en informatie, en op de boekgeschiedenis door de omzet die het voor de uitgevers en boekverkopers genereerde. Dit is een van de belangrijkste redenen dat onderzoek naar aspecten van militaire boekcultuur, dat wil zeggen de productie, distributie en consumptie van het gedrukte boek als middel van communicatie binnen de krijgsmacht, van wetenschappelijk belang is voor zowel militair- als boekhistorisch onderzoek. In deze studie is specifiek onderzocht hoe het boek een rol speelde in met name de ontwikkeling van de technologische kant van oorlogvoering en het militair onderwijs, en in het bijzonder hoe het boek daarbij doorwerkte op intellectueel en operationeel niveau. Wat was hierbij bovendien de specifieke positie van Nederland in Europa; was er sprake van invloed over en weer en veranderde de situatie? Omvang, verscheidenheid en intensiteit van de 'militaire boekcultuur' zeggen het nodige over het effect van het boek in de krijgsmacht op de aspecten die hier centraal staan. In deze studie is daarom gezocht naar een antwoord op vragen naar de wijze waarop en de mate waarin krijgsmacht, samenleving en boekenbedrijf in voortdurende wisselwerking met elkaar van invloed zijn geweest op de productie, distributie en consumptie van het gedrukte boek als middel van communicatie binnen de Nederlandse krijgsmacht. Er is gekeken naar het erfgoed – ook om onderzoek naar aspecten van

militaire boekcultuur aan te moedigen en daarvoor handvatten aan te reiken –, waarover het eerste deel van deze studie handelt. In deel twee staan de militaire publicistiek, uitgeverij, boekbezit, bibliotheken en de verschillende genres binnen de militaire literatuur centraal.

De wisselwerking tussen krijgsmacht, samenleving en boekenbedrijf is te zien vanaf het ontstaan van de militaire publicistiek. Het eerste gedrukte militaire boek was een nieuwe synthese van een levende auteur, geen klassiek werk dat op initiatief van een uitgever tot stand is gekomen. De militaire publicistiek komt na haar ontstaan in Italië ook in andere landen, waaronder de Lage Landen, tot ontwikkeling. Wat dit betreft bekleedde Nederland geen voortrekkerspositie. De omstandigheden leken hier op dat moment, dat wil zeggen in de tweede helft van de zestiende eeuw, ten tijde van de eerste fase van de Tachtigjarige Oorlog, sterk op die in Italië. De situatie die in beide landen daarvóór bestond komt echter niet overeen. Er was hier geen sprake van een rijke krijgskundige cultuur die een corpus laat-Middeleeuwse krijgskundige handschriften heeft geproduceerd, waarmee overigens niet is gezegd dat Nederland toen geen militaire traditie kende. Hoe dan ook, de vroege gedrukte militaire werken bereikten dankzij de internationale boekhandel – de handelsmetropool Venetië was lange tijd het centrum van de militaire publicistiek – ook de Nederlanden. Als voorbeeld hiervan kan dienen het grote aandeel van Italiaanse militaire werken – bijna een derde – in het vroegmoderne boekbezit van de Oranje-Nassaus. Het merendeel van hun boeken op dit gebied was oorspronkelijk Italiaans, en in de meeste gevallen ook gedrukt in de Italiaanse taal. Het aantal Italiaanse werken ligt nog hoger als in Italië gedrukte werken van niet-Italiaanse auteurs en werken die voor het eerst in Italië zijn uitgegeven, zoals klassieke tekstuitgaven, worden meegeteld. Een vergelijkbaar groot aandeel van Italiaanse militaire literatuur is te vinden in de door de beroemde Franse hofbibliograaf Naudé aangelegde bibliotheek van de Franse staatsman Mazarin.

Het erfgoed

Uit de lange traditie van boekhandel en boeken verzamelen, en vervolgens ook de productie van militaire boeken in de Nederlanden, volgt dat het historisch boekbezit van Defensie, waarover het eerste hoofdstuk gaat, een lange ontstaansgeschiedenis heeft. Met het historisch boekbezit van Defensie worden de volgende bibliotheken bedoeld: 1. die van tal van instellingen die ressorteren onder het Ministerie van Defensie waar historisch boekbezit nog in zijn oorspronkelijke context aanwezig is, bijvoorbeeld op de KMA, of is ondergebracht, zoals de historische bibliotheek van het Ministerie van Marine bij het NIMH. 2. historische militaire bibliotheken, waaronder die van het departement zelf, die zijn ondergebracht bij het Legermuseum.

Welke conclusies kunnen nu worden getrokken uit het in kaart brengen

van het erfgoed? In de eerste plaats wordt geconstateerd dat het in hoofdstuk 2 behandelde bezit zeer uitgebreid en rijk is. Het is, in vergelijking met dat in andere landen, bovendien nog zeer compleet. Opmerkelijk en wetenschappelijk van groot belang is voorts dat het bezit niet alleen nog deels in zijn oorspronkelijke context aanwezig is, maar in een aantal gevallen zelfs organisch nog een geheel vormt. Met dit laatste wordt bedoeld dat de historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie nog intact is, hetgeen bij niet-militaire historische bibliotheken lang niet altijd het geval is. De collectie zou bij wijze van spreken aan de hand van de oude gedrukte catalogus uit 1878 kunnen worden geraadpleegd, aangezien zelfs de oude nummering behouden is en in de digitale catalogus is ingevoerd. Het behoud van het historisch boekbezit van Defensie is gezien de vele oorlogen, machtswisselingen, opheffingen en reorganisaties van legeronderdelen opmerkelijk te noemen. Zoals in dit hoofdstuk aan bod kwam, werd soms actief aan het behoud van de boeken gewerkt. Deze 'bewaartraditie' is veelzeggend voor de betekenis van het gedrukte boek in de krijgsmacht.

Ten tweede vormen de lange traditie van boekhandel en boeken verzamelen, en vervolgens ook die van de productie van militaire boeken in Nederland, en het feit dat het historisch boekbezit van Defensie zeer uitgebreid en rijk is, duidelijke aanwijzingen voor de belangrijke rol die het militaire boek heeft gespeeld bij de ontwikkeling van de technologische kant van oorlogvoering en het militair onderwijs in Nederland. Hoe dit werkte op het intellectuele en operationele vlak, blijkt uit het bezit van de afzonderlijke bibliotheken en, voor zover bekend, het aanschafbeleid, en misschien nog wel meer uit de bibliotheeksoorten die we kennen. Er kunnen grofweg twee soorten militaire bibliotheken worden onderscheiden: korpsbibliotheken en boekencollecties van militaire instellingen, zoals scholen. In de zeventiende eeuw bestonden in Nederland waarschijnlijk alleen verzamelingen vakliteratuur bij militaire instellingen, zoals bij de Leidse 'Genie- en schermeschool' en de Raad van State, als voorloper van het Ministerie van Defensie. De korpsbibliotheken nemen sterk in aantal toe in de achttiende en, vooral, negentiende eeuw. In de achttiende eeuw kenden de korpsen al bibliotheken op bataljonsniveau, hetgeen veelzeggend is voor de rol die het boek toen intellectueel en operationeel al speelde, zij het dat de lezers en gebruikers van deze boeken hoofdzakelijk officieren waren. In de loop van de negentiende eeuw steeg het aantal militaire bibliotheken tot enkele honderden, van departements- tot regiments- of bataljonsboekery, en van kantine- tot garnizoensbibliotheek. Bovendien waren onderofficieren en soldaten niet langer uitgesloten en kregen zij zelfs de beschikking over eigen bibliotheken. Overigens was wat betreft het bezit van deze verschillende bibliotheeksoorten ook sprake van overlap: omdat op het Ministerie van Oorlog werd bepaald welke boeken dienden te worden aangeschaft, bezat de bibliotheek van dit ministerie bijvoorbeeld ook boeken die in het veld werden gebruikt en aanwezig waren in regiments- en bataljonsbibliotheken. Vice versa was het ook noodzakelijk

dat bij de korpsen en zelfs op bataljonsniveau boekwerken over meer algemene onderwerpen beschikbaar waren.

Van belang voor het onderzoek is dat het historisch boekbezit van Defensie nog grotendeels onontgonnen terrein is. In 2008 is weliswaar de catalogus *Warfare and the age of printing* van de oudste boeken van Defensie – de circa 10.000 boeken gedrukt vóór 1801 – verschenen, maar het samenstellen daarvan moet ondanks de grote investering aan tijd en energie die is gestoken in de samenstelling toch vooral worden beschouwd als het voorwerk voor het echte onderzoek. De catalogus is juist bedoeld om onderzoek naar de oudste boeken van Defensie te stimuleren. Tal van onderwerpen kunnen met behulp ervan nader worden uitgediept en vele nieuwe thema's liggen in het verschiet.¹ Bovendien betreffen de boeken van vóór 1801 slechts 1 à 2 procent van het totale historische boekbezit van Defensie.²

Uit onderzoek naar de boeken van Defensie van vóór 1801 blijkt dat er veel mee is gebeurd. Er is letterlijk geschiedenis mee geschreven. Zo zijn vele boeken getraceerd die aan belangrijke historische personen of overheidsinstellingen hebben toebehoord. Naast boeken van de Oranje-Nassaus is ook een deel van de verloren gewaande 'Hollandse bibliotheek' van Lodewijk Napoleon teruggevonden, zoals in hoofdstuk 13 is beschreven. Ook voor informatie over andere historische eigenaars is onderzoek naar het militaire boek in de collecties van Defensie relevant. Er kan zodoende meer inzicht ontstaan in het boekenbezit van particulieren en instellingen en er kan worden vastgesteld waar boeken zijn gebleven waarvan soms alleen bekend is aan welke persoon of instelling ze ooit hebben toebehoord. Voorts kunnen we aan de hand van de boeken en eventueel de sporen daarin, de personen en instellingen die deze boeken hebben bezeten en gebruikt beter leren kennen. Op beide manieren kan meer inzicht worden verkregen in het functioneren van het boek in de ontwikkeling van de technologische kant van oorlogvoering en het militair onderwijs, alsmede in de intellectuele en operationele werking van het boek daarbij. Zo werden tijdens het beschrijven van de boeken van vóór 1801 in de historische bibliotheek van het Ministerie van Oorlog sporen gevonden van een heuse militaire familiebibliotheek. In tal van boeken werden inscripties en zelfgemaakte of gedrukte ex librisen aangetroffen waaruit bleek dat de werken hebben toebehoord aan verschillende leden van het militaire geslacht De Veye (de Burine). Door overerving bouwde deze familie een grote collectie vakliteratuur op, aan de hand waarvan elke nieuwe generatie werd opgeleid. Door middel van deze boeken krijgen we een uniek inkijkje in het gebruik van vakliteratuur door militairen tijdens het Ancien Régime. Daarnaast is er bijvoorbeeld het interessante gegeven dat in de bibliotheek van het Departement van den Grootmeester der Artillerie betrekkelijk veel taalkundige werken zijn aangetroffen. Deze boeken kwamen misschien van pas bij het schrijfwerk en de administratie van de artillerieofficieren, maar een of meer officieren zouden (daarnaast) bijvoorbeeld ook lid van een letterkundig gezelschap geweest kunnen zijn.

De casestudies

Het eerste onderwerp dat in dit boek is aangesneden is de militaire publicistiek. Militairen schreven boeken, vooral instructieboeken, onderzoekswerken of handboeken en later ook memoires, die bedoeld of onbedoeld gingen functioneren als krijgskundig handboek. Soms deden ze dit uit beroepsmatige overwegingen, maar soms ook om geld te verdienen. Tot in de zeventiende eeuw, toen het militaire beroep nog volop in ontwikkeling was, speelden overigens ook niet-militairen vaak een belangrijke rol in de totstandkoming van militaire theorie, vooral op het technische vlak en in de vorm van abstracte syntheses. Onder de eerste militaire auteurs worden bijgevolg veel geleerden en deskundigen zonder een militaire achtergrond aangetroffen. Hieruit blijkt dat vanaf het ontstaan van de Nederlandse militaire publicistiek belang werd gehecht aan de theoretische onderbouwing van oorlogvoering, waarvoor militairen geleerden inschakelden als Justus Lipsius en Simon Stevin. Andere niet-militaire auteurs, zoals Hendrik Hondius en Cornelis Redelykheid, die zijn behandeld in hoofdstuk 3 respectievelijk 8, leverden op eigen initiatief bijdragen aan het krijgswezen. Het militaire boek geschreven door niet-militairen was overigens een Europees verschijnsel van de vijftiende tot in de achttiende eeuw. In de Nederlandse Republiek begonnen in de zeventiende eeuw weliswaar de eerste militaire werken van de hand van Nederlandse militairen te verschijnen, een trend die zich heeft doorgezet in de achttiende eeuw, maar de conclusie moet luiden dat de Nederlandse militaire publicistiek pas echt gestalte krijgt in de loop van de negentiende eeuw, omdat deze toen vrijwel niet meer afhankelijk was van buitenlandse auteurs. Nederland was hiermee beduidend later dan omringende landen als Frankrijk en Duitsland. Cornelis Anthonie Geisweit van der Netten en Jacob de Gelder luidden wat dit betreft de negentiende eeuw in. Hun werk wordt echter nog geflankeerd door tal van vertalingen uit met name het Frans, waarbij duidelijk sprake is van een napoleontische invloed, een situatie die voortduurde tot in de jaren dertig van de negentiende eeuw. Maar beide auteurs maakten zelf ook deel uit van het militair onderwijs in Nederland tijdens de napoleontische tijd. Met andere woorden: de Nederlandse militaire publicistiek die in de negentiende eeuw van de grond komt is sterk beïnvloed door de napoleontische tijd. Het pionierswerk van Geisweit van der Netten en De Gelder werd voortgezet door succesvolle Nederlandse militaire auteurs als Willem Louis de Petit en Herman Cornelis Brandt, die samen tekenden voor wat kan worden beschouwd als de voorloper van het bekende *Handboek voor den soldaat* uit 1933. Het vroegst bekende Nederlandse militaire boek dat zich expliciet richt tot het niveau van soldaat, het door de Haagse uitgeverij Van Cleef uitgegeven *Manuel journalier des sous-officiers et soldats of Dagelijksch handboek voor de onderofficieren en soldaten*, dateert overigens uit 1806, toen de napoleontische invloed in Nederland op zijn hoogtepunt was!

Een interessante conclusie die hieruit volgt is overigens dat het boek niet

altijd dezelfde rol heeft gespeeld bij de technologische ontwikkelingen en het militair onderwijs in de Nederlandse krijgsmacht, maar dat de militaire kennis en ervaring – het intellectuele en operationele niveau – en de weerslag daarvan op de militaire publicistiek meer geleidelijk aan invloed heeft gewonnen. Deze ontwikkeling heeft in Nederland langer geduurd dan in landen als Italië, Frankrijk en Duitsland het geval was. Dit verklaart waarschijnlijk mede dat in Nederland, ook weer in tegenstelling tot in andere landen, tot in de negentiende eeuw geen sprake was van een gespecialiseerde militaire uitgeverij-boekhandel. Militaire werken werden uitgegeven door gewone uitgeversbedrijven. Wel waren er firma's die relatief veel militaire boeken uitgaven en verhandelden. Deze spreiding van de militaire uitgaven van vóór 1800 over vele uitgeverijen sluit aan bij de constatering dat er in de negentiende eeuw ondanks het bestaan van de geoctrooieerde Haagse firma De Gebroeders van Cleef, nog voldoende ruimte was voor zowel gespecialiseerde uitgeverijen zonder octrooi op militaire publicaties als voor bedrijven die, vooral in de garnizoenssteden, militaire boeken uitgaven en verhandelden. Het ontstaan van gespecialiseerde militaire uitgeverijen-boekhandels in Nederland in de negentiende eeuw had namelijk niet zozeer te maken met een toename van het aantal titels, maar meer met de regulering van de inhoud door de legerleiding. Er was behoefte aan uniforme basiskennis en dito informatie voor alle niveaus. Deze ontwikkeling was mede een gevolg van de verdergaande professionalisering van het leger en kan, concluderend, worden aangeduid als een overgang van boeken voor individuen, die voornamelijk afhankelijk waren van zelfonderricht op basis van niet-voorgeschreven binnen- en buitenlandse literatuur, naar boeken voor een militaire gemeenschap, die kon profiteren van een toenemende *unité de doctrine* en georganiseerd onderwijs. De belangstelling voor nieuwe militaire vakliteratuur en de productie en distributie daarvan lopen met deze ontwikkeling parallel.

De aanzienlijke hoeveelheid militaire literatuur, die, grotendeels in het Frans gesteld, in de zeventiende en achttiende eeuw in de Nederlandse Republiek is verschenen, moet overigens vooral worden verklaard vanuit de intermediaire rol die de Republiek in die tijd nog speelde in de Europese boekhandel. Wat dit betreft heeft Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw een unieke rol in de Europese militaire publicistiek. Een interessante vraag is, in hoeverre al die literatuur die hier verscheen hier ook gelezen werd en van invloed is geweest op de nationale krijgsmacht. Gebleken is in ieder geval dat sommige werken van buitenlandse auteurs die voor het eerst zijn verschenen in de Republiek en internationale standaardwerken werden, zoals de geschriften van Casimir Siemienowicz en Maurice De Saxe, beschreven in hoofdstuk 4 respectievelijk 7, ook veelvuldig zijn aangetroffen in hier behandelde Nederlandse institutionele militaire bibliotheken en in collecties van individuele militairen. Voorts staat vast dat het aantal officieren dat Frans kon lezen groot was en is hier naar voren gekomen dat heel wat officieren Franse boeken kochten en in hun bezit hadden. Het Frans was immers de

internationale voertaal onder Europese officieren. Van een taalbarrière was dus niet of nauwelijks sprake. Een andere vraag is of deze uitgaven misschien deels waren geëntameerd door Nederlandse officieren, of dat het de uitgevers-boekverkopers waren die deze boeken op eigen initiatief op de markt brachten. Verder onderzoek naar het boekbezit van militairen en militaire bibliotheken in combinatie met militair-historisch onderzoek kan meer inzicht bieden in het gebruik en de invloed van boeken van de hand van buitenlandse auteurs. Zodoende kan niet alleen maar kennis worden verkregen over de werking van het boek op intellectueel niveau, maar ook op het intellect of de intelligentie van militairen.

Wat betreft de productie kan op basis van praktisch elk hoofdstuk van deze studie worden geconcludeerd dat enerzijds zowel door auteurs als uitgevers kosten noch moeite werden gespaard om militaire boeken uit te geven, terwijl anderzijds vanwege de hoge omloopsnelheid van sommige boeken met de kwaliteit van de boekverzorging en soms zelfs de betrouwbaarheid van de tekst van boeken werd gemarchandeerd. Ook werden roefdrukken uitgegeven. Het militaire boek was voor de uitgevers uiteindelijk net zo goed een handelsproduct als andere boeken. Dit laatste gegeven is interessant, want het betekent dat militaire uitgaven een commercieel belang vertegenwoordigden, dat meer gewicht had gekregen toen vakliteratuur voor militairen onontbeerlijk was geworden. Dat uitgevers het niet altijd even nauw namen met de betrouwbaarheid van de tekst, in het bijzonder blijkend uit hoofdstuk 7, betekent voor militair-historici echter ook dat ze hun gedrukte bronnen kritisch moeten benaderen, vooral met het oog op de steeds betere toegankelijkheid van boeken door middel van digitalisering en de beschikbaarstelling daarvan op internet. De boekwetenschap kan daarbij behulpzaam zijn.

Het belang van het boek als communicatiemiddel binnen de krijgsmacht blijkt overigens niet alleen uit het grote aantal titels en edities, maar ook uit de wijze waarop het gedrukte woord in al zijn verscheidenheid werd benut. Onderzoek daarnaar is uitermate geschikt om meer te weten te komen over de operationele werking van het boek. Een voorbeeld hiervan is het overvloedige en uitgekiende gebruik van illustraties, die bovendien vaak door de militair-auteurs zelf werden getekend en soms zelfs gegraveerd, zodat de kwaliteit ervan gewaarborgd was. We zagen zowel in hoofdstuk 4 als 5 dat Siemienowicz respectievelijk Johannes Richard hun eigen illustraties tekenden. Ook aspecten als de handzame en duurzame uitvoering van de boeken, het gebruik van anders- of meertalige werken met het oog op de aanwezigheid van buitenlandse troepen, de introductie van boeken voor soldaten, betaalbare werken et cetera, maken duidelijk dat het boek een belangrijke rol vervulde als intermediair tussen theorie en praktijk.

Het schrijven en uitgeven van boeken is één, maar deden de militairen voor wie die boeken bedoeld waren ook wat met die boeken? Welke boeken vinden we in de boekencollecties van militairen? Ook onderzoek naar boekbezit levert interessante nieuwe inzichten op over de betekenis van het boek in

de krijgsmacht in intellectueel en operationeel opzicht. Zo kan worden gesteld dat in de bibliotheek van militairen boeken over allerhande onderwerpen aangetroffen kunnen worden. Bij 'soldatenkoning' Lodewijk Napoleon stond poëzie bijvoorbeeld op de eerste plaats, terwijl het militaire boek pas op de tiende plaats volgt. Dergelijke constatering geven een andere dimensie aan de militaire geschiedenis. Aandacht voor deze aspecten maakt de militair meer mens en geeft het militaire bedrijf een menselijk gezicht. Daarom is het van belang dat er ook aandacht is voor de geestelijke uitrusting van de militair van weleer. Zo zagen we in hoofdstuk 7 over maarschalk De Saxe dat in de achttiende eeuw generaals die koste wat kost slag wilden leveren van roekeloosheid werden beschuldigd. Vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw was echter een ontwikkeling te zien waarbij rücksichtslos en onmenselijk handelen onderdeel werden van militaire doctrines. Op basis van een onderzoek naar het boekenbezit van de Nederlandse militair aan de hand van een unieke reeks negentiende-eeuwse klantenboeken van een Zeeuwse boekhandel, behandeld in hoofdstuk 12, en intekenlijsten, kan, in aanvulling op gegevens uit achttiende-eeuwse boedelinventarissen, voorts worden geconcludeerd dat in de achttiende en negentiende eeuw vooral officieren in de rang van kapitein boekenkopers waren. Maar in alle rangen, van luitenant tot generaal, kregen officieren vanaf de laatste decennia van de zestiende eeuw overal in Europa geleidelijk steeds meer met vakliteratuur, reglementen, handboeken en werken die meer theoretisch waren te maken, zo kan uit deze studie worden opgemaakt. Onderofficieren met belangstelling voor het boek waren tijdens het Ancien Régime uitzonderingen, zoals de erudiete sergeant Johannes Richard die aan bod is gekomen in hoofdstuk 5 en 6, maar er werd in de zeventiende eeuw al wel van hen verwacht dat ze konden lezen. De gewone soldaten kregen lange tijd alleen indirect met de militaire publicistiek te maken. Ten tijde van de Republiek werden te boek gestelde zaken als disciplinaire regels en methodes van exerceren voorgelezen respectievelijk aangeleerd door middel van drill op het exercitieveld. De gewone soldaten kwamen er als lezers eerst in de negentiende eeuw aan te pas. Zij konden toen in het leger zelfs leren lezen en schrijven en er ontstonden niet alleen op hen toegesneden eigen genres, maar tevens bibliotheken. De democratisering van het boek in alle rangen van het leger was daarmee een feit. Uit hoofdstuk 12 blijkt dat het Nederlandse leger er ten opzichte van de legers van andere Europese landen vroeg bij was met een eigen stelsel van bibliotheken.

Een nieuw terrein voor boekhistorici

De resultaten van het hier verrichte onderzoek zijn ook van belang voor de boekgeschiedenis. Een aspect van de boekproductie dat in vrijwel elk hoofdstuk in deze studie aan bod is gekomen, is de fysieke uitvoering van de boeken. In principe verschillen militaire boeken niet van andere boeken. Daar-

om is een algemeen boekhistorisch onderzoek niet alleen incompleet als militaire boeken daar niet in worden betrokken, maar als gevolg daarvan kunnen, zoals in het laatste hoofdstuk is aangetoond, ook hiaten ontstaan. Het is misschien paradoxaal, maar onder militaire uitgaven kunnen ook bibliofiele boeken worden aangetroffen. De militaire publicistiek heeft zeer fraaie uitgaven voortgebracht, die soms alleen al vanwege hun uitvoering – veel plaatwerk en groot formaat – bibliofiel genoemd kunnen worden. Daarnaast werden al tijdens het Ancien Régime militaire boeken op een bibliofiele manier uitgevoerd, zowel wat betreft de typografie als de verzorging van de banden. Vooral onder krijgshistorische werken zijn prachtuitgaven te vinden, hetgeen samenhangt met de rol van die werken bij het verheerlijken van de eigen krijgsdaden. De waardering voor en koestering van het fraai uitgevoerde boek blijkt voorts uit persoonlijke ex librisen van militairen en soms zelfs ook van regimenten. Dergelijke eigendomsmerken gaan, voor zover nu bekend, terug tot de achttiende eeuw. In hoofdstuk 2 zijn hiervan verschillende voorbeelden gepresenteerd.

De boekhistoricus kan kortom alle aspecten van zijn vak in de militaire boekcultuur terugvinden. Of het nu gaat om de uiterlijke presentatie van boeken, de productie en distributie, het lezen, verzamelen en bewaren, de militaire boekcultuur bevat het allemaal. Daarnaast is de conclusie gerechtvaardigd dat de militaire boekcultuur een integraal onderdeel is van de militaire cultuur.³ Militairen lazen overigens niet alleen werken van militaire aard, maar ook allerlei andere boeken. Met de invoering van de dienstplicht in de negentiende eeuw en daarmee de intrede in het leger van mannen uit de samenleving van verschillende rangen en standen, nam dit verschijnsel alleen nog maar in belangrijke mate toe. Iedere jongeman moest in principe immers in dienst. Naast het feit dat veel Nederlandse mannen de dienstplicht aan den lijve hebben ondervonden en vrijwel elke Nederlandse familie ermee te maken heeft gehad, was het militaire element volop aanwezig in de steden. Door militaire boekcultuur te betrekken bij boekhistorisch onderzoek kan daarom niet alleen een genuanceerder of een ander beeld ontstaan, bijvoorbeeld omdat mannen in het leger leerden lezen, maar kan zelfs verrijking van de boekgeschiedenis optreden. Is voor boekhistorici immers niet interessant dat er, zoals beschreven in hoofdstuk 11, naast moeders die hun kinderen voor het slapengaan een leesboek gaven, ook moeders waren die hun kinderen een exemplaar toestopten van het werkje *Pligten van den soldaat, korporaal, fourier en sergeant-majoor, ...* (Amsterdam 1815)?

‘Militaire boekcultuur’

Wat kan er aan het einde van deze exercitie worden gezegd over het in de inleiding als diffuus gekwalificeerde begrip ‘militaire boekcultuur’? Er blijkt duidelijk samenhang te bestaan tussen de over een lange periode behaalde

resultaten van veelal afzonderlijke onderzoeken. Er is sprake van continuïteit en van wederzijdse afhankelijkheid. Hiervan zijn tal van voorbeelden te geven. Zo kan worden vastgesteld dat de militaire publicistiek die is ontstaan in Italië aanvankelijk Italiaanse militaire werken naar de Nederlanden bracht, waar vervolgens onder vergelijkbare omstandigheden als in Italië de Nederlandse militaire publicistiek tot ontwikkeling kwam. Ook kan gewezen worden op het feit dat belangrijke militaire geschriften telkens weer opdoken in de afzonderlijke hoofdstukken van deze studie en bovendien aanwezig bleken te zijn in de hier behandelde institutionele en particuliere militaire bibliotheken, waaruit blijkt dat de betekenis van deze boeken werd onderkend. Kenmerkend is voorts dat kort nadat in 1839 de aanstelling van de firma De Gebroeders van Cleef als drukker en uitgever van alle militaire publicaties op last of vanwege het Ministerie van Oorlog was afgelopen en niet werd verlengd, de KMA begon met het zelfstandig uitgeven van boeken. En niet toevallig blijken de activiteiten van de hier behandelde niet-militaire auteurs Lipsius, Stevin, Hondius en Redelykheid niet op zichzelf te staan, maar moeten zij worden beschouwd als exponenten van de toenmalige militaire organisatie. Of dit nu kan worden gekwalificeerd als militaire boekcultuur of niet, vaststaat dat de productie, distributie en consumptie van het gedrukte boek als middel van communicatie binnen de Nederlandse krijgsmacht veel sporen hebben nagelaten en de aandacht verdienen. Hoewel het wetenschappelijk belang van de hier gepresenteerde onderzoeken juist gelegen is in de alomtegenwoordigheid van het boek in het militaire bedrijf door de eeuwen heen, kan deze verzameling hopelijk bijdragen aan een nieuw beeld van de militaire boekcultuur in Nederland, die als zeer rijk gekenschetst kan worden, en bovendien ook aanleiding geven tot verder onderzoek.

DEEL III

NAWERK

Noten

Inleiding

1 Sloos, 'Aanwinsten boeken Legermuseum', 285, 292. In april 2010 presenteerde demissionair minister van Defensie Eimert van Middelkoop op een Hilversumse basisschool het boek *Tims papa is soldaat* van Petra Messelink, met tekeningen van Helen van Vliet. Dit boek is een particulier initiatief, waarmee de schrijfster kinderen van militairen wil steunen die tussen de 6 en 8 jaar zijn (*Defensiekrant*, 2).

2 Het betreft R. Valturio, *De re militari* (Verona 1472), tevens het eerste geïllustreerde technische boek en het eerste in Italië uitgegeven boek met illustraties door een kunstenaar.

3 In de fondsreconstructie van de Haags-Amsterdamse militaire uitgeverij-boekhandel De Gebroeders van Cleef 1806-1960 zijn wat dit betreft mischien onterecht bepaalde boeken niet opgenomen. Doordat de firma bijvoorbeeld ook veel technische en wetenschappelijke boeken heeft uitgegeven die ook hun weg gevonden kunnen hebben naar de burgermaatschappij, ofwel geen zuivere militaire waarde hebben, moesten keuzes worden gemaakt. Voorbeelden hiervan zijn de bekende wiskundeboeken van de hand van Jacob de Gelder, welke letterlijk met de toevoeging 'Opgesteld ten gebruike van de Heeren Kadetten' aan de titel opeens militaire boeken werden. Een advertentie luidt voorts: 'Bij [De Gebroeders van Cleef] zijn mede te bekomen: ... De wis-, meet-, rekenkundige, algebraïsche, geographische, phijsische en andere werken van den heer Jacob de Gelder, professor voor de hogere wiskundige wetenschappen, enz. aan 's rijks artillerie- en genieschool te Delft; zoo als dezelve aan voorn. instituut tot het onderwijs der élèves, officieel aangenomen en in gebruik zijn.' Ook werken die niet zuiver militair zijn of waarvan dat althans niet expliciet blijkt, werden dus officieel door militairen gebruikt (Sloos, *Voor den dienst der Armée*, deel 1, 143-144).

4 Zie over wat als militaire boeken beschouwd

worden versus wat militairen en militaire instellingen bezaten: Dongelmans, 'Militaire en maritieme boeken in particuliere boekveilingcatalogi, een verkenning', 165-195.

5 Zie hierover de paragraaf 'Het leger en de maatschappij' van het hoofdstuk 'De soldaat', geschreven door Zwitser, 180-182, en De la Fontaine Verwey, *Het Nederlandse geïllustreerde boek. Een schets van zijn geschiedenis*, 11-12. Meer in het bijzonder over prenten zijn afzonderlijke studies voorhanden, te weten: Horst, *De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand 1566-1584*, Klinkert, *Nassau in het nieuws. Nieuwsprenten van Maurits van Nassaus militaire ondernemingen uit de periode 1590-1600*.

6 Dit aspect komt hier aan bod aan de hand van de behandelde boeken in verschillende hoofdstukken, vooral in hoofdstuk 3.

7 Index van de in het CPUVOS (Centraal Publicatie Voorzienings Systeem) geregistreerde en van kracht zijnde boekwerken (vs 2-2506).

8 Teitler, 'Krijgshistorische kanttekeningen bij doctrinevorming', 205.

9 Het navolgende is behandeld in: Sloos, 'Van jakob bijbel tot Counterinsurgency Field Manual. Het boek als uitrustingsstuk van de militair', 116-117.

10 Teitler, 'Voorlopers van het VPTL, 1928-1829. Een terugblik', 268.

11 De Moor, 'Een vroeg handboek over de guerilla in Nederlands-Indië: de Indische oorlogen van Vermeulen Krieger', 9-20.

12 Teitler, 'Krijgshistorische kanttekeningen bij doctrinevorming', 208.

13 Dat het VPTL vervolgens pas in 1928 verscheen had te maken met het feit dat de laatste Atjeh-veteranen toen de dienst gingen verlaten, Om het gevaar van het verdwijnen van hun kennis te bezwaren werd die kennis toen schriftelijk vastgelegd.

- 14 Brocades Zaalberg, 'To COIN or not to COIN', 122.
- 15 Zie hierover: Verweij, *Geweten onder schot. Ethiek en de militaire praktijk*.
- 16 Van Gilst, *Het idee van vooruitgang bij Francis Bacon*, 15, 17, 23, 26. <http://koenvangilst.nl/teksten/leeronderzoek.pdf> (8-11-2010).
- 17 Eisenstein, *The printing press as an agent of change. Communications and cultural transformations in early-modern Europe*.
- 18 Van Creveld, *The art of war. War and military thought*. Andere belangrijke studies op dit gebied zijn: Carrias, *La pensée militaire allemande*, Carrias, *La pensée militaire française*, Earle (red.), *Makers of modern strategy. Military thought from Machiavelli to Hitler*, en de herziene uitgave Paret (red.), *Makers of modern strategy. From Machiavelli to Hitler*, Gat, *A history of military thought from the Enlightenment to the Cold War*. Een Nederlandstalige studie waarin het militaire denken wordt behandeld is: De Vos, *Strategie en tactiek. Inleiding tot de moderne krijgsgeschiedenis*.
- 19 Cit. in: Van Creveld, *Technology and war from 2000 B.C. to the present*, 112.
- 20 Van Creveld, *Technology and war*, 141.
- 21 Sloos, 'Van sjakobijbel tot Counterinsurgency Field Manual', 115.
- 22 Van Creveld, *Technology and war*, 142.
- 23 Maurice, *War. Reproduced with amendments from the article in the last edition of the "Encyclopædia Britannica". To which is added an essay on military literature and a list of books with brief comments*, 113.
- 24 Leng, *Ars belli. Deutsche taktische und kriegstechnische Bilderhandschriften und Traktate im 15. und 16. Jahrhundert*, Band 12/1,2 1, 51-52. Zie ook: Leng, 'Kriegslehren im Mittelalter zwischen Artes-Literatur, Enzyklopädie und Fürstenspiegel' 1. Vortrag der DFG-Forschergruppe 'Bild des Krieges' am 5.3.1999. <http://www.uni-wuerzburg.de/kriegsbild/fg55.htm> (22-06-2006). Alleen is niet bekend of de Romeinse krijgskundige verhandelingen die tijdens de Middeleeuwen, al dan niet in de vorm van latere kopieën, nog voorhanden waren, ook daadwerkelijk de militaire tactiek beïnvloedden die in die periode werd toegepast. Zelfs als ooggetuigeverslagen lijken aan te tonen dat tactiek werd toegepast die was gebaseerd op Romeinse voorbeelden, dan zegt dat meer over het verlangen van de auteur zijn kennis tentoon te spreiden, dan over een goede observatie, aldus Norman, *The Medieval soldier*, 194. Zie over Vegetius' *De re militari* als militaire theorie in de Middeleeuwen, in het bijzonder in Holland, ook: De Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375*, 62-64.
- 25 Cit. in: Pepper, *Firearms & fortifications. Military architecture and siege warfare in sixteenth-century Siena*, 6.
- 26 Sloos, 'Van sjakobijbel tot Counterinsurgency Field Manual', 98-127.
- 27 Soms met de toevoeging *portatif*.
- 28 Cf. Sloos, 'Van sjakobijbel tot Counterinsurgency Field Manual', 107.
- 29 De oorsprong van de (battle) paperback, een boek dat in een eenvoudige vorm is gegoten om zo veel mogelijk lezers te bereiken, ligt in Duitsland, waar in Leipzig door baron Christian Bernhard Tauchnitz in 1841 werd gestart met een serie in papier gebonden boeken. Deze Tauchnitz-edities waren vertaalde herdrukken van Engelse en Amerikaanse werken. In Amerika werd ongeveer gelijktijdig, tussen 1842 en 1845, geëxperimenterd met spotgoedkope paperbackedities, van merendeels Engelstalige romans, die veel lijken op de paperbacks van later. In de jaren zestig van de negentiende eeuw konden tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog vervolgens de eerste zogenaamde *dime novels*, complete romans voor maar tien dollarcent, worden aangetroffen op de slagvelden, in de ziekenhuizen in de barakken en bij de thuisblijvers. Zie over het ontstaan van de paperback en de sleutelrol van de krijgsmacht daarin: Schreuders, *Paperback U.S.A. Een grafische geschiedenis, 1939-1959*, 1-55.
- 30 Cit. in: Pronk, 'Boeken voor de boys', in: Trouw, 22 februari 2003, zie: http://www.trouw.nl/kran-tenarchief/2003/02/22/2161264/Boeken_voor_de_boys.html?all=true (februari 2011)
- 31 Cf. Sloos, 'Je maintiendrai. De oudste boeken van het Legermuseum en van Defensie', 174.
- 32 Hale, 'Printing and Military Culture of Renaissance Venice', 429. Zie voor een overzicht van Italiaanse militaire auteurs: Ilari, *Scrittori Italiani militari del XV-XVIII secolo*, <http://www.scribd.com/doc/45569613/SCRITTORI-MILITARI-ITALIANI-An-Italian-Military-Bibliography-up-to-1799-collected-by-V-Ilari> (februari 2011).
- 33 Breman, *Books on military architecture printed in Venice. An annotated catalogue*, 6.
- 34 Sloos, 'Militaire vakliteratuur in Nederland, 1500-1800', 546-547. Zie over de Italiaanse invloed in de Nederlanden ook: Van den Heuvel, 'Papiere Bolwerken.' *De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen*.
- 35 Renting, *The seventeenth-century Orange-Nassau library*, 521-555.
- 36 Van een werk kon niet worden vastgesteld uit welk land dat afkomstig is.
- 37 Dobras (red.), *Gutenberg, Aventure und Kunst. Vom Geheimunternehmen zur ersten Medienrevolution*, 238.
- 38 Richardson, *Printing, writers and readers in Renaissance Italy*, 4.
- 39 Guicciardini, *The history of Italy*.
- 40 Oman, *A history of the art of war in the sixteenth Century*, 90.
- 41 Cit. in: Oman, *A history of the art of war in the sixteenth century*, 90.

- 42 Roy, *Military memoirs. Blaise de Monluc. The Habsburg-Valois wars and the French wars of religion*.
- 43 Zie: Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, Band x1.1-3. 1, Easton, 'Fior di Battaglia. The Martial Treatise of Fiore dei Liberi (c. 1409)', 47-64, De la Croix, 'The Literature on Fortification in Renaissance Italy', 30-50, Partington, *A History of Greek fire and gunpowder*, Knobloch, *L'art de la guerre. Machines et stratagèmes de Taccola, ingénieur de la Renaissance*, Cockle, *A bibliography of military books up to 1642*. Over de auteurs van krijgskundige werken van vóór de uitvinding van de boekdrukkunst bestaan ook vele afzonderlijke studies. Overigens ontstond in Duitsland in 1410 een traditie van geïllustreerde technische handschriften, waaronder vele op militair gebied, die doorloopt tot 1550, zie: Feldhaus, *Die Technik. Ein Lexikon. Der Vorzeit, der Geschichtlichen Zeit und der Naturvölker*, 11, en: Leng, *Ars belli. Deutsche taktische und kriegstechnische Bilderhandschriften und Traktate im 15. und 16. Jahrhundert*.
- 44 Landrus, *Le armi e le macchine da guerra: il De re militari di Leonardo. Disegni di Leonardo dal Codice Atlantico*, 22.
- 45 Zie: Rubinstein, 'Fortified enclosures in Italian cities under Signori', 1-8. In Milaan beschikten de Sforza's over een ommuurd fort in het centrum van de stad met grachten, 62 ophaalbruggen en, in 1499, circa 1800 oorlogsmachines. In dit fort waren alleen al in vredetijd 800 tot 1200 militairen gelegerd (Martines, *Power and imagination. City-state in Renaissance Italy*, 221-222).
- 46 Hale, 'Printing and military culture of Renaissance Venice', 430.
- 47 In Krijgsvolk. *Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590* heeft Erik Swart het versterken van de greep op de troepen van staat en overheid omschreven als professionalisering, terwijl het in deze studie juist gaat om de professionalisering van het leger zelf, dat als het ware greep kreeg op zijn vak.
- 48 Cf. Taylor, *The art of war in Italy 1494-1529*, 156-179. Zie voor een goede uitleg aan de hand van voorbeelden van enerzijds het verschil dat kan bestaan tussen de inhoud van instructieboeken en de toepassing daarvan in de praktijk en anderzijds over boeken met theorie versus voorbeelden die in de praktijk gebracht dienden te worden: Puype, 'Het Staatse leger en prins Maurits, wegbereider van de moderne legers', 32-47.
- 49 Teitler, *De wording van het professionele officierscorps*, 8-9.
- 50 Richardot, *Végèce et la culture militaire au Moyen âge (ve-xve siècles)*, 191, 193.
- 51 Zie ook hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: De bibliotheek van de Hogere Krijgsschool over Den krijghs-handel, van den deurluchtighen heere hertoghe Philips van Cleve, ... (Rotterdam, Jan II van Waesberghe, 1587) van Philips van Kleef (1456-1528), en hoofdstuk 3, §4 over boekjes met betrekking tot bus- en bosschieten uit de jaren tachtig en negentig van de zestiende eeuw.
- 52 Van Berkel, *In het voetspoor van Stevin*, 13.
- 53 Cockx-Indestege, 'Plantijn en de exacte wetenschappen', en aedem, 'Catalogus', 57, respectievelijk 144.
- 54 Van den Heuvel, 'Papieren Bolwercken', 156.
- 55 Het betreft: Poincten ende articulen by syne hoocht geordonneert met deliberatie en advijse vanden Prince van Orangien lieutenant generael, ende de Staten Generaal dezer Nederlanden tot Antwerpen vergadert zijnde, ende belast scherpeyck onderhouden te worden tusschen den steden ende ruyteren ende voetknechten, binnen de selve landen garnizoen houdende, tot meerderen dienst vande lande, verlichtinghe vande ondersaeten ende gherieve van de selve ruyteren ende voetvolcke (Antwerpen 1580), zie: Von Schmid, 'Het oudste reglement betreffende den Nederlandschen krijgsdienst', 321-335, met integrale tekst van het bewuste reglement.
- 56 Swart, *Krijgsvolk*, 64-66.
- 57 Feltman, *Aenmerckingen over den articulbrief, ofte ordonnantie op de discipline militaire*, 1-3.
- 58 Idem, 345-352.
- 59 Zie over Stevins militaire activiteiten: Vanden Berghe, 'Simon Stevin and the art of war', 90-118.
- 60 Zie: Schulten, 'De invloed van de Oudheid op het militair denken 1500-2000', 152-153 en Van Berkel, *In het voetspoor van Stevin*, 13-34.
- 61 Van Berkel, *In het voetspoor van Stevin*, 30.
- 62 Zie: Van Nimwegen, 'Maurits, Willem Lodewijk en de tactische militaire revolutie bij de Staatse infanterie', 44-45.
- 63 Zie over de relatie tussen Lipsius en Plantijn en alle uitgaven die daaruit voortkwamen: Dusoier, *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse Huis*.
- 64 Zie: Hoftijzer, 'Veilig achter Minerva's schild: Het Leidse boek in de zeventiende en achttiende eeuw', 160-161.
- 65 Zwitzer, 'De militie van den staat', 123.
- 66 Zie over militair onderwijs in de Middeleeuwen tot 1600: Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits*, 73-80.
- 67 Cf. De Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375*, 62. Zie over bijvoorbeeld de (militaire) bibliotheek van prins Maurits: Wiekart, 'De bibliotheek van prins Maurits', 17-52.
- 68 Collado, *Pratica manuale di artiglieria*.
- 69 Fischer, 'The recruitment and training of administrative and technical personel', 550. Zie voor toepassing en verdere verfijning van dit schema: Janssen, *Op weg naar Breda. De opleiding van officieren voor het Nederlandse leger tot aan de oprichting van de Koninklijke Academie in 1828*, 5, 31 e.v.
- 70 Janssen, *Op weg naar Breda*, 3.
- 71 Idem, 38-40.

- 72** Zie ook: Cockle, *A bibliography of military books up to 1642*, x.
- 73** Zie hoofdstuk 4.
- 74** Zwitser, 'De militie van den staat', 117-125.
- 75** Gerrit Sichterman promoveerde op *De poenis militaribus Romanorum dissertatio philologico-juridica* (Amsterdam 1708). Von Baumgarten promoveerde op *Dissertatio juris gentium inauguralis, de stratagematibus* (Groningen 1774).
- 76** Onder hen bevonden zich overigens 32 buitenlandse officieren in Nederlandse dienst, te weten: negentien Duitsers, negen Zuid-Nederlanders, twee Zwitsers, een Fransman en een Brit.
- 77** Het betreft: Wijzenbeek-Olthuis, 'Vreemde eenden in de bijt? Integratie en discriminatie van de Compagnies des Invalides', 143-144.
- 78** Zoals in hoofdstuk 12 uitgebreid aan bod komt, waren vooral kapiteins boekenkopers.
- 79** Van Buren diende als luitenant onder de heer Copes, deel uitmakend van het regiment van Paul de la Baye, heer van Theil. Zie Ten Raa, *Het Staatsche leger 1568-1795*, deel v, 559.
- 80** Cit. in: Van Buren, *Dril konst of hedendaagsche wapen oeffening*, 4-5.
- 81** Zie: Tharau, *Die geistige Kultur des Preussischen Offiziers von 1640 bis 1806*.
- 82** Gooch, *Frederik de Grote*, 151.
- 83** Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1812-1813.
- 84** Idem, 1813.
- 85** Zie voor Von der Gröbens werk de *Gemeinsamer Verbundkatalog*, www.gbv.de
- 86** Zie over het Nederlandse tijdschrift tot 1830 in het algemeen: Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*.
- 87** Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1815.
- 88** Cit. in: Ibidem.
- 89** Zie over deze verhandelingen: Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*, Hoofdstuk III. Ypey sloot zich in 1758 bij de Maatschappij aan; Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*, 399.
- 90** Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (hierna: *NNBW*) deel III, kol. 716.
- 91** Zie voor het werk van Ypey bijvoorbeeld Band I van het *Magazin für Ingenieur und Artilleristen*, 27-38, 39-60, 61-76, en voor dat van Lavaux en Klinkenberg: Band II, 45-64 respectievelijk 65-86.
- 92** Deze stukken over vestingbouwkundige onderwerpen staan in Band III. en IV. van *Böhms Magazin für Ingenieur und Artilleristen*, 15-26 respectievelijk 65-92.
- 93** Het betreft: *De nieuw uitgevonden palissaden, om dezelve zoo in het veld, als in vestingen, met meerder voordeel dan hedendaagsch, tegen de vyanden te kunnen gebruiken. Als mede een nieuw uitgevonden machine, om canon in den bedektenweg te kunnen gebruiken* ('s-Gravenhage, Amsterdam 1775). De vertaling van dit boek staat in Band VIII. van *Böhms Magazin*, 125-222. Zie over Redelykheid en (onder meer) genoemd boek: hoofdstuk 8.
- 94** Onderzoek naar militairen onder de leden van de genoemde en andere wetenschappelijke genootschappen en de betekenis van de publicaties daarvan voor de krijgswetenschap, is nog een braakliggend terrein.
- 95** Cit. in: Anoniem, 'Etwas von der Holländischen Armee', 161.
- 96** Anoniem, 'Uebersicht des Bestandes aller Europäischen Armeen', 104, 106. De effectieve omvang van het Staatse leger was toen overigens veel geringer dan 54.000 man. Staatse officieren klaagden zelf steen en been over de algemene onderbezetting. Vriendelijke mededeling dr. Olaf van Nimwegen.
- 97** Cf. Short-title Catalogue, Netherlands (STCN, www.stcn.nl), exemplaar Koninklijke Bibliotheek, 3172 C 54. In de bibliotheek van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam is een *Bericht van intekening, waar na J.H. Moeleman te Arnhem voornemens is, maandelijks by stukjes uit te geven. Magazyn van militaire wetenschappen* ([Arnhem 1792]) aanwezig, KVB Cahais 1791-1797:27.
- 98** Zie over Von Mauvillon: Bodel Nijenhuis, 'Levensbericht van Friedrich Wilhelm von Mauvillon', 82-83 en Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, deel 12, eerste stuk, 438-439.
- 99** Cit. in: Bodel Nijenhuis, 'Levensbericht van Friedrich Wilhelm von Mauvillon', 82. De oudste partij correspondentieschaak ter wereld waarvan de zetten bewaard zijn gebleven werd in 1804 gespeeld door Von Mauvillon en een onbekende officier uit Breda. Op latere leeftijd schreef Von Mauvillon in Duitsland verschillende schaakboeken – standaardwerken – waarvan Nederlandse vertalingen zijn verschenen. Tot slot vertaalde hij bijvoorbeeld kindergedichten van Hieronymus van Alphen in het Duits.
- 100** Zie: Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior (1776-1841). Het bedrijf van een uitgever-boekhandelaar in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 336.
- 101** Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior (1776-1841)* 336. Van dit tijdschriftnummer is, voor zover bekend, geen exemplaar bewaard gebleven. Maar de inhoudsopgave zag er als volgt uit: 'Over het Leven en de Werken van Coehoorn. Staats- en Krijgskundige Gedenkschriften over de voornaamste Gebeurtenissen, sedert het sluiten van den Vredehandel van Campo-Formio tot aan dien van Amiens: door T.E. Ritchie; 1ste Deel. Reglement op de Exercitien en de Manoeuvres der Infanterie, van den 1sten van Oogstmaand 1791. Over de statistieke gesteldheid van Pruisen. Latrille over de vooroordelen die

- tegen de Letteroefeningen onder Krijgslieden bestaan. Voorts Anecdoten: 1. Herman de Ruiter. 2. W.J.G. Baron Bentinck. 3. Bordes. 4. De jonge Merrij'. Cit. in: Naamlijst van Nederduitse boeken, 450-451.
- 102** Zie bijvoorbeeld: *Naam en rangregister der officieren van de nationale armée, in dienst der Bataafsche Republiek*, 78, 79.
- 103** In 1805 verschenen bij de Amsterdamse uitgever W. Holtrop twee boeken die zij samen uit het Duits in het Nederlands hadden vertaald en in één geval van aantekeningen hadden voorzien: Friedrich Meinert, *Verhandeling over de onontbeerlijkste krijgswerkzaamheden, of Betoog van het nut en de noodzakelijkheid van geoefende kennis en dadelijke geschiktheid tot de uitvoering van alle zoodanige werkzaamheden, die zoo wel bij den aanleg en opbouw van veld-verschansingen, als tot den aanval en de verdediging van deze of van vestingen voorkomen: voor officieren in het algemeen, doch in het bijzonder voor die van de infanterie* (Amsterdam [1805]) en 'Een Artillerie-officier', *Aanmerkingen over de rijdende artillerie, derzelver organisatie, gebruik en tactica* (Amsterdam 1805).
- 104** Het betreft: *De militaire Sophron aan zyne jonge onervare cameraden, of Verstandige lessen en regelen voor jonge officieren*, een vertaling uit het Duits van een werk van de Pruisische officier Rudolf Wilhelm von Kaltenborn (1748-1792). Zie over hem ook hoofdstuk 10, §3.
- 105** Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior* (1776-1841) 240-241.
- 106** Het enige zuiver militaire stuk over het Franse *Reglement op de exercitiën en de manoeuvres der infanterie* uit 1791 was inhoudelijk weliswaar van belang, maar hiervan was reeds in 1806 een Nederlandse vertaling verschenen voor de troepen van het leger voor het Koninkrijk Holland.
- 107** Het betreft het boek *Considérations sur la guerre, et particulièrement sur la dernière guerre*, zie hoofdstuk VI: 'Du préjugé qui faisait regarder l'étude des lettres comme incompatible avec la profession militaire', 55-60; Six, *Dictionnaire biographique des généraux & amiraux français de la Révolution et de l'Empire* (1792-1814), deel II, 131-132.
- 108** Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior* (1776-1841) 239-245.
- 109** Deze stukken werden in 1826 vervolgens opgenomen in zijn boek *Bruchstücke über Militair-Erziehung und Bildung*, dat in Essen het licht zag, zie hierover: Janssen, *Op weg naar Breda*, 132-134, 143, 306.
- 110** Zie over Weitzel het biogram in: Aalders, *Tussen kazerne en universiteit*, 430-431.
- 111** Weitzel, 'Het vijftigjarig bestaan van den Militaire spectator', 2.
- 112** Anoniem, 'De kolonel J.C. van Rijneveld', 268.
- 113** Anoniem, 'De Spectator aan zijne lezers', 1.
- 114** Schoenmaker, *Officieren aan het woord. De geschiedenis van de militaire spectator 1832-2007*, 11-12.
- 115** Zie over de Broese: Brekelmans, *Twee eeuwen Broese. Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Koninklijke Drukkerij Broese en Peereboom BV te Breda 1784-1984*.
- 116** Zie hierover hoofdstuk 10, §2.1.
- 117** Het betreft het reeds aangehaalde werk: *Officieren aan het woord. De geschiedenis van de militaire spectator 1832-2007* van Schoenmaker. Alle jaargangen van het tijdschrift zijn in het kader van het jubileum digitaal toegankelijk gemaakt en volledig doorzoekbaar via: <http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl/kvbk.html>
- 118** Schoonoord (red.), *Honderd jaargangen Marineblad*.
- 119** De Moor, *Indisch militair tijdschrift (1870-1942). A selective and annotated bibliography*, De Bruin, *Orgaan der Nederlandsch-Indische Officiersvereniging* (1915-1942/1949-1951). Een nuttige bron voor (vergelijkend) tijdschriftonderzoek is voorts: Beelaerts van Blokland, *Overzicht van buitenlandse tijdschriften, bijeenverzameld uit "De Militaire Spectator" van 1897 tot en met 1900*.
- 120** Wat betreft de algemene bibliografie gaat het om: De Ruyter, *De Nederlandse militaire tijdschriften. Een bibliografie*. De Ruyter verstaat onder militaire tijdschriften 'die periodieken, welke meerdere malen per jaar verschenen of nog verschijnen en die werden of worden uitgegeven door, voor of ten dienste van Nederlanders in militaire dienst, voornamelijk in Nederland in de Nederlandse taal verschijnend, ongeacht of daarbij sprake is van Nederlandse dan wel vreemde krijgsmacht.' (p. [1]).
- 121** Schnitter, *Militärwesen und Militärpublizistik. Die militärische Zeitschriftenpublizistik in der Geschichte des bürgerlichen Militärwesens in Deutschland*, Martin, *Les origines de la presse militaire en France à la fin de l'Ancien Régime & sous la Révolution (1770-1799)*, Unsworth, *Military periodicals. United States and selected international journals and newspapers*.
- 122** Van Creveld, *Technology and war*, 141.
- 123** Eisenstein, *The printing press as an agent of change*.
- 124** Zie over de vorderingen in de krijgskunde als integraal onderdeel van de ontwikkeling van de moderne wetenschap bijvoorbeeld: Sarton, *Six wings. Men of science in the Renaissance*, Steele, *The heirs of Archimedes. Science and the art of war through the Age of Enlightenment*, en op bibliografisch gebied: Bingham Stillwell, *The awakening interest in science during the first century of printing 1450-1550. An annotated checklist of first editions viewed from the angle of their subject content. Astronomy, mathematics, medicine, natural science, physics, technology*.
- 125** De eerste uitgave verscheen in 1487 in Rome. Modestus heeft in werkelijkheid nooit bestaan.
- 126** Zie voor een goed overzicht: 'Les éditions d'auteurs militaires antiques aux xve-xviiè siècles', *Pensée Stratégique*, Stratis.org, <http://www.stratis.org>

tisc.org/strato68_Richardot.html (8-11-2010). Zie ook: Sloos, 'Je maintiendrai. De oudste boeken van het Legermuseum en van Defensie', 163-169.

127 Cf. Keblusek, *Boeken in de hofstad*, 11-15.

128 Gruber, *Books and the British Army in the age of the American Revolution*.

129 Zoals dat van Pollak, *Military architecture, cartography & the representation of the early modern European city. A checklist of treatises on fortification in the Newberry Library*, en bijvoorbeeld Spaulding, *Early military books in the University of Michigan Libraries*, Anderson, *Max Dregers samling av artillerieböcker i Livrustkammarens bibliotek, bibliografisk förteckning*.

130 Van deze bibliografie verscheen in 1960 een facsimile-uitgave bij B. de Graaf in Nieuwkoop. Van het werk wordt een nieuwe, geheel herziene editie op basis van autopsie voorbereid door Klaas Hoogendoorn.

131 Samensteller en eindredactie: Louis Ph. Sloos, uitgegeven door Brill in Leiden in samenwerking met het Legermuseum en het Ministerie van Defensie.

132 Recensie van het boek door Steven A. Walton van Penn State University op www.deremilitari.org van De Re Militari. De Society for Medieval Military History, aldaar: http://www.deremilitari.org/REVIEWS/Sloos_WarfareAgePrinting.htm (8-11-2010). Walton schreef verder: 'And as you might imagine, there are thousands of books in Dutch that probably had rather limited distribution outside the Low Countries, especially for the earlier works. It is also worth noting that while we often recognize that the Benelux region has been "Europe's battlefield" from the seventeenth to the twentieth century, her libraries have not suffered nearly the depredations as have other countries, so the holdings catalogued here are particularly replete and contain a number of fully unique survivals.'

133 Bijvoorbeeld: Webb, *Elizabethan military science. The books and the practice*, Miller, *An armed America. Its face in fiction. An history of the American military novel*, Pollak, *Military architecture, cartography & the representation of the early modern European city*.

134 Young, *Books for Sammies. The American Library Association and World War I*.

135 Kaser, *Books and libraries in camp and battle. The Civil War experience*.

136 Bühler, *Der Frontbuchhandel 1939-1945. Organisationen, Kompetenzen, Verlage, Bücher. Eine Dokumentation*.

137 Lombaerde, 'Traktaten over artillerie, oorlogvoering en vestingbouw uit de Spaanse Nederlanden. Hun verspreiding in de Iberische en Ibero-Amerikaanse wereld', 355-380.

138 Historische catalogi van militaire bibliotheken uitgezonderd. Het aantal catalogi dat in Nederland primair aan militaire boeken is gewijd of in casu

relevant is, beloopt een groot aantal en maakt een indeling noodzakelijk: 1. Catalogi van collecties; 2. Tentoonstellingscatalogi; 3. Gelegenheidscatalogi; 4. Veilingcatalogi; 5. Antiquariaatscatalogi. De drie belangrijkste collecties van militaire boeken of de drie belangrijkste militaire bibliotheken van Nederland waarvan catalogi bestaan, zijn achtereenvolgens de historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie, thans onderdeel van de collectie van het Legermuseum in Delft, die van de Koninklijke Militaire Academie (KMA) in Breda, 1828-heden, en de bibliotheek van het Ministerie van Marine, voor zover bewaard thans onderdeel van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie in Den Haag. Van deze instellingen zijn al sinds het midden van de negentiende eeuw vele catalogi verschenen.

139 Zie hoofdstuk 9.

140 Cit. in: Brouwer, 'De vele geschiedenissen van het boek. Bij wijze van inleiding', 19.

141 Zie: Hoftijzer, *Drukkers, boekverkopers en lezers in de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding*; Bots (eindred.), *Bibliopolis. Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland*; de 'Selectie van aanvullende studies en relevante literatuur bij de afzonderlijke lemma's' hierin, en het themanummer 'Kopij en druk revisited' van het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* van 2010, waarin bij elk hoofdstuk een bibliografie van de meest recente relevante literatuur is opgenomen.

1 Van schoolboekery tot veldbibliotheek

1 Waarschijnlijk ging het hier om minder zedelijke boeken. Het is bekend dat pornografie in notariële documenten ook op een dergelijke cryptische manier werd omschreven. Vriendelijke mededeling dr. Willem Heijting.

2 Johan Dibbetz (1685-na 1740), *Het Groot Militair Woordenboek, ...* ('s-Gravenhage 1740).

3 Het betreft waarschijnlijk: Johann Hübner (1668-1731), *De nieuwe, vermeerderde en verbeterde kouranten-tolk, of zakelyk, historisch- en staatkundig woordenboek* (Leiden, S. Luchtman en zoon, 1748).

4 Angenent, 'Het gevecht bij Vreeswijk 9 mei 1787', 182.

5 Zie voor de alleen al circa tienduizend werken van vóór 1801: Sloos, *Warfare and the age of printing. Catalogue of early printed books from before 1801 in Dutch military collections*, 4 dln.

6 Cf. Anoniem, 'Studien über die Bibliotheken in der Armee, speziell bei den Truppen', 195.

7 Zie over het onderscheiden en de overlappingen tussen leesgezelschappen en andere 'verenigingen': Buijnsters, 'Nederlandse leesgezelschappen uit de 18e eeuw', 183-198 en over culturele genootschap-

pen: Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*.

8 Berkvens-Stevelinck, *Magna commoditas. Geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek 1575-2000*, 19-21.

9 Zie over deze school Hoefer, 'Mededeelingen omtrent het onderwijs in de versterkingskunst aan onze hooge en illustre scholen', 205-242 en Van Winter, *Hoger beroepsonderwijs avant-la-lettre. Bemoeiingen met de vorming van landmeters en ingenieurs bij de Nederlandse universiteiten van de 17e en 18e eeuw*, 14-36. Prins Maurits benoemde Simon Franz. van Merwen en Ludolf van Ceulen als lectoren.

10 Berkvens-Stevelinck, *Magna commoditas. Geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek 1575-2000*, 38-40.

11 Deze schenking en andere aanwinsten in de vorm van mathematische werken worden door Berkvens-Stevelinck niet in verband gebracht met het militair-onderwijs aan de universiteit sinds 1600 (Berkvens-Stevelinck, *Magna commoditas. Geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek 1575-2000*, 59).

12 Hoefer, 'Mededeelingen omtrent het onderwijs in de versterkingskunst aan onze hooge en illustre scholen', 211.

13 Idem, 207-208.

14 Zie voor deze veronderstelling: Witkam, 'Jean Gillot (Een Leids ingenieur). Tweede deel', 39 en noot 24 op pagina 58.

15 Deze aanduiding is van Hoefer, zie diens 'Mededeelingen omtrent het onderwijs in de versterkingskunst aan onze hooge en illustre scholen', 208, noot 1.

16 Zie hierover: Plathner, *Graf Johann von Nassau und die erste Kriegsschule. Ein Beitrag zur Kenntniss des Kriegswesens um die Wende des 16. Jahrhunderts*.

17 Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1452. Zie over Naudé: Clark, *Gabriel Naudé 1600-1653*.

18 Clark, *Gabriel Naudé 1600-1653*, 62.

19 Michel, 'Sur quelques traités d'art militaire en langue italienne conservés à la Bibliothèque Mazarine', 20 p.

20 Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650-1750*, passim.

21 Naudé, *Advis pour dresser une bibliothèque*, 80.

22 Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 964-965.

23 Cf. Cockle, *A bibliography of military books up to 1642*, IX-X.

24 Zie voorts: Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1782-1789.

25 Zie over dit boek: Hummelberger, 'Einführung', 5-16.

26 Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1453-1455.

27 *Bibliothèque militaire divisée en deux parties. La I. contient l'Histoire La II. les Sciences militaires*.

28 Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1782-1783.

29 Cockle, *A bibliography of military books up to 1642*, x.

30 Een andere, latere, evergreen op dit gebied waarin de boekerij voor een militair ook aandacht krijgt, is Le Moyne Des Essarts' *Nouveau dictionnaire bibliographique portatif, précédé de conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse, mais choisie, dans tous les genres; augmenté de quatre Catalogues séparés servant à indiquer les principaux livres qui doivent composer la bibliothèque – d'un homme d'état; – d'un magistrat; – d'un militaire, – et des ministres des cultes; seconde édition*.

31 Dit begint na 1750, met een piek in de zeventiger en tachtiger jaren. Of dit voortkwam uit de kennis-making van het leger met de Verlichting ofwel uit een militaire Verlichting van binnenuit, is onderwerp van een debat (Hohrath, *Die Bildung des Offiziers in der Aufklärung. Ferdinand Friedrich von Nicolai (1730-1814) und seine enzyklopädischen Sammlungen. Eine Ausstellung der Württembergischen Landesbibliothek*, 59). Zie voorts: Hohrath, *Die Kriegskunst im Lichte der Vernunft. Militär und Aufklärung im 18. Jahrhundert*.

32 Idem, 45-48.

33 Idem, 16-17.

34 Geuss, 'Versuch einer Artillerie-Bibliothek, worin die vornehmsten die Geschützkunst betreffende Schriften in chronologischer Ordnung angezeigt sind', 293-372.

35 Cockle, *A bibliography of military books up to 1642*, x.

36 Idem, xi.

37 [Walther], *Versuch einer vollständigen Militair-Bibliothek*, f. *4r.

38 Idem, f. *1v.

39 Het betreft een exemplaar van een uitgave van de beroemde *Réveries* van de Franse maarschalk Maurice de Saxe, wiens boek en persoon in hoofdstuk 7 uitgebreid aan bod komen. De volledige titel luidt: *Mémoires sur l'art de la guerre, de Maurice Comte de Saxe, duc de Courlande et de Sémigalle, maréchal général des armées de S.M.T.C. &c. &c. &c. Nouvelle édition conforme du traité des légions, ainsi que de quelques lettres de cet illustre capitaine sur ses opérations militaires* (Dresden, George Conrad Walther, 1757), signatuur genoemd exemplaar Legermuseum: HB/P 0487.

40 Het bewuste regiment wordt niet genoemd in: Ringoir, *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en 1815 tot 1940*.

41 Hedegaard, *Militære bogejermærker exlibris*, passim.

42 Tieleman, *Het ex libris als spiegel van boek en wereld. Een beeld van de collectie Jansen Ebing in Museum Meermano-Westreenianum*, 55-56.

43 Scherrer, 'Die Mathematisch-Militärische Gesellschaft in Zürich und ihre Bibliothek II. Teil Auswahl wertvoller Drucke des 16. und 17. Jahrhunderts aus der Bibliothek', 5-9.

44 Cf. Kiefert, 'Zur Geschichte der Militärbibliotheken in Hannover', 50-51. Het Provinciaal Utrechtsch Genootschap had overigens liever geen militairen als bestuurders aangezien deze regelmatig van standplaats veranderden (Singels, *Uit de geschiedenis van het P.U.G. (Provinciaal Utrechtsch Genootschap) 1773-1923*, 53).

45 Cf. Teitler, *De wording van het professionele officiers-corps*, 9-10.

46 Van Hasselt, *De kragt des oorlogs*, deel 1, [1X].

47 Von Scharnhorst, *Ausgewählte militärische Schriften*, 355, noot 3.

48 De Beaurain, *Histoire de la campagne de M. le Prince de Condé, en Flandre en 1674*, 'Liste des souscripteurs'.

49 Van Gaudi, *Instructie opgedragen aan de officieren van de infanterie*, *5r., *5v., *8r.

50 De Beaurain, *Histoire des quatre dernières campagnes du maréchal de Turenne en 1672, 1673, 1674 & 1675*, 213.

51 Roesch, *Plans von zwey und vierzig Haupt-Schlachten, Treffen und Belagerungen des Siebenjaehrigen Kriegs*, 'Höchst, Hohe und Hochverehrende Herren Subscribenten ...'

52 ('s-Gravenhage 1794). Exemplaar: Bibliotheek Universiteit van Amsterdam, sign.: OTM: 59-442.

53 Zie over Hennert: Hoefer, 'Mededeelingen omtrent het onderwijs in de versterkingskunst aan onze hooge en illustre scholen', 223, Van Winter, *Hoger beroepsonderwijs avant-la-lettre*, 40, Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, deel VIII, 605-608, en ten slotte (voor vooral diens pennenvruchten): Biersen de Haan, *Bibliographie Néerlandaise historique-scientifique des ouvrages importants dont les auteurs sont nés aux 16e, 17e et 18e siècles, sur les sciences mathématiques et physiques, avec leurs applications*, 122.

54 Gedateerd 10 oktober 1794.

55 Hennert, *Dissertations sur la fortification permanente*, XI-XII.

56 Cit. in: Idem, XII.

57 Ibidem.

58 Zie over dit handboek hoofdstuk 10, §3.

59 Cit. in.: Kiefert, 'Zur Geschichte der Militärbibliotheken in Hannover', 288-289.

60 Hoefer, 'Mededeelingen omtrent het onderwijs in de versterkingskunst aan onze hooge en illustre scholen', 224.

61 Cit. in: Geisweit van der Netten, *Algemeen samenstel der militaire pligten, kundigheden en dienst-verrichtingen*, v. Zie over Geisweit van der Netten hoofdstuk 2, §3.1, hoofdstuk 9, §6.3. en vooral hoofdstuk 10.

62 Het gaat om de volgende bibliotheken: 7e, 10e, 11e Bataljon Infanterie (Kesman, *Recueil van den zakelyken inhoud van alle sedert den jare 1795 gestelde ordres van den lande de armée over het algemeen betreffende, thans nog in hun geheel of gedeeltelyk in werking*, 6, 7).

2 De geestelijke uitrusting van de Nederlandse militair uit vervlogen eeuwen

1 De Looper, *Negentig boeken. Een keuze-catalogus van 17e en 18e eeuwse uitgaven, voorzien van bio- en bibliografische aantekeningen, samengesteld ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan der Hogere Krijgsschool 1868-1958*, 6. Uiteraard is ook buiten en al dan niet los van Defensie militaire literatuur verzameld door bibliotheken, bijvoorbeeld door de Koninklijke Bibliotheek en de Universiteitsbibliotheek Leiden, zie bijvoorbeeld: Bartels, *Presenteer! De Nederlandse militair twee eeuwen te boek (1795-1995)*, Van Dissel, *Varen en vechten's Lands zeemacht (1597-1795) in druk, respectievelijk: Breugelmans (eindred.)*, *Goed gezien. Tien eeuwen wetenschap in handschrift en druk*.

2 Sloos, *Warfare and the age of printing*.

3 Meer hierover in hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: *De bibliotheken van het Depot van Oorlog 1806-1810/1813 en het Archief van Oorlog 1814-1841*.

4 Een aantal (1, 2, 3 en sommige van de onder 6 genoemde collecties) bouwde voort op boekencollecties van instellingen als de Raad van State of delen van collecties van militaire bibliotheken uit de tijd van de Republiek. Ook het Legermuseum, gevestigd in het kasteel De Doorwerth nabij Arnhem, waar een belangrijke boekencollectie aanwezig was die deels bestond uit historisch bezit van Defensie, viel onder de verantwoordelijkheid van het Departement van Defensie. Al in 1928 was bepaald dat het museum 'zou blijven behoorlen tot de bemoeienissen', hetgeen tot de verzelfstandiging van het museum in 2003 zo is gebeven.

5 Van Hilten, *Van capitulatie tot capitulatie*, 26.

6 Schoenmaker, *Plein 4. De geschiedenis van een logement en een departement*, 109.

7 Schulten, 'De KMA en de Tweede Wereldoorlog', 282.

8 Nasporingen en studiën op het gebied der Nederlandse-Indisch krijgsgeschiedenis. Zes en veertigste jaarverslag (tot en met 31 december 1940) [Krijgsgeschiedkundig archief van den Generalen Staf], [1].

9 Van Ojen jr., 'Studiecentrum van onze krijgsgeschiedenis 70 jaar 1891 - 24 april - 1961', 149.

10 Schoenmaker, *Plein 4. De geschiedenis van een logement en een departement*, 105.

11 Bevaart, *Bronbeek. Tempo doeloe der liefdadigheid*, 120.

12 Na voltooiing van deze studie verscheen: Jos Smeets, Marius van Houten. *Marechaussee en diplomaat* (Amsterdam 2011).

13 Van Mourik-Karremans, *Negentig jaar Legermuseum 1913-2003*, 42.

14 Feitsma, 'Zestig jaar Legermuseum 1913-1973, 5 augustus', 47.

15 R., 'Het Nederlandsche Leger-museum', 18.

- 16 *Nederlandsch Legermuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1945. Voorafgegaan door een kort overzicht over de jaren 1940 tot en met 1944*, 11.
- 17 Naast een collectie prenten en tekeningen van vooral uniformen, *Nederlandsch Legermuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1945*, 5-6.
- 18 Van Mourik-Karremans, *Negentig jaar Legermuseum*, 52.
- 19 R., 'Het Nederlandsche Leger-museum', 18-19.
- 20 Baard, *Kunst in schuilkelders*, 68.
- 21 R., 'Het Nederlandsche Leger-museum', 19.
- 22 *Nederlandsch Legermuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1945*, 8-9.
- 23 Idem, 11.
- 24 Van Mourik-Karremans, *Negentig jaar Legermuseum*, 44.
- 25 *Nederlandsch Legermuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1945*, 7.
- 26 Schulten, 'De KMA en de Tweede Wereldoorlog', 264-265.
- 27 Schönau werkte laatstelijk als assistent en daarvoor als klerk bij de Stadsbibliotheek Haarlem (e-mail d.d. 03-01-2006 van mevrouw A. van de Bergh, conservator bibliotheek Stadsbibliotheek Haarlem). Zie over deze bibliotheek Jaspers, *De zestiende eeuw in de Stadsbibliotheek Haarlem*.
- 28 Schulten, 'De KMA en de Tweede Wereldoorlog', 282.
- 29 Schönau, 'Militair-wetenschappelijk bibliotheekwezen', 147.
- 30 Zie over boeken aanwezig in militaire kantines: hoofdstuk 14, §10.
- 31 Een volledig overzicht staat in het Verslag over het jaar 1941, Historische Verzameling KMA, zie: Schulten, 'De KMA en de Tweede Wereldoorlog', noot 75 bij hoofdstuk 4, p. 578.
- 32 Arendsen, *Catalogus van de historische collectie in de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine*, [5].
- 33 Vergelijk: Arendsen, *Catalogus van de historische collectie in de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine*, noot 11.
- 34 Baard, *Kunst in schuilkelders*, 32.
- 35 BWN, II, 273-275.
- 36 Schulten, 'De KMA en de Tweede Wereldoorlog', 284.
- 37 Wolf, 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie vanaf 1828', 99.
- 38 Zie over dit onderwerp: De Moulin (red.), 's-Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht (1822-1865).
- 39 Knijff, 'Peu lire, beaucoup faire. De oude drukken van de bibliotheek van de Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen (1815-1868), nu in de Universiteitsbibliotheek Utrecht', 217-242, 263-272. Zie ook: <http://repertorium.library.uu.nl/home.htm> voor een lijst van de boeken van zowel voor als na 1800.
- 40 Persoonlijke bescheiden F.A. Hoefer in collectie Legermuseum. Zie voorts Charité (red.), *Biografisch woordenboek van Nederland* (hierna: BWN), deel II, 232-234.
- 41 Over het Legermuseum zie: Feitsma, 'Zestig jaar Legermuseum 1913-1973, 5 augustus', 43-55; Puype, *The Legermuseum in Delft, Netherlands; Rede gehouden door F.G.A. Ermel Scherer Gep. Luitenant-Generaal, Inspecteur-Generaal der Artillerie bij de opening van het Nederlandsch Artillerie-Museum op het Kasteel 'de Doorwerth' den 5 Augustus 1913*, 13-14; Van Leeuwen, '1988: 75 jaar Legermuseum', 7. Van Mourik-Karremans, *Negentig jaar Legermuseum 1913-2003*.
- 42 *Verslag omtrent het Nederlandsch Legermuseum over 1929*, 8.
- 43 *Verslag omtrent het Nederlandsch Legermuseum over 1934*, 18.
- 44 Ibidem.
- 45 *Verslag omtrent het Nederlandsch Legermuseum over 1935*, 13.
- 46 Zie over hem hoofdstuk 15, §6.
- 47 *Verslag omtrent het Nederlandsch Legermuseum over 1928*, 12.
- 48 In 1938-1939 trad de historicus Jan Willem Wijn (1891-1965) op als waarnemend directeur van het Legermuseum.
- 49 Gemeentearchief Rotterdam, catalogusnr. P 005814-1 (portretfoto met beschrijving) en Burgerlijke Stand Rotterdam, aktenr. 2910.
- 50 Arch. LM, Register van ingekomen en uitgegane stukken, 18-12-1940. Arch. LM, Register van ingekomen en uitgegane stukken, 20-02-1948. Zie over de verzamelaar Koch: Buijnsters, 'Mr. Ferdinand Casper Koch (1873-1957) als boekverzamelaar', 143-158 en Buijnsters, *Geschiedenis van de Nederlandse bibliofilie. Boek- en prentverzamelaars 1750-2010*, 261-270.
- 51 Arch. LM, Register van ingekomen en uitgegane stukken, 13-01-1947.
- 52 Arch. LM, Register van ingekomen en uitgegane stukken, 20-05-1947.
- 53 Arch. LM, Register van ingekomen en uitgegane stukken, 02-11-1947, 23-12-1947.
- 54 *Nederlands Legermuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1947*, 16.
- 55 *Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1957*, 3.
- 56 Die Bibliothek F.C. Koch, Den Haag (Hamburg 1974). – Veilingcatalogus (Auktion 203) Dr. Ernst Hauswedell & Ernst Nolte.
- 57 Zie hierover: Sloos, 'Je maintiendrai. De oudste boeken van het Legermuseum en van Defensie', 151-191.
- 58 De Vries, *Hartman's Dutch gunmakers from the 15th to the 20th century*, 20.

- 59 Nederlandsch Legermuseum 'Generaal Hoefler'. Jaarverslag 1952, 3.
- 60 Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler'. Jaarverslag 1961, 15-16, Jaarverslag 1966 Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler', 27.
- 61 Jaarverslag 1963 Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler', 7.
- 62 Jaarverslag 1965 Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler', 32.
- 63 Jaarverslag 1966 Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler', 13.
- 64 Zie bijvoorbeeld: Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler'. Jaarverslag 1957, 4.
- 65 Archief LM, J.G. Schönaau, 'Nota aan de Bibliothecaris van het Ministerie van Oorlog' inzake 'Afvoer van boeken en periodieken', d.d. 14 maart 1959.
- 66 Schönaau, 'Militair-wetenschappelijk bibliotheekwezen', 147-148.
- 67 Idem, 148.
- 68 Wolf, 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie vanaf 1828', 99, Van Eyk, 'De paradepaarden van het Legermuseum. Duizend oude drukken', 85. De Looper, *Negentig boeken*.
- 69 Cit. in: De Looper, *Negentig boeken*, 5-6.
- 70 In de wandelgangen wordt deze historische bibliotheek aangeduid als de bibliotheek van het Ministerie van Oorlog. Toen de overdracht plaatsvond was echter al de aanduiding Ministerie van Defensie ingevoerd, reden om de bibliotheek hier ook zo aan te duiden.
- 71 Nasporingen en studiën op het gebied der krijgsgeschiedenis. Eenzestigste jaarverslag 1 januari 1967-1 januari 1968, 43.
- 72 Nasporingen en studiën op het gebied der krijgsgeschiedenis. Zestigste jaarverslag 1 januari 1966-1 januari 1967, 35.
- 73 Jaarverslag 1974 Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler' te Leiden/Delft, 13.
- 74 Jaarverslag 1966 Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler', 27.
- 75 Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler'. Jaarverslag 1959, 4.
- 76 Archief LM, J.G. Schönaau, 'Nota aan de Bibliothecaris van het Ministerie van Oorlog' inzake 'Afvoer van boeken en periodieken', d.d. 14 maart 1959.
- 77 Zie: Schoenmaker, *Plein 4. De geschiedenis van een logement en een departement*.
- 78 Zie voor de ontstaansgeschiedenis van het ministerie: Van Schie, *Inventarissen van de archieven van het Comité tot de Algemene Zaken van het Bondgenootschap te Lande, 1795-1798*, van het ministerie van Oorlog, 1798-1810/1813 en van enige zelfstandige organen van dit ministerie, 1793-1813, 10-22, 49-62, en Beth, *De Departementen van Algemeen Bestuur, gedurende het tijdvak 1798-1907*.
- 79 Zie: Fontaine, *De Raad van State, zijn taak, organisatie en werkzaamheden in de jaren 1588-1590*.
- 80 Sloos, *Warfare and the age of printing*, passim.
- 81 Ibidem.
- 82 Zie: Wiekart, 'De bibliotheek van prins Maurits'.
- 83 Renting, *The seventeenth-century Orange-Nassau Library*, 100-103.
- 84 Idem, 71, 73.
- 85 Idem, 57-62. Sloos, *Voor den dienst der Armée*, §1.1, 2.2.
- 86 Idem, 73.
- 87 Sloos, "'Bergt u in u schilt." Minder bekende krijgskundige ideeën van prins Maurits, in 1618 door een bewonderaar te boek gesteld', 11.
- 88 Zie over de lotgevallen van de stadhouderlijke bibliotheek in 1795: Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 1-23; Kuijpers, *Boeken van Oranje. De Oranje-Nassaubilothek ten tijde van Willem III*, passim en in het bijzonder p. 29-30.
- 89 Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 77.
- 90 Van Drimmelen e.a. (red.), *Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek*, 114-115 en Sloos, "'Bergt u in u schilt." Minder bekende krijgskundige ideeën van prins Maurits, in 1618 door een bewonderaar te boek gesteld', 11. Zie over dit boek ook hoofdstuk 3.
- 91 Loonstra, *Uit Koninklijk Bezit. Honderd jaar Koninklijk Huisarchief: de verzamelingen van de Oranjes*, 177-178.
- 92 Nationaal Archief, Den Haag, Depot-generaal van Oorlog, 1806-1811, nummer toegang 2.01.14.05, inv.nr. 17, 19. Zie over het Depot van Oorlog voorts: Van Schie, *Inventarissen van de archieven van het Comité tot de Algemene Zaken van het Bondgenootschap te Lande, 1795-1798*, van het ministerie van Oorlog, 1798-1810/1813 en van enige zelfstandige organen van dit ministerie, 1793-1813, 144-145, Berthaut, *Les ingénieurs géographes 1624-1832*, 211-230, Van der Linden, *Topografische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*, 11-12. Over Krayenhoff verscheen onlangs de biografie: Uitterhoeve, *Cornelis Kraijenhoff 1758-1840. Een loopbaan onder vijf regeervormen*.
- 93 Van der Linden, *Topografische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*, 11.
- 94 NL-HaNA, Depot-Generaal, 2.01.14.05, inv.nr. 19.
- 95 NNBW, III, kol. 716.
- 96 Dat het deze P.S.R. van Hooff betreft, is echter slechts een vermoeden, zie: *Naam-register der officieren van de Koninklijke Hollandsche Armee. Over het jaar 1807*, 114, 119 en: Van Meijgaard, *De Genie in de Bataafs-Franse Tijd*, 73-74.
- 97 NL-HaNA, Depot-Generaal, 2.01.14.05, inv.nr. 17.
- 98 NL-HaNA, Depot-Generaal, 2.01.14.05, inv.nr. 19.
- 99 Berthaut, *Les ingénieurs géographes*, 221.
- 100 Idem, 421.
- 101 Idem, 392.
- 102 Idem, 422.
- 103 Idem, 424.

- 104** NNBW II, kol. 866-867.
- 105** Anoniem, *Inventaris van het fragment-archief van het Archief van Oorlog en Topografisch Bureau (1811) 1814-1841*, 5.
- 106** Schoenmaker, *Plein 4. De geschiedenis van een logement en een departement*, 53.
- 107** Idem, 64-67.
- 108** Anoniem, *Inventaris van het fragment-archief van het Archief van Oorlog en Topografisch Bureau (1811) 1814-1841*, 6.
- 109** Idem, 7.
- 110** De kaartencollectie van het voormalige Archief van Oorlog berust vandaag de dag bij het Nationaal Archief, terwijl de boeken als (geïntegreerd) onderdeel van de historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie bij het Legermuseum berusten.
- 111** Sloos, *Voor den dienst der Armée*, I, §2.5.
- 112** Zie: De Roo van Alderwerelt, *De Grootmeester en de inspecteurs der artillerie van de Koninklijke Landmacht van 1814 tot 1839*, 51-72.
- 113** De Roo van Alderwerelt, *De Grootmeester en de inspecteurs der artillerie van de Koninklijke Landmacht van 1814 tot 1839*, 23.
- 114** De Roo van Alderwerelt, *De Grootmeester en de inspecteurs der artillerie van de Koninklijke Landmacht van 1814 tot 1839*, 52. Zie ook: De Bas, *Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd*, deel IV, 108-124.
- 115** De Roo van Alderwerelt, *De Grootmeester en de inspecteurs der artillerie van de Koninklijke Landmacht van 1814 tot 1839*, 73.
- 116** Ibidem.
- 117** Idem, 59.
- 118** Ibidem.
- 119** Idem, 63.
- 120** Idem, 66.
- 121** 's Gravenhaagsche stads almanak voor het jaar 1840, 104.
- 122** De Roo van Alderwerelt, *De Grootmeester en de inspecteurs der artillerie van de Koninklijke Landmacht van 1814 tot 1839*, 23.
- 123** Idem, 21.
- 124** Zie over hem: Van Hoof, *Menno van Coehoorn 1641-1704. Vestingbouwer, belegeraar infanterist, en in het bijzonder over zijn belangrijkste publicatie, Nieuwe vestingbouw, op een natte of lage horisont; ...* (Leeuwarden 1685), 33-36.
- 125** Idem, 20-21. Wijn, *Het Staatsche leger, 1568-1795. Het tijdperk van de Spaanse Successieoorlog, 1702-1715*, deel III, 427. Vriendelijke mededeling door dr. Olaf van Nimwegen.
- 126** Zie over het manuscript van Gelinck, getiteld *Memorie en korte beschrijvinge van de fondamenten van de artillerie ...*: Van Nimwegen, 'Kanonnen en houwiters. De Staatse veldartillerie in de eerste helft van de achttiende eeuw', 50-66. Zie over Van Amama's inscriptie: Hoftijzer, 'Boeken met geschiedenis', 252-253. Het boek was daarvoor eigendom van Sibolt van Adélen van Cronenburgh (1601-1644), wiens inscriptie staat op een eerder schutblad. Deze Sibolt was een oom van moederszijde van Van Amama. Zie over Tieboel: Ringoir, *Afstammingen en voortzettingen der Genie en Trein*, 34.
- 127** Zie over Bignon: Hoftijzer, 'Boeken met geschiedenis', 248-249. Zie over boeken met het supra libros R.V.S. hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: *Oude en vorstelijke boeken voor een nieuwe instelling*.
- 128** Het betreft: Diego Ufano, *Artillerie. C'est à dire vraye instruction de l'artillerie et de toutes ses appartenances. ...* (Frankfurt am Main 1614), Michael Mieth, *Artilleriae recentior praxis. Oder neuere geschütz Beschreibung ...* (Frankfurt am Main, Leipzig 1684), Nicolas-François de Blondel, *L'art de jeter les bombes* (Parijs 1699), Christoph Friedrich von Geissler, *Neue, curieuse und vollkommene Artillerie, ...* (Dresden 1707), Johann Christoph Meinig, *Grund-lehren der Artillerie. ...* (Leipzig 1734), Pierre Surirey de Saint Remy, *Memoires d'artillerie, ...* (Parijs 1745) 3 dln., Heinrich Otto von Scheel, *Memoires d'artillerie contenant l'artillerie nouvelle, ou les changemens faits dans l'artillerie françoise en 1765* (Kopenhagen 1777), Jacob von Mauvillon, *Essai sur l'influence de la poudre à canon dans l'art de la guerre moderne, ...* (Dessau 1783), Gaspard Monge, *Description de l'art de fabriquer les canons, ...* (Parijs 1793/1794).
- 129** Joseph de Guignes (red.), Joseph Amyot (vert.), *Art militaire des Chinois, ou recueil d'anciens traités sur la guerre, composés avant l'ère chrétienne, ...* (Parijs 1772). Een exemplaar van dit werk is overigens ook aanwezig in de historische bibliotheek van de Hogere Krijgsschool, die in het bezit kwam van dit werk via de Rijdende Artillerie.
- 130** Zie voor een selectie van boeken met onder meer eigendomskenmerken in andere boeken in deze collectie: Hoftijzer, 'Boeken met geschiedenis', 244-259.
- 131** Zie over dit geslacht: Van Epen, *Het geslacht De Veye. Genealogie met biographische aantekeningen, Nederland's Patriciaat 1912 en 1951*, Veeren, 'De Veye', kol. 181-186.
- 132** *Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Oorlog* (1850) passim.
- 133** *Catalogus der bibliotheek van het Departement van Oorlog* (1878) passim.
- 134** De bij de departementsbibliotheek binnengekomen boeken van de De Veye's betroffen overigens ook negentiende-eeuwse boeken. Incidenteel duikt bij raadpleging van een boek uit de omvangrijke, circa 250.000 banden tellende, boekencollectie van het Legermuseum een negentiende-eeuwse uitgave op met een eigendomskenmerk van de De Veye's op. Omdat alleen de circa 4000 boeken van vóór 1801 van het Legermuseum systematisch zijn onderzocht, kan over boeken van later datum die mogelijk van de De Veye's zijn geweest geen zinnig

woord worden gezegd. Een omstandigheid waarin waarschijnlijk niet snel verandering zal komen.

135 Zie over de voorgeschiedenis van het Corps Ingenieurs: Sneep, 'Het Corps Ingenieurs in het Staatsche Leger', 150-154.

136 Zie over deze functie: Sneep, 'Het Corps Ingenieurs en de Directie der Fortificatiën in het Staatse Leger', 16-21. Zie over de genie in het algemeen vanaf 1748: Elands e.a., *250 jaar Genietroepen 1748-1998*.

137 Zie ad. 2.1, nr. II.1, 2, 3.

138 Deze dubbelfunctie was al een feit sinds 1770, onder Carel Dumoulin; zie: Mascheck, *Geschiedenis van het Korps Nederlandsche Mineurs en Sappeurs van de vroegste dagen tot op den tegenwoordigen tijd* 1852, 57.

139 De Veye vertrok hier in 1763 naartoe voor het neerslaan van een betrekkelijk omvangrijke slavenopstand. Hij maakte deel uit van de ongeveer 660 officieren, onderofficieren en manschappen die aan boord waren van een kleine vloot van zes schepen die op 6 november van genoemd jaar de rede van Texel verlieten. Dit expeditielegertje moest de Nederlandse gouverneur op Berbice en zijn kleine troepenmacht ondersteuning bieden. Zie hierover: Bosman, 'De ontwerpen van François Samuel de Veye (1726-1797) voor Berbice', 44-63.

140 Zie over F.S. de Veye ook: Moreau, *Bolwerk der Nederlanden. De vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw*, 80, 192, 260.

141 Zie voor alle verdere militaire nazaten van het geslacht ad. 2.1.

142 Zie: ad. 2.1, nr. IIIa.2, 3, IV.1, 2, 3, IIb. 2.

143 Scholten, *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795*, 84.

144 Tydeman, *Levensbijzonderheden van den luitenant-generaal baron C.R.T. Krayenhoff; door hem zelve in schrift gesteld en op zijn verlangen in het licht gegeven*. Zie over hem voorts: Uitterhoeve, *Cornelis Kraijenhoff 1758-1840. Een loopbaan onder vijf regeervormen*.

145 Zie hoofdstuk 8, §5.

146 Zie: ad. 2, nr. 23.

147 Bigot de Morogues, *Zee-tactick of grond-regulen der krygskunde ter zee*, deel 1, f. 31 2r.

148 Cf. Schulten, *Contribution à l'étude des termes militaires français en néerlandais 1567-1625*. Van de Staatse officieren sprak in het laatste kwart van de achttiende eeuw 64,08% Frans; zie: Zwitzer, 'De militie van den staat', 124.

149 Woelderink, *Het Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage*, 29.

150 Idem, 46, 65.

151 Zie hierover: Fox, 'Militaire entourage rondom Oranje. De totstandkoming van het Militaire Huis in de eerste helft van de negentiende eeuw', 6-37, en Van Woensel, *Militairen aan het hof. De geschiedenis van het Militaire Huis 1849-2005*.

152 Sloos, *Warfare and the age of printing*.

153 Sloos, 'Een koning met liefde voor het boek', 131.

154 Idem, 130.

155 Zie over deze school: Bevaart, *De Gouden Zon. De hogere vorming van officieren der Koninklijke Landmacht 1868-1992*.

156 Bevaart, *De Gouden Zon. De hogere vorming van officieren der Koninklijke Landmacht 1868-1992*, 54.

157 Idem, 53.

158 *Regeling van de Hoogere Krijgsschool, ingesteld bij de Wet van 21 Juli 1890 (Stbl. No. 126)*, tot regeling van het Militair Onderwijs bij de Landmacht, voor zoover daarbij de opleiding voor den officiersrang en de hogere vorming van den officier zijn betrokken, Artikel 24 en p. 30. Zie over de bibliotheek van de Hogere Krijgsschool: Sloos, *Voor den dienst der Armee*, 1, 69-70.

159 De bibliotheek wordt van begin af aan genoemd in de *Regeling van de Hoogere Krijgsschool, ingesteld bij de Wet van 21 Juli 1890 (Stbl. No. 126)*, tot regeling van het Militair Onderwijs bij de Landmacht, voor zoover daarbij de opleiding voor den officiersrang en de hogere vorming van den officier zijn betrokken, Artikel 24.

160 Zie hoofdstuk 6.

161 Zie over Van Kleef: De Fouw, *Philips van Kleef. Een bijdrage tot de kennis van zijn leven en karakter*, en Oudendijk, *Een Bourgondisch ridder over den oorlog ter zee. Philips van Kleef als leermeester van Karel v.*

162 Cf. Valkema Blouw, *Typographia Batava 1541-1600*. In *ordinem digressit A.C. Schuytvlot. Repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600*, nr. 3996 en de literatuur genoemd in voorgaande noot.

163 *Catalogus van de boeken, behoorende tot de bibliotheek van de Hoogere Krijgsschool*. 1 April 1892, [III].

164 Aldus de tekst op een ex libris in een exemplaar van De Quincy (1666-1739), *L'art de la guerre: contenant les instructions et maximes nécessaires pour tout homme de guerre, depuis le simple soldat jusqu'au général d'armée*, exemplaar Legermuseum, HB/P 1776-1777.

165 Deze kleine restantcollectie in Rijswijk is wel opgenomen in *Warfare and the age of printing*.

166 Het regiment dat op 25 november 1813 werd opgericht bleef aanvankelijk ongenummerd en kreeg vervolgens de naam Regiment Hussaren No. 4. Na samenvoeging van de Noord- en Zuid-Nederlandse troepen werd deze naam gewijzigd in Hussaren No. 6, dat tot 1841 zo zou blijven.

167 Zie over deze school ook hoofdstuk 9, §6.3.

168 Steenkamp, *De Nederlandsche rijsscholen*, 11.

169 Idem, 15.

170 Ibidem.

171 Idem, 16.

172 Zie hoofdstuk 9, §6.3.

173 Steenkamp, *De Nederlandsche rijsscholen*, 16.

174 Idem, 26-27.

175 Zie over de rol van vakliteratuur in het onderwijs bij de cavalerie in die periode: Sloos, 'Geducht wapen of showy horsemanship? Lansiers in het Nederlandse leger 1818-1849', 87-89.

176 Steenkamp, *De Nederlandsche rijsscholen*, 32.

- 177** Zie: Worsley e.a., 'De hoge school van de paard-rijkunst', 37-54, en catalogusnr. 71.
- 178** Hoffenaar, *Vuur in beweging. 325 jaar veldartillerie 1677-2002*, 24.
- 179** Kooijmans e.a., Repertorium van Ambtsdragers en ambtenaren 1428-1861, Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag, online raadpleegbaar databestand, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Repertorium/app/personen/11963> (februari 2011).
- 180** Parlement en politiek, Parlementair Documentatie Centrum Universiteit Leiden, www.parlement.com (februari 2001).
- 181** Zie over de Genie: Elands, *250 jaar Genietroepen 1748-1998*.
- 182** Huls, *Beleidsplan Geniemuseum 2004-2008*, 2.
- 183** Vriendelijke mededeling Hans Sonnemans, Geniemuseum Vught, d.d. 01-04-2011.
- 184** Vriendelijke mededeling drs. J.P.C.M. van Hoof, Nederlands Instituut voor Militaire Historie, d.d. 13-08-2007.
- 185** Wolf, 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie vanaf 1828', 98. *Reglement voor de Koninklijke Militaire Akademie*, 81.
- 186** *Reglement voor de Koninklijke Militaire Akademie* [1828], 27. Idem, 30. Van 1828-1830 was C. Tandel assistent-bibliothecaris; zie: Van Steijn, 1828 - 24 november - 1903. *Gedenkboek [KMA]*, 67, *Reglement voor de Koninklijke Militaire Akademie* [1828], 26.
- 187** Idem, 27.
- 188** Coenen, 'De oprichting van de KMA', 29-30.
- 189** Van Steijn, 1828 - 24 november - 1903, 5. http://www.europa-nu.nl/id/vgo9lkzpw2zu/i_p_delprat (28-12-2010).
- 190** Dat de KMA al in 1828 over een belangrijke bibliotheek beschikte, wordt geïllustreerd door het gegeven dat de bibliothecaris van begin af aan een nauwgezet omschreven, uniform droeg (Wolf, 1828-1978. *Honderdvijftig jaar Koninklijke Militaire Academie. Gedenkboek*, 138).
- 191** Wolf, 1828-1978. *Honderdvijftig jaar Koninklijke Militaire Academie*, 138.
- 192** Besluit 24 februari 1814, nr. 162. Zie: *Recueil militaire, bevattende de wetten, besluiten en orders, betreffende de Koninklijke Nederlandsche Landmagt. Gedrukt en uitgegeven op speciale autorisatie van het Department van Oorlog. ...* (hierna: RM) (1815) 124. Zie over deze school voorts: Janssen, 'De Artillerie- en Genieschool te Delft 1814-1828', 165-206. Janssen, *Op weg naar Breda. De opleiding van officieren voor het Nederlandse leger tot aan de oprichting van de Koninklijke Militaire Academie in 1828*, 267-352.
- 193** Moll, *Catalogus van de historisch-topografische bibliotheek*, deel I, v-vi.
- 194** Zie over deze scholen hoofdstuk 1, §2 en hoofdstuk 9, §6.2.
- 195** Sloos, *Warfare and the age of printing*, III, nr. 15060.
- 196** Als zodanig wordt dit boek nu opgenomen in deel 4 van de herziene uitgave van de bekende carto-bibliografie *Atlantes Neerlandici*: Van der Krogt, *Koeman's Atlantes Neerlandici* IV, nr. 44:21.
- 197** Zie de beschrijvingen van deze boeken in: Sloos, *Warfare and the age of printing*, passim.
- 198** Zie over de bewoningsgeschiedenis van het Kasteel van Breda: Van Wezel, *Het paleis van Hendrik III graaf van Nassau te Breda*, 12-13.
- 199** Wolf, 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie vanaf 1828', 95.
- 200** Coenen, 'De oprichting van de KMA', 56.
- 201** Wolf, 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie vanaf 1828', 95.
- 202** Ibidem.
- 203** Van Steyn, 1828 - 24 november - 1903, 5.
- 204** Hojel, 'Erardus Henricus Brouwer', 511.
- 205** Zie over Brouwer: Hojel, 'Erardus Henricus Brouwer', 505-515.
- 206** Zie over deze uitgave hoofdstuk 10, §2.1.
- 207** Van Steijn, 1828 - 24 november - 1903. *Gedenkboek [KMA]*, 67.
- 208** Aalders, *Tussen kazerne en universiteit*, 387.
- 209** Wolf, 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie vanaf 1828', 96.
- 210** Ibidem.
- 211** Hojel, 'Erardus Henricus Brouwer', 512.
- 212** Zie voor de waardering van Korndörffer als bibliograaf: Kok, 'Levensbericht van J.P.J.W. Korndörffer', 397-410.
- 213** *NNBW*, III, kol. 716.
- 214** Korndörffer, *Militair onderwijs in Nederland en Nederlandsch-Indië. (1735-1890). Eerste proeve van een bibliographisch overzicht*, supplementen in 1891 en 1892.
- 215** Kok, 'Levensbericht van J.P.J.W. Korndörffer', 403.
- 216** In de catalogi van het Haags Gemeentearchief (<http://www.denhaag.nl/home/bewoners/de-gemeente-Den-Haag/Haags-gemeentearchief.htm>) is dit document helaas niet terug te vinden (28-12-2010). Het wordt ook niet genoemd door Kossmann (Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw*) en Keblusek, *Boeken in de hofstad*.
- 217** Van Steijn, 1828-24 november-1903. *Gedenkboek [KMA]*, 74.
- 218** Ophorst, *Catalogus van de bibliotheek der Koninklijke Militaire Academie*.
- 219** Wolf, 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie vanaf 1828', 98.
- 220** Daarnaast ook van de Sectie Luchtmacht Historie van de Luchtmachtstaf en van het Bureau

Marechaussee Historie van de Staf van de Koninklijke Marechaussee.

221 Zie over het IMG: Schoenmaker, 'Clio at arms: military history in the Netherlands', 82-104.

222 Schönaau, 'Militair-wetenschappelijk bibliotheekwezen', 147.

223 BWN, II, 634-635.

224 Puype, *Arma index*, 121.

225 *Nasporingen en studiën op het gebied der krijgsgeschiedenis. Zestigste jaarverslag*, 36, 81-103.

226 Het Departement van Oorlog te Batavia in voormalig Nederlands-Indië beschikte ook over een uitgebreide bibliotheek, zie: *Catalogus van de bibliotheek van het Departement van Oorlog* (Batavia 1897-1906). Deze bibliotheek is echter in Indonesië achtergebleven. Een andere semi-militaire departementsbibliotheek, met onder meer de rubriek Krijgswezen, is die van het voormalig Ministerie van Koloniën, dat verantwoordelijk was voor het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL); zie: [Hartman], *Catalogus van de boeken en kaarten uitmakende de bibliotheek van het Departement van Koloniën. Met een naam- en zaakregister*, 292-311.

227 Beth, *De Departementen van Algemeen Bestuur gedurende het tijdvak 1798-1907*, 84-87.

228 Toen Minister van Marine mr. Joan Cornelis van der Hoop (1742-1825) op 13 maart 1825 overleed, hield ook zijn departement weer op te bestaan. De toestand in de Nederlandse koloniën en de uitgebroke Java-oorlog (1825-1830), was aanleiding om het bestuur van Marine en Koloniën, net als eerder in de jaren 1808-1810, in de hand van de Minister van Koloniën, mr. Cornelis Theodorus Elout (1767-1841), te verenigen; zie: Anoniem, *De opheffing van de Departementen van Marine en van Oorlog en de instelling van een Departement van Defensie*, 2). In de praktijk werden de marinezaken echter geregeld door een van de twee directeurs – een voor de zaken der marine en een voor de koloniën – die aan de minister werden toegevoegd. Zie: Beth, *De Departementen van Algemeen Bestuur gedurende het tijdvak 1798-1907*, 86. Nadat de oorlog op Java was beëindigd werd het Departement van Marine met ingang van januari 1830 weer van Koloniën afgescheiden. Tegelijkertijd ontstond door de rol die prins Frederik, Admiraal en Kolonel-Generaal, vervulde als een *trait-d'union* tussen de Departementen van Marine en van Oorlog, het, binnen marinekringen als gevaarlijk beschouwde, idee dat het beheer over vloot en leger zou moeten worden samengesmolten in een Departement van Defensie. Maar zover kwam het voorlopig niet (Anoniem, *De opheffing van de Departementen van Marine en Oorlog*, 4). In 1840 vond wederom een samenvoeging van het Ministerie van Marine met Koloniën plaats, welke twee jaar later weer ongedaan werd gemaakt.

229 *Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Marine* (1857) [3].

230 Backer Dirks, 'Levensberigt van Johan Marinus Obreen', 100.

231 Sloos, *Warfare and the age of printing*, I, nr. 09225.

232 Idem, nr. 09086. Boeken uit het bezit van Van Kinsbergen, inclusief eigen werk, berusten als onderdeel van diens legaat bij het Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam, zie: <http://www.iisg.nl/collections/akademiebibliotheek/themes/military-nl.php> (februari 2011). Zie over deze boeken voorts: Prud'homme van Reine, *Jan Hendrik van Kinsbergen 1735-1819. Admiraal en filantroop*, 37-42.

233 *Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Marine. Eerste vervolg tot 1 Julij 1859*, [4].

234 NNBW, IV, kol. 506-507, zie over de modellenkamer: Lemmers, *Techniek op schaal. Modellen en het technologiebeleid van de Marine 1725-1885*, en over Backer Dirks in het bijzonder 29, 229.

235 [Backer Dirks], *Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Marine* (1889) I.

236 Van der Werff, *Catalogus der bibliotheek van het Departement van Marine, bijgewerkt tot ultimo december 1911*.

237 Zie voor een inleiding over vakliteratuur voor de marine tot 1795: Van Dissel, *Varen en vechten. 's Lands zeemacht (1597-1795) in druk*.

238 Arendsen, *Catalogus van de historische collectie in de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine*, [3].

239 Idem, [3].

240 Ibidem.

241 [Slingervoet Ramondt], *Catalogus der bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord*, [III].

242 NNBW, IV, kol. 506-507, Lemmers, *Techniek op schaal*, 29, 229.

243 Arendsen, *Catalogus van de historische collectie in de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine*, [3].

244 [Slingervoet Ramondt], *Catalogus der bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord*, [III].

245 Arendsen, *Catalogus van de historische collectie in de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine*, [5].

246 Idem, [9].

247 Zie over (de) pronkstukken in de historische collectie van de bibliotheek van het KIM: Elphick, '6. Kunstschaten en herinneringsvoorwerpen', 251-254.

248 Deze bevinden zich in de bibliotheek van het KIM.

249 Bevaart, *Bronbeek. Tempo doeloe der liefdadigheid*, 20.

250 Idem, 13, 20-21.

251 Idem, 25.

252 Smits, *Gedenkboek van het Koloniaal-Militair Invalidenhuis Bronbeek*, 98.

253 Ibidem, 98.

254 Idem, 220.

3 De eerste beschrijving van de Nederlandse artillerie

1 Zie over deze onderverdeling hoofdstuk 8, §4.

2 Hoewel het boekblok van deze foliouitgave bibliografisch een geheel vormt, hebben de genoemde delen twee tot en met vier elk een eigen gegraveerde titelpagina, zoals wel vaker voorkomt. De aangehaalde titel van het boek staat op de gegraveerde titelpagina die geldt voor het gehele werk. Deze is gebonden vóór het eerste gedeelte. Het boek is rijk geïllustreerd met zowel illustraties binnen de tekst als achttien platen daarbuiten. De meeste platen (tien) zijn plano's, dat wil zeggen over twee pagina's tegenover elkaar. Daarnaast zijn er zes platen die uitgevouwen kunnen worden. Naast twee platen over één pagina zijn drie tekstillustraties ook paginagroot. Dat maakt met één kleine tekstillustratie een totaal van 22 illustraties en 4 gegraveerde titelpagina's.

3 Zie bijvoorbeeld: (over J. van Belle) Sloos, "Dien prijzenswaardigen, heiligen, ja goddelijken dorst naar wetenschappen"; de Rotterdamse katholieke uitgeverij Van Belle en het tijdschrift "Encyclopédie" (1847-1873), 237-262, en (over D. du Mortier) Sloos, "Kort maar krachtig." De firma Du Mortier en Zoon (1754-1854), dé schoolboekenuitgever van Nederland, 156-196. Deze uitgevers schreven beiden boeken over onderwerpen die aansluiten bij hun specialisaties en gaven die zelf uit.

4 Cf. Hoftijzer, 'Nederlandse boekverkoopersprivileges in de zeventiende en achttiende eeuw', 49-62.

5 Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw*. Biographisch woordenboek van boekverkoopers, uitgevers, boekdrukkers, boekbinders enz., 186.

6 Zie over de uitgebreide Franstalige uitgave, waarin (op p. 98-103) aandacht wordt besteed aan Brazilië: *Catalogue twenty-five 250 fine and interesting old books in many field and atlases. A selection from our stock in chronological order*, 95-96.

7 Zie de Short-title Catalogue, Netherlands (STCN, www.stcn.nl), onder Albert Girard als auteur.

8 Nadine Orenstein, *Hendrick Hondius and the business of prints in seventeenth-century Holland*, 109.

9 Dit kan worden opgemaakt uit de tekst op de platen in het Nederlands, Frans en Latijn.

10 Zie: Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, deel VIII, 1039, Bierens de Haan, *Bibliographie néerlandaise historique-scientifique des ouvrages importants dont les auteurs sont nés aux 16e, 17e et 18e siècles*, 129. Het wordt niet genoemd in Breman, *Books on military architecture printed in Venice*.

11 Hoogendoorn, *Bibliografie van de Nederlandse exacte wetenschappen*. Deel 1 (ca 1470 tot ca 1670) (concept) 328-329, nr. HondiusH031. De gegevens van deze uitgave zijn: Pietro Sardi, *Discorsi sopra la necessità dell' architettura militare* (Venetië 1642), exemplaren hiervan zijn

aanwezig in de Biblioteca Nazionale Marciana, nr. D 007D 094) en in de Universitätsbibliothek Göttingen, nr. 8 AUCT GR VI, 4241 (6) (HG-MAG).

12 Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, deel VIII, 1041. In het NNBW, VIII, kol. 806, wordt het werk alleen genoemd als een uitgave van Hondius.

13 Bardin, *Dictionnaire de l'armée de terre ou recherches historiques sur l'art et les usages militaires des anciens et des modernes*, deel [5], 3942, Cockle, *A bibliography of military books up to 1642*, nr. 816, Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 945, Rumpf, *Allgemeine Literatur der Kriegswissenschaften*, deel 1, nr. 4776.

14 Bierens de Haan, *Bibliographie néerlandaise historique-scientifique*, 129.

15 Orenstein, *Hendrick Hondius and the business of prints in seventeenth-century Holland*, 121.

16 Zie: Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie van de vroegste tijden tot heden*, deel II, passim. Ten Raa, *Het Staatse Leger 1568-1795*, deel III, 196, Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits*, passim, Van den Berg, *Geschiedenis van de Mineurs, Sappeurs en Pioniers, met name in de Nederlanden, tot in de tijd van Prins Maurits*, passim, Zandvliet (red.), *Maurits, prins van Oranje*, passim.

17 Von Geissler, *Neue, Curieuse und vollkommene artillerie*, ..., f. biv. nr. 13.

18 Geuss, 'Versuch einer Artillerie-Bibliothek, worin die vornehmsten die Geschütz-kunst betreffenden Schriften in chronologischer Ordnung angezeigt sind', 308.

19 Schütte, *Architekt und Ingenieur. Baumeister in Krieg und Frieden*, nr. 315 (Franstalige editie).

20 Orenstein, *Hendrick Hondius*, 109.

21 Zie STCN; het betreft de uitgaven *Præstantium aliquot theologorum, qui rom. antichristum præcipue oppugnantur, effigies* (1602) en *Perspective id est, Celeberrima ars insipientis aut transpicientis oculorum aciei* (1605).

22 Bierens de Haan, *Bibliographie néerlandaise historique-scientifique* ..., 129.

23 Hiervan is voor zover bekend geen exemplaar aanwezig in een openbare collectie. Het boek wordt genoemd door Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, deel II, 226, en Ten Raa, *Het Staatse Leger*, deel II, 38, noot 1 en 201. Op 10 augustus 2005 werd een exemplaar geveild bij Marc van de Wiele in Brugge (lotnr. 198), dat in particulier bezit bleef. Zie veilingcatalogus Marc van de Wiele, Brugge, 8-10-2005, nr. 198. Dit exemplaar was blijkens een eigendomsstempel overigens afkomstig van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en staat niet in haar catalogus.

24 De Cank, 'De Officina Plantiniana en de Elzeviers, 1641-1656', 189.

25 De diverse productie van Hondius komt ook tot uiting in de verschillende interpretaties van zijn werk. De series prenten met een gegraveerde titelpagina, die in de STCN zijn opgenomen als

- 'books of plates', rekent N. Orenstein in haar studie *Hendrick Hondius* niet tot zijn boeken. Zij komt zodoende uit op elf werken, uitgegeven in de periode 1604-1637. Overigens blijkt uit de STCN dat Hondius al in 1602 een 'book of plates' mét typografische tekst uitgaf, dat niet door Orenstein wordt vermeld.
- 26 De STCN levert nu (04-04-2011) 33 treffers op, uitgegeven in de periode 1599-1649.
- 27 Orenstein, *Hendrick Hondius*, 40, 55.
- 28 Eadem, 56.
- 29 Dubourg Glatigny, 'Hans Vredeman de Vries en de perspectiefleer', 131.
- 30 Zie over het eerste vuurgeschut in de Nederlanden en de benaming daarvan: Hoffenaar, *Vuur in beweging*, 9-10, De Geïntegreerde Taalbank, <http://gtb.inl.nl/?owner=WNT, en Kuypers, Geschiedenis der Nederlandsche artillerie>, 165-265.
- 31 Het boekje uit 1588 is het eerste, aldus Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, deel II, 191. Hiervan is één exemplaar bekend, bewaard in de Koninklijke Bibliotheek, signatuur 1702 C 60:1.
- 32 *Der bussen meestersye* (Amsterdam 1593), bij dezelfde uitgever.
- 33 Zie STCN.
- 34 *Nieuwe const van het bossenschietsen* (Amsterdam 1601), British Library, Londen, signatuur 534.f.38:3. Zie STCN.
- 35 Het wordt genoemd in Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, II, 191.
- 36 *Catalogue de la bibliotheque et des instruments de musique de feu M. Ch. Edm. H. de Coussemaker*, nr. 1116.
- 37 Het betreft uitgaven van achtereenvolgens Abel van der Storck in Amsterdam, en Casparus Lootsman en Jacob II Konijnenbergh in Amsterdam.
- 38 Friedrich von Sedlitz, *Büchsen-Schiesserey-Kunst. Auß der Holländischen Sprach in die Hochteutsche übersetzt* (Frankfurt am Main 1676). Zie de Gemeinsamer Verbundkatalog, www.gbv.de (januari 2011).
- 39 Het betreft: Gerrit van der Tollen, *Het nieuw licht der bosschietery. Zijnde een volkomen onderwijsing van het konstapelschap* (Vlissingen 1701, 17??, en tweede helft achttiende eeuw), en Pieter Hellingwerf, *Hoornse beknopte bosschietery, dat is: een verhandeling, zoo wegens de kruytrekening tot alderhande stukken, als mede het werpen der bomben, als anders, de konstapelschap betreffende* (Amsterdam 1714, 1742, 1751).
- 40 Zie over dit boek: Cockle, *A bibliography of military books*, nr. 684.
- 41 Partington, *A history of Greek fire and gunpowder*, 166.
- 42 Diego Ufano, *Archeley, das ist, Gründlicher und eygentlicher Bericht, von Geschütz und aller Zugehör* (Zutphen 1630).
- 43 Cf. Van Nimwegen, 'Deser landen crijchsvolck.' *Het Staatse leger en de militaire revoluties 1588-1688*, 445, noot 32.
- 44 Zie over Van Meterens werk: Verduyn, *Emanuel van Meteren, Brummel, Twee ballingen 's lands tijdens onze opstand tegen Spanje*.
- 45 Hondius, *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der fortificatie*, 72.
- 46 Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 945.
- 47 Ibidem.
- 48 Hondius, *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der fortificatie*, f. π2r-v.
- 49 Idem, f. (...) 2r.
- 50 Cit. in: Idem, 3.
- 51 Cit. in: Hondius, *Grondige onderrichtinge in de optica, ofte perspective konst*, f. A1v.
- 52 Cit. in: Idem, f. A1v.
- 53 Hahlweg, *Die Heeresreform der Oranier und die Antike*, 115.
- 54 Hondius, *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der fortificatie*, 50.
- 55 Zie: Idem, *achtereenvolgens* 5, 12, en 14.
- 56 Cit. in: Idem, f. (...) 2v.
- 57 Cit. in: Idem, 21.
- 58 Idem, 14 en Van den Heuvel, 'Wisconstighe ghe-dachtenissen. Maurits over de kunsten en wetenschappen in het werk van Stevin', 112-113.
- 59 Cit in: Hondius, *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der fortificatie*, 11.
- 60 Cit. in: Wijn, *Het krijgswezen*, 183.
- 61 Cit. in: Hondius, *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der fortificatie*, 22.
- 62 Cit. in: Idem, 21, Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, II, 204-205.
- 63 Zie voor deze suggestie: Zandvliet, *De groote waereld in 't klein geschildert. Nederlandse kartografie tussen de Middeleeuwen en de industriële revolutie*, 72.
- 64 Orenstein, *Hendrick Hondius*, 26-28.
- 65 Kossmann, 'Haagsche uitgevers van de zeventiende en achttiende eeuw. I. De beide Haagse uitgevers Hendrik Hondius', 275.
- 66 Orenstein, *Hendrick Hondius*, 26-28.
- 67 Huygens, *Mijn jeugd*. Griffioen, 71.
- 68 Cit. in: Huygens, *Mijn jeugd*, 71. De vertaling van Heesakkers wijkt wezenlijk af van die in de uitgave: Huygens, *De jeugd van Constantijn Huygens door hemzelf beschreven*. In deze eerdere vertaling wordt Hondius een vriend van Huygens genoemd (p. 66).
- 69 Groenveld, "'C'est le pere, qui parle.'" *Patronage bij Constantijn Huygens (1596-1687)*, 57.
- 70 Zie voor een opsomming van de relevante feiten: J.A. Worp over Huygens in het *NBW* I, kol. 1186-1190.
- 71 De uitgever en kaartenmaker Willem Jansz. Blaeu (1571-1638) zag zijn aanstelling tot kaartenmaker van de VOC in 1619 naar een van zijn leerlingen gaan, omdat hij een remonstrant was. Cf. Zandvliet, *Mapping for money*, 97-98.
- 72 Orenstein, *Hendrick Hondius*, 35, Kees Zandvliet, 'Het hof van een dienaar met vorstelijke allure', in: Zandvliet, *Maurits, prins van Oranje*, 59-60.

- 73 Zie: Wüllschleger, *Scheurmakers en nieuwlichters*, 104-106.
- 74 Idem, 128.
- 75 Zie voor deze suggestie: Kees Zandvliet, 'Het hof van een dienaar met vorstelijke allure', in: Zandvliet, *Maurits, prins van Oranje*, 59.
- 76 Wüllschleger, *Scheurmakers en nieuwlichters*, 106.
- 77 Ibidem.
- 78 Van den Sande, 'Nederlandsche historie, ... Dienende voor continuatie vande historie van wijll. Everhard van Reyd', 76.
- 79 Zie: Hanau, 'De Rijksgietterij van Bronzen Geschut te 's-Gravenhage, en de familie Maritz', 103-104.
- 80 Mulder, 'De Kloosterkerk te 's Gravenhage', 71.
- 81 Zie: Hondius, *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der fortificatie*, f. (...) 2r. Pas in 1665, toen Hondius allang was overleden, werd aan de rand van Den Haag aan het Smidswater een nieuwe geschutsgietterij gebouwd. Zie over deze (voormalige) geschutsgietterij hoofdstuk 2, §1.2 en §2.1, onder het kopje: *De bibliotheek van de Hogere Krijgsschool*.
- 82 Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, II, 197.
- 83 Lydius moest samen met Eduard Poppius, predikant in Amstelveen, verschijnen voor de Gecommitteerde Raden in verband met beledigingen en beschuldigingen inzake verduistering van Lydius aan het adres van Poppius.
- 84 Cit. in: Smit, 'Prins Maurits en de goede zaak. Brieven van Maurits uit de jaren 1617-1619', 98-99.
- 85 Van Regteren Altena, 'Grotten in de tuinen der Oranjes', 33. De beschrijvingen en platen zijn opgenomen in Hondius' perspectiefboek *Grondige onderrichting in de optica, ofte perspective konste*, beschrijvingen 30 en 31 bij de platen met deze nummers, en deze platen zelf.
- 86 Ten Raa, *Het Staatsche Leger*, II, 38, 201.
- 87 Het vergelijkbare maar minder bekende plaatwerk van Van Breen is inhoudelijk een tegenhanger van De Gheyns boek, het behandelt namelijk het doorbreken van de linies der infanterie op het slagveld. Zie hierover: Sloos, 'Bergt u in u schilt. Minder bekende krijgskundige ideeën van prins Maurits, in 1618 door een bewonderaar te boek gesteld', 11-14.
- 88 Cit. in: Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, II, 199.
- 89 Zie bijvoorbeeld: Keblusek, 'Boeken aan het stadhouderlijk hof', 143-160.
- Riling, *Guns and shooting, a selected chronological bibliography* ..., nr. 141, 22-22.
- 2 Zie over hem: Nowak, *Kazimiers Siemienowicz ok. 1600-ok. 1651*, Pools, Ivaškevi ius, *Kazimir Semenovich i ego kniga 'Velikoe iskusstvo artillerii. Chast' pervaiia'*, Pools met een Engelse samenvatting, en Thijssen, *1000 jaar Polen en Nederland*, 85.
- 3 Zie bijvoorbeeld: De Moor, 'Ervaring en experiment: militaire ontwikkelingen in de 16e en 17e eeuw', 163-178.
- 4 De Moor, 'Ervaring en experiment: militaire ontwikkelingen in de 16e en 17e eeuw', 167.
- 5 Hij schreef: 'La règne du roi de Suède forme une importante époque de la deuxième période de l'histoire de la guerre moderne, et on peut la considérer comme la troisième de l'histoire de la tactique de l'artillerie.' Cit. in: De Grewenitz, *Traité de l'organisation et de la tactique de l'artillerie, et histoire de cette arme, depuis les temps les plus reculés du Moyen Age jusqu'à nos jours*, 48.
- 6 Hij schreef: 'ob schon solches-vor hunderd-auch wol weniger Jahren, noch in einem Unvollkommenen Stande war, haben doch die Kriege mit den Schweden, und andern ihren Feinden, solches in grosse Vollkommenheit gebracht.' Cit. in: Mieth, *Artilleriae recentior praxis*, 53.
- 7 Schulten e.a., *Nederland en Nassau-Dietz*, 50.
- 8 Cf. Van Nimwegen, 'Deser landen krijchsvolk', 101.
- 9 Zie over de legersamenstelling: Schukking, *De vesting Hulst; haar beleg in 1645 en haar betekenis als monument van geschiedenis en kunst*, 15.
- 10 *Mémoires de Frédéric Henri prince d'Orange. Qui contiennent ses Expéditions Militaires depuis 1621 jusqu'à l'Année 1646*, 358, Schukking, *De vesting Hulst*, 28.
- 11 Cit. in: Idem, 26. Dit citaat komt oorspronkelijk uit d'Articulen bij zijn hoogheit de heer prince van Oranjen geacordeert aende geestelickheyt, bailliu, burgemeesters en schepenen der stede van Hulst, in druck publijckelijck uytgegeven, exemplaar in STCN: *Articulen, by sijne hoogheit mijn heere den prince van Orangie, geacordeert aende geestelickheyt, baillieu, burgermeesters ende schepenen der stadt van Hulst* (Den Haag 1645).
- 12 Ivaškevi ius, *Kazimir Semenovich i ego kniga 'Velikoe iskusstvo artillerii. Chast' pervaiia'*, 63.
- 13 Ibidem en Thijssen, *1000 jaar Polen en Nederland*, 85.
- 14 Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1196.
- 15 Nowak, 'La technique des fusées en Pologne jusqu'à la moitié du XIXe siècle. Sources, problèmes et état des recherches', 69.
- 16 Zie: Ivaškevi ius, *Kazimir Semenovich i ego kniga 'Velikoe iskusstvo artillerii. Chast' pervaiia'*, 63.
- 17 Over de drie generaties van de uitgeversfamilie Janssonius, zie: Theunisz, 'Het boekdrukkersgeslacht Janssonius', 211-215.
- 18 De STCN levert (31-12-2010) in totaal 864 treffers op zijn naam op.
- 19 Hij vestigde zich in 1649 te Amsterdam als uitgever en boekhandelaar. Zie over hem: De Seyn, *Dessina-*

4 'Un excellent livre'

1 Volgens Ray Riling verscheen er in 1651 in Amsterdam (bij Janssonius?) ook een Italiaanse uitgave. Een exemplaar ervan is echter niet gevonden. Zie:

teurs graveurs et peintres des anciens Pays-Bas. Écoles flamande et hollandaise, 253. Van Meurs was net als Janssonius afkomstig uit Arnhem. De samenwerking tussen beiden is daarom waarschijnlijk geen toeval.

20 Hiermee wordt bedoeld dat de titelpagina – hoe wel het hier een gravure betreft – deel uitmaakt van het eerste katern van het boek en niet als afzonderlijke prent is meegebonden.

21 Zie voor deze bewering: Lenselink, 'Vuurwerk in de bibliotheek. Een selectie handboeken over vuurwerkproductie', 114. De bewering op dezelfde pagina dat de Duitse aanvulling van Elrich niet aanwezig is in de collectie van het Legermuseum, is dan ook onjuist.

22 Simienowicz, *Artis magnae artilleriae pars prima*, f. *3.

23 Frankrijk kon de afzonderlijke vrede tussen Spanje en de Republiek namelijk niet waarderen. Bovendien kon Spanje in de persoon van Leopold Willem – er was immers sprake van een Spaans-Habsburgs koningshuis – sinds de beëindiging van de tweefrontenoorlog alle aandacht op Frankrijk richten. Zie: Waddington, *La République des Provinces-Unies, la France & les Pays-Bas Espagnols de 1630 à 1650* en Houtman-Desmedt, 'De Zuidelijke Nederlanden na de vrede van Munster 1648-1678', 298-299.

24 Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall 1477-1806*, 589, 651.

25 Simienowicz, *Artis magnae artilleriae pars prima*, f. **4.

26 *Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Oorlog* (1850) 38.

27 Zie hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: Militaire vakkennis van vader op zoon. De vakbibliotheek van het militaire geslacht De Veye (*de Burine*) 1700-1850.

28 Verslag omtrent het Nederlandsch Legermuseum over 1931, 47.

29 Zie over dit departement hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: De bibliotheek van het Departement van den Grootmeester der Artillerie, 1814-1841. Ook de uitgave uit 1730 is opgenomen in de eerste gedrukte catalogus van het Ministerie van Oorlog, zie aldaar.

30 Op het titelblad staat achter de naam van Noizet de toevoeging 'macerien'. Macerien is de aanduiding voor een man die afkomstig is uit Mézières in de Franse Ardennen.

31 Zie hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: Militaire vakkennis van vader op zoon. De vakbibliotheek van het militaire geslacht De Veye (*de Burine*) 1700-1850.

32 Op de gegraveerde titelpagina stond ook Latijnse tekst die bij de Franse uitgave, voor zover bekend, niet werd afgeplakt dan wel in de plaat gewijzigd. Het betreft het motto, het impressum, en de namen van de inventor en de graveur.

33 Zie voor deze stelling: Schulten e.a., *Nederland en Nassau-Dietz*, 50, herhaald in: Kooijmans, *Liefde in*

opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau, 303, noot 39.

34 De Roo van Alderwerelt, *De Grootmeester en de Inspecteurs der Artillerie van de Koninklijke Landmacht*, 18, 30-31.

35 Kooijmans, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau*, 184-186.

36 J.R. Partington geeft 27 platen op, hetgeen waarschijnlijk onjuist is. Zie: Partington, *A history of Greek fire and gunpowder*, 182-183, noot 139.

37 Simienowicz, *Vollkommene Geschütz-Feuerwerck und Büchsenmeisterey-Kunst*, f. [Iiir.].

38 Uit dit boek is in de zestiende eeuw informatie verwerkt in verschillende gedrukte boeken. *Kriegsbuch (Artillerie und Besatzung)*, Cod. Pal. germ. 123, Universiteitsbibliotheek Heidelberg, zie: <http://www.ub.uni-heidelberg.de/digi-pdf-katalogisate/sammlung2/werk/pdf/cpg123.pdf> (30-12-2010), en: Leng, *Ars belli. Deutsche taktische und kriegstechnische Bilderhandschriften und Traktate im 15. und 16. Jahrhundert*, I, passim; II, 146-148, nr. cpg 123.

39 Simienowicz, *Vollkommene Geschütz-Feuerwerck und Büchsenmeisterey-Kunst*, f. [Iiir.].

40 Plomer, e.a., *A dictionary of the printers and booksellers who were at work in England, Scotland and Ireland 1557-1725*, jaren 1668-1725, 292.

41 Cit. in: Simienowicz, *The great art of artillery*, woord vooraf van de vertaler George Shelvocke, p. III.

42 Simienowicz, *The great art of artillery*, III.

43 Vriendelijke mededeling Paul Hoftijzer.

44 Simienowicz, *The great art of artillery*, III.

45 *Idem*, II.

46 *Ibidem*.

47 Zie over De Blondel: Maucclair, *Nicolas-François de Blondel Ingénieur et Architecte du Roi (1618-1686)*, en over zijn boek in het bijzonder p. 182-194.

48 Cit. in: Blondel, *L'art de jeter les bombes*, 38.

49 Cit. in: *idem*, 40.

50 Cit. in: F[régier], *Traité des feux d'artifice pour le spectacle*, VIII.

51 Het betreft de volgende uitgaven, Den Haag, Aernout II Leers, 1685, 12mo; Amsterdam, 1690, 12mo, Amsterdam, Pieter I Mortier, 4to (titeluitgave van de oorspronkelijke uitgave: Parijs, voor de auteur, 1683).

52 Von Geissler, *Neue, Curieuse und vollkommene Artillerie*, f. bir.-b4r.

53 Zie over dit periodiek de inleiding.

54 Geuss, 'IX. Versuch einer Artillerie-Bibliothek, worin die vornehmsten die Geschützkunst betreffenden Schriften in chronologischer Ordnung angezeigt sind', deel I, 311.

55 Inscriptie in de uitgave uit 1651 in de collectie van het Legermuseum, signatuur CL P 0368. Het kwam wel vaker voor dat militairen oude(re) vakliteratuur in hun boekenkast hadden staan. Zie bijvoor-

beeld: De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw*, 245.

56 Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, II, 191.

57 Cit. in: Idem.

5 'Nouwkuering in de Figueure Gebragt'

1 Mayer, 'From drawing to photography in color', 31-44.

2 Cit. in: Idem, 31.

3 Enige nuancering kan hier geen kwaad, er zijn immers vele wetenschappelijke boeken, waaronder vele van militaire signatuur, met illustraties zonder veel toegevoegde waarde. In zijn boek *The martial arts of Renaissance Europe* laat Sydney Anglo in het hoofdstuk 'The notation and illustration of movement in combat manuals' auteurs aan het woord van de zestiende tot en met de achttiende eeuw, die van mening waren dat illustraties 'could be more trouble than they are worth'. Ondanks de bezwaren van verschillende auteurs (louter illustratief, onjuist, niet toereikend c.q. verhelderend) die Anglo in kaart heeft gebracht, komt hij tot de conclusie dat de meesten van hen hebben gekozen voor geïllustreerde *combat manuals*, zij het dat de kwaliteit van de betrokken illustraties varieerde.

4 Sloos, *Warfare and the age of printing*, I, II passim.

5 Zie hierover: Twyman, 'Military manuals: the presses at Chatham and Metz', 60-75.

6 Zie bijvoorbeeld het in de vorige noot genoemde boek.

7 Richard, *Atlas behelzende alle de plans van de manoeuvres van de troepen infanterie van den Staat van zyne doorlugtige hoogheid den heere prince erfstadhouder. &c. &c. &c. Gearresteerd den 4.de February 1771*, [IV].

8 Ringoir, *De Nederlandse infanterie*, 32.

9 Zie over de landdrukkersfamilie Scheltus: Schneider, *De voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij'*, 55-112.

10 Richard, *Atlas behelzende alle de plans van de manoeuvres van de troepen infanterie van den Staat*, VI.

11 Idem, IV.

12 Hij was in 1772 38 jaar oud (Richard, *Stam-Boek der officieren sergeanten, tamboers corporaals en gemeenen van de compagnie van den capitain Rejnst, begonne met den 25 maart 1772*). Zie voor zijn vermoedelijke overlijdensdatum de laatste noot van dit hoofdstuk.

13 Richard, *Militaire verlustiging. Eerste Deel. Bestaande in diversche defensiva manoeuvres, door de troepen infanterie van den Staat der Verëenigde Nederlanden*, VI, Richard, *Stam-Boek der officieren sergeanten, tamboers corporaals en gemeenen van de compagnie van den capitain Rejnst, begonne met den 25 maart 1772*, Stam Lijsten der Sergeanten.

14 Zie over Stechwey: Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage*, 372; NNBW II, kol. 1361, Waller, *Biographisch woordenboek van Noord Nederlandsche graveurs*, 312.

15 Zie over Gutteling: Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage*, 171-172.

16 T Hart, 'De verdeling van Den Haag in wijken, cantons en politie-arrondissementen (1795-1813)', 65; Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage*, 172, 229-230; Donkersloot-de Vrij, *Repertorium van Nederlandse kaartmakers 1500-1900*, 119, http://www.maphist.nl/Repertorium_van_Nederlandse_kaartmakers.pdf (december 2010).

17 Het betrof: 's-Gravenhage: H.C. Gutteling (100), J. Gaillard (25), P. van Cleef (6), Bouvink (8), Wed. van Duren (2), P. van Thol (2), J. Scheltus. Ordinaris Drukker van zyn Hoogheid (50); Delft: Joh. L. van Effen, Courantier; Utrecht: H. Spruit (50), Kribber (50), J. van Schoonhoven (10), Wed. van Poolsum (25); 's-Hertogenbosch: J.H. Palier (80); Maastricht: J.E. Dufour (16); Nijmegen: H. van Campen (8); Arnhem: J. Neyhoff (10); Amsterdam: Wed. G. de Groot en Zoon (50), J.C. Sepp (25); E. van Harreveld (16), De Bruyn (10), Boom (10), Gartman (6); Frankfurt: De gebroeders Van Duren.

18 Zie over dit gebruik om exemplaren dubbel op te voeren: Dongelmans, 'Over intekenaren, kopers en lezers Een zoektocht naar het leesgezelschap te Nieuwenhuis', 192-195.

19 Zie ad. 5, nr. 01, exemplaar 2 en nr. 02, 04 respectievelijk nr. 05.

20 Zie ad. 5, nr. 03.

21 Exemplaren in de bibliotheek van het Legermuseum Delft: signatuur: HB/P 1904 en HB/P 1904 A.

22 Richard, *Atlas behelzende alle de plans van de manoeuvres van de troepen infanterie van den Staat*, IV.

23 Bij het Regiment Hollandse Garde te Voet werden officieren een rang lager aangesteld dan waarin zij bij het Staatse leger dienden.

24 *Naemregister der heeren militaire officieren ... [1771]* 47.

25 Ten Raa, 'Het garnizoen van 's-Gravenhage in de laatste helft der vorige eeuw', 29-32.

26 Idem, 32.

27 Idem, passim.

28 Dit boek was eveneens een uitgave van Gutteling en telt inclusief de titelpagina 44 pagina's tekst en bevat vijf gevouwen platen. De maker van de gravures is niet bekend.

29 Richard, *Plans en explication van de manoeuvres, welke geëxecuteerd zijn door het geheele guarnizoen van 's Graavenhaage: door de regiment Guardes Cavallerie en Infanterie van den Staat. Achter Waasdorp, den 24. en 26sten mei, 1774*, 8.

30 Dit deel bevat 43 gevouwen platen en 1 ongevouwen plaat. De eerste, ongevouwen, plaat een 'Explicatie van de figure aangaande de manoeuvres', werd eerder gebruikt voor de atlas. Hoewel de overige 43 platen niet zijn voorzien van de naam van de

maker, ligt voor de hand dat ook deze door Stechwey zijn gemaakt.

31 Richard, *Militaire verlustiging. Tweede Deel*, xvii.

32 In 1787 werd hij vervangen; zie De Looper, *Negentig boeken. Een keuze-catalogus van 17e en 18e eeuwse uitgaven, voorzien van bio- en bibliografische aantekeningen, samengesteld ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan der Hogere Krijgsschool 1868-1958*, 42, catalogusnummer 59.

6 Militaire verlustiging

1 Richard, *Stam-Boek der officieren sergeanten, tamboers corporaals en gemeenen van de compagnie van den capitain Rejnst, begonne met den 25 maart 1772*.

2 Zie over dit reglement: A.J.S., 'Een militair Reglement uit de vorige Eeuw', 235-247.

3 *Reglement en generale ordres voor de regimenten infanterie van den staat*, 156.

4 Bervoets, 'De registratie van militairen in Nederland en haar weerslag in de archieven, berustend in het Algemeen Rijksarchief', 369.

5 NL-HaNA, Raad van State, 1581-1795, toegang 1.01.20, Naamindex op de stamboeken, conduitelijsten, rangeer- en recrutenlijsten van het Staatse Leger.

6 Zie voor een beknopt helder overzicht van de militaire administratie en legerorganisatie vóór 1795: Zwitser, *Comptabiliteit in uniform. 200 jaar Militaire Administratie 1795-1995*, 13-31.

7 NL-HaNA, Raad van State, toegang 1.01.21 t/m 1.01.36, Naamindexen op de commissieboeken over de periode 1586-1792.

8 De titels van deze boekjes zijn verschillend, dit is de titel van het eerste deel.

9 De boekjes verschenen in de volgende jaren: 1725-1746 (dl. 1-23), 1760-1787 (dl. 24-50), 1789-1791 (dl. 51-53), 1794 (dl. 54).

10 Sloos, *Warfare and the age of printing*, 1, nr. 02131.

11 Ringoir, 'Tweehonderd officiersboekjes', 21-33.

12 Deze zijn aanwezig in de bibliotheek van het Legermuseum: *Lyste van de nieuw aangestelde officieren ('s-Gravenhage 1747)*, HB/P 3341, *Naamlyst der militaire officieren, in dienst van de Bataafsche Republiek; benevens derselver ouderdom; tegenwoordige qualiteit; in welke corpsen, zedert den 1 january 1786 gediend; en waar zich in guarnizoen, gecampeert of gecantonneert bevonden hebben zedeert dien tyd tot 1 january 1788, in welke qualiteit, en hoe lang, door het Comité van de Algemeene Zaken van het Bondgenootschap te Lande overgelevert aan de Nationale Vergadering, representeerende het volk van Nederland (Den Haag 1797)*, KHA 3840, *Lyst der gepensioneerde officieren, overgeleevert, door het Comité van het Bondgenootschap te Lande, aan de Nationale Vergadering op den 27 october 1796. Het tweede jaar der Bataafsche Vrijheid (Den Haag 1797)*, CL P 0159/KHA 3942.

13 Zie noot 24 van hoofdstuk 5.

14 Zie over de Garde van Holland bijvoorbeeld: Schulten, *Grenadiers en Jagers in Nederland*, 19-22 en J.K.M.B., 'Het regiment Hollandse Gardes in het garnizoen 's-Gravenhage anno 1770', 19-22.

15 *Naamregister der heeren militaire officieren ... [1772]*, 49-51.

16 J.K.M.B., 'Het regiment Hollandse Gardes in het garnizoen 's-Gravenhage anno 1770', 20.

17 Idem.

18 Zie over hem: Bootsma, *De Hertog van Brunswijk 1750-1759*, Nijhof, *De Hertog van Brunswijk. Eene bijdrage tot de geschiedenis van Nederland gedurende de jaren 1750-1784*.

19 Zie hierover: Gudde, *Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen 's-Hertogenbosch*, 105-107.

20 Schlözer, Lodewyk Ernst, hertog van Brunswyk en Lunenburg, keizerl. Koningl. En ryksveldmaarschalk. &c. &c., 4-5.

21 Idem, 5.

22 Nijhoff, *De Hertog van Brunswijk*, 10-11.

23 Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhoudelijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw*, 106.

24 Zie over de aanstelling: Richard, *Stam-Boek der officieren sergeanten, tamboers corporaals en gemeenen van de compagnie van den capitain Rejnst, begonne met den 25 maart 1772*, [17], en over Van der Duyn: Schlözer, Lodewyk Ernst, hertog van Brunswyk, 18.

25 Zie hierover: Nijhof, *De Hertog van Brunswijk*, 193-210.

26 Nijhof, *De Hertog van Brunswijk*, 208.

27 *Naamregister der heeren militaire officieren ...*, ([1785]), 51-52.

28 Bijvoorbeeld een portretschilderij (buste) door Johann Friedrich August Tischbein (1750-1812), particuliere collectie, maar ook een populair volksprentje van Georg Balthasar Probst (1732-1801), collectie Legermuseum Delft, inv.nr. 00007680.

29 Storm van Leeuwen, *De achttiende-eeuwse Haagse boekband in de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum Meermann-Westreenianum*, 109.

30 Zie ook: Storm van Leeuwen, 'Nederlandse banden om militaire boeken, 1585-circa 1775', 146-148.

31 Zie over deze band: Idem, 147-148.

32 Zie hierover: Storm van Leeuwen, *De achttiende-eeuwse Haagse boekband in de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum Meermann-Westreenianum*. In dit boek worden ongeveer dertig van dergelijke ateliers besproken.

33 Voor een visuele vergelijking van de bandstempels zie: Storm van Leeuwen, *De achttiende-eeuwse Haagse boekband in de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum Meermann-Westreenianum*, 404-405. De band om het 'Stam-Boek' is inmiddels ook behandeld in: Storm van Leeuwen, 'Nederlandse banden om militaire boeken, 1585-circa 1775', 150-151. Zie in dezelfde bijdrage over andere militaire

werken met banden van deze binderij: p. 144-146, 154-158.

34 Storm van Leeuwen, *De achttiende-eeuwse Haagse boekband in de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum*, 97.

35 Idem, 298-311.

36 Te weten een exemplaar van *Het boek der Psalmen nevens gezangen bij de Hervormde kerk van Nederland in gebruik*. In den jaare 1773 gekooren ([s-Gravenhage 1773]), Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 145 B 6 (Storm van Leeuwen, *De achttiende-eeuwse Haagse boekband in de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum*, 332, nr. 257).

37 Idem, 110, 331, nr. 256.

38 Idem, 111.

39 Ook deze band is inmiddels behandeld in: Storm van Leeuwen, 'Nederlandse banden om militaire boeken, 1585-circa 1775', 152-153. De auteur behandelt wel nog een andere band van de 'Roosbinderij' om een boek van Richard (in de collectie van het Legermuseum), zie: p. 149-150.

40 Zie hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: *Oude en vorstelijke boeken voor een nieuwe instelling*.

41 Storm van Leeuwen, *De achttiende-eeuwse Haagse boekband in de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum*, 331.

42 De Koninklijke Bibliotheek bezit er drie (brief aan de auteur van dr. Jan Storm van Leeuwen, d.d. 17-01-2001). Deze werden op 11-03-1980 geveild bij J.L. Beijers in Utrecht, zie veilingcatalogus met de omslagtitel: *Een unieke Nederlandse verzameling*, nr. 128 en Storm van Leeuwen, 'Nederlandse banden om militaire boeken, 1585-circa 1775', 146-147.

43 Inv.nr. 00012860. Zie over het exemplaar van het Legermuseum, Sloos e.a., 'Selectie uit de aanwinsten. Bij de deelcollectie Bibliotheek & Mediatheek', 208-209 en Storm van Leeuwen, 'Nederlandse banden om militaire boeken, 1585-circa 1775', 146-147.

44 Dr. Jan Storm van Leeuwen heeft hierover een andere mening, zie: 'Nederlandse banden om militaire boeken, 1585-circa 1775', 150.

45 Boeken over militaire onderwerpen gebonden in vergelijkbare banden waren ook in bezit van officieren van andere regimenten, zie: idem, 136-138.

46 Bootsma, *De Hertog van Brunswijk*, 488.

7 Argeloze lezers van toen én nu

1 Cf. Bloom 'Military history', 490.

2 Cit. in: Corvisier (red.), *Histoire militaire de la France*, deel II, 580.

3 Philips (red.), *Roots of strategy. The 5 greatest military classics of all time*, [5].

4 Bijvoorbeeld: Maurice de Saxe, *Mes rêveries*. Suivies

d'un choix de correspondance politique, militaire en privée. Samengesteld en verzorgd door Jean-Pierre Bois. Bibliothèque stratégique (Paris 2002).

5 Zie bijvoorbeeld: White, *Marshal of France. The life and times of Maurice, Comte de Saxe* [1696-1750], 260-277, 287, noot 249 en Hulot, *Le maréchal de Saxe*, 97.

6 Cf. Philips (red.), *Roots of strategy*, 183. Van deze vertaling is inmiddels een zelfstandige uitgave verschenen onder de titel: Maurice de Saxe, *Reveries on the art of war* (Mineola, N.Y. 2007).

7 Zie bijvoorbeeld: Luh, *Ancien Régime Warfare and the Military Revolution. A Study*, 193, die gebruik maakt van een inadequate Engelse vertaling uit 1759.

8 Bijvoorbeeld op: Google boeken (<http://books.google.nl>), Gallica, bibliothèque numérique van de Bibliothèque nationale de France (<http://gallica.bnf.fr>), en de site van de Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (<http://www.slub-dresden.de>).

9 Over Maurice de Saxe zijn sinds de achttiende eeuw vele boeken vanuit verschillende invalshoeken geschreven. Recent én degelijk is de algemene biografie van Bois, *Maurice de Saxe* (1992).

10 Cf. Bois, *Maurice de Saxe*, 180.

11 Hij schreef, zoals aan het einde van de *Rèveries* staat: 'J'ai composé cet ouvrage en treize nuits. J'étois malade: ainsi il pourroit bien se ressentir de la fièvre que j'avois. Cela doit m'excuser sur la régularité & l'arrangement, ainsi que sur l'élégance du style. J'ai écrit militairement, & pour dissiper mes ennuis' (cit. in: De Saxe, Pérau, *Mes rêveries*, deel II, 151).

12 Gilbert, 'I. Machiavelli: The Renaissance of the art of war', 26.

13 Cit. in: Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1500-1501.

14 Bois, *Maurice de Saxe*, 178.

15 Het betreft: 'De la défense et de l'attaque des places' (1749), 'Manière de construire les forts. Des tours avancées. Calcul de construction', 'De la Phalange; fragment de Polybe' (1740) (Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1504).

16 Chandler, *The art of warfare on land*, 219.

17 De Saxe, Pérau, *Mes rêveries*, I, 46-52.

18 Zie over *amusettes*: <http://www.jaegerkorps.org/amusette.html>.

19 Idem, I, 52-53.

20 Cit. in: De Saxe, Pérau, *Mes rêveries*, deel I, 53.

21 'Ne vaudroit-il pas mieux établir par une loi, que tout homme de quelque condition qu'il fût, seroit obligé de servir son prince & sa patrie pendant cinq ans? Cette loi ne sçauroit être désapprouvée, parcequ'elle est naturelle, qu'il est juste que les citoyens s'emploient pour le défense de l'état.' De Saxe's motivatie luidt: 'En les choisissant entre vingt & trente ans, il n'en resulteroit aucun inconvénient. Ce sont les années du libertinage où la jeunesse va

chercher fortune, court le pays, & est de peu de soulagement à ses parents. Ce ne seroit pas une désolation publique, parceque l'on sûr que, les cinq années révolues, l'on seroit congédié: cette methode de lever des troupes seroit un fond inépuisable de bonnes & belles recrues, qui ne seroient pas sujettes à désertir. L'on se seroit même par la suite un honneur & un devoir de servir sa tâche'; cit. in: De Saxe, Pérau, *Mes rêveries*, deel 1, 9.

22 Cf. idem, 9-10: 'Mais, pour y parvenir, il faudroit n'en excepter aucune condition, être sévère sur ce point & s'attacher à faire exécuter cette loi de préférence aux nobles & au riches: personne n'en murmureroit. Alors ceux qui auroient servi leurs tems verroient avec mépris ceux qui répugneroient à cette loi; & insensiblement on se seroit un honneur de servir: le pauvre bourgeois seroit consolé par l'exemple du riche, & le riche n'oseroit se plaindre voyant servir le Noble.'

23 Zie: Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1509-1510.

24 Het betrof hier een andere vorm van dienstplicht dan die in negentiende eeuw bestond. Pruisen voerde voor de rekrutering in 1733 het zogenaamde *Kantonsystem* of *Kantonreglement* in, dat weer grotendeels was afgekeken van de Zweden. Het land werd ingedeeld in kantons van 5000 huishoudens, die elk fungeerden als rekruteringsbasis voor een regiment van circa 2000 man. Elk kanton kreeg als het ware een regiment toegewezen. De training van de rekruten nam ten minste anderhalf jaar in beslag. Daarna werden ze reservist met de mogelijkheid om te worden opgeroepen. In de maanden april tot en met juni werden jaarlijks herhalingsoefeningen gehouden. Pruisen had zodoende een groot en goed getraind leger achter de hand dat snel kon worden gemobiliseerd. Volgens critici is het echter noodzakelijk dat aan dienstplichtigen automatisch politieke rechten zijn toegekend voordat er gesproken mag worden van echte dienstplicht. In Pruisen waren die rechten echter niet toegekend. Zie: Vogel, 'Op weg naar de totale oorlog: militaire ontwikkelingen in de 18e en 19e eeuw', 183, en Görlitz, *Der Deutsche Generalstab. Geschichte und Gestalt 1657-1945*, 15.

25 Cit. in: Peyrefitte, *Voltaire et Frédéric II*, 76.

26 Vriendelijke mededeling dr. Olaf van Nimwegen.

27 Cit. in: Bois, *Maurice de Saxe*, 455.

28 Zie over het uitgeven van Franstalige boeken in de Republiek: Berkvens-Stevelinck, 'L'édition française en Hollande', 403-417.

29 Dezelfde uitgever zou in 1756 ook een uitgave in kleinformat (12°) hebben uitgegeven, maar daarover bestaat geen duidelijkheid; zie: Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage*, 154.

30 Zie: De Saxe, De Bonneville, *Les rêveries ou mémoires sur l'art de la guerre de Maurice comte de Saxe*, 228.

31 Zie: *Biographie universelle ou dictionnaire de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes*, deel III, 6.

32 Zie: Prevost, *Dictionnaire de biographie Française*, VI, kol. 1037 en Le Moyné dit Des Euaerts, *Les siècles littéraires de la France*, I, 312.

33 Zie over deze vriendschap: De Pazzi-Bonneville, *Les Lyonnaises protectrices des états souverains et conservatrices du genre human, ou traité d'une découverte importante & nouvelle sur la science militaire et politique*, f. *2r.

34 *Lyonnaises* zijn belegeringswerktuigen die veel doeltreffender zijn dan buskruit.

35 Deze generaal Saint-Germain kan gemakkelijk worden verward met de bekende charlatan die zich toentertijd voor een comte de Saint-Germain uitgaf. Zie over laatstgenoemde: Van Sypesteyn, *Voltaire, Saint-Germain, Cagliostro, Mirabeau*, in *Nederland*, 81-116.

36 De Viols (red.), *Édition portative des rêveries, ou mémoires sur l'art de la guerre. Par Maurice comte de Saxe*, v.

37 Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1501.

38 Vriendelijke mededeling van de heer dr. Thomas Haffner, 'Mitarbeiter der Handschriftensammlung, Fachreferent für Klassische Philologie, Romanistik und Handschriftenkunde Sprecher Zweigbibliothek Sprach- und Literaturwissenschaften', Sächsische Landesbibliothek – Staats und Universitätsbibliothek Dresden. Zie: Schmidt, *Katalog der Handschriften der Sächsische Landesbibliothek zu Dresden*, 297-298.

39 Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1501.

40 Ibidem.

41 Cit. in: Bois, *Maurice de Saxe*, 457. Zie ook: Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1501.

42 Bois, *Maurice de Saxe*, 16: 'Chaque édition se reporte à une copie tirée des papiers du comte de Friesen, mort en 1755, auquel Maurice avait légué le précieux manuscrit'.

43 Bois, *Maurice de Saxe*, 462.

44 Gosse gaf overigens reeds in 1757 een *Supplément aux Rêveries ou mémoires sur l'art de la guerre* ... van Jean Baptiste Joseph Damarzit de Sahuguet d'Espagnac uit. Een exemplaar hiervan berust in de Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek in Göttingen. Zie ook: Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1503.

45 Cit. in: *Supplément aux Rêveries ou mémoires sur l'art de la guerre de Maurice comte de Saxe*, 9.

46 Cit. in: De Saxe, Pérau, *Mes rêveries*, deel 1, ff. *2-[*3].

47 Cit. in: De Saxe, De Bonneville, *Les rêveries*, 221.

48 Van Nimwegen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid*, 126.

49 Cit. in: Idem, 127-128.

50 Carlyle, *History of Friedrich II*, 301, 304-306.

51 Idem, 304-306 en Bengesco, *Voltaire. Bibliographie de ses oeuvres*, IV, 352-356.

52 Carlyle, *History of Friedrich II*, 304-306.

53 Bois, *Maurice de Saxe*, 16.

54 Pérau schreef: 'Les estampes, qui sont en grand nombre dans notre édition, ne sont point de simples ornemens [zoals in de eerste druk verzorgd door De Bonneville]; elles sont une partie essentielle de l'ouvrage. Nous l'avons déjà observé dans notre *prospectus*; monsieur le maréchal ne faisoit la plupart du tems qu'esquisser ses idées, & laissoit au dessein le soin de les développer. De-là cette suite de tableaux intéressans que le maréchal a fait exécuter sous ses yeux pour l'intelligence de son ouvrage.'

C'est d'après ces précieux originaux que nous avons fait travailler à nos desseins; ce qu'on n'avoit pas été en état de faire dans les premières éditions, où il est aisé de remarquer que les estampes n'ont été faites que d'idée.' Cit. in: De Saxe, Pérau, *Mes rêveries*, *1.

55 Idem, *1.

56 Het eerste en het tweede deel van dit boek tellen 58 respectievelijk 36 platen, die op drie na allemaal op een fraaie manier met de hand zijn ingekleurd. In verschillende exemplaren met gekleurde platen valt de hand van een (groep) afzetter(s) (de toenmalige benaming voor prentkleurders) en/of dezelfde trant van werken te ontwaren. Uit het bericht voor de binder in het tweede deel blijkt dat het de bedoeling was dat de platen ingekleurd zouden worden. Zie ook de opmerking in: Spaulding, *Early military books in the University of Michigan libraries*, nr. 268: 'illustrated with many folded and even colored diagrams together with military costumes in color.' Deze beschrijving is gebaseerd op de drie exemplaren in de Library of Congress, de New York Public Library en de United States Military Academy.

57 Zie: Fürstenberg, *Das französische Buch im achtzehnten Jahrhundert und in der Empirezeit*, 83.

58 Dit prospectus maakt deel uit van een exemplaar van het boek Bardet de Villeneuve, *Science de la marine: le service et l'art de la guerre*, Legermuseum, signatuur: HB/P 0013-2.

59 Niet in de STCN (04-04-2011).

60 Zie hoofdstuk 9, §3.

61 *Memoires sur l'art de la guerre, de Maurice Comte de Saxe, duc de Courlande et de Sémigalle, maréchal général des armées de S.M.T.C. &c. &c. nouvelle édition conforme à l'original, et augmentée du Traité des légions, ainsi que de quelques lettres de cet illustre capitaine sur ses opérations militaires* (Dresden 1757).

62 Cit. in: *Memoires sur l'art de la guerre*, f. a5.

63 Zie over Nourse: Plomer, *Dictionaries of the printers and booksellers who were at work in England, Scotland and Ireland 1557-1775*, jaren 1726-1775, 183 en Gruber, *Books and the British army*, 16.

64 Tot overmaat van ramp is in 1971 ook een reprint verschenen van de eerste Engelstalige uitgave uit 1757. Zie: Berlin, *Military classics*, 19.

65 De Saxe, *Mes rêveries. Ouvrage posthume du maréchal Maurice Cte de Saxe*, [1].

66 Zie de vorige noot.

67 Zie noot 4.

68 Zie voor Bois' boek noot 9.

69 Philips (red.), *Roots of strategy*, 187.

70 Cit. in: Philips (red.), *Roots of strategy*, 187.

71 Ibidem.

72 Cf: Powers, 'Studying the art of war. Military books known to American Officers and their French counterparts during the second half of the eighteenth century', 781-814. Met dank aan drs. P.H. Kamphuis, die mij in 2002 heeft gewezen op de lezing van Sandra Powers met de gelijknamige titel op een congres van de Commission Internationale d'Histoire Militaire te Norfolk (vs), en mij een kopie van de tekst toestuurde.

73 Riling, *The art and science of war in America. A bibliography of American military imprints, 1690-1800*, 11 en noot 25 op deze pagina.

74 Le Moyne Des Essarts, *Nouveau dictionnaire bibliographique portatif, précédé de conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse, mais choisie, dans tous les genres; augmenté de quatre catalogues séparés servant à indiquer les principaux livres qui doivent composer la bibliothèque - d'un homme d'état; - d'un magistrat; - d'un militaire, - et des ministres des cultes*, 403.

8 'Krygt men Oorlog, dan is allman in de wêér!'

1 Het betreft: Redelykheid, *Ons gemeenebest den Staat der Vereënjde Nederlanden, In deszelfs ware Sterkte, tegen alle aanvallende Vyanden, overwogen en voorgesteld, in drie brieven*.

2 *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken, ... Agste deels tweede stuk*, 1193.

3 Cit. in: Van Ravesteyn, *Rotterdam tot het einde van de achttiende eeuw. De ontwikkeling der stad, 188-190*.

4 Zie over de meestermetselaar: Bonke, *De kleyne mast van de Hollandse coopsteden. Stadontwikkeling in Rotterdam 1572-1795*, 179.

5 Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Doop-, trouw- en begraafboeken (DTB) Rotterdam trouw gereformeerd (Digitale Stamboom op www.gemeentearchief.rotterdam.nl).

6 Van Kampen, *De Rotterdamse particuliere scheepsbouw in de tijd van de Republiek, 180-183*.

7 Idem, 230. Wat betreft het jaar waarin de molen zou zijn verbrand, cf.: Rotteveel, 'De Rotterdamse windmolens', 291; zie wat dat betreft ook: Bonke, *De kleyne mast van de Hollandse coopsteden*, 187).

8 Rotteveel, 'De Rotterdamse windmolens', 291.

9 GAR, Archief DTB Rotterdam trouw gereformeerd.

10 GAR, Archief DTB Rotterdam doop gereformeerd.

- 11 Cit. in: Redelykheid, *Verhandeling over de metselary in vestingwerken*, f. *5r.-v. Hij schreef dit in zijn voorwoord, gedateerd 22 juli 1755.
- 12 GAR, Notarieel Archief (NOT), inv.nr. 2880-565, inv.nr.: 2880-654.
- 13 Cit. in: Redelykheid, *Middel dienende tot verzekering der sluizen*, [3].
- 14 Cit. in: Idem, [3-4].
- 15 *Nederlandsche jaerboeken*, ... Achtste deel, 273.
- 16 Idem, 299-300.
- 17 Idem, 288.
- 18 Cf. Batavus, *Verhandeling over de deugd en bestendigheid der schulpkalk in vergelyking der steenkalk, byzonder tot 's lands fortificatien en metzelwerken*, 3.
- 19 *Nederlandsche jaerboeken*, ... Achtste deel, 288.
- 20 Idem, 290-291.
- 21 Kalk, tras (gebroken of fijngemalen tufsteen) en steen.
- 22 *Nederlandsche jaerboeken*, ... Achtste deel, 298.
- 23 *Memorie aan de edele mogende heeren de Gecommitteerde Raden van Holland en West-Vriesland*, door C. Redelykheid, mr. metselaar tot Rotterdam; contra de *Memorie van de schulp-kalk-branders* [1754]. Exemplaar: Koninklijke Bibliotheek Den Haag, signatuur: pfl 18455.
- 24 *Nederlandsche jaerboeken*, ... Achtste deel, 273-300.
- 25 Redelykheid, *Verhandeling over de metselary in vestingwerken*, [7-8].
- 26 Cornelis Redelykheid, vert. door C.R. von Lindener, *Abhandlung über die Maurerarbeit an Festungwerken, welche ein Ingenieur notwendig verstehen Muß, nebst einer Gründen unterstützten neuen Methode zu mauren* (Breslau, 1788).
- 27 Redelykheid, *De nieuwe versterkte facen en flancquen*, [10]. Zie: Mohr, *Terminologie verdedigingswerken. Inrichting, aanval en verdediging*, Afb. 1, p. 17, 20.
- 28 Redelykheid, *De nieuwe versterkte facen en flancquen*. Zie over bijzondere exemplaren van dit boek: Storm van Leeuwen, 'Nederlandse banden om militaire boeken, 1585-circa 1775', 154-158.
- 29 *NNBW VIII*, kol. 1266.
- 30 Centraal Bureau voor Genealogie, Collectie Maclean, Dossier Redelykheid.
- 31 [Bareuth], *De advocaat der vaderlandsche kerk*. Dit werk van Johannes Barueth werd overigens ook bestreden door Christianus van Heidelberg en Petrus Burmannus de jongere.
- 32 C. Redelykheid, *Aanmerkingen dienende tot verdediging der Remonstrantsche gereformeerde Christenen tegen de beschuldiging van zeker naamloos schrijver, zich noemende Advocaat der Vaderlandsche kerk* (Amsterdam 1772).
- 33 Vijfwinkel, e.a., 's Haags werken en werkers. 350 jaar Gemeentewerken (1636-1986), 58-60.
- 34 Aan het einde van de zestiende eeuw werd de schuivende deur of roldeur geïntroduceerd. In 1617 schreef Simon Stevin echter dat deze in de praktijk niet goed werkte; zie: Arends, *Sluizen en stuwen. De ontwikkeling van de sluis- en stuwbouw in Nederland tot 1940*, 22, 29.
- 35 Zie over deze uitvinding (in de context): Arends, *Sluizen en stuwen*, passim.
- 36 Zie: *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken*, ... Zevende deels tweede stuk, 974-978.
- 37 Cornelis Redelykheid, *La nouvelle ecluse à coulisses* (Den Haag, Amsterdam 1774), idem, *Neu-erfundene Schleuse, und neue Art die Schleusen-Thore zu öffnen und zu schließen* (Wenen 1777).
- 38 Cit. in: *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken* (1773), 1176.
- 39 Idem, 1193.
- 40 Idem, 1184-1185.
- 41 Gedurende de negentiende eeuw werd door verschillende ontwerpers van sluizen voortgeboord op de schuifsluis en in 1868 volgde alsnog de eerste toepassing ervan naar een ontwerp van J. Swets, Arends, *Sluizen en stuwen*, passim.
- 42 Ibidem.
- 43 Idem, 135-136.
- 44 Beide folianten werden voor eigen rekening uitgegeven en waren verkrijgbaar bij Hendrik Christoffel Gutteling in Den Haag en Yntema en Tieboel in Amsterdam. Eerstgenoemde boekverkoper had een zekere naam als het ging om plaatwerken. Zie: hoofdstuk 5.
- 45 Cit. in: Redelykheid, *De nieuw uitgevonden diepmachine*, v.
- 46 Van Heiningen, *Diepers en delvers*, 82-83.
- 47 Cornelis Redelykheid, *La nouvelle machine à creuser, les ports et les rivières* (Den Haag, Amsterdam 1774), idem, *Neu-erfundene Vertiefungsmaschine, um versandete und angeschlammte Flüsse zu räumen* (Wenen 1776).
- 48 Van Heiningen, *Diepers en delvers*, 83.
- 49 Idem, 82.
- 50 Zie over dit departement hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: *De bibliotheek van het Departement van den Grootmeester der Artillerie, 1814-1841*. Het bewuste exemplaar berust thans in de bibliotheek van het Legermuseum in Delft, plaatsnr. HB/P 3118.
- 51 Snellen van Vollenhoven (uitgever), *Encyclopaedie. Geïllustreerd woordenboek voor wetenschap, kunst en geschiedenis. Landbouw, handel en nijverheid*, deel VII, VIII, 103.
- 52 Redelykheid, *De nieuw uitgevonden palissaden*, [5].
- 53 Idem, 14.
- 54 Idem, 14-15.
- 55 Idem, 15.
- 56 Idem, 37.
- 57 Cit. in: Idem, 61.
- 58 Von Böhm, *Magazin für Ingenieur und Artilleristen*, deel VIII, 127-222.
- 59 Zie over C.J. Krayenhoff, de vader van de bekende luitenant-generaal baron C.R.T. Krayenhoff (1758-1840), voorts: Tydeman, *Levensbijzonderheden van den luitenant-generaal baron C.R.T. Krayenhoff*, 1-10, 403-

409. In: Uitterhoeve, Cornelis Kraijenhoff 1758-1840. *Een loopbaan onder vijf regeervormen*, wordt op p. 35 aandacht besteed aan de discussie tussen Kraijenhoff en 'de bekende polygraaf Cornelis Redelykheid'.

60 Tydeman, *Levensbijzonderheden van den luitenant-generaal baron C.R.T. Krayenhoff*, 1-10, 403-406.

61 Cf. Krayenhoff, *Proefkundige beschouwingen van den aart, hoedanigheid, en sterkte van het timmer-hout*, VIII.

62 Batavus, *Verhandeling over de deugd en bestendigheid der schulpkalk in vergelyking der steenkalk, byzonder tot 's lands fortificatien en metzelwerken*, 5-6.

63 Cit. in: Krayenhoff, *Cornelis Redelykheid bestraft*, 3-4.

64 Batavus, *Verhandeling over de deugd en bestendigheid der schulpkalk in vergelyking der steenkalk, byzonder tot 's lands fortificatien en metzelwerken*, 7.

65 Idem, 2.

66 Idem, 5-7.

67 Tydeman, *Levensbijzonderheden van den luitenant-generaal baron C.R.T. Krayenhoff*, 6-7, 405-406.

68 Zie: Von der Dunk, "Hij kan zeer wel spreken en weet goed zijn agting onder zijn volk te behouden." Cornelis Redelykheid en de selectie van een stadsarchitect voor Zwolle in 1777'. Zie ook: Von der Dunk, *Een Hollands heiligdom. De moeizame architectonische eenwording van Nederland*, passim.

69 Paravicini di Capelli, *Notitie der genomene proeven met de nieuwe Inventie van C. Redelykheid tegens de gewone Lands Rolpaarden*.

70 Idem, [3].

71 Idem, [4-5].

72 Idem, [6-10].

73 Paravicini di Capelli concludeerde voorts: 'Het links en regts om zetten of zwenken met de nieuwe inventie ging spoedig, en zeer gemakkelijk, door één man die het met ééne hand konde verrichten, ja, alwaar het canon nog tweemaal zoo zwaar geweest; en had zeer verre de overhand boven de gewoone methode, het welk zoo oogenschijnlijk, en handastelijk waar, dat het te vergeefs tijd verspilt zoude zijn geweest, om dit tegens elkanderen lang of bij herhalingen te beproeven.' (Idem, [2]). Hij voegde daar verderop aan toe 'dat het stuk canon, dat het wenigste Recul heeft, ook weder het eerste op zijn plaats voorwaarts naar de borstweering kan worden gebragt. Het weder op zijn plaats brengen van het canon of Rolpaard van Redelykheid, geschiedde veel spoediger, en veel gemakkelijker, en met minder volk, als met het gewoone Rolpaard.' (Idem, [10]).

74 Prud'homme van Reine, *Jan Hendrik van Kinsbergen 1735-1819*, 170.

75 Idem, 527, noot 54.

76 Redelykheid, *Ons gemeenebest den Staat der Vereë-nigde Nederlanden*, A1.

77 NNBW VIII, kol. 1267.

78 Zie: Lever, "Adieu lieve generaal, leeft gezond, en gelukkig." Nederlandse genie-officieren in Rus-

sische dienst aan het einde van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw', 181-214.

79 Aldus Arie Johannes Knock (1763-1816), een overtuigd patriot die bereid was zijn idealen gewapenderhand kracht bij te zetten. Hij vocht in 1787 tegen de Pruisen, trad in dienst bij het Corps Nationaal Bataafse Jagers, en nam deel aan de expeditie die de Kaap de Goede Hoop op de Engelsen moest heroveren, om vervolgens na vele omzwervingen weer in de Bataafse Republiek terug te keren. In zijn dagboek beschrijft hij zijn belevenissen tijdens voornoemde gebeurtenissen. Cit. in: Knock, *Uit Liefde voor Vaderland en Vrijheid. Het journaal van de patriot Arie Johannes Knock over de periode 1784 tot 1797*, 39.

80 Zie: Lankhorst, 'Jan Pieter van Suchtelen (1751-1836). Verzamelaar van boeken en handschriften. Oftwel hoe brieven van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in Sint-Petersburg terecht kwamen', 27-53, en het artikel genoemd in de voorlaatste noot, aldaar 187-193.

81 Cit. in: Lever, "Adieu lieve generaal, leeft gezond, en gelukkig". Nederlandse genie-officieren in Russische dienst aan het einde van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw', 184. Op 16 april 1786 huwde hij in Breda Elisabeth Snellen (1728-1802), die eerder tot tweemaal toe met een militair getrouwd was geweest (Menalda-van der Hoeven, 'Johan Hennequin (1616-1670) en zijn bloedverwanten', kol. 401).

82 Lever, "Adieu lieve generaal, leeft gezond, en gelukkig". Nederlandse genie-officieren in Russische dienst aan het einde van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw', 185 en Menalda-van der Hoeven, 'Johan Hennequin (1616-1670) en zijn bloedverwanten', kol. 401.

9 'Die Wissenschaft eine Waffe, Die Waffe eine Wissenschaft!'

1 Zie hierover: Schneider, *De voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij'*.

2 Cit. in: Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage*, 151.

3 Zie hierover: Janssen, *Op weg naar Breda*, 53-56.

4 De titel van deze bundel luidde: *Cours de mathématiques, à l'usage de l'artillerie, du génie, de la marine et de la haute géométrie*, maar er is geen exemplaar van bekend en het is de vraag of deze wel is verschenen.

5 *De Algemene konst- en letter-bode*, ... publiceerde in 1788, op basis van de *Moskowschen Almanach* (verschenen in het Russisch), een volledige lijst van alle boekdrukkerijen in Rusland, en schreef daarover: 'Deze allen maken met elkanderen niet meer dan een getal van 14 uit, en dat voor het geheel zo wyd uitgestrekte Ryk, terwyl ondertusschen niet op allen Russische Werken, en op de meesten slegs Ukasen en Regerings Bevelschriften en Verörde-

ningen, ter Perse gebracht worden: zo als uit de bovenstaande Lyst is op te maken, en ook ligt kan naargegaan worden, by aldien men het gering aantal van Drukkeryen met de verbazende menigte van Ukasen en de grote uitgestrektheid van het Ryk vergelykt. Boven dien vallen 'er nog de Drukkeryen van de Kerkelyke Schriften af.' Van die overheids-drukkerijen hadden er twee een militaire achtergrond, te weten die van het 'Krygscollegie' en het 'Artillerie Kadettencorps' ('Berigten. Rusland', in: *Algemene konst- en letterbode*, ... (1788) 49).

6 Zie over deze firma: Bousquet-Bressolier, 'Charles-Antoine Jombert (1712-1784). Un libraire entre sciences et arts', 299-333.

7 Ch.-A. Jombert was de derde generatie van de Parijse uitgeversdynastie Jombert, daterend uit de zeventiende eeuw. Zijn grootvader, Jean I, zoon van een wijnhandelaar, was de firma begonnen in 1686.

8 Zie voor een afbeelding van dit portret: Bousquet-Bressolier, 'Charles-Antoine Jombert (1712-1784). Un libraire entre sciences et arts', 300.

9 Zie: Mellot, *Répertoire d'imprimeurs/libraires XVIIe-XVIIIe siècle*, nr. 2175.

10 Zie: Idem, nr. 905.

11 Zie over Magimel, Anselin: Idem, nr. 3326, 84.

12 Zie over Millan: Plomer, *Dictionaries of the printers and booksellers who were at work in England, Scotland and Ireland 1557-1775*, jaren 1726-1775, 170, en tevens: Gruber, *Books and the British army in the age of the American Revolution*, 16.

13 Het betreft het boek: William Young, *Manoeuvres, or practical observations on the art of war; containing*, vol 1. 1. the manuel exercise. 2. an essay on the command of small detachments. 3. a new system of fortification, by making use of standing timber, &c and general Wolfe's instructions to young officers. Vol. II. 1. manoeuvres for a battalion of infantry. 2. manoeuvres for a battalion, and brigade of infantry. 3. manoeuvres in general, with short table, containing above two hundred and forty different movements. With 62 copper-plates (Londen [in of na 1771]).

14 A true plan of Bergen-op-Zoom, with the forts, lines and country adjacent, with the approaches of the French under Count Lowendahl who opened the trenches July 5 1747 (Londen 1747). British Library, Londen, Maps CC.5.a.196.

15 Een exemplaar van deze catalogus berust in de British Library: *A catalogue of books, including the collection of the late Mr. John Millan, a capital library, and several parcels lately purchased ... which are now selling, 1784 ... by Thomas and John Egerton ... at the Military Library, Whitehall* ([Londen 1784]. British Library, Londen, 1609/4859.

16 *A catalogue of valuable books, in various languages, being the stock of the late Mr. Thomas Egerton; which are now selling (for ready money) at the prices affixed to each article, at the Military Library, Whitehall. 1831* (Londen [1831]). British Library, Londen, C. 194.a. 185.

17 Zie over deze firma: Schulz, S. *Toeche-Mittler Verlagsbuchhandlung GmbH, vormals Mittler & Sohn, Berlin. 200 Jahre eines deutschen Verlages*.

18 Anoniem, E.S. *Mittler & Sohn Königliche Hofbuchhandlung und Hofbuchsdruckerei*. Berlin, 3.

19 Gemeentearchief 's-Gravenhage (GAG), Beheer-nummer (BNR) 350.

20 Tot 1758 werden vrijwel al zijn uitgaven gedrukt door Daniel Monnier.

21 Voor een overzicht, zie de STCN.

22 Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage*, 69-70.

23 Idem, 70.

24 Opvallend genoeg noemt Kossmann deze veiling niet.

25 Kossmann, 'De herkomst van Pieter van Cleef'. Het is overigens opmerkelijk dat een zoon wiens vader dermate rijk was, koos voor het beroep van boekverkoper.

26 Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage*, 65.

27 De contacten tussen Wolff en Deken en hun 'uitgever-vriend' Van Cleef worden uitvoerig behandeld in: Buijnsters, Wolff & Deken, 303 en passim. De vele uitgaven van hun werk waarvoor Van Cleef verantwoordelijk was zijn te vinden in: Buijnsters, *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolffen Aagje Deken*.

28 Buijnsters, Wolff & Deken, 303-304.

29 *Haagsche Courant* (19 november 1803).

30 De Haes, 'Van Haagsche Koffiehuizen III. Hotels en publieke vermakelijkheden', 355.

31 Over het tijdstip waarop zij zijn begonnen met het voeren van die naam is enige onzekerheid ontstaan, vooral veroorzaakt door een latere firmant die niet tot de familie Van Cleef behoorde. Op donderdag 4 april 1907 werd bij de toenmalige uitgeverij-boekhandel De Gebroeders van Cleef aan het Spui op nummer 28a een receptie gegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van deze firma onder de naam De Gebroeders van Cleef. Al in maart had de toenmalige eigenaar W.J. van Randwijk een door hemzelf samengesteld gedenkschrift, getiteld *De Gebroeders van Cleef 1807-1907*, vergezeld van een uitnodiging voor de feestelijkheden in april, aan zijn cliëntèle toegestuurd. Hij schrijft hierin op pagina [13]: 'Het waren ... Pieter en Jan Eliza van Cleef, die bij het overlijden van hun vader op 17 November 1803, de zaak voortzetten, aanvankelijk als De Erven Isaac van Cleef en later – in 1807 – onder den naam de firma De Gebroeders van Cleef te Amsterdam en te 's-Gravenhage.' Er zijn evenwel onder meer verschillende impressa in boeken die erop wijzen dat zij de naam De Gebroeders van Cleef reeds in 1806 voerden. Hoe Van Randwijk op het jaar 1807 is gekomen is niet helemaal duidelijk. Waarschijnlijk heeft hij zich gebaseerd op een verzameling impressa, maar vond hij destijds geen uitgaven uit 1806. In zijn gedenkschrift presenteert hij

namelijk op p. [12] een lijst met titels met impressa 'die de opeenvolging der firma's aanwijzen'. Uitgaven uit 1806 komen hierin niet voor. In het in 1939 bij gelegenheid van het tweehonderdjarig jubileum, gerekend vanaf de stamvader Pieter van Cleef, uitgegeven gedenkschrift *De Gebroeders van Cleef 1739-1939*, samengesteld door de toenmalige eigenaar J.C. van Wermeskerken, staat dezelfde onjuiste informatie (p. [2]). Hoewel de firma vanaf 1871 niet langer een familiebedrijf was, bleef de naam De Gebroeders van Cleef tot in 1960 aan de uitgeverij en tot in 1967 aan de boekhandel verbonden.

32 NL-HaNA, Staatssecretarie Koning Lodewijk Napoleon, nummer toegang 2.01.01.07, inv.nr. 51: Decisie 04-09-1808, no. 22.

33 *Naamlijst van boeken, uitgegeven en verkrijgbaar gesteld bij de Gebroeders van Cleef, boekhandelars en boekdrukkers te 's Hage*. Handschrift uit circa 1860, met op een der ongenummerde pagina's de 'Geschiedenis der firma de Gebroeders van Cleef', waarschijnlijk van de hand van een der firmanten. Museum Meermann, Den Haag (MM), Archief-Van Cleef (AVC).

34 Schneider, *De voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij'*, 112.

35 Idem, 109-115.

36 Roche, *La censure en Hollande*, 52-53.

37 Idem, 53.

38 Nadat Willem v in januari 1795 bij het naderen van het Franse leger naar Engeland was gevlucht, ontfermden de Fransen zich over zijn boekenverzameling en selecteerden 250 van de waardevolste boeken en handschriften, welke in 24 kisten naar Parijs werden verstuurd; zie: Gruys, 'De derde Oranje-Nassaubibliotheek onder de stadhouders Willem IV en V (1747-1798)', 26. Van de resterende boeken der 'geabandonneerde stadhouderlijke bibliotheek' alsmede die van de erfprins (de latere koning Willem I) en prins Frederik, verschenen in hetzelfde jaar catalogi. Deze tellen respectievelijk 2653, 755 en 880 titels (Gruys, 'De derde Oranje-Nassaubibliotheek ...' 33).

39 Het niet ter veiling brengen van de boeken, en daarmee ook het ontstaan van de nationale bibliotheek, is waarschijnlijk te danken geweest aan Isaac van Cleef. Door de Administratie der voormalige Nassausche domeinen aangesteld als 'directeur', maakte Van Cleef een begin met het maken van een veilingcatalogus. Hij wees er in februari 1797 echter op dat er in het buitenland, waar de kopers gevonden moesten worden voor de bijzondere zaken, nog onvoldoende reclame voor de veiling was gemaakt. Een constatering die tot een uitstel leidde dat veranderde in afstel. Zie: De Wolf, 'Inleiding', 9.

40 Van Heel, 'Gerard Meerman: bibliofiel, geleerde en mecenas', 76-79.

41 Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840. Vierde deel. Staatsbewind en raadpensionaris 1801-1806. Inleiding en Hoofdstukken I-III*, LI.

42 Schutte, *De Orde van de Unie*, 84.

43 Laseur, *Het Museum Meermann-Westreenianum 1848-1960*, 22.

44 Gijsberti Hodenpijl, *Napoleon in Nederland*, 174a.

45 Zie: Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, deel V en NNBW IV, kol. 1001.

46 Bij Isaac van Cleef verscheen in de jaren 1804-1806 het zesdelige werk getiteld *Eenige berichten omtrent het Noorden en Noord-Oosten van Europa* van de hand van Johan Meerman. Deel zes bevat gedichten van 'vrouw A.C. Meerman, geboren Mollerus'. Dit boek en verschillende titels van latere datum op haar eigen naam zijn te vinden in: Saalmink, *Nederlandse bibliografie*, deel II, 1238. Over haar plaats in de Nederlandse literatuurgeschiedenis, zie: Schenkel-van der Dussen (hoofdred.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850*, 87, 679-684.

47 NNBW IV, kol. 1003.

48 MM, Archief Meerman, inv.nr. 79 II 10.

49 De contacten tussen Meerman en de Van Cleefs lagen in de eerste plaats op het terrein van het boek. In de jaren 1793-1794 verzorgde Isaac van Cleef onder meer Meermans vierdelige boek *Eenige berichten omtrent de Pruisische, Oostenryksche en Siciliaansche monarchiën, benevens sommige daar aan grenzende staaten* ('s-Gravenhage 1793-1794). Achter deze wat kryptische titel van dit anoniem verschenen werk gaat een reisverslag van Meerman schuil, waarin talloze bibliotheken de revue passeren. In 1817, twee jaar na Meermans overlijden, bezorgden de 'Fratres Van Cleef' ten slotte nog een door H.C. Cras geschreven *Elogium Johannis Meermanni*.

50 Het Continentaal Stelsel werd op 21 november te Berlijn afgekondigd om Europa's vasteland af te sluiten voor Engelse artikelen. Voor wat betreft 'Holland' werd het stelsel overigens zeer slecht nageleefd.

51 Schama, *Patriotten en bevrijders*, 650-667.

52 Idem, 668-672.

53 Van Gelder, 'Beroepen vóór honderd jaar', 174-175.

54 Boele van Hensbroek, 'Iets over den Haagschen boekhandel in de 19e eeuw', 275-278.

55 Schama, *Patriotten en bevrijders*, 616.

56 Idem, 658.

57 Zie: Van den Eerenbeemt, 's-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd 1794-1814, 179.

58 Ubachs, 'Cultuur in Nedermaas', 158-159.

59 Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880*, deel I, 85-86.

60 Zie hierover bijvoorbeeld: Steenkamer, 'De stedelijke regering van Nijmegen tussen 16 februari en

25 juli 1810', 64-77 en Evers, *Utrecht als koninklijke residentie*, 15.

61 Van Gelder, 's-Gravenhage', 8.

62 Stokvis, *De wording van Den Haag*, 81.

63 Moll, 'De honderd hoogst aangeslagenen te 's-Gravenhage in 1813', 46.

64 Zie hoofdstuk 12, §2.

65 Het ruwe materiaal is te vinden in Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UVA), Bijzondere Collecties/Bibliotheek van het Boekenvak, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboeken particulieren over de periode 1806-1810, achtereenvolgens genummerd: BBe 2-22, 23, 24, 25.

66 De Moor, *Duizend miljoen maal vervloekt land*; A.J.P. Storm de Grave komt hier ook in voor.

67 Cit. in: Storm de Grave, *Mijne herinneringen uit den Spaanschen veldtocht, gedurende de jaren 1808 en 1809*, 306.

68 *Jaarboek Militair ... 1808*.

69 Kloek, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw*, 50-51.

70 Kopijgeld werd door de firma in plaats van of naast de leverantie van een aantal exemplaren betaald in ruil voor het recht op de uitgave.

71 Cit. in: Rekwest (afschrift) van de Gebroeders van Cleef aan Willem I, d.d. 30-11-1814, NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 64.

72 Schoenmaker, *Plein 4. De geschiedenis van een logement en een departement*, 167.

73 Consideraties van J.H. Mollerus aan Willem I d.d. 28-12-1814, NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 64.

74 Koninklijk Besluit 29-12-1814, nr. 65, NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 64.

75 Zie: Koblusek, *Boeken in de hofstad*.

76 Ten Raa, 'Het garnizoen van 's-Gravenhage in de laatste helft der vorige eeuw', 29.

77 Van Leeuwen e.a., *Pracht en praal op Prinsjesdag*, 15.

78 Hoffenaar, 'Het dagelijks leven in de Haagse kazernes (1814-1940)', VII.

79 1. Het Lijf-eskadron van het Regiment Gardes Dragoniers (94 hoofden en 102 paarden); 2. De drie eskadrons van het regiment Hollandsche Gardes te Paard (282 hoofden met 312 paarden); 3. Het regiment Hollandsche Gardes te Voet van twee bataljons, elk van een grenadier- en zes musketier-compagnieën (1316 hoofden); 4. het regiment Zwitsersche Gardes van acht musketier-compagnieën (1200 hoofden). De opgegeven aantallen duiden de organieke sterkte aan, die veelal de werkelijke sterkte overtreft. (Ten Raa, 'Het garnizoen van 's-Gravenhage in de laatste helft der vorige eeuw', 31-32).

80 Zie hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: *Oude en vorstelijke boeken voor een nieuwe instelling*.

81 Anoniem, 'Uitgeverij van "Sara Burgerhart" in Den Haag gevestigd sedert 1739'.

82 De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers* 70.

83 Eadem, 243-245.

84 Janssen, *Op weg naar Breda*, 110.

85 Ibidem.

86 Het eerstgenoemde was samengesteld uit 1 het 2^e en 3^e Bataljon van de Eerste Halve Brigade (Inf.), elk bataljon ter sterkte van negen compagnieën (respectievelijk 25 en 30 officieren, 624 en 812 manschappen, (inclusief het kader), 11 en 22 verlofgangers, 12 en 72 zieken, benevens 131 en 28 krijgsgevangenen), 11 de 3^e en 4^e Compagnie van het 2^e Bataljon Artillerie (5 officieren, 135 manschappen enz. 3 zieken en 45 krijgsgevangenen) en 111 4 compagnieën van het 1^e Regiment Cavalerie (11 officieren, 257 manschappen, enz., en 23 zieken). Zie: Gijsberti Hodenpijl van Hodenpijl, 'Uit den soldatendoos van Den Haag', 309, 312-313.

87 Hodenpijl, 'Uit den soldatendoos van Den Haag' 309.

88 Idem, 314-328

89 Janssen, *Op weg naar Breda* 118.

90 Idem, 123.

91 Idem, 124.

92 Idem, 129.

93 Hun argumenten voor de keuze van Den Haag zijn met het oog op de beschrijving van het militaire karakter van deze stad alleszins de moeite van het vermelden waard. Ten eerste leende de omgeving van de stad en in het bijzonder de duinen zich veel beter voor de beoefening van de 'practicale Geometrie', te meer omdat hier probleemloos verschillende soorten tijdelijke fortificaties konden worden opgeworpen. In de tweede plaats konden de leerlingen van de school in Den Haag de kanonproeven en de geschutgieterij met het daarbij behorende magazijn bezoeken. Een minder sterk argument was de grote collectie instrumenten en modellen van de Haagse Fundatie van Renswoude, waarvan in het verleden verschillende keren gebruikt was gemaakt bij het verrichten van natuur- en scheikundige proeven. Voorts werd gewezen op de in de stad gevestigde tekenacademie. Daar zouden de leerlingen op winteravonden tekenonderwijs kunnen volgen zonder dat zij de theoretische lessen hoefden te missen. Een bijkomend voordeel zou zijn dat vele officieren en cadetten van het grote Haagse garnizoen de gelegenheid zouden krijgen om van de lessen mee te profiteren. Ten slotte waren zij van mening dat Den Haag als regeringscentrum de artillerieschool meer cachet zou geven. Het landsbestuur zou een stimulerende invloed kunnen hebben op de school. Idem, 130.

94 Idem, 131.

95 Idem, 131, noot 32.

96 Dit zijn artilleriemanoevres waarbij machines worden gebruikt of veel armkracht nodig is, zoals bij het in verdediging brengen van een plaats. Janssen, *Op weg naar Breda*, 126.

- 97 Janssen, *Op weg naar Breda*, 126-127.
- 98 Idem, 127.
- 99 Idem, 125.
- 100 Idem, 127.
- 101 Idem, 135.
- 102 Idem, 181.
- 103 Idem, 181-182.
- 104 Idem, 184-185.
- 105 Voor informatie over de toekenning van dit predikaat is tevergeefs gezocht in het archief van de Staatssecretarie onder Lodewijk Napoleon. Toen de gebroeders Van Cleef in 1808 toestemming vroegen voor het oprichten van een boekhandel in Amsterdam, moest voor dit filiaal (zie Hoofdstuk IV) opnieuw toestemming worden verleend voor het gebruik van de toevoeging 'koninklijke'. Dit predikaat was echter niet uniek. Rond 1807-1808 kreeg zowel de Utrechtse boekhandelaar Johannes Altheer als diens Amsterdamse collega Jan Steven van Esveldt-Holtrop (1777-1833) het recht om zich koninklijk boekhandelaar te noemen. Verondersteld wordt dat Lodewijk steeds een hofboekhandelaar benoemde in de plaats waar hij resideerde, welke titel deze onderneming kennelijk behield als de koning voor een andere residentie koos. Dit blijkt duidelijk uit het feit dat het 'hofwetboek' (*Etiquette du Palais Royal*) in 1806 in Den Haag verscheen, maar dat twee jaar later, nadat de koning in 1807 zijn intrek had genomen in Utrecht, aldaar een gewijzigde herdruk werd verzorgd door de inmiddels tot 'Libraire de sa Majesté' benoemde Altheer. Er werd in Utrecht zelfs een filiaal van de landsdrukkerij opgezet. Zie achtereenvolgens over Holtrop en Altheer: *NBW* 1, kol. 1148 en Evers, *Utrecht als koninklijke residentie*, 68-69, noot 4 bij hoofdstuk 3.
- 106 NL-HaNA, Algemene Staatssecretarie en Kabinet des Konings met daarbij gedeponeerde archieven, 1813-1840, nummer toegang 2.02.01, inv.nr. 3277.
- 107 *Journal Militair*, ... 1808, uitgeversreclame achter in het boek.
- 108 Een exemplaar – het enige bekende – van deze catalogus wordt bewaard in het AVC bij MM.
- 109 Sloos, 'Van sjakobijbel tot Counterinsurgency Field Manual', 105. Zie over het handboek, waarvan overigens voor zover bekend geen exemplaar wordt bewaard in een openbare collectie: Schaede, 'Het dagelijksch Handboek voor de Onderofficieren en Soldaten', 212-217.
- 110 Deze tekst staat op de ommezijde van de titelpagina van de catalogus *Ouvrages militaires* (1808).
- 111 Idem, 310-313.
- 112 Janssen, *Op weg naar Breda* 209. Dit paleis is in de eerste helft van de zeventiende eeuw in opdracht van Frederik Hendrik gebouwd, nadat hij in 1612 in het bezit was gekomen van de grond; Wander, *Haagse huizen van Oranje*, 29.
- 113 Het besluit tot onderwijs aan de onderofficieren-élèves was op 2 januari 1807 genomen.
- 114 Janssen, *Op weg naar Breda*, 210.
- 115 Idem, 211.
- 116 Idem, 218.
- 117 Idem, 224.
- 118 Zie over deze school hoofdstuk 2, §3.1.
- 119 Janssen, *Op weg naar Breda*, 218.
- 120 Idem, 213.
- 121 Idem, 216, 221.
- 122 Van der Neut, 'Het instituut van de Koninklijke Kwekelingen op het Binnenhof te 's-Gravenhage', 123.
- 123 Idem, 123-125.
- 124 Idem, 128-129.
- 125 Idem, 126-127.
- 126 Eerste klasse: kinderen tot 3 jaar – tweede klasse: 3 tot 7 jaar – vierde klasse: 14 tot 18 jaar.
- 127 Van der Neut, 'Het instituut van de Koninklijke Kwekelingen op het Binnenhof', 137-138.
- 128 Idem, 139-140.
- 129 Janssen, *Op weg naar Breda*, 233. Bij Koninklijk Decreet van 18 november 1806 werd te Leiden een Rij- en Veeartsenijsschool opgericht. Een jaar later (Decreet van 19 januari 1807) werden voornoemde disciplines gescheiden en werd de Veeartsenijsschool ondergebracht in Zutphen. Vervolgens werd bepaald (Decreet 8 juni 1808) dat de Rijsschool in de residentie zou komen te staan, waarvoor de verhuizing nog vóór november 1807 zou moeten plaatsvinden. Kroon, 'Een militaire Rijsschool te Leiden', 117-119.
- 130 Janssen, *Op weg naar Breda*, 235.
- 131 Idem, 245.
- 132 Idem, 253-254.
- 133 Idem, 245.
- 134 Hierin werd uitgegaan van drie in plaats van twee klassen. De eerste klas was bestemd voor de leerlingen van de waterstaat en duurde zes jaar. De tweede klas, die vier jaar duurde, was bestemd voor de élèves van de artillerie en de genie. De derde klas was voor de élèves van overige korpsen en vergde twee jaar. Alle élèves moesten eerst ten minste zes maanden doorbrengen in de derde klas. De eerste klas was uitsluitend toegankelijk voor leerlingen die eerst de derde en de tweede klas hadden doorlopen. Het verblijf in de tweede klas duurde in principe eveneens zes maanden, welke tijd bij hoge uitzondering kon worden teruggebracht tot drie maanden. Het aantal leerlingen was vastgesteld op honderd. De leerlingen bestemd voor de cavalerie of de infanterie moesten minimaal 14 jaar oud zijn, terwijl degenen die hun zinnen hadden gezet op de technische wapens of de waterstaat bij hun komst op de school ten hoogste 14 mochten zijn; idem, 252-253.
- 135 Nadat op 18 november de leerlingen van de voormalige school te Honselersdijk hun intrek

namen aan de Kneuterdijk begonnen twee dagen later de lessen. Het niet functioneren van de school was vooral te wijten aan problemen bij de invoering van de nieuwe onderwijsopzet, de aanpak van het onderwijs, de werving van voldoende personeel en de rekrutering van kinderen. Bovendien bleek de Haagse infrastructuur bij nader inzien niet optimaal; idem, 255-256.

136 Van der Neut, 'Het Instituut van de Koninklijke kwekelingen ...', 143.

10 Militaire publicistiek in de negentiende eeuw

1 Meer hierover, vooral de sociale gevolgen van de dienstplicht, worden in het volgende hoofdstuk besproken. Amersfoort, 'De strijd om het leger (1813-1940)', 193.

2 Besluit 16 december 1815, no. 5, in: RM ... Tweede deel. 1815. *Inhoudende September, October, November en December* (1816), 277-282.

3 Snapper, 'Het negentiende eeuwse Nederlandse leger: een school der natie?', 37-56. Ook van belang is: Schulten, 'Armée Néerlandaise et éducation nationale au dix-neuvième siècle', 5-15.

4 Snapper, 'Het negentiende eeuwse Nederlandse leger...', 43.

5 Idem, 40.

6 Idem, 42.

7 Idem, 47, 51-53; opgeteld werden de desbetreffende jaren van de rechterkolom ('Waarvan bij toelating niet of zeer gebrekkig konden lezen en schrijven') van Snappers tabel: De huishoudelijke scholen bij de corpsen van het leger.

8 Idem, 48-50.

9 Zie hoofdstuk 11, §10.

10 Een firma die belangrijke militaire uitgaven in haar fonds opnam was bijvoorbeeld de firma Noorduyn in Gorcum, die van 1830-1967 het *Jaarboekje voor het Koninklijk Leger der Nederlanden* uitgaf. Deze uitgave zou de geschiedenis van de zaak mede hebben bepaald; cf. Stamkot, *Het Gorcumse boek. Vijf eeuwen drukken, uitgeven, verzamelen, lezen en leren te Gorinchem*, 80-82. Zie over de firma Broese: Brekelmans, *Twee eeuwen Broese*. Zie over de firma Teulings: Van Breukelen, 'Coenraad Teulings en zijn Bossche drukkerijen, 1844-1902', 166-194. De Groot noemde zich in het Frans: 'Imprimeur et libraire de l'École Royale d'Artillerie et de Génie.' Zie bijvoorbeeld het impressum van *Devis instructif des travaux de construction dépendans du service du génie en France*, ... (Delft 1817).

11 Van Breukelen, 'Coenraad Teulings en zijn Bossche drukkerijen, 1844-1902', 168.

12 Besluit 16 december 1815, no. 5, art. 3.

13 Idem, art. 12.

14 Idem, art. 17.

15 Idem, art. 13.

16 NNBW III, kol. 971-972.

17 Besluit 7 december 1816, no. 4, in: RM *Tweede deel*. 1816 (1817), 281-287.

18 Zie over dit en dergelijke boeken: hoofdstuk 11.

19 Mogelijk het door De Gebroeders van Cleef uitgegeven *Reglement voor den Garnizoensdienst bij Besluit van Zijne Koninklijke Hoogheid van den 11 Januarij 1815*, n°. 32.

20 Het betreft vrijwel zeker het door De Gebroeders van Cleef uitgegeven: *Reglement op den Inwendigen Dienst, de Politie en de Krijgstucht van de Infanterie ...* uit 1814. Speciaal voor de Zwitserse troepen in Nederlandse dienst was er het *Reglement über den innern Dienst, die Polizey und Kriegszucht bey der Infanterie ...*, uitgegeven in 1815.

21 Het betreft een uitgave van De Gebroeders van Cleef uit 1815, zie de fondsreconstructie bij Sloos, *Voor den dienst der Armée*, deel II, nr. 815-19, en: addendum 11, *02 (1815).

22 Deze titel komt waarschijnlijk overeen met het eerste deel van het *Reglement op de Exercitiën en Manoeuvres van den Infanterij, voor de Armée van Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden*, getiteld: *Eerste deel inhoudende de Soldaten- en Pelotons-school*, in 1815 uitgegeven door De Gebroeders van Cleef.

23 Besluit 7 december 1816, staat van 'Benoodigdheden tot inrigting der school ...', 285-286.

24 Idem, 286-287.

25 'Adres van de Gebroeders van Cleef... Commissoriaal van den 19 April 1822, No. 142'. NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 3277.

26 Ibidem.

27 Request van De Gebroeders van Cleef aan de koning d.d. 19 april 1822, nr. 142. NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 3277.

28 Van der Palm was onder meer ontwerper van de lager-onderwijswet van 1806 en schrijver van de bekende *Bijbel voor de jeugd*. De Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm*, 112.

29 Dit zal de belangrijkste aanleiding zijn geweest dat de firma zich kort na oprichting van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels in 1815 aansloot bij deze organisatie. Deze was namelijk onder meer opgericht om de piraterij binnen de beroepsgroep tegen te gaan. Pieter van Cleef werd al tijdens de eerste algemene vergadering van de Vereeniging geïnstalleerd als bestuurslid. Een van de eerste daden van de Vereeniging was het in behandeling nemen van een aanklacht en maatregelen nemen tegen Noman te Zaltbommel. Zie: Loosjes, *Geschiedenis van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels 1815-1915*, 11-12. De twee boetes van bij elkaar opgeteld 1450 gulden weerhielden Noman er kennelijk evenwel niet van om als nadrukker actief te blijven, want in 1817 zat hij Van Cleef nog steeds dwars.

- 30 NL-HaNA, Gewoon Verbaalarchief van het Departement van Oorlog/Defensie, 1813-1945, nummer toegang 2.13.01, inv.nr. 3135, verbaal 7 december 1839, nr. 46.
- 31 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 3135, verbaal 7 december 1839, nr. 46.
- 32 Hiermee worden bedoeld de conform Artikel 2 van het octrooi af te stane exemplaren aan het Departement van Oorlog en aan het Departement van de Algemene Secretaris van Staat en de 75 gulden voor ieder blad van zestien pagina's druks van bedoelde uitgaven, te betalen aan de Landsdrukkerij.
- 33 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 3135, verbaal 7 december 1839, nr. 46.
- 34 Loosjes, *Geschiedenis van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels*, 145, Bijlage III.
- 35 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 3135, verbaal 7 december 1839, nr. 46.
- 36 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 3142, verbaal 8 februari 1840, nr. 168.
- 37 Zie over de lesstof die de KMA uitgaf en liet drukken bij Broese in Breda: Janssen, 'Een bolwerk van geleerdheid? De Nederlandse officiersopleiding in de eerste helft van de negentiende eeuw', 108-111.
- 38 Er verschenen vervolgens nog van deze catalogi in de jaren 1888, 1897, 1901, 1905, en 1910.
- 39 Bevaart, 'Een harde leerschool 1836-1890', 69.
- 40 Janssen, 'Een bolwerk van geleerdheid', 110.
- 41 Cit. in: RM *Inhoudende het geheele jaar 1846* (1847), 219.
- 42 Voorschrift betreffende het uitgeven van boekwerken, enz. bij de Koninklijke Militaire Academie en de aan die inrichting verbonden lithographie, 4-5.
- 43 No. 79a. Voorschrift voor de Inrichting tot het Uitgeven van Boekwerken voor het Leger, bij de Koninklijke Militaire Academie, 3.
- 44 Amersfoort, *Drukken voor Defensie. IUB en CDP 1948-1988*, 1.
- 45 Cit. in: No. 79a. Voorschrift voor de Inrichting tot het Uitgeven van Boekwerken voor het Leger, bij de Koninklijke Militaire Academie, 3.
- 46 Geisweit van der Netten, *Algemeen samenstel der militaire pligten, kundigheden en dienst-verrigtingen*, v.
- 47 Idem, III.
- 48 Alexander van der Hoop, *Verhandeling over den dienst der ligte troepen in het veld, benevens proeve van manoeuvres voor flankeurs* ('s-Gravenhage, Amsterdam 1825).
- 49 Zie hoofdstuk 1, §4.
- 50 Hornung, *Scharnhorst. Soldat – Reformer – Staatsman*, 41. De auteur schrijft 'Auflage'.
- 51 Het boek werd ook vertaald door J.G. Vognetz, wiens vertaling in 1801 verscheen bij H.C.A Thieme in Zutphen.
- 52 Scharnhorst, *Militair zakboek*, VII-VIII.
- 53 Zie hoofdstuk 2, §4.
- 54 Zie hierover: Van Winden, 'Het Engelse boek in Nederlandse vertaling: Gebroeders Belinfante in de ban van Wilkie Collins', 21-22.
- 55 Contract tussen W.L. de Petit en H.C. Brandt en W.J. van Randwijk van de firma De Gebroeders van Cleef, 's-Gravenhage, 15 juni 1885. MM, AVC.
- 56 Harder, *Die Militärrevolver der Niederlande 1856-1940*, 66-78.
- 57 Zie: hoofdstuk 11.
- 58 *Verslagen, rapporten en memorien omtrent militaire onderwerpen. Uitgegeven door het Departement van Oorlog*, deel I, woord vooraf van J.A. van den Bosch, minister van Oorlog.
- 59 Bevaart, *De Nederlandse defensie (1839-1874)*, 1-4, passim.
- 60 Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 36, passim.
- 61 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 4.
- 62 Cit. in: Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 11.
- 63 Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 24. Zie over de marine bijvoorbeeld: Stapelkamp, *Gerhardus Fabius (1806-1888)*, 63-67.
- 64 Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 23.
- 65 Cit. in: Van Heutsz, *De onderwerping van Atjeh*, tekst op titelpagina en vooromslag.
- 66 Contract tussen W.L. de Petit, kapitein bij het Regiment Grenadiers en Jagers te 's-Gravenhage en W.J. van Randwijk, boekverkoper handelende onder de naam der firma De Gebroeders van Cleef, gedateerd 's-Gravenhage, 10 maart 1887. MM, AVC.
- 67 Zie over deze firma het gedenkboek: [Terweij], *Door tyd en vlyt. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de N.V. Koninklijke Boekhandel en Drukkerij G. Kolff & Co*.
- 68 Zie over Abel: Sloos, 'Van soldaat tot topambtenaar op het Departement van Oorlog. De opmerkelijke carrière van de militaire wettenmaker F.E.L.A. Abel (1843-1916)', 39-44.
- 69 Contract tussen kapitein W.L. de Petit en 1e luitenant H.C. Brandt en W.J. van Randwijk van de firma: de Gebroeders van Cleef, 's-Gravenhage 15 juni 1885. MM, AVC.
- 70 Contract tussen gepensioneerd generaal G.P. Booms en W.J. van Randwijk van de firma: de Gebroeders van Cleef, 's-Gravenhage 7 oktober 1885. MM, AVC.
- 71 Contract tussen kapitein W.L. de Petit en W.J. van Randwijk van de firma: de Gebroeders van Cleef, 's-Gravenhage 10 maart 1887. MM, AVC.
- 72 Contract tussen W.L. de Petit en H.C. Brandt en W.J. van Randwijk, 's-Gravenhage, 6 april 1887. MM, AVC.
- 73 Contract tussen generaal-majoor J.H. Kesman en de Gebroeders van Cleef, 's-Gravenhage, 17 februari 1836. MM, AVC.
- 74 Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie*, deel 4, 436.
- 75 Zie hoofdstuk 10, §2.1.
- 76 Amersfoort, *Drukken voor Defensie*, 2-7.

77 Een kijkje in ons bedrijf. Inrichting tot het uitgeven van boekwerken voor het leger, [8].

78 Zie: Neuman, *Impasse te Londen. Nederlands veiligheidsbeleid 1940-1945*, passim en aldaar 68.

79 Een kijkje in ons bedrijf. Inrichting tot het uitgeven van boekwerken voor het leger, [8].

80 De eerste verscheen al in september 1946 onder de titel *Boekenlijst en publicaties vastgesteld bij aanschrijving van den Chef van de general staf d.d. 11 september 1946*, no. 11/7305/1622 (z.p. [1946]). Vervolgens verscheen in november van genoemd jaar een catalogus getiteld *Voorlopige boekenlijst: afgesloten per 1 nov. 1946* (z.p. [1946]). De reeks catalogi werd vervolgens voortgezet onder de titel *Boekenlijst* en krijgt het voorschriftnummer VS 2506.

81 Voorschrift nr 2507, 2e druk. Beheer en verantwoording van boekwerken en legerformulieren bij de onderdelen der Koninklijke Landmacht, 3.

82 Cit. in: Idem, 5.

83 Ibidem.

84 Idem, 10-11.

11 'Tot bevordering van hun duurzaam geluk'

1 Zie bijvoorbeeld het artikel van De Wilde, 'De haar- en baarddracht in het Nederlandse leger. Een revolutie na bijna drie eeuwen evolutie', 58-75.

2 Amersfoort, 'De strijd om het leger (1813-1940)', 196.

3 Amersfoort, *Koning en kanton*, 87.

4 Idem, 77-78.

5 Cf. Spits, *De metamorfose van oorlog in de achttiende en negentiende eeuw*, 157-158.

6 [Aurbacher], *Handboek tot opleiding en beschaving van verstand en zeden, voor aankomende officieren*, deel II, 44-45.

7 NNBW I, kol. 1022. Onlangs verscheen: Meijneke, *Op reis door de Meierij met Stephanus Hanewinkel. Voetochten en bespiegelingen van een dominee, 1789-1850*.

8 Van Dam, *Zedekundige lessen en voorbeelden voor Nederlandsche krijgslieden*, 1.

9 Schenk, 'Bibliografie van werken uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen', 399. Hanewinkel had in andere publicaties blijk gegeven van grondige kennis van land en volk (NNBW I, kol. 1022).

10 De Bruijn, 'Van Pieter 't Hoen tot Joop van den Ende. Tweehonderd jaar publieke moraal in Nederland', 97.

11 Idem, 98.

12 Idem, 100-101.

13 Idem, 102.

14 Tot in de Tweede Kamer der Staten-Generaal toe was men zich van dit probleem bewust. Kamerlid Jean François Gendebien (1753-1818) zei hier onder meer het volgende over: 'Des hommes de tout âge et de toute nation, engagés pour l'armée perma-

nente, seraient transformés en miliciens; ils pourraient apporter dans les rangs de notre intéressante jeunesse des vices et de principes dont il faut éloigner la contagion.' *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gedurende de zitting van 1818-1819, gehouden te Brussel*, 35.

15 Anneveld, *De ransel. Een geschenk van ouders aan hunne strijdbare zonen, Tot bevordering van hun duurzaam geluk*, v.

16 Idem, [III].

17 'Voor Berigt' van Arendt Raverker in: [Hanewinkel], *Zedekundig handboek voor den militair stand. Uitgegeven door de Maatschappij tot nut van 't Algemeen*, [1].

18 Scheibler, *Geestelijke wapenrusting van een' christelijken krijgsman*, XI.

19 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 2753, verbaal van 20 oktober 1831, nr. 158.

20 Ibidem.

21 Zie voor een dergelijke intekenlijst: Winckel, *Geestelijke wapenrusting van een' christelijken krijgsman*, VIII.

22 Bots (eindred.), *Bibliopolis. Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland*, 146.

23 Bödeker, 'De democratisering van het lezen? Leesgedrag in Duitsland in de negentiende en twintigste eeuw', 289.

24 Cit. in: [Hanewinkel], *Zedekundig handboek voor den militair stand*, 3.

25 Cit. in: Scheibler, *Geestelijke wapenrusting van een' christelijken krijgsman*, 52.

26 Cit. in: idem, 122.

27 Cit. in: [Aurbacher], *Handboek tot opleiding en beschaving van verstand en zeden, voor aankomende officieren*, 51.

28 Cit. in: idem, 53-54.

29 Cit in: Anneveld, *De ransel. Een geschenk van ouders aan hunne strijdbare zonen, tot bevordering van hun duurzaam geluk*, III-V.

30 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 3257, verbaal van 29 november 1842, nr. 1A.

31 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 1803, verbaal van 22 maart 1827, nr. 53.

32 Cit. in: ibidem.

33 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 2348, verbaal van 17 december 1829, nr. 137. In de bibliotheek van het Legermuseum is in de historische collectie militaire boeken van het Koninklijk Huis van dit boek een vrijwel identiek handschrift aanwezig, vermoedelijk de oorspronkelijke kopij, *Handboek tot Opleiding en beschaving van Verstands-begrip en Zeden voor Aankomende Officieren. Eene Keurzameling* (z.p. z.j.) Handschrift. Bibliotheek Legermuseum Delft, sign.: KHA 3950.

34 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 13892, verbaal van 27 november, nr. 24 en verbaal van 7 december, nr. 157. Betreffen de inschrijvin-

gen van de verbalen in de index onder het hoofdstuk 'Militaire Boekwerken' met een korte opgave van de inhoud. De verbalen zijn vernietigd.

35 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 3257, verbaal van 29 november 1832, nr. 1A.

36 Cit. in: *ibidem*.

37 *Ibidem*.

38 *Ibidem*.

39 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 2383, verbaal van 8 maart 1830, nr. 3.

40 *Ibidem*.

41 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 2395 van 22 maart 1830, nr. 56.

42 Cf. Van Lente over vraag- en aanbod in, 'Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek: de verhoudingen tussen technische en culturele ontwikkelingen in Nederland in de negentiende eeuw', 246-263.

43 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 2863, verbaal van 31 december, nr. 399.

44 Cit. in: Veilingcatalogus Beijers Veilingen bv in Utrecht 1 juni 2010, nr. 113.

45 Cit. in: Brunings, *Gids voor den jongen militair. Een leesboek ten dienste der korpscholen*, v-vi.

46 Cit. in: Baron van Voorst tot Voorst, *Zedelijke plichten van den soldaat*, 1.

47 Brunings, *Distels en lauweren*, 69.

48 *Idem*, 76.

49 *Idem*, 88-89.

50 Cit. in: Van Voorst tot Voorst, *Zedelijke plichten van den soldaat*, 65-66.

51 *Kazerneleven. Een stem uit de ervaring door een oud-milicien*, 30-31.

52 In het 19de levensjaar moesten jongens zich vóór 15 januari op het gemeentehuis laten inschrijven voor de loting. Als een jongen inlootte en vervolgens werd goedgekeurd, moest hij, tenzij hij voor een nummervervisselaar of remplaçant had gezorgd, op 1 april of 1 mei opkomen, waarna hij een elementaire militaire opleiding kreeg. Voor de meesten zat het er na deelname aan de jaarlijkse grote veld oefeningen in brigade- of divisieverband in het najaar op. Een kwart, het zogenaamde blijvende gedeelte, bleef ook de rest van het jaar.

53 NNBW x, kol. 957.

12 De bibliotheek van de Nederlandse militair in de negentiende eeuw

1 Hij diende op dat moment bij het 5e Regiment Infanterie.

2 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1808, BBE 2-23, f. 113. Zie over het *Krijgskundig magazyn* en het *Journal militair* het gedeelte over militaire periodieken in de inleiding, respectielijk hoofdstuk 10, §2.

3 *Rotterdam 02-02-1782 †Den Haag 11-11-1863. Hij werd op 1 april 1838 schout-bij-nacht en verliet tegelijkertijd de dienst (Eekhout, *Het Admiralenboek. De vlagofficieren van de Nederlandse marine 1382-1991*, 117. Zie ook: NNBW IX, kol. 830-831.

4 Deze aankopen moeten waarschijnlijk worden gezien in het licht van zijn langdurig verblijf op Curaçao. Hij was daar gelegerd in 1802 om de bij de Vrede van Amiens teruggegeven kolonie van de Engelsen over te nemen. Hij verbleef nadat de Engelsen het eiland in 1807 opnieuw in bezit hadden genomen enige jaren in Nederland, om zich van 1819 tot in 1834 wederom op Curaçao te vestigen. Zijn besluit definitief naar het moederland terug te keren volgde op zijn vergeefse poging om benoemd te worden tot directeur van deze kolonie. Terug in Nederland ging hij vier jaar later met pensioen als schout-bij-nacht.

5 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1815-1816, BBE 2-27, f. 114-114v.

6 *Idem*, f. 114v., 143.

7 De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers*, 243-244.

8 *Idem*, 245.

9 Zie over dit type bron en voor een vruchtbare toepassing ervan: Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van de Zwolse boekverkopers 1777-1849*, 12-13, *passim*.

10 De bezetting was als volgt: 1838 Reserve Bataljon 11^e Afdeling Infanterie; 1839 Reserve Bataljon 3^e Afdeling Infanterie en Staf 1^e en 2^e Bataljon 18^e Afdeling Infanterie (Ringoir, *Vredesgarnizoenen*).

11 De Kanter, Phil. z., *De Franschen in Walcheren*, 9-11.

12 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1803-1805, BBE 2-21, achtereenvolgens ff. 261, 85, 189v.

13 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1808, BBE 2-23, achtereenvolgens ff. 114, 235 en 2.

14 Dronkers, *De generaals van het Koninkrijk Holland 1806-1810*, 51.

15 *Ibidem*.

16 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1813-1814, BBE 2-26, f. 127 v.

17 *Idem*, f. 228.

18 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1813-1814, BBE 2-26, f. 127-127v.

19 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1815-1816, BBE, f. 9.

20 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1817-1818, BBE 2-28, f. 248-248v.

21 *Idem*, f. 110.

22 Zes kapiteins (Van Eps, Smit, S. Olyve (Vlissingen), De Buck, R. Booms (Valkenburg) zijn hier buiten beschouwing gelaten, omdat zij op basis van hun rang niet zonder meer zijn in te delen bij de militairen. Er zijn redenen om aan te nemen dat het hier kapiteins van de koopvaardij betreft.

- 23 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1801-1802, BBE 2-20, f. 152.
- 24 Idem, f. 180v.
- 25 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1803-1805, BBE 2-21, f. 85. Zie over Sowden: *NNBW I*, kol. 1480.
- 26 Idem, f. 189v.
- 27 Idem, f. 104.
- 28 Ook hier kon een, gering, aantal militairen op grond van de rang niet worden ingedeeld. Het ruwe materiaal van de in deze tabel verwerkte gegevens is te vinden in: UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboeken particulieren 1806-1807 (BBE 2-22), 1808 (BBE 2-23), 1809 (BBE 2-24), 1810-1812 (BBE 2-25) passim.
- 29 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1806-1807, BBE 2-22, f. 35.
- 30 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1809, BBE 2-24, f. 97 v.
- 31 Zeekapiteins, die ook voorkomen tussen de kanten van Van Benthem, zijn hiervan uitgesloten.
- 32 Jakob Theodoor Büser, *Krijgsszangen van Jakob Theodoor Büser, Eersten Luitenant bij het Bataillon Jagers*, No. 16 (Nijmegen 1818) 143-146.
- 33 Dongelmans, 'De "Naam lijst der Intekenaren" als bron voor onderzoek naar lokale leescultuur', 95-122.
- 34 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1809, BBE 2-24, f. 28v.
- 35 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1806-1807, BBE 2-22, f. 62v. en Grootboek particulieren 1808, BBE 2-23, f. 5.
- 36 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1837-1838, 2-38, f. 211.
- 37 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1839-1840, BBE 2-39, f. 420v.
- 38 Idem, f. 240.
- 39 Resler kocht zijn boeken door tussenkomst van boekverkoper H.J. Schierbeek.
- 40 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1839-1840, BBE 2-39, f. 369v.
- 41 Idem, f. 268v.
- 42 Welten, *In dienst voor Napoleons Europese droom*, 238.
- 43 Darnton, 'Eerste aanzet tot een geschiedenis van het lezen', 152.
- 44 Ibidem.
- 45 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1839-1840, BBE 2-39, f. 374.
- 46 Naast economische overwegingen, sociabiliteit en de behoefte aan nuttige kennis om hogerop te geraken, de drie factoren die zijn genoemd als redenen voor de oprichting van leesgezelschappen in de burgermaatschappij, zie: Van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800*, 255-256.
- 47 Singels, *Uit de geschiedenis van het P.U.G.*, 53.
- 48 Er wordt op 17 maart en 12 april 1802 over de verkoping van deze bibliotheek geadverteerd in de *Haagsche Courant* (Zwaaneveldt, *Leverbaar: livres nouveaux et autres. Een Haagse boekhandel in de Franse tijd*, Isaac van Cleef en zijn assortiment, 86). De catalogus is zonder opgave van bron of verblijfplaats opgenomen in de Nederlandse Centrale Catalogus.
- 49 Zie: Ten Raai, *De uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht ...*, tekstdeel, VIII.
- 50 *Reglement voor het Leesgezelschap der Heeren Officieren van Artillerie en Genie te Vlissingen*, 3.
- 51 Idem, Artikel 2.
- 52 Idem, Artikel 4.
- 53 Idem, Artikel 21.
- 54 Idem, Artikel 22.
- 55 Idem, Artikel 27.
- 56 Idem, Artikel 23-26. Cf. Buijnsters, 'Nederlandse leesgezelschappen uit de 18e eeuw', 184 en Anoniem, 'Einige Bemerkungen über Militärbibliotheken, Offizierlesestempel und Winteraufgaben', passim.
- 57 Kielstra, *Beschrijving van den Atjeh-oorlog*, I, 586, 590.
- 58 Cit. in: Postma, *Mijn uittocht als garde d'honneur 1813. Dagboek van de Zeeuw Jacob Willem Callenfels (1792-1882)*, 65.
- 59 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1837-1838, BBE 2-38, f. 286.
- 60 Idem, f. 31v.
- 61 Idem, f. 203v.
- 62 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1806-1807, BBE 2-22, f. 159, respectievelijk 271 en Grootboek particulieren 1808, BBE 2-23, f. 75v.
- 63 Zie voor garnizoenssteden: Ringoir, *Vredesgarnizoenen*.

13 Een soldatenkoning en zijn boeken

- 1 Brot, 'La bibliothèque idéale d'Antoine-Alexandre Barbier', 91-109.
- 2 Buonapartes brieven, op den 18den juni 1815 te Charle-roi prijs gemaakt, 5, 35.
- 3 Zie hierover: Mouravit, *Napoléon bibliophile. Recherches spéciales de psychologie napoléonienne*.
- 4 Benoit, *Livres précieux du Musée de Malmaison*, 32.
- 5 Idem, 40.
- 6 Ibidem.
- 7 Tulard, *Napoléon ou le mythe du sauveur*, 277.
- 8 Idem, 294.
- 9 J. Tulard, *Napoléon et la noblesse de l'Empire, avec la liste des membres de la noblesse impériale (1808-1815)* (Parijs 2003) 72.
- 10 Davois, *Les Bonaparte littérateurs. Essai bibliographique*.
- 11 Zie bijvoorbeeld een passage uit de memoires van Hortense vermeld in: L. Napoleon, *Gedenkschriften*, 15-16.
- 12 Van den Berg, 'Een royale kijk op Holland', [67].
- 13 Per decreet van 18 juli 1806 ging het, de generale staf en het korps ingenieurs niet meegerekend,

- organiek om 22.073 man, waaronder 7.112 man garde, zij het dat nog veel onbepaald was (Kesman, 'De beantwoording der vraag wat is van de oude armee geworden?', 10).
- 14 Zie voor een goed overzicht: Kikkert, *Koning van Holland. Louis Bonaparte 1778-1846*, 65-68.
- 15 Voor meer informatie over Lodewijk en Paleis Soestdijk zie: Tromp, *Het huys te Soestdijck. Het Koninklijk Paleis Soestdijk historisch gezien*, 90-95.
- 16 Kikkert, *Koning van Holland*, 177.
- 17 Grijsenhout, *Een Koninklijk Museum. Lodewijk Napoleon en het Rijksmuseum 1806-1810*, 19-22.
- 18 [Garnier], *Mémoires sur la cour de Louis Napoléon et sur la Hollande*, 106.
- 19 De admiraliteit van Amsterdam passeerde overigens ook de revue (Ozinga, 'De architecten van Lodewijk Napoleon als koning van Holland', 64).
- 20 Er is onder meer een brief van de Amsterdamse magistraat gedateerd 15 juli 1806, waarin de vorst wordt bedankt voor zijn voornemen 'concernant le choix de son palais dans cette ville' (Ozinga, 'De architecten van Lodewijk Napoleon als koning van Holland', 64).
- 21 Ozinga, 'De architecten van Lodewijk Napoleon als koning van Holland', 80, noot 10.
- 22 Zie over het verblijf van Lodewijk op Huis ten Bosch: Loonstra, *Het huijs int bosch. Het Koninklijk Paleis Huis ten Bosch historisch gezien*, 101-111.
- 23 Zie hierover: Loonstra, *Het huijs int bosch*, 93-101.
- 24 Evers, *Utrecht als koninklijke residentie*, 33.
- 25 Zie Lunsingh Scheurleer, 'De inrichting van het Koninklijk Paleis te Amsterdam onder Lodewijk Napoleon', 243-260, Lunsingh Scheurleer, 'De inrichting van het Koninklijk Paleis te Amsterdam onder Lodewijk Napoleon II', 25-38, Ozinga, 'De architecten van Lodewijk Napoleon als koning van Holland', 80, noot 22.
- 26 Zie over Evert Maaskamp (en Lodewijk): Koolhaas-Grosfeld, *De ontdekking van de Nederlander in boeken en prenten rond 1800*.
- 27 Koninklijk Huisarchief, Den Haag (KHA), nr. E IV 1, *Catalogus der Eerste Koninglyke Bibliotheek ...*, p. 5.
- 28 Kollewijn, *Bilderdijsk. Zijn leven en zijn werk naar oorspronkelijke en voor een groot gedeelte onuitgegeven bescheiden samengesteld*, deel 1, 383. Zie voor de recente suggestie dat Willem Bilderdijsk bibliothecaris was bijvoorbeeld: Luger, 'Willem Bilderdijsk en Lodewijk Napoleon. Dichter en koning', 169.
- 29 Klein, *De wereld van de Koninklijke Bibliotheek 1798-1998*, 31-32. Flament was op 11 december 1799 door de Tweede Kamer reeds benoemd tot custos van de Nationale Bibliotheek (Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 25).
- 30 'Bilderdijsk bibliothecaris', 365.
- 31 Zie over de relatie tussen deze twee: Smit, *Bilderdijsk et la France*.
- 32 NNBW III, kol. 404.
- 33 Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 27. Zie bijvoorbeeld ook: *Koninklijke almanak voor den jare 1807*, 70.
- 34 Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 27-28.
- 35 Idem, 28.
- 36 Idem, 29.
- 37 NNBW III, kol. 404, Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 46.
- 38 R.A. Kollewijn, 'Bilderdijskiana', in: *Navorscher* (1893), 365.
- 39 Loonstra, *Het huijs int bosch*, 103-104.
- 40 L. Napoleon, *Gedenkschriften*, 67.
- 41 Ozinga, 'De architecten van Lodewijk Napoleon als koning van Holland', 80, noot 22.
- 42 Zie over het verblijf in Utrecht: Evers, *Utrecht als koninklijke residentie*.
- 43 Idem, p. 51, Bijlage III, 'Indeeling van het paleis', nr. 18, 19.
- 44 Idem, 42-43.
- 45 Lunsingh Scheurleer, 'De inrichting van het Koninklijk Paleis', 251.
- 46 Idem, 245.
- 47 Benoit, *Livres précieux du Musée de Malmaison*, 38.
- 48 Zie de plattegrond na p. xx in Brugmans, *Van raadhuys tot paleis*, en p. xxv. Lunsingh Scheurleer is het overigens op andere punten niet geheel eens met de plattegrond van Brugmans, zie: Lunsingh Scheurleer, 'De inrichting van het Koninklijk Paleis', p. 246, noot 14.
- 49 Huiskens, 's Konings Paleis op den Dam. Het Koninklijk Paleis op de Dam historisch gezien', 124.
- 50 Lunsingh Scheurleer, 'De inrichting van het Koninklijk Paleis te Amsterdam onder Lodewijk Napoleon II', 25. Zie over de boekenkasten van Breijtspraak voorts: *Fleurbaay, Empire in het Paleis. De inrichting van het Paleis op de Dam ten tijde van Lodewijk Napoleon*, 26-27.
- 51 Huiskens, 's Konings Paleis op den Dam', 150.
- 52 Lunsingh Scheurleer, 'De inrichting van het Koninklijk Paleis' p. 246, noot 14 en Huiskens, 's Konings Paleis op den Dam', 125.
- 53 Huiskens, 's Konings Paleis op den Dam', 125.
- 54 Brugmans, *Van raadhuys tot paleis*, XLII.
- 55 Dat het Paleis op de Dam zo snel zonder aanpassingen deze status kreeg, is opvallend als wordt bedacht dat bijvoorbeeld het eveneens reeds in Empirestijl ingerichte Palazzo Pitti in Florence met het oog op het bezoek van Napoleon in 1810 eerst ingrijpend werd verbouwd. Dit paleis was vanaf 1807 als keizerlijk verblijf in gebruik door Napoleons zuster Elisa Bonaparte-Baciocchi, groothertogin van Toscane. Florence was toen de hoofdstad van het Franse Departement Arno (Van Nunen, 'Keizerlijke status voor groothertogelijk paleis. De modernisering van Palazzo Pitti ten behoeve van Napoleon en Marie-Louise', 32-33).

- 56 KHA, nr. E IV I (handschrift en convoluut), *Catalogus der Eerste [Tweede] [Derde] Koninglyke Bibliotheek op het Paleys te Amsterdam ...*
- 57 Huysken, 's Konings Paleis op den Dam, 124.
- 58 Brugmans, *Van raadhuys tot paleis*, 115. Dit soort bibliotheken was in principe overigens uitsluitend voor de koning zelf bestemd (Carlier, *Napoléon à Fontainebleau*, 112). Misschien dat in dit geval alleen Hortense, die de ochtenden in het Paleis op de Dam helemaal alleen in haar vertrekken doorbracht met lezen, (L. Napoleon, *Gedenkschriften*, 163), van deze bibliotheek gebruikmaakte.
- 59 L. Napoleon, *Gedenkschriften*, 49. Zie voor commentaar van Lodewijk op werk van Bilderdijk ook: Duboscq, *Louis Bonaparte en Hollande d'après ses lettres*, nr. 195. Lodewijk Napoleon schreef overigens Italiaans, een taal die hij machtig was doordat thuis op Corsica Italiaans werd gesproken.
- 60 KHA, nr. E IV I, *Catalogus der Eerste Koninglyke Bibliotheek ...*, p. 19.
- 61 Als gevolg van onduidelijkheden moet een zeer kleine foutmarge in acht genomen worden van enkele objecten.
- 62 De catalogus vermeldt onder meer: 'Reglement van exercitie der kavallerie met plaaten 's Hage 1807 4 dln', 'Reglement van exercitie voor de infanterie met plaaten 's Hage 1807', 'C.A.G. van der Netten Grondbeginselen der krijgswetenschappen Zutphen 1806', 'C.A.G. van der Netten Onderrigt voor de ligte troepen en officieren die op voorposten dienen 's Hage 1808', 'Onderrigt wegens het schiet en zijdgeweer Amsterdam 1808'. KHA, nr. E IV I, *Catalogus der Eerste Koninglyke Bibliotheek ...*, p. 16).
- 63 Konsé verwerkte zijn minuscule signatuur ('G. Konsé fec.') in de grootste variant van het wapen, dat werd gebruikt voor folianten. Zie over hem: Waller, *Biographisch woordenboek van Noord Nederlandse graveurs*, 183.
- 64 Over boekbinden in deze periode zie: Hendrik de Haas, met een introductie van W.G.J. Callenbach en een verhandeling over boek en auteur door Storm van Leeuwen, *De boekbinder, of volledige beschrijving van al het gene wat tot deze konst betrekking heeft*.
- 65 Zie over hem: Ramsden, *French bookbinders 1789-1848*, 123; Culot, *Relieurs et reliures décorés en France aux époques Directoire et Empire*, passim.
- 66 KHA, nr. E IV I, *Catalogus der Eerste Koninglyke Bibliotheek ...*, p. 5.
- 67 Een boek uit het bezit van Lodewijk met hetzelfde devies, maar dan in het Frans (*Fay ce que doy, advienne que pourra*) is bekend bij Hanrath, *De betekenis van Napoleon voor het exlibris*, 22-23.
- 68 KHA, nr. E IV I, *Catalogus der Eerste Koninglyke Bibliotheek ...*, p. 17.
- 69 Zie: Duboscq, *Louis Bonaparte en Hollande d'après ses lettres*, nr. 195.
- 70 KHA, nr. E IV I, *Catalogus der Eerste Koninglyke Bibliotheek ...*, p. 17.
- 71 Idem, p. 104.
- 72 Idem, p. 10.
- 73 L. Napoleon, *Gedenkschriften*, 89.
- 74 Hoefer, *Mededeelingen omtrent het oude Loo en den Cannenburch*, 22.
- 75 Idem, 23.
- 76 Idem, 24.
- 77 Vliegenthart, *Het Loo, een paleis als museum. Journaal van een restauratie*, 197.
- 78 Tromp, *Het huys te Soestdijk*, 95.
- 79 Hoefer, 'Een inventaris van het Paleis Het Loo in 1810', 282.
- 80 Beide documenten worden bewaard in de Archives Nationales te Parijs en werden in 1917 gepubliceerd door F.A. Hoefer, in 1912 oprichter en lange tijd directeur van het Legermuseum.
- 81 Hoefer, 'Een inventaris van het Paleis Het Loo in 1810', 326.
- 82 KHA, nr. E IV 2 (handschrift in 3 banden), *Catalogue par Rayons d'Armoires* (2x); *Catalogue des Livres Composant la Seconde Chambre de la Bibliothèque Impériale au Palais d'Amsterdam*.
- 83 Brugmans, *Van raadhuys tot paleis*, XLIX.
- 84 Loonstra, *Uit Koninklijk Bezit*, 103.
- 85 Lunsingh Scheurleer, 'De inrichting van het Koninklijk Paleis', 251.
- 86 Brief van drs. A.D. Renting, bibliothecaris/conservator Paleis Het Loo Nationaal Museum, d.d. 15-02-2002.
- 87 KHA, nr. E IV I, *Catalogus der Tweeden Koninglyke Bibliotheek ...*
- 88 Hoefer, 'Een inventaris van het Paleis Het Loo', 326.
- 89 Brief van drs. A.D. Renting, bibliothecaris/conservator Paleis Het Loo Nationaal Museum, d.d. 15-02-2002.
- 90 Vriendelijke mededelingen van de heer H.A. Robaard, bibliothecaris Koninklijk Huisarchief Den Haag, d.d. 16-09-2005/03-10-2005. Zie over de collectie bladmuziek van Lodewijk voorts: Loonstra, *Uit koninklijk bezit*, 192-193.
- 91 Het betreft een band van Lefevre om de *Oeuvres choisies* (Parijs 1809) van J. Lablée, signatuur 141 E 16. Vriendelijke mededeling dr. Jan Storm van Leeuwen, oud-conservator boekbanden Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.
- 92 *Catalogue of the valuable library of the late Louis Bonaparte, ex-king of Holland*, nr. 1133. Collectie Museum Meermanno, Den Haag.
- 93 Idem, 64.
- 94 Van den Berg, 'Een royale kijk op Holland', [66-67, 71].
- 95 Zie over zijn omzwervingen en uiteindelijke vestiging in Italië: De Munck, *Lodewijk Napoleon, koning van Holland*, 205-252.

96 Museum Meermanno (MM), Archief van Westreenen, Reisjournaal W.H.J. baron van Westreenen van Tiellandt, 71/169v.

97 MM, Archief van Westreenen, Reisjournaal W.H.J. baron van Westreenen van Tiellandt, 71/169v.

98 Het exemplaar met opdracht is aanwezig in Museum Meermanno onder nummer III G 37. Vriendelijke mededeling drs. Jos van Heel.

99 Kikkert, *Koning van Holland*, 172.

14 Van hier tot Kota Radja

1 Cf. de situatie in Duitsland anno 1815 (Anoniem, 'Studien über die Bibliotheken in der Armee, speciell bei den Truppen', 297).

2 Besluit 10 januari 1821, no. 58, in: RM *Eerste deel*. 1821. *Inhoudende het eerste half jaar* (1822), 8.

3 Aanschrijving aan de Heeren Luitenant-Generaals kommanderende in de zes groote militaire commando's, 26 januari 1823, no. 1, in: RM *Eerste deel*. 1822. *Inhoudende het eerste half jaar* (1823), 22-23.

4 Teupken, *Beschrijving hoedanig de Koninklijke Nederlandsche Troepen en alle in militaire betrekking staande personen gekleed, geëquipeerd en gewapend zijn*, 9-10.

5 Aanschrijving aan de commanderende officieren van alle korpsen infanterie, cavalerie en artillerie, behalve de garnizoenscompagnieën, van d'Aubremé, 's-Gravenhage, 30 augustus 1824, no. 44, in: RM *Inhoudende het geheele jaar 1824* (1825), 158-159.

6 Mascheck, *Geschiedenis van het Korps Nederlandsche Mineurs en Sappeurs*, 201.

7 Van Wyk Roelandszoon, *Algemeen aardrijkskundig woordenboek*, deel, VII, II.

8 Zie: Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, IV, 56 en Kielstra, *Beschrijving van den Atjeh-oorlog*, deel I, 586.

9 Aanschrijving van de commissaris-generaal van Oorlog aan de luitenant-generaals commanderende in de zes groote militaire commando's, Brussel, 7 december 1826, no. 60, in: RM *Tweede deel*, 1826. *Inhoudende het tweede half jaar* (1827) 255-259. Cf. de situatie bij de Duitse soldatenbibliotheken respectievelijk de boekerijen voor regimentsscholen en onderofficiersmesses, die werden gefinancierd uit de 'Unterrichtsgelder' (Anoniem, 'Studien über die Bibliotheken in der Armee, speciell bei den Truppen', 201).

10 Besluit 25 september 1826, no. 9, in: RM *Tweede Deel*, 1826. *Inhoudende het tweede half jaar* (1827), 262-339.

11 Idem, 336-339.

12 Idem, 338-339.

13 Deze commissie bestond uit een generaal als voorzitter, een officier der Marine, een officier van de Infanterie, een officier van de Cavalerie, een officier van de Artillerie, een officier van de Genie, een

hoogleraar en een secretaris. In 1826 werden respectievelijk benoemd: luitenant-generaal baron de Constant Rebecque, kapitein ter zee Ziervogel, commandant van het Korps Mariniers, kolonel Schuurman, luitenant-kolonel van Balveren, luitenant-generaal Gunkel, luitenant-kolonel ingenieur Offerhaus, de hoogleraar Schröder. De functie van secretaris werd bekleed door de adjudant van de luitenant-generaal voorzitter (Aanschrijving aan de luitenant-generaals commanderende in de zes groote militaire commando's, Brussel, 7 december 1826, no. 60, 257-258).

14 Anoniem, 'Militaire bibliotheken', 219-220.

15 Cit. in: Brakel, 'Garnizoens-bibliotheken', 213-214.

16 Hardenberg, *Handleiding tot de kennis van de bestaande krijgsregeling der Landmagt*, 138.

17 Boogaard, 'Aankweeking van studiezijn bij officieren', 81-82.

18 Idem, 83.

19 Idem, 84.

20 Ibidem.

21 Idem, 84-85.

22 Idem, 85.

23 Idem, 86.

24 Ibidem.

25 Cit. in: Anoniem, 'Korps-bibliotheken', 516.

26 Ibidem.

27 Cit. in: idem, 516-517.

28 Zie: Anoniem, 'Garnizoens- of korps-bibliotheken', 602.

29 Bijvoorbeeld ook de stad Assen beschikte omstreeks 1883 over een garnizoensbibliotheek (zie: Kielstra, *Beschrijving van den Atjeh-oorlog*, I, 586).

30 Zie hierover hoofdstuk 10, §1.

31 Anoniem, 'Garnizoens- of korpsbibliotheken', 602-603.

32 Idem, 603.

33 Idem, 602.

34 Idem, 603.

35 Ibidem.

36 Idem, 604.

37 *Reglement voor de Koninklijke Militaire Akademie* (1828) 11, Art. 35.

38 Wolf, 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Akademie vanaf 1828', 96.

39 *Instructie voor den archivist of chartermeester van het Archief van Oorlog*, 57-58.

40 Aanschrijving aan de commanderende officieren van alle korpsen (behalve de garnizoenscompagnieën) van d'Aubremé, 's-Gravenhage, 17 juni 1824, no. 143, in: RM *Inhoudende het geheele jaar 1824* (1825), 124-125.

41 Cit. in: [Van Tuijll van Serooskerken], *De Lichtblauwe Hussaren van Willem Boreel, ter herinnering aan het Regiment Hussaren No 6*, 91.

42 Doisy, *Essai de bibliologie militaire*, passim.

43 Cit. in: missive van de directeur-generaal van

- Oorlog Schuurman aan de kommanderende generaals der drie divisies infanterie, luitenant-generaal opperbevelhebber der cavalerie, het Departement van de Grootmeester der artillerie, generaal-majoor, Chef van de Algemene directie der genie, 's-Gravenhage, d.d. 13 november 1840, no. 5, in: *RM Inhoudende het geheele jaar 1840* (1841), 148.
- 44 Cit. in: missive van de directeur-generaal van Oorlog Schuurman, 's-Gravenhage, d.d. 13 november 1840, no. 5, 148-149.
- 45 'Reglement voor de Bibliotheek van het Regiment Grenadiers en Jagers', in: Hanckar, *Catalogus der bibliotheek van het Regiment Grenadiers en Jagers*.
- 46 'Reglement voor de Bibliotheek van het Regiment Grenadiers en Jagers', in: Nierstrasz, *Catalogus der bibliotheek van het Regiment Grenadiers en Jagers*, 319.
- 47 'Reglement der bibliotheek [der H.H. Officieren van het 4e Regiment Hussaren]', in: *Catalogus van de bibliotheek der H.H. Officieren van het 4e Regiment Hussaren*, 1.
- 48 Cit. in: Savart, *Beginnselen der versterkingskunst*, atlas. Exemplaar bibliotheek Legermuseum, HBD P 010-0274, exemplaar 00163816.
- 49 Kesman, *Klapper op de bestaande kriegsregeling der Landmagt*, 517.
- 50 Aanschrijving aan de commanderende officieren van alle korpsen der armee (behalve de garnizoenscompagnieën) van d'Aubremé, 's-Gravenhage, 17 juni 1824, no. 143, in: *RM Inhoudende het geheele jaar 1824* (1825), 124-125.
- 51 Aanschrijving aan de commanderende officieren van alle korpsen infanterie, cavalerie, artillerie der armee (behalve de garnizoenscompagnieën) van d'Aubremé, 's-Gravenhage 30 augustus 1824, no. 44, in: *RM Inhoudende het geheele jaar 1824* (1825), 158-159.
- 52 *RM*, ... 1871 ('s-Gravenhage 1872), 312.
- 53 V., 'Een kort woord over onze militaire bibliotheken', 268.
- 54 Idem, 268-269.
- 55 Idem, 269.
- 56 Idem, 269-270.
- 57 Idem, 270-271.
- 58 Idem, 271.
- 59 Met (fort) Willem I, een groot legerkamp van het KNIL, werd de Indonesische stad Ambarawa op Midden-Java aangeduid.
- 60 Cit. in: idem, 272.
- 61 Brakel, 'Garnizoens-bibliotheken', 214.
- 62 Idem, 215.
- 63 Ibidem.
- 64 Idem, 215-216.
- 65 Idem, 216.
- 66 Het beheer van de bibliotheek werd opgedragen aan de luitenant garnizoens-adjutant, terwijl de korporaal der Jagers Rieffenberg bibliothecaris werd (idem, 216).
- 67 Idem, 219.
- 68 Idem, 217.
- 69 Ibidem.
- 70 *Fifth report by the Council of Military Education on army schools, libraries, and recreation rooms*, 131.
- 71 De cijfers in deze tabel zijn gebaseerd op de volgende bronnen: I. *Fifth report by the Council of Military Education on army schools, libraries, and recreation rooms*, 130-133; II. *First report by the Director-General of Military Education on army schools, libraries, and recreation rooms*, 141-144; III.
- 72 *Fifth report by the Council of Military Education on army schools, libraries, and recreation rooms. Presented tot both Houses of Parliament by Command of Her Majesty*, 135.
- 73 Ibidem.
- 74 Idem, 136.
- 75 Idem, XXXIII.
- 76 Durand, 'De la nécessité de fonder des Bibliothèques militaires', 157-188.
- 77 Mérat, 'Projet et plan de Bibliothèques régimentaires', 49-76.
- 78 De la Barre Duparcq, *De la création d'une bibliothèque militaire publique*, 42.
- 79 De la Barre Duparcq werd later Directeur des études van Saint-Cyr, de militaire academie. In die hoedanigheid schreef hij een *Notice sur l'Académie militaire de Bréda*.
- 80 Cit. in: De la Barre Duparcq, *De la création d'une bibliothèque militaire publique*, 10.
- 81 Zie hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: *De bibliotheek van de Hogere Krijgsschool*.
- 82 De la Barre Duparcq, *De la création d'une bibliothèque militaire publique*, 37.
- 83 Cit. in: Anoniem, 'Studien über die Bibliotheken in der Armee, speciell bei den Truppen', 200.
- 84 Idem, 201.
- 85 Kiefert, 'Zur Geschichte der Militärbibliotheken in Hannover', 306.
- 86 Idem, 306-307.
- 87 Idem, 308.
- 88 Cit. in: Anoniem, 'Einige Bemerkungen über Militärbibliotheken, Offizierlesezikel und Winteraufgaben', 62-63.
- 89 Anoniem, 'Studien über die Bibliotheken in der Armee, speciell bei den Truppen', 195.
- 90 Idem, 202.
- 91 Idem, 203.
- 92 Cf. Anoniem, 'Studien über die Bibliotheken in der Armee, speciell bei den Truppen', 201.
- 93 Een (enkele?) uitzondering hierop werd gevormd door de leesbibliotheek voor minderen, zie de laatste alinea van deze paragraaf.
- 94 Zie over de kantine in het Nederlandse leger: Janssen, *Cantinezorg in het Nederlandse leger vóór de Tweede Wereldoorlog*.
- 95 Amiot, 'Verslag nopens de oprigting, de wijze van beheeren en verdere inrigting der cantine in de kazernes van het 6de regiment infanterie te Breda', 128.

96 Idem, 132.

97 Waarschijnlijk betreft het diens *Handleiding voor de aardrijkskunde van Neêrlands Oost- en West-Indische bezittingen* (Utrecht 1834).

98 Idem, 132-133.

99 De Lange Stallen zijn in 1765 gebouwd als onderdeel van de Chassékazerne voor het stallen van cavaleriepaarden en staan aan de Keizerstraat in het centrum van Breda. In 1868 werden de stallen uitgebreid en als kazerne in gebruik genomen.

100 Hiervan zijn slechts twee jaargangen verschenen, in 1869 en 1870.

101 Het betreft waarschijnlijk: *Taferelen uit het leven van belangrijke Nederlandsche mannen van vroegeren en lateren tijd* (eerste druk: Utrecht 1841, tweede druk: Utrecht 1850, derde druk: Leiden 1862) van H.N. van Til.

102 Het betreft waarschijnlijk: W.J. Knoop, *Nederland in 1672 en 1673. Krijgskundige beschouwingen* ('s-Hertogenbosch 1851).

103 Idem, 136-139.

104 Zie hoofdstuk 10, §3.

105 Zie hoofdstuk 15, §6.

106 Ten Raa, *De uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht hier te lande en in de koloniën*, tekstdeel, I-IV.

107 Cit. in: *Fifth report by the Council of Military Education on army schools, libraries, and recreation rooms*, XXXIII.

108 Cit. in: Anoniem, 'Einige Bemerkungen über Militärbibliotheken, Offizierlesezikel und Winteraufgaben', 60.

109 Cit. in: Kaser, *Books and libraries in camp and battle*, 13.

110 Cf. over dergelijke oproepen: Anoniem, 'Studien über die Bibliotheken in der Armee, speciell bei den Truppen', 201.

111 Anoniem, 'Voor eene op te richten lees-bibliotheek', 363.

112 Anoniem, 'Einige Bemerkungen über Militärbibliotheken, Offizierlesezikel und Winteraufgaben', 60, e.v.

113 Kaser, *Books and libraries in camp and battle*, 58-71.

114 Dobbie, *Sovereign service. The story of SASRA 1838-1988*, 11.

115 Dobbie, *Sovereign service*, 12.

116 Idem, 12.

117 Romeyn, 'De zielverzorging bij ons gemobiliseerde leger', 22-23.

118 Cit.: 'Cantine 3e Regiment Huzaren, Reglement voor de bibliotheek', gedrukt in klein-plano en opgeplakt in een exemplaar van het boek: Andriesen, *De val van een koningshuis, of het eerste tijdperk van de Fransche Revolutie*. Exemplaar Bibliotheek Legermuseum, nr. HBD 000554.

119 De contributie die uiteindelijk werd betaald was waarschijnlijk afhankelijk van de mate waarin de leeshonger werd gestild. *De Artillerie-Cursus te*

Delft en de Militaire School te Haarlem toegelicht door de directeurs der inrichtingen, 22.

120 Anoniem, *Kazerne-toestanden. Resultaat van de circulaire der A.M.P.V., waarvan de beantwoording door de militaire autoriteiten werd verboden*, 55-56.

121 Anoniem, *Kazerne-toestanden*, 10-11.

122 Idem, 36.

123 Idem, 39-40.

124 Zie hierover hoofdstuk 2, §1.4.

15 Esprit de corps en militaire folklore

1 Het betreft het boek: W.A. Elberts, *Leven van Willem den Eersten prins van Oranje* (tweede druk; Leiden 1862). Het exemplaar met de inscriptie van Willem Staring is in bezit van de heer drs. W.C. Staring te Hengelo.

2 Zie voor een overzicht: De Haan, W.C. *Staring (1847-1916)*, 88-92.

3 Mogelijk kregen zelfs de illustraties van de kunstenaar Charles Rochussen meer waardering dan zijn schilderijen. Zie voor deze stelling: Bouwens, 'Charles Rochussen, illustrator van boeken', 70.

4 Sloos, 'Biografische schetsen van de schilders van militaire taferelen', 205.

5 Zie bijvoorbeeld: Mijnhardt, *Om Het Algemeen Volksgelek*, passim.

6 Amersfoort, 'De strijd om het leger (1813-1840)', 188.

7 Zie over hem hoofdstuk 2, §4.

8 Zie: hoofdstuk 11.

9 Cit. in: Jacquinet de Presle, *Lessen in de krijgskunde en militaire geschiedenis*, deel I, IV-v. Zie over Jacquinet de Presle (als Frans militair denker): Griffith, *Military thought in the French army, 1815-1851. War, armed forces and society*, 205, noot 41.

10 'Boekaankondigingen', 567.

11 Zie ook hoofdstuk 10, §4.

12 Anoniem, boekbespreking 'Geschiedenis van het Regiment Hollandsche Hussaren, ...', 278-279.

13 De titel luidt: J.W. van Sypesteijn, *Geschiedenis van het Regiment Hollandsche Hussaren, vroeger Regiment Hussaren van Van Heeckeren, vervolgens Regiment Bataafsche Hussaren en daarna 2de en 11de Regiment Hussaren. Eene bijdrage voor de Nederlandsche krijgsgeschiedenis van het belangrijke tijdvak van 1784-1814* ('s-Gravenhage, Amsterdam 1849).

Zie voor een representatief overzicht van de Nederlandse korpsgeschiedenis: Van der Meij, *Systematisch-alfabetische catalogus van de Bibliotheek van het Nederlands Legermuseum te Leiden (Holland). Deel II. Korpsgeschiedenis*, 57-116.

14 Van Sypesteijn, *Geschiedenis van het Regiment Hollandsche Hussaren*, XIV-XV.

15 Van Sypesteijn, *Geschiedenis van het Regiment Nederlandsche Rijdende Artillerie*, VII.

16 Cit. in: Kepper, *De Militaire Academie*, 7. Keppers

boek is uitgegeven door Uitgevers-Maatschappij Elsevier en werd van illustraties voorzien door Hoyneck van Papendrecht en H.M. Krabbé. Een ander bekend geïllustreerd werk is D.M.E. de Ridders *KILACADMON. Herinneringen uit het cadettenleven van een halve eeuw geleden, ...* (Gouda, G.B. van Goor Zonen, 1928), met illustraties naar tekeningen van J.W. van Oorschot.

17 S[taring], 'Willem Staring', 158-159.

18 *Schetsen uit het leven aan de Kon: Mil: Akademie. door W C Staring. Maastricht. 1870. Handschrift. Bezit I.M. de Jong in Ede. Zie ook: Book auction no. 292 ... Print auction no. 48 ... June ... 1991 ... Van Gendt Book Auctions ... Amsterdam lot. nr. 725.*

19 De Haan, W.C. *Staring (1847-1916)*, 93.

20 *De Stokvischorders in der tijd toegelicht door Lodewijk Mulder en thans in beeld vertoond door Willem Staring Jr. (Haarlem 1884) [3]. De oorspronkelijke kopij van dit werk, inclusief correspondentie over de totstandkoming, is aanwezig in Starings persoonsarchief bij het Legermuseum.*

21 *De Stokvischorders ...*, [9].

22 Idem, 14.

23 Idem, [5-7].

24 Zie ook hoofdstuk 10, §5.

25 *De Stokvischorders ...*, [5].

26 Idem, 7.

27 Idem, [3].

28 Vriendelijke mededeling van Louk Tilanus.

29 Briefkaart van Lodewijk Mulder aan Willem Staring, d.d. Nice, 21 april 1884. Legermuseum, Persoonsarchief W.C. Staring.

30 Brief van Lodewijk Mulder aan Willem Staring, d.d. Nice, 16 februari 1884. Legermuseum, Persoonsarchief W.C. Staring.

31 Brief van Lodewijk Mulder aan Willem Staring, d.d. Nice, 15 februari 1884.

32 Mulders eerste echte opstel verscheen in 1846 in de *Militaire Spectator* onder de titel 'Soldatenzang', waarin hij de voor hem kenmerkend geworden geestige stijl hanteerde, in navolging van de manier van schrijven die in de *Camera Obscura* was gebezigd. Hij had aan de KMA onderwijs in de Nederlandse taal- en letterkunde genoten van dr. Jan Wap en was vanaf 1850 zelf aan de KMA verbonden als leraar in de geschiedenis en de Nederlandse taal- en letterkunde. In 1854 raakte hij bevriend met zijn nieuwe collega Mark Prager Lindo, bekend geworden als schrijver onder het pseudoniem 'De Oude Heer Smits', die sinds september 1853 aan de academie verbonden was als leraar in de Engelse taal. Reeds in het tweede jaar na hun kennismaking schreven zij samen het boek *Afdrukken van indrukken* (1854). In 1859 volgde Mulders overplaatsing naar het Departement van Oorlog in Den Haag, waar hij in maart 1860 werd belast met het uitgeven van het historisch belangrijke *Journal* van Anthonie Duyck, advocaat-fiscaal van de Raad van State (1592-

1602) en ooggetuige van vele krijgsbedrijven van Maurits in die tijd. In 1867 verkreeg kapitein Mulder na 25 jaar officierschap zijn ontslag met de rang van majoor. (NL-HaNA, Oorlog/Stamboeken Officieren, 2.13.04, inv.nr. 344, f. 99, NNBW III, kol.885-886).

33 Zie het lemma over Mulder in Nop Maas, met medew. van Bastet, *De literaire wereld van Carel Vosmaer. Een documentaire*, 71.

34 Zie over deze firma: Gijsbers, *Deugdelijke arrebeid vordert lang bepeinenzen. Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van uitgeverij Bohn 1752-2002*.

35 Brief van De Erven F. Bohn aan Willem Staring, d.d. Haarlem, 20 november 1883. Legermuseum, Persoonsarchief W.C. Staring.

36 Brief van Lodewijk Mulder aan Willem Staring, Nice, 16 februari 1884.

37 Ibidem.

38 De meest luxe versie is uitgevoerd met een bandtekening van Staring in goud en zwart met een zwart dubbel kader op groen of rood linnen. Deze banden liet uitgeverij Bohn blijkens een minuscule naamstickertje van de binderij fabriceren in Leipzig. De tekening werd ook gedrukt op een goedkopere, van karton vervaardigde portefeuille. Daarnaast is een uitgave bekend in een bruine portefeuille met alleen tekstopdruk.

39 Brief van De Erven F. Bohn aan Willem Staring, Haarlem, 20 november 1883.

40 Brief van De Erven F. Bohn aan Willem Staring, Haarlem, 29 december 1884. Particulier bezit.

41 Brief van De Erven F. Bohn aan Willem Staring, Haarlem, 20 november 1883.

42 Brief van De Erven F. Bohn aan Willem Staring, Haarlem, 29 december 1884.

43 Anoniem, boekbespreking 'De Stokvischorders ...', 183.

44 Van Es, *Gedenkboek ter herinnering aan de feestviering van het Korps Rijdende Artillerie*, 1, 11-12.

45 Het betreft het boek: [M.J.E.] Virulij van Pouderoijen, *Korte geschiedenis der Nederlandsche Rijdende Artillerie, ... Uitgegeven bij gelegenheid van den 100-jarigen Gedenkdag der oprichting van de Nederlandsche Rijdende Artillerie* (Arnhem 1893).

46 Zie over dit boek: Sloos, 'Versierd in de ware betekenis van het woord. Virulij van Pouderoijens jubileumboek voor de Gele Ridders', 150-163.

47 Een beknopte biografie van Van Es is te vinden in: Van de Wall, *De valkerij op Het Loo. The Royal Loo Hawking Club 1839-1855*, 7 en noot 2 op deze pagina (zie p. 129).

48 Van Es, *Gedenkboek ...* 15-28.

49 De Haan, W.C. *Staring (1847-1916)*, bijlage 2-7.

50 Brief van Lodewijk Mulder aan Willem Staring, Den Haag, 31 mei 1906. Legermuseum, Persoonsarchief W.C. Staring.

51 Van Es, *Gedenkboek*, [1-11].

- 52 Cit. in: Anoniem, 'Boekaankondigingen', 403. Zie voor een overzicht van kunst die is gewijd aan de Gele Ridders: Haitsma Mulier, *De Gele Ridders; het Korps Rijdende Artillerie in de kunst*.
- 53 Zie hierover Van Vliet-de Haan, 'Willem Staring en de momentfotografie', 41-60, 115-116.
- 54 Van Es, *De twee brigades Rijdende Artillerie onder de Republiek der Vereenigde Nederlanden*, Inleiding.
- 55 Van Es, *De twee brigades*, Inleiding.
- 56 Cf. Braches, *Nieuwe Kunst en het boek. Een studie in Art Nouveau*. Van Es' werk is evenmin terug te vinden in de gebruikelijke bibliografische naslagwerken.
- 57 Over het kopiëren staat in de inleiding van Van Es', *De Hippische Sport en het Korps Rijdende Artillerie 1793-1908*, deel 1: bijvoorbeeld: 'Allereerst waren 't de Koninklijke Archieven, die ons in deze de kostbaarste gegevens verschaffen. Het gebruik van alle daarin voorkomende stukken, betrekking hebbende op de geschiedenis van het door ons te bestudeeren onderwerp, het vervaardigen van aquarellen naar Vorstelijke personen, het maken van teekeningen naar de in de Verzamelingen voorkomende bescheiden enz. werd door H.M. De Koningin op verplichtende wijze toegestaan, voor welk bewijs van welwillendheid wij jegens Hare Majesteit den eerbiedigsten dank verschuldigd zijn.'
- 58 Frederik Jan Gustaaf ten Raai werd op 19 februari 1851 in Nijmegen geboren. Hij ging in 1867 naar het Instructie Bataljon en bracht het tot officier. In 1872 werd hij bevorderd tot 2^e luitenant bij het 6^e Regiment Infanterie en in 1903 bereikte hij de rang van luitenant-kolonel. Vier jaar later ging hij desgevraagd met pensioen (Ten Raai's conduitestaat kan gevonden worden in het NL-HaNA, Oorlog/Stamboeken Officiëren, 2.13.04, inv.nr. 503, f. 3). Ten Raai werd in 1908 in de rang van luitenant-kolonel b.d. toegevoegd aan het Krijgsgeschiedkundig Archief van de Generale Staf, het in 1897 opgerichte lichaam waarmee voor het eerst werd voorzien in een institutionele opzet voor onderzoek naar de Nederlandse militaire geschiedenis, het huidige Nederlands Instituut voor Militaire Historie in Den Haag. Zie over dit laatste: Schoenmaker, 'Clio at arms. Military history in the Netherlands', 82-104, alsmede de inleiding van de facsimile-uitgave van Ten Raai's, *De Uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht hier te lande en in de kolonien*.
- 59 Zie over Van Randwijk: Sloos, *Voor den dienst der Armée*, deel 1, §5.3.
- 60 Brief van W.H. van der Nat aan W.J. van Randwijk, Leiden, 31 juli 1889. MM, AVC, map 40.
- 61 Brief van W.H. van der Nat aan W.J. van Randwijk, 17 augustus 1889. MM, AVC, map 40.
- 62 Brief van P.W.M. Trap aan W.H. van der Nat, Leiden, 16 augustus 1889. MM, AVC, map 40.
- 63 Brief van W.H. van der Nat aan W.J. van Randwijk, 17 augustus 1889. MM, AVC, map 40.
- 64 Contract tussen W.H. van der Nat en W.J. van Randwijk, 26 augustus 1889. MM, AVC, map 40.
- 65 Brief van W.H. van der Nat aan W.J. van Randwijk, Leiden 27 augustus 1889. MM, AVC, map 40.
- 66 Brief van W.H. van der Nat aan F.J.G. ten Raai, Leiden 28 september 1889. MM, AVC, map 40.
- 67 'Een Leidse School'. Chris van der Windt/A.J. van Driesten/W.H. van der Nat, 32.
- 68 Briefkaart van W.H. van der Nat aan W.J. van Randwijk, d.d. Leiden, 13 november 1889. MM, AVC, map 40.
- 69 Polman, 'Willem Staring, "den teekenaar van militaire onderwerpen"', 65.
- 70 No. 11. *Ontvangen voorwerpen en mededeelingen betreffende de Kavallerie Verzameling van A.C. Baron Snouckaert van Schauburg... Van 1 Januarij 1893-31 Oct. 1900 f. 1172*. Legermuseum, sign.: U 38-x1-10 (handschrift).
- 71 Ibidem.
- 72 Ibidem.
- 73 De Haan, W.C. *Staring (1847-1916)*, 83.
- 74 In Frankrijk verschenen in dezelfde periode soortgelijke boeken, zoals *L'Armée française* (Parijs 1885-1889) met tekst van Jules Richard en illustraties van Édouard Detaille, die eveneens werden geïllustreerd met autotypogravures.
- 75 Bestudering van alle platen met een loep leidde tot de volgende indeling: platen 1-4 chromotypogravures (hierna T); 5 chromodruk (hierna L); 6-13 (T); 14 (L); 15, 16 (T); 17, 18 (L); 19 (T); 20 (L); 21, 22 (T); 23-39 (L); 40, 41 (T); 42 (L); 43 (T); 44-49 (L); 50 (T); 51-55 (L); 56, 57 (T); 58 (L); 59-61 (T); 62 (L); 63, 64 (T); 65 (L); 66, 67 (T); 68-77 (L); 78 (T); 79 (L); 80 (T). De platen naar werk van Staring zijn als volgt gereproduceerd: 15, 16 (T); 17, 18 (L); 19 (T); 20 (L); 21, 22 (T); 23-27 (L); 39, 42, 44-47 (L); 56, 57, 59, 63 (T).
- 76 Het is niet in alle gevallen duidelijk waarom chromotypogravures van de werken zijn gemaakt. Bij De Veer is dat in sommige gevallen gedaan omdat het olieverfschilderijen betrof, maar bij Hoynck van Papendrecht en Staring ging het, voor zover bekend en zichtbaar, zonder uitzondering om gekleurde tekeningen en/of aquarellen. Bovendien zijn uitgerekend de reproducties van Cottrau's schilderijen en de aquarellen van Rochussen chromolitho's! Zoveel is zeker dat de chromolitho's veel frissere kleuren laten zien dan de chromotypogravures. Sommige fotografische reproducties, zoals die naar het werk van Hoynck van Papendrecht, zijn ronduit flets. Een voordeel van laatstgenoemde techniek is echter dat de hand van de kunstenaar, los van de kleurstelling, nauwelijks wordt losgelaten. Bovendien was het waarschijnlijk goedkoper dan lithografie. Cf. Sloos, 'Versierd in de ware betekenis van het woord. Virulij van Pouderoijens gedenkboek voor de Gele Ridders', 159.
- 77 Het betreft een fotografische herdruk in zwart-wit, uitgegeven door de Sectie Militaire Geschiede-

nis van de Landmachtstaf in Den Haag. Zie noot 58 aan het einde.

78 De Haan, W.C. *Staring* (1847-1916), 82.

79 Ibidem en *Het oorlogsterrein aan de Zwarte Zee*. (Arnhem [1875]).

80 *Nederland's Patriciaat* 50 (1964), 408.

81 Bouwens, 'Charles Rochussen, illustrator van boeken', 82.

82 De Haan, W.C. *Staring* (1847-1916), 93.

83 Beekman, *Hollanders in politiek en uniform*, Voorwoord.

84 Het eerste jaar aan de KMA (1870-1871) bracht hij door met onder anderen F.A. Hoefer, de latere grondlegger van het Legermuseum. Beekman diende vervolgens van 1873 tot en met 1879 achtereenvolgens bij het Korps Ingénieurs, Mineurs en Sappeurs en het Bataljon Mineurs en Sappeurs. In laatstgenoemd jaar verliet hij het leger. (NL-HaNA, Oorlog/Stamboeken Officieren, 2.13.04, inv.nr. 363, f. 12 en: BWN III, 38).

85 Beekman, *Hollanders in politiek en uniform*, Voorwoord.

86 De Haan, W.C. *Staring* (1847-1916), 82.

87 B., 'Hollanders in politiek en uniform, door A.A. Beekman, schetsen van W. Staring', 206.

88 De Haan, W.C. *Staring* (1847-1916), 82.

89 W[ille]m St[aring], 'Middagstaltijd', 390.

90 Zie: Bartels, 'De beproeving van de Berthonboot, een onbekende episode uit de geschiedenis van de Nederlandse cavalerie', 89-102.

91 Idem, 89-90.

92 Zie over Hoyncks rol als redacteur van dit blad: Bartels, *Jan Hoynck van Papendrecht 1858-1933*, 19.

93 De bewuste artikelen zijn te vinden in: *De Soldatenkrant* 31 (1899) respectievelijk 32 (1899).

94 De Haan, W.C. *Staring* (1847-1916), 87. Zie over Van Gijn en zijn collectie bijvoorbeeld: Beijerman-Schols, 'De collectie van mr. Simon van Gijn', 39-51.

95 De versierde titelpagina is niet zoals de uniformplaat voorzien van Staring's monogram, maar uit zijn overzicht blijkt dat hij deze wel degelijk heeft ontworpen en getekend. Zie: De Haan, W.C. *Staring* (1847-1916), 85.

96 De Haan, W.C. *Staring* (1847-1916), 86.

97 Zie over Wolters' schoolplaten: Niemeijer, J.H. *Isings, historieschilder en illustrator*, 89-104, en voor een algemeen overzicht van de historische schoolplaat: Burgers, *Helden aan de wand. Historische schoolplaten*. In laatstgenoemd boek is op pagina 107 de plaat van de belegering van 's-Hertogenbosch naar een tekening van Staring afgebeeld, zij het dat deze aldaar abusievelijk aan 'J. Staring' is toegeschreven.

98 No. 7. *Ontvangen voorwerpen en mededeelingen betreffende de Kavallerie Verzameling van A.C. Baron Snouckaert van Schouburg...* Van 19 Junij 1881-22 April 1885 f. 710. Legermuseum, sign.: U 38-VII-10 (handschrift).

99 De Haan, W.C. *Staring* (1847-1916), 82.

100 Van Vliet, *Versierde verhalen. De oorspronkelijke boekbanden van Louis Couperus' werk* [1884-1925], 147.

101 Idem, 147-148.

102 Willem Staring, 'De overgaaf van Mons (Bergen in Henegouwen) in 1830', 91-126, 137-171.

103 W[ille]m S[aring], 'Een ordonnansrit', 223-256. De oorspronkelijke auteur en bron zijn onbekend.

104 Zie bijvoorbeeld: Knötel, *Mittheilungen zur Geschichte der militärischen Tracht. Als Beilage zu seiner "Uniformkunde"*, [17].

105 Staring, 'Maurits Staring', 180.

16 Slotbeschouwing

1 Zie bijvoorbeeld: Sloos (red.), *Boeken met krijgshistorie*.

2 Zie voor een substantieel deel van het historisch boekbezit van Defensie van na 1800 de catalogus van de bibliotheek van het Legermuseum via www.legermuseum.nl, <http://www.collectie.legermuseum.nl/strategion/strategion/1001879.html> en de Catalogus Defensiebibliotheken via www.nlda.nl, <http://lbs4.kma.nl:1080/IMPLAND=Y/SRT=YOP/LNG=NE/DB=1>.

3 Cf. Van Creveld, *Oorlogscultuur*.

Addenda bij de afzonderlijke hoofdstukken

Addendum 2

Lijst van boeken met ex libris van leden van het geslacht De Veye (de Burine) aangetroffen in de historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie, in chronologische volgorde

- 1 – (1639) Deville, Antoine: *De La Charge Des Gouverneurs Des Places. ... Où Sont Contenus Tous Les Ordres qu'on doit tenir pour preparer les choses necessaires dans vne place, tant pour la conseruer, comme pour la deffendre, & pour s'empescher de toute sorte de surprises; ...* (Parijs 1639). HB/P 2068 **De Veye de Burine Colonel**
- 2 – (1651) Siemienowicz, Casimir, Noizet, Pierre: *Grand Art D'Artillerie ...* (Amsterdam 1651). HB/P 2481 **De veye de Burine Colonel**
- 3 – (1677) Milliet de Chales, Claude François: *L'Art De Fortifier, De Defendre, Et D'Attaquer Les Places, Suivant Les Methodes Françaises, Hollandoises, Italiennes & Espagnoles. ...* (Parijs 1677). HB/P 1627 **De Veye de Burine Colonel**
- 4 – (1681) Paan, Louis: *Vervolg Ofte Twede Volumen Van Den korter weg tot de Nederlandsche Militaire Exercitie, ...* (Leeuwarden 1681). HB/P 2474-2 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel**
- 5 – (1682) Coehoorn, Menno van: *Versterckinge des Vyf-Hoecks Met alle sijne Buyten-Werken, ...* (Leeuwarden 1682). HB/P 1650-1 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel**
- 6 – (1682) Paan, Louis: *Architecture Militair. Waar by de Versterckinge des Vyfhoekx, Vande Heer Overste M: van Coehoorn, Met alle sijne Buyten-Werken, wert verbroken. ...* (Leeuwarden 1682). HB/P 2474-4 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel**
- 7 – (1683) Coehoorn, Menno van: *Wederlegginge Der Architectura Militaris, ...* (Leeuwarden 1683). HB/P 1650-2 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel**
- 8 – (1683) Paan, Louis: *Verdediginge Van de Architecture Militair. Dienende omme daar mede aan te wijzen, dat het Tractaat van Wederlegginge, van den Heer Overste M: van Coehoorn Ten meesten deele is ongefundeert. ...* (Leeuwarden 1683). HB/P 2474-5 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel**

- 9 – (1684) Paan, Louis: *Byvoegsel Tot het Tweede Deel, der korter Wegh Van De Militaires Exercitie. Beschreven door Lovis Paan, ...* (Leeuwarden 1684). HB/P 2474-3 (convoluut) **de Veye de Burine**
- 10 – (1685) Courtilz de Sandras, Gatien de: *La Conduite De Mars, Necessaire à tous ceux qui font Profession des Armes, Ou Qui ont dessein de s'y engager: ...* (Den Haag 1685). HB/P 1468 **de Veye de Burine**
- 11 – (1689) Bernard, Jean-François: *Nouvelle Maniere De Fortifier Les Places, ...* (Amsterdam 1689). HB/P 1828 **De Veye de Burine Colonel**
- 12 – (1689) Bernard, Jean-François: *Nouvelle Manière De Fortifier Les Places, ...* (Parijs 1689). HB/P 2334 **De Veye de Burine Colonel**
- 13 – (1689) Gaya, Louis de, Vauban, Sébastien Le Prestre de, marquis: *Science Militaire Contenant L'A. B. C. D'Un Soldat. L'Art De La Guerre. Et Le Directeur General Des Fortifications. De Mr. De Vauban.* (Den Haag 1689). HB/P 1471 **De Veye de Burine Colonel**
- 14 – (1692) Paan, Louis: *Den Korten Weg, Tot de Nederlandsche Militaire Exercitie. Inhoudende eenige consideratien tot het manuael, soo van, Musquet, Piecq, als andere nodige Evolutien, &c. Vermeedert met een Twede Stuk, verhandelende eenige formen van Bataillons, En doorgaans verciert met Platen. Ende dese twede Druk Verciert met verscheide formes van Batailles werdende vertoont in kopere Platen, ...* (Leeuwarden 1692). HB/P 2474-1 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel**
- 15 – (1698) Pfeffinger, Johann Friedrich: *Nouvelle Fortification Françoise, Espagnole, Italienne & Hollandoise. ...* (Amsterdam 1698). HB/P 1996 **De Veye de Burine Colonel**
- 16 – (1705) Saint Julien, Antoine de: *Architecture Militaire, Ou L'Art De Fortifier Les Villes, De quelle assiette ou figure qu'elles soient; ...* (Den Haag 1705). HB/P 2226 **De Veye de Burine Colonel**
- 17 – (1706) Saint Julien, Antoine de: *La Forge De Vulcain, Ou L'Appareil Des Machines de Guerre. ...* (Den Haag 1706). HB/P 1987 **De Veye de Burine Colonel**
- 18 – (1712) Landsberg, Johann Heinrich von: *Nouvelle Maniere De Fortifier Les Places, ...* (Den Haag 1712). HB/P 0296-1 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel**
- 19 – (1718) Landsberg, Johann Heinrich von: *Nouveau Proiet D'Une Citadelle, ...* (Den Haag 1718). HB/P 0296-2 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel**
- 20 – (1718) Landsberg, Johann Heinrich von: *Nouveau Proiet D'Une Citadelle, Confronté Contre Celle De Lille, ...* (Den Haag 1718). HB/P 0296-2 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel**
- 21 – (1722) Herlin, Ludwig Andreas: *Wohlgegründete Untersuchungen Des von Herrn Joh. Adam Cass, Hoch-Fürstl. Hessen-Casselischen Ingenieur-Capit. Neulichst projectirten Drey-Ecks-Royal, Nebst höchstnöthiger Ehren-Rettung, Des Weyland Wohl-meritirten Käyserlichen Ober-Ingenieurs und Obrist-Lieutenants Herrn George Rimplers, ...* (Dresden 1722). HB/P 2416-1 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel; Colonel Yorck**

- 22 – (1722) Herlin, Ludwig Andreas: *Ludov. Andr. Herlini, Sr. Königl. Maj. in Pohlen und Churfl. Durchl. zu Sachsen bestallten Ingenieurs, Ablehnung und Anzeige Einiger falschen Auflagen und Antilogien, Deren Herr Johann Adam Cass, Hessischer Ingenieur zu Beschmutzung meiner, als des seel. Herrn George Rimplers Vertheidigers, in seinem Interim und raptims-weise, (wie er redet,) gestellten ausgestreuten Schmäh-Schriffte sich bedienen wollen* (Dresden 1722). HB/P 2416-2 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel; Colonel Yorck**
- 23 – (1725) Belidor, Bernard Forest de: *Nouveau Cours De Mathematique, A L'Usage De L'Artillerie Et Du Genie, ...* (Parijs 1725). HB/P 2016 **De Veye de Burine Colonel**
- 24a, 24b – (1731) Dazin: *Nouveau Système Sur La Maniere De Defendre Les Places ...* (Parijs 1731). HB/P 1631 **de Veye de Burine; HB/P 1670 J: De Veye, De Veye de Burine Colonel**
- 25 – (1734) *Le Bombardier François, Ou Nouvelle Methode De Jetter Les Bombes Avec Precision. ...* (Amsterdam 1734). HB/P 2026 **De Veye de Burine Colonel**
- 26 – (1736) Ramsay, Andrew Michael: *Histoire Du Vicomte De Turenne, Marechal-General Des Armées Du Roi. ...* (Den Haag 1736) 4 dln. HB/P 1824-1827 **de Veije de Burine**
- 27 – (1737-1753) Belidor, Bernard Forest de: *Architecture Hydraulique, ...* (Parijs 1737-1753) 4 dln. HB/P 0560-0563 **J: E: V: dB: 1759, de Veije de Burine**
- 28 – (1738) Lampe, Philipp Christoph: [...] *Die in Bataille victorisirende Vestung, Das ist: Eine solche ungemeine Art künfftig Vestungen zu bauen, welche nicht nur von aussen weit stärker sind, dann alle andere bisherige, sondern an welchen auch der Feind alle und jede Bollwercke und Cortinen insbesondere angreifen und erobern muss, da doch solche nicht mehr Besatzung noch Bau-Kosten, als die jetzt übliche Vestungen erfordern. ...* (Neurenberg 1738). HB/P 0322 **De Veye de Burine Colonel; F:S: de Veije**
- 29 – (1738) Pagan, Blaise François, comte de, Looten, J.J., Wertmüller, Johann Jacob: *Nieuwe Vesting-Bouw, ...* (Den Haag 1738). HB/P 1771 **De Veye de Burine Colonel**
- 30 – (1743) Le Blond, Guillaume: *Traité De L'Artillerie, Ou Des Armes Et Machines En Usage A La Guerre, Depuis l'invention de la Poudre. ...* (Parijs 1743). HB/P 0250 **De Veye de Burine Colonel**
- 31 – (1743) Estrades, Godefroy d', comte, maréchal de France, Marchand, Prosper: *Lettres, Memoires Et Negociations De Monsieur Le Comte D'Estrades, ...* (Londen 1743) dl. 2, 3, 4 van 9. HB/P 1628, 1629, 1630 **de Veye de Burine**
- 32 – (1745) Quincy, Charles Sevin de: *L'Art De La Guerre: ...* (Den Haag 1745) 2 dln. HB/P 1752-1753 **De Veye de Burine Colonel**
- 33 – (1745) Feuquières, Antoine de Pas, Marquis de: *Memorien Van Den Markgraaf Van Feuquiere, Luitenant Generaal: Behelzende Zyne Grondregelen van den Oorlog, bevestigd door Exempelen, ...* (Amsterdam 1745) 1 van 2 dln. HB/P 1736 **de Veye de Burine**

- 34 – (1746) Lasseran de Massencome, Blaise de, seigneur de Monluc, dit Blaise de Monluc: *Commentaires De Messire Blaise De Montluc*, ... (Parijs, 1746) 4 dln. HB/P 1527-1530 **de Veije de Burine**
- 35 – (1747) Feuquières, Antoine de Pas, Marquis de: *Grondregelen Van Den Oorlog*, ... (Amsterdam 1747) dl 3. van 3. HB/P 1737 **de Veye de Burine**
- 36 – (1748) Chastenet, Jacques François de, Marquis de Puységur, Chastenet, Jacques François Maxime de, Marquis de Puységur: *Art De La Guerre, Par Principes Et Par Règles*. ... (Parijs 1748) 2 dln. HB/P 0610-0611 **De Veye de Burine Colonel**
- 37 – (1754) Mesmes, Jean Antoine de, comte d'Avaux, Mallet, Edme: *Négociations De Monsieur Le Comte D'Avaux En Hollande*, ... (Parijs 1754) 6 dln. HB/P 1686-1-1688-2 (convoluten) **de Veije de Burine**
- 38 – (1754) Bombelles, Henri François de, comte: *Traité Des Évolutions Militaires Les Plus Simples Et Les Plus Faciles à exécuter par l'infanterie, ainsi que des divers feux dont elle peut faire usage*: ... (Parijs 1754). HB/P 1735 **De Veye de Burine Colonel**
- 39 – (1757) Sachsen, Hermann Moritz Graf von: *Remarques Sur Un Nouveau Système De Fortification, Proposé Par M. Le Comte De Saxe, Dans Ses Mémoires Sur L'Art De La Guerre*. (Den Haag 1757). HB/P 2355 **De Veye de Burine Colonel**
- 40 – (1757) Sachsen, Hermann Moritz Graf von, Viols, De: *Edition Portative Des Rêveries, Ou Memoires Sur L'Art De La guerre*, ... (Dresden 1757). HB/P 1661 **de Veije de Burine**
- 41 – (1758) Pazzi de Bonneville, Zacharie de: *Maniere De Reparer Les Places De Guerre, Et De Les Mieux Deffendre*, ... (Metz 1758). HB/P 2418 **De Veye de Burine Colonel**
- 42 – (1759) Cointe, Jean Louis le: *La Science Des Postes Militaires, Ou Traité des Fortifications de Campagne, à l'usage des Officiers particuliers d'Infanterie qui sont détachés à la Guerre: Dans lequel on a compris la maniere de les défendre & de les attaquer*. ... (Parijs 1759). HB/P 1538 **De Veye de Burine Colonel**
- 43 – (1759) Jeney, de: *Le Partisan Ou L'Art De Faire La Petite-Guerre Avec Succès Selon Le Génie De Nos Jours*. ... (Den Haag 1759). HB/P 1251 **De Veye de Burine Colonel**
- 44 – (1761) Coigny, François de Franquetot de, Dumoulin, Pierre François: *Campagne De Monsieur le Maréchal Duc De Coigny En Allemagne l'An M.DCC. XLI-II*. ... (Amsterdam 1761) 3 dln. HB/P 1695-1697 **de Veije de Burine**
- 45 – (1761) Coigny, François de Franquetot de, Dumoulin, Pierre François: *Campagne De Monsieur Le Maréchal Duc De Coigny En Allemagne l'An M. DCC. XLIV*. ... (Amsterdam 1761) dl. 1, 2, 4, 5 van 5 dln. HB/P 1698-1699, 1701, 1702 **de Veije de Burine**
- 46 – (1762-1763) Andreu de Bilistein, Charles-Léopold: *Institutions Militaires Pour La France Ou Le Vegece François*. ... (Amsterdam 1762-1763). HB/P 0273-1 (comp. vol.) **de Veye de Burine**
- 47 – (1763) Sachsen, Hermann Moritz Graf von, Pazzi de Bonneville, Zacharie de: *Les Rêveries, Ou Notes Et Commentaires Sur Les Parties Sublimes De L'Art De La Guerre De Maurice Comte De Saxe*, ... (Berlijn, Potsdam 1763) 2 dln. HB/P 1162-1-2 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel**

- 48 – (1763) Sachsen, Hermann Moritz Graf von, Pazzi de Bonneville, Zacharie de: *Nouvelles Rêveries, Ou Notes Et Commentaires Sur Les Parties Sublimes De L'Art De La Guerre De Maurice Comte De Saxe, ...* (Berlijn, Potsdam 1763) 2 dln. HB/P 1160-1161 **De Veye de Burine Colonel**
- 49 – (1763) Hostun, Camille d', comte de Tallard, Dumoulin, Pierre François: *Campagne De Monsieur Le Maréchal De Tallard, En Allemagne. L'An M.DCC.IV. ...* (Amsterdam 1763) 2 dln. HB/P 1733-1734 **F:S:D:V:**
- 50 – (1764) Böhm, Andreas: *Beschreibung eines kleinen regulären sechseckichten Kriegs-Platzes von einer neuen und jetzigen gewaltsamen Angriffs mehr proportionirten Erfindung* (Frankfurt am Main 1764). HB/P 0294 **De Veye de Burine Colonel**
- 51 – (1766) Joly de Maizeroy, Paul-Gédéon: *Cours De Tactique Théorique, Et Historique, Qui applique les exemples aux préceptes, développe les maximes des plus habiles Généraux, ...* (Parijs 1766) 2 dln. HB/P 1244-1245 **De Veye de Burine Colonel**
- 52 – (1767) Joly de Maizeroy, Paul-Gédéon: *Traité De Tactique, Pour Servir De Supplément Au Cours De Tactique Théorique, Pratique, Et Historique. ...* (Parijs 1767) 2 dln. HB/P 0244-0245 **De Veye de Burine Colonel**
- 53 – (1767) Lieftinck, Albert: *Plan Van Een Nieuwe Methode Om Regte Linien Te Fortificeeren, De Liefhebbers Van De Vestingbouwkunde ...* (Leeuwarden 1767). HB/P 2336 **De Veye de Burine Colonel**
- 54 – (1769) Montecuccoli, Raimondo, Turpin de Crissé, Lancelot: *Memoires de Montecuculi, Généralissime des Armées, ...* (Amsterdam [1769]) 3 dln. HB/P 1513-1515 **de Veije de Burine**
- 55 – (1770) Leo v, the Wise, Byzantine emperor, Joly de Maizeroy, Paul-Gédéon: *Institutions Militaires, De L'Empereur Léon Le Philosophe. ...* (Parijs 1770) 2 dln. HB/P 0271-0272 **de Veye de Burine**
- 56 – (1771) Nouail: *Applications Des Mathématiques A La Tactique. ...* (Parijs 1771). HB/P 1247 **De Veye de Burine Colonel**
- 57 – (1771) Warnery, Charles Emmanuel de: *Remarques Sur Le Militaire Des Turcs Et Des Russes; ...* (Breslau 1771). HB/P 1536 **de Veije de Burine**
- 58 – (1771) Pazzi de Bonneville, Zacharie de: *Les Lyonnaises Protectrices Des Etats Souverains Et Conservatrices Du Genre Humain, Ou Traité d'une Découverte importante & nouvelle Sur La Science Militaire Et Politique. ...* (Amsterdam 1771). HB/P 0020 **de Veije de Burine**
- 59 – (1772) Vauban, Sébastien Le Prestre de, marquis, Fontenelle, Bernard le Bouvier de: *Projet D'Une Dixme Royale. ...* (1708). HB/P 1772 **de Veije de Burine**
- 60 – (1773) Andreu de Bilistein, Charles-Léopold: *Fragmens Militaires, Pour Servir De Suite Au Vegece François Ou Institutions Militaires Pour La France. ...* (Amsterdam 1773). HB/P 0273-2 (convoluut) **de Veye de Burine**
- 61 – (1773) Joly de Maizeroy, Paul-Gédéon: *La Tactique Discutée, Et Réduite A Ses Véritables Loix, Avec les moyens d'en conserver les principes, & des Remarques sur diverses parties de la Science de la Guerre. ...* (Parijs 1773). HB/P 0237 **De Veye de Burine Colonel**

- 62 – (1774) Aeneae, Henricus: *Wiskundige Beschouwing Van Een Hellend Waterscheprad, ...* (Amsterdam 1774). HB/P 2222-1 (convoluut) **de Veye de Burine**
- 63 – (1774) *Lettres D'Un Officier Du Corps Royal De L'Artillerie, Au Lieutenant-Colonel Du Régiment D**** Sur les Changemens introduits dans l'Artillerie Française, depuis 1765, jusqu'en 1770; & sur les derniers arrangemens pris par le Ministere, relativement à ce Service.* (1774). HB/P 1890 **de Veye de Burine**
- 64 – (1774) Tronson Du Coudray, Philippe-Charles-Jean-Baptiste: *L'État Actuel De La Querelle Sur L'Artillerie, ...* (Amsterdam 1774). HB/P 2008 **De Veye de Burine Colonel**
- 65 – (1774) Vaquette Fréchencourt de Gribauval, Jean-Baptiste, Saint-Auban, Antoine Baratier, marquis de: *Collection Des Mémoires Authentiques, Qui Ont Été Présentés A Messieurs Les Maréchaux De France, ...Assemblés En Comité, Pour donner leur avis sur les opinions différentes de MM. De Gribauval & de St. Auban, au sujet de l'Artillerie* (Alethopolis 1774). HB/P 1903 **De Veye de Burine Colonel**
- 66 – (1775) Aeneae, Henricus: *Wiskundige Beschouwing Van Een Hellend Waterscheprad, ...* (Amsterdam 1775). HB/P 2222-2 (convoluut) **de Veye de Burine**
- 67 – (1775) Krayenhoff, Cornelis Johannes: *De Aloude Metzelwerken Vergeleken Tegen De Hedendaagsche Of Vertoog waarom de zwaare Muuren, van deesen tyd, kragteloos, en bouwvallig zyn, in tegenoverstelling van die der Ouden. ...* (Den Haag 1775). HB/P 1982-2 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel**
- 68 – (1775) Krayenhoff, Cornelis Johannes: *Proefkundige Beschouwingen Van Den Aart, Hoedanigheid, En Sterkte Van Het Timmer-Hout, Waar in aangetoond wordt, dat men, door goede behandeling, het Timmerhout, zoo voor Schepen, Krygs- en Burgerlyke Gebouwen, als voor Magazyns en Artillery goederen, beter, sterker, en bestendiger maaken kan* (Den Haag 1775). HB/P 1982-1 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel**
- 69 – (1775) Vallière, Joseph-Florent, Mis de: *Mémoire Touchant La Supériorité Des Pieces D'Artillerie Longues Et Solides, Sur Les Pieces Courtes Et Légeres; Et où l'on fait voir l'importance de cette supériorité à la guerre. ...* (z.p. 1775). HB/P 1892-1 (convoluut) **de Veye de Burine**
- 70 – (1776) Fouchy, Jean-Paul Grandjean de: *Éloge De M. Le Marquis De Valliere, Prononcé à l'Académie Royale des Sciences, le 17 Avril 1776, ...* (z.p. 1776). HB/P 1892-2 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel**
- 71 – (1776) Genssane, Antoine de: *La Géométrie Souterraine, Ou Traité De Géométrie-Pratique, Appliqué A L'Usage Des Travaux Des Mines. ...* (Parijs 1776). HB/P 1889 **De Veye de Burine Colonel**
- 72 – (1776) Krayenhoff, Cornelis Johannes: *Cornelis Redelykheid Bestraft. Of: Deszelfs Zo Genoemde Beoordeling En Wederlegging Van Het Vertoog, Nopens De Aloude Metselwerken, Vergeleken Tegen De Hedendaagschen, waarom de zwaare Muuren van dezen tyd krachteloos en bouwvallig zyn in tegen overstelling van die Ouden, ...* (Den Haag 1776). HB/P 1982-3 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel**
- 73 – (1777) Ecker und Eckhoffen, Johann Heinrich, baron von: *L'Erudition Universelle Militaire, Ou Analyse Abrégée De Toutes Les Sciences Et Parties Militaires. ...* (Den Haag 1777). HB/P 0019 **De Veye de Burine Colonel**

- 74 – (1777) Guibert, Jacques Antoine Hyppolyte, comte de: *Observations Sur La Constitution Militaire Et Politique Des Armées De S.M. Prussienne*, ... (Berlijn 1777). HB/P 0027 **de Veye de Burine**
- 75 – (1777) Holtzendorff, Georg Ernst von: *Elémens De Tactique, Démontrés Géométriquement*; ... (Parijs 1777) 2 dln. HB/P 1246-1-2 (convoluut) **De Veye de Burine Colonel; F: S: D: V:**
- 76 – (1777-1779) Warnery, Charles Emmanuel de: *Commentaires Sur Les Commentaires du Comte de Turpin sur Montecuculi, Avec Des Anecdotes Relatives A L'Histoire Militaire Du Siecle present*: ... (San Marino 1777-1778) 3 dln. HB/P 1773-1775 **de Veije de Burine**
- 77 – (1778) Teil, Jean du, chevalier: *De L'Usage De L'Artillerie Nouvelle Dans La Guerre De Campagne, Connoissance Nécessaire Aux Officiers Destinés A Commander Toutes Les Armes*; ... (Metz 1778). HB/P 1902 **De Veye de Burine Colonel**
- 78 – (1779) Etienne, Jean d': *Traité Des Mines à l'usage Des Jeunes Militaires & de ceux qui voudront aquérir une idée nette de toutes les parties de cette science*. ... (Münster 1779). HB/P 0305 **De Veye de Burine Colonel**
- 79 – (1786): *Considérations sur l'Artillerie de Leurs Hautes Puissances les Seigneurs Etats Généraux des Provinces-Unies des Pays-Bas. Suivies d'une Formation proposée comme la plus avantageuse pour l'Armée de l'Etat* (z.p. 1786). HB/P 0234 **De Veye de Burine Colonel**
- 80 – (1786) *Reglement En Orders Voor Het Garnisoen Van Maastricht* (Maastricht 1786). HB/P 2368 **De Veye de Burine Colonel**
- 81 – (1793) Ypeij, Nicolaas: *Verhandelingen, Den Vestingbouw Betreffende*, ... (Amsterdam 1793). HB/P 1241 **De Veye de Burine Colonel**

Addendum 2.1

Militairen van het geslacht De Veye (de Burine)

I. François de Veye, chevalier, seigneur de Burine (1652-?)

II. Jean Adam Samuel de Veye (Zofingen 1687-Bergen op Zoom 1751)

Hieruit o.a.:

1. François Samuel de Veye (volgt IIIa.)
2. Theodore Pierre de Veye (volgt IIb.)
3. Isaac Petrus de Veye (volgt IIc.)

IIIa. François Samuel de Veye (Maastricht 1726-Kasteel Dohrenburg bij Gräfrath (arrondissement Crefeld) 1797)

Hieruit o.a.:

1. Samuel Hendrik Gerrard de Veye (de Burine) (Breda 1751)
2. Leonard François Marie de Veye (Bergen op Zoom 1758-1810)
3. Jacob Adrian Everhard de Veye de Burine (volgt IV)

IV. Jacob Adrian Everhard de Veye de Burine (1767-Nijmegen 1837)

Hieruit o.a.:

1. Jean Henry Ferdinand de Veye (de Burine) (Maastricht 1790-Curaçao 1826)
2. François Henri de Veye de Burine (Maastricht 1791-Utrecht 1878) (na het overlijden van zijn broer kreeg François Henri bij K.B. d.d. 12-11-1849, No. 67, toestemming de naam Burine achter zijn eigen naam te voegen)
3. Adrien Charles Guillaume de Veye (Den Haag 1810-Arnhem 1899)
4. Ferdinand Louis François de Veye (Lorient (Bretagne, departement Morbihan) 1813-IJsselstein 1872)

IIb. Theodore Pierre de Veye (1732-Maastricht 1802)

Hieruit o.a.:

1. Cornelis Ludovicus de Veye (Maastricht 1763-Breda 1850)
2. Samuel Leonard de Veye (Maastricht 1775-Wageningen 1803)

IIc. Isaac Petrus de Veye (1734-Zutphen 1818)

Hieruit o.a.:

1. Abraham Geerard (volgt IVb.)

IVb. Abraham Geerard de Veye (Zutphen 1775-Zutphen 1828)

N.B.: Hoewel zelf geen militair, had hij vier zonen die dat wel werden

Hieruit o.a.:

1. Izak Petrus de Veye (Anholt 1801-Breda 1847)
2. Pierre François de Veye (Zutphen 1806-Indië, op jeugdige leeftijd)
3. Jérémie Godefroi de Veye (Zutphen 1810-Indië, op jeugdige leeftijd)
4. Joost Christiaan de Veye (Zutphen 1811-Harderwijk 1835)

Addendum 5

Analytisch-bibliografische beschrijvingen van de behandelde werken van J. Richard

Afkortingen in klein kapitaal:

COL	=	collatie
PAG	=	paginering
PL	=	platen/bladen buiten de collatie
VING	=	vingerafdruk
OPM	=	opmerking

01 (1771) – Reglement op de Exercitien en Evolutien, Van de Infanterie, van den Staat. [houtsnede]

In 's Gravenhage, By Isaac Scheltus, ordinaris Drukker van Zyne Hoogheid. [1771]

8vo (in-4)

COL: a-e⁴ f² A-V⁴ W⁴ X-2V⁴ 2W⁴ 2X-3I⁴ (E² ongesigneerd)

PAG: titel 3-42 [2] 456 p.

PL: 4 gevouwen bladen

VING: 000012 a1 a2 \$: a2 f, : b1 A \$ m : 3I3 n\$h

EXEMPLAAR 2 IS DOORSCHOTEN MET DE ATLAS VAN RICHARD:
[gegraveerde titelpagina] Atlas. Behelzende alle de Plans Van de Manoeuvres van de Troepen Infanterie van den Staat Van Zyne Doorlugtige Hoogheid den Heere Prince Erfstadhouder. &c.&c.&c.
Gearesteert den 4. de February 1771 Nouwkuurig in de Figuur
Gebragt Door J: Richard.

COL: π1 *4 A-B⁴ C² (*2 gesigneerd *5)

PAG: titel VIII 20 p.

PL: π1 (= gegraveerde titelpagina), 1 ongenummerde plaat (Explicatie Van De Figuur Aangaande De Manoeuvres ...), 57 deels gevouwen platen

Gravé par A. Stechwey, à la Haye.

VING: 000008 - a1 *.\$: a2 *3 oo - *b1 A2 Bar : b2 C CH

Exemplaren: 1= KHA 2907, 2= CL P 0149-0150-1 (CL P 0150-1 convoluut)

02 (1771) – Reglement Op De Exercitien, En Evolutien, Van de Infanterie, van den Staat.

Den Tweeden Druk. [houtsnede]

In 's Gravenhage, Isaac Scheltus, ordinaris Drukker van Zyne Hoogheid. [1771]

COL: a-b⁸ c⁸ (-c6, c7, c8) A-V⁸ W⁸ X-2D⁸ 2E⁴
 PAG: titel 3-42 456 p.
 PL: 4 gevouwen bladen
 VING: 00008 - a1 a2 n : a2 c5 te - b1 A \$m : b2 2E3 in\$

DOORSCHOTEN MET DE ATLAS VAN RICHARD:

[gegraveerde titelpagina] Atlas. Behelzende alle de Plans Van de Manoeuvres van de Troepen Infanterie van den Staat Van Zyne Doorlugtige Hoogheid den Heere Prince Erfstadhouder. &c.&c.&c. Gearesteert den 4. de February 1771 Nouwkuerig in de Figuur Gebragt Door J: Richard.

COL: π1 *4 A-B⁴ C² (*2 gesigneerd *5)

PAG: titel VIII 18 p.

PL: π1 (= gegraveerde titelpagina), 1 ongenummerde plaat (Explicatie Van De Figuur Aangaande De Manoeuvres ...), 57 deels gevouwen platen

Gravé par A. Stechwey, à la Haye.

VING: 000008 - a1 *.\$: a2 *3 oo - *b1 A2 Bar : b2 C CH

OPM: ontbreekt: *4 A-B⁴ C²

Exemplaar: signatuur: CL P 0151

03 (1771) – Reglement Op De Exercitien, En Evolutien, Van de Infanterie, van den Staat.

Den Derden Druk. [houtsnede]

In 's Gravenhage, Isaac Scheltus, ordinaris Drukker van Zyne Hoogheid. [1771]

COL: π1, a-b⁸ c⁸ (-c6, c7, c8) A-V⁸ W⁸ X-2D⁸ 2E⁴

PAG: titel 3-42 456 p.

PL: 4 gevouwen bladen

VING: 00008 - a1 a2 n : a2 c5 te - b1 A me : b2 2E3 in\$

OPM: Regel-voor-regel nadruk van de tweede editie.

DOORSCHOTEN MET DE ATLAS VAN RICHARD:

[typografische titelpagina] Atlas Behelzende Alle De Plans Van De Manoeuvres Voor De Troepens Infanterie. Bestaande In Acht En Vijftig Platen Door J. Richard.

Te 's Gravenhage, By H.C. Gutteling in 't Westeinde.

COL: π1

PAG: titel

PL: 1 ongenummerde plaat (Explicatie Van De Figuur Aangaande De Manoeuvres ...), 57 deels gevouwen platen

Gravé par A. Stechwey, à la Haye.

VING: 000008 - a1 *.\$: a2 *3 oo - *b1 A2 Bar : b2 C CH
 OPM: *4 A-B4 C1 ontbreekt

Exemplaar: signatuur: HB/P 2390

04 (1772) – Reglement über das Exercitium und die Evolutiones der Infanterie der Republic derer Vereinigten Niederlande Aus dem Holländischen in das Hochdeutsche übersetzt. Auf Hohen Befehl Ihro Hoch Fürstlichen Durchlaucht, des Herrn Erb-Stathaltern, Prinzen von Oranien und Nassau &c. &c. &c. Revidirt und Corrigirt, durch J.C.G. Schmid, Capitain von der Infanterie, Lieutenant und Adjudant bey dem Regiment Holländischen Gardes zu Fuss.

Im Hertzogen-Busch, Bey Christian August Vieweg. M DCC LXXII. [1772]
 8vo (in-4): 2 dln.

COL: a⁶ (-a6) b-e4 A-U4, W4, X-2U4, 2W4, 2X-3I4 [K]1 (R2 gesigneerd R3)

PAG: 42, 456 [2] p.

4 gevouwen bladen

VING: 177208 - a1 a2 en : *a2 e2 z - b1 A j : b 3I3 \$mi

EERSTE EXEMPLAAR DOORSCHOTEN MET DE ATLAS VAN RICHARD:

[gegraveerde titelpagina] Atlas. Behelzende alle de Plans Van de Manoeuvres van de Troepen Infanterie van den Staat Van Zyne Doorlugtige Hoogheid den Heere Prince Erfstadhouder &c&c&c. Gearesteert den 4. de Februarij 1771 Nouwkuerig in de Figuur Gebragt Door J: Richard.

Te bekoome by H: C: Gutteling Boekverkoper in S'Hage

8vo-in-4:

COL: π1 *4 A-B4 C2 (*2 gesigneerd *5)

PAG: titel VIII 18 p.

PL: titel (= gegraveerde titelpagina), 1 ongenummerde plaat (Explicatie Van De Figuur Aangaande De Manoeuvres ...), 57 deels gevouwen platen (plaat 56 ontbreekt)

VING.: 000008 - a1 *.\$: a2 *3 oo - *b1 A2 Bar : b2 C CH

OPM: *4 A-B4 C2 ontbreekt

Exemplaren: signaturen: 1= HB/P 0223-0224, 2= HB/P 1248-1249

05 (1771) – Johannes Richard

[gegraveerde titelpagina] Atlas. Behelzende alle de Plans Van de Manoeuvres van de Troepen Infanterie van den Staat Van Zyne Doorlugtige Hoogheid den Heere Prince Erfstadhouder. &c.&c.&c. Gearesteert den 4. de February 1771 Nouwkuerig in de Figuur Gebragt Door J: Richard.

Te bekoome bij H: C: Gutteling Boekverkoper in S' Hage

8vo (in-4)

COL: π_1 *⁴ A-B⁴ C² (*² gesigneerd *⁵)

PAG: titel VIII 18 p.

PL: titel = gegraveerde titelpagina, 1 ongenummerde plaat, 57 deels gevouwen platen

VING: 000008 - a1 *.\$: a2 *³ 00 - *b1 A2 Bar : b2 C CH

OPM: Verso titelpagina: De Autheur en Erkend geen Exemplaren voor de Zynen, dan die Eigen-handig van Hem zyn Ondertekend. Gegraveerd en Gedrukt door A: Stechwey op de Princegracht, S' Hagen.

Opdracht: Aan Zyne Doorluchtigste Hoogheid Den Heere Willem Den Vyfden, ...

Pp. 1-18: Lyste Van Dewelke Ingeteekent Hebben Op Den Atlas Der Manoeuvres, Voor De Troepen Infanterie Van Den Staat.

Exemplaren: signaturen: 1= HB/P 1904, 2= HB/P 1904 A

06 (1775) – Plans En Explicatie Van De Manoeuvres, Welke Geëxecuteerd Zijn Door Het Geheele Guarnisoen Van 's Graavenhaage: Door De Regimenten Guardes Cavallerie En Infanterie Van Den Staat. Achter Waasdorp, den 24. en 26sten Mei, 1774. In 't licht gebragt voor de Liefhebberen der loflijke krijgsöeffening: Door J. Richard. [gravure]

In 's Graavenhaage, Bij Hendrik Christoffel Gutteling, MDCCLXXV. [1775]

8vo

COL: A-C⁸ (-C⁷, 8 blank)

PAG: titel 44 p.

PL: 5 gevouwen platen

VING: 177508 - b1 A4 ts\$^v : *b2 C³ \$

Exemplaar: signatuur: HB/P 1905

07 (1777) – Johannes Richard

Militaire Verlostiging. ...

In 's Graavenhaage, Bij H.C. Gutteling, MDCCLXXVII. [1777]

8vo: 2 dln.

Eerste Deel. Bestaande In Diversche Defensive Manoeuvres, Voor De Troepen Infanterie Van Den Staat Der Vereenigde Nederlanden. Gegrond op de principes in gevolge het Reglement Van Zijne Doorluchtige Hoogheid, Den Heere Prinse Erf-stadhouder, Capitein-Generaal, Enz. Enz. Enz. Door Johannes Richard. Met koperen platen. [gravure]

COL: *⁸ 2*⁴ A-X⁸ (X⁸ blank; M⁵ gesigneerd M⁴)

PAG: XXIV 330 4 p.

PL: 43 gevouwen platen, voorafgegaan door een ongenummerde gevouwen gegraveerde explicatie

Gravé par A. Stechwey, à la Haye

VING: 177708 - a1 *³ \$^m : a2 2*³ raite - b1 A e : b2 X⁵ wij

OPM: Opdracht: Aan Zijne Doorluchtigste Hoogheid, Den Heere Willem Den Vijfden, Prinse Van Oranje En Nassauw; ...

Tweede Deel. Vervattende De Voornaamste Zaaken Noopens Het Bestuur Der Oorlogen, Zoo uit de voornaamste Autheuren als verzamelde Handschriften, met de daarbij noodige gemaakte veranderingen; toepasselijk te samengevoegd tot nut en dienst voor de Liefhebberen Der Loflijke Krijgsöeffening. Door Johannes Richard. Onder-Adjutant bij het Regiment Hollandsche Guardes te voet. [gravure]

COL: *⁶ 2 *⁸ A-Y⁸ Z⁴ (Z₄ blank)

PAG: XII, XVI-XXX [2] 358 p.

VING: 177708 - a1 *₃ N : a2 2*₅ llan - *b1 A2 eir : b2 Z2 \$me

OPM: P. [XVII]-XXX: Naamlijst van de genen welke ingetekend hebben op de beide deelen der Militaire verlustiging.

Opdracht: Aan Zijne Doorluchtigste Hoogheid Den Heere Willem Den Vijfden, Prinse Van Oranje En Nassauw; ...

Exemplaar: signaturen: 1= HB/P 0105-0106, 2= HB/P 0908-0909

Addendum 11

*Voorlopige bibliografie van het zedenkundige boek voor
het Nederlandse leger, 1815-1900*

De bibliografie is chronologisch. Als een exemplaar werd getraceerd is de beschrijving gebaseerd op autopsie, aangegeven met een asterisk (*).

Opbouw beschrijvingen: Na opgave van het (vermoedelijke) jaar van uitgave en voor zover bekend de naam van de auteur, volgt in een aantal velden de standaardbeschrijving van het boek.

Veld I: integrale transcriptie van de titel, auteursvermelding en eventuele gegevens over de druk et cetera. Van alle woorden die beginnen met een hoofdletter is dit zo overgenomen, van woorden die geheel in kapitalen zijn gezet is dat alleen bij de eerste letter gehandhaafd. Gegevens over de auteur als 'Kapitein bij den Staf der Infanterie' worden overgenomen, gegevens over toegekende onderscheidingen en andere informatie die niet direct relevant zijn voor het verkrijgen van een eerste indruk van de auteur, is achterwege gelaten, dit is aangegeven met ....

Veld II: integrale en tekstueel onveranderde gegevens uit het impressum, omwille van de uniformiteit is de volgorde: plaats van uitgave, uitgever, jaar van uitgave.

Veld III: formaat (voor zover mogelijk vastgesteld aan de hand van het katernsignatuur, aantal folia in een katern en de kettinglijnen in het papier), gevolgd door het aantal getelde pagina's, indien van toepassing in volgorde van de al dan niet genummerde reeksen.

De standaardbeschrijving wordt afgesloten met aanvullende bibliografische informatie, zoals de titel van het oorspronkelijke werk wanneer het bijvoorbeeld een vertaling betreft, en vervolgens eventuele bijzonderheden (aangegeven met een ¶).

Hierna volgt of de plaats waar het exemplaar kan worden gevonden, of de bron.

N.B.: Brinkman = Meulen, R. van der, *Brinkman's catalogus der boeken, plaat- en kaartwerken, die gedurende de jaren 1850-1882 [1882-1891/1891-1900] in Nederland zijn uitgegeven of herdrukt, in alphabetische volgorde gerangschikt met vermelding van den naam des uitgevers of eigenaars, het jaar van uitgave, het getal deelen, de platen en kaarten, het formaat en den prijs* (Amsterdam [1884-1901]).

01 (1815) – *Kathechismus voor de verdedigers des vaderlands, waarin geleerd wordt, hoe een christelijk burger en krijgsman moet gezind zijn en met God in den strijd gaan.*

Leiden, D. du Mortier en zoon, 1815

8°, 60 p.

(Bron: L.G. Saalmink, *Nederlandse bibliografie 1801-1832* (Lochum 1993) (Saalmink)

*02 (1815) – *Pligten Van Den Soldaat, Korporaal, Fourier, Sergeant En Sergeant-Majoor, Gearresteerd Door Z.K.H. Den Souvereinen Vorst Der Vereenigde Nederlanden.*

In 's Gravenhage en te Amsterdam, Bij de Gebroeders Van Cleef. Met Privilegie., 1815.

12°, [4] + 92 p.

¶ In 1829 verscheen de Franse vertaling: *Devoirs du soldat, caporal, fourier et sergent-major, d'après les arrêtes du Prince-souverain des Provinces-unies; traduction originale.* – 32° (Bron: Militaire, wetenschappelijke, taal- geschied- en letterkundige werken [Magazijncatalogus De Gebroeders van Cleef, circa 1837] 42)

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: CL R 010-189).

*03 (1815) – [Stephanus Hanewinckel (1766-1856)]

Zedekundig Handboek Voor Den Militairen Stand. Uitgegeven Door De Maatschappij Tot Nut Van 't Algemeen.

Te Amsterdam, bij Cornelis de Vries, Hendrik van Munster en zoon en Johannes van der Hey, 1815.

8°, [2], 76 p.

= Verhandeligen, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 15:4

(Exemplaar: Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg [KUB], sign.: TRE 004 E 02)

*04 (1816) – Maximilian Friedrich Scheibler (1759-1840), vert. door C.P. Winckel

Geestelijke Wapenrusting Van Een' Christelijken Krijgsman; Of Verzameling Van Overdenkingen, Gebeden, Enz., In Verschillende Omstandigheden, Waarin Hij Zich Kan Bevinden. Van M.F. Scheibler, Evang. Luth. Predikant te Montjoie. Uit Het Hoogduitsch Vertaald Door C.P. Winckel, Predikant bij de Christelijke Protestantsche Gemeente te Antwerpen.

In 's Gravenhage, Bij Johannes Allart, MDCCCXVI.

8°, XIII + 335 p.

Vert. van: *Geistliche Waffenrüstung eines Christlichen Soldaten.* – 1814. Prijs: f 0.16 (Bron: Saalmink)

¶ Naamlijst der Inteekenaren, pp. XXI-XXIII, 1-7.

(Exemplaar: Bibliotheek Koninklijke Militaire Academie (KMA) Breda, sign.: 1283 1 (Geschenk van prinses van Wied 1900)).

05 (1816) – *Soldaten-gesprekken.*

Een christelijk handboek voor den militairen stand, ter bevordering van ware godzaligheid onder de onderscheidene rangen van denzelven. Het Hoogduitsch vrij gevolgd.

Haarlem, J.L. Augustini, [1816].

8°

(Bron: Nederlandse Centrale Catalogus (NCC)).

*06 (1816) – Auteur: zie nr. 3

Zedekundig Handboek Voor Den Militairen Stand. Uitgegeven Door De Maatschappij Tot Nut Van 'T Algemeen.

Te Amsterdam, bij Corns. de Vries, Hendr. van Munster en zoon en Johannes van der Hey, 1816.

8°, 111 p.

Oorspr. uitg.: zie nr. 3

(Exemplaar: KUB, sign.: TRE C 0487)

07 (1816) – P.A. Gijsenhart

De infanterie-officier, zoo als hy behoort te zyn, in 't byzonder voor jonge officieren.

's-Gravenhage, A.J. van Weelden, 1816.

8°

(Bron: Saalmink).

08 (1827) – J.W.G. Wolf

[*Zedekunde voor de militaire stand*].

's-Gravenhage, De Gebroeders van Cleef, [circa 1827]

Vert. van: *Moral fur den Militärstand.* – Braunschweig, 1820. – 8° (Exemplaar: Legermuseum, sign.: 7518)

(Bron: NL-HaNA, Defensie / Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 1803, verbaal van 22 maart 1827, nr. 53)

*09 (1829) – W.A. van Dam

Zedekundige Lessen En Voorbeelden Voor Nederlandsche Krijgslieden. Door WA. Van Dam, Aalmoezenier.

Gent, Ter Drukkerij Van A.B. Stéven, Predikheerenkaai, no 11., 1829.

12°, III + [5] + 178 p.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: KHA 3889).

* 10 (1829) – Ludwig Aurbacher (1784-1847), vert. door P.A. von Daehne (1780-1859)

Handboek Tot Opleiding En Beschaving Van Verstand En Zeden, Voor Aankomende Officieren. Eene Keurzameling. Naar het Hoogduitsch. Eerste Deel. [Tweede Deel.].

Haarlem. 1829.

12°, 2 dln.

Vert. van: *Handbuch zur intellektuellen und moralischen Bildung fur angehende offiziers.*

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: CL R 010-188 en MVO 4850-6 (twee delen in een band)).

11 (circa 1831) – [De godvruchtige krijgsman] [circa 1831]

(Bron: NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 2753, verbaal van 20 oktober 1831, nr. 158)

12 (1831) – Jacob Theodoor Buser (1789-1868)

Handleiding voor aankomende officieren en onderofficieren, ter verkrijging van eenen behoorlijken leefregel en der allereerste vereischten van hunnen stand.

Deventer, A.J. van den Sigtenhorst, [1831].

8°

(Bron: Saalmink)

*13 (1832) – Hendrik Anneveld (1800-1875)

De Ransel. Een Geschenk Van Ouders Aan Hunne Strijdbare Zonen, Tot Bevordering Van Hun Duurzaam Geluk; Door H. Anneveld, Godsdienst-Onderwijzer, Ook In De Hospitalen, Te Amsterdam. Te Amsterdam, bij Schalekamp En Van De trampel, 1832 [Gedrukt ter Boekdrukkerij van J. Termeulen Dz.].

12°, VI + 114 p.

¶ Uitgeversreclame op achterplat. (Exemplaar: Legermuseum, sign.: KHA 3894).

14 (1832) – Zedekundige lessen en voorbeelden voor Nederlandsche krijgslieden, door eene Veldprediker des legers, tweede druk.

1832.

8°. Prijs: f 0.75

(Bron: Militaire, wetenschappelijke, taal- geschied- en letterkundige werken [Magazijnecatalogus De Gebroeders van Cleef, circa 1837] 30)

*15 (1840) – Johannes Schaap Spoelstra (1792-1871)

Militaire Welsprekendheid, Of De Kunst Om Op Den Soldaat Te Werken. Naar het Fransch; Door J.S. Spoelstra.

Te Leeuwarden, bij L. Schierbeek, 1840.

8°, xxv + 386 + [1] p.

Vert. van: Jean-Gilbert Ymbert (1784?-1846), *Éloquence militaire, ou l'art d'é-mouvoir le soldat, d'après les plus illustres exemples tirés des armées des différens peuples et principalement d'après les proclamations, harangues, discours et paroles mémorables des généraux et officiers français, par une Société de militaires et d'hommes de lettres ...* – Parijs, Magimel, Anselin, Pochard, 1818. – 8°, 2 dln.

(Bron: Militaire, wetenschappelijke, taal- geschied- en letterkundige werken [Magazijnecatalogus De Gebroeders van Cleef, circa 1837] 45)

Naamlijst der Intekenaren p. III-XIII (Exemplaar: Legermuseum, sign.: MVO 4782).

*16 (1847) – Auteur: zie nr. 16

J.C.J. Kernpees: *Holloway-Pillen Voor Een Jong Officier Of Wenken aan mijnen broeders Bij Zijn Verlaten Der Koninklijke Militaire Academie, 2e Herziene Druk. met een inleidend woord Door G.B. Hooijer, Gep. Luit.-Kolonel O.I. Leger.*

's Hertogenbosch, Van Vrijberghe De Coningh. Batavia, H.M. van Dorp & Co. [Stoomdrukkerij Firma Robijns & Co. 's Bosch.], [1847].

8°, 246 p.

(Exemplaar: KMA, sign.: 1295 A)

*17 (1848) – Jean Chretien Jacques Kernpees

Holloway-Pillen Voor Een Jong Officier, Of Wenken Aan Mijnen Broeders Bij Zijn Verlaten Der Koninklijke Militaire Akademie.

's-Gravenhage, Bij De Erven Doorman, 1848 [Gedrukt bij C.H. Susan, Jr.].

8°, 239 p.

¶ Bijgebonden: lijst van KMA-uitgaven verschenen bij De Erven Doorman te 's Gravenhage (5 p.)

(Exemplaar: KMA, sign.: 1295)

*18 (1849) – Quirinus Maurits Adolf Verhuell (1787-1860)

De Leidsman Op Het Pad Van Eer, Voornamelijk Bestemd Voor Jongelieden In Dienst Der Marine, Vrij vertaald uit het Engelsch en vermeerderd Door Q.M.R. Ver Huell, Kapitein ter Zee, ...

Te Rotterdam, Bij H.T. Hendriksen, 1849.

8°, IX + 94 p.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: KHA 3597)

*19 (1852) – *De Soldaat En Zijne Pligten. Een Verhaal.*

Te Kampen, Bij K. van hulst, 1852.

Vert. van de omgewerkte Duitse vertaling van: Dutheil, *Les devoirs du soldat*, [circa 1848]

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: KHA 3887)

*20 (1857) – Peter Frederik Brunings (1820-1889)

De Krijgsstand En De Krijgsman. Zedekundige Beschouwingen En Lessen Voor Beschaafde jeugdige Militairen. Leesboek Ten Dienste Van Militaire- en Burger-scholen. Vrij Naar Den Vreemde Door P.F. Brunings. le Luitenant der Infanterie.
Kampen, K. van Hulst, 1857.

8°, II + 138 + [2] p.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: MVO 4876)

*21 (1869) – Auteur: zie nr. 20

Distels En Lauweren. Militaire Schetsen Door P.F. Brunings. Tweede Druk. Arnhem, D.A. Thieme, 1869 [Snelpersdruk van H.C.A. Thieme, te Nijmegen].

8°, [4] + 325 p.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: MVO 4879)

*22 (1869) – Auteur: zie nr. 20

Gids Voor Den Jongen Militair. Een Leesboek Ten Dienste Der Korpsscholen. Door P.F. Brunings, Kapitein-Adjutant Ede Regiment Infanterie.

Breda, Broese & Comp., 1869.

8°, VIII + 102 p.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: KHA 3885).

*23 (1871) – Auteur: zie nr. 17

Vervolg Op Den Gids Voor Den Jongen Militair. Een Leesboek Ten Dienste Der Korpsscholen. Door P.F. Brunings, Kapitein-Adjutant, Ede Regiment Infanterie.

Breda, Broese & Comp., 1871.

8°, IV + [2] + 111 p.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: KHA 3886).

*24 (1876) – Carl von Reinhard:

Ik Dien. (Devies Van Den Prins Van Wal[e]s.) Aan Het Leger Opgedragen Door Carl Von Reinhard. Luitenant bij het 1e Regiment garde te voet. Naar het Duitsch. Utrecht, WF. Dannenfelser [Stoomdruk J. van Boekhoven te Utrecht], 1876.

8°, 96 p.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: MVO 4875)

25 (188?) – *Het leven van Joannes Franciscus Philibert in het leger bekend onder den naam van La Feuillade. Een toonbeeld voor Militairen. Vrij naar het Fransch vertaald, en uitgegeven ten voordeele der Vereeniging ten behoeve der R.K. Militairen te 's Gravenhage.*

's Gravenhage, Jos. M. Roozenburg, [188?]. Prijs: f 0,10

(Bron: Gomarius Mes, *De Katholieke Pers van Nederland. 1853-1887. Alphabetische verzameling der titels van boeken, brochures, tijdschriften, vervolgwerken, dag en weekbladen door katholieke Nederlanders geschreven en ter perse gelegd van 1853, de invoering der Bisschoppelijke Kerkregeling in Nederland, tot 1887, het jaar van het Gouden Priesterfeest van Z.H. Paus Leo XIII, benevens een wetenschappelijk overzicht* (Maastricht 1887-1888) 144)

*26 (1881) – Jan Joseph Gotfried van Voorst tot Voorst (1846-1933)

Zedelijke Plichten Van Den Soldaat. Ten Gebruike Bij Het Onderwijs op de Korpsscholen En Ten Dienste Van Het Kader. Door J.J.G.Bn. van Voorst tot Voorst, 1ste Luitenant-Adjutant bij het Instructie-Bataillon.

Arnhem, K. van der Zande. Firma Stenfert Kroese & Van der Zande, 1881
Kl.-8°, [4] + 114 p.

Vert. van: «Poirot's onderwijs en opvoeding van den soldaat». Prijs:
f 0,50 (Brinkman). (Exemplaar: Bibliotheek Koninklijk Instituut voor
Taal- Land- en Volkenkunde, Leiden, sign.: Ms 33].

*27 (1882) – *Bij en naar het Regiment. Brieven Aan Mijne Kameraden Van Het Instructie-Bataillon, vóór hun vertrek naar de Regiment Infanterie Door Een Kameraad.*

Arnhem, K. van der Zande, Firma Stenfert Kroese & Van der Zande, 1882.
8°, 146 p.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: MVO 4876-1)

28 (1883) – *Pieter Landbouwer vóór en na zijne in diensttreding. Leesboek voor de korpsscholen en den Nederl. milicien. 2e verb. dr.*

Breda, Broese & Comp., 1883.

Post 8°, pl. Prijs: f 0,50

(Bron: Brinkman).

*29 (1885) – *Raadgevingen Aan Jonge Officieren Van Het Nederlandsch-Indische Leger. Als Feestgeschenk Aan Mijnen Zoon bij zijne benoeming tot 2den Luitenant bij dat Leger.*

Breda, Broese & Comp., 1885.

8°, 75 p.

¶ Uitgeversreclame op achterzijde omslag. (Exemplaar: Legermuseum,
sign.: CL I O10-234)

*30 (1888) – M. Schrek

Naar het Regiment. Brieven Aan De Korporaals Van Het Instructie-Bataljon, vóór hun vertrek naar de Regimenten. Een gids voor allen die om bevordering te maken als vrijwilliger dienst nemen Door M. Schrek, le Luitenant-Adj. 5e Regiment Infanterie. Nieuwe Titelluitgave.

Arnhem, K. van der Zande, Firma Stenfert Kroes & Van der Zande, 1888.

8°, 146 p.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: MVO 4876-1)

*31 (1889) – Otto William Gobius (1803-1855)

Levensregel Voor Den Roomsche Katholijken Militair, nagelaten door den WelEd.

Gestr. Heer O.W. Gobius, Kapitein der Artillerie. Uitgegeven door den Eerw. Pater H. Van Krugten, Redemptorist. Tweede Druk.

Roermond, J.J. Romen & Zonen, [1889].

12°, 60 p.

¶ Bevat een drie pagina's tellende biografische schets van de auteur.
(Exemplaar: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, sign.: 2104926)

32 (1890) – W

De militair in- en buiten de kazerne of wat in dienst valt af- en aan te leeren, vooral voor miliciens geschreven door W...

Utrecht, J. Bijleveld, 1890.

Post 8°. Prijs: f 0,15, 25 ex. f 2,75, 50 ex. f 5,-

(Bron: Brinkman)

33 (1891) – De toekomstige soldaat. Eene voorbereiding voor den militieplichtige.

Gorinchem, E. ter Haar, 1891.

8°, pl. Prijs: f 0,25

(Bron: Brinkman)

34 (1893) – De toekomstige soldaat. Eene voorbereiding voor den militieplichtige. 2e herz. dr.

Gorinchem, E. ter Haar, 1893.

8°, pl. Prijs: f 0,25

(Bron: Brinkman)

*35 (1898) – A.J. Morks

Voor Soldaat en voor hen die het worden! Bewerkt Door A.J. Morks, 1e Luitenant Infanterie. Voor leerling en onderwijzer.

Haarlem, De Erven Loosjes, 1898.

8°, [2] + 111 p. Prijs: f 0,90 (Brinkman)

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: MVO 4829-1 J).

36 (1900) – H.J. Meijboom

De zedelijke opvoeding van den soldaat [Door H.J. Meijboom]

Nijmegen, Thieme, 1900

(Bron: Boogaard, *Militaire bibliographie* jrg. 8, afl. 3 (1900))

*37 (1900) – Auteur: zie nr. 36

De Zedelijke Opvoeding Van Den Soldaat. Richtsnoer Voor Kader, Reservekader En Soldaten. Handleiding Bij De Theorie Door H.J. Meyboom, Eerste Luitenant Der Infanterie.

Utrecht, J.G. Broese, 1900.

8°, 98 + [1] p. Prijs: f 0,40, geb. f 0,60 (Brinkman)

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: CL R 010-178).

Addendum 14.1

*Fondsen voor het militair onderwijs bij de korpsen in het Nederlandse leger,
1844-1845*

KORPSEN/EENHEDEN	MILITAIR ONDERWIJS	BOEKERIJEN	TOTAAL
Regiment Grenadiers en Jagers	1500,-	300,-	1800,-
Een regiment infanterie	1500,-	300,-	1800,-
,,, dragonders	670,-	130,-	800,-
,,, lancers	640,-	130,-	770,-
„ eskadron jagers te paard	160,-	40,-	200,-
„ regiment veld- en vestingartillerie	1150,-	250,-	1400,-
,,, vestingartillerie en trein	1150,-	250,-	1400,-
„ rijdende artillerie	860,-	175,-	1035,-
„ Het Korps Pontonniers	260,-	80,-	340,-
„ Bataillon Mineurs en Sappeurs	555,-	120,-	675,-

Addendum 14.2

Korpsen in het Nederlandse leger anno 1826¹

INFANTERIE

- 16 Afdelingen Infanterie, genummerd 1-16 (68 bataljons en depots)
- 4 Regimenten Zwitseren, genummerd 29-32
- 1 Algemeen Depot der Landmacht, no. 33 (4 divisies)
- 1 Garnizoens-Bataljon, no. 34 (5 compagnies)

CAVALERIE

- 4 Afdelingen Kurassiers, genummerd 1-3, 9
- 2 Regimenten Lichte Dragonders, genummerd 4-5
- 2 Regimenten Huzaren, genummerd 6, 8
- 1 Regiment Lansiers

1 KORPS MARECHAUSSEE

Bestaande uit een staf en tien compagnieën in Noord-Brabant, Zuid-Brabant, Limburg, Luik, Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen, Henegouwen, Namen, Antwerpen, Groot-Hertogdom Luxemburg.

ARTILLERIE

- 4 Bataljons Veldartillerie, genummerd 1-4
- 1 Korps Rijdende Artillerie
- 1 Bataljon Artillerie Transport Trein

ARTILLERIE NATIONALE MILITIE

- 6 Bataljons, genummerd 1-6

GENIETROEPEN (situatie sinds 1822)²

- 1 Korps Ingenieurs
- 1 Bataljon Mineurs en Sappeurs
- 1 Compagnie (vanaf 1823 divisie) Pontonniers (onder de artillerie)

Troepen in Oost-Indië

INFANTERIE

- 3 Afdelingen Nationale Infanterie, genummerd 18-20 (11 bataljons)

CAVALERIE

- 1 Regiment Huzaren, genummerd 7

ARTILLERIE

- 1 Regiment Artillerie, genummerd 5 (twee bataljons)
- 1 Artillerie-Trein

Troepen in West-Indië

JAGERS

- 1 Bataljon, genummerd 27

ARTILLERIE

- 2 Compagnie veldartillerie (in Suriname en in Curacao), genummerd 1-2

Overige instellingen van het Nederlandse leger waar (later) een bibliotheek (te verwachten*) was**:

- Ministerie van Oorlog**
- Departement van de Grootmeester der Artillerie**
- Stapel- en constructie-magazijn te Delft*
- Stapel- en constructie-magazijn te Antwerpen*
- Grof-Geschut-Gieterij te 's-Gravenhage**
- Grof-Geschut-Gieterij te Luik
- Fabricatie van Geweren te Luik*
- Directeur van het Artillerie-Park*
- Inspecteur der fabricatie en beproeving van het Bus-kruid, en belast met het opzicht over het laboratorium te Delft*
- Artillerie- en Genieschool te Delft ('C.F. Haug, Provisioneel belast met de dienst van Bibliothekaris en bewaarder der modellen')**
- Rijsschool
- Archief van Oorlog en Topografisch Bureau te 's-Gravenhage**

Overige instellingen van het Nederlandse leger in Oost-Indië waar (later) een bibliotheek (te verwachten*) was**:

- Militaire school**
- Algemeen Werf-Depot*
- Algemeen Depot*
- Constructie-Winkel*

Addendum 14.3*Militaire bibliotheken in Oost-Indië anno 1886*

GROEP I		
5	Ministerie van Oorlog	
	IIe Afdeling	1
	IVe Afdeling	1
	Hoofdbureau Artillerie	1
	Hoofdbureau Genie	1
	Hoofdbureau Geneeskundige Dienst	1
GROEP II		
3	1 ^e Militaire Afdeling op Java	
	Batavia	1
	Meester Cornelis	1
	Buitenzorg	1
GROEP III		
9	2 ^e Militaire Afdeling op Java	
	Semarang	1
	Willem I	1
	Salatiga	1
	Kedong Kebo	1
	Ngawi	1
	Soerakarta	1
	Djokdjakarta	1
	Tjilatjap	1
	Magelang	1
GROEP IV		
2	3 ^e Militaire Afdeling op Java	
	Soerabaja	1
	Malang	1
GROEP V		
3	Sumatra Westkust	
	Padang	1
	Padang Pandjang	1
	Fort de Kock	1
GROEP VI		
2	in Palembang: te Palembang en Lahat	2
1	op Banka: te Muntok	1
1	op Riouw: te Tandjong Pinang	1
1	ter Westerafdeling van Borneo: te Pontianak	1
1	ter Zuider- en Oosterafdeling van Borneo: te Bandjermasin	1
1	te Celebes: te Makassar	1
1	in de Molukse eilanden: te Amboina	1
1	te Atjeh: te Kota Radja	1
Totaal:		31

Addendum 14.4*Legerbibliotheken in het Verenigd Koninkrijk 1867-1876*

	1867-1868	1870-1871	1872	1873	1874	1875	1876
Bibliotheken*	154	138	141	140	148	148	148
Eenheden	1.420	1.88½	1.419½	1.344	1.357	1.368	1.357
Boeken	211.278	210.057	216.042	218.876	218.179	224.249	228.031
Uitleningen	492.771	587.713	602.940	693.415	567.307	657.630	584.053

* Bibliotheken wil zeggen: garnizoensbibliotheken en de bibliotheken van de Royal Horse Artillery en van de Royal Engineers.

Addendum 14.5

*Bezit van en belangstelling voor de garnizoensbibliotheek van Canterbury, opge-
maakt op 31 december 1865*

Class.	Subject	Number of volumes	Number of times the volumes were issued during 1865
A	Books of reference	51	-
B	Biography	227	5
C	Military and naval	231	178
D	Voyages and travel	312	166
E	Entertainment and fiction	500	4.694
F	Poets and poetry	84	105
G	General literature	526	368
H	Science and natural history	149	57
I	Sacred and serious subjects	155	10
K	Magazines and periodicals	202	358
**	Books tot assist in the preparation of lectures and not for general circulation	41	-
TOTAL		2.478	5.951

Addendum 15

Titelcatalogus van genoemde militaire werken met illustraties van
W.C. Staring aanwezig in de bibliotheek van het Legermuseum

- 01 (1870)** – *Schetsen Uit Het Leven Aan De Koninklijke Militaire Academie* [motto]
Arnhem, D.A. Thieme, 1870
Signatuur: CL K 010-0128
- 02 (1871)** – *Schetsen Uit Het Leven Aan De Koninklijke Militaire Academie*. [motto]
Nieuwe Uitgave.
Breda, P.B. Nieuwenhuis, [1871]
Signatuur: KHA 2484
- 03 (1884)** – *De Stokvischorders, In Der Tijd Toegelicht Door Lodewijk Mulder, En Thans In Beeld Vertoond Door Willem Staring Jr.*
Haarlem, De Erven F. Bohn, 1884
Signatuur: MVO 4803-10
- 04 (1885)** – *Hollanders In Politiek En Uniform, Geschetst Door A.A. Beekman, Geteekend Door W. Staring.*
Zutphen, W.J. Thieme & Cie., 1885
Signatuur: CL W 080-0282
- 05 (1893)** – *Gedenkboek ter herinnering aan De Feestviering van het Korps Rijdende Artillerie. door N.J.A.P.H. van Es. Kapitein der Rijdende Artillerie. Met illustraties van Hoyneck van Papendrecht, Staring, Geerlings en van Es. en Ornamentatie van Colenbrander en Roskam.*
Arnhem, Coers & Roest, [1893]
Signatuur: CL K 010-0327/KHA 4562/MVO 4532-3
- 06 (1898)** – *De Twee Brigades Rijdende Artillerie Bij De Verdediging Van Het Vaderland 1794-1795 Door N.J.A.P.H. Van Es Kapitein Der Rijdende Artillerie Met Illustratiën van Hoyneck Van Papendrecht, Krabbé, Staring En Van Es En Ornamentatie Van Colenbrander En Roskam Niet In Den Handel*
Arnhem, Coers & Roest – G.J. Thieme, [1898]
Bandtitel: De verdediging van het vaderland 1794-1795
Signatuur: MVO 4532-4/CL K 010-0339
- 07 (1898)** – *De Veldtocht In Noord-Holland 1799 Door N.J.A.P.H. Van Es Kapitein Der Rijdende Artillerie Met Illustratiën Van Hoyneck Van Papendrecht, Krabbé, Staring En Van Es En Ornamentatie Van Colenbrander En Roskam Niet In Den Handel*
Arnhem, Coers & Roest – G.J. Thieme, [1898]
Bandtitel: De Veldtocht in Noord-Holland 1799
Signatuur: MVO 4532-4

08 (1898) – *De Resolutiën Van Koning Lodewijk Napoleon Betreffende Het Wapen Der Rijdende artillerie Door N.J.A.P.H. Van Es Kapitein Der Rijdende Artillerie Met Illustratiën Van Hoyneck Van Papendrecht, Krabbé, Staring En Van Es En Ornamentatie Van Colenbrander En Roskam Niet In Den Handel*

Arnhem, Coers & Roest – G.J. Thieme, [1898]

Bandtitel: De resolutiën van koning Lodewijk Napoleon betreffende het wapen der Rijdende Artillerie 1806-1810

Signatuur: MVO 4532-4/CL K 010-0343

09 (1898) – *De Rijdende Artillerie Bij Den Veldtocht In Rusland 1812 Door N.J.A.P.H. Van Es Kapitein Der Rijdende Artillerie Met Illustratiën Van Hoyneck Van Papendrecht, Krabbé, Staring En Van Es En Ornamentatie Van Colenbrander En Roskam Niet In Den Handel*

Arnhem, Coerst & Roest – G.J. Thieme, [1898]

Bandtitel: De Rijdende Artillerie bij den Veldtocht in Rusland 1812

Signatuur: MVO 4532-4/CL K 010-344

10 (1898) – *De Krijgsverrichtingen Der Rijdende Artillerie In Koninklijke Nederlandschen Dienst 1815-1832 Door N.J.A.P.H. Van Es Kapitein Der Rijdende Artillerie Met Illustratiën Van Hoyneck Van Papendrecht, Krabbé, Staring En Van Es En Ornamentatie Van Colenbrander En Roskam 1ste Gedeelte Niet In Den Handel*

Arnhem, Coers & Roest – G.J. Thieme, [1898]

Signatuur: CL K 010-0338

11 (1898) – *De Rijdende artillerie In Koninklijken Nederlandschen Dienst 1831-1839 Door N.J.A.P.H. Van Es Kapitein Der Rijdende Artillerie Met Illustratiën Van Hoyneck Van Papendrecht, Krabbé, Staring En Van Es En Ornamentatie Van Colenbrander En Roskam Niet In Den Handel*

Arnhem, Coers & Roest – G.J. Thieme, [1898]

Bandtitel: De Rijdende Artillerie in Koninklijken Nederlandschen

Dienst in de kantonnementen 1831-1839

Signatuur: MVO 4532-4/CL K 010-0346

12 (1898) – *De Rijdende Artillerie In Koninklijken Nederlandschen Dienst 1852-1862 Door N.J.A.P.H. Van Es Kapitein Der Rijdende Artillerie Met Illustratiën Van Hoyneck Van Papendrecht, Krabbé, Staring En Van Es En Ornamentatie Van Colenbrander En Roskam Niet In Den Handel*

Arnhem, Coers & Roest – G.J. Thieme, [189?]

Bandtitel: De Rijdende Artillerie in Koninklijken Nederlandschen

Dienst in het garnizoen Leiden 1852-1861

Signatuur: MVO 4532-4

- 13 (1898-1904)** – *Het Historisch Museum Van Het Korps Rijdende Artillerie Door N.J.A.P.H. van Es Kapitein Der Rijdende Artillerie Met Illustratiën Van Hoyne Van Papendrecht, Krabbé, Staring En Van Es En Ornamentatie Van Colenbrander En Roskam Niet In Den Handel*

Arnhem, Coers & Roest – G.J. Thieme, [1898-1904]

5 dln. in 10 bdn.

13-01 [Deel I. Eerste Hoofdstuk 1793-1795. De Oprichting van het Korps]

13-02 [Deel II. Tweede Hoofdstuk. De Samenstelling van het Korps Bataaf-sche Rijdende-Artillerie.

13-03 [Deel III. Derde Hoofdstuk. De Samenstelling Enz Van De Holland-sche Rijd: Artillerie]

13-04 [Deel IV. Vierde Hoofdstuk. Het Fransche Keizerrijk]

13-05 Deel V-I. Vijfde Hoofdstuk. De Rijdende Artillerie Onder Den Sou-vereinen Vorst En In Koninklijken Nederlandschen Dienst 1814-1898]

13-06 [Deel V-IIA. Vijfde Hoofdstuk. De Rijdende Artillerie Onder Den Souvereinen Vorst En In Koninklijken Nederlandschen Dienst 1814-1898]

13-07 [Deel V-IIB. Vijfde Hoofdstuk. De Rijdende Artillerie Onder Den Souvereinen Vorst En In Koninklijken Nederlandschen Dienst 1814-1898]

13-08 [Deel V-IIIA. Vijfde Hoofdstuk. De Rijdende Artillerie Onder Den Souvereinen Vorst En In Koninklijken Nederlandschen Dienst 1814-1898]

13-09 [Deel V-IIIB. Vijfde Hoofdstuk. De Rijdende Artillerie Onder Den Souvereinen Vorst En In Koninklijken Nederlandschen Dienst 1814-1898]

13-10 [Deel V-IIIC. Vijfde Hoofdstuk. De Rijdende Artillerie Onder Den Souvereinen Vorst En In Koninklijken Nederlandschen Dienst 1814-1898]

Signatuur: CL K 010-0328-0337/KHA 4552-4561/MVO 4532-4

- 14 (1900)** – *Te Velde En In Het Garnizoen Door J.R. Jacobs, Ridder der Militaire Wil-lemssorde en der Orde van Oranje Nassau, Oud-Luitenant-Kolonel der Infanterie Van Het Nederlands-Indische Leger.*

Amsterdam, G.J. Slothouwer, [1900]

Signatuur: KHA 1301/MVO 4879-19

- 15 (1900)** – *De Uniformen Van De Nederlandsche Zee- en Landmacht Hier Te Lande En In De Koloniën Naar Aquarellen Of Teekeningen Van J. Hoyne van Papendrecht, W.C. Staring, Gep^d Kapitein der Infanterie. En J.P. de Veer, Gep^d Majoor O.I. leger. Met tekst van F.J.G. Ten Raa, Kapitein der Infanterie. ...*

Te 's-Gravenhage, Militaire Boekhandel van De Gebroeders van Cleef, 1900
2 dln.

Tussen 1897-1900 verschenen in twintig afleveringen gevoegd in portefeuilles.

Signatuur: MVO 1336-4/KHA 1759-1761/HBD E 040-0001

- 16 (1903)** – 1828 – 24 November – 1903 *Gedenkboek KMA samengesteld door G. van Steijn, Kapitein-Kwartiermeester*
Breda, P.B. Nieuwenhuis, 1903 [Stoom-boek- en steendrukkerij H. Engelbregt, Breda]
Signatuur: CL K 010-0132/KHA 1596
- 17 (1908-19??)** – *De Hippische Sport En Het Korps Rijdende Artillerie 1793-1908*
Door **N.J.A.P.H. Van Es** Lt-Kolonel Der Rijdende Artillerie B.D. ... Met Illustratiën
Van Hoyneck Van Papendrecht, Krabbé, **Staring**, En Van Es En Ornamentatie Van
Colenbrander En Roskam Niet In Den Handel
Arnhem, Coers & Roest – G.J. Thieme, [1908-19??]
2 dln.
Signatuur: CL K 010-0340-0341/KHA 4563-4564

Bronnen

Instellingen

Amersfoort

Nederlands Cavalerie Museum, Bibliotheek

Amsterdam

Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UVA), Bijzondere Collecties/Bibliotheek van het Boekenvak.

Collectie Van Benthem & Jutting.

- Grootboek particulieren 1801-1802, BBe 2-20, 1803-1805, BBe 2-21, 1806-1810, achtereenvolgens genummerd: BBe 2-22, 23, 24, 25, 1813-1814, BBe 2-26, 1815-1816, BBe 2-27, 1817-1818, BBe 2-28, 1837-1838, BBe 2-38, 1839-1840, BBe 2-39

Arnhem

Koninklijk Tehuis voor Oud-Militairen en Museum Bronbeek, Bibliotheek

Breda

Koninklijke Militaire Academie, Bibliotheek

Delft

Legermuseum, Bibliotheek

Handschriften:

- J. Richard, *Stam-Boek der officieren sergeanten, tamboers corporaals en gemeenen van de compagnie van den capitain Reÿnst, begonne met den 25 maart 1772 (z.p. [1772-1790]), reg.nr. 00183873*
- No. 11. *Ontvangen voorwerpen en mededeelingen betreffende de Kavallerie Verzameling van A.C. Baron Snouckaert van Schauburg... Van 1 Januarij 1893-31 Oct. 1900. Plaatsnr. U 38-XI-10*
- No. 7. *Ontvangen voorwerpen en mededeelingen betreffende de Kavallerie Verzameling van A.C. Baron Snouckaert van Schouburg ... Van 19 Junij 1881-22 April 1885. Plaatsnr.U 38-VII-10*

- [B.E.] Paravicini di Capelli, *Notitie der genomene proeven met de nieuwe Inventie van C. Redelijkheid tegens de gewone Lands Rolpaarden door den WelEd: Gestr: Heer Majoor Paravicini di Capelli. Welke daartoe door de Ed: Mog: Heeren, de Gecommitteerde Raden expresselijk was Geautoriseerd, en gequalificeerd op den 7 Junij 1784, des morgens van 9 tot 11½ uren, Zijnde droog weder.* Plaatsnr. CL P 0105
  - *Handboek tot Opleiding en beschaving van Verstands-begrip en Zeden voor Aankomende Officieren. Eene Keurzameling (z.p. z.j.).* Plaatsnr. KHA 3950.
Exemplaren van boeken met unieke toevoegingen:
  - Andriessen, P.J., *De val van een koningshuis, of het eerste tijdperk van de Fransche Revolutie* (titelpagina ontbreekt, vermoedelijk betreft de [2e dr.; Leiden 1868]). Bevat 'Cantine 3e Regiment Huzaren, Reglement voor de bibliotheek', gedrukt in klein-plano en opgeplakt in het boek. Plaatsnr. HBD 000554
  - Bardet de Villeneuve, P.P.A., *Science de la marine: le service et l'art de la guerre, aussi-bien que la connaissance nécessaire aux officiers, par-rapport aux diverses parties des vaisseaux, et de la navigation. Quatrième partie, contenant la tactique navale. Cours de la science militaire à l'usage de l'infanterie, de la cavalerie, de l'artillerie, du genie, et de la marine, tome quinzième, contenant la tactique navale* (Den Haag, Frankfurt, Leipzig 1757). Plaatsnr. HB/P 0013-2.
  - Savart, N., vert. door F. P. Gisijs Nanning, *Beginselen der versterkingskunst* (Den Haag, Amsterdam 1827-1828) 2 dln., plaatsnr. HBD P 010-0274.
  - Quincy, Charles Sevin de, *L'art de la guerre: contenant les instructions et maximes nécessaires pour tout homme de guerre, depuis le simple soldat jusqu'au général d'armée, ...* (Den Haag 1745) 2 dln., plaatsnr. HB/P 1776-1777.
  - Saxe, Maurice de, *Mémoires sur l'art de la guerre, de Maurice Comte de Saxe, duc de Courlande et de Sémigalle, maréchal général des armées de S.M.T.C. &c. &c. &c. Nouvelle édition conformée du traité des légions, ainsi que de quelques lettres de cet illustre capitaine sur ses opérations militaires* (Dresden, George Conrad Walther, 1757), plaatsnr. HB/P 0487
- Museumarchief
- Register van ingekomen en uitgegane stukken, 1940, 1947, 1948
  - Persoonlijke bescheiden F.A. Hofer.
  - Schönau, J.G., 'Nota aan de Bibliothecaris van het Ministerie van Oorlog' inzake 'Afvoer van boeken en periodieken', d.d. 14 maart 1959
Pictorialia, Collectie Willem Constantijn Staring (1847-1916)

Den Haag

Centraal Bureau voor Genealogie

- Collectie Maclean, Dossier Redelijkheid

Haags Gemeentearchief

- Register van ingekomen burgers, Beheernummer 350.

Koninklijk Huisarchief

- Handgeschreven catalogus bibliotheek Lodewijk Napoleon Paleis op de Dam, Amsterdam, E IV 1, *Catalogus der Eerste [/Tweede] [/Derde] Koninglyke Bibliotheek op het Paleys te Amsterdam ...*(convoluut).
- Handgeschreven catalogus bibliotheek Lodewijk Napoleon Paleis op de Dam, Amsterdam (in 3 banden), nr. E IV 2, *Catalogue par Rayons d'Armoires* (2 x); *Catalogue des Livres Composant la Seconde Chambre de la Bibliothèque Impériale au Palais d'Amsterdam*

Museum Meermannno

- Archief-Van Cleef
- Archief Meerman, inv.nr. 79 II 10
- Archief Van Westreenen, Reisjournaal W.H.J. baron van Westreenen van Tiellandt

Nationaal Archief

- Stamboeken Officieren, 1814-1940, nummer toegang 2.13.04, inventarisnummers 344, 363, 503
- Raad van State, 1581-1795, toegang 1.01.20, Naamindex op de stamboeken, conduitelijsten, rangeer- en recrutenlijsten van het Staatse Leger. Toegangen 1.01.21 t/m 1.01.36 Naamindexen op de commissieboeken over de periode 1586-1792
- Depot-generaal van Oorlog, 1806-1811, nummer toegang 2.01.14.05, inv.nr. 17, 19
- Gewoon Verbaalarchief van het Departement van Oorlog/Defensie, 1813-1945, nummer toegang 2.13.01, inv.nr. 1803, 2348, 2383, 2395, 2753, 2863, 3135, 3142, 3257, 13892
- Algemene Staatssecretarie en Kabinet des Konings met daarbij gedeponeerde archieven, 1813-1840, nummer toegang 2.02.01, inv.nr., 64, 65, 3277
- Staatssecretarie Koning Lodewijk Napoleon, nummer toegang 2.01.01.07, inv.nr. 51

*Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Bibliotheek**'t Harde**Nederlands Artillerie Museum, Bibliotheek**Den Helder**Koninklijke Instituut voor de Marine, Bibliotheek**Dresden**Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek (SLUB)*

Ede

Collectie I.M. de Jong

- Handschrift *Schetsen uit het leven aan de Kon: Mil: Akademie.* door W C Staring. Maastricht. 1870. (Zie ook: Book auction no. 292 ... Print auction no. 48 ... June ... 1991 ... Van Gendt Book Auctions ... Amsterdam lot. nr. 725)

Hengelo

Collectie Drs. W.C. Staring

- W.A. Elberts, *Leven van Willem den Eersten prins van Oranje* (tweede druk; Leiden 1862). Exemplaar met inscriptie van Willem Staring

Londen

British Library

Rijswijk

Instituut Defensie Leergangen, Bibliotheek

Rotterdam

Gemeentearchief

- Burgerlijke Stand Rotterdam, aktenr. 2910
- Catalogusnr. P 005814-1 (portretfoto met beschrijving)
- Archief Doop-, trouw- en begraafboeken (DTB) Rotterdam trouw gereformeerd, doop gereformeerd (Digitale Stamboom Rotterdam)
- Notarieel Archief (NA), inv.nrs.: 2880-565; 2880-654

Vlissingen

Gemeentearchief, bibliotheek

Reglement voor het Leesgezelschap der Heeren Officieren van Artillerie en Genie te Vlissingen ([Vlissingen] 1866)

Vught

Genie Museum, Bibliotheek

Gedrukte bronnen

- Colenbrander, H.T., *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840. Vierde deel. Staatsbewind en raadpensionaris 1801-1806. Inleiding en Hoofdstukken I-III.* Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 5 ('s-Gravenhage 1908).
- *Fifth report by the Council of Military Education on army schools, libraries and recreation rooms. Presented tot both Houses of Parliament by Command of Her Majesty* (Londen 1868).

- First report by the Director-General of Military Education on army schools, libraries, and recreation rooms (Londen 1872).
- Instructie voor den archivist of chartermeester van het Archief van Oorlog (z.p. [1815]).
- Jaarverslag 1963 Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefer' (Leiden 1964).
- Jaarverslag 1965 Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefer' (Leiden 1966).
- Jaarverslag 1966 Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefer' (Leiden 1967).
- Jaarverslag 1974 Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefer' te Leiden/Delft (Leiden/Delft 1974).
- *Journal Militair*, bevattende de decreeten, besluiten en ordres, de Landmagt van het Koninkrijk Holland betreffende, gedrukt en uitgegeeven op last van Zijne Excellentie den Minister van Oorlog. 1808 (Amsterdam, 's-Gravenhage [1808]).
- Kesman, J.H., *Klapper op de bestaande kriegsregeling der Landmagt* (Derde opnieuw om- en bijgewerkte uitgave; 's-Gravenhage, 1845).
- Knock, Arie Johannes, uitgegeeven door P.M. Peucker en J.P. Sigmond, *Uit Lieve voor Vaderland en Vrijheid. Het journal van de patriot Arie Johannes Knock over de periode 1784 tot 1797*. Egodocumenten, deel 8 (Hilversum 1994).
- Lodewijk Napoleon, gekozen, vertaald en met getuigenissen van tijdgenoten vermeerderd door Wim Zaal, *Gedenkschriften*. Privé-domein, nr. 95 (Amsterdam 1983).
- *Naam-register der officieren van de Koninklijke Hollandsche Armee. Over het jaar 1807*. Gedrukt en uitgegeeven op last van zijne excellentie den minister van Oorlog (Den Haag z.j.).
- *Nasporingen en studiën op het gebied der Nederlandsche-Indische krijgsgeschiedenis. Zes en veertigste jaarverslag (tot en met 31 december 1940)* [Krijgsgeschiedkundig archief van den Generalen Staf] ('s-Gravenhage 1941).
- *Nasporingen en studiën op het gebied der krijgsgeschiedenis. Zestigste jaarverslag 1 januari 1966-1 januari 1967* ('s-Gravenhage 1967).
- *Nasporingen en studiën op het gebied der krijgsgeschiedenis. Eenenzestigste jaarverslag 1 januari 1967-1 januari 1968* ('s-Gravenhage 1968).
- *Nederlandsch Legermuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1945. Voorafgegaan door een kort overzicht over de jaren 1940 tot en met 1944* ('s-Gravenhage 1946).
- *Nederlands Legermuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1947* ('s-Gravenhage 1948).
- *Nederlandsch Legermuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1952* (Leiden 1953).
- *Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1957* (Leiden 1958).

- Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1959 (Leiden 1960).
- Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1961 (Leiden 1962).
- *Ouvrages militaires* (1808).
- Postma, Theo, en Louis Ph. Sloos, *Mijn uittocht als garde d'honneur 1813. Dagboek van de Zeeuw Jacob Willem Callenfels (1792-1882)*. Mars Bibliotheek, Deel IV (Delft 2000).
- *Recueil militaire, bevattende de wetten, besluiten en orders, betreffende de Koninklijke Nederlandsche Landmagt*. Gedrukt en uitgegeven op speciale autorisatie van het Department van Oorlog, ... ('s-Gravenhage, Amsterdam/'s-Gravenhage 1815-1914) 99 jaargangen.
- *Regeling van de Hoogere Krijgsschool, ingesteld bij de Wet van 21 Juli 1890 (Stbl. No. 126), tot regeling van het Militair Onderwijs bij de Landmacht, voor zoover daarbij de opleiding voor den officiersrang en de hoogere vorming van den officier zijn betrokken* ('s-Gravenhage 1891).
- 'Reglement voor de Bibliotheek van het Regiment Grenadiers en Jagers', in: J.E.H. Hanckar, *Catalogus der bibliotheek van het Regiment Grenadiers en Jagers* ('s-Gravenhage 1871).
- 'Reglement voor de Bibliotheek van het Regiment Grenadiers en Jagers', in: J.H.A. Nierstrasz en O.J.A. Schwarz, *Catalogus der bibliotheek van het Regiment Grenadiers en Jagers* ([Den Haag] 1889).
- 'Reglement der bibliotheek [der H.H. Officieren van het 4^e Regiment Hussaren]', in: *Catalogus van de bibliotheek der H.H. Officieren van het 4^e Regiment Hussaren* (Deventer 1873).
- *Reglement voor de Koninklijke Militaire Akademie* ('s-Gravenhage 1828).
- *Reglement voor de Koninklijke Militaire Akademie* [1828].
- Renting, A.D. & J.T.C. Renting-Kuijpers, *The seventeenth-century Orange-Nassau Library. The catalogue compiled by Anthonie Smets in 1686, the 1749 auction catalogue, and other contemporary sources* (Utrecht 1993).
- Scharnhorst, Gerhard von, bezorgd door Hansjürgen Uszeck en Christa Gudzent, *Ausgewählte militärische Schriften. Schriften des Militärgeschichtlichen Instituts der DDR* (Berlijn 1986).
- *Staats almanak voor den jare 1826* ('s-Gravenhage z.j.).
- Tydeman, H.W., *Levensbijzonderheden van den luitenant-generaal baron C.R.T. Krayenhoff; door hem zelven in schrift gesteld, en op zijn verlangen in het licht gegeven* (Nijmegen 1844).
- *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal, gedurende de zitting van 1818-1819, gehouden te Brussel* ('s-Gravenhage 1861).
- *Verslag omtrent het Nederlandsch Legermuseum over 1928* (z.p. z.j.).

- Verslag omtrent het Nederlandsch Legermuseum over 1929 (z.p. z.j.).
- Verslag omtrent het Nederlandsch Legermuseum over 1931 (z.p. z.j.).
- Verslag omtrent het Nederlandsch Legermuseum over 1934 (z.p. z.j.).
- Verslag omtrent het Nederlandsch Legermuseum over 1935 (z.p. z.j.).
- Voorschrift betreffende het uitgeven van boekwerken, enz. bij de Koninklijke Militaire Academie en de aan die inrichting verbonden lithographie (Breda 1889).
- No. 79a. Voorschrift voor de Inrichting tot het Uitgeven van Boekwerken voor het Leger, bij de Koninklijke Militaire Academie (Breda 1924).
- Voorlopig voorschrift nr 2507. Beheer en verantwoording van boekwerken bij de onderdelen der Koninklijke Landmacht (z.p. [1950]).
- Voorschrift nr 2507, 2e druk. Beheer en verantwoording van boekwerken en legerformulieren bij de onderdelen der Koninklijke Landmacht (z.p. [1953]).

Bibliografieën en catalogi van boeken

- Andersson, Hendrik, Max Dregers samling av artillerieböcker i Livrustkammarens bibliotek, bibliografisk förteckning (Stockholm 2005).
- Anoniem, *Index van de in het CPUVOS (Centraal Publicatie Voorzienings Systeem) Geregistreerde en van kracht zijnde boekwerken* (vs 2-2506) (23^e druk; Den Haag 2007).
- Arendsen, J., *Catalogus van de historische collectie in de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine* ([Den Helder] 1982).
- [Backer Dirks, J.J.], *Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Marine* ('s-Gravenhage 1889) I.
- Beelaerts van Blokland, F.A.G., *Overzicht van buitenlandsche tijdschriften, bijeenverzameld uit "De Militaire Spectator" van 1897 tot en met 1900* (Breda 1901).
- Bengesco, Georges, *Voltaire. Bibliographie de ses oeuvres IV* (Parijs 1890).
- Veilingcatalogus J.L. Beijers in Utrecht 11-03-1980 met de omslagtitel: *Een unieke Nederlandse verzameling* (Utrecht 1980).
- Veilingcatalogus Beijers Veilingen BV in Utrecht 1 juni 2010.
- *Die Bibliothek F.C. Koch, Den Haag* (Hamburg 1974). – Auctie catalogus (Auction 203) Dr. Ernst Hauswedell & Ernst Nolte.
- Bibliothèque nationale de France, Parijs (www.bnf.fr).
- Bierens de Haan, D., *Bibliographie Néerlandaise historique-scientifique des ouvrages importants dont les auteurs sont nés aux 16e, 17e et 18e siècles, sur les sciences mathématiques et physiques, avec leurs applications* (Reprint; Nieuwkoop 1960).
- Bingham Stillwell, Margaret, *The awakening interest in science during the first century of printing 1450-1550. An annotated checklist of first editions viewed from the angle of their subject content. Astronomy, mathematics, medicine, natural science, physics, technology* (New York 1970).
- Boekenlijst en publicaties vastgesteld bij aanschrijving van den Chef van de generale staf d.d. 11 september 1946, no. II/7305/1622 (z.p. [1946]).
- Voorlopige boekenlijst: afgesloten per 1 nov. 1946 (z.p. [1946]).

- Boogaard, *Militaire Bibliographie* jrg. 8 (1900).
- Breman, Paul, *Books on military architecture printed in Venice. An annotated catalogue* ('t Goy-Houten, 2002).
- British Library, Londen (www.bl.uk)
- Bruin, T.D. de, *Orgaan der Nederlandsch-Indische Officiersvereniging (1915-1942/1949-1951)* (Den Haag, Leiden 1990).
- Buijnsters, P.J., *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken* (Utrecht 1979).

- *Catalogue de la bibliotheque et des instruments de musique de feu m. Ch. Edm. H. de Coussemaker* (Brussel 1877).
- *Catalogue de la bibliothèque fondée par quelques officiers des Gardes Suisses au services de Hollande en 1788* ('s-Gravenhage 1794).
- *Catalogue of the valuable library of the late Louis Bonapate, ex-king of Holland. Which will be sold by auction, ...* (Londen 1847).
- *Catalogue collectif de France* (www.ccrf.bnf.fr).
- *Catalogue twenty-five 250 fine and interesting old books in many field and atlases. A selection from our stock in chronological order.* Nico Israel – Rare Books, Amsterdam. Spring 1989.
- *Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Marine* ('s-Gravenhage 1857).
- *Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Marine. Eerste vervolg tot 1 Julij 1859* ('s-Gravenhage 1859).
- *Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Oorlog* (Breda 1850).
- *Catalogus der bibliotheek van het Departement van Oorlog* (Breda 1878).
- *Catalogus van de bibliotheek der H.H. Officieren van het 4^e Regiment Hussaren* (Deventer 1873).
- *Catalogus van de bibliotheek van het Departement van Oorlog* (Batavia 1897-1906) 2 dln.
- *Catalogus van de boeken, behoorende tot de bibliotheek van de Hoogere Krijgsschool. 1 April 1892* ('s-Gravenhage 1892).
- Cockle, Maurice J.D., *A bibliography of military books up to 1642* (Londen 1957).

- Gemeinsamer Bibliotheksverbund (www.gbv.de).
- Geuss, Joachim Michael, 'Versuch einer Artillerie-Bibliothek, worin die vornehmsten die Geschützkunst betreffende Schriften in chronologischer Ordnung angezeigt sind', in: *Magazin für Ingenieur und Artilleristen* 1 (Giessen 1777) 293-372.

- Hanckar, J.E.H., *Catalogus der bibliotheek van het Regiment Grenadiers en Jagers* ('s-Gravenhage 1871).
- [Hartman, A.], *Catalogus van de boeken en kaarten uitmakende de bibliotheek van het Departement van Koloniën. Met een naam- en zaakregister* (Nieuwe uitgave; 's-Gravenhage 1898).
- Hoogendoorn, K., *Bibliografie van de Nederlandse exacte wetenschappen. Deel 1 (ca 1470 tot ca 1670)* (concept).

- V. Ilari, *Scrittori Italiani militari del XV-XVIII secolo* (Rome 2011), <http://www.scribd.com/doc/45569613/SCRITTORI-MILITARI-ITALIANI-An-Italian-Military-Bibliography-up-to-1799-collected-by-V-Ilari>.
- Istituto Centrale per il Catalogo Unico (www.iccu.sbn.it).
- Kanter, J. de, Phil. z.: *De Franschen in Walcheren* (Middelburg 1814).
- Karlsruher Virtueller Katalog (<http://www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk.html>).
- Korndörffer, J.P.J.W., *Militair onderwijs in Nederland en Nederlandsch-Indië. (1735-1890.) Eerste proeve van een bibliographisch overzicht* (Breda 1890), supplementen in 1891 en 1892.
- Looper, W.Chr. de, ten geleide J.G. Schönau, *Negentig boeken. Een keuze-catalogus van 17^e en 18^e eeuwse uitgaven, voorzien van bio- en bibliografische aantekeningen, samengesteld ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan der Hogere Krijgsschool 1868-1958. Centrale Militaire Catalogus – Capita Selecta I* ('s-Gravenhage 1958).
- Meij, J. van der, J. van Eyk, *Systematisch-alfabetische catalogus van de Bibliotheek van het Nederlands Legermuseum te Leiden (Holland). Deel II. Korpsgeschiedenis* (Leiden 1967).
- Meulen, R. van der, *Brinkman's catalogus der boeken, plaat- en kaartwerken, die gedurende de jaren 1850-1882 (1882-1891/1891-1900) in Nederland zijn uitgegeven of herdrukt, in alphabetische volgorde gerangschikt met vermelding van den naam des uitgevers of eigenaars, het jaar van uitgave, het getal deelen, de platen en kaarten, het formaat en den prijs* (Amsterdam [1884-1901]).
- Moor, J.A. de, *Indisch militair tijdschrift (1870-1942). A selective and annotated bibliography*. Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis, nr. 15; Intercontinenta, nr. 4 (Den Haag, Leiden 1983).
- Naamlijst van Nederduitsche boeken, als mede van Fransche en Latijnsche werken, oratiën, dissertatiën, konstprenten, portraitten, landkaarten, enz. Geduurende de jaaren 1804-1808 in ons land uitgekomen IV (Amsterdam 1809).
- Nederlandse Centrale Catalogus (www.picarta.nl).
- Nierstrasz, J.H.A., en O.J.A. Schwarz, *Catalogus der bibliotheek van het Regiment Grenadiers en Jagers* ([Den Haag] 1889).
- Ophorst, J.D.B., *Catalogus van de bibliotheek der Koninklijke Militaire Academie* (Breda 1900).
- Pollak, Martha D., *Military architecture, cartography & the representation of the early modern European city. A checklist of treatises on fortification in the Newberry Library* (Chicago 1991).
- Ray Riling, *Guns and shooting, a selected chronological bibliography ...* (New York 1951).

- Renting, A.D., J.T.C. Renting-Kuijpers, met medew. van A.S. Korteweg, *The seventeenth-century Orange-Nassau library. The catalogue compiled by Anthonie Smets in 1686, the 1749 auction catalogue, and other contemporary sources* (Utrecht 1993).
- <http://repertorium.library.uu.nl/home.htm>.
- Riling, Joseph R., *The art and science of war in America. A bibliography of American military imprints, 1690-1800* (Alexandria Bay, N.Y., Bloomfield, Ont. 1990).
- Rumpf, H.F., *Allgemeine Literatur der Kriegswissenschaften. Versuch eines systematisch-chronologischen Verzeichnisses allerseit der Erfindung der Buchdruckerkunst, in den vornehmsten europäischen Sprachen, erschienenen Bücher über sämtliche Kriegswissenschaften I* (Berlijn, 1824).
- Ruyter, M.J.L. de, *De Nederlandse militaire tijdschriften. Een bibliografie* (2^e herz. en aangevulde uitg. Breda 1976).

- Saalmink, Louis, *Nederlandse bibliografie 1801-1832* (Houten 1993) 3 dln.
- Schenk, F.B., 'Bibliografie van werken uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen', in: W.W. Mijnhardt, A.J. Wichers (red.), *Om Het Algemeen Volksgeluk. Twee Eeuwen Particulier Initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij Tot Nut Van 't Algemeen* (Edam 1984).
- Schmidt, Ludwig, *Katalog der Handschriften der Sächsische Landesbibliothek zu Dresden* (Dresden 1982).
- Schütte, Ulrich, met medewerking van Hartwig Neumann, met bijdragen van Andreas Beyer, e.a., *Architekt und Ingenieur. Baumeister in Krieg und Frieden. Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek, Nr. 42* (Wolfenbüttel 1984).
- Short Title Catalogue Netherlands (STCN) (www.stcn.nl).
- Short Title Catalogus Vlaanderen (STCV) (www.stcv.be).
- Slingervoet Ramondt, A., *Catalogus der bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord* (Willemsoord [1916]).
- Sloos, Louis Ph., *Warfare and the age of printing. Catalogue of early printed books from before 1801 in Dutch military collections* (Leiden, Boston 2008) 4 dln.
- Spaulding, Thomas M. en Louis C. Karpinski, *Early military books in the University of Michigan libraries*. University of Michigan General Library Publications, No. 5 (Ann Arbor 1941).

- Valkema Blouw, Paul, *Typographia Batava 1541-1600. In ordinem digressit A.C. Schuytvlot. Repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600* (Nieuwkoop 1998).
- Werff, W.J. van der, *Catalogus der bibliotheek van het Departement van Marine, bijgewerkt tot ultimo december 1911* ('s-Gravenhage 1911).

Literatuur

Contemporaine literatuur

- Amiot, 'Verslag nopens de oprigting, de wijze van beheeren en verdere inrigting der cantine in de kazernes van het 6de regiment infanterie te Breda', in: *Verslagen, Rapporten en Memorien omtrent militaire onderwerpen uitgegeven door het Departement van Oorlog vierde deel* ('s-Gravenhage 1871) 127-142.
- Anneveld, H., *De ransel. Een geschenk van ouders aan hunne strijdbare zonen, tot bevordering van hun duurzaam geluk; ...* (Amsterdam 1832).
- Anoniem, 'Boekaankondigingen', in: *MS* (1852) 567-576.
- Anoniem, 'Boekaankondigingen', in: *De Militaire Gids* (1893) 403.
- Anoniem, boekbespreking 'Geschiedenis van het Regiment Hollandsche Hussaren, ...', in: *Militaire spectator* (1850) 278-279.
- Anoniem, 'Garnizoens- of korps-bibliotheken', in: *De nieuwe militaire spectator, krijgs- en geschiedkundig tijdschrift voor Neêrlands land- en zeemagt, ook in de Indien. Onder redactie van eenige oud-militairen* (1869) 602-607.
- Anoniem, 'Einige Bemerkungen über Militärbibliotheken, Offizierlesezikel und Winteraufgaben', in: *Neue Militärische Blätter* VII. Band (1875) 59-68.
- Anoniem, 'Etwas von der Holländischen Armee', in: *Bibliothek für Officiere 1* (Göttingen 1785) 155-163.
- Anoniem, *Kazerne-toestanden. Resultaat van de circulaire der A.M.P.V., waarvan de beantwoording door de militaire autoriteiten werd verboden* (Rotterdam z.j.).
- Anoniem, 'De kolonel J.C. van Rijnveld', in: *MS* (1852) 268-276.
- Anoniem, 'Korps-bibliotheken', in: *Het vaandel. Tijdschrift voor onderofficieren* (1851) 516-521.
- Anoniem, 'Militaire bibliotheken', in: *Militaire spectator* (1841) 219-220.
- Anoniem, 'De Spectator aan zijne lezers', in: *MS* (1833) 1.
- Anoniem, boekbespreking 'De Stokvischorders ...', in: *De Gids* (1884) 182-183.
- Anoniem, 'Studien über die Bibliotheken in der Armee, speciell bei den Truppen', in: *Neue Militärische Blätter* XII. Band (1878) 193-208, 297-309, 393-409.
- Anoniem, 'Uebersicht des Bestandes aller Europäischen Armeen', in: *Bibliothek für Officiere IV* (Göttingen 1785) 104-110.
- Anoniem, 'Voor eene op te richten lees-bibliotheek', in: *Militaire spectator* (1870) 363.
- *De Artillerie-Cursus te Delft en de Militaire School te Haarlem toegelicht door de directeurs der inrichtingen* ('s-Gravenhage [1888]).
- Aurbacher, L., vert. door P.A. von Daehne, *Handboek tot opleiding en beschaving van verstand en zeden, voor aankomende officieren. Eene keurzameling. Naar het Hoogduitsch. Eerste Deel. [Tweede Deel.]* (Haarlem. 1829).
- B., 'Hollanders in politiek en uniform, door A.A. Beekman, schetsen van W. Staring', in: *De Militaire Gids* (1886) ...
- Batavus, Philopatris, (ps.), *Verhandeling over de deugd en bestendigheid der schulpkalk in vergelyking der steenkalk, byzonder tot 's lands fortificatien en metzelwerken* (Amsterdam 1777).
- Beaurain, De, *Histoire de la campagne de M. le Prince de Condé, en Flandre en 1674; précédée d'un tableau historique de la guerre de Hollande jusqu'à cette époque...* (Parijs 1774).
- Beaurain, De, *Histoire des quatre dernieres campagnes du maréchal de Turenne en 1672, 1673, 1674 & 1675, enrichie de cartes et de plans topographiques, ...* (Parijs 1782).
- Beekman, A.A., *Hollanders in politiek en uniform* (Zutphen 1885).
- Bericht van intekening, waar na J.H. Moeleman te Arnhem voornemens is, maandelyks by stukjes uit te geven. *Magazyn van militaire wetenschappen* ([Arnhem 1792]).

- 'Berigten. Rusland', *Algemene konst- en letterbode*, ... (Haarlem 1788) 49.
- Bigot de Morogues, Grave, vert. door Lodewyk van Byland, *Zee-tactick of grond-regulen der krygskunde ter zee*, ... (Amsterdam 1767) 2 dln.
- Blondel, *L'art de jeter les bombes* (Amsterdam 1699).
- Böhm, Andreas, recensie van: Redelykheid, Cornelis, *De nieuw uitgevonden palissaden, om dezelve zoo in het veld, als in vestingen, met meerder voordeel dan hedendaagsch, tegen de vyanden te kunnen gebruiken. Als mede een nieuw uitgevonden machine, om een canon in den bedektenweg te kunnen gebruiken* ('s-Gravenhage, Amsterdam 1775), in: *Magazin für Ingenieur und Artilleristen* VIII (1782) 127-222.
- Boogaard, F.H., 'Aankweeking van studiezijn bij officieren', in: *De Militaire Gids* (1890) 81-95.
- Brakel, J., 'Garnizoens-bibliotheken', in: *Het vaandel, tijdschrift tot verspreiding van krijgskennis en aankweeking van krijgsmansgeest onder alle standen* (1857-1858) ...
- Brunings, P.F., *Distels en lauweren. Militaire schetsen* (2^e dr.; Arnhem 1869).
- Brunings, P.F. *Gids voor den jongen militair. Een leesboek ten dienste der korpsscholen* (Breda 1869).
- Buonapartes brievetas, op den 18den junij 1815 te Charleroi prijs gemaakt ('s-Gravenhage 1815).
- Buren, Henderik van, *Dril konst of hedendaagsche wapen oeffening. Dienende, zo voor de bevelhebbers, om een bende bekwaam in order te brengen; en om te kunnen zien of haar onderhorige soldaten behoorlijk geoeffend zijn: als ook voor de soldaten, om onderwezen te worden, op wat manier 't ligste tot alle nodige wapen-oeffeningen konne vorderen* (Utrecht 1688).
- Büser, Jakob Theodoor, *Krijgszangen van Jakob Theodoor Büser, Eersten Luitenant bij het Bataillon Jagers*, No. 16 (Nijmegen 1818).
- Collado, Luigi, *Pratica manvale di artiglieria*; ... (1^e dr.; Venetië 1586).
- Cras, H.C., *Elogium Johannis Meermannii* (Den Haag 1817).
- Dam, W.A. van, *Zedekundige lessen en voorbeelden voor Nederlandsche krijgslieden* (Gent 1829).
- Decker, P., Jr., *Zes jaren te paard. Herinneringen uit het Hollandsche dragonderleven* (Amsterdam 1852).
- *Devis instructif des travaux de construction dépendans du service du génie en France*, ... (Delft 1817).
- Dibbetz, Johan, *Het Groot Militair Woordenboek*, ... ('s-Gravenhage 1740).
- Doisy, *Essai de bibliologie militaire* (Parijs 1824).
- Durand, Ferdinand, 'De la nécessité de fonder des Bibliothèques militaires', in: *Le spectateur militaire, recueil de science, d'art et d'histoire militaires* 39 (1845) 157-188.
- Es, N.J.A.P.H. van, *Gedenkboek ter herinnering aan de feestviering van het Korps Rijdende Artillerie* (Arnhem 1893).
- Es, N.J.A.P.H. van, *De Hippische Sport en het Korps Rijdende Artillerie 1793-1908 I* (Arnhem [1908]).
- Es, N.J.A.P.H. van, *De twee brigades Rijdende Artillerie onder de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (Arnhem [1898]).
- Feltman, Gerh., *Aenmerkingen over den articulbrief, ofte ordonmantie op de discipline militaire*, ... (3e dr.; Den Haag 1715).
- F[régier], *Traité des feux d'artifice pour le spectacle. Nouvelle édition, toute changée, & considérablement augmentée* (Parijs 1747).
- Fronsperger, Leonardt, *Kriegszbuch* (Frankfurt am Main 1573).
- [Garnier, A.], *Mémoires sur la cour de Louis Napoléon et sur la Hollande. Mémoires contemporains*, I (Parijs 1828).
- Gaudi, F.W. van, *Instructie opgedragen aan de officieren van de infanterie, om allerhande soorten van werken in het veld af te steken en aan te leggen, en verscheidene klyne posten in staat van defensie te stellen, als kerkhoven, kerken, casteelen, dorpen en vlekken* (Wesel 1778).
- Geisweit van der Netten, C.A., *Algemeen samenstel der militaire pligten, kundigheden en dienst-verrichtingen. Een hand- en leerboek voor de onderscheidene rangen van de krygs-stand, byzonder voor die der cavallerie* (Groningen 1803).
- Geissler, Christoph Friedrich von, *Neue, Curieuse und vollkommene artillerie*, ... (Dresden 1718).
- 's Gravenhaagsche stads almanak voor het jaar 1840 ('s-Gravenhage z.j.).
- Grewenitz, M. de, *Traité de l'organisation et de la tactique de l'artillerie, et histoire de cette arme, depuis les temps les plus reculés du Moyen Age jusqu'à nos jours* (Parijs 1831).
- Guicciardini, Francesco, *The history of Italy*, translated, edited, with notes and an introduction by Sidney Alexander (New York, Londen 1969).
- *Haagsche Courant* (19 november 1803).
- Haas, Hendrik de, met een introductie van W.G.J. Callenbach en een verhandeling over boek en auteur door Jan Storm van Leeuwen, *De boekbinder, of volledige beschrijving van al het gene wat tot deze konst betrekking heeft* (oorspr. uitg. 1806; Utrecht 1984).
- [Hanenwinckel, S.], [voorwoord van A. Raverker], *Zedekundig handboek voor den militairen stand. Uitgegeven door de Maatschappij tot nut van 't Algemeen* (Amsterdam 1815).
- Hardenberg, H., *Handleiding tot de kennis van de bestaande kriegsregeling der Landmagt* (Nieuwe uitgave; 's-Gravenhage 1869).

- Hasselt, Willem Barthold van, *De kragt des oorlogs, bestaande hoofzakelyk, in 't geene by de drie volgende deelen word voorgesteld. Handelende het 1ste deel van de praktikale Hollandsche artillery. Het 11de deel de theorie en praktyk der mienes. En het 11de deel de geattaqueerde en daar tegens gedefendeerde fortresses, wordende daar by in het byzonder aangewezen, wat men heeft in acht te neemen, by een fortres die op een laagen, en die, dewelke op een hoogen horizont met alle voordeelen van onderaardsche werken gebouwt zyn; vindende men dus alhier hoedanig den onderaardschen oorlog gevoert wordt, zo by den aanval, als verweeringe en wat daar omtrent behoort in acht genomen te worden* 1 (Utrecht 1767).
- Hennert, *Dissertations sur la fortification permanente, la fortification de campagne, et la portée des bombes, avec un plan d'instruction pour les officiers* (Utrecht 1795).
- Heutsz, J.B. van, *De onderwerping van Atjeh* ('s-Gravenhage, Batavia 1893).
- Hondius, Henricus, *Grondige onderrichtinge in de optica, ofte perspective konste* (Amsterdam 2e helft 18e eeuw).
- Hondius, Henricus, *Korte beschrijvinge, ende afbeelding van de generale regelen der fortificatie, ...* (Den Haag 1624).
- Huygens, Constantijn, uit het Latijn vertaald, toegelicht en met aantekeningen voorzien door A.H. Kan, met een bijdr. van G. Kamphuis, *De jeugd van Constantijn Huygens door hemzelf beschreven* (Rotterdam, Antwerpen, 1946).
- Huygens, Constantijn, vert. uit het Latijn en toelichting C.L. Heesakkers, [red.: M.A. Schenkveld van der Dussen, e.a.] *Mijn jeugd*. Griffioen (Amsterdam 1987).
- Jacquinet de Presle, H.C., uit het Fransch vert. door L.A.L. Vermasen, *Lessen in de krijgskunde en militaire geschiedenis* 1 (Zutphen 1836).
- Jaspers, Gerard, *De zestiende eeuw in de Stadsbibliotheek Haarlem* (Amsterdam 1987).
- [Kaltenborn, R.W. von], [vert. F.W. von Mauvillon, J.B. van Wintershoven], *De militaire Sophron aan zyne jonge onervarene cameraden, of Verstandige lessen en regelen voor jonge officieren* (Leipzig 1792).
- *Kazerneleven. Een stem uit de ervaring door een oud-milicien* (Amsterdam 1890).
- Kepper, George, *De Militaire Academie* (Amsterdam 1897).
- Kesman, J.H., *Recueil van den zakelyken inhoud van alle sedert den jare 1795 gestelde ordres van den lande de armée over het algemeen betreffende, thans nog in hun geheel of gedeeltelyk in werking* (Den Haag 1805).
- Knötel, Richard, *Mittheilungen zur Geschichte der militärischen Tracht. Als Beilage zu seiner 'Uniformkunde'* 5 (1894).
- *Koninklijke almanak voor den jare 1807* (Den Haag [1807]).
- Krayenhoff, Cornelis Johannes, *Cornelis Redelykheid bestraft. Of deszelfs zo genoemde beoordeeling en wederlegging van het vertoog, nopens de aloude metselwerken, vergeleken tegen de hedendaagschen, waarom de zwaare muuren van deezen tyd krachteloos en bouwvallig zyn in tegen overstelling van die der ouden, met bladvolgende aanmerkingen beantwoord* ('s-Gravenhage 1776).
- Krayenhoff, Cornelis Johannes, *Proefkundige beschouwingen van den aart, hoedanigheid, en sterkte van het timmer-hout, waar in aangetoond wordt, dat men, door goede behandeling, het timmerhout, zoo voor schepen, krygs- en burgerlyke gebouwen, als voor magazyns en artillery goederen, beter, sterker, en bestendiger maaken kan* (2e dr.; 's-Gravenhage 1775).
- La Barre Duparcq, Éd. de, *De la création d'une bibliothèque militaire publique* (Parijs 1849).
- La Barre Duparcq, Éd. de, *Notice sur l'Académie militaire de Bréda* (Parijs 1863).
- Latrille, G., *Considérations sur la guerre, et particulièrement sur la dernière guerre* (Parijs [1804]).
- *Lyst der gepensioneerde officieren, overgeleeverd, door het Comité van het Bondgenootschap Lande, aan De Nationaale Vergadering op den 27 oktober 1796. Het tweede jaar der Bataafsche Vryheid* (Den Haag 1797).
- *Lyste van de nieuw aangestelde officieren* ('s-Gravenhage 1747).
- [Meerman, Johannes], *Eenige berichten omtrent de Pruisische, Oostenryksche en Siciliaansche monarchiën, benevens sommige daar aan grenzende staaten* ('s-Gravenhage 1793-1794) 4 dln.
- Meinert, F., vert. F.W. von Mauvillon, J.D. Doorman, *Verhandeling over de onontbeerlijkste krijgswerken, of Betoog van het nut en de noodzakelijkheid van geoefende kennis en dadelijke geschiktheid tot de uitvoering van alle zoodanige werkzaamheden, die zoo wel bij den aanleg en opbouw van veld-verschansingen, als tot den aanval en de verdediging van deze of van vestingen voorkomen: voor officieren in het algemeen, doch in het bijzonder voor die van de infanterie* (Amsterdam [1805]) en 'Een Artillerie-officier', *Aanmerkingen over de rijdende artillerie, derzelver organisatie, gebruik en tacticq* (Amsterdam 1805).
- Mérat, Paul, 'Projet et plan de Bibliothèques réglementaires', in: *Journal des sciences militaires des armées de terre et de mer publié sur les documents fournis par les officiers des armées françaises et étrangères* Quatrième série. Tome II (1847) 49-76.
- *Mémoires de Frédéric Henri prince d'Orange. Qui contiennent ses Expéditions Militaires depuis 1621 jusqu'à l'Année 1646* (Amsterdam 1733).
- *Memorie aan de edele mogende heeren de Gecommitteerde Raden van Holland en West-Vriesland, door C. Redelykheid, mr. metselaar tot Rotterdam; contra de Memorie van de schulp-kalk-branders* [1754].

- Le Moyne Des Essarts, Nicolas-Toussaint, *Nouveau dictionnaire bibliographique portatif, précédé de conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse, mais choisie, dans tous les genres; augmenté de quatre Catalogues séparés servant à indiquer les principaux livres qui doivent composer la bibliothèque – d'un homme d'état; – d'un magistrat; – d'un militaire, – et des ministres des cultes; seconde édition* (Parijs 1804) (1798¹).
- Le Moyne dit Des Essarts, Nicolas-Toussaint, *Les siècles littéraires de la France I* (Parijs 1800).
- Mieth, Michael, *Artilleriae recentior praxis. Oder Neuere GeschützBeschreibung Worinnen Von allen vornehmsten Haupt-Puncten der Artilleri Gründlich und ausführlich gehandelt ...* (Frankfurt, Leipzig 1684).
- Mulder, Lodewijk, Willem Staring, *De Stokvisch-orders in der tijd toegelicht door Lodewijk Mulder en thans in beeld vertoond door Willem Staring Jr.* (Haarlem 1884).
- Naam en rangregister der officieren van de nationale armée, in dienst der Bataafsche Republiek ... (Den Haag 1804).
- Naamlyst der militaire officieren, in dienst van de Bataafsche Republiek; benevens derselver ouderdom; tegenwoordige qualiteit; in welke corpsen, zedert den 1 january 1786 gedient; en waar zich in guarnizoen, gecampeert of gecantonneert bevonden hebben zedeert dien tyd tot 1 january 1788, in welke qualiteit, en hoe lang, door het Committé van de Algemeene Zaken van het Bondgenootschap te Lande overgelevert aan de Nationale Vergadering, representeerende het volk van Nederland (Den Haag 1797).
- Naemregister der heeren militaire officieren ... (Leiden [1771]).
- Naemregister der heeren militaire officieren ... (Leiden [1772]).
- Naemregister der heeren militaire officieren ... (Leiden [1785]).
- Naudé, G., *Avis pour dresser une bibliothèque* (Reprint; Berlijn 1978).
- *Nederlandsche jaerboeken, ... Achtste deel* (Amsterdam 1754).
- *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken, ... Zevende deels tweede stuk* (Amsterdam, Leiden 1772).
- *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken, ... Agste deels tweede stuk* (Amsterdam, Leiden 1773).
- Pazzi-Bonneville, Z. de, *Les Lyonnaises protectrices des états souverains et conservatrices du genre human, ou traité d'une découverte importante & nouvelle sur la science militaire et politique* (Amsterdam 1771).
- Raa, F.J.G. ten, *De uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht hier te lande en in de Koloniën* ('s-Gravenhage 1900) 2 dln.
- Redelykheid, Cornelis, *Middel dienende tot verzekering der sluizen, tegens zwaren stormen en hogen water-vloeden; bestaande, in een sluis-sluitbak, Uitgevonden, beschreven, en met de nodige Afbeeldingen, gegraveerd op drie koperen platen, in het licht gegeven, ten nutten van het algemeen, en ter bevordering van konsten en wetenschappen* (z.p. 1776).
- Redelykheid, Cornelis, *De nieuw uitgevonden diepmachine, afgebeeld op drie koperen platen. Uitgevonden, beschreven en in 't licht gebracht tot nut en dienst van 't algemeen, en ter bevordering van konsten en wetenschappen* ('s-Gravenhage, Amsterdam 1774).
- Redelykheid, Cornelis, *De nieuw uitgevonden palissaden, om dezelve zoo in het veld, als in vestingen, met meerder voordeel dan hedendaagsch, tegen de vyanden te kunnen gebruiken. Als mede een nieuw uitgevonden machine, om een canon in den bedektenweg te kunnen gebruiken* ('s-Gravenhage, Amsterdam 1775).
- Redelykheid, C., *De nieuwe versterkte facen en flanken*, ... (Amsterdam 1759).
- Redelykheid, Cornelis, *Ons gemeenebest den Staat der Vereënjde Nederlanden, In deszelfs ware Sterkte, tegen alle aanvallende Vyanden, overwogen en voorgesteld, in drie brieven* ('s-Gravenhage 1789).
- Redelykheid, Cornelis, *Verhandeling over de metse-lary in vestingwerken*, ... (Rotterdam 1755).
- *Reglement en generaele ordres voor de regimenten infanterie van den staat* ('s-Gravenhage [1772]).
- *Reglement voor de Koninklijke Militaire Akademie* ('s-Gravenhage 1828).
- Reynd, Everhard van, *Historie der Nederlandscher oorlogen begin ende voortganck tot den jaere 1601. Door wylen Everhard van Reynd seer geleerdelyck en waerachtich beschreven daer bij gevoegt de Nederlandsche geschiedenissen dienende voor continuatie tot de doot van sijn excellentie graef Hendrick Casimier van Nassau stadthouder van Vries-Landt stadthouder Groeningen, Omlanden, ende Drenth, 1640* (Leeuwarden, 1650).
- Richard, J., *Atlas behelzende alle de plans van de manoeuvres van de troepen infanterie van den Staat van zyne doorlugtige hoogheid den heere prince erfstadhouder. &c.&c.&c. Gearresteerd den 4.de February 1771* (Den Haag [1771]).
- Richard, Johannes, *Militaire verlustiging. Eerste Deel. Bestaende in diversche defensieve manoeuvres, door de troepen infanterie van den Staat der Vereënjde Nederlanden. Gegrond op de principes in gevolge het Reglement van zijne Doorlugtige Hoogheid, den Heere Prinse Erf-Stadhouder, Capitein-Generaal, enz. enz.* ('s-Gravenhage 1777).
- Richard, Johannes, *Militaire verlustiging. Tweede deel. Vervattende de voornaamste zaaken noopens het bestuur der oorlogen, zoo uit de voornaamste Autheuren als verzamelde Handschriften, met de daarbij noodige gemaakte veranderingen; toepasselyk te samengevoegt tot nut en dienst voor de Liefhebbers der loflijke krijgsöefening* ('s-Gravenhage 1776).
- Richard, J., *Plans en explicatie van de manoeuvres, welke geëxecuteerd zijn door het geheele guarnisoen van*

- 's Graavenhaage: door de regiment Guardes Cavallerie en Infanterie van den Staat. Achter Waasdorp, den 24. en 26sten mei, 1774 ('s-Gravenhage 1775).
- Richard, Jules, Édouard Detaille, *L'armée Française* (Parijs 1885-1889) 2 dln.
  - Ridder, D.M.E. de, *KILACADMON. Herinneringen uit het cadettenleven van een halve eeuw geleden, ...* (Gouda 1928).
  - Roesch, J.F., *Plans von zwey und vierzig Haupt-Schlachten, Treffen und Belagerungen des Siebenjaehri-gen Kriegs aus den seltesten und geprüftesten quellen gezogen, met den besten Werken über diesen Krieg sor-faeltigst verglichen und herausgegeben* (Frankfurt 1790).
  - Sande, Johan van den, 'Nederlandsche historie, ... Dienende voor continuatie van de historie van wijll. Everhard van Reydt', in: Everhard van Reydt, *Historie der Nederlantscher oorlogen begin ende voort-ganck tot den jaere 1601. ... daer bij gevoegt de Nederland-sche geschiedenissen dienende voor continuatie tot de doot van sijn excellentie graef Hendrick Casimier van Nassauw stadthouder van Vries-Landt stad Groeningen, Omlanden, ende Drenth, 1640* (Leeuwarden, 1650).
  - Saxe, Maurice de, (bezorgd door) Mr. De Bonneville, *Les rêveries ou memoires sur l'art de la guerre de Mau-ric comte de Saxe, duc de Coulande et de Semigalle, mare-chal-general des armées de S.M.T.C. &c. &c. &c. dédiés a messieurs les officiers generaux* (Den Haag 1756).
  - Saxe, Maurice de, bezorgd door Abbé Pérau, *Mes rêveries. Ouvrage posthume de Maurice comte de Saxe, duc de Curlande et de Sémigalle, maréchal général des armées de sa majesté très-Chrétienne: augmentée d'une histoire abrégée de sa vie, & de différentes pièces qui y ont rapport* II (Amsterdam, Leipzig, Parijs 1757) 2 dln.
  - Saxe, Maurice de, *Mes rêveries. Ouvrage posthume du maréchal Maurice Cte de Saxe. Les introuvables* (Reprint; Parijs 1977).
  - Scharnhorst, G., *Militair zakboek ... Vermeerderd met eenige proeven, betrekkelijk ons oud en nieuw geschut, zoo door Saueracker, als door de directeurs van 's lands Artillery-Schoolen, met onderscheiden Calibers in het veld te Waasdorp* (Den Haag 1800).
  - Scheibler, M.F., uit het Hoogduits vert. door C.P. Winckel, *Geestelijke wapenrusting van een' christelij-ken krijgsman; of verzameling van overdenkingen, gebeden, enz., in verschillende omstandigheden, waarin hij zich kan bevinden* ('s-Gravenhage 1816).
  - Schlözer, August Ludwig, Lodewyk Ernst, hertog van Brunswyk en Lunenburg, keizerl. Koningl. En ryks-veldmaarschalk. &c. &c. *Echte bescheiden van het gedrag ten opzichte zijner aanzienlijke waardigheden, als veldmaarschalk. Voogd en representant van zijne doorl. Hoogheid, den heere erfstadh. P.W. de V. van Oranje; in de Verëenigde Nederlanden* (Amsterdam [1786]).
  - Siemienowicz, Casimiro, *Artis magnæ artilleriæ pars prima* (Amsterdam 1650).
  - Siemienowicz, Casimir, vertaald door George Shelvocke, *The great art of artillery* (Londen 1729).
  - Simienowicz, Casimiro, Daniel Elrich, *Vollkom-mene Geschütz-Feuerwerck und Büchsenmeisterey-Kunst: ...* (Frankfurt am Main 1730).
  - Snellen van Vollenhoven, S.C., (uitgever), *Encyclopaedie. Geïllustreerd woordenboek voor wetenschap, kunst en geschiedenis. Landbouw, handel en nijverheid. Tot verspreiding van kennis en bevordering der bescha-ving onder alle standen, naar de beste bronnen bewerkt voornamelijk naar Brockhaus, Nieuwenhuis, Witsen Geijsbeek, Courtin, de Feller, Meijer, Kraus, Pevati, Ludewig, Jablonski, enz., enz., enz. VII, VIII* (Arnhem, Nijmegen 1882).
  - Staring, W.C., *Schetsen uit het leven aan de Kon: Mil: Akademie* (Maastricht 1870).
  - St[aring], W[ille]m, 'Middagstaltijd', in: *Eigen Haard* (1890) 388-390.
  - Staring, W., 'De Nederlandsche Schako', in: *De Soldatenkrant* 31 (1899) [1-2], 32 (1899) [1-2].
  - S[taring], W., 'Een ordonnanssrit', in: *De Militaire Gids* (1901) 223-256.
  - Staring, Wm., 'De overgaaf van Mons (Bergen in Henegouwen) in 1830', in: *De Militaire Gids* (1893) 91-126, 137-171.
  - Storm de Grave, A.J.P. *Mijne herinneringen uit den Spaanschen veldtocht, gedurende de jaren 1808 en 1809* (Amsterdam 1820).
  - *Supplement aux Rêveries ou memoires sur l'art de la guerre de Maurice Comte de Saxe, duc de Courlande et de Semigalle, Marechal-General des Armées de S.M.T.C. &c. &c. &c. Contenant les Additions & Correc-tions qui se trouvent dans la nouvelle edition de Paris en deux volumes in quarto de 1757* (Den Haag 1758).
  - Sypesteijn, J.W. van, *Geschiedenis van het Regiment Hollandsche Hussaren, vroeger Regiment Hussaren van Van Heeckeren, vervolgens Regiment Bataafsche Hus-saren en daarna 2de en 11de Regiment Hussaren. Eene bijdrage voor de Nederlandsche krijgsgeschiedenis van het belangrijke tijdvak van 1784-1814* ('s-Gravenhage, Amsterdam 1849).
  - Sypesteijn, J.W. van, *Geschiedenis van het Regiment Nederlandsche Rijdende Artillerie* (Zaltbommel 1852).
  - Teupken, J.F., *Beschrijving hoedanig de Koninklijke Nederlandsche Troepen en alle in militaire betrekking staande personen gekleed, geëquipeerd en gewapend zijn; ...* ('s-Gravenhage, Amsterdam 1823).
  - [Tuijll van Serooskerken, H.N.C. van], *De Licht-blaauwe Hussaren van Willem Boreel, ter herinnering aan het Regiment Hussaren No 6* (Den Haag 1868).
  - V., 'Een kort woord over onze militaire bibliothe-ken', in: *Indisch militair tijdschrift*, 17 (1886) 268-276.
  - De Villeneuve, *Science de la marine: le service et l'art de la guerre, aussi-bien que la connaissance nécessaire aux officiers, par-rapport aux diverses parties des vais-*

- seaux, et de la navigation. Quatrième partie, contenant la tactique navale. Cours de la science militaire à l'usage de l'infanterie, de la cavalerie, de l'artillerie, du génie, et de la marine, tome quinziesme, contenant la tactique navale (Den Haag, Frankfurt, Leipzig 1757).
- De Viols (red.), *Édition portative des rêveries, ou memoires sur l'art de la guerre. Par Maurice comte de Saxe, duc de Courlande et de Semigalle, marechal general des armées de S.M.T. &c. &c. Edition revue & corrigée exactement sur le manuscrit original: augmentée de l'Abregé de la vie de l'auteur, & de plusieurs pieces sur l'art de la guerre, relatives au système de M. le maréchal de Saxe (Dresden 1757).*
  - Virulij van Pouderoijen, [M.J.E.], *Korte geschiedenis der Nederlandsche Rijdende Artillerie, ... Uitgegeven bij gelegenheid van den 100-jarigen Gedenkdag der oprichting van de Nederlandsche Rijdende Artillerie (Arnhem 1893).*
  - Voorst tot Voorst, J.J.G. baron van, *Zedelijke plichten van den soldaat. Ten gebruik bij het onderwijs op de korpscholen en ten dienste van het kader (Arnhem 1881).*
  - [Walther, Conrad], *Versuch einer vollständigen Militair-Bibliothek (Dresden 1783).*
  - Weitzel, A.W.P., 'Het vijftigjarig bestaan van den Militaire spectator', in: *MS (1882) 2-14.*
  - Young, William, *Manoeuvres, or practical observations on the art of war; containing, vol I. 1. the manuel exercise. 2. an essay on the command of small detachments. 3. a new system of fortification, by making use of standing timber, &c and general Wolfe's instructions to young officers. Vol. II. 1. manoeuvres for a battalion of infantry. 2. manoeuvres for a battalion, and brigade of infantry. 3. manoeuvres in general, with short table, containing above two hundred and forty different movements. With 62 copper-plates (Londen [in of na 1771]).*

Secundaire literatuur

- A.J.S., 'Een militair Reglement uit de vorige Eeuw', in: *De Militaire Gids (1895) 235-247.*
- Aa, A.J. van der, voortgezet door K.J.R. van Harderwijk en G.D.J. Schotel, met medewerking van P.J.B.C. Robidé van der Aa, e.a., *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt (Haarlem 1852-1878) 21 dln. in 27 bdn.*
- Aalders, M.H.W., *Tussen kazerne en universiteit. De discussie over opvoeding en onderwijs aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda in de negentiende eeuw (Nijmegen 1997).*
- Acda, G.M.W., M.A. van Alphen, J.W. van Borselen e.a., *Het Instituut. Honderdzeventig jaar opleiding tot marineofficier 1829-1999 (Amsterdam 2000).*
- *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. 8 (Haarlem 1979).
- Amersfoort, H., *Drukken voor Defensie. IUB en CPD 1948-1988. Brochurereeks van de Sectie Militaire Geschiedenis, nr. 4. ('s-Gravenhage 1989).*
- Amersfoort, H., *Koning en kanton. De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsdienst hier te lande 1814-1829 (proefschrift Leiden; 's-Gravenhage 1988).*
- Amersfoort, H., 'De strijd om het leger (1813-1940)', in: C.A. Tamse en E. Witte (red.): *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830) (Brussel, Baarn 1992) 186-206.*
- Angenent, W.J., 'Het gevecht bij Vreeswijk 9 mei 1787', in: *Jaarboek Oud-Utrecht (1987) 156-188.*
- Anglo, Sydney, *The martial arts of Renaissance Europe (New Haven, Londen 2002).*
- Anoniem, E.S. Mittler & Sohn *Königliche Hofbuch-handlung und Hofbuchsdruckerei. Berlin ([Berlijn] 1914).*
- Anoniem, *Inventaris van het fragment-archief van het Archief van Oorlog en Topografisch Bureau (1811) 1814-1841 (z.p. z.j.).*
- Anoniem, *De opheffing van de departementen van Marine en van Oorlog en de instelling van een Departement van Defensie. Een historisch overzicht van het vraagstuk en eene ernstige waarschuwing aan de regeering, de Staten-Generaal en het Nederlandsche volk (Den Helder 1921).*
- Anoniem, 'Uitgeverij van "Sara Burgerhart" in Den Haag gevestigd sedert 1739. Bij het 225-jarig jubileum van Boekhandel Van Cleef', in: *Het Vaderland (15 december 1964).*
- Arends, G.J., *Sluizen en stuwen. De ontwikkeling van de sluis- en stuwbouw in Nederland tot 1940. Bouwtechniek in Nederland, nr. 5 (Delft 1994).*
- Baard, H.P., *Kunst in schuilkelders. De odyssee der nationale kunstschaten gedurende de oorlogsjaren 1939-1945 ('s-Gravenhage 1946).*
- Backer Dirks, J.J., 'Levensbericht van Johan Marinus Obreen', in: *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. bijlage tot de handelingen van 1878 (Leiden 1878) 407-437.*
- Bardin, [E.-A.], *Dictionnaire de l'armée de terre ou recherches historiques sur l'art et les usages militaires des anciens et des modernes [5] (Parijs 1841).*
- Bartels, J.A.C., 'De beproeving van de Berthonboot, een onbekende episode uit de geschiedenis van de Nederlandse cavalerie', in: *Armamentaria 29 (1994) 89-102.*
- Bartels, J.A.C., *Jan Hoyneck van Papendrecht 1858-1933 (Amsterdam 1986).*
- Bartels, J.A.C., *Presenteer! De Nederlandse militair twee eeuwen te boek (1795-1995). Tentoonstellings-catalogi en -brochures van de Koninklijke Bibliotheek, nr. 50 (Den Haag 1995).*

- Bas, F. de Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd, dl. IV (Schiedam 1913).
- Belien, H.M., A.Th. van Deursen en G.J. van Setten, *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995).
- Belien, H.M., D. van der Horst (e.a.), *Nederlanders van het eerste uur* (Amsterdam 1996).
- Benoit, J., M. Catinat, e.a., *Livres précieux du Musée de Malmaison* (Parijs 1992).
- Berg, D. van den, *Geschiedenis van de Mineurs, Sappeurs en Pioniers, met name in de Nederlanden, tot in de tijd van Prins Maurits* (z.p. z.j.).
- Berg, W. van den, 'Een royale kijk op Holland', in: *DBNL Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren* (www.dbnl.nl) (2002).
- Berkel, K. van, *In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940* (Meppel, Amsterdam 1985).
- Berkvens-Stevelinck, Christiane, 'L'édition française en Hollande', in: Roger Chartier en Henri-Jean Martin (red.), *Histoire de l'édition française*, dl. 2, *Le livre triomphant 1660-1830* (Parijs 1990) 403-417.
- Berkvens-Stevelinck, Christiane, *Magna commoditas. Geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek 1575-2000* (Leiden 2001).
- Berlin, Robert H., *Military classics. Historical bibliography*, no. 8 (Fort Leavenworth, Kansas 1988).
- Berthaut, *Les ingénieurs géographes 1624-1831. Étude historique* II (z.p. 1902).
- Bervoets, J.A.A., 'De registratie van militairen in Nederland en haar weerslag in de archieven, berustend in het Algemeen Rijksarchief', in: *Gens Nostra* 12 (1972) 368-375.
- Beth, J.C., *De Departementen van Algemeen Bestuur, gedurende het tijdvak 1798-1907* (Groningen 1908).
- Bevaart, Willem, *Bronbeek. Tempo doeloe der liefdadigheid* (Utrecht 1998).
- Bevaart, Willem, *De Gouden Zon. De hogere vorming van officieren der Koninklijke Landmacht 1868-1992* ('s-Gravenhage 1995).
- Bevaart, W., 'Een harde leerschool 1836-1890', in: Petra Groen en Wim Klinkert (red.), *Studeren in uniform. 175 jaar Koninklijke Militaire Academie 1828-2003* (Den Haag 2003) 59-154.
- Bevaart, W., *De Nederlandse defensie (1839-1874). Bijdragen Sectie Militaire Geschiedenis*, nr. 22 ('s-Gravenhage 1993).
- Beijerman-Schols, J., 'De collectie van mr. Simon van Gijn', in: J.F. Heijbroek (eindred.), *Geschiedenis in beeld* (Zwolle 2000) 39-51.
- Bieganski, Witold, Piotr Stawiecki, Janusz Wojtasik [red.], *Jadwiga Nadzieja, voorbereiding van de publicatie, Histoire militaire de la Pologne. Problèmes choisis. Dissertations, études, esquisses. Institut d'Histoire Militaire Varsovie. Publié à l'occasion du XIIe Congrès International des sciences historiques à Moscou (Août 1970) (Warschau 1970).*
- Bierens de Haan, J.A., *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952* (Haarlem 1952).
- *Biographie universelle ou dictionnaire de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes; depuis le commencement du monde jusqu'à ce jour; d'après la Biographie universelle ancienne et moderne de Michaud; la Biographie universelle historique de Weiss; l'Encyclopédie nouvelle; le Dictionnaire de la Conversation; l'Art de vérifier les dates, etc., etc.; ...* III (Brussel 1843).
- 'Bilderdijk bibliothecaris', in: *De Navorscher* (1893) 365.
- Bloom, James, 'Military history', in: Franklin D. Margiotta (hoofdred.), *Brassey's encyclopedia of military history and biography* (Washington, Londen 1994) 485-497.
- Bödeker, Hans Erich, 'De democratisering van het lezen? Leesgedrag in Duitsland in de negentiende en twintigste eeuw', in: Theo Bijvoet e.a. (red.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur. Memoria. Cultuur- en mentaliteits-historische studies over de Nederlanden* (Nijmegen 1996) 264-290.
- Bodel Nijenhuis, J.T., 'Levensberigt van Friedrich Wilhelm von Mauvillon', in: *Handelingen der jaarlijksche algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (1852) 82-83.
- Boele van Hensbroek, P.A.M., 'Iets over den Haagschen boekhandel in de 19e eeuw', in: *Die Haghe* (1905) 274-296.
- Bois, Jean-Pierre, *Maurice de Saxe* (Parijs 1992).
- Bonke, Hans, *De kleyn mast van de Hollandse coopsteden. Stadontwikkeling in Rotterdam 1572-1795. Amsterdamse Historische Reeks, Kleine Serie, Deel 32. Historische Publicaties Roterodamum*, nr. 110 (Amsterdam 1996).
- Bootsma, N., *De Hertog van Brunswijk 1750-1759* (Assen 1962).
- Bosman, Lex, 'De ontwerpen van François Samuel de Veye (1726-1797) voor Berbice', in: P.J.J. van Dijk (red.), e.a., *Vestingbouw overzee. Militaire architectuur van Manhattan tot Korea. Vestingbouwkundige bijdragen*, IV (Zutphen 1996) 44-63.
- Bossenbroek, Martin, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996).
- Bots, J.A.H.G.M. (eindred.) e.a., *Bibliopolis. Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland* (Zwolle 2003).
- Bousquet-Bressolier, Catherine, 'Charles-Antoine Jombert (1712-1784). Un libraire entre sciences et arts', in: *Bulletin du bibliophile* 2 (1997) 299-333.
- Bouwens, Marion, 'Charles Rochussen, illustrateur van boeken', in: Marlite Halbertsma, met bijdr. van Marion Bouwens en Renny van Heu-

- ven-van Nes, Charles Rochussen 1814-1894. Een veelzijdig kunstenaar (Zwolle, Rotterdam 1997).
- Bouwman, André, e.a., *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000* (Leiden 2008).
  - Braches, Ernst, *Nieuwe Kunst en het boek. Een studie in Art Nouveau* (Amsterdam 2003) 2 dln.
  - Brekelmans, F.A., *Twee eeuwen Broese. Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Koninklijke Drukkerij Broese en Peereboom BV te Breda 1784-1984* (Breda 1984).
  - Breugelmans R. (eindred.), *Goed gezien. Tien eeuwen wetenschap in handschrift en druk* (Leiden 1987).
  - Breukelen, R.H.M. van, 'Coenraad Teulings en zijn Bossche drukkerijen, 1844-1902', in: *Noord-Brabants historisch jaarboek* 12 (1995) 166-194.
  - Brocades Zaalberg, T.W., 'To COIN or not to COIN', in: *MS* (2008) 120-122.
  - Brot, M., 'La bibliothèque idéale d'Antoine-Alexandre Barbier', in: J.-C. Bonnet, *L'Empire des Muses. Napoléon, les arts et les lettres* (z.p. 2004) 91-109.
  - Brouwer, Han, 'De vele geschiedenissen van het boek. Bij wijze van inleiding', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994) 7-24.
  - Brouwer, Han, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van de Zwolse boekverkopers 1777-1849* (Leiden 1995).
  - Brugmans, H., *Van raadhuis tot paleis. Documenten betreffende den overgang van het Amsterdamsche stadhuis tot koninklijk paleis* (Amsterdam 1913).
  - Bruijn, J. de, e.a., (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996* (Zoetermeer 1998).
  - Bruijn, J. de, 'Van Pieter 't Hoen tot Joop van den Ende. Tweehonderd jaar publieke moraal in Nederland', in: J. de Bruijn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996* (Zoetermeer 1998) 97-155.
  - Brummel, L., *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek* (Leiden 1939).
  - Brummel, L., *Twee ballingen 's lands tijdens onze opstand tegen Spanje. Hugo Blotius (1534-1608), Emanuel van Meteren (1535-1612)* ('s-Gravenhage, 1972).
  - Bühler, Hans-Eugen, in samenwerking met Edelgard Bühler, *Der Frontbuchhandel 1939-1945. Organisationen, Kompetenzen, Verlage, Bücher. Eine Dokumentation. Archiv für Geschichte des Buchwesens, Studien, Band 3* (Frankfurt am Main 2002).
  - Burgers, Jacqueline, *Helden aan de wand. Historische schoolplaten* (Haarlem 1979).
  - Buijnsters, Piet J., *Geschiedenis van de Nederlandse bibliofilie. Boek- en prentverzamelaars 1750-2010* (Nijmegen 2010).
  - Buijnsters, Piet, 'Mr. Ferdinand Casper Koch (1873-1957) als boekverzamelaar', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 15 (2008) 143-158.
  - Buijnsters, P.J., 'Nederlandse leesgezelschappen uit de 18e eeuw', in: P.J. Buijnsters, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw. Veertien verkenningen* (Utrecht 1984) 183-198.
  - Buijnsters, P.J., *Wolff & Deken. Een biografie* (Leiden 1984).
  - Bijvoet, Theo, e.a. (red.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur. Memoria. Cultuur- en mentaliteitshistorische studies over de Nederlanden* (Nijmegen 1996).
  - Canck, H. de, 'De Officina Plantiniana en de Elzeviërs, 1641-1656', in: B.P.M. Dongelmans, P.G. Hoftijzer, O.S. Lankorst (red.), *Boekverkopers van Europa. Het 17de-eeuwse Nederlandse uitgevershuis Elzevier. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel, Nieuwe Reeks, Deel v* (Zutphen, 2000) 183-194.
  - Carrias, Eugène, *La pensée militaire allemande* (Paris 1948).
  - Carrias, Eugène, *La pensée militaire française* (Paris 1960).
  - Carlier, Y., V. Droguet, e.a., *Napoléon à Fontainebleau* (Parijs 2003).
  - Carlyle, Thomas, *History of Friedrich II. of Prussia, called Frederick the Great XI* (Leipzig 1865).
  - Chandler, David, *The art of warfare on land* (Londen, etc. 1974).
  - Charité, J. (eindred.), *Biografisch woordenboek van Nederland* (Amsterdam 1979-2008) 6 dln.
  - Chartier, Roger en Henri-Jean Martin (red.), *Histoire de l'édition française*, dl. 2, *Le livre triomphant 1660-1830* (Parijs 1990).
  - Clark, Jack A., *Gabriel Naudé 1600-1653* (Hamden, Connecticut 1970).
  - Cockx-Indestege, Elly, Marjan Knockaert, 'Catalogus' in: Elly Cockx-Indestege, Francine de Nave (red.), *Christoffel Plantijn en de exacte wetenschappen in zijn tijd* (Brussel 1989) 61-183.
  - Cockx-Indestege, Elly, Francine de Nave (red.), *Christoffel Plantijn en de exacte wetenschappen in zijn tijd* (Brussel 1989).
  - Cockx-Indestege, Elly, 'Plantijn en de exacte wetenschappen', in: Elly Cockx-Indestege, Francine de Nave (red.), *Christoffel Plantijn en de exacte wetenschappen in zijn tijd* (Brussel 1989) 45-59.
  - Coenen, J.C.G.W., 'De oprichting van de KMA', in: Petra Groen en Wim Klinkert (red.), *Studeren in uniform. 175 jaar Koninklijke Militaire Academie 1828-2003* (Den Haag 2003) 13-58.
  - Corvisier, André (red.), *Histoire militaire de la France II* (Parijs 1997).
  - Creveld, Martin van, *The art of war. War and military thought. Cassel's history of warfare* (Londen 2000).
  - Creveld, Martin van, *Oorlogscultuur* (Houten 2009).
  - Creveld, Martin van, *Technology and war from 2000 B.C. to the present* (New York etc. 1991).

- Croix, Horst de la, 'The literature on fortification in Renaissance Italy', in: *Technology and Culture* 1 (1963) 30–50.
- Culot, P., *Relieurs et reliures décorés en France aux époques Directoire et Empire. Cinquante ateliers en quelque deux cents reliures conservées à la Bibliotheca Wittockiana* (Brussel 2000).
- Darnton, Robert, 'Eerste aanzet tot een geschiedenis van het lezen', in idem, *De Kus van Lamourette. Bespiegelingen over mentaliteitsgeschiedenis* (Amsterdam 1990) 140–166.
- Darnton, Robert, *De Kus van Lamourette. Bespiegelingen over mentaliteitsgeschiedenis* (Amsterdam 1990).
- Davois, G., *Les Bonaparte littérateurs. Essai bibliographique* (Parijs 1909).
- Delft, Marieke van (red.), e.a., 1798–1998 Koninklijke Bibliotheek. Verzamelaars en verzamelingen (Zwolle 1998).
- Dissel, Anita van, *Varen en vechten. 's Lands zee-macht (1597–1795) in druk. Tentoonstellingscatalogi en -brochures van de Koninklijke Bibliotheek*, nr. 56 (Den Haag 1997).
- Dobbie, Ian, *Sovereign service. The story of SASRA 1838–1988* (Aldershot, Hants 1988).
- Dobras, Wolfgang (red.), *Gutenberg. Aventur und Kunst. Vom Geheimunternehmen zur ersten Medienrevolution* (Mainz 2000).
- Dongelmans, Berry, 'Bibliofielen, verzamelaars en gebruikers. Militaire en maritieme boeken in particuliere boekveilingcatalogi, een verkenning', in: Louis Ph. Sloos (red.), *Boeken met krijgshistorie. Op verkenning in het oudste boekbezit van Defensie* (Breda 2010) 165–195.
- Dongelmans, B.P.M., P.G. Hoftijzer, O.S. Lanckorst (red.), *Boekverkopers van Europa. Het 17de-eeuwse Nederlandse uitgevershuis Elsevier. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel, Nieuwe Reeks, Deel V* (Zutphen, 2000).
- Dongelmans, Berry (red.), e.a., *Kopij en druk revisited, themanummer Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 17 (2010).
- Dongelmans, B.P.M., *Johannes Immerzeel Junior (1776–1841). Het bedrijf van een uitgever-boekhandelaar in de eerste helft van de negentiende eeuw* (proefschrift VU; Amsterdam 1992).
- Dongelmans, Berry, Sylvia Zwaaneveldt: 'De "Naam lijst der Intekenaren" als bron voor onderzoek naar lokale leescultuur', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 5 (1998) 95–122.
- Dongelmans, B.P.M., 'Over intekenaren, kopers en lezers Een zoektocht naar het leesgezelschap te Nieuwenhuis', in: *De Negentiende Eeuw* 2-3 (1990) 189–203.
- Donkersloot-de Vrij, Marijke, *Repertorium van Nederlandse kaartmakers 1500–1900* (Utrecht 2003) (<http://www.maphist.nl/> Repertorium_van_Nederlandse_kaatmakers.pdf).
- Drimmelen, Wim van (red.), e.a., *Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek* (Zwolle 1994).
- Dronkers, J.M.G.A., *De generaals van het Koninkrijk Holland 1806–1810. Een bijdrage tot de studie van de krijgsgeschiedenis van Nederland* ([’s-Gravenhage 1968]).
- Duboscq, A., *Louis Bonaparte en Hollande d'après ses lettres* (Parijs 1911).
- Dubourg Glatigny, Pascal, 'Hans Vredeman de Vries en de perspectiefleer', in: Heiner Borggreffe, Thomas Fusenig, Barbara Uppenkamp (red.), *Tussen stadspaleizen en luchtkastelen. Hans Vredeman de Vries en de Renaissance* (Gent, Amsterdam, 2002) 127–132.
- Dunk, Thomas H. von der, "'Hij kan zeer wel spreken en weet goed zijn agting onder zijn volk te behouden.'" Cornelis Redelykheid en de selectie van een stadsarchitect voor Zwolle in 1777', in: *Overijsselse historische bijdragen. Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 113 (1998), 104–134.
- Dunk, Thomas H. von der, *Een Hollands heiligdom. De moeizame architectonische eenwording van Nederland* (Amsterdam 2007).
- Dusoier, R., J. De Landtsheer, D. Imhof (eindred.), *Justus Lipsius (1547–1606) en het Plantijnse Huis* (Antwerpen 1997).
- Earle, Edward Mead (red.), met medew. van Gordon A. Craig en Felix Gilbert, *Makers of modern strategy. Military thought from Machiavelli to Hitler* (Princeton 1944).
- Easton, Matthew, 'Fior di Battaglia. The Martial Treatise of Fiore dei Liberi (c. 1409)', in: Christopher Dobson (red.), *Art and Arms. Florence, City of the Medici* (Suffolk 2003) 47–64.
- *Economisch historisch jaarboek* 19 (1935).
- Eekhout, Luc, *Het Admiralenboek. De vlagofficieren van de Nederlandse marine 1382–1991. Bijdragen tot de Nederlandse marinegeschiedenis, deel 6* (Amsterdam 1992).
- Eisenstein, Elizabeth L., *The printing press as an agent of change. Communications and cultural transformations in early-modern Europe* (Cambridge 1980) 2 dln.
- Elands, Martin, e.a., *250 jaar Genietroepen 1748–1998* (Den Haag 1998).
- Elphick, S.D., '6. Kunstschaten en herinneringsvoorwerpen', in: G.M.W. Acda, M.A. van Alphen, J.W. van Borselen e.a., *Het Instituut. Honderdzeventig jaar opleiding tot marineofficier 1829–1999* (Amsterdam 2000) 251–254.
- Epen, D.G. van, *Het geslacht De Veye* ('s-Gravenhage 1913).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 's-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd 1794–1814. Bijdrage tot de kennis van de sociaal-economische structuur (Nijmegen, Utrecht 1955).

- Ermel Scherer, F.G.A., *Rede gehouden door F.G.A. Ermel Scherer Gep. Luitenant-Generaal, Inspecteur-Generaal der Artillerie bij de opening van het Nederlandsch Artillerie-Museum op het Kasteel 'de Doorwerth' den 5 Augustus 1913* (z.p. z.j.).
- Evers, G.A., *Utrecht als koninklijke residentie. Het verblijf van Lodewijk Napoleon te Utrecht 1807-1808* (Utrecht 1941).
- Eyk, J.W.A. van, 'De paradepaarden van het Legermuseum. Duizend oude drukken', in: *Armamentaria* 5 (1970) 85-90.
- Feldhaus, F.M., *Die Technik. Ein Lexikon. Der Vorzeit, der Geschichtlichen Zeit und der Naturvölker* (Wiesbaden 1970).
- Feitsma, W.A., 'Zestig jaar Legermuseum 1913-1973, 5 augustus', *Armamentaria* 8 (1973) 43-55.
- Fischer, Wolfram, Peter Lundgreen, 'The recruitment and training of administrative and technical personnel', in: Charles Tilly (red.), *The formation of national states in Western Europe* (Princeton, New Jersey 1975) 456-561.
- Fleurbaay, E., *Empire in het Paleis. De inrichting van het Paleis op de Dam ten tijde van Lodewijk Napoleon* (Amsterdam 1983).
- Fontaine, P.F.M., *De Raad van State, zijn taak, organisatie en werkzaamheden in de jaren 1588-1590* (Groningen 1954).
- Fontaine Verwey, H. de la, *Het Nederlandse geïllustreerde boek. Een schets van zijn geschiedenis* (Nijmegen 1956).
- Fouw, Arie de, *Philips van Kleef. Een bijdrage tot de kennis van zijn leven en karakter* (proefschrift VU; Groningen 1937).
- Fox, F.M., 'Militaire entourage rondom Oranje. De totstandkoming van het Militaire Huis in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: *Oranje-Nassau Museum Jaarboek* (1992) 6-37.
- Fürstenberg, Hans, *Das französische Buch im achtzehnten Jahrhundert und in der Empirezeit* (Weimar 1929).
- Gabriëls, A.J.C.M., *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw. Hollandse historische reeks, nr. 14* ('s-Gravenhage 1990).
- Gat, Azar, *A history of military thought. From the Enlightenment to the Cold War* (Oxford 2001).
- Gelder, H.E. van, 'Beroepen vóór honderd jaar', in: *Die Haghe. jaarboek 1913* ('s-Gravenhage 1913) 163-177.
- Gelder, H.E. van, 's-Gravenhage', in: G.J.W. Koolemans Beijnen (red.): *Historisch gedenkboek der herstelling van Neerlands onafhankelijkheid in 1813 III* (Haarlem 1913) 1-103.
- Gemert, Guillaume van (red.), e.a., *Orbis doctus, 1500-1800. Perspectieven op de geleerde wereld van Europa: plaatsen en personen. Opstellen aangeboden aan professor dr. J.A. Bots. Studies van het Instituut Pierre Bayle voor Intellectuele Betrekkingen tussen de West-Europese Landen in de Nieuwe Tijd, 34* (Amsterdam, Utrecht 2005).
- Gilbert, Felix, 'I. Machiavelli: The Renaissance of the Art of War', in: Peter Paret (red.), met medewerking van Gordon A. Craig en Felix Gilbert, *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear age* (Princeton 1986) 11-31.
- Gilst, Koen van, onder begeleiding van Theo Verbeek, *Het idee van vooruitgang bij Francis Bacon* (z.p. 2005) 15, 17, 23, 26. <http://koenvangilst.nl/teksten/leeronderzoek.pdf> (8-11-2010).
- Goinga, Hannie van, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (Amsterdam 1999).
- Gooch, G.P. *Frederik de Grote* (Utrecht 1966).
- Görlitz, Walter, *Der Deutsche Generalstab. Geschichte und Gestalt 1657-1945* (Frankfurt am Main 1950).
- Graaf, Ronald de, *Oorlog om Holland 1000-1375. Middeleeuwse studies en bronnen, nr. XXXVIII* (Hilversum 2004).
- Griffith, Paddy, *Military thought in the French army, 1815-1851. War, armed forces and society* (Manchester 1989).
- Groen, Petra en Wim Klinkert (red.), *Studeren in uniform. 175 jaar Koninklijke Militaire Academie 1828-2003* (Den Haag 2003).
- Groenveld, S., "'C'est le pere, qui parle." Patronage bij Constantijn Huygens (1596-1687)', in: *Oranje-Nassau Museum Jaarboek* (1988) 52-107.
- Groot, Aart de, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm* (Wageningen 1960).
- Gruber, Ira D., *Books and the British Army in the age of the American Revolution* (Chapel Hill 2010).
- Gruys, J.A., 'De derde Oranje-Nassaubibliotheek onder de stadhouders Willem IV en V (1747-1798)', in: Marieke van Delft (red.) e.a.: *1798-1998 Koninklijke Bibliotheek. Verzamelaars en verzamelingen* (Zwolle 1998) 24-29.
- Grijzenhout, F., *Een Koninklijk Museum. Lodewijk Napoleon en het Rijksmuseum 1806-1810* (Zwolle, Amsterdam 1999).
- Gudde, C.J., *Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch [1958]).
- Gijsbers, Peter, Anton van Kempen, *Deugdelijke arrebeid vordert lang bepeinen. Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van uitgeverij Bohn 1752-2002* (Houten 2002).
- Gijsberti Hodenpijl, G.F., *Napoleon in Nederland* (Haarlem 1904).
- Gijsberti Hodenpijl van Hodenpijl, J.C., 'Uit den soldatendoos van Den Haag', in: *Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen. Den Haag en de Hagenaars in de XIXe eeuw. I.* ('s-Gravenhage 1904) 309-343.

- Haan, Emmy de, W.C. Staring (1847-1916) (ongepubliceerde doctoraalscriptie Leiden; z.p. 1987).
- Haes, R.L. de, 'Van Haagsche Koffiehuizen III. Hotels en publieke gemakkelijkheden', in: *Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen* (1908) 307-384.
- Hahlweg, Werner, *Die Heeresreform der Oranier und die Antike. Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands, Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahre 1589 bis zum Dreißigjährigen Kriege. Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung*, Band 35 (uitgebreide nadruk Osnabrück 1987).
- Haitsma Mulier, E.D., *De Gele Ridders; het Korps Rijdende Artillerie in de kunst* (Arnhem 1968).
- Halbertsma, Marlite, met bijdr. van Marion Bouwens en Renny van Heuven-van Nes, *Charles Rochussen 1814-1894. Een veelzijdig kunstenaar* (Zwolle, Rotterdam 1997).
- Hale, J.R., 'Printing and Military Culture of Renaissance Venice', in: J.R. Hale, *Renaissance War Studies. History series Volume 11* (Londen 1983) 429-470.
- Hanau, L., 'De Rijksgietterij van Bronzen Geschet te 's-Gravenhage, en de familie Maritz', in: *Haagsch Jaarboekje* (1895) 103-150.
- Hanrath, Joh. J., *De betekenis van Napoleon voor het exlibris* (Amsterdam, Antwerpen 1957).
- Harder, H.E., W.A. Dreschler, bewerkt van G. de Vries, B.J. Martens, *Die Militärrevolver der Niederlande 1856-1940* (Amsterdam 1998).
- Hart, G. 't, 'De verdeling van Den Haag in wijken, cantons en politie-arrondissementen (1795-1813)', in: *Die Haghe* (1953) 64-127.
- Hedegaard, E.O.A., *Militaire bogejermærker exlibris* (Elsinore 1966).
- Heel, Jos van, 'Gerard Meerman: bibliofiel, geleerde en mecenas', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 4 (1997) 75-100.
- Heiningen, H. van, *Diepers en delvers. Geschiedenis van de zand- en grindbaggers* (Zutphen 1991).
- Hendriks, H.J.J., M.J. Steenkamer, A.G. Mustert, ingeleid door L.J. Rogier: *Nijmegen onder raadspensionaris, koning, keizer en soevereine vorst. Gelderse Historische Reeks, II* (Zutphen 1971).
- Heuvel, Charles van den, 'Papiere Bolwercken.' *De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen* (Alphen aan den Rijn 1991).
- Heuvel, Charles van den, 'Wisconstighe gheachtenissen. Maurits over de kunsten en wetenschappen in het werk van Stevin', in: Kees Zandvliet, (red.), *Maurits, prins van Oranje* (Amsterdam, Zwolle, 2000) 456-457.
- Heijbroek, J.F., (eindred.), *Geschiedenis in beeld* (Zwolle, enz. 2000).
- Hiltten, D.A. van, *Van capitulatie tot capitulatie. Een beknopte historische en technische beschrijving van de militaire gebeurtenissen in Nederland tijdens de Duitse bezetting van mei 1940 tot mei 1945* (Leiden 1949).
- Hoefer, F.A., 'Een inventaris van het Paleis Het Loo in 1810', in: *Bijdragen en mededeelingen Gelre* 20 (1917) 263-341.
- Hoefer, F.A., 'Mededeelingen omtrent het onderwijs in de versterkingskunst aan onze hooge en illustre scholen', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Zesde Reeks, deel VII (1928) 205-242.
- Hoefer, F.A., *Mededeelingen omtrent het oude Loo en den Cannenburch*. Werken uitgegeven door Gelre, No. 7 (Arnhem 1908).
- Hoffenaar, J., 'Het dagelijks leven in de Haagse kazernes (1814-1940)', in: *Ons Den Haag gister en vandaag. Jan Soldaat in Den Haag* 4 (Zwolle, 's-Gravenhage 1987) 7-10.
- Hoffenaar, Jan, Joep van Hoof, Jaap de Moor, met medew. van Christ Klep, *Vuur in beweging. 325 jaar veldartillerie 1677-2002* (Amsterdam 2002).
- Hoftijzer, Paul, 'Boeken met geschiedenis. Sporen van lezers en gebruikers in de bibliotheken van Defenise', in: Louis Ph. Sloos (red.), *Boeken met krijgshistorie. Op verkenning in het oudste boekbezit van Defensie* (Breda 2010) 244-259.
- Hoftijzer, P.G., 'Nederlandse boekverkopers-privileges in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen* 1 (1993) 49-62.
- Hoftijzer, Paul, 'Veilig achter Minerva's schild: Het Leidse boek in de zeventiende en achttiende eeuw', in: André Bouwman e.a., *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000* (Leiden 2008) 153-287.
- Hohrath, Daniel und Klaus Gerteis, *Die Kriegskunst im Lichte der Vernunft. Militär und Aufklärung im 18. Jahrhundert*, themanummers van het tijdschrift *Aufklärung* 11, nr. 2 (1996) 12, nr. 1 (1997) (Hamburg 1999) 2 dln.
- Hohrath, Daniel, in Zusammenarbeit mit Rudolf Henning, *Die Bildung des Offiziers in der Aufklärung. Ferdinand Friedrich von Nicolai (1730-1814) und seine enzyklopädischen Sammlungen. Eine Ausstellung der Württembergischen Landesbibliothek* (Stuttgart 1990).
- Hojel, W.C., 'Erardus Henricus Brouwer', in: *Militaire spectator* (1879) 505-515.
- Hornung, Klaus, Scharnhorst. *Soldat – Reformer – Staatsman. Die Biographie* (München 1997).
- Horst, Daniel R., *De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand 1566-1584* (Zutphen 2003).
- Hoof, Joep van, *Menno van Coehoorn 1641-1704. Vestingbouwer, belegeraar, infanterist* (Utrecht 2004).

- Houtman-Desmedt, H., 'De Zuidelijke Nederlanden na de vrede van Munster 1648-1678', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, 8 (Haarlem 1979) 298-299.
- Houtzager, H.L. (red.), e.a., *Kruit en krijg. Delft als bakermat van het Prins Maurits Laboratorium TNO* (Amsterdam 1988).
- Huiskens, J.E., 's Konings Paleis op den Dam. Het Koninklijk Paleis op de Dam historisch gezien (Zutphen 1989).
- Hulot, Frédéric, *Le maréchal de Saxe* (Parijs 1989).
- Huls, J., H. Sonnemans, *Beleidsplan Geniemuseum 2004-2008* (Vught 2004).
- Hummelberger, W., 'Einführung', in: Johann Friedrich von Flemming, *Der vollkommene Teutsche Soldat* (facsimile ed.; Graz 1967) 5-16.
- Israel, Jonathan I., *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650-1750* (New York 2001).
- Israel, Jonathan, *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall 1477-1806* (Oxford 1995).
- Ivaškevičius, Adolfas, Kazimir Semenovich i ego kniga 'Velikoe iskusstvo artillerii. Chast' pervaja' (Vilnius 1971).
- <http://www.jaegerkorps.org/amusette.html> (over amusettes).
- Jähns, Max, *Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland. Geschichte der Wissenschaften in Deutschland*, Band XXI.2 1-3 (Reprint; New York, Hildesheim 1966) 3 dln.
- Janssen, J.A.M.M., 'De Artillerie- en Genieschool te Delft 1814-1828', in: H.L. Houtzager (red.), e.a., *Kruit en krijg. Delft als bakermat van het Prins Maurits Laboratorium TNO* (Amsterdam 1988) 165-206.
- Janssen, Jan, 'Een bolwerk van geleerdheid? De Nederlandse officiersopleiding in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: Guillaume van Gemert e.a. (red.), *Orbis doctus, 1500-1800. Perspectieven op de geleerde wereld van Europa: plaatsen en personen. Opstellen aangeboden aan professor dr. J.A. Bots. Studies van het Instituut Pierre Bayle voor Intellectuele Betrekkingen tussen de West-Europese Landen in de Nieuwe Tijd*, 34 (Amsterdam, Utrecht 2005) 189-112.
- Janssen, J.A.M.M., *Cantinezorg in het Nederlandse leger vóór de Tweede Wereldoorlog. Enkele fragmenten uit de voorgeschiedenis van de CADI* ('s-Gravenhage 1982).
- Janssen, J.A.M.M., *Op weg naar Breda. De opleiding van officieren voor het Nederlandse leger tot aan de oprichting van de Koninklijke Militaire Academie in 1828. Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis, nr. 19* ('s-Gravenhage 1989).
- Johannes, G.J., *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830. Nederlandse cultuur in Europese context; monografieën en studies*, 2 (Den Haag 1995).
- J.K.M.B., 'Het regiment Hollandse Gardes in het garnizoen 's-Gravenhage anno 1770', in: *Ons Leger* 1 (1971) 19-22.
- Kampen, Simon Christiaan van, *De Rotterdamse particuliere scheepsbouw in de tijd van de Republiek* (proefschrift Rotterdam; Assen 1953) 180-183.
- Kaser, David, *Books and libraries in camp and battle. The Civil War experience. Contributions in Librarianship and Information Science*, number 48 (Westport, Connecticut, Londen 1984) 13.
- Keblusek, Marika, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw. Hollandse Studiën*, 33 (Hilversum 1997).
- Kesman, J.H., 'De beantwoording der vraag wat is van de oude armee geworden?', in: *Militaire spectator* (1838) 1-13.
- Kiefert, Hans-Joachim, 'Zur Geschichte der Militärbibliotheken in Hannover', in: *Hannoversche Geschichtsblätter Neue Folge* Band 17, Heft 4 (1963) 281-324.
- Kielstra, E.B., *Beschrijving van den Atjeh-oorlog met gebruikmaking der officieele bronnen, door het departement van Koloniën daartoe afgestaan* 1 ('s-Gravenhage 1883).
- *Een kijkje in ons bedrijf. Inrichting tot het uitgeven van boekwerken voor het leger* (z.p. [1949]).
- Kikkert, J.G., *Koning van Holland. Louis Bonaparte 1778-1846* (Rotterdam 1981).
- Klein, P.W., M.A.V. Klein-Meijer, *De wereld van de Koninklijke Bibliotheek 1798-1998. Van statelijke institutie tot culturele onderneming* (Amsterdam 1998).
- Klinkert, Christl M., *Nassau in het nieuws. Nieuwsprenten van Maurits van Nassaus militaire ondernemingen uit de periode 1590-1600* (Zutphen 2005).
- Klinkert, W., *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914. Bijdragen Sectie Militaire Geschiedenis*, nr. 21 ('s-Gravenhage 1992).
- Kloek, J., en W.W. Mijnhardt, *Leescultuur in Middeburg aan het begin van de negentiende eeuw* (Middelburg 1988).
- Knijff, Philip, 'Peu lire, beaucoup faire. De historische boekery van de Bibliotheek van de Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen (1815-1868), nu in de Universiteitsbibliotheek Utrecht', in: Louis Ph. Sloos (red.), *Boeken met krijgshistorie. Op verkenning in het oudste boekbezit van Defensie* (Breda 2010) 216-242, 263-272.
- Knobloch, Eberhard, *L'art de la guerre. Machines et stratagèmes de Taccola, ingénieur de la Renaissance* (Paris 1992).

- Kok, A.S., 'Levensbericht van J.P.J.W. Korndörfer', in: *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1898) 397-410.
- Kollewijn, R.A., *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werk naar oorspronkelijke en voor een groot gedeelte onuitgegeven bescheiden samengesteld* 1 (Amsterdam 1891)
- Kollewijn, R.A., 'Bilderdijkiana', in: *Navorscher* (1893) 363-371.
- Kooijmans, M., e.a., *Repertorium van Ambtsdragers en ambtenaren 1428-1861*, Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag, online raadpleegbaar databestand, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Repertorium/app/personen/11963>.
- Koolemans Beijnen, G.J.W. (red.), *Historisch gedenkboek der herstelling van Neêrlands onafhankelijkheid in 1813 III* (Haarlem 1913).
- Koolhaas-Grosfeld, Eveline, *De ontdekking van de Nederlander in boeken en prenten rond 1800*. Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel, Nieuwe Reeks, Deel x (Zutphen 2010).
- Kooijmans, Luuc, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau* (Amsterdam 2000).
- Kossmann, E.F., *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw*. Biographisch woordenboek van boekverkoopers, uitgevers, boekdrukkers, boekbinders enz. Met vermelding van hun uitgaven en de veilingen door hen gehouden. Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, XIII ('s-Gravenhage, 1937).
- Kossmann, E.F., 'Haagsche uitgevers van de zeventiende en achttiende eeuw. I. De beide Haagse uitgevers Hendrik Hondius', in: *Het boek* 22 (1933/1934) 275-288.
- Kossmann, E.F., 'De herkomst van Pieter van Cleef', in: *Het Vaderland* (13 juni 1932).
- Kroon, J.E., 'Een militaire Rijsschool te Leiden', in: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland tevens orgaan van de Vereeniging 'Oud-Leiden'* 30 (1938) 117-119.
- Kruif, José de, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw*. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel, Nieuwe Reeks, Deel IV (Zutphen 1999).
- Kruseman, A.C., *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880* 1 (Amsterdam 1886).
- Kuijpers, Joke en Anne-Dirk Renting, met bijdr. van Anne S. Korteweg en Jan Storm van Leeuwen, *Boeken van Oranje. De Oranje-Nassaubilothek ten tijde van Willem III. Catalogus van de tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage 12 november 1988-7 januari 1989* ('s-Gravenhage 1988).
- Kuypers, F.H.W., *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie van de vroegste tijden tot heden* (Nijmegen 1869-1874) 4 dln.
- Landrus, Matthew, *Le armi e le macchine da guerra: il De re militari di Leonardo. Disegni di Leonardo dal Codice Atlantico* (Milaan 2010).
- Lankhorst, Otto S., 'Jan Pieter van Suchtelen (1751-1836). Verzamelaar van boeken en handschriften. Oftwel hoe brieven van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in Sint-Petersburg terecht kwamen', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1997-1998) 27-53.
- Laseur, W.A., met medewerking van Jos van Heel, *Het Museum Meermanno-Westreenianum 1848-1960. Een bijdrage tot de geschiedenis van het museum en zijn bewoners* ('s-Gravenhage 1998).
- Leeuwen, Th. van, '1988: 75 jaar Legermuseum', in: *Armamentaria* 22 (1987) 7.
- Leeuwen, Thijs van, e.a., *Pracht en praal op Prinsjesdag* (Zaltbommel 1998).
- 'Een Leidse School.' Chris van der Windt/A.J. van Driesten/W.H. van der Nat (Leiden 1978).
- Lemmers, Alan, *Techniek op schaal. Modellen en het technologiebeleid van de Marine 1725-1885* (Amsterdam 1996).
- Leng, Rainer, *Ars belli. Deutsche taktische und kriegstechnische Bilderhandschriften und Traktate im 15. und 16. Jahrhundert*. Imagines Aevi. Interdisziplinäre Beiträge zur Mittelalterforschung, Band 12/1,2 (Wiesbaden 2002) 2 dln.
- Leng, Rainer, 'Kriegslehren im Mittelalter zwischen Artes-Literatur, Enzyklopädie und Fürstenspiegel', Vortrag der DFG-Forscherguppe 'Bild des Krieges' am 5.3.1999. <http://www.uni-wuerzburg.de/kriegsbild/fg55.htm> (22-06-2006).
- Lenselink, J., 'Vuurwerk in de bibliotheek. Een selectie handboeken over vuurwerkproductie', in: *Armamentaria*, 27 (1992) 110-121.
- Lente, Dick van, 'Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek: de verhoudingen tussen technische en culturele ontwikkelingen in Nederland in de negentiende eeuw', in: Theo Bijvoet e.a. (red.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur*. Memoria. Cultuur- en mentaliteitshistorische studies over de Nederlanden (Nijmegen 1996) 246-263.
- Lever, Bert en Alexander Sapozhnikov, "'Adieu lieve generaal, leeft gezond, en gelukkig.'" Nederlandse genie-officieren in Russische dienst aan het einde van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 55 (2001) 181-214.
- Linden, J.A. van der, *Topografische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden* (Bussum 1973).
- Lombaerde, Piet, 'Traktaten over artillerie, oorlogvoering en vestingbouw uit de Spaanse Nederlanden. Hun verspreiding in de Iberische en Ibero-Amerikaanse wereld', in: Werner Tho-

- mas, Eddy Stols (red.), *Een wereld op papier. Zuid-Nederlandse boeken, prenten en kaarten in het Spaanse en Portugese wereldrijk (16de-18de eeuw)* (Leuven, Den Haag 2009) 355-380.
- Loonstra, M., *Het huijs int bosch. Het Koninklijk Paleis Huis ten Bosch historisch gezien* (Zutphen 1985).
  - Loonstra, Maarten, met bijdragen van B. Woelderink e.a., *Uit Koninklijk Bezit. Honderd jaar Koninklijk Huisarchief: de verzamelingen van de Oranjes* (Zwolle 1996).
  - Loosjes, Vincent, *Geschiedenis van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels 1815-1915* (Amsterdam 1915).
  - Luger, B., 'Willem Bilderdijk en Lodewijk Napoleon. Dichter en koning', in: H.M. Beliën, D. van der Horst [e.a.], *Nederlanders van het eerste uur* (Amsterdam 1996).
  - Luh, Jürgen, *Ancien Régime Warfare and the Military Revolution. A Study*. Baltic Studies 6 (Groningen 2002).
  - Lunsingh Scheurleer, Th.H., 'De inrichting van het Koninklijk Paleis te Amsterdam onder Lodewijk Napoleon', in: *Publicaties van het Genootschap voor Napoleontische Studiën* 4 (1953) 243-260.
  - Lunsingh Scheurleer, Th. H., 'De inrichting van het Koninklijk Paleis te Amsterdam onder Lodewijk Napoleon II', in: *Publicaties van het Genootschap voor Napoleontische Studiën* 7 (1955) 25-38.
  - Manchip White, Jon., *Marshal of France. The life and times of Maurice, Comte de Saxe [1696-1750]* (Chicago, New York, San Francisco 1962).
  - Margiotta, Franklin D. (hoofddred.), *Brassey's encyclopedia of military history and biography* (Washington, Londen 1994).
  - Martin, Marc, *Les origines de la presse militaire en France à la fin de l'Ancien Régime & sous la Révolution (1770-1799)* (Vincennes 1975).
  - Martines, Lauro, *Power and imagination. City-state in Renaissance Italy* (New York 1979).
  - Mascheck, P.F.H., *Geschiedenis van het Korps Nederlandsche Mineurs en Sappeurs, van de vroegste dagen tot op den tegenwoordigen tijd, 1852* (Zaltbommel 1853).
  - Mauclair, [P.], C. Vigoureux, *Nicolas-François de Blondel Ingénieur et Architecte du Roi (1618-1686)* (Laon z.j.).
  - Maurice, F., *War. Reproduced with amendments from the article in the last edition of the "Encyclopædia Britannica". To which is added an essay on military literature and a list of books with brief comments* (Londen 1891).
  - Mayer, Claudius F., 'From drawing to photography in color. An exhibition on the history of the art of medical book illustration from the 12th to the 20th century arranged at the centennial celebration of the Army Medical Library, nov. 16. 1936', in: *The military surgeon* 1 (1937) 31-44.
  - *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf 3*, afl. 1, 2 ('s-Gravenhage 1980).
  - *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf 7* ('s-Gravenhage 1984).
  - Mellot, Jean-Dominique, Élisabeth Queval, *Répertoire d'imprimeurs/libraires XVIIe-XVIIIe siècle. État en 1995 (4000 notices)* (Parijs 1997).
  - Menalda-van der Hoeven, A.J., 'Johan Hennequin (1616-1670) en zijn bloedverwanten', in: *De Nederlandsche Leeuw* (1974) 365-404.
  - Meij, J. van der, (samenstelling), J.W.A. van Eyk (red.), 'Kinderen ... in 't geweer', in: *Armamentaria [Jaarboek Legermuseum]* 4 (1969) 68-72.
  - Meijgaard, C.H. van, *De Genie in de Bataafs-Franse Tijd* (z.p. z.j.).
  - Meijneke, Frank C., *Op reis door de Meierij met Stephanus Hanewinkel. Voettochten en bespiegelingen van een dominee, 1789-1850*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland (Tilburg 2009).
  - Mes, Gomarius, *De Katholieke Pers van Nederland. 1853-1887. Alfabetische verzameling der titels van boeken, brochures, tijdschriften, vervolgwerken, dag en weekbladen door katholieke Nederlanders geschreven en ter perse gelegd van 1853, de invoering der Bisschoppelijke Kerkregeling in Nederland, tot 1887, het jaar van het Gouden Priesterfeest van Z.H. Paus Leo XIII, benevens een wetenschappelijk overzicht* (Maastricht 1887-1888).
  - Michel, Paul-Henri, 'Sur quelques traités d'art militaire en langue italienne conservés à la Bibliothèque Mazarine', overdruk *Revue Internationale d'Histoire Militaire* (1947) 20 p.
  - Mijnhardt, W.W., A.J. Wichers (red.), *Om Het Algemeen Volksgeluk. Twee Eeuwen Particulier Initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij Tot Nut Van 't Algemeen* (Edam 1984).
  - Mijnhardt, W.W., *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen, No. 24 (Amsterdam 1988).
  - Miller, Wayne Charles, *An armed America. Its face in fiction. A history of the American military novel* (New York, Londen 1970).
  - Mohr, A.H., red.: P.J.M. Kamps, P.C. van Kerkum, J. de Zee, *Terminologie verdedigingswerken. Inrichting, aanval en verdediging* (Utrecht 1999).
  - Molhuysen, P.C., P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden 1911-1937) 10 dln.
  - Moll, W., *Catalogus van de historisch-topografische bibliotheek* ('s-Gravenhage 1921) 2 dln.
  - Moll, W., 'De honderd hoogst aangeslagenen te 's-Gravenhage in 1813 (Liste des cent plus contribuable de la commune de la Haye)', in: *Economisch historisch jaarboek* 19 (1935) ...

- Moor, J.A. de, en H.Ph. Vogel, *Duizend miljoen maal vervloekt land. De Hollandse Brigade in Spanje 1808-1813* (Amsterdam 1991).
- Moor, J.A. de, 'Een vroeg handboek over de guerrilla in Nederlands-Indië: de Indische oorlogen van Vermeulen Krieger', in: *Armamentaria* 28 (1993) 9-20.
- Moor, J.A. de, 'Ervaring en experiment: militaire ontwikkelingen in de 16e en 17e eeuw', in: H.Ph. Vogel, H.W. Singor, J.A. de Moor (red.), *Een wereld in oorlog. Militaire geschiedenis in hoofdstukken* (Utrecht 1995) 163-178.
- Moreau, L.J., *Bolwerk der Nederlanden. De vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw* (Assen 1979).
- Moulin, D. de (red.), 's-Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht (1822-1865). Verslag van een symposium gehouden te Nijmegen op 26 september 1987 ... Met een lijst van kwekelingen, samengesteld door M.J. van Lieburg. Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen, No. 26 (Amsterdam 1988).
- Mouravit, G., *Napoléon bibliophile. Recherches spéciales de psychologie napoléonienne* (Parijs 1905).
- Mourik-Karremans, Ella van, *Negentig jaar Legermuseum 1913-2003* (Delft 2003).
- Mulder, A., 'De Kloosterkerk te 's Gravenhage', in: *Die Haghe* (1907) 359-438.
- Munck, Chr. de, *Lodewijk Napoleon, koning van Holland. Een miskende Bonaparte* ([Zutphen] 1997).
- *Nederland's Patriciaat*.
- Neuman, H.J., *Impasse te Londen. Nederlands veiligheidsbeleid 1940-1945* (Utrecht, Antwerpen 1990).
- Neut, R. van der, 'Het instituut van de Koninklijke Kwekelingen op het Binnenhof te 's-Gravenhage', in: *Mars et Historia* vijfde lustrumnummer (1990) 119-149.
- Niemeijer, Jan A., J.H. *Isings, historieschilder en illustrator* (Kampen 2000).
- Nimwegen, Olaf van, 'Maurits, Willem Lodewijk en de tactische militaire revolutie bij de Staatse infanterie', in: Louis Ph. Sloos (red.), *Boeken met krijgshistorie. Op verkenning in het oudste boekbezit van Defensie* (Breda 2010) 43-61.
- Nimwegen, Olaf van, 'Deser landen krijchsvolk.' *Het Staatse leger en de militaire revoluties 1588-1688* (Amsterdam 2006).
- Nimwegen, Olaf van, 'Kanonnen en houwitsers. De Staatse veldartillerie in de eerste helft van de achttiende eeuw', in: *Armamentaria. Jaarboek Legermuseum* 32 (1997) 50-66.
- Nimwegen, Olaf van, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid. Buitenlandse politiek en oorlogvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)* (Amsterdam 2002).
- *Noordbrabants historisch jaarboek* 12 (1995).
- Norman A.V.B., *The Medieval soldier* (New York 1993).
- Nowak, Tadeusz, *Kazimiers Siemienowicz ok. 1600-ok. 1651* (Warschau 1969).
- Nowak, Tadeusz, 'La technique des fusées en Pologne jusqu'à la moitié du XIXe siècle. Sources, problèmes et état des recherches', in: Witold Bieganski, Piotr Stawecki, Janusz Wojtasik (red.), *Jadwiga Nadzieja voorbereiding van de publicatie, Histoire militaire de la Pologne. Problèmes choisis. Dissertations, études, esquisses. Institut d'Histoire Militaire Varsovie. Publié à l'occasion du XIIIe Congrès International des sciences historiques à Moscou (Août 1970)* (Varsovie 1970).
- Nijhof, D.C., *De Hertog van Brunswijk. Eene bijdrage tot de geschiedenis van Nederland gedurende de jaren 1750-1784* ('s-Gravenhage 1889).
- Nunen, S. van, 'Keizerlijke status voor groothertogelijk paleis. De modernisering van Palazzo Pitti ten behoeve van Napoleon en Marie-Louise', in: *Florence 1737-1914: stedenbouw, architectuur, beeldende kunsten* (Amsterdam 1989) (Kunstlicht, nr. 2/3 1989) 32-37.
- Ojen jr., G.J. van, 'Studiecentrum van onze krijgsgeschiedenis 70 jaar 1891 – 24 april – 1961', in: *Militaire spectator* (1961) 148-150.
- Oman, Charles, *A history of the art of war in the sixteenth Century* (Londen [1937]).
- *Ons Den Haag gister en vandaag. Jan Soldaat in Den Haag 4* (Zwolle, 's-Gravenhage 1987).
- Orenstein, Nadine M., *Hendrick Hondius and the business of prints in seventeenth-century Holland. Studies in prints and printmaking*, vol. 1 (Rotterdam, 1996).
- Oudendijk, Johanna K., *Een Bourgondisch ridder over den oorlog ter zee. Philips van Kleef als leermeester van Karel v. Werken uitgegeven door de Commissie voor Zeegeschiedenis*, nr. VII (Amsterdam 1941).
- Ozinga, M.D., 'De architecten van Lodewijk Napoleon als koning van Holland', in: *Oudheidkundig jaarboek* (1943) 63-87.
- Paret, Peter (red.), met medew. van Gordon A. Craig en Felix Gilbert, *Makers of modern strategy from Machiavelli to the nuclear age* (Oxford, Princeton 1986).
- Parlement en politiek, Parlementair Documentatie Centrum Universiteit Leiden, www.parlement.com
- Partington, J.R., *A history of Greek fire and gunpowder* (Cambridge z.j.).
- Paviot, Jacques, *Philippe de Clèves seigneur de Ravestein. L'Instruction de toutes manieres de guerroyer (...) sur mer. Édition critique du manuscrit 1244 de la Biblio-*

- thèque nationale de France. Bibliothèque de l'École de Hautes Études Sciences Historiques et Philologiques*, Tome 333 (Parijs 1997).
- Pepper, Simon, Nicholas Adams, *Firearms & fortifications. Military architecture and siege warfare in sixteenth-century Siena* (Chicago, Londen 1986).
  - Peyrefitte, Roger, *Voltaire et Frédéric II* dl. 2 (Parijs 1992).
  - Philips, Thomas R., (red.), *Roots of strategy. The 5 greatest military classics of all time* (Mechanicsburg 1940).
  - Plathner, Ludwig, *Graf Johann von Nassau und die erste Kriegsschule. Ein Beitrag zur Kenntnis des Kriegswesen um die Wende des 16. Jahrhunderts* (Berlijn z.j.).
  - Plomer, H.R., e.a., *Dictionaries of the printers and booksellers who were at work in England, Scotland and Ireland 1557-1775* (z.p. 1977).
  - Polman, Alexander, e.a., *Willem Constantijn Staring 1847-1916, officier en tekenaar* (Delft 2001).
  - Polman, Alexander, 'Willem Staring, "den tekenaar van militaire onderwerpen"', in: Alexander Polman, e.a., *Willem Constantijn Staring 1847-1916, officier en tekenaar* (Delft 2001).
  - Powers, Sandra L., 'Studying the art of war. Military books known to American Officers and their French counterparts during the second half of the eighteenth century', in: *The journal of military history* 70, nr. 3 (2006) 781-814.
  - Prevost, M., Roman d'Asset (red.), *Dictionnaire de biographie Française VI* (Parijs 1954).
  - Pronk, Iris, 'Boeken voor de boys', in: *Trouw*, 22 februari 2003, zie: http://www.trouw.nl/kran-tenarchief/2003/02/22/161264/Boeken_voor_d_e_boys.html?all=true.
  - Prud'homme van Reine, R.B., *Jan Hendrik van Kinsbergen 1735-1819. Admiraal en filantroop* (Amsterdam 1990).
  - Puype, J.P., *Arma index. Inhoudsopgave van en alfabetisch register op de in Armamentaria 1-40 verschenen artikelen* (Delft 2006).
  - Puype, Jan Piet, *The Legermuseum in Delft, Netherlands. Overdruk uit: Journal of the Ordnance Society*, dl. 7, 1995 (Delft [1995]).
  - Puype, Jan Piet, 'Het Staatse leger en prins Maurits, wegbereider van de moderne legers', in: *Armamentaria* 35 (2000) 32-47.
  - Puype, J.P., A.A. Wiekart, *Van Maurits naar Munster. Tactiek en triomf van het Staatse leger. Catalogus van de voorwerpen op de gelijknamige tentoonstelling in het Legermuseum te Delft alsmede een reconstructie van de bibliotheek van prins Maurits. = From prince Maurice tot the Peace of Westphalia. Tactics and triumphs of the Dutch army. Catalogue of objects in the exhibition of the same name at the Army Museum in Delft, and a reconstruction of the library of Maurice of Nassau* (Delft 1998).
  - R. 'Het Nederlandsche Leger-museum', in: *Ons Leger. Officieel orgaan van de Koninklijke Nederlandsche Vereeniging 'Ons Leger'* 11-12 (1946) 17-21.
  - Raa, F.J.G. ten, 'Het garnizoen van 's-Gravenhage in de laatste helft der vorige eeuw', in: *Die Haghe* (1900) 28-47.
  - Raa, F.J.G. ten, *Het Staatsche Leger, 1568-1795* (Breda, 's-Gravenhage 1911-1940) 6 dln.
  - Raa, F.J.G. ten, *De Uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht hier te lande en in de koloniën. Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis*, nr. 6 (Reprint; Den Haag 1981).
  - Ramsden, Ch., *French bookbinders 1789-1848* (Londen 1950).
  - Randwijk, W.J. van, *De Gebroeders van Cleef 1807-1907* (Den Haag 1907).
  - Ravesteyn, L.J.C.J. van, *Rotterdam tot het einde van de achttiende eeuw. De ontwikkeling der stad* (Reprint; Schiedam 1974).
  - Regteren Altena, J.Q. van, 'Grotten in de tuinen der Oranjes', in: *Oud Holland. Driemaandelijks tijdschrift voor Nederlandse kunstgeschiedenis* 1 (1970) 33-44.
  - Richardot, Philippe, 'Les éditions d'auteurs militaires antiques aux xve-xvie siècles', *Pensée Stratégique*, Stratic.org, http://www.stratic.org/strato68_Richardot.html (8-11-2010).
  - Richardot, Philippe, *Végèce et la culture militaire au Moyen âge (ve-xve siècles). Bibliothèque stratégique*, 33 (Paris 1998).
  - Richardson, Brian, *Printing, writers and readers in Renaissance Italy* (Cambridge 2004).
  - Ringoir, H., *Afstammingen en voortzettingen der Genie en Trein. Militair-historische bijdragen van de Sectie Krijgsgeschiedenis*, nr. 5 (Den Haag 1980).
  - Ringoir, H., *De Nederlandse infanterie* (Bussum 1968).
  - Ringoir, H., 'Tweehonderd officiersboekjes', in: *Armamentaria* 9 (1974) 21-33.
  - Ringoir, H., *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en 1815 tot 1940. Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis*, nr. 8 (Den Haag 1980).
  - Roche, Emile, *La censure en Hollande pendant la domination française (9 juillet 1810-16 novembre 1813)* (proefschrift Groningen; Den Haag, Parijs, 1923).
  - Romeyn, D., 'De zielverzorging bij ons gemobiliseerde leger', in: *MS* (1915) 1-24.
  - Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, *De Grootmeester en de inspecteurs der artillerie van de Koninklijke Landmacht van 1814 tot 1839. Met een inleiding betreffende de opperbevelhebbers van de Nederlandsche artillerie van 1568 tot 1810, toegelicht met gegevens omtrent de samenstelling van het wapen* ([Den Haag] 1939).
  - Rotteveel, J.Ph.A., 'De Rotterdamse windmolens', in: *Rotterdams Jaarboekje* (1969) 268-305.
  - Roy, Ian, *Military memoirs. Blaise de Monluc. The Habsburg-Valois wars and the French wars of religion* (Londen 1971).

- Rubinstein, Nicolai, 'Fortified enclosures in Italian cities under Signori', in: David S. Chambers, Cecil H. Clough and Michael E. Mallett (red.), *War, culture and society in Renaissance Venice. Essays in honour of John Hale* (Londen etc. 1993) 1-8.
- Sarton, George, *Six wings. Men of science in the Renaissance* (Bloomington, Londen 1957).
- Schaede, Joh., 'Het dagelijksch Handboek voor de Onderofficieren en Soldaten', in: lustrumnummer *Mars et Historia* (1990) 212-217.
- Schama, Simon, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813* (Amsterdam 1989).
- Schenkeveld-van der Dussen, Riet, (hoofddred.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise Calcar* (Amsterdam 1997).
- Scherrer, Paul, 'Die Mathematisch-Militärische Gesellschaft in Zürich und ihre Bibliothek II. Teil Auswahl wertvoller Drucke des 16. und 17. Jahrhunderts aus der Bibliothek', in: *Neujahrsblatt der Feuerwerker-Gesellschaft (Artillerie-Kollegium in Zürich CXXXVI)* (1955) 56 p.
- Schmid, L.M.A. von, 'Het oudste reglement betreffende den Nederlandschen krijgsveld', in: *De militaire gids* (1899) 321-335.
- Schie, H.A.J. van, *Inventarissen van de archieven van het Comité tot de Algemene Zaken van het Bondgenootschap te Lande, 1795-1798, van het ministerie van Oorlog, 1798-1810/1813 en van enige zelfstandige organen van dit ministerie, 1793-1813* ('s-Gravenhage 1979).
- Schneider, Maarten, *De voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij'* (proefschrift Leiden; 's-Gravenhage 1939).
- Schnitter, Helmut, *Militärwesen und Militärpublizistik. Die militärische Zeitschriftenpublizistik in der Geschichte des bürgerlichen Militärwesens in Deutschland* (Berlijn (DDR) 1967).
- Schoenmaker, Ben, *Burgerzin en soldatengeest. De relatie tussen volk, leger en vloot* (proefschrift Leiden; Amsterdam 2009).
- Schoenmaker, B., 'Clio at arms: military history in the Netherlands', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire geschiedenis* 14 (1991) (Centenary issue military history around the world) 82-104.
- Schoenmaker, Ben, Floribert Baudet, *Officieren aan het woord. De geschiedenis van de militaire spectator 1832-2007* (Amsterdam 2007).
- Schoenmaker, Ben, Paul Peucker, *Plein 4. De geschiedenis van een logement en een departement* (Den Haag 1996).
- Scholten, F.W.J., *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795* (proefschrift Utrecht; Alphen aan den Rijn 1989).
- Schönau, J.G., 'Militair-wetenschappelijk bibliotheekwezen', in: *Bibliotheekleven. Orgaan der Centrale Vereniging voor Openbare Leeszaal en Bibliotheken en van de Nederlandse Vereniging van Bibliothecarissen* (1947) 147-148.
- Schoonoord, D.C.L. (red.), *Honderd jaargangen Marineblad* (Den Haag 1990).
- Schreuders, Piet, *Paperback U.S.A. Een grafische geschiedenis, 1939-1959* (Amsterdam 1981).
- Schukking, W.H., *De vesting Hulst; haar beleg in 1645 en haar betekenis als monument van geschiedenis en kunst* (z.p. [1934]).
- Schulten, C.M., 'Armée Néerlandaise et éducation nationale au dix-neuvième siècle', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf 3*, afl. 1,2 ('s-Gravenhage 1980) 5-15.
- Schulten, C.M., *Contribution à l'étude des termes militaires français en néerlandais 1567-1625* (proefschrift Leiden; z.p. 1966).
- Schulten, C.M., e.a., *Nederland en Nassau-Dietz* ('s-Gravenhage 1988).
- Schulten, C.M. en F.J.H.Th. Smits, *Grenadiers en Jagers in Nederland* ('s-Gravenhage 1980).
- Schulten, J.W.M., 'De KMA en de Tweede Wereldoorlog', in: Petra Groen, Wim Klinkert (red.), *Studeren in uniform. 175 jaar Koninklijke Militaire Academie 1828-2003* (Den Haag 2003) 255-298.
- Schulten, P.G.G.M., 'De invloed van de Oudheid op het militair denken 1500-2000', in: *MS 4* (1996) 151-155.
- Schulz, Gerd, S. Toeche-Mittler *Verlagsbuchhandlung GmbH, vormals Mittler & Sohn, Berlin. 200 Jahre eines deutschen Verlages* (Darmstadt 1989).
- Schutte, O., *De Orde van de Unie. Werken uitgegeven door het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde*, deel IX (Zutphen 1985).
- Seyn, Eug. M.H. de, *Dessinateurs graveurs et peintres des anciens Pays-Bas. Écoles flamande et hollandaise* (Turnhout z.j.).
- Singels, N.J., *Uit de geschiedenis van het P.U.G. (Provinciaal Utrechtsch Genootschap) 1773-1923* (Utrecht 1923).
- Six, Georges, *Dictionnaire biographique des généraux & amiraux français de la Révolution et de l'Empire (1792-1814)* (Parijs 1934) 2 dln.
- Sloos, Louis Ph., 'Argeloze lezers van toen én nu: een ghostwriter van Frederik de Grote in Nederland en de verspreiding van *canards* van Mes rêveries van Maurice de Saxe (1696-1750)', in: *De Achttiende Eeuw* 2 (2002, verschenen in 2003) 143-157.
- Sloos, Louis Ph., 'Bergt u in u schilt. Minder bekende krijgskundige ideeën van prins Maurits, in 1618 door een bewonderaar te boek gesteld', in: *Nieuwsbrief Vrienden Legermuseum* 1 (2003) 11-14.
- Sloos, Louis Ph., 'Biografische schetsen van de schilders van militaire taferelen', in: F.G. de Wilde, samengesteld, uitgebreid en verzorgd door Jacques Bartels, Jos Fontaine en Louis Ph. Sloos,

- De uniformen van het Nederlandse leger ten tijde van de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland 1795-1810* (Amsterdam 1999) 204-222.
- Sloos, Louis Ph., 'Het boekbezit van Defensie tijdens de Tweede Wereldoorlog', in: *Mars et Historia* 1 (2009) 12-20.
  - Sloos, Louis Ph. (red.), *Boeken met krijgshistorie. Op verkenning in het oudste boekbezit van Defensie* (Breda 2010).
  - Sloos, Louis Ph., "'Dien prijzenswaardigen, heiligen, ja goddelijken dorst naar wetenschappen.'" De Rotterdamse katholieke uitgeverij Van Belle en het tijdschrift "Encyclopédie" (1847-1873)', in: *Rotterdams Jaarboekje* (2000) 237-262.
  - Sloos, Louis Ph., 'Un excellent livre: Siemienowicz' *Artis magnæ artilleriæ pars prima*. Een bijdrage aan de geschiedenis van de Nederlandse Republiek als verspreider van militaire literatuur', in: *Armamentaria. Jaarboek Legermuseum* 36 (2001) 135-162.
  - Sloos, Louis Ph., 'Geducht wapen of showy horsemens? Lansiers in het Nederlandse leger 1818-1849', in: *Armamentaria* 44 (2009) 64-95.
  - Sloos, Louis Ph., 'Hendrik Hondius (1573-1650) en prins Maurits. De totstandkoming van de eerste beschrijving der Nederlandse artillerie (Den Haag, 1624)', in: *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* (2006) 69-85.
  - Sloos, Louis Ph., 'Le journalisme de l'art. Het Nederlandse uniformboek 1600-1900', in: *Armamentaria. Jaarboek Legermuseum* 34 (1998) 26-49.
  - Sloos, Louis Ph., 'Een koning met liefde voor het boek. De bibliotheek van Lodewijk Napoleon', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 13 (2006) 120-138.
  - Sloos, Louis Ph., 'Kort maar krachtig. Uitgeverij-boekhandel Du Mortier en Zoon in Leiden (1754-1854), dé schoolboekenuitgever van Nederland', in: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 95 (2003) 165-196.
  - Sloos, Louis Ph., 'Militaire verlustiging. Johannes Richard en enkele boeken voor de stadhouder en zijn hof', in: *Armamentaria* (2006) 78-97.
  - Sloos, Louis Ph., 'The Ministry of Defence's treasury of books: 10.000 volumes from the 16th to the 18th century. Military libraries in the Netherlands (1600-1940) and their historical legacy', in idem, *Warfare and the age of printing. Catalogue of early printed books from before 1801 in Dutch military collections, with analytical bibliographic descriptions of 10,000 works* (Leiden, Boston 2008) 22-83.
  - Sloos, Louis Ph., 'Nouwkuierig in de Figuure Gebragt. Een curieuze militaire platenatlas uit 1771 en opvallende 'usances' in de uitgeverij', in: *De boekenwereld. Tijdschrift voor boek en prent* 19, nr. 5 (2003) 261-276.
  - Sloos, Louis Ph., 'Het nuttige met het aangename verenigd. Willem Staring als illustrator van het militaire boek', in: Alexander Polman e.a., *Willem Constantijn Staring, officier en tekenaar 1847-1916* (Delft 2001) 80-113, 117-121.
  - Sloos, Louis Ph., 'Tot bevordering van hun duurzaam geluk. Het zedenkundige boek voor het Nederlandse leger in de negentiende eeuw', in: *Armamentaria. Jaarboek Legermuseum* 34 (1999) 107-132.
  - Sloos, Louis Ph., 'Selectie uit de aanwinsten. Bij de deelcollectie Bibliotheek & Mediatheek', in: *Armamentaria. Jaarboek Legermuseum* 36 (2001) 208-209.
  - Sloos, Louis Ph., 'Versierd in de ware betekenis van het woord. Virulij van Pouderoijens jubileumboek voor de Gele Rijders', in: *Armamentaria. Jaarboek Legermuseum* 35 (2000) 150-163.
  - Sloos, Louis Ph., 'Van soldaat tot topambtenaar op het Departement van Oorlog. De opmerkelijke carrière van de militaire wettenmaker F.E.L.A. Abel (1843-1916)', in: *Mars et Historia* 3 (2005) 39-44.
  - Sloos, Louis Ph., 'Van den Turk doodgeschoten. De Rotterdamse uitvinder Cornelis Redelykheid (1728-1788) en de 'verdediging' van Nederland', in: *Rotterdams Jaarboekje, tevens jaarboekje van het Historisch Genootschap Roterodamum* (2004) 190-205.
  - Sloos, Louis Ph., *Voor den dienst der Armée. De militaire uitgeverij-boekhandel De Gebroeders van Cleef te 's-Gravenhage en te Amsterdam 1739-1967* (Amsterdam, Delft 2001) 2 dln.
  - Smit, J., *Bilderdijk et la France* (Amsterdam 1929).
  - Smit, J.G., 'Prins Maurits en de goede zaak. Brieven van Maurits uit de jaren 1617-1619', in: A.C.F. Koch, e.a. (red.), *Nederlandse Historische Bronnen uitgegeven door het Nederlands Historisch Genootschap* 1 ('s-Gravenhage, 1979) 42-173.
  - Smits, J.C.J., *Gedenboek van het Koloniaal-Militair Invalidenhuis Bronbeek* (Arnhem 1881).
  - Sneepe, J., 'Het Corps Ingenieurs en de Directie der Fortificatiën in het Staatse Leger', in: F.H. van den Beemt, D. Boekema, K.K. Thijssens (red.), *300 jaar bouwen voor de landsverdediging* ('s-Gravenhage 1988) 16-21.
  - Sneepe, J., 'Het Corps Ingenieurs in het Staatse Leger', in: J. Sneepe, H.A. Treu, M. Tydeman (red.), *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland* ('s-Gravenhage 1982) 150-154.
  - Snapper, F., 'Het negentiende eeuwse Nederlandse leger: een school der natie?', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf* 7 ('s-Gravenhage 1984) 37-56.
  - Spits, F.C., *De metamorfose van oorlog in de achttiende en negentiende eeuw. Tien historische studies over oorlog, strategie en legervorming* (proefschrift RU Groningen; Assen 1971).
  - Stamkot, Bert, *Het Gorcumse boek. Vijf eeuwen drukken, uitgeven, verzamelen, lezen en leren te Gorinchem* (Gorcum 2004).

- Stapelkamp, Herman, *Gerhardus Fabius (1806-1888). Een leven voor de marine. Bijdragen tot de Nederlandse marinegeschiedenis*, 9 (Amsterdam 1999).
- Staring, A., *Kunsthistorische verkenningen. Een bundel kunsthistorische opstellen* ('s-Gravenhage 1948).
- Staring, A., 'Maurits Staring', in: A. Staring, *Kunsthistorische verkenningen. Een bundel kunsthistorische opstellen* ('s-Gravenhage 1948) 179-190.
- S[taring], A., 'Willem Staring', in: *Eigen Haard* (1916) 158-159.
- Steele, Brett D., Tamera Dorland (red.), *The heirs of Archimedes. Science and the art of war through the Age of Enlightenment* (Cambridge, Mass, Londen 2005).
- Steenkamer, M.J., 'De stedelijk regering van Nijmegen tussen 16 februari en 25 juli 1810', in: H.J.J. Hendriks, M.J. Steenkamer, A.G. Mustert, ingeleid door L.J. Rogier, *Nijmegen onder raadpensionaris, koning, keizer en soevereine vorst. Gelderse Historische Reeks*, II (Zutphen 1971) 64-77.
- Steenkamp, J.C.P.W.A., *De Nederlandsche rijsscholen* (Breda 1909).
- Steijn, G. van, 1828 – 24 november – 1903. *Gedenkboek [KMA]* (Breda 1903).
- Stokvis, P.R.D., *De wording van Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog* (Zwolle 1987).
- Storm van Leeuwen, Jan, *De achttiende-eeuwse Haagse boekband in de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum* ('s-Gravenhage 1976).
- Storm van Leeuwen, Jan, 'Nederlandse banden om militaire boeken, 1585-circa 1775', in: Louis Ph. Sloos (red.), *Boeken met krijgshistorie. Op verkenning in het oudste boekbezit van Defensie* (Breda 2010) 121-163.
- Swart, Erik, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590. Amsterdamse Gouden Eeuw Reeks*, nr. [2] (Amsterdam 2006).
- Sypesteyn, C.A. van, *Voltaire, Saint-Germain, Cagliostro, Mirabeau*, in *Nederland. Historische herinneringen uit de achttiende eeuw* ('s-Gravenhage 1869).
- Tamse, C.A., en E. Witte, (red.), *Staats- en natievorming in Willem 1's Koninkrijk (1815-1830)* (Brussel, Baarn 1992).
- Taylor, F.L., introduction Keith Roberts, *The art of war in Italy 1494-1529* (Leigh-on-Sea 1993).
- [Terweij, S.], *Doortyd en vlyt. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de N.V. Koninklijke Boekhandel en Drukkerij G. Kolff & Co.* ([Batavia 1948]).
- Tieleman, Roel, *Het ex libris als spiegel van boek en wereld. Een beeld van de collectie Jansen Ebing in Museum Meermannno-Westreenianum* (Den Haag 2002).
- Tharau, Friedrich-Karl, *Die geistige Kultur des Preussischen Offiziers von 1640 bis 1806* (Mainz 1968).
- Thijssen, Lucia, *1000 jaar Polen en Nederland* (Zutphen 1992).
- Theunisz, Joh., 'Het boekdrukkersgeslacht Janssonius', in: *Het Boek*, XXIV (1936-1937) 211-215.
- Teitler, G., 'Krijgshistorische kanttekeningen bij doctrinevorming', in: *Militaire spectator* (MS) (1997) 205-212.
- Teitler, G., 'Voorlopers van het VPTL, 1928-1829. Een terugblik', in: MS 5 (2001) 268-274.
- Teitler, G., *De wording van het professionele officierscorps. Een sociologisch-historische analyse* (Rotterdam 1974).
- Thomas, Werner, Eddy Stols (red.), *Een wereld op papier. Zuid-Nederlandse boeken, prenten en kaarten in het Spaanse en Portugese wereldrijk (16de-18de eeuw)* (Leuven, Den Haag 2009).
- Tilly, Charles (red.), *The formation of national states in Western Europe* (Princeton, New Jersey 1975).
- Tromp, H., *Het huys te Soestdijck. Het Koninklijk Paleis Soestdijck historisch gezien* (Zutphen 1987).
- Tulard, J., *Napoléon ou le mythe du sauveur* (Parijs 1977).
- Tulard, J., *Napoléon et la noblesse de l'Empire, avec la liste des membres de la noblesse impériale (1808-1815)* (Parijs 2003).
- Twyman, Michael, *Early lithographed books. A study of the design and production of improper books in the age of the handpress. With a catalogue* (Londen 1990).
- Ubachs, P.J.H. en Ingrid M.H. Evers: 'Cultuur in Nedermaas', in: P.J.H. Ubachs, met medew. van Ingrid M.H. Evers: *Ongewilde revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk 1794-1814. Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, deel 130 (Maastricht 1994) 117-186.
- Ubachs, P.J.H., met medew. van Ingrid M.H. Evers: *Ongewilde revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk 1794-1814. Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, dl. 130 (Maastricht 1994).
- Uitterhoeve, Wilfried, Cornelis Kraijenhoff 1758-1840. *Een loopbaan onder vijf regeervormen* (Nijmegen 2009).
- Unsworth, Michael E., *Military periodicals. United States and selected international journals and newspapers. Historical guides in the world's periodicals and newspapers* (New York, Westport [Connecticut], Londen 1990).

- Vanden Berghe, Guido, Jozef T. Devreese, 'Simon Stevin and the art of war', in: Louis Ph. Sloos (red.), *Boeken met krijgshistorie. Op verkenning in het oudste boekbezit van Defensie* (Breda 2010) 90-118.
- Veeren, W.Ph., 'De Veye', in: *De Nederlandsche Leeuw* (1954) kol. 181-186.
- Venema, Adriaan, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie 4* (Amsterdam 1992).
- Verduyn, Wouter Dirk, Emanuel van Meteren ('s-Gravenhage, 1926).
- Verslagen, rapporten en memorien omtrent militaire onderwerpen. Uitgegeven door het Departement van Oorlog I ('s-Gravenhage 1867).
- Verweij, Désirée, *Geweten onder schot. Ethiek en de militaire praktijk* (Amsterdam 2010).
- Vliegenthart, A.W., *Het Loo, een paleis als museum. Journal van een restauratie* (Apeldoorn 1999).
- Vliet, H.T.M. van, *Versierde verhalen. De oorspronkelijke boekbanden van Louis Couperus' werk [1884-1925]* (Amsterdam, Antwerpen 2000).
- Vliet-de Haan, Emmy van, 'Willem Staring en de momentfotografie', in: Alexander Polman e.a., *Willem Constantijn Staring 1847-1916, officier en tekenaar* (Delft 2001) 41-60, 115-116.
- Vogel, H.Ph., 'Op weg naar de totale oorlog: militaire ontwikkelingen in de 18e en 19e eeuw', in: H.Ph. Vogel, H.W. Singor, J.A. de Moor (red.): *Een wereld in oorlog. Militaire geschiedenis in hoofdstukken* (Utrecht 1995) 179-200.
- Vogel, H.Ph., H.W. Singor, J.A. de Moor (red.), *Een wereld in oorlog. Militaire geschiedenis in hoofdstukken* (Utrecht 1995).
- Vos, Luc de, *Strategie en tactiek. Inleiding tot de moderne krijgsgeschiedenis* (Leuven 2006).
- Vries, G. de, B.J. Martens, *Hartman's Dutch gunmakers from the 15th to the 20th century* (Arnhem 2006).
- Vijfwinkel, R., e.a., *'s Haags werken en werkers. 350 jaar Gemeentewerken (1636-1986)* (Den Haag 1986).
- Waddington, Albert, *La République des Provinces-Unies, la France & les Pays-Bas Espagnols de 1630 à 1650. Annales de l'Université de Lyon* (Parijs 1897) deel II (1642-1650).
- Wall, J.W.M. van de, *De valkerij op Het Loo. The Royal Loo Hawking Club 1839-1855* (Haarlem 1986).
- Waller, F.G., *Biographisch woordenboek van Noord Nederlandsche graveurs* (Amsterdam 1938).
- Walton, Steven A., Recensie van: Louis Ph. Sloos, *Warfare and the age of printing. Catalogue of early printed books from before 1801 in Dutch military collections* (Leiden, Boston 2008) 4 dln. Op www.deremilitari.org van De Re Militari. De Society for Medieval Military History, aldaar: http://www.deremilitari.org/REVIEWS/Sloos_WarfareAge-Printing.htm (8-11-2010).
- Wander, Peter, *Haagse huizen van Oranje. Vier eeuwen paleizen en huizen van de Oranjes in en om de Residentie* (Den Haag 1981).
- Webb, Henry J., *Elizabethan military science. The books and the practice* (Madison, Milwaukee 1965).
- Welten, Joost, *In dienst voor Napoleons Europese droom. De versterking van de plattelandssamenleving in Weert* (Leuven 2007).
- Wermeskerken, J.C. van, *De Gebroeders van Cleef 1739-1939* (Den Haag 1939).
- Wezel, G.W.C. van, *Het paleis van Hendrik III graaf van Nassau te Breda* (Zwolle 1999).
- Wiekart, A.A., 'De bibliotheek van prins Maurits', in: J.P. Puype, A.A. Wiekart, *Van Maurits naar Munster. Tactiek en triomf van het Staatse leger. Catalogus van de voorwerpen op de gelijknamige tentoonstelling in het Legermuseum te Delft alsmede een reconstructie van de bibliotheek van prins Maurits. = From prince Maurice tot the Peace of Westphalia. Tactics and triumphs of the Dutch army. Catalogue of objects in the exhibition of the same name at the Army Museum in Delft, and a reconstruction of the library of Maurice of Nassau* (Delft 1998) 17-52.
- Wilde, F.G. de, 'De haar- en baarddracht in het Nederlandse leger. Een revolutie na bijna drie eeuwen evolutie', in: *Armamentaria* 23 (1988) 58-75.
- Wilde, F.G. de, samengesteld, uitgebreid en verzorgd door Jacques Bartels, Jos Fontaine en Louis Ph. Sloos, *De uniformen van het Nederlandse leger ten tijde van de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland 1795-1810* (Amsterdam 1999).
- Winden, Elly van, 'Het Engelse boek in Nederlandse vertaling: Gebroeders Belinfante in de ban van Wilkie Collins', in: *De Boekenwereld* 1 (1999) 21-29.
- Winter, P. J. van, *Hoger beroepsonderwijs avant-la-lettre. Bemoeiingen met de vorming van landmeters en ingenieurs bij de Nederlandse universiteiten van de 17e en 18e eeuw. Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 137* (Amsterdam, Oxford, New York 1988).
- Witkam, H.J., 'Jean Gillot (Een Leids ingenieur) tweede deel', in: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 61 (1969) 39-70.
- Woelderink, B., en M. Loonstra, *Het Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage* (Amsterdam 1989).
- Woensel, Jeffrey van, *Militairen aan het hof. De geschiedenis van het Militaire Huis 1849-2005* (Amsterdam 2005).
- Wolf, Clemens de, 'Inleiding', in: Marieke van Delft (red.) e.a., *1798-1998 Koninklijke Bibliotheek. Verzamelaars en verzamelingen* (Zwolle 1998) 2-8.
- Wolf, H.J., 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie vanaf 1828', in: idem, *Hoe was het ook weer? Verhalen*

- over Breda, de Koninklijke Militaire Academie en het Kasteel van Breda (Breda 1985)) 94-99.
- Wolf, H.J., 1828-1978. *Honderdvijftig jaar Koninklijke Militaire Academie. Gedenkboek* ('s-Gravenhage 1978).
  - Worsley, Lucy, Ursula Härting, Marika Keblusek, 'De hoge school van de paardrijkunst', in: Ben van Beneden, Nora De Poorter (red.), *Vorstelijke vluchtelingen. William en Margaret Cavendish in het Rubenshuis 1648-1660* (Antwerpen 2006) 37-54.
  - Wijk Roelandszoon, J. van, *Algemeen aardrijkskundig woordenboek; volgens de nieuwste staatkundige veranderingen, en de laatste beste en zekerste berigten* (Dordrecht 1821-1827) 7 dln.
  - Wijn, Jan Willem, *Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits* (proefschrift; Utrecht, 1934).
  - Wijn, J.W., *Het Staatsche leger, 1568-1795. Het tijdperk van de Spaanse Successieoorlog, 1702-1715* III (Den Haag 1956).
  - Wijsenbeek-Olthuis, Th.F., 'Vreemde eenden in de bijt? Integratie en discriminatie van de Compagnies des Invalides', in: H.L. Houtzager (red.) e.a., *Kruit en krijg. Delft als bakermat van het Prins Maurits Laboratorium TNO* (Amsterdam 1988) 117-146.
  - Wüllschleger, L., *Scheurmakers en nieuwichters. Over Remonstranten en Contra-Remonstranten te 's-Gravenhage (1612-1618)* (Leiden, 1989).
  - Young, Arthur P., *Books for Sammies. The American Library Association and World War I* (proefschrift University of Illinois at Urban-Champaign; Pittsburgh, Pennsylvania 1981).
  - Zandvliet, Kees, *De groote waereld in 't klein geschildert. Nederlandse kartografie tussen de Middeleeuwen en de industriële revolutie* (Alphen aan den Rijn, 1985).
  - Zandvliet, Kees, 'Het hof van een dienaar met vorstelijke allure', in: idem, *Maurits, prins van Oranje* (Amsterdam, Zwolle, 2000), 37-63.
  - Zandvliet, Kees, *Mapping for money. Maps, plans and topographic paintings and their role in Dutch overseas expansion during the 16th and 17th centuries* (Amsterdam 1998).
  - Zandvliet, Kees (red.), *Maurits, prins van Oranje* (Amsterdam, Zwolle, 2000).
  - Zwaaneveldt, Sylvia, *Leverbaar: livres nouveaux et autres. Een Haagse boekhandel in de Franse tijd, Isaac van Cleef en zijn assortiment* (Ongepubliceerde doctoraalscriptie Opleiding Nederlands, Universiteit Leiden; Leiden 1995).
  - Zwitzer, H.L., *Comptabiliteit in uniform. 200 jaar Militaire Administratie 1795-1995* (Den Haag 1995).
  - Zwitzer, H.L., 'De militie van den staat'. *Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1991).
  - Zwitzer, H.L., 'De soldaat', in: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten, *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995) 180-182.

Illustratieverantwoording

Atlas Van Stolk, Rotterdam 10
 Collectie Erwin Mahieu, België 63
 Familie Van Kretschmar van Veen 84
 Haags Archief, Den Haag 28, 55, 62, 66
 Koninklijke Bibliotheek, Den Haag 31, 107
 Koninklijk Instituut voor de Marine, Den Helder 57
 Koninklijke Militaire Academie, Breda 50, 52, 54, 65, 73
 Koloniaal-Militair Invalidenhuis Bronbeek/Museum Bronbeek in Arnhem 58, 59
 Legermuseum, Delft 3-6, 12-13, 15, 18-33, 35-41, 43, 44, 49, 51, 53, 56, 60-61, 64, 67, 69-72, 74-83,
 86-96, 98-106, 111, 112, 114-127, 129-137, 139-140, 143, 146-151, 153, 155, 157-165
 Mauritshuis, Den Haag 14
 Museum Meermanno, Den Haag 9, 109, 113
 Museum Plantijn-Moretus, Antwerpen 7
 Nationaal Archief, Den Haag 34
 Nederlands Artillerie Museum, 't Harde 48
 Nederlands Cavalerie Museum, Amersfoort 46
 Noord-Brabants Museum, 's-Hertogenbosch 85
 Particulier/onbekend bezit 2, 42, 47, 68, 108, 110, 128, 138, 141, 152, 156 (foto's: Rijksdienst voor
 Kunsthistorische Documentatie, Den Haag)
 Rijksmuseum, Amsterdam 97
 Schwerin, Staatliches Museum 1
 Stichting Archief van het Huis Oranje-Nassau, Den Haag 142, 144, 145
 Stichting Familiefonds Boreel 45
 Drs. W.C. Staring, Hengelo 154
 Universiteitsbibliotheek Amsterdam 8, 16
 Universiteitsbibliotheek Leiden 11
 Universiteitsmuseum, Utrecht 17

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Zij die menen nog zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Register

Dit register verwijst naar personen, geografische namen en zaken en heeft betrekking op pagina 2-400 en de noten. Bij verwijzingen naar in de tekst of de noten genoemde boeken is de auteursnaam opgenomen, mits bekend, anders is de al dan niet ingekorte titel van het werk en het jaar van uitgave opgegeven. Bij een verwijzing naar een noot volgt na een 1 van inleiding of een hoofdstuknummer een 'n' gevolgd door het nootnummer, bijvoorbeeld 1n1 of 1n1. Van persoonsnamen worden in het register alleen de initialen opgegeven. De volledige voornamen worden, net als de levensjaren, in veel gevallen opgegeven op de plaats waar desbetreffende persoon voor het eerst in de tekst wordt genoemd.

Aa, A.J. van der 134
 Aa, C. van der 320, 327
Aanmerkingen over de rijdende artillerie, derzelver organisatie, gebruik en tactica (1805) 1n103
 Aanslag World Trade Center New York, 11 september 2011 25
 Aarden wallen 132
 Aardrijkskunde 97, 105, 127, 136, 235, 240, 254, 325, 336, 345, 349
 Aarlanderveen 144
 Aartsen, P., kolonel 305
 Abel, F.E.L.A. 266, 10n68
Account of the rise and progress of Fortification from its Infancy to this June, and of the most noted Engineers who have wrote on that subject, An 58
 Achttienhoven, Utrecht 214
 Acte van Consulentschap 175-176
 Adams 112
 Adams, J. 200
 Adams, N. 30
 Addison, J. 313
 Adélen van Cronenburgh, S. van 2n126
 Administratie der voormalige Nassausche domeinen 9n39
 Admiraliteit van Amsterdam 122, 13n19-20
 Admiraliteit van Friesland 100

Admiraliteit van Rotterdam 113
 Admiraliteit van Zeeland 122
 Admiraliteiten 100, 113, 122, 13n19-20
 Adolf II, graaf van Nassau-Wiesbaden-Idstein 31
 Adolphe, Den Haag 364
Adres aan het Staats-bewind der Bataafsche Republiek, ... 305
 Advocaten 42
 Aelst, A.J. van 139
 Aërometrie 235
 3^e Afdeeling Infanterie, Reserve Bataljon 12n10
 4^e Afdeeling Infanterie 349
 11^e Afdeeling Infanterie, Reserve Bataljon 12n10
 18^e Afdeeling Infanterie, Staf 1^e en 2^e Bataljon 12n10
 2e Afdeeling Nationale Infanterie, 1e Bataljon 337
 9e Afdeeling Nationale Infanterie 258
 Afdeling voor het Materieel der Genie 97, 115
 Agent van Marine 122
 Afdelingsbureau 75, 80
 Ainsworth 354
 Ajaccio 317
 Alblasserdam 204
 Alblasserwaard 204
 Albornos, Kardinaal 231
Album militaire de l'Armée Française 295
 Alchemie 152
 Alexander, Prins 107
 Alfaboeken 50, 101
 Alfawetenschappen 50, 101
 Alfabetisering 19, 245, 277-278, 310
 Algemeene Landsdrukkerij, zie: Landsdrukkerij
Algemeene Nederlandsche encyclopedie voor den beschaafden stand 359
Algemeine Bauzeitung 310
 Algemene Directie der genie 14n43
 Alkmaar 82, 340
 Allart, J. 230, 250-251, 301, 314, 322
 Alpen, de 32
 Alphen, H. van 1n99
 Altheer, J. 230, 321, 9n105
 Alva 36

- Amalia van Solms 155
 Amama, J. 100
 Ambachtsonderwijs 241
 Ambarawa (Midden-Java) 14n59
 Amerikaanse Burgeroorlog 360, 1n29
 Amersfoort 110, 214, 239, 243, 342-343, 378
 Amiot, P.J., kolonel 359, 361
 Amstelveen 3n83
 Amsterdam 4, 23, 41, 44, 95, 101, 103, 111, 124, 134, 137, 147-148, 150, 151, 155-157, 166, 192, 194-196, 199, 206, 209-210, 213, 219, 224-225, 230-232, 241-242, 246, 250, 259, 261, 274, 277, 284, 301, 304-306, 310, 315, 318, 319, 320, 322-323, 326, 329-332, 340, 358, 388-389, 399, 2n232, 3n37, 4n19, 5n17, 9n31, 105, 13n19
Les amusemens de la Hollande 222
 Amusement 192-193
 Analfabetisme 245, 310, 361
 Anna Paulowna 107
 Anneveld, H. 275-277, 279
 Anglo, S. 5n3
 Anselin, A.-E.-G. 221, 9n11
 Antimilitarisme 362, 368
 Anti-Militaristische Propaganda-Vereeniging, Delft (AMPV) 362
 Antwerpen 17, 35-37, 55, 96, 132, 134-135, 139-140, 332
Anweisung von Miller des Kriegs Völker 234
 Apeldoorn 318, 13n89
 Apothekers 42
 Archief van Oorlog, Den Haag (zie ook: kaarten-collectie Archief van Oorlog) 88, 93-94, 96-98, 345-346, 2n10, 105, 108
 Archief Staatssecretarie onder Lodewijk Napoleon 9n105
 Archief-Van Cleef 9n108, 10n55, 66, 69, 70, 71, 72, 73
 Architectuur 147, 254, 350
 Archives Nationales, Parijs 13n80
 Ardennen, zie Franse Ardennen
 Ardesch J.J.A., 1^e luitenant der infanterie 301-302
 Arkstee, J.C. 4, 192, 195-196, 198, 199
 Armamentarium, Delft 21, 87
Armed Service Editions 30
 Armstrong, J. 160
 Army Medical Library, Washington 163
Army Scripture Readers Society, The 361
 Arnhem 23, 44, 77, 125, 126-127, 296, 341, 343, 369, 385, 4n19, 5n17
 Arno, Frans Departement (Toscane) 13n55
 Arresto, C.G.H. (pseudoniem van Burchardi) 308
 Arriëns, W.J., kolonel b.d. 76
 Art-nouveaustijl, zie: Nederlandse art-nouveaustijl
 Artikelbrief 17, 18, 37, 38
Artikelen van overeenkomst tot de administratie der agtien duizend man Franche troupes geëmploïëerd in de Bataafsche Republiek (1804) 305
 Artillerie 18, 27-29, 33, 35, 39-40, 43-45, 54, 59, 100-102, 113-114, 116, 131-132, 136-138, 140, 142, 144-145, 147, 149, 153, 160, 175, 207, 209, 213, 234-236, 240, 247, 249, 254, 259, 282, 308, 311, 337-339, 342-343, 347, 394, 3n30, 8n73, 9n86, 134, 14n5, 13, 51
 Artillerie Constructiewinkel, Delft 338, 343
 Artillerie-Cursus, Delft 361
 Artillerie Kadettencorps, Drukkerij Russisch 9n5
 Artillerie Schietschool, Zwolle 343
 Artillerieboeken 27, 29, 98, 100, 114, 138, 144-145, 147, 153
 Artillerie-/ en genieschool Amersfoort 243
 Artillerieschool, Breda 56, 117, 235
 Artillerieschool, Den Haag 56, 117, 9n93
 Artillerieschool, Groningen 117
 Artillerieschool, Zutphen 45, 56, 235-236
 Artillerie- en Genieschool, Delft 112, 116-117, 124, 258, 336, 2n192
 Artilleriescholen, Nederlandse 45
 Artillerietrein 132, 249
De Artillery-konst 155
d'Articulen bij zijn hoogheit de heer prince van Oranjen geacordeert aende geestelijckheyt, bailliu, burgemeesters en schepenen der stede Hulst, in druck publicke-lijk uygegeven
Articulen, by sijne hoogheyt mijn heere den prince van Oranije, geacordeerta ende geestelicckheyt, baillieu, burgemeesters ende schepenen der stadt van Hulst
 Artsen 42, 310
 Aschaffenburg 82
 Assen 343, 14n29
 Ath 175
 Atjeh 125, 265, 1n13
 Atjeh-oorlog 125, 265
Atlas maior 70, 81
Atlas portatif ou livre nouveau de cartes geographiques, qui contient les XVII. Provinces, des Pais-Bas ... Le tout pour l'utilité de Mesr. Les Officiers ... (1747) 115
 Atlassen 70, 81, 115, 151, 320, 349
 Aubremé, A.C.J.G. graaf d' 19, 334, 336-337, 14n5, 40, 44, 50, 51
 Auerbacher, L. 279-280
 Augustini, J.L. 297
 Augustus II, koning van Polen 183
 Austen 354
 Auteurs 49-50
 Auteurs van handschriftelijke militaire literatuur 1n43
 Auteursrecht (zie ook: Kopijrecht) 132
 Auzon de Boisminart, W.P. d' 253, 262
 Avignon 123
 Baard, H.P. 78
 Backer, H.J. 63
 Backer Dirks, J.J. 123-124, 266, 2n234
 Bacon, F. 27

- Bakker, Rs. 305
 Balen, P.G. van 165
 Ballistiek 29
 Balthasar, F. 141, 145
 Balveren, W.E.J. baron van, luitenant-kolonel 111, 14n13
 Banjoe Biroe (Java) 313
 Barbier, A.-A. 317
 Bareuth, J. 207
 Barmen 222, 224
 Bataafse artillerie 44
 Bataafse cavalerie 63
 Bataafse Republiek (1795-1806) 45, 90, 95, 122, 172, 225, 233, 235, 303, 305, 310, 335, 8n79
 2e Bataljon Artillerie 9n86
 1e Bataljon Infanterie Bataafse Armee 258
 1e Bataljon van Randwijk 61
 Bataljon Mineurs en Sappeurs 115-116, 15n84
 Bataljonsscholen 236, 245
Battle paperback, zie *Paperback*
 Bardin, É.-A. 134
 Barre Duparcq, De la, Directeur des études Saint-Cyr 14n79
 Barueth, J. 8n31
 Bataljonsbibliotheken 64, 311, 337-338, 341, 393-394
 Batavia 264-265, 352
 Baudouin et Cie, L. 221, 265
 Baye, P. de la, heer van Theil 1n79
 Bayonville, T. de 159
 Beauftragte des Chefs der Heeresarchive/[later] Heeresbüchereien 20, 80-81
 Beauharnais, J. de 319
 Beaurain, J. de 60-61
 Beekman, A.A. 385-386, 15n84
 Beelaerts van Blokland, Jhr. F.A.G. 97
 Beeren, T.L. 156
 Beets, N. (zie ook: *Camera Obscura* en Hildebrand) 369
Beheer en verantwoording van boekwerken bij de onderdelen der Koninklijke Landmacht 20
 Beijers, J.L., Utrecht 6n42, 11n44
 Beleg van Den Bosch 389, 15n97
 België 49, 106
 Belgische Opstand 25, 45, 118, 251
 Belidor, B.F. de 105
 Bellangé, H. 309
 Belle, J. van 3n3
 Bénard, L., luitenant-kolonel 111
 Bernard, P.J. 311
 Benedictijnenklooster 32
 Benthem, S. van 231, 301, 303-308, 310-311, 313, 315, 398
 Benthem & Jutting, Collectie Van 9n65, 12n2, 5-6, 12-13, 16-21, 23-31, 34-38, 40-41, 45, 59-62
 Bentinck, W.J. baron 1n101
 Berbice 104, 2n139
 Berg, militaire geslacht 100
 Berg, E.W. 69
 Bergansius, J.J., kapitein der artillerie 260
 Bergen (in Henegouwen) 390
 Bergen op Zoom 104, 132, 222, 340, 343
 Bergh, mevr. A. van de 2n27
 Berger-Levrault 221
 Berkvens-Stevelinck 1n11
 Berlijn 199, 222, 9n49
 Bertens, M.W. 53
 Bètaboeken 50, 101
 Bètawetenschappen 50, 101
 Beuscher, W.F., 1e luitenant der artillerie 259
 Bezetting van het St. James Palace Londen 174
 Bezuidenhout, Den Haag 76, 121
 Bibliofilie 20, 47-48, 171-172, 174, 317, 377
Bibliofilo Romano 84
 Biblioteca Nacional, Madrid 59
 Bibliothaique Militaire, Maastricht 18, 60
 Bibliothec Bignon 100
 Bibliotheca Nazionale Marciana 3n11
 Bibliotheek 7^e Bataljon Infanterie 1n62
 Bibliotheek 10^e Bataljon Infanterie 1n62
 Bibliotheek 11^e Bataljon Infanterie 1n62
 Bibliotheek Departement van den Grootmeester der Artillerie, Den Haag 88, 97-98, 100, 114, 209, 341, 394
 Bibliotheek Depot Veld Artillerie 115
 Bibliotheek der 'H.H. Officieren van het 4^e Regiment Hussaren', Deventer 348
 Bibliotheek der Heeren Officieren, Regiment Huzaren No. 6 113
 Bibliotheek J.H. van Kinsbergen 2n232
 Bibliotheek Hogere Krijgsschool 20, 74-76, 83, 86-87, 100, 108, 341-342, 2n129, 165
 Bibliotheek Instructiebataljon, Kampen 100
 Bibliotheek Koninklijk Huisarchief, Den Haag 21, 87, 93, 106-108, 298, 328, 330, 13n90
 Bibliotheek Koninklijk Instituut voor de Marine, Den Helder 74, 81, 110, 124, 2n247-248
 Bibliotheek Koninklijk Tehuis voor Oud-Militairen en Museum Bronbeek, Arnhem 74, 125, 186
 Bibliotheek Koninklijke Militaire Academie 21, 74, 75, 81, 82, 91, 110, 113, 115-118, 120, 121, 153, 341, 343, 345, 347, 392, 2n186, 190
 Bibliotheek Koninklijke Vereniging van het Boekenvak, Universiteitsbibliotheek Amsterdam 1n97, 9n65
 Bibliotheek Legermuseum Delft 20, 76, 81-82, 84, 87, 93, 100, 108, 114-115, 153, 174, 178, 179, 298, 392, 1n138, 4n21, 5n17, 6n12, 39, 43, 7n58, 8n50, 11n33, 14n118, 15n20, 35, 70, 98
 Bibliotheek Marine Willemsoord 124
 Bibliotheek Ministerie van Defensie (historische) 21, 74-76, 86-88, 91, 120, 392-394, 1n138, 2n70, 110
 Bibliotheek Ministerie van Marine 75, 121-122, 125, 392, 1n138

- Bibliotheek Ministerie van Oorlog 19, 21, 83, 86,
90, 93-94, 99, 103, 108, 116-118, 153, 341-343, 393,
2n70, 134
- Bibliotheek van Prins Maurits (militaire) In67
- Bibliotheek van de stad Den Haag 116
- Bibliotheekcatalogi (militaire bibliotheken) In67,
138
- Bibliotheekgeschiedenis 9n49
- Bibliotheekleven* 73
- Bibliothek für Officiere* 44
- Bibliotheken van onderofficiersmesses in
Duitsland 360, 14n9
- Bibliotheken van regimentsscholen in Duitsland
14n9
- Bibliothekendepot Ministerie van Oorlog, Leiden
86
- Bibliothèque des Grenadiers-Wallons 109
- Bibliothèque Nationale, Parijs 220
- Bierens de Haan, D. 48, 134
- Bignon, J.P., abbé 100, 2n127
- Bigot de Morogues, S.-F. 106
- Bijbelleesgezelschappen 360-361
- Bijbels 276, 279, 301, 314, 360-361
- Bijbel voor de jeugd* (Van der Palm) 10n28
- Bijleveld, J. 297
- Bilderdijk, W. 320, 321, 325, 328, 366, 12n28, 13n59
- Binnenhof, Den Haag 241-243, 319
- Bladmuziek 108, 165, 330, 13n90
- Blaeu, J. I. 70
- Blaeu, W.J. 3n71
- Blaeu-atlassen 70, 81
- Bloemenbinderij, Den Haag 90, 177, 179
- Blondel, N.-F. de 100, 159-161, 2n128, 4n47
- Bloteling, A. 43
- Blussé & van Braam 230, 250
- Bodel Nijenhuis, J.T. 44
- Boedelinventarissen 41, 302, 307
- Boek der Psalmen nevens gezangen bij de Hervormde
kerk van Nederland in gebruik. In den jaare 1773
gekooren* (1773), Het 6n36
- Boekbedrijf 47
- Boekbezit van militairen 47-48
- Boekbezit Oranje-Nassaus 31, 88, 91, 106, 392, 394
- Boekbinden 13n64
- Boekdrukkunst 27-29, 31-32, 34, 46
- Boekenkasten Paleis op de Dam Amsterdam van
Lodewijk Napoleon 13n50
- Boekgeschiedenis 47, 49-50, 397-399
- Boekhistorici 47, 49-50, 315
- Boekveilingen 91, 92, 165, 223, 226, 331-332, 388, In4
- Boekwetenschap 23, 28, 50, 397
- Boey, T. 102
- Bohemen 331
- Bohm, A. 43, 59, 160
- Bohn, F. 230
- Bohn, De Erven F. 373-375, 15n35, 38-42
- Bois, J.-P. 200
- Boitet, R. 173
- Bolle 382
- Bologna 32
- Bonaparte-Baciocchi, E., groothertogin van
Toscane 13n55
- Bonaparte, familie 331
- Bosland, houtzaagmolen de 204
- Boogaard, F.H., majoor der artillerie 342-344
- Boogaard, J. 282-283
- Boom 5n17
- Boom, D.J. 266
- Booms, R., kapitein 12n22
- Booms, G.P. 267, 10n70
- Borch, G. ter 2
- Bordes In101
- Boreel, Jhr. W.F., kolonel 109, 111
- Borgia, C. 32
- Bos, C. 334
- Bosch, J.A. van den 261-262, 10n58
- Bosio, J.B. 316
- Bosscha, Dr. J. 118, 367
- Bosschieten 137-139, In51
- Bosse, Mr. P.P. van 127
- Bouge, J.B. de 95
- Boussod, Valadon et Cie 295
- Bouttats de Jonge, F. 135
- Bouvink 5n17
- Brakel, J. 352
- Brandschepen 140
- Brandt, H.C. 259-260, 267, 395, 10n55, 10n69, 10n72
- Brechtel, F.J. 134
- Breda 19, 20-21, 23, 45, 56, 81-83, 117-118, 121, 124,
215, 234-235, 240, 245-246, 254-256, 286, 308,
340-343, 358-359, 369-370, 389, In99, 2n198,
8n81, 10n37, 14n99
- Bredasche Courant*, De 359
- Brederokazerne, Vught 115
- Breen, A. van 93, 131, 145, 3n87
- Breitner, G.H. 366
- Brenta, G.A.J. 72
- Brescia 32
- Breskens 308, 313
- Breslau 43
- Breytspraak, C. 323, 13n50
- Brill, Leiden In131
- Brink, J. ten 326
- Brink, Gerritsz, J. ten 326
- Brisseau-Mirbel, C.F. 294
- British Library, Londen 3n34, 9n14-16
- British Museum 60
- Britse admiraliteit 221
- Britse artillerie 160, 354
- Britse genie 354
- Britse leger 221, 342, 354, 360
- Broederschap der Ridder St. Joris' Den Haag 177
- Broese en Comp 45, 118, 246, 254-255, 286, 297,
10n10, 37

- Broese, J.G. 103
 Broese, P.R. 45
 Bronbeek, Landgoed 126
 Brouwer, E.H. 118-119, 254-255
 Brouwer, H. 50
 Bruce, kolonel 304
 Brugge 3n23
 Bruins, B. 259
 Brunings, C. 208
 Brunings, P.F. 266, 285-287, 358-359
 Brunt, J. 248
 Brussel 138-139, 14n9
 Bruyn, De 5n17
 Bruyset-Ponthus, P. 294
 Buck, De, Kapitein 12n22
 Buitenhof, Den Haag 365
Bulla Turcorum 31
 Bulwer 354
 Burchardi 308
 Burdon, W. 306
 Bureau Marchaussee Historie van de Koninklijke
 Marchaussee 2n220
 Bureau der koloniën van het Topografisch
 Bureau, Den Haag 94
 Bureau der zeekaarten en -plans van het
 Topografisch Bureau, Den Haag 94
 Buren, H. van 18, 42, 1n79
 Burgermaatschappij 47, 286, 300, 307, 315
 Burgos 39
 Burgvliet, J. 205
 Burmannus de jongere, P. 8n31
 Buser, J.T. 297, 307
 Buskruit 27, 35, 142, 152
 Busschieten 137, 1n51
 Bussen meesterye, *Der* (1593) 3n32
 Bylandt, Lodewyk graaf van, luitenant-admiraal
 106
 Byzantium 30-31
Byzonder onderwijs in de handgrepen te paard.
Zoodanig als dezelve volgens het reglement voor de
kavallery bij de Keizerlijke leerschool te Versailles
onderwezen worden (1807) 307
- Cadetten 111-112, 118, 356, 369, 9n93
 Cadettenbibliotheek KMA 74, 80
 Callenbach, W.G.J. 13n64
 Callenfels, J.W. 313
 Callet, F. 308
Camera obscura 369, 15n32
 Camp, W.F., kapitein ingenieur 310
 Campen, H. van 5n17
 Canal Imperial de Aragón 211
 Canterbury 354
 Capellen, G.A.G.P. baron van der 331
 Capitulatie (Nederland) 75
 Caroll, A. 30
 Cartografie 140, 151
- Case, E. de 321
 Catalogi van militaire boeken 49
Catalogue de la bibliothèque, fondées par quelques offi-
ciers des Gardes Suisses au service de Hollande en
1788 (1794) 61-62
Catalogue d'une bibliothèque militaire recueillie par feu
son altesse sérénissime le prince Frédéric Henry
d'Orange, ... (1750) 91
Catalogue of books, including the collection of the late
Mr. John Millan, a capital library, and several parcels
lately purchased ... which are now selling, 1784 ... by
Thomas and John Egerton ... at the Military Library,
Whitehall, A (1784) 9n15
Catalogue of valuable books, in various languages, being
the stock of the late Mr. Thomas Egerton; which are
now sellig ... at the Military Library, Whitehall, A
(1831) 9n16
Catalogus van boeken en landkaarten, tot de bibliotheek
van het 3.^e Bataillon Veld Artillerie behorende (1837)
 337
Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Marine
(1857) 123
Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Oorlog
(1850) 97-98
Catalogus van boeken tot gebruik voor Heeren Schepenen
van 's-Gravenhage (1758) 116-117
Catalogus van de bibliotheek der H.H. Officieren van het
4^e Regiment Hussaren (1873) 11, 349-350
 Catalogus Defensiebibliotheken 16n2
 Catharina II, tsarina 214-215
 Cats, J. 350
 Cavalerie 40-41, 63, 113, 144, 238, 240, 247, 249,
 254, 282, 308, 336-337, 339, 342, 348, 349, 359,
 2n166, 175, 5n22, 6n14, 9n79, 86, 129, 134,
 14n5, 13, 43, 51, 99
 Cavalerieonderwijs 2n175
 Cavaleristische literatuur 351, 2n175
 Cavendish, W., hertog van Newcastle 113
 Cellot, L., imprimeur-libraire pour l'art militaire,
 le génie, l'artillerie, l'architecture, le dessin, etc.
 220
 Censuur 226, 318
 Cent-Suisses 169, 234
 Centraal Bureau Militair-Wetenschappelijk
 Bibliotheekwezen 20, 73, 86
 Centraal Bureau voor Genealogie 8n30
 Centraal Militair Hospitaal, Utrecht 83
 Centraal Publicatie Voorzienings Systeem
 Defensie 1n7
 Centrale Drukkerij en Publikatievoorziening van
 het Ministerie van Defensie (CDP), Emmen 269
 Ceulen, L. van 56, 117
 Chalmot, J.A. de 314
 Chapelot, R. 221
 Chardon, N.C. de, ordinaris-ingenieur 219
 Chassé, D.H. 231
 Chassékazerne, Breda 14n99

- Chateaubriand 279
 Château de Chambord 183, 195
 Chelsea 126
 Chemie 101, 147
 Chirurgijns 42, 310
 Chomel, N. 314
 Christiansen, F. 75, 79
 Chromodruk 15n75
 Chromotypogravures 15n75,76
 Cicero 36
 Claesz, C. 137
 Claesz, W. 138, 161
 Clausewitz, C. von 19, 119, 254-255
 Cleef, De Gebroeders van 19, 219, 224, 225, 228, 230-234, 238, 240-241, 245-246, 249-251, 252, 253, 256-260, 262, 264-268, 281, 303-304, 307-308, 321, 368, 380, 382, 384, 395-396, 400, 1n3, 9n31,33,71,105, 10n19,21,22,25,26,27,29,55,66, 69,70,71
 Cleef, Ervan I. van 224, 9n31
 Cleef, geslacht van 220
 Cleef, I. van 224, 226-227, 311, 9n27,39,46,49
 Cleef, J.E. van 224-225, 227, 321, 9n31
 Cleef, P. I van 91, 222-224, 227, 234, 5n17, 9n31
 Cleef, P. II van 252-253, 321, 10n29
 Cloux, D.A. du, majoor 353
 Cockle M.J.D. 134
 Coehoorn, M. baron van 100, 115, 205-206, 1n101
 Coenraadsz, Q. 144
 Coers & Roest 296
 Coevorden 341
 Colenbrander 379
 Collado, L. 39
 Collegia Chirurgica 117
 Collegia Pharmaceutica 117
 Collot d'Escury 279
Combat manuals 5n3
 Comité te Lande 90, 236-237
 Commissie tot Daarstelling van een Koloniaal Militair Invalidenhuis 126
 Commissie voor de Studiën der Officieren 339
 Comité tot de algemene zaken van het bondgenootschap te lande 90
 Comité tot de Marine 90
 Commelin, I. 151
 Commissariaat voor de belangen van de voormalige Nederlandse Weermacht 75, 77
 Commissaris voor de Nederlandsche Economische Belangen in Duitsland 82
 Commissarissen tot de grote en kleine Fortificatiën 211
 Commissie tot het examineren van zeeofficieren en adelborsten 122
 Commissie van Toezicht op het Militair-Wetenschappelijk Bibliotheekwezen 86
 Commissie voor het Militaire Wezen 272
 Commission Internationale d'Histoire Militaire 7n72
Condottieri 34
 Conduitelijsten 41, 172, 174, 180
 Constant Rebecque, J.V. baron, luitenant-generaal 96, 14n13
 Constantijn (VII) Porphyrogennitus 29
 Constantinopel 29
 Continentaal Stelsel 228, 230, 9n50
 Cooper 354
 Coopman, C.R. 291
 Copes, heer 1n79
 Corps Nationaal Bataafse Jagers 8n79
 Correspondentieschaak (oudste partij ter wereld) 1n99
 Corsica 13n59
 Corvisier, A. 181-182
 Cottreau 15n76
 Council of Military Education 353-354, 360
 Couperus, L. 389
Counter-insurgency (COIN) 21, 26
Cours de mathématiques, à l'usage de l'artillerie, du génie, de la marine et de la haute géometrie 9n4
 Coussemaker, C.-E.-H. de 138
 Cramer, A.F. 223
 Cramer von Baumgarten, W. 41
 Cremer, J.J. 358
 Creveld, M. van 21, 28, 42, 46
 Crul, F.Th.A., 1e luitenant 80
 CPUVOS, zie: Centraal Publicatie Voorzienings Systeem Defensie
 Cuel, J. 323
 Culturele genootschappen 54, 1n7
 Cuper van Holthuysen, Dr. F. 113
 Curaçao 341, 352, 12n4
 Cusa, N. van 32
 Daehne, P.A. von 279-280, 282
Dagelijksch Handboek voor de Onderofficieren en Soldaten, Het (1806) zie: Manuel Journalier des sous-officiers et soldats 308, 310
Dageraad, De 362
Daily Graphic, The 386
 Dam, W.A. van 283-285
 Damarzit de Sahuguet d'Espagnac, Jean Baptiste Joseph 7n44
 Danzig 39
 De Laet, J.A. 332
De re militari 17, 34, 84, 1n24
 Defensiebibliotheken 16n2
 Defensiepolitiek 265, 268
 Deiman, J.D. 310
 Deken, A. 50, 224, 9n27
 Delft 21, 23, 41-42, 59, 87, 92, 112, 124, 173, 230, 235, 246, 258-259, 298, 340, 342-343, 361-362, 2n192, 5n17

- Deli 352
 Delprat, I.P. 116, 119, 185, 258-259, 338
 Democratisering van het boek/militair onderwijs
   in het leger 19, 236, 360, 398
 Den Bosch 168, 170, 175, 190, 282, 287, 340, 343,
   389, 5117, 15197
 Den Haag 18, 20, 23, 27, 35-37, 44, 56, 61, 74-77, 82,
   87, 90-92, 95-96, 99, 101, 107-108, 111-112, 114,
   116-118, 120-121, 123, 130-131, 133-136, 141-144, 159,
   162, 164-165, 167-170, 173-174, 177, 179, 182, 191,
   194, 198, 203, 207-212, 218-220, 222-224, 226-
   228, 230-235, 237-243, 246, 250, 259-261, 264,
   266, 281, 297, 302-304, 306-307, 313-314, 317-319,
   321, 330, 340-343, 346-347, 355, 359, 364-365,
   378, 380-382, 384, 395, 1n3, 3n23, 8i, 4n51, 5n17,
   9n31, 93, 135, 10n55, 66, 69-73, 12n3, 13n92, 96, 97,
   14n5, 40, 43-44, 50-52, 15n50
 Den Helder 20, 23, 82, 124, 340, 343
 Denemarken 138, 149
 Departement Nederraas 230
 Departement van de Algemene Secretaris van
   Staat 10n32
 Departement van Defensie, Den Haag 2n4
 Departement van Defensie, Batavia 2n226
 Departement van den Grootmeester der
   Artillerie, Den Haag 88, 97-100, 153, 209, 341,
   394, 4n29, 8n50, 14n43
 Departement van Oorlog 347, 2n228, 10n32, 15n32
 Departement van Marine 2n228
 Depot van kaarten, plans, modellen van de
   Marine 122
 Depot van Oorlog, Den Haag 88, 94-96,
   2n92, 94, 7-98
 Dépôt-Général de la Guerre, Parijs 94, 96
 Dépôt-Général de la Marine Service des Vaisseaux
   de l'Empereur 122
 Derde Golfoorlog, zie: Irakoorlog
 Dertigjarige Oorlog 149
 Detaille, É. 15n74
 Deventer 115, 297, 340, 343-345, 348, 350
Devis instructif des travaux de construction dépendans
du service du génie en France, ... (1817) 10n10
 Dewasme-Plentinx 229
 Deyster, H. I van der 173
 Deyster, H. II van der 173
 Diatz von Vivano, A.G., kapitein-luitenant 234-235
 Dickens 354
 Didot 101
 Diederichs, Gebr. 284
 Dienst der Domeinen 86, 207
 Dienstplicht 19, 193, 245-246, 271-272, 275, 278-
   288, 315, 356, 366-368, 399, 10n1
 Dienstplicht Pruisen 7n24
 Dieterici, W.J. 222
 Directeur der Militaire Plans van Kaarten van het
   Comité te Lande 95
 Directie der Marine te Willemsoord 124
 Director-General of Military Education 353
Dime novels 1n29
 Djokjakarta 351-352, 359
 Doe wel en zie niet om (zie ook: *Fay ce que doy,*
   advienne que pourra) 327, 13n67
 Doesburg 341, 343
 Doisy, kapitein 347
 Donaldson, A. 200
 Dongelmans, Dr. B.P.M. 23-24
 Doorman, J.D. 44
 Doorman en Comp. 247
 Doorman, De Erven 297
 Dordrecht 82, 230, 250, 305, 340, 388
 Douglas, R. 175, 190
 Durand, F., kapitein 355
 Drabbe, L.H.A. 362
 Dragonders 41
 Dresden 59, 194-195, 199, 374
 Driedeling in militaire studies 35
 Drieux, J. 198
 Druifvensteyn, kapitein der artillerie 304
 Drukkerij Russisch Artillerie Kadettencorps, zie:
   Artillerie Kadettencorps, Drukkerij Russisch
 Du Mont, J., baron de Carels-Croon 115
 Du Pont, W. baron, luitenant-generaal 98-99
 Duc of Cumberland, molen de 204
 Ducroissi, J.B.C.R. 328
 Dufart, F. 294
 Duffel 134
 Dufour, J.E. 5n17
 Duindam, Prof. dr. J. 24
 Duits (taal) 30, 39, 100, 106, 137-140, 152-153, 164,
   168, 200, 207-209, 254, 258, 276, 278-279, 282,
   297, 299, 305, 308, 325, 327
 Duitse bezetter 70, 74-75, 77-82, 125, 268
 Duitse leger 193, 235
 Duitse legerleiding 75, 80
 Duitse troepen in Nederlandse dienst 168
 Duitsland 31, 32, 39, 42-44, 49, 58, 62, 82, 84, 106,
   168, 222, 313, 360, 374, 395-396, 1n29, 76, 99, 14n9
 Dumain, J., Librairie Militaire 200
 Dumoulin, C.D. 104, 215, 2n138
 Duren, Gebroeders van 5n17
 Duren, J. I van 198
 Duren, Wed. van 5n17
 Duyck, A., Advocaat-fiscaal van de Raad van
   State 15n32
 Duyn, P.W. baron van der 176
 École polytechnique 293, 309
 École Royale de cavalerie de Saumur 367
 Edict van Nantes 104
 Edinburg 200
 Eerste beschrijving van der Nederlandse artillerie,
   zie: *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de*
   generale regelen der fortificatie, de artillerie munition,
   ... (1624)

- Eerste gedrukte militaire boek, zie: Valturio
 Eerste gedrukte militaire werken 30
 Eerste gedrukte Nederlandse militaire reglement,
 zie: *Poincten en de artuculen ...*
 Eerste militaire tijdschrift in Europa, zie:
*Kriegsbibliothek oder gesammelte Beiträge zur
 Kriegswissenschaft*
 Eerste Nederlandse Infanterie-exercitieboek, zie:
*Wapenhandelinge van roers mvsquetten ende spies-
 sen ...*
 Eerste Nederlandse militaire periodiek, zie:
Magazyn van militaire wetenschappen
 Eerste Nederlandse militaire vakbibliotheek, zie:
 Genie- en Schermeschool Leiden
 Eerste officiële Nederlandse guerillahandboek 20
 Eerste Stadhoudelijke binderij, Den Haag 177-178
 Eerste Stadhoudersloze Tijdperk 174
 Eerste Wereldoorlog 268
 Effen, J.L. van 5n17
 Egerton, J. 222
 Egerton, T. 222
 Egmond & Heuvelink, Van 385
Eigen Haard 368, 377-378, 386
 Eikholt, gebroeders 204
 Eisenstein, E. 46
 Elout, Mr. C.T. 2n228
 Elrich, D. 156, 157, 4n21
 Elsevier, Uitgevers-Maatschappij 15n16
Elseviers geïllustreerd maandschrift 368, 377, 386
 Elzevier, A. I 134
 Elzevier, B. 134
 Emmen 269
 Empirestijl 294, 319, 327, 13n55
 Emrik & Binger 334, 385
Encyclographie des sciences médicales 310
 Engeland 31, 33, 219, 332, 1n29, 9n38, 50
 Engels (taal) 30, 147, 153, 157, 200, 301, 327, 390
*Het Engelsche Witboek. Briefwisseling tusschen Zijner
 Majesteits Regeering in het Vereenigd Koninkrijk en
 de Duitsche Regeering augustus 1939 (1939)* 81
 Eps, Van, Kapitein (Vlissingen) 12n22
 Erasmus 38
 Erfurth 84
 Ernst Casimir, graaf van Nassau 154
 Errard, J. 141
 Erskine, W. 219
 Es, N.J.A.P.H. van 20, 296, 366, 376-379, 15n47, 56
 Essen 109
Esprit de corps 19, 60, 101, 283, 346, 365
 Esveldt-Holtrop, J.S. van 321, 9n105
Etiquette du Palais Royal (1806, 1807) 9n105
 Eugenius van Savoye 183
 Europa 31-33, 39, 47, 106, 154, 183, 209, 221-222,
 234, 352, 391, 395-398
 Ewings, C. 266
 Ex libris 49, 59-60, 65, 76, 79, 85, 103, 109, 399,
 2n164
 Exercitie (Infanterie) 165, 171, 240, 398, 1n101, 106
 Eyk, Drs. J.W.A. van 85
 Faesch, G.R., ingenieur-majoor 200
 Faliède Bagijnkerk, Leiden 56
 Fawcett, sir W. 200
Fay ce que doy, advienne que pourra (zie: Doe wel en
 zie niet om) 13n67
 Ferleman, luitenant 308
 Ferrara 32
 Feuquières 106
 Filologie 38
 Flament, C.S. 320-321
 Flemming, J.F. von 58
 Florence 32, 194, 331-332, 13n55
 Fokke, J. 322
 Foligno 32
 Fontaine 319
 Fontaine Verwey- le Grand, mevrouw Isa de la 24
 Fontainebleau 239
 Fontenay, L.H. de 227
 Formey, J.-H.-S. 58
 Forstner van Dambenoy, H.F.C. baron 125
 Fort Crevecoeur Den Bosch 170, 175
 Fort van Ham, Picardië 332
 Fort Willem I 352, 4n59
 Fortencommissie 361
 Fouquet, L.M., comte de Gisors 223
 Fourdrinier, P. 157-158
 Fourmois, T. 229
 Franeker 43
 Frankfurt 58, 61, 138, 152, 156-157, 198, 5n17
 Frankrijk 31-33, 42, 59, 92, 103, 104, 106, 111, 126,
 152, 183, 219-220, 233, 240, 293, 295, 309, 319,
 330-332, 354, 362, 365, 367, 395-396, 1n76, 4n23,
 15n74
 Frans (taal) 30, 39, 106, 132, 134, 137-138, 152-153,
 154-155, 161, 181, 200, 208-209, 223, 258, 325, 327,
 330-331, 395-396
 Frans Halsmuseum 82
 Frans-Duitse oorlog 355
 Franse Ardennen 4n30
 Franse aanvallen op de Nederlandse Republiek
 1745-1748 175
 Franse inval in de Nederlandse Republiek in 1793
 174
 Franse leger 36, 183, 355, 9n38
 Franse literatuur 301
 Franse Keizerrijk 74, 96, 122, 226-227, 230, 304, 318
 Franssen, M. 81
 Franstalige boeken uitgegeven in de Nederlandse
 Republiek 106, 154, 7n28
 Frederik de Grote 43, 63, 91, 181, 193, 197-198, 200,
 257
 Frederik Hendrik 37, 117, 137, 142-143, 149, 155, 174,
 287, 326, 9n112
 Frederik Maurits van Hallbibliotheek K1M 81

- Frederik Muller Fonds 24
 Frederik I 91, 193
 Frederikkazerne, Den Haag 86, 234
 Frederikstraat, Den Haag 234
 Frégier, A.F. 160
 Fremery, G. de, luitenant ter zee 2e klasse 260
 Friedrich August I, keurvorst van Saksen 183-184, 194, 195
 Friese, H. 155-156
 Friesen, Von, adellijke bibliotheek in Rötha 195
 Friesen, A.H. Graf von 195
 Friesland 43, 155
 Frontinus, S.J. 29, 46
 Fruman, S. 53
 Fundatie van Renswoude Den Haag 9n93
 Fursten, P. 40

 Gallië 29
 Gaillard, J. I 212, 5n17
 Gallica bibliothèque numérique, Bibliothèque nationale de France 7n8
 Gambad 112
 García de la Huerta, V.A. 59
 Garde d'Honneur 313
 Garde Lodewijk Napoleon 13n13
 Garde du Corps Lodewijk XIV 104
 Garnier, A. 319
 Garnizoensbibliotheken 339, 341-342, 344, 351-355, 363, 393, 4n29
 Garnizoenscompagnieën 14n5, 40, 14n51
 Garnizoenssteden 303, 341-342, 12n63
 Gartman 5n17
 Gatterer, J.C. 305
 Gaudi, F.W. von 60
 Gaulle, Ch. de 81
 Gebedenboek 53, 360
 Gecommitteerde Raden 211, 3n83
 Gedeputeerden te velde 131
 Geerlings 377
 Geertruidenberg 341-342
 Geheel gegraveerde boeken 163
 Geïllustreerde boeken (zie ook: geheel gegraveerde boeken) 48, 127, 151, 163, 166, 168, 198, 397, 1n2
 Geïllustreerde technische handschriften 1n43
 Geïntegreerde Taalbank, De 3n30
 Geissler, C.F. von 100, 134, 160, 2n128
 Geisweit van der Netten, C.A. 63, 6, 112-113, 237-238, 240-241, 257-258, 262, 266, 326, 335, 395, 1n61, 13n62
 Geldbrug, Utrecht 214
 Gelder, J. de 257, 395, 1n3
 Gele Rijders 376, 378, 15n52
 Geleerdengenootschappen 43
 Gelinck, H. 100, 2n126
 Gemeentearchief Rotterdam 2n49, 8n5, 9-10, 12
 Gemeinsamer Verbundkatalog 3n38
 Gemengde divisies en legerkorpsen (van Maurice de Saxe) 193
 Gendarmerie 311
 Gendebien, F. 11n14
 Generale staf 44, 86, 97, 215, 263, 339, 356
 Generale-stafgeschiedenis 262, 367
 Generaliteits Rekenkamer 122
 Genfleisch, J. zie Gutenberg
 Genibelly, F. 140
 Genie 18, 39-40, 54, 69, 72, 96, 115-116, 118, 209, 214-215, 235, 240, 254, 308, 311, 339, 347, 2n181, 8n82, 9n134, 14n13, 43
 Geniemuseum, Vught 23, 115, 2n183
 Genie- en schermeschool Leiden 17, 54, 55-56, 117, 393, 1n11
 Gent 282-284
 Genty 293
 Gereformeerde Kerk 275
 Geografie, zie: aardrijkskunde
 Georg Dell LTD 269
 Geschiedenis 105, 125, 223, 240, 254, 317-318, 326, 331, 335, 345, 349, 365-367
 Geschut 132, 140, 142, 144, 3n30
 Geschutgieterij Den Haag 76, 108, 144, 3n81, 9n93
 Getijdenboeken 92
 Geuss, J.M. 59, 134, 161
 Gevangenpoort, Den Haag 141
 Gheyn, J. de 18, 39, 40, 131, 140, 142, 144-145, 3n87
 Giessen 43, 59, 211
 Gijn, S. van 388, 15n94
 Gilde, C.J. de 107
 Gillot, C.L. 308
 Girard, A. 132
 Gisius Nanning, F.P., luitenant-ingenieur 258
Godvruchtige krijgsman 276
 Goethe 313, 331
 Google boeken 7n8
 Goor, J.W. van 100
 Gorinchem 297, 298, 341, 343, 359, 10n10
 Gosse, P. 18, 7n43
 Gosse junior, P. 182, 194, 195, 197-199, 219
 Gosse, P.F. 230
 Gouda 82, 340, 342
 Gouden Eeuw 147
 Graaf, B. de, Nieuwkoop 1n130
 Graaf, Drs. J. de 23
 Gradman, luitenant-kolonel 304-305
 Grado, De 65
 Graf, A. 197
 Grafische industrie 49
 Grant 354
 Grave 132, 341, 343
 Graveren 147
's Gravenhaagsche/'s Gravenhaegsche Courant 219, 223
's-Gravenhage, zie: Den Haag
 Graz 331
 Grewenitz, M. de 149
 Grieks, 326
 Gröben, G.D. von der 43

- Groningen 43, 117, 132, 138, 141, 155, 230, 235, 240, 248, 340, 343, 389
- Groos, O. 268
- Groot, A.J.M., 1e luitenant
- Groot, De (Imprimeur et libraire de l'École Royale d'Artillerie et de Génie) 246, 10n10
- Groot en Zoon, Wed. G. de 5n17
- Groot-Brittannië 76, 106, 126, 176, 353, 355-357, 363, 1n76
- Grote Kerk, Den Haag 224
- Gruber, I.D. 49
- Guerillahandboek 20
- Guicciardini, F. 32
- Guicciardini, L. 141
- Gunkel, luitenant-generaal 14n13
- Gustaaf II Adolf 149
- Gutenberg 31, 32
- Gutenbergbijbel 31
- Gutteling, H.C. 162, 165-167, 169-170, 191, 209-210, 5n15, 17, 28, 8n44
- Haag, T.P.C. 189
- Haags Gemeentearchief 120, 2n216, 9n19
- Haags Gemeentemuseum 82
- Haagsche Courant* 12n48
- Haar, E. ter 297
- Haarlem 43, 230, 280, 297, 310, 340, 342, 361, 373-374, 15n35, 39-42
- Haarlemmerhout 318
- Haas, H. de 13n64
- Habsburgers 152
- Haffner, Dr. T. 7n38
- Hale, J.R. 31
- Halve Brigade, Eerste, 3^e Bataljon 9n86
- Handboek tot opleiding en beschaving van verstand en zeden, voor aankomende officieren. Eene keurzameling* (1829) 273
- Handboek voor den soldaat* (1933, 1940) 255-256, 269, 367, 395
- Handleiding tot den burger wapenhandel voor de Bataafsche gewapende burgermagt ...* (1796) 224
- Handschriften 92, 177, 187, 191, 215, 330, 6n33
- Handschriftelijke militaire literatuur 28, 34, 92, 94, 171-172, 187, 191, 215, 1n24, 43
- Hanenwinckel, S. 273-274, 278, 11n9
- 't Harde 23, 113
- Harderwijk 343
- Harremaker, L. 125
- Harreveld, E. van 5n17
- Hartmans, C.A. 79, 85
- Harvard 201
- Hasselt, G. van 102
- Hasselt, W.B. van 60
- Haug, Mr. C.F.L. 240
- Haut Vivarais (Departement de l'Ardèche, Frankrijk) 104
- Haze (Bomme), De, luitenant 314
- Heel, Drs. J. van 13n98
- Heemskerk 81-82
- Heijting, Dr. W. 1n1
- Heidelberg, C. van 8n31
- Heijnsius 228
- Heilige Land 31
- Heilige Roomse Rijk 33, 175
- Helder, W. 87
- Hellebaardiers 234
- Hellevoetsluis 124, 340, 343
- Hellingwerf, P. 138
- Hendricksz, A. 35, 37
- Hendrik II 29
- Hendrik III, graaf van Nassau-Dillenburg 118
- Henegouwen 175, 390
- Hengelo 15n1
- Hengst, J. den 230
- Hennert, J.F. 18, 62, 63
- Hermesen, C.L., majoor 348
- Heroïseren 25
- Hérouville de Claye, A.R. comte d' 198
- 's-Hertogenbosch, zie: Den Bosch
- Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel 134
- Hesz 112
- Heusden, Dr. A.A. van 119
- Heutsz, J.B. van 264-265
- Hexham, H. 136
- Hey, J. van der 263, 274
- Hicken, J.A., kolonel-kwartiermeester 315
- Hildebrand 371
- Hilversum 1n1
- Historisch boekbezit van Defensie 16n2
- Historisch Museum van het Korps Rijdende Artillerie 376, 378
- Historische letterkunde 50
- Hochstetten 112
- Hoechst 82
- Hoefer, F.A. 20, 77, 83, 84, 328, 1m15, 2n40, 13n80, 15n84
- Hoen, P. 't 315
- Hof-wetboek 9n105
- Hofboekhandelaar 9n105
- Hoftijzer, P. 4n43
- Hogendorp, D. van 240
- Hogendorp, G.K. van 243
- Hogere Burgerschool (HBS) op het terrein van de KMA 80
- Hogere Krijgsschool (zie ook: bibliotheek Hogere Krijgsschool) 20, 88, 107-109, 341-342, 355
- Hogere Marine Krijgsschool 124
- Hohrath, D. 58
- Holland 207, 238, 9n50
- Hollandse Garde, zie: Regiment Hollandse Garde te Voet
- Hollandsche Illustratie, De* 359
- Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, Haarlem 43

- Holtrop, J. 305
Holtrop, W. In103
Hondius, H. 18, 100, 130-137, 140-145, 203, 395, 400, 3n12, 68, 81, 85
Hondt, P. de 91-92
Honselersdijk 239, 240, 242-243, 292
Hoof, J.P.C.M. van 2n184
Hoofdcursus, Kampen 343
Hoofddirectie van de Maze 122
Hoofddirectie van de Schelde 124
Hooff, P.S.R. van 95, 2n96
Hooff, P.C. 101
Hoogendoorn, K. In130
Hoop, A. van der 258
Hoop, mr. J.C. van der 2n228
Hoorn 340, 343
Hooyer, G.B., overste b.d. 265
Horrix 321
Hortense 319, 13n11, 13n58
Hotel Impériale des Invalides, Parijs 126
Houten, M.C. van 76-79, 84-85
Hoyneck van Papendrecht, J. 68, 292, 365, 377, 379, 382-383, 386, 389, 15n16, 76
Hubertsburger Vrede 43
Hübner, J. 53
Hugenoten 103
Huis aan den Boschkant, Den Haag 226
Huis ten Bosch 107, 319, 13n22
Huis van Brecht, Breda 21, 121
Hulst 149, 155
Hulst, N. van der 328
Humanisme 28, 55
Humbert, J. 290
Huygens, C. 31, 142-142, 3n68
Huygens, F.L. 95
Huygens, Familie 143
Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag 2n179
Huyser, C.J. de 210
Hydrografie 123
Hydraulica 147, 235
Hydrostatica 235
- Ilari, V. In32
Illustere scholen 56
Immerzeel, J. 230
Immerzeel en Comp., Den Haag 44-45
Indisch militair tijdschrift 351
Infanterie 40-41, 98, 164, 170, 176, 180, 211, 238, 241, 247, 254, 259, 282, 301, 308, 336, 337-339, 342, 359, In101, 106
Infanterie-officier, zoo als hy behoort te zyn, ..., De 297
Ingenieurs van Waterstaat 116-118
Inlijvingsperiode 304, 329-330
Inrichting tot het uitgeven van Boekwerken voor het Leger 20, 74, 253, 256, 269
Inrichting Uitgeven van Boekwerken voor het Leger (IUB) 20, 269, 270
- Inspectie Kunstbescherming 81
Inspectie over het Militair Onderwijs 339
Institut de France 219
Instituut Defensie Leergangen, Rijkswijk 23, 109
Instituut van de Koninklijke Kwekelingen, Den Haag 241-243, 245, 293
Instituut voor Maritieme Historie (IMH) van de Koninklijke Marine, Den Haag 110, 121, 124
Instituut voor Militaire Geschiedenis (IMG) van de Koninklijke Landmacht, Den Haag 121
Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam 2n232
Instructiebataljon 100, 245, 286, 343, 358, 360, 15n58
Instructie voor de gemeene officieren van den train der artillerie (1599) 137
Instructie voor de generaals, kommanderende groote militaire afdeelingen (1815) 249
Instructie voor den archivist of chartermeester van het Archief van Oorlog (1815) 345-346
Instructie voor den commandant van Den Haag, en Reglement op den Guarnisoens-Dienst van de Armee, in dienst der Bataafsche Republiek, ... (1802) 305
Instructie voor den meester-generaal van de artillerie of geschut (1599) 137
Instructies 35, 56, 137, 231-232, 237, 249-250, 252, 268, 304-305, 345-346, 395, In48, 14n39
Instrumenten 124, 144, 236, 240, 243, 337, 339, 347-349, 3n35, 9n93
Instrumenten en modellen Fundatie van Renswoude Den Haag 9n93
Intekenlijsten 42, 54, 166, 263, 277, 312
Interbellum 268
Internetcafé 30
Inundatie 208
Irakoorlog 30
Israels, I. 366
Isings, J.H. 389
Isselburg, P. von 40
Italië 30, 32-34, 36, 39, 106, 331, 392, 396, 400, In2, 32, 13n95
Italiaans 30-31, 327, 330, 392, 13n59
Italiaanse militaire auteurs In32
Italiaanse militaire literatuur 30-32, 34-36, 57
Italiaanse militaire invloed op Nederland In34
- Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 50
Jaarboeken der wetenschappen en kunsten in het Koninkrijk Holland 228
Jaarboekje voor het Koninklijk Leger der Nederlanden (1830-1967) 10n10
Jacobs, J.R. 387-388
Jacquinot de Presle, C. 367
Jagen 39
Jähns, M. 134, 157, 193-195
Jamaica 354
James 354
Jan VI van Nassau-Dillenburg, Jan de Oude 39
Jan Kazimierz 150

- Janssonius, J. 81, 134, 147-149, 151-152, 154-157, 4n1,17,19
- Japan 75
- Java 313, 338, 2n228, 14n59
- Java-oorlog (1825-1830) 2n228
- Johann VIII der Mittlere Graf von Nassau-Siegen 18, 39, 56
- Johann Ernst van Nassau-Siegen 39
- Jombert, Ch.-A., imprimeur-libraire du Roi pour l'artillerie et le génie 220-221, 9n6,7
- Jombert, C. 220
- Jombert, C.A. 220
- Jombert, J. I 9n7
- Jomini, H.A. de 19, 119
- Josi, C. 93
- Journal d'Adrichem* 243
- Journal des sciences militaires* 310
- Journal des sciences militaires des Armées de terre et de mer* 355
- Journal militaire* 221
- Journal militaire* 301, 307, 9n68,107, 12n2
- Jozef II van Oostenrijk 176
- Julius Caesar 29
- Jurriaanse-Stichting, J.E. 24
- Kaap de Goede Hoop 8n79
- Kaarten 116, 122, 165, 236, 339, 347-348, 351
- Kaartencollectie Archief van Oorlog 2n110
- Kalf, Dr. J. 82
- Kamp Teteringen 389
- Kampen 245, 343, 358
- Kaltenborn, R.W. von
- Kamphuis, Drs. P.H. 7n72
- Kanonproeven 9n93
- Kantinebibliotheken (in militaire kantines) 19, 74, 81, 344-345, 357-363, 393, 2n30
- Kantonreglement 7n24
- Kantonsystem 7n24
- Kapiteins, zie: Legerkapiteins als boekenkopers
- Karel VIII 32-33
- Karel de Kale 29
- Kaser, D. 360
- Kassel 39
- Kasteel van Breda 116, 118, 2n198
- Kasteel De Doorwerth 20, 77-79, 82-83, 2n4
- Katholieke Illustratie*, De 359
- Kazerne-Toestanden. Resultaat van de circulaire der A.M.P.V., waarvan de beantwoording door de militaire autoriteiten werd verboden (circa 1901)* 362
- Keblosek, M. 2n216
- Keizerlijke Militaire School te Fontainebleau 239
- Keizerstraat Breda 14n99
- Kempees, J.C.J., overste 360
- Kennis is macht, Tijdschrift voor de kennis van den tegenwoordigen tijd* 359
- Keppel Hesselink, H. 80
- Kepper 15n16
- Kern, J.D. 53
- Kesman, J.H. 267, 10n73
- Keulen 31
- Keuvelaarsburg, Utrecht 214
- Keurhannoveriaanse leger 63
- Kevenhuller 223
- Kiel, C. 102
- Kielstra, E.B. 263, 313
- Kinderboeken 298
- Kinderboeken voor uitgezonden Nederlandse militairen 1n1
- Kinderdijk 204
- Kindergedichten 1n99
- Kinderen in het Nederlandse leger 247, 9n135
- Kinderen van militairen 278, 315, 1n1
- Kinsbergen, J.H. van, luitenant-admiraal 123, 214, 2n232
- Klantenboeken 302-303, 308
- Klassieke krijgskundige boeken 29, 31, 38, 392
- Kleef 222
- Kleef, P. van 108, 1n51, 2n161
- Kleurenillustraties 93, 101, 113, 115, 117, 171-173, 188, 198-199, 376, 379, 381, 7n56, 15n76
- Klinkenberg, D. 43
- Klinkert, Prof. dr. W. 24
- Kloosterkazerne, Breda 358, 361
- Kloosterkerk, Den Haag 143-144, 224
- Knapp, H. 84
- Kneuterdijk, Den Haag 243, 9n135
- Knock, A.J. 8n79
- Knox, H. 200-201
- Koch, Mr. F.C. 84, 2n50
- Koekkoek, H.W. 78
- Koeman's atlantes Neerlandici* 2n196
- Kolff en Co, G. 264-265
- Kolonel-directeur van 's Lands Fortificatiën 104, 153, 215
- Koloniaal Werfdepot, Harderwijk 343
- Koloniale oorlogvoering 26
- Kompas 27
- Koning, J. 263
- König, J.C. 57
- Königliche öffentliche Bibliothek zu Dresden 194
- Koninklijk Huis 21, 107, 118, 326
- Koninklijk Huisarchief, Den Haag (zie ook: Bibliotheek Koninklijk Huisarchief, Den Haag) 23,13n27, 56, 60, 66, 68, 70-72, 82, 87, 90, 93, 106-107, 298, 317, 330, 377
- Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten, Amsterdam 318-319
- Koninklijk Instituut voor de Marine, Den Helder (zie ook: bibliotheek Koninklijk Instituut voor de Marine) 20, 23, 70, 80, 82, 118, 123-125
- Koninklijk Museum, Amsterdam 318
- Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL) 26, 81, 125, 262, 265, 352, 383, 2n226, 14n59
- Koninklijk Tehuis voor Oud-Militairen en Museum Bronbeek, Arnhem 23, 77, 125-127, 186

- Koninklijke Academie voor de Zee- en Landmagt, Breda 124
- Koninklijke Almanak* 237
- Koninklijke Bibliotheek, Den Haag 92-93, 108, 174, 224, 226-227, 237, 318-321, 330, In97, 2n1, 3n23,31, 6n36,42, 13n29,91
- Koninklijke Drukkerij 226
- Koninklijke Landmacht 96, 110, 116
- Koninklijke Marine, zie: Marine
- Koninklijke Militaire Academie, Breda (zie ook: bibliotheek Koninklijke Militaire Academie, Kasteel van Breda) 19, 20, 23, 45, 63, 80, 118-119, 124-245, 253-256, 341, 343, 345, 347, 350, 367, 369, 377, 385, 388, 389, 392, 2n31,138, 10n37, 15n32,84
- Koninklijke Militaire School Honselersdijk 111, 112, 116-117, 237, 239, 243, 245, 292, 9n134-135
- Koninklijke Pruisische Ridderacademie 200
- Koninklijke Staatsdrukkerij 226
- Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap In117
- Koninkrijk Holland (1806-1810) 45, 63, 74, 90, 95-96, 122, 172, 233, 237, 243, 303, 318, 324, 329, 330, 335, In106
- Koninkrijk der Nederlanden 263, 303, 318, 366
- Konijnenbergh, Jacob II 3n37
- Konsé, G. 327, 13n63
- Kopenhagen 59, 161
- Kopijgeld 231, 9n70
- Kopijrecht 132, 142, 267
- Korndörffer, J.P.J.W. 119-120, 2n212
- Kornsche Buchhandlung 43
- Korporaals 18, 42, 236, 302
- Korps Adelborsten 81, 122, 124
- Korps Ingenieurs (1806-1810) 13n13
- Korps Ingenieurs Staatse leger 40, 104-105 2n135
- Korps Ingénieurs, Mineurs en Sappeurs 15n84
- Korps Mariniers 14n13
- Korps Rijdende Artillerie (zie ook: Gele Ridders) 20, 113, 249, 306, 376, 378, 2n129, 15n52
- Korps Torpedisten 343
- Korpsbibliotheken 53-54, 59-64, 75, 109-112, 311-312, 335-339, 340, 342, 346-347, 349, 351, 355-357, 359, 361, 363, 393-394, 399, 3n87, 12n1,10, 14n5,13,43,51, 15n58
- Korpsgeschiedenis 19, 262, 367-368, 15n3
- Korpssscholen 247, 278, 285-286
- Kort onderwijs vant contstapelschap* (1630) 138
- Korte beschrijvinge, ende afbeeldinge van de generale regelen der fortificatie, de artillerie munition, ...* (1624) 18,
- Korte Voorhout, Den Haag 76, 226, 235, 243
- Kossmann, E.F. 132, 134, 2n216, 9n24
- Kota Radja 335, 351
- Krabbé, H.M. 357, 379, 15n16
- Krayenhoff, C.J. 105, 211-213, 8n59
- Krayenhoff, C.R.T. 93, 95-96, 103, 105, 2n92, 8n59
- Krayenhoff, R.T. 105
- Kretschmar, C. van, kapitein 189
- Kretschmar, J. van, luitenant-kolonel 180, 189
- Kribber 5n17
- Kriegerischen Buchhandlung 43
- Kriegsbibliothek oder gesammelte Beiträge zur Kriegswissenschaft* 18, 43
- Kriegsbuch* Reinhard Graf zu Solms 157
- Kriegsmarine 80
- Krijgsgeschiedkundig Archief van de Generale Staf, Den Haag 20, 74, 76, 84, 121, 382, 15n58
- Krijgsgeschiedenis, zie: militaire geschiedenis
- Krijgskunde/krijgswetenschap(pen) 27, 28, 33-35, 46, 116, 135, 149, 210, 254, 268, 308, 349-350, 391, In50, In94,124
- Krijgskundig magazyn* 44-45, 301, 307
- Krijgskunst ter zee 123
- Krijgsschool voor Officiëren, Breda 83
- Krijnen, H. 53
- Krimoorlog (1853-1856) 385
- Kruif, J. de 302
- Kruistocht 31
- Krygscollegie, Drukkerij Russisch 9n5
- Kuijper Hz., J. 248
- Kurzböck 208-209
- Kuypers 3n31,35
- Kweekschool voor de Zeevaart, Amsterdam 124
- La Barre Duparcq, E. de 355
- Lacroix, S.F. 258
- Lafosse, P.E. 113
- Lager-onderwijswet 10n28
- Lahat 352
- Lakenhal, De 82
- Lambaroe (Atjeh) 313
- Lambert & Co., G.R. 352
- Landdrukkersgeslacht Scheltus 18, 164, 218-219, 225-226, 5n9
- Landgoed Amelisweerd 318
- Landsdrukkerij 225, 232, 252-253, 10n32
- Landsdrukkerij, Filiaal, Utrecht 9n105
- 's Landsmagazijn Den Bosch 170, 175
- Lange Houtstraat, Den Haag 95
- Lange Stallen, De, kazerne 358-359, 14n99
- Lange Vijverberg, Den Haag 99
- Langenhuysen, A.P. van 88, 120
- Langerveld, H. 98
- Langeweg, D.J. 166
- Lankhout, koninklijke drukkerij 382
- Lantier, E.F. 301
- Lapis, H. 63
- Last, H.W. 314
- Lat, J. de 115
- Latijn (taal) 134, 137, 152-156, 159-161, 181, 325, 327, 330, 4n32
- Latijnse school Den Haag 165
- Latrille, G. 45, In101

- Lausanne 331
 Lauts, U.G. 358-359
 Lavaux, P. de 43
 Lavauzelle, H.-C., Éditeur militaire 200
 Lawick, H.Ch.G. baron van 80
 Le Jay, L.-L.-E. 197
 Le Moyne Des Essarts, N.-T. 201
 Lebrun, C.-F., hertog van Plaisance (Piacenza) 324
 Leers, Aernout II 4n51
 Leesbibliotheken 127, 302, 308, 311, 315, 344-345, 360-361, 14n93
 Leesboeken 47, 241, 299, 353, 366
 Leescirkels/-kringen 313, 344
 Leescultuur 49
 Leesgenootschap, Onderzoek vermeerderd het Verstand 311
 Leesgezelschap van HH. Off. Van het 12de Bat. Inf. Te Lambaroe (Atjeh) 313
 Leesgezelschap van HH. Officiëren te Banjoe Biroe (Java) 313
 Leesgezelschap van het 3de Depot Bataljon te Malang 313
 Leesgezelschappen 41, 47, 54, 311-313, 357, 363, 1n7, 12n46
 Leeuwarden 82, 115, 154, 297, 308, 314, 340, 343
 Leeuwestein, J.C. 203, 258
 Leeuwenhart, R. 29
 Lefebvre, P. 327, 13n91
 Leger tijdens Bataafse Republiek (1795-1806) 335, 9n86
 Leger tijdens Koninkrijk Holland (1806-1810) 335, 1n106, 13n13
 Leger trekt door Frankrijk, Een (1940) 268
 Legeraalmoezeniers 361
 Legerkapiteins als boekenkopers 302, 307, 311, 315, 1n78
 Legerkoerier 99
 Legermuseum Delft (zie ook: Bibliotheek Legermuseum) 20, 21, 23, 59, 76, 77-78, 81-86, 93, 100, 108, 110, 114-115, 121, 153, 174, 178, 179, 298, 388, 392, 1n131, 138, 39, 2n4, 40, 41, 49, 2n50-53, 65, 76, 4n21, 55, 5n17, 6n12, 28, 39, 43 7n58, 8n50, 11n33, 13n80, 14n118, 15n20, 29, 30, 31, 35, 50, 70, 98 16n2
 Legerorders (zie ook: *Recueil militaire*) 19, 262
 Legerorganisatie vóór 1795 6n6
 Legioenen (van Maurice de Saxe 193
 Leiden 18, 38, 39, 54, 56, 62, 78, 82, 86, 96, 101-111, 117, 134, 135, 173, 226, 230, 248, 250, 314, 328, 340, 343, 380-381, 393, 1n131, 9n129, 15n60, 62, 65-66, 68
 Lier, D. van 314
 Liesveldt, D. van 143
 Leijsius, Jhr. F.L.G., kapitein 81
 Leipzig 4, 57-58, 192, 195-196, 198-200, 309, 313, 1n29, 15n38
 Lelie, A. de 225
 Leman, L.S. 340
 Lenselink, J. 4n21
 Leonardo da Vinci 34
 Leopold Willem van Oostenrijk 152, 154, 4n23
 Letterkunde 102, 127, 240, 254, 325, 394
 Letterzetters 31
 Leven van Joannes Franciscus Philibert in het leger bekend onder den naam van Le Feuillade. Een toonbeeld voor militairen 297
 Levensregel voor den Roomsche Katholieke Militair 297
 Lever 354
 Lezen 18-19, 38, 42, 241, 245-247, 277-278, 299, 309-310, 335, 398-399
 Libraire de sa Majesté 9n05
 Library of Congress, Washington 7n56
 Library United States Military Academy 7n56
 Liddell Hart, B.H. 81
 Liedboeken 222, 361
 Liede, C. van de 387
 Lieftinck, A. 43
 Liegnitz 200
 Lijf-eskadron Regiment Gardes Dragonders 9n79
 Limburg 225
 Lipsius, J. 17, 395, 400, 1n63
 Literatuurbeschouwingen 41
 Lithografie 163, 255-256, 369, 381, 383, 385, 389, 15n76
 Litouwen 41, 147, 151
 Livius 29
 Livorno 317, 332
 Livres françois en tout genre de littérature, très proprement reliés appartenant à la société de Messieurs les Officiers du ci-devant Régiment Suisse et de general major Stokar de Neuforn ... 312
 Lodewijk XIV 104
 Lodewijk xv 183
 Lodewijk Ernst, hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel 175-177, 179-180, 190
 Lodewijk Napoleon 48, 63, 93, 94, 107-108, 111, 224-227, 230, 234, 238, 241-243, 256-257, 294, 304, 306, 316-320, 322, 324-333, 394, 398, 9n105, 13n22, 59, 67, 90
 Loeff, L.B., officier-bibliothecaris 348
 Loen, J.M. von 58
 Logement van Rotterdam 88, 96
 Lokale boekcultuur 47, 233-234
 Lombaerde, P. 49
 Londen 157, 158, 174, 197, 200, 221, 269, 360
 Longman, T. 158
 Looking Backward 362
 Loon, G. van 313
 Lootsman, C. 3n37
 Louis Napoleon Bonaparte 332
 Lucasgilde, Den Haag 142
 Luftkriegsakademie, Berlijn-Gatow 81
 Luftwaffe 75

- Lunéville 311
 Lützen, 149
 Lydius, J. 144, 3n83
Lyst der gepensioneerde officieren (1797) 6n12
Lyste van de nieuw aangestelde officieren (1747) 6n12
 Lyon 194, 294
Lyonnaises 7n34
- Maaskamp, E. 320, 13n26
 Maastricht 18, 60, 62, 104, 106, 165, 176, 204, 213, 311, 337, 340, 343, 369, 5n17
 Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 44
 Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 273, 299, 345, 366
 Machiavelli, N. 32, 35
 Maclean, Collectie 8n30
 Madrid 59
 Magazijn Geschutgieterij Den Haag 9n93
 Magazijn Leermiddelen KMA 74, 80
Magazin für Ingenieur und Artilleristen 43, 59, 160, 211
Magazyn van militaire wetenschappen 18, 44
 Magimel, D.-S., libraire pour l'art militaire, les sciences et les arts, l'artillerie 220-221, 9n11
 Magistraat van Amsterdam 13n20
 Magnenat, W.C. 340
 Mainz 31, 32
 Makkum 100
 Malang 313
 Malatesta, familie 34
 Malatesta, S. 34
 Maliebaan, Utrecht 214
 Man, M.J. de 95-96
 Mannheim 198
 Manoeuvres (infanterie) 1n101, 106
 Mantua 32, 140
Manuel journalier des sous-officiers et soldats of Dagelijksch handboek voor de onderofficieren en soldaten (1806) 19, 238, 308, 310, 395
 Maradan, F. 197
 Marais, H. 197
 Maria Aurora, gravin van Königsmarck 183
 Maria Theresia, keizerin 175
 Marcella, E., majoor der genie 265
 Marechaussees 308
 Marine (zie ook: Koninklijk Instituut voor de Marine) 20, 23, 30, 46, 74-75, 81, 90, 94, 116, 118, 120-125, 213-214, 243, 256, 260, 265-266, 302, 311, 343, 378, 392, 1n138, 2n228, 2n237, 10n63, 14n13
 Marine Hellevoetsluis 124, 343
 Marine School van Scheepsbouw 124
 Marine-Instituut voor de opleiding tot marineofficier 124
Marineblad 46
 Marineliteratuur 30, 2n237
 Marlborough 183
 Marolois, S. 136, 141, 150-151
 Marryat 354
- Marsch-Reglement ten dienste van alle militaire korpsen of detachementen der Armee van de Vereenigde Nederlanden (1832)* 251
 Marseille 123
 Martijn, S.J., luitenant 307
 Martuschewitz, G.A., luitenant-kolonel 235
 Mathematisch-Militärische Gesellschaft, Zürich 60
Les matinées du roi de Prusse 198
 Matthijssen, Fr., kapitein-luitenant ter zee 305
 Maurice, F. 5
 Mauritshuis 82
 Mauvillon, F.W. von 44, 45, 100, 1n99, 2n128
 Mayer, C.F. 163
 Mazarin, J. 57, 392
 Mecenaat 25, 145, 152, 277
 Mechanica 116
 Medemblik 118, 124, 125
 Medici de Oude, C. de' 32
 Medici, G. de' (Giovanni delle Bande Nere) 34
 Medische boeken 50, 83, 163, 310
 Meinert, F. 1n103
 Meinig, J.C. 100, 2n128
 Meer, J. van der 350
 Meerman, J. 226-228, 290, 320-321, 9n49
 Meerman, G. 226
 Meester-generaal van de artillerie 100, 149, 160
 Meestermetselaar 8n4
 Meetkunde 105, 136, 235-236
 Meij, J. van der 85, 87
 Meijssens, J. 135
Mémoire sur l'instruction et sur l'éducation nationale ... 327
 Mendoza, Don F. de, admiraal van Aragon 141
 Mensing, C. 173
 Mérat, P. 355
 Merkus, H. 4, 192, 195-196, 198-199
 Mertens, J.C. 202
 Messelink, P. 1n1
 Metalen kanonnen 43
 Metallurgie 147
 Metelerkamp, 2e luitenant 349
 Meteren, E. van 139-141, 151, 3n44
 Meurs, J. van 152, 4n19
 Meuris, A. 36
 Mézières 4n30
 Middelburg 231, 301, 303, 307, 337, 340, 343
 Middeleeuwen (late) 34, 137, 392, 1n24
 Middelkoop, E. van 1n1
 Mieris, F. van 313
 Mieth, M. 100, 149, 2n128
 Milaan 32, 34, 316, 1n45
 Militair-bibliotheekwezen 19, 45, 56, 64, 73, 335-336, 354-355, 363, 398
 Militair garnizoen Den Haag 9n79, 86, 93
 Militair-historici 33, 47, 49-50, 58, 132, 134, 140-141, 147, 149, 182, 271, 397

- Militair in en buiten de kazerne of wat in dienst valt af- en aan te leeren, voor al voor miliciens, De* 298
- Militair-ingenieurs 17, 39, 40-41, 104-106, 220, 235, 308
- Militair L(ager) O(nderwijs) 19, 245
- Militair onderwijs (zie ook: cavalerieonderwijs, militair onderwijs in de Middeleeuwen) 18, 39-40, 46-48, 53-54, 62-63, 105, 125, 219, 233-234, 239, 245-247, 256-257, 278-279, 310, 344, 347, 350, 353, 391, 393-396, In66, In11, 53, 2n175, 9n113, 129
- Militair onderwijs in de Middeleeuwen 39, In66
- Militair wetboek der Verenigde Nederlanden* 304
- Militair-folkloristische boeken 263, 268, 368
- Militair-geneeskundige boeken 83, 163
- Militair-zedenkundige boeken 280, 285-286, 298, 310, 367
- Militaire administratie vóór 1795 6n6
- Militaire bibliografie 18, 46, 49, 56-58, In30
- Militaire bibliotheken 39, 47, 48, 53, 58, 74, 298, 311, 353, 392, In67, 138, 2n4, 14n9
- Militaire boeken met theorie versus voorbeelden In48
- Militaire boekcultuur 47-50, 53, 391, 399-400
- Militaire geschiedenis 28, 46, 84, 94, 96-97, 100-101, 238, 262, 265, 287, 367-368, 390-391, 399
- Militaire genootschappen 60
- Militaire gids, De* 342, 375, 386-387, 390
- Militaire huishoudelijke school 19, 245, 344
- Militaire instructieboeken en de praktijk In48
- Militaire kantines (zie ook: kantinebibliotheken) 19, 81, 344-345, 357-359, 14n94
- Militaire literatuur Koninklijk Huis bij het Legermuseum, Collectie 93, 106, 298, 326, 330, 11n33
- Militaire professionalisering (in Nederland) 35, 46, 219, 233, 238, 305, 396, In47
- Militaire publicistiek 27, 30, 35-36, 45, 48, 207, 392, 398-400
- Militaire School, Haarlem 361
- Militaire spectator* 19, 45, 76, 339, 358, 375, 387, 15n32
- Militaire stand, De* (1805) 308
- Militaire strategie, zie: Strategie
- Militaire tactiek, zie: Tactiek
- Militaire technologie 46-48, 101, 391, 393-394
- Militaire theorie 28, 35
- Militaire periodieken 18, 19, 42-46, 63, 124, 163, 211, 264, 312, 341-342, 344, 348, 350-353, 358, 361, 368, 385, 390, In101, In117, In119, In120, 12n2
- Militaire traditie 50
- Militaire uitgeverij-boekhandel 39, 48, 219-220, 222-233, 235, 396
- Militaire Verlichting 58-59, In31
- Militaire vrijmetselaarsloges 42
- Militairen en wetenschappelijke genootschappen In94
- Militär-Bibliothek* 63
- Militärische Bildungsbewegung* 58
- Militärische Blätter. Eine Zeitschrift* 45
- The military surgeon* 163
- Military thought* 28
- Millan, J. 221-222, 9n12
- Mineurs 247, 308
- Ministerie van Marine en Koloniën 122
- Ministerie van Defensie (zie ook: Departement van Defensie, Ministerie van Oorlog) 21, 25, 53, 54, 75, 82, 88, 121, 123, 237, 269, 392-393, In131
- Ministerie van Defensie, Polen, Warschau 149
- Ministerie van Koloniën 122, 125, 2n226, 2n228
- Ministerie van Marine 94, 120, 122, 124, 243, 378, 392, In138, 2n228
- Ministerie van Oorlog 19, 20, 44, 86, 88, 93, 96-98, 115, 122, 125, 173, 227, 232, 234, 249, 252-253, 261-262, 266, 268, 270, 276, 280, 282-285, 288, 298-299, 337, 341-343, 351, 359, 393, 400
- Mirabeau, comte de 197
- Missy, J.R. de 115
- Mittler & Sohn, E.S. 222, 9n17
- Mobilisatie 1914 83, 361
- Mock, Jhr. L.J. 113
- Modellen 122, 123, 125, 208, 236, 243, 2n234
- Modellenkamer 123, 125, 2n234
- Modestus 46, In125
- Moelman, J.H. 44
- Moens 279
- Molen, S. van der 27
- Mollerus, mevr. A.C. 227, 9n46
- Mollerus, J.H. 227, 232, 252, 9n73
- Momentfotografie 378
- Monde, N. van der 282
- Monge, C. 100, 2n128
- Monluc, B. 33
- Monnier, D. 194, 9n20
- Montecuccoli, R. de 106, 181, 326
- Moretus, B. II 135
- Mortier, D. du 230, 248, 250, 3n3
- Mortier, Pieter I 4n51
- Moskowschen Almanach* 9n5
- Mourick, R. van. 113
- Mucquardt, C. 221
- Mulder, D. 62
- Mulder, L. 358, 370-375, 15n29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 50
- Mulken, J.J. van 359
- Muller 304
- Muller, luitenant-kolonel 304
- Munitie 144
- Munster en Zoon, H. van 274
- Museum Boymans 82
- Museum Huis van Gijn, Dordrecht 388
- Museum Meermano. Huis van het Boek 23, 82, 226, 9n33, 48, 108, 10n55, 66, 69-73, 13n92, 96-98
- Muziek 39, 108, 165, 325, 330, 13n90

- Naam en ranglijst der officieren van de schutterijen in het Koninkrijk der Nederlanden* (1839) 310
Naam-Register der Officieren van de Koninklijke Hollandsche Armee 246, 301, 307
 Naamindex op de stamboeken, conductielijsten, rangeer- en recruitelijsten van het Staatse leger 6n5
 Naamindexen op de commissieboeken van de Raad van State over de periode 1586-1792 5n7
Naamlijst van boeken en kaarten, gedrukt voor rekening van de Koninklijke Militaire Academie, ... (1880) 253
 Naarden 342
 Nachtwacht 81
Naem Register Militair 94, 174, 178-179
Naem-register van de officieren; ... (1725) 173
 Napels 32
 Napoleon 111, 181, 200, 227, 243, 303, 310, 313, 317-318, 322, 326, 13n55,58
 Napoleon III 308
 Napoleon Louis Bonaparte 323
 Napoleontische tijd 336, 365, 395
 Nassau-Siegen, Johann VIII der Mittlere Graf von, zie Johann VIII der Mittlere Graf von Nassau-Siegen
 Nat, W.H. van der 380-382, 15n60-66,68
 Nationaal Archief 171, 2n92,94,97-98,105,108,110, 6n5,7, 9n32,71,73-74,106, 10n25-27,30-31,33, 35-36, 11n19,20,30-41,43, 15n32,58,84
 Nationale Bibliotheek, Den Haag, zie: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
 Nationale Conventie, Frankrijk 92
 Nationale Militie 113, 272
 Nationale Vergadering 225, 275
 Natuurkunde 101, 116, 235, 254, 350
 Natuur- en scheikundige proeven 9n93
 Naudé, G. 18, 56-57, 392
 Nederduits hervormden 207
 Nederlanden 17, 32, 37-38, 392, 400
 Nederlands (taal) 30, 39, 45, 56, 106, 132, 134, 140, 164, 223, 301, 325, 327, 330, 331, 333
 Nederlands Artilleriemuseum, 't Harde 23, 113, 144
 Nederlands Cavaleriemuseum, Amersfoort 23, 110, 113
 Nederlands-Indië 26, 118, 120, 125, 127, 259, 262, 338, 341, 351, 363, 2n226
 Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag 23, 121, 1n138, 2n184, 15n58
 Nederlandsch Artillerie-Museum 83
 Nederlandsch Bijbelgenootschap 361
Nederlandsche Jaerboeken, ... 207
Nederlandsche Spectator 373, 375
Nederlandsche Staatscourant 284
 Nederlandse art-nouveaustijl 20, 379
 Nederlandse Centrale Catalogus 12n48
 Nederlandse Defensie Academie, Breda 23
 Nederlandse literatuurgeschiedenis 9n46
 Nederlandse krijgsmacht 25
 Nederlandse Opstand 36, 37, 139
 Nederlandse Republiek 4, 39, 48, 53, 54, 62-63, 104, 106, 131, 138, 147, 149-150, 152, 164, 176, 181, 183, 203, 228, 230, 304, 395-396, 4n23
 Nederlandse strijdmacht in Indië (1816-1830) 26
Neêrlands leger (1877-1899) 262
 Nerbach 113
 Netscher, C. 143
Neue Militärische Blätter 356, 360
 Neurenberg 40
 New York 25, 7n56
 New York Public Library, New York 7n56
 Newport 269
 Newton, I. 158
 Neyhoff, J. 5n17
 Ngawi 352
 Nice 15n29-31,35-37
 Nicolaas II, tsaar 215
 Nicolai, F.F. von 59
 Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen 7n44
 Nielson Brinck, T. 112, 114
 Nieulandt, B.C. 135
Nieuw leerboekje ten gebruike der schoolkompagnie (1824) 282
Nieuwe groote Kaart van ons land, De 304
Nieuwe Rotterdamsche Courant 358
 Nieuwe Uitleg, Den Haag 76, 108
Nieuwe const van het bossenschieten (1601) 137-138, 3n34
Nieuwe Instructie op den Garnisoensdienst (1814) 231
Nieuwe Nederlandsche jaerboeken ... 208
 Nieuwenhuis, P.B. 369-370, 389
Nieuwjaars geschenke voor kinderen, Een (1807) 315
 Nieuwpoort 141, 145, 174
 Nieuwskaarten 137, 145
 Nijgh, H. 266
 Nijhoff, M. 119
 Nijmegen 340, 343, 5n17, 15n58
 Nimrod, S., hertog van Württemberg, Teck und Oels 114
 Nimwegen, Dr. O. van 24, 2n125, 7n26
 Nitsch, P.F.A. 301
 Noizet, P. 154
 Noman, J. 251, 10n29
 Noman en Zoon, J. 368
 Noot, P., kapitein-ingenieur 313
 Nowak, T. 149
 Non-conventionele oorlogvoering 26
 Noord-Brabant 224, 230, 238
 Noord-Holland 82
 Noordeinde, Den Haag 91
 Noorduyn, Firma, Gorinchem 10n10
 Norfolk (Verenigde Staten) 7n72
 Nourse, J. 200, 7n63
Nouvelle manière de fortifier les places, ... 101
 Nummervervisseling 272, 11n52

- Oberkommando des Heeres* 80
 Obreen, J.M. 122-123
Observations & experiences sur l'artillerie (1776) 43
 Ochakov 215
 Octrooien 132
 Oebischelwitz, L.W.F. von 306
 Oefeningen 11n52
 Offerhaus, luitenant-kolonel ingenieur 14n13
 Officieren 18, 19, 26, 29, 38-43, 45, 58, 60, 68, 72,
     102, 103-104, 106, 116, 124, 160-161, 164, 166, 169,
     174, 234, 254, 261-262, 264-265, 277, 282, 284,
     291, 302, 305, 308, 310-313, 315, 336-339, 342-344,
     349, 353, 355-356, 358, 375, 385, 390, 393, 9n93
 Officiers Bibliotheek 4^e Regiment Dragonders 113
 Officiersboekjes 18, 173-174, 238, 6n9,10
 Ojen Jr., G.J. van 76
 Oldenbarnevelt, J. van 37, 144
 Oldenkop, majoor Van 53
 Ollefen, L. van 305
 Oltmans, J.F. 358
 Olyve, Kapitein 12n22
 Oman, C. 33
 Onasander 29
 Onderofficieren 42, 112, 161, 165, 170, 172, 239, 254,
     278, 298, 302, 310, 313, 344, 345, 353, 357, 359,
     360, 362, 393, 398
 Onderofficiersmessen 14n9
 Ontwikkeling van moderne wetenschap en
     krijgskunde 1n124
 Oomkens, J. 230
 Oordeelkundige boeken 41
 Oorlogsbuit 81
 Oostenrijk 175-176, 356, 362
 Oostenrijkse artillerie 175
 Oostenrijkse leger 175
 Oostenrijkse Successieoorlog 104, 193
 Oosterhout 80
 Oosthuysen, P.J. van, heer van Rijsenburg 231
 Oostzeedijk, Rotterdam 204
 Operatie Market Garden 77
 Oranje, Willem, zie Willem van Oranje
 Oranje-Nassau 31, 93, 106, 118, 142-143, 176, 234,
     304, 392-393
 Oranjekazerne, Den Haag 260, 347
*Ordonnance concernant l'exercice et les manoeuvres de
     la cavalerie* 238
 Orde der Unie 327
 Orenstein, N. 3n25
 Ort, J.A. 386
 Osten, generaal 314
 Ottomaanse Rijk 31, 33
 Oorlogsmachines 152, 1n45
 Oorschot, J.W. van 15n16
 Ophorst, J.D.B. 119
Orgaan v.d. Bond van Onderofficieren, 't 362
 Osborn, J. 158
 Oshima 75
 Osnabrück 114
 Osten, generaal 304
 Oude Heer Smits, De 15n32
 Oude Hof, Den Haag 91
 Oudenbosch 175
 Oudheid 38
Ouvrages militaires (1808) 237, 328, 239
 Ovidius 36
 Paardekooper, A.C. 85, 87
 Paardenkennis 112
 Paardrijden 39, 111-112, 349
 Padang-Pandjang 352
 Padua 32
 Paleis Noordeinde 107, 317
 Paleis Het Loo (Nationaal Museum), Apeldoorn
     107, 318-320, 328, 330, 13n89
 Paleis op de Dam, Amsterdam 107, 317, 319, 322,
     324, 328-329, 332, 13n50,58
 Paleis Soestdijk 318, 328
 Palazzo Macini-Salviati, Rome 331
 Palazzo Pitti Florence 13n55
 Palier, J.H. 5n17
 Palis, J.L. 104
 Palissaden 211, 213
*Pallas. Tijdschrift voor krijgswetenschappen en letterkun-
     de* 45
 Palm, J.H. van der 250, 10n28
 Pannartz, A. 31-32
Panzer 193
 Papengracht, Leiden 381
 Paperback 30, 47, 198, 12n9
 Parijs 57, 60, 62, 74, 84, 92, 96, 101, 122-123, 126,
     182, 184, 196-198, 200, 220-221, 265, 294-295,
     308, 318, 4n51, 9n38
 Parlementair Documentatie Centrum Universiteit
     Leiden 2n180
 Parma 32
 Parme, Louis de 316
 Pasino, M.A. da 17, 36, 38
 Patriotten 53, 176, 214, 234, 8n79
 Patte 4, 199
 Paravicini di Capelli, B.E., majoor 213-214, 8n73
 Paravicini di Capelli, J.C., kolonel 236
 Partington, J.R. 4n36
 Paus Calixtus III 31
 Pauselijke Staten 33
 Pavia 32
 Pazzi de Bonneville, Z. de 194-195, 197-199, 201
Pen en zwaard 358
 Pendule-systeem 209
 Penningen 92, 305, 313
 Penguin 30
 Penn State University 1n132
 Pepper, S., 30
 Pérau, abbé 4, 195-196, 198-199, 201
 Percier 319

- Perspectiefleer 101, 135, 137, 140
Perspective id est, Celeberrima ars insipientis aut trans-
picientis oculorum aciei (1605)
- Perugia 32
- Pesthuis, Leiden, 78
- Petit 184
- Petit, W.L. de 259-260, 265, 267, 395, 10n55,66,69
- Pezenas, E. 123
- Philadelphia 200-201
- Philopatris Batavus 213
- Philips, T.R. 200
- Picardië 332
- Pieneman, J.W. 334
- Piepers, M. 247, 292
- Pijman, G.J. 237
- Plaatwerken 47, 135-136, 8n44
- Plan tot ondersteuning der weduwen en weezen van*
gesneuvelde militairen (1794) 224
- Plantijn, C. 17, 35-38, 55, 1n63
- Plein, Den Haag 75, 87
- Pligten van den soldaat, korporaal, fourier, sergeant en*
sergeant-majoor, ... (1815) 19, 246, 285
- Ploem, Gebroeders 337
- Pochard, E.-E.-A.-M., libraires pour l'art militaire
 221
- Pocketboek, zie: Paperback
- Poeëzie 41, 44, 326, 328, 345, 398
- Poincten ende articulen by syne hoocht geordonneert ...*
scherpelyck onderhouden te worden tusschen den steden
ende ruyteren ende voetknechten, binnen de selve landen
garnizoen houdende, tot meerderen dienst vande lande,
verlichtinghe vande ondersaeten ende gherieve van de
selve ruyteren ende voetvolcke (1580) 17, 37
- Polen 81, 149-151
- Pollnitz 112
- Polybius 29, 184, 193
- Polynaëus 29
- Polyglotbijbel 55
- Poncelin de la Roche Tilhac, J.-C. 184
- Pontonniers 247, 249, 282, 308
- Poolse artillerie 150
- Poolse leger 149
- Poolsom, Wed. van 5n17
- Poppius, E. 3n83
- Pornografie 1n1
- Portugal 31
- Post, P. 76
- Potsdam 199
- Powers, S. 7n72
- Præstantium aliquot theologorum, qui rom. Antichris-*
tum præcipue oppugnarunt, effigies (1602) 3n21
- Practicale geometrie 9n93
- Prager Lindo, M. 15n32
- Predikanten 42, 276, 299, 305, 310, 354, 361
- Prenten 136, 165-166
- Prins Frederik 2n228, 9n38
- Prins Maurits 36-38, 55-56, 117, 141-145, 174, 1n67,
 15n32
- Prinsegracht, Den Haag 381
- Prinsessegracht, Den Haag 226
- Prinsjesdag 234
- Privileges 132, 173
- Probst, G.B. 176, 6n28
- Probst, G.M. 176
- Procureurs 42
- Propaganda 25, 30, 399
- Propaganda Kompagnie van de Duitse
 Wehrmacht 268
- Protestantisme 147
- Provisionele instructie voor het Hoog Militair Geregtschof*
(1814) 250, 304
- Provisioneel reglement op de exercitien en manoeuvres*
der kavallerij (1815) 249
- Provinciaal Utrechts Genootschap 312, 1n44
- Pruisen 18, 43, 60, 63, 193, 222, 240, 258, 355, 357,
 362, 1n101, 7n24, 8n79
- Pruisische leger 98, 214
- Pruisische officierskorps 43, 60, 355-356
- Publiciste 226
- Punt, J. 178, 206
- Puype, J.P., 1n48
- Puységur, De 106
- Pyreneëën 320
- Pyrotechniek 41, 132, 152-153, 159-160
- Quartel, H.W. de, kapitein-luitenant ter zee
 301-302, 313
- Quebec 354
- Raa, F.J.G. ten 84, 359, 366, 380-384, 387, 15n58,66
- Raad van Marine 122
- Raad van State 54, 88, 90-91, 95, 100, 113, 144, 173,
 227, 393, 2n4,127, 6n5,7
- Raamsteeg, Leiden 381
- Radbaggermachine 209-210
- Radiques, A. 4, 199
- Raketten 152-153
- Rammazeyn, G. 112, 159
- Rampjaar 25
- Randwijk, W.J. van 380-383, 9n31, 10n55,66,69-72,
 15n59-65,68
- Randwijck, G.A.J. van, 1^e luitenant-ingenieur 313
- Rapenburg, Leiden 56
- Raphelengius, F. I 36, 38
- Rappaport, C.E. 84
- Rave, C. de 204
- Raverker, A. 275
- Ravesteyn, L.J.C.J. van 204
- Recht voor Allen* 362
- Recueil militair* (zie ook: *Legerorders*) 19, 261-262,
 268, 2n192, 10n2,12-15,17,23,24,41, 14n2,5,10-
 12,40,43-44,50-52
- Rede, De 58
- Redelykheid, Adriana 204
- Redelykheid, Anna 204
- Redelykheid, Ary 204

- Redelykheid, C. 43, 101, 166, 178, 202-209, 211-215, 289, 395, 400, 8n59,73
- Redelykheid, E. 204
- Reede, W. van, hofmaarschalk 330
- Reformatie 28, 46, 144
- Regiment van Paul de la Baye, heer van Theil 1n79
- 1^e Regiment Artillerie 311
- Regiment Bouquet, 2^e Bataljon 60
- 1e Regiment Cavalerie 9n86
- Regiment Cavalerie von Stöcken 41
- 2^e Regiment Dragonders 384
- 4^e Regiment Dragonders 111
- Regiment Van Efferen 53, 59
- Regiment Garde Huzaren 257
- Regiment Garde te Voet 174
- Regiment Garde te Voet van de Staten van Holland 174
- Regiment Garde te Voet van Zijne Hoogheid 174
- Regiment Gardes du Corps 169, 234, 291
- Regiment Genietroepen 115
- Regiment Grenadiers en Jagers 260, 347-348, 350, 10n66
- 4^e Regiment Infanterie 314
- 5^e Regiment Infanterie 12n1
- 6^e Regiment Infanterie 358-359
- Regiment Hollandse Garde te Paard 9n79
- Regiment Hollandse Garde te Voet 104, 165, 169-172, 174-177, 179-180, 188-189, 5n22, 6n14, 9n79
- Regiment Houston 60
- Regiment Hussaren No. 4 2n166
- Regiment Hussaren No. 6 2n166
- 2^e Regiment Huzaren 240
- 3^e Regiment Huzaren 349, 361
- 4^e Regiment Huzaren 111
- Regiment Huzaren van Boreel 110, 111
- Regiment Huzaren Prins van Oranje 110
- 1e Regiment Infanterie, 2e Bataljon 344
- 6e Regiment Infanterie 15n58
- 9e Regiment Infanterie 282
- Regiment Mineurs en Sappeurs 104-105, 337
- 3e Regiment Orange Nassau 60
- Regiment Oranje Stad en Lande en Drenthe 41
- Regiment de Poitou 60-61
- Régiment Royal d'Artillerie 220
- Regiment Saksen-Gotha 68, 235
- 1e Regiment Veldartillerie 83
- Regiment De Veye 104-105
- Regiment Waldeck 235
- Regiment Wirtz 59, 65
- Regiment Zwitserse Garde 62, 161, 9n79
- 'Regiments-Bibliotheek der Gardes Suisses im Dienste der vereinigten Nederland im Haag' 62
- Regimentsscholen 361, 14n9
- Règlement concernant le service intérieur, la police et la discipline de l'infanterie* (1807) 249
- Reglement en generale ordres voor de regimenten infanterie van den staat* (1772) 172, 179
- Reglement en orders voor het garnisoen van Maastricht* (1786) 106
- Reglement en ordres voor de wagten, en hoe dienst in het garnizoen van 's Gravenhage zal gedaan worden* (1770) 177
- Reglement op de exercitien, en evolutien, van de infanterie, van den staat* (1771) 164-165, 167
- Reglement op de Exercitiën en Manoeuvres van de Infanterij, voor de Armee van Zijne Majesteit der Nederlanden* (Eerste deel inhoudende de Soldaten- en Pelotons-school) (1815) 10n22
- Reglement op den inwendigen dienst, de politie en de krijgstuicht van de infanterie ...* (1814, 1830, 1832) 246, 251, 304, 306, 307, 10n20
- Reglement op den velddienst* (1808) 301
- Reglement über den innern Dienst, die Polizey und Kriegszucht bey der Infanterie* (1815) 249, 250, 10n20
- 'Reglement van exercitie der kavallerie met platten' (1807) 13n62
- 'Reglement van exercitie voor de infanterie met platten' (1807) 13n62
- Reglement voor den Garnizoensdienst bij Besluit van Zijne Koninglijke Hoogheid van den 11 Januarij 1815, No. 32* 10n19
- Reglement voor het escadron Gardes du corps van ... den heere prince erfstadhouder* (1769) 90, 177, 218
- Reglement voor het Leesgezelschap der Heeren Officieren van de Artillerie en Genie te Vlissingen* (1866) 311
- Reglementen 38, 81, 112, 166, 219, 231-232, 237-238, 240, 246-247, 249-254, 256-257, 268, 280, 304, 312, 326, 349, 370, 398
- Reglementendepot KMA 80
- Reisbeschrijvingen 127, 345
- Rekenen 236, 241, 245, 247, 278, 310
- Rellstab, H.F.L. 358
- Remonstranten 144, 207, 3n71
- Remplaçantenstelsel 272, 11n52
- Renaissance 35, 46
- Renting, Drs. A.D. 13n86
- Resler, A.G., chirurgijn-majoor 310, 12n39
- Respublica Romana* 328
- Réveries* (Maurice de Saxe) 181, 1n39
- Rey, M.-M. 194
- Reyd, E. 154
- Reynst, J.L. 174
- Rheinsberg 43
- Richard, J. 42, 60, 162, 164-170, 174-175, 178-179, 187-188, 191, 211, 397-398, 5n12, 6n39
- Richard, Jules 15n74
- Richelet, P. 294
- Ridder, D.M.E. de 15n16
- Ridderscholen 39
- Rieffenberg, korporaal der Jagers, militair-bibliotheclaris 14n66
- Riffort, Curaçao 353
- Rigaud, H. 184
- Rijdende Artillerie, zie: Korps Rijdende Artillerie

- Rijschool, Militaire 113
 Rijschool, Militaire, Den Haag 63, 111-112, 243, 245, 9n129
 Rij- en Veerartsenijsschool, Militaire, Leiden 63, 111, 240, 242-243, 9n129
 Rijdende Artillerie, zie: Korps Rijdende Artillerie
 's Rijks Kweekschool voor Militaire Geneeskundigen, Utrecht 83
 Rijksarchief 108
 Rijksbureau voor Monumentenzorg 82
 Rijksmuseum Mesdag 82
 Rijksmuseum voor Oudheden 82
 Rijksmuseum voor Volkenkunde 82
 Rijkskschuilcellen 82
 Rijnders, C.A., luitenant-generaal tit. b.d. 77
 Rijsel (Lille) Beleg van 104
 Rijswijk, J. van 141
 Rijswijk 23, 109, 2n165
 Rilling, R. 4n1
 Rimini 34, 84
 Rios, V. de los 59
 Rochussen, C. 103, 385, 15n3,76
 Roelants, H.A.M. 334
 Roemenië 215
 Roermond 297, 343
 Roesch, J.F. 61
 Rolwig 213
 Roman, N. 138
 Romans 127, 326, 345, 1n29
 Rome 32, 56, 84, 193, 331
 Romeinen 38
 Romeinse krijgskundige verhandelingen 1n24
 Romen & Zonen, J.J. 297
 Roobaard, H.A. 13n90
 Roofdrukken 166, 233, 249, 250
 Rooms-katholieke geestelijken 42
 Roosbinderij, Den Haag 178, 191, 6n39
 Rose, W.N. 127
 Roseberry, A.P. Earl of 113
 Roskam 379
 Rötha 195
 Rotterdam 43, 108, 127, 138, 203-205, 226, 266, 328, 382, 2n49, 12n2
 Rouger, 309
 Roworth and Sons, C. 222
 Royal Artillery 354, 360
 Royal Engineers 354
 Royal Hospital, Chelsea 126
 Royal Navy 157
 Royal Staff College 5
 Roozenburg, J.M. 297
 Rotterdammer, De 362
 Rousseau 318
 Rudd, sergeant 360
 Ruiter, H. de 1n101
 Rumpf, H.F. 134
 Rusland 149, 214-215, 219, 287, 356, 362, 8n82, 9n5
 Russisch 181
 Russisch-Turkse oorlog (1787-1791) 215
 Russische drukkerijen 9n5
 Russische leger 8n82
 Ruyter, M.J.L. de 1n120
 Ruyter, C.H. de 87
 Sachsen, Hermann Moritz Graf von, zie: Saxe, Maurice de
 Sächsische Landesbibliothek - Staats und Universitätsbibliothek Dresden 195, 7n8,38
 Saint-Cyr 14n79
 Saint-Germain, C.-L. comte, luitenant-generaal 194-195
 Saint-Leu 331-332
 Salis, Baron de 60
 Saksen 194
 Salatiga 351
 Salisch, Overste 161
 Sanders, H. 120
 Sans-Souci 193
 Sante Rosa (schip) 352
 Sardi, P. 134
 Savart, N. 258
 Saxe, Maurice de 4, 18, 58, 60, 100, 106, 181-184, 192, 194-201, 396, 1n39, 7n9
 Saxe galante, La 183
 Schaakboeken 1n99
 Schaap Spoelstra, J. 297
 Schaken 44
 Schalekamp en van de Grampel 277
 Schansenkrijg 55
 Scharnhorst, G. von 19, 63, 258-259, 307
 Scharten, G.F. 259
 Scheefhals, P. 282
 Scheel, O. von 100, 2n128
 Scheepvaartmuseum 82
 Scheibler, M.F. 278
 Scheikunde 235, 254
 Schelde 176
 Schellenberg 100
 Scheltens & Giltay 103
 Scheltus, I. II 90, 164-165, 167, 218, 225
 Scheltus, J. 5n17
 Schermen 240
 Scheurleer 230
 Scheurleer, B. 224, 311
 Scheurleer junior, B. 257
 Scheveningen 142
 Schiedam 334
 Schierbeek, H.J. 12n39
 Schierbeek, L. 297
 Schimmel, H.J. 358
 Schimmelpenninck, R.J. 304
 Schluiter, Mr. J.J. 113-114
 Schmid, J.C.G. 168
 Schmidt, I.R. 258

- Schoenmaker, B. 264
 Schönau, J.G. 20, 73, 80-82, 86, 120
 Schonischen Artillerie 138
 School Breda van den Opbouwdienst (SBOD) 80
 Schoolcompagnieën 245
 Schoolplaten 15n97
 Schoonhoven, J. van 5n17
 Schorer, burgemeester van Middelburg 303
 Schotland 33, 313
 Schouman, I. 185
 Schrijven 18, 42, 236, 241, 245-247, 278, 310, 398
 Schröder, hooglelaar 14n13
 Schuifsluis 203, 208, 210, 8n34,41
 Schulpkalk 205, 206, 211-213
 Schutterij 92, 281, 288
 Schutterij Delft 92
 Schutterij Den Haag 92
 Schuurman, directeur-generaal van Oorlog 347, 14n43-44
 Schuurman, kolonel 14n13
Sciences des ingénieurs 69
 Scott 354
Scriptores de re militari 46
 Secretaris van Staat voor de Marine 122
 Sectie Luchtmacht Historie van de Luchtmachtstaf 2n220
 Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf, Den Haag 15n77
 Sedlitz, F. von 138
 Seelig, H.G. 258-259
 Sepp, J.C. 5n17
 Serlé, P.J., kolonel 304-305, 311
 Serlio, S. 141
 Sethe, C.D.H., ritmeester 348
 Seyss-Inquart, Rijkscommissaris 78
 Sforza (Italiaans geslacht) 1n45
 Sforza, Francesco 34
 Shakespeare 30
 Shelvocke, G. 157, 158, 159
 Short Title Catalogue Netherlands, The Hague (STCN) 1n97, 3n7,21,25,26,33,34, 4n11,18, 7n59, 9n21
 Sichem, C. I van 34
 Sichterman, G. 41
 Siegen 39, 56
 Siemienowicz, C. 41, 100, 106, 114, 147-153, 155-161, 163, 396-397
 Sieur, luitenant-kolonel 304
Signaux généraux de jour, de nuit et de brune, a la voile et a l'ancre, a l'usage des armées navales de la République Française (1800) 122
 Sigtenhorst, A.J. van den 297
 Silezië 18, 43, 138
 Singapore 352
 Sint-Petersburg 215
 Siveers, J. 180
 Slag bij Le Casteau 174
 Slag bij Fontenoy 174, 183
 Slag bij Leipzig 331
 Slag bij Lützen 149
 Slag bij Malplaquet 104, 174, 183
 Slag bij Nieuwpoort 141, 145, 174
 Slag bij Oudenaarde 104
 Slag bij Seneffe 174
 Slag bij St. Denis 174
 Slag bij Waterloo 228, 317, 331, 334
 Slingervoet Ramondt, Ir. A. 81, 125
 Sloos, Louis Ph. 1n131
 Slothouwer, G.J. 388
 Slingeruurwerk 209
 Sluis 307
 Smets, A. de 31
 Smids, L. 313
 Smidswater Den Haag 3n81
 Smit, B. 386
 Smit, kapitein 12n22
 Smits, kapitein-adjutant 304
 Smits, J.C.J. 126
 Smyters, A. 101
 Snapper, F. 10n7
 Snellen, E. 8n81
 Snellen van Vollenhoven, Mr. S.C. 210
 Snouckaert van Schauburg, A.C. baron 95-96, 377, 382, 389
Sociaal-Democraat, De 362
 Sociale gevolgen dienstplicht 19, 272, 288, 10n1
 Socialisme 362
Socialisten van Quack, De 362
 Sociëteit De Harmonie, Den Haag 95
 Society for Medieval Military History, De Re Militari 1n132
 Soerabaja (Java) 338
 Soerakarta 352
 Soldaten 19, 48, 53, 161, 174, 236, 238, 247, 277-278, 284, 287-288, 298, 310, 313, 341, 344, 345, 353, 355-360, 362, 393, 397-398
 Soldatenbibliotheken 398, 14n9
Soldatenkrant 362, 387
Soldaten-gesprekken. Een christelijk handboek voor den militairen stand, ... 297
Soldatenliederbuch 222
 Soldier's Friend Society 361
 Solemne, D. 136
 Solms, R., Graf zu 157
 Sonnemans, H. 183
 Sophia Hedwig, hertogin van Brunswijk-Wolfenbüttel 154
 Sophie, Koningin 107
 Sowden, B.C. 305
 Spaans (taal) 30, 181
 Spaanse artillerie 138, 139
 Spaanse leger 36, 55, 138-139, 141
 Spaans-Habsburgse koningshuis 4n23
 Spaanse Successieoorlog 104

- Spandau 198
 Spanje 31-33, 36, 59, 136, 144, 152, 211, 213, 231, 4n23
 Specklin, D. 141
Spectateur militaire, *Le* 355
 Spiegel, H.L. 101
 Spui, Den Haag 224, 9n31
 Spruit, H. 5n17
 St. James Palace Londen 174
 Staatse artillerie 139, 149
 Staatse leger 18, 41, 42, 53, 113, 121, 139, 144, 149, 172-174, 234, 5n23, 6n5, 9n79
 Stadhoudelijke bibliotheek 31, 91, 93, 107, 108, 2n88, 9n38-39
 Stadhoudelijke binderijen, Den Haag 177
 Stadhoudelijke familie 31, 93, 177-178
 Stadsbibliotheek Haarlem 2n27
 Stamboeken 171-173, 179-180, 6n33
 Stanislaw (Stanislawow) 81
 Staf 1^e Divisie 107
 Staring, Mr. A 372, 390
 Staring, A.C.W. 365
 Staring, W.C. 364-366, 369-370, 372, 375, 377-380, 382-389, 15n1, 20, 29-31, 35-42, 50, 76, 94, 97
 Staring, Drs. W.C. 15n1
 Staringh, kapitein 214
 Staten-Generaal 17, 37, 100, 137, 140, 142, 145, 176, 225, 241
 Staten van Holland en West-Friesland 76, 87, 144, 173, 205, 209, 211-212
 Staten van Utrecht 214
 Statica 235
 Stechwey, A. 165, 166, 5n14, 30
 Stedelijk gymnasium Den Haag 108
 Steenkalk 205, 206, 211-213
 Steenkamp, J.C.P.W.A. 242
 Steijn, G. van, kapitein-kwartiermeester 388
 Stemberg, A.J. 385
 Stéven, A.B. 283-284
 Stevin, S. 18, 36, 38, 54, 56, 101, 131, 139, 141, 145, 151, 395, 400, 1n59, 8n34
 Stichting Fonds voor de Geld- en Effectenhandel 24
 Stichting Historische Genieverzameling 115
 STCN, zie: Short Title Catalogue Netherlands, The Hague (STCN)
 Stieltjes, T.J. 265
 Stok, J. van der, kapitein 308
 Storck, Abel van der 3n37
 Storm de Grave, A.J.P. 231, 9n66
 Storm van Leeuwen, Dr. J. 6n42, 44, 13n64, 91
 Stössel, Dr. 81
 Strada, F. 151
 Stratenus, A. 321
 Studieboeken Koninklijke Militaire Academie 10n37
 Stuers, F.V.H.A. ridder de 125
 Stuerwald, G.W., luitenant-predikant 310
 Strategie 19
 Struensee, C.A. 200
 Studieverzameling Militair Materieel van het Ministerie van Defensie (Stumima) 87
 Subalterne officieren 62, 112, 161
 Subiaco 32
 Suchtelen, J.P. van 215
 Sulpke, C.G. 230
 Sun-Tzu 17, 29-30, 101, 181, 200
 Surirey de Saint Remy, P. 100, 2n128
 Surveyor-General of his Majesty's Ordnance 160
 Swanenburch, W. van 55
 Swart, E. 1n47
 Swets, J. 8n41
 Sweinheym, K. 31-32
 Sybes, G. 154
 Symonsen, J. 138
 Sypesteijn, Jhr. J.W. van, luitenant-ingenieur 19, 263, 368
Systematische catalogus van de bibliotheek der Koninklijke Militaire Academie (1840) 118
Tableaux des Troupes 234
 Tachtigjarige oorlog 25, 55-56, 131, 139, 144
 Tacitus 17, 38
 Tacticus, A. 46
 Tactiek 112, 1n24
Tafereelen van Nederlandsch mannen 359
 Tandel, C. 2n186
 Tauchnitz, baron C.B. 1n29
 Tauchnitz-edities 1n29
 Techniek 28, 101
 Technische boek, eerste geïllustreerde 163, 1n2
 Technische Bibliotheek Verificatie van 's Rijks Zee- en Luchtvaartinstrumenten, Wassenaar 124
 Technische handschriften (met illustraties) 1n43
 Technische marine-wetenschappen 123
 Technische wapens 39, 54, 115, 209, 308, 310, 342
 Tekenacademie Den Haag 9n93
 Tekenen 105, 147, 151, 236, 349, 369, 9n93
Telegraaf, De 362
 Telling, luitenant-kolonel 304
 Tennekers 112
 Terpstra, Mr. C.P.M. 23
 Terrorisme 25
 Teteringen 389
 Teulings, C. 246, 10n10
 Teupken, J.F. 336, 351
 Texel 2n139
 Teylsmuseum 82
 Theologie 41, 155
 Thibault, J.T. 319
 Thieme, D.A. 369
 Thieme, G.J. 296
 Thieme, H.C.A. 10n51
 Thieme, J.F. 230

- Thieme & Cie., W.J. 385-386
 Thierry, J. 173
 Thierry & Mesning, Erven 230
 Tieboel, N.C. 100, 166, 209-210, 8n44
 Tiendaagse veldtocht 45
 Tijdschriften, militaire, zie: Militaire periodieken
 Tijdschriften, Nederlandse (algemeen) 124, 312, 344, 353, 358-359, 361, 368, 385, In86
 Til, H.N. van 14n101
 Tilanus, Dr. L. 15n28
 Tilburg, M.H. van 293
 Tischbein, J.F.A. 6n28
 Thol, P. van 5n17
 Thucydides 29
 'Tijdschrift tot verspreiding van krijgskennis en aankweeking van krijgsmanseest onder alle standen', *Het vaandel* 341, 344, 358
 Timmermans, P. 140
 Tijlatjap 352
Toekomstige soldaat. Eene voorbereiding voor den militieplichtige, *Eene* 298
 Tollen, G. van der 138
 Tollens 279
 Tonson, J. II 157-158
 Töplitz 331
 Topografisch Bureau Ministerie van Oorlog, Den Haag 94, 96-97, 115, 118, 2n105, 108
 Topographisch Kabinet Lodewijk Napoleon 322-323
 Toscane 332
 Tournay 183
 Trap, P.W.M. 381, 15n62
 Tras (gemalen tufsteen) 204
 Trevi 32
 Troost, C. 66, 174
 Trouw 30
True plan of Bergen-op-Zoom, with the forts, lines and country adjacent, with the approaches of the French under Count Lowendahl who opened the trenches July 5 1747, A (1747) 222
 Tuilerieën 324
 Tuijl van Serooskerken, H.N.C. van 346
 Turken 31
 Turkenbul 31
 Turkenkalender 31
 Tydeman, H.W. 366
 Twaalfjarig Bestand 136
 Tweede gedrukte militaire boek, zie: Vegetius
 Tweede Kamer der Staten Generaal 11n14, 13n29
 Tweede stadhouderlijke binderij, Den Haag 177, 179, 191
 Tweede Wereldoorlog 30, 70, 73, 74, 79, 88, 120, 125, 195, 268, 269
 'Uebersicht des Bestandes aller Europäischen Armeen' 44
 Ufano, D. 29, 100, 138-139, 2n128
Uitgaven op militair en luchtbeschermingsgebied in de laatste jaren verschenen en verkrijgbaar bij De Gebroeders van Cleef... 268
 Uitgeverij Vantilt 24
 Uitgeverij W. van Hoeve 27
 Uitgeverijgeschiedenis 49
 Uitgevers als auteurs 132, 3n3
 Unanimité, l' 42
Unerwünschtes Schriftum 78
 Uniform van de bibliothecaris van de Koninklijke Militaire Academie 345, 2n190
 Uniformkunde 84, 263, 367, 390
 Uniformtekeningen 2n17
 Uniformprenten 263, 2n17
 Union Militaire, l' 42
 Universiteit van Amsterdam 119
 Universiteit Groningen 41
 Universiteit Leiden 18, 23, 38, 41, 55, 111, 226, 1n11, 2n180
 Universitätsbibliothek Göttingen 100, 3n11
 Universitätsbibliothek Heidelberg 157, 4n38
 Universiteit Utrecht 116, 254
 Universiteitsbibliotheek Amsterdam (zie ook: Koninklijke Vereniging van het Boekenvak) 23, 1n52, 9n65, 12n2, 12, 13, 16-21, 23, 25-30, 34-38, 40-41, 45, 59-62
 Universiteitsbibliotheek Leiden 56, 2n1
 Universiteitsbibliotheek Utrecht 23, 83, 2n39
US Army/Marine Corps Counterinsurgency Field Manual (FM 3-24) (2006) 26
 Utrecht 18, 23, 35-36, 59, 62, 83-84, 101, 103, 115, 138, 214, 230, 238, 242-243, 254, 282, 289, 297, 305, 311, 318-321, 340, 342, 5n17, 9n105
 V-2 wapens 76
 Vaandel, *Het*, zie: 'Tijdschrift tot verspreiding van krijgskennis en aankweeking van krijgsmanseest onder alle standen'
 Vaarzon Morel, W.F.A.I. 389
Vaderland, Het 359, 373
 Valkenburg 12n22
 Valturio, R. 17, 34, 46, 84
 Vauban, S. Le Prestre, marquis de 220, 326
 Veeartsenijschool Zutphen, Militaire 111, 9n129
 Veen, F. van der, luitenant-generaal 86
 Veen, L.J. 389-390
 Veer, J.P. de, majoor b.d. 382-383
 Veere 307, 310
 Vegetius Renatus, P.F. 17, 29, 35-36, 46, 84, 181, 200, 279, 1n24
 Velddienst 112
 Veldpredikers 276
 Velp 77
 Veluwe 83

- Venant-Roch Moreau 184
 Venetië (Republiek) 31-33, 39, 134, 181, 392
 Venlo 340, 343, 357
 Verbruiksliteratuur 285, 298
 Verdooren, schout-bij-nacht 307
 Verdrag/vrede van Lodi 32
 Vereenigde Oost Indische Compagnie, zie: VOC
 Vereeniging ten behoeve van R.K. Militairen 297
 Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels 10n29
 Verenigde Staten 21, 26, 30, 49, 200-201, 270, 360, 1n29
 Vergilius 36
 Vergissingsbombardement Den Haag 20, 76, 121
 Verhandelingen van geleerdengenootschappen 43
 Verhees, A.C. 103
 Verificatie van 's Rijks Zee-Instrumenten 124
 Verheije van Sonsbeek, J.C., luitenant der artillerie 308
 Verlichting 58, 59, 1n31
 Vermaaksliteratuur voor militairen 25, 30, 48, 54, 268, 344-345, 350, 353, 356-358, 365, 368, 1n29
 Vermeulen Krieger, P.F., majoor b.d. 26
 Vernoux (Departement de l'Ardèche, Frankrijk) 104
 Verona 17, 32, 84
 Versailles 183
 Verslagen, rapporten en memorien omtrent militaire onderwerpen (1867-1904) 261, 359
 Vertegenwoordigend Lichaam 114
 Verweij, A. 248
 Verzameling van voorschriften voor de dienst en het beheer van het materiaal der Artillerie te Velde (1837) 308
 Vestingbouwkunde 27-28, 30-31, 35, 39, 43, 55, 100-101, 105, 116, 132, 136, 203, 205, 211, 220, 235-236, 258, 336, 342, 349, 1n92, 9n93
 Vestingbouwkunde boeken 17-18, 27, 29, 31, 210, 220, 349
 Vestingwet (1874) 263
 Veye, De (militair geslacht) 90, 103, 106, 394, 2n134, 141
 Veye, A.G. de 105
 Veye, A.C.G. de 105
 Veye, F.S. de 101, 102, 104-105, 154, 2n140
 Veye, F.H. de 105
 Veye, I.S. de 105
 Veye (de Burine), J.A.E. de 105, 153
 Veye, L.F.M. de 105
 Veye, S.L.C. de 105
 Veye, T.P. de 104, 105
 Veye de Burine, F. de, chevalier 104
 Veye de Burine, J.A.S. de 104
 Videotheek 30
 Vierde Engelse Zeeoorlog 176
 Vieweg, C.A. 168
 Villa Montereighi 332
 Villars 183
 Vinkeles, R. 92
 Vinkhuyzen, E.-J., oud-reserve majoor der cavalerie 23
 Viols, De 58, 194
 Virulij van Pouderoijen, M.J.E., kapitein 376
 Visscher, C.J. 55
 Vleyser, J.W. 138
 Vlissingen 43, 287, 304, 311, 313, 341, 343
 VOC 87, 3n71
 Voet, J.H. 258
 Vognetz, J.C. 10n51
 Volk, Het 362
 Volledig verslag van de zeebataille van den 11 oktober laatstleden, tusschen de Bataafsche en Engelsche vlooten (1797) 305
 Voltaire 193, 197, 301, 331
 Von der Gröben-Kornschen Zeitschrift 43
 Voorlezen 38, 278, 299, 398
 Voorschrift betreffende het uitgeven van boekwerken enz. bij de Koninklijke Militaire Academie en de aan die inrichting verbonden lithographie (1889) 255, 10n42
 Voorschrift nr 2507, 2^e druk. Beheer en verantwoording van boekwerken en legerformulieren bij de onderdelen der Koninklijke Landmacht 270, 10n81
 No. 97a. Voorschrift voor de Inrichting tot Uitgeven van Boekwerken voor het Leger, bij de Koninklijke Militaire Academie 10n43
 Voorschrift Politiek-Politionele Taak 20, 26, 1n13
 Voorschrift ter regeling van de studien der officieren bij de korpsen Infanterie, Kavalerie en Mariniers 338
 Voorschriften 20, 26, 53, 81, 219, 247, 249-250, 254-257, 269-270, 280, 299, 308, 326, 338, 349, 368, 10n42, 10n43, 10n45, 10n80, 10n81
 Voorst tot Voorst, J.J.G. baron van 285, 287
 Vosmaer, C. 373
 Voß, W. von 222
 Vossius, G.J. 101
 Vrede van Amiens 228, 12n4
 Vrede van Munster 151
 Vredeman de Vries, H. 137
 Vreeswijk 18
 Vries, C. de 274
 Vries, J. de 320
 Vrijheid, schip de 214
 Vrijmetselarij 43
 Vrijmoet, J. 190
 vPTL, zie: Voorschrift Politiek-Politionele Taak
 Vrede van Amiens 12n4
 Vrouwen 183, 215, 314, 315, 319, 9n46
 Vught 23, 115, 2n183
 Vuurwerk, zie: Pyrotechniek
 Waalsdorpervlakte, Den Haag 211
 Waesberghe, J. II van 108
 Wagenaar, J. 42, 325, 328, 331
 Wagner, J.T. 57-58

- Wagtendonk, J.C. 207
 Walle, B. van de 104
 Wallhausen, J.J. von 39
 Walther, C.S. 59
 Walther, G.C. 199
 Walton, S.A. 1n132
Wapenhandelinge van roers mvskuetten en de spiessen
 ... (1607) 18, 39
 Wapenhandelingen 39
 War Office, Londen 222
 Warmoesstraat, Amsterdam 224
 Warnars & Zn., Wed. 230
 Warns 273
 Warschau 149
 Washington 163
 Wassenaar 124
 Waterbouwkunde 116, 203, 211, 214
 Waterfort, Curaçao 353
 Waterstaat, Leerlingen voor de 9n134
 Weber, J.J. 309
 Wechel, C. 84
 Weel, Prof. dr. A. van der 24
 Weelden, A.J. van 253, 297
Weg met de knutselaars 362
Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden 75, 79-80
 Weitzel, A.W.P. 45, 359
 Wenckebach, Dr. W. 254
 Wenen 208, 209
Wereldkroniek 368, 388
 Werff, W.J. van der 123
 Werktuigkunde 235, 236
 Wermeskerken, J.C. van 268
 West-Indië 118, 127, 338, 351-353, 363
 Westeinde, Den Haag 165
 Westhoff, W.B., kapitein der artillerie 263
 Westreenen van Tiellandt, W.H.J. baron van 332, 13n96-97
 Westminster, Londen 221
Wet van den 8sten Januarij 1817, omtrent de inrigting der Nationale Militie 251
 Wetenschappelijke genootschappen 1n94, 1n44
 Wetenschappelijke revolutie 28
 Wetenschap 28, 36, 46, 1n124
 Wetenschapsgeschiedenis 50
 Wetering bijgenaamd De Rooij, W.F.L. 97-98
 Whitehall, Londen 221
 Wiele, Marc van de 3n23
 Wijk, Van 307, 308
 Wijn, Dr. J.W., kolonel b.d. 121, 2n48,77
 Wijsman, J. 322
 Wilde, Dr. F.G. 1n11
 Wilhelm, ex-keizer 78
 Winckel, C.P. 276
 Wilhelm Friedrich Ernst Graf zu Schaumburg-Lippe 43
 Wilhelmina, koningin 383
 Willem, Prins 107
 Willem I (koning) 98, 176, 229-230, 232, 245, 250, 252, 272, 282, 304, 329-330, 366, 9n38,71,73, 10n27
 Willem II (koning) 246, 263, 382-383
 Willem III (stadhouder) 31, 91, 174, 224
 Willem III (koning) 107, 383
 Willem IV 92-93, 175, 219, 234
 Willem V 89, 90-92, 94, 100, 118, 164, 166, 168-172, 175-176, 178, 214, 234, 9n38
 Willem van Nassau, Graaf 144
 Willem van Oranje 17, 34, 36-37, 55, 118, 143, 174, 365
 Willem Frederik 149, 154-155
 Willem Frederik Karel, prins Frederik 98-99, 169, 176, 180, 304
 Willem George Frederik 100
 Willem Lodewijk 56, 141
 Willemskazerne, Utrecht 115
 Willemstad 276, 341
 Wilna 147
 Wintershoven, J.B. van 44, 258
 Wirtz, I. 59, 65
 Wiskunde 43, 50, 56, 60, 62, 101, 105, 116-117, 137, 147, 151, 200, 219-220, 236, 239-240, 254, 257-258, 336, 349, 1n3, 1n11
 Wiskundeboeken 50, 56, 101, 1n3, 1n11
 Wiskundeschool 62, 219
 Wiskundig en Militair Queekschool van William Erskine 219
 Wit, C. de, luitenant-kolonel 378
 Wit, F. de 117
 Wladyslaw IV 150-151
 Woerden 340
 Wolf, J.W.G. 281
 Wolfenbüttel 134
 Wolff, B. 50, 224, 9n27
 Wolters, J.B. 389
 Wolthuis, S.J. 124
 Woolwich 360
 'Woordenboek der Zamenleving' 313
 Woudanus, J.C. 55
 Wüppermann, W.E.A. 103, 263
 Wyk Roelandszoon, J. van 337
 Xenophon 29, 326
 Yntema, J. 166, 209, 210, 8n44
 Young, W. 9n13
 Ypey, N. 43
 Zakboeken 30, 63, 115, 258-259, 276, 306-307, 309, 314, 361, 7n29
 Zaltbommel 251, 341, 368, 10n29
 Zandvoort 82
 Zedelijk-religieuze boeken voor militairen 275-276, 310

- Zedenkunde 240
 Zedenkundige boeken voor het Nederlandse leger
     23, 48, 271-272
 Zeeland 224, 303, 313, 398
 Zeereizen 123
 Zeeuws Genootschap der Wetenschappen,
     Vlissingen 43
 Zeeuws Vlaanderen 149
 Zevenjarige Oorlog 43, 60
 Ziesenis, B.W.H. 319
 Ziervogel, kapitein ter zee, commandant van het
     Korps Mariniers 14n13
 Zocher, J.D. 319, 321
 Zofingen 104
 Zuid-Amerika 104
 Zuid-Holland 224
 Zuidelijke Nederlanden 252, 263, In76
 Zuidema 248
 Zuiveringsraad voor de uitgeverij, de boekhandel,
     het bibliotheek- en kioskbedrijf en de bedrijfs-
     reclame 268
 Zundert 215
 Zunner, J.D. 155-157
 Zürich 60, 308
 Zutphen 56, 114, 139, 230, 234-237, 307, 343, 385-
     386, 10n51
 Zwarte Zee 215, 385
 Zweden 149
 Zweeds (taal) 30
 Zweedse leger 193
 Zweibrücken 313
 Zwier van Haren, O. 197
 Zwier van Sandick, O. 240
 Zwitserland 59, 104, 168, In76
 Zwitserse troepen in Nederlandse dienst 59, 62,
     65, 161, 168, 249, In76, 10n20
 Zwitzer, H.L. 41, 42
 Zwolle 213, 340, 343

Over de auteur

Louis Ph. Sloos (Rotterdam 1972) studeerde geschiedenis en boekwetenschap aan de Opleidingen Geschiedenis respectievelijk Nederlands van de Universiteit Leiden, legde in 2000 het doctoraal examen af, en heeft vervolgens vanaf 2002, als buitenpromovendus verbonden aan deze instelling, gewerkt aan dit proefschrift. Hij is sinds 2000 werkzaam als conservator Literatuur / Bibliothecaris van het Legermuseum in Delft. Hij publiceert al meer dan vijftien jaar over met name het militaire boek door de eeuwen heen. Op dit gebied verschenen van zijn hand vele artikelen in veel verschillende periodieken, de tweedelige monografie *Voor den dienst der Armée. De militaire uitgeverij De Gebroeders van Cleef te 's-Gravenhage en te Amsterdam 1739-1967* (Amsterdam, Uitgeverij de Buitenkant, 2001), en, onder zijn leiding, de vierdelige catalogus *Warfare and the age of printing. Catalogue of early printed books from before 1801 in Dutch military collections* (Leiden, Boston, Brill, 2008), en *Boeken met krijgshistorie. Op verkenning in het oudste boekbezit van Defensie* (Breda, Nederlandse Defensie Academie, 2010).

Stellingen behorende bij het proefschrift van Louis Ph. Sloos, *Gewapend met kennis. 500 jaar militaire boekcultuur in Nederland*.

1. De invasie van Karel VIII in Italië in 1494 wordt door militair-historici gezien als het belangrijkste omslagpunt in de krijgskunde naar de moderne oorlogvoering, maar het als gevolg van deze invasie ontstaan en de verdere ontwikkeling van de militaire publicistiek in Italië, heeft militair-historisch gezien uiteindelijk eindeloos veel meer invloed gehad.
2. De omstandigheden waaronder in de Nederlanden de militaire publicistiek tot ontwikkeling kwam, zijn vergelijkbaar met die waaronder de militaire publicistiek in Italië is ontstaan.
3. Het besluit van commissaris-generaal van Oorlog A.C.J.G. graaf d'Aubremé uit 1821 dat Nederlandse officieren meer moesten lezen, heeft geresulteerd in een succesvol militair bibliotheekwezen.
4. De Gebroeders van Cleef hebben hun octrooi uit 1814 op het drukken en uitgeven van alle militaire reglementen te danken aan bevoorrechting door commissaris-generaal van Oorlog J.H. Mollerus.
5. Kapiteins kochten en bezaten gedurende de achttiende en negentiende eeuw meer boeken dan legerofficieren met een andere rang.
6. De Nederlandse militaire publicistiek krijgt pas echt gestalte in de loop van de negentiende eeuw.
7. Boudewijn Buch (1948-2002) heeft met zijn publicaties en publieke optredens in belangrijke mate bijgedragen aan de toename van de belangstelling voor het boek als cultureel erfgoed in Nederland.
8. Bij de bestudering van en het onderwijs in de geesteswetenschappen moet ook aandacht zijn voor de constante bedreiging van het cultureel erfgoed.
9. De tijd is voorbij om te zeggen dat er niets gaat boven het gedrukte boek.
10. In digitale vorm is kennis en informatie vergankelijker dan op papier.
11. Nederland heeft weliswaar geen anti-militaristische traditie, maar er is in ons land weinig gevoel voor militaire traditie.
12. Het collectief geheugen speelt de historicus parten.